

FREDRIC JAMESON

ΤΟ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΟ

ή
η πολιτισμική λογική
του ύστερου καπιταλισμού

ΒΡΑΒΕΙΟ JAMES RUSSELL LOWELL

Ν Ε Φ Ε Λ Η

ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ

ΕΞΩΦΥΛΛΟ

ΒΑΣΩ ΑΒΡΑΜΟΠΟΥΛΟΥ

FREDRIC JAMESON

ΤΟ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΟ

ή

Ἡ πολιτισμική λογική
τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΑΡΣΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ
ΑΘΗΝΑ 1999

Τίτλος πρωτοτύπου: FREDRIC JAMESON, *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*. 'Από αυτή τη συλλογή δοκιμίων δημοσιεύονται τὰ κεφάλαια 1, 7 (β' μέρος) καί 10 τοῦ πρωτοτύπου

Διεύθυνση σειράς: Χάρης Βλαβιανός

Γιὰ τόν Mitchell Lawrence.

Τό Μεταμοντέρνο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥ ΥΣΤΕΡΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΕΣ ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΕΙΣ	
1 Προλεγόμενα σέ μελλοντικές αντιπαραθέσεις μοντέρνου καί μεταμοντέρνου	101
2 Σημειώσεις για μία θεωρία του μοντέρνου	108
3 'Η πολιτιστική πραγμοποίηση και τό μεταμοντέρνο ώς «άνακούφιση»	123
4 'Ομάδες και εκπροσώπηση	130
5 Τό άγχος της ούτοπίας	147
6 'Η ιδεολογία της διαφορᾶς	160
7 Δημογραφίες του μεταμοντέρνου	181
8 'Ιστοριογραφίες ἐν χώρῳ	191
9 Παρακμή, φονταμενταλισμός και ύψηλή τεχνολογία	208
10 'Η παραγωγή του θεωρητικού λόγου	229
11 Πῶς χαρτογραφείται μία ὁλότητα	239
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	
Η ΑΠΟΔΟΜΗΣΗ ΩΣ ΝΟΜΙΝΑΛΙΣΜΟΣ	265

Εἰσαγωγή

Εἶναι προτιμότερο ἀπὸ πολλές ἀπόψεις νὰ θεωρήσουμε τὸν ὄρο μεταμοντέρνο ὡς ἀπόπειρα νὰ στοχαστοῦμε ἱστορικά τὸ παρὸν σὲ μιά ἐποχὴ πού χαρακτηρίζεται κατὰ βάση ἀπὸ τὴ λήθη τοῦ ἱστορικοῦ. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ πρόκειται εἴτε γιὰ μιά μορφή «ἐκφρασης», παραμορφωτικῆς βεβαίως, μιᾶς βαθύτερης καὶ ἀναπόδραστης ἱστορικῆς ροπῆς, εἴτε γιὰ τὴν «ἀπώθηση» καὶ τὸν ἐξοβελισμό της — ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ πῶς ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὸ διαφοροῦμενο τοῦ πράγματος. Ὅποτε ὁ μεταμοντερνισμός, τὸ μεταμοντέρνο ὡς συνειδηση,* συνίσταται σὲ μιά θεωρητικοποίηση τῶν προϋποθέσεων πού τὸ κατέστησαν δυνατό, πράγμα πού σημαίνει πρωτίστως ἀποθησαύριση ἀλλαγῶν καὶ ἀλλοιώσεων. Καὶ ὁ μοντερνισμός, βεβαίως, γύρευε νὰ στοχαστεῖ μέ κάθε τρόπο τὸ νέο καὶ νὰ ἀνιχνεύσει τὴ γένεσή του (ἐπινοώντας γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν ἐργαλεῖα ἐγγραφῆς καὶ καταγραφῆς πού θυμίζουν πολὺ φωτογράφιση ἐν χρόνῳ)· ἀλλὰ τὸ μεταμοντέρνο γυρεύει τομὲς, γεγονότα μᾶλλον παρὰ νέους κόσμους, στιγμὲς ἀποκάλυψης μετὰ ἀπὸ τίς ὁποῖες τὰ πράγματα δὲν εἶναι πλέον τὰ ἴδια· γυρεύει, ὅπως τὸ θέτει ὁ Οὐίλιαμ Γκίμπσον,¹ τὸ «τότε πού ἄλλαξαν ὅλα» ἢ, ἀκόμα σαφέστερα, μεταβολὲς καὶ ἀνέκκλητες ἀλλαγές στὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ἀναπαρίστανται τὰ πράγματα καὶ ἡ ἀλλαγὴ τους. Οἱ μοντέρνοι ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν πιθανὴν κατάληξη τέτοιων ἀλλαγῶν καὶ τὴ γενικὴ τους κατεύθυνση: στοχάστηκαν τὸ ἴδιο τὸ πράγμα,

* Ἀντικείμενο τῆς ἀνάλυσης, ὅπως καταδεικνύει καὶ ὁ πρωτότυπος τίτλος τοῦ βιβλίου, εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ «μεταμοντέρνο ὡς συνειδηση» ἢ ὡς πολιτιστικὴ πρακτικὴ, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται, στὸ ἀγγλικὸ κείμενο, μέ τὸ οὐσιαστικὸ postmodernism (μεταμοντερνισμός). Ὁ ὅρος αὐτὸς χρησιμοποιεῖται συχνά σὲ ἀντιδιαστολή μέ τὸν ὄρο modernism (μοντερνισμός), ὁ ὁποῖος, ὥστόσο, ἀναφέρεται εἰδικότερα στὸ συγκεκριμένο κίνημα ἢ ρεῖμα στίς τέχνες καὶ τὰ γράμματα. Στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση προτιμήσαμε κατὰ κανόνα τὴ χρῆση τοῦ οὐσιαστικοποιημένου ἐπιθέτου «(τὸ) μεταμοντέρνο» γιὰ νὰ ἀποδώσουμε τὸ ἀγγλικὸ postmodernism, ἐνῶ διατηρήσαμε τὸ «μοντερνισμός» γιὰ νὰ ἀποδώσουμε τὸ modernism. (Σ.τ.Μ.)

1. William Gibson, *Mona Lisa Overdrive*, New York 1988. Θά μπορούσαμε ἐδῶ νὰ προσθέσουμε ὅτι εἶναι πράγματι χρέμα πού τὸ βιβλίο δὲν ἀφιερώνει ἕνα κεφάλαιο στὸ κυβερνοπάνκ, τὸ ὁποῖο εἶναι πλέον, γιὰ πολλοὺς ἀπὸ ἐμᾶς, ἡ ὑπέρτατη λογοτεχνικὴ ἐκφραση ἢ ὅχι τοῦ μεταμοντερνισμοῦ, τουλάχιστον τοῦ ἴδιου τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ.

ἐπὶ τῆς οὐσίας, μέ τόν τρόπο τῆς οὐτοπίας* ἢ τοῦ οὐσιώδους. Τό μεταμοντέρνο, ἀπό τὴν ἀποψή αὐτή, κινεῖται μᾶλλον στό ἐπίπεδο τῶν μορφῶν, εἶναι περισσότερο «ἀπορημένο», ὅπως θά ἔλεγε καί ὁ Μπένγιαμιν· ἀπλῶς χρονομετράει τίς διακυμάνσεις καθ' ἑαυτές καί δέν κινδυνεύει ποτέ νά ξεχάσει ὅτι τά περιεχόμενα δέν εἶναι παρὰ ἐπιπλέον εἰκάσματα. Στόν μοντερνισμό, ὅπως θά προσπαθήσω νά καταδείξω, ὑπάρχουν ἀκόμη ὑπολείμματα τῆς «φύσης» καί τοῦ «εἶναι», τοῦ παλαιοῦ, τοῦ παλαιότερου, τοῦ ἀρχαϊκοῦ· ἡ κουλτούρα ἀκόμα ἐπηρεάζει τό πῶς ἡ δεδομένη φύση καί ἡ ἐργασία μεταμορφώνουν τή δεδομένη «ἀναφορά». Μεταμοντέρνο ὑπάρχει ὅταν ἔχει πλέον ὀλοκληρωθεῖ ἡ διαδικασία τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καί ἡ φύση ἔχει ἤδη κἀνει πανιά. Εἶναι κόσμος πληρέστερα ἀνθρώπινος ἀπό τόν προηγούμενο ἀλλά συνάμα κόσμος ὅπου ἡ κουλτούρα ἔχει γίνει «δεύτερη φύση». Καί μάλιστα τά ὅσα συνέβησαν στό πεδίο τῆς κουλτούρας εἶναι, κατὰ πάσα βεβαιότητα, ἔνα ἀπό τά σημαντικότερα νήματα βάσει τῶν ὁποίων ἀνιχνεύεται τό μεταμοντέρνο: ὑπέρογκη διαστολή τῆς σφαίρας τῆς (σφαίρας τῶν ἐμπορευμάτων), τεράστιας ἔκτασης, ἱστορικά πρωτοφανῆς διαπίδυση πολιτιστικοῦ καί πραγματικοῦ, χβαντικό ἄλλα** ἀπό τὴν ἀποψή αὐτοῦ πού ὁ Μπένγιαμιν ἐπέμενε νά ἀποκαλεῖ κυριαρχία τῆς «αἰσθητικῆς» στήν πραγματικότητα (τό ὅποιο θεωροῦσε ὅτι ἰσοδυναμοῦσε μέ φασισμό, μά ἐμεῖς γνωρίζουμε ὅτι δέν εἶναι παρὰ ψυχαγωγία: ὑπερφυές αἶσθημα εὐφορίας μέσα στή νέα κατάσταση τῶν πραγμάτων, ὑπερχειλισμός ἐμπορευμάτων, «ἀναπαραστάσεις» οἱ ὁποῖες τείνουν νά γεννήσουν ἕναν ἐνθουσιασμό καί μιὰ διάθεση ἀναπτέρωσης πού δέν πηγάζουν ἀπό τά ἴδια τά πράγματα). Κι ἔτσι, στή μεταμοντέρνα κουλτούρα, ἡ «κουλτούρα» ἔχει καταστεῖ προϊόν καθ' ἑαυτή: ἡ ἀγορά ἔχει γίνει ὑποκατάστατο τοῦ ἑαυτοῦ τῆς καί μετετράπη σέ ἐμπόρευμα ἀντίστοιχο μέ αὐτά πού κυκλοφοροῦν μέσα τῆς. Ὁ μοντερνισμός ἦταν, ἀκόμα, ὡς ἕναν τουλάχιστον βαθμό (ἢ εἶχε τὴν τάση νά εἶναι) κριτική τοῦ ἐμπορεύματος καί προσπάθεια ὑπέρβασής του. Μεταμοντέρνο εἶναι ἡ κατανάλωση τῆς ἐμπορευματοποίησης ὡς διαδικασίας. Κατὰ συνέπεια, ὁ «τρόπος ζωῆς» τοῦ ὑπερχράτους ἔχει μέ τόν μαρξισανό «φετιχισμό τοῦ ἐμπορεύματος» σχέση ἀνάλογη μ' ἐκείνη πού εἶχε ὁ προωθημένος μονοθεϊσμός μέ

* Ὁ ἀγγλικός ὅρος *Utopia* εἰσάγεται ἀπό τόν συγγραφέα μέ κεφαλαῖο. Ἄς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι σέ ἀντιδιαστολή μέ αὐτόν ἐπανερχεται συχνά στό κείμενο ὁ νεολογισμός *dystopia*, πού ἀποδίδουμε μέ τό ἑλληνικό «δυστοπία». (Σ.τ.Μ.)

** *Quantum Leap* στό πρωτότυπο, συχνά ἐπανερχόμενο. (Σ.τ.Μ.)

τούς πρωτόγονους άνιμισμούς ή τήν πλέον στοιχειώδη είδωλολατρία· καί μάλιστα κάθε έπεξεργασμένη θεωρία του μεταμοντέρνου θά πρέπει νά στέκεται σέ σχέση μέ τήν πάλαι ποτέ «βιομηχανία τής κουλουράς» τών Χορχάιμερ καί 'Αντόρνο περίπου όπως στέκεται τό MTV ή τά διαφημιστικά σότς σέ σχέση μέ τίς τηλεοπτικές σειρές τής δεκαετίας του '50.

Έν τώ μεταξύ, ή «θεωρία» έχει κι αυτή αλλάξει καί ξετυλίγει τό δικό της νήμα γιά τό μυστήριο. Πράγματι, ένα από τά έντονότερα χαρακτηριστικά του μεταμοντέρνου είναι ό τρόπος μέ τόν όποιο ένα όλόκληρο φάσμα αναλυτικών τάσεων πού άνήκαν μέχρι τουδε σέ πολύ διαφορετικά πεδία —οικονομικές προβλέψεις, έρευνες άγοράς, πολιτιστικές κριτικές, νέες θεωρίες, έπίσημες κατά κανόνα ίερεμιάδες περί ναρκωτικών καί χαλαρώσεις ήθών, κριτικές τέχνης ή φεστιβάλ έθνικού κινηματογράφου, θρησκευτικές «ανάβιώσεις» ή λατρείες— συμπλέουν πλέον στό γενικότερο πλαίσιο ενός νέου είδους λόγου, τόν όποιο θά μπορούσαμε κάλλιστα νά αποκαλέσουμε «μεταμοντέρνα θεωρία» καί νά τόν εξετάσουμε καθ' έαυτό. Πρόκειται άσφαλώς γιά μιά κατηγορία πού ύπάγεται στίς ίδιες της τίς ταξινομήσεις καί δέν θά ήθελα νά βρεθώ στή θέση του νά πρέπει νά αποφασίσω εάν καί κατά πόσο τά όσα ακολουθούν είναι διερευνήσεις μέ άντικείμενο τή «μεταμοντέρνα θεωρία» ή εκφάνσεις τής θεωρίας αυτής.

Προσπάθησα νά μήν αφήσω τή δική μου άνάλυση του μεταμοντέρνου —ή όποια άρθρώνεται μέ βάση μιά σειρά ήμιαυτόνομων καί σχετικά ανεξάρτητων μεταξύ τους στοιχείων ή χαρακτηριστικών— νά συγχωνευθεί σέ ένα καί μόνο πριμοδοτούμενο σύμπτωμα, δηλαδή στήν άπώλεια τής ιστορικότητας, ή όποια από μόνη της δέν συνιστά άκαταμάχητο τεκμήριο τής παρουσίας του μεταμοντέρνου, όπως τή βιώνουν οι άγρότες, οι έστέτ, τά παιδιά, οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι ή οι αναλυτικοί φιλόσοφοι. Πάντως είναι πολύ δύσκολο νά θέσεις κατά όποιοδήποτε τρόπο τό γενικό ζήτημα τής «μεταμοντέρνας θεωρίας» δίχως νά προσφύγεις στό ζήτημα τής ιστορικής κωφώσεως — άνησυχητική κατάσταση (στό βαθμό, βεβαίως, πού τή συνειδητοποιείς) πού επιβάλλει σειρά σπασμωδικών καί άποσπασματικών άλλά άνέλπιδων άντισταθμιστικών ενεργειών. Τέτοια άκριβώς ενέργεια είναι καί ή μεταμοντέρνα θεωρία: άπόπειρα νά θερμομετρήσουμε τήν έποχή μας δίχως θερμόμετρο καί μάλιστα όταν δέν είμαστε σίγουροι ότι ύπάρχει τό συμπαγές έκείνο σώμα πού συνιστά «έποχή» ή zeitgeist, * ή «σύστημα»,

* Γερμανικά στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

ή «κατάσταση πραγμάτων». Ἡ θεωρία τοῦ μεταμοντέρνου εἶναι λοιπὸν διαλεκτική, τουλάχιστον στὸ βαθμὸ πού τὸ πρῶτο βῆμα εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀβεβαιότητα, καὶ ἀκολουθεῖ τὸ μίτο τῆς Ἀριάδνης τῆς γιὰ νὰ βγεῖ ἀπὸ κάτι πού κάλλιστα θὰ μπορούσε νὰ ἀποδειχθεῖ κάθε ἄλλο παρά λαβύρινθος — ἀπὸ γκουλάγκ ἕως ἐμπορικὸ κέντρο. Ἐνα τεράστιο θερμόμετρο τύπου Κλάες Ὀλντεμπουργκ, στὸ μέγεθος ἑνὸς ὁλόκληρου οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, θὰ λειτουργοῦσε ἴσως ὡς μυστηριώδες σύμπτωμα τῆς ὅλης διαδικασίας, πεσμένο ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἀπροεδοποίητα σάν μετεωρίτης.

Διότι ἓνα εἶναι βέβαιο, κατὰ τὴ γνώμη μου: ἡ «ἱστορία» μὲ τὴν μοντέρνα ἔννοια τοῦ ὅρου εἶναι τὸ πρῶτο θῦμα καὶ ἡ πλέον παράδοση ἀπουσία τῆς μεταμοντέρνας περιόδου (καὶ σ' αὐτὸ ἀκριβῶς συνίσταται ἡ ἐκδοχὴ τῆς θεωρίας τοῦ μεταμοντέρνου πού μᾶς δίνει ὁ Ἀχιλλε Μπονίτο-Ὀλίβα).² Στὸν τομέα τῆς τέχνης, τουλάχιστον, ἡ ἔννοια τῆς προόδου καὶ τοῦ τέλους, μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ σημασία τοῦ ὅρου, παρέμεινε ζωντανὴ καὶ ἀκμαία μέχρι πολὺ πρόσφατα, στὴν πιὸ αὐθεντικὴ, λιγότερο ἀνόητη ἢ παραμορφωτικὴ ἐκδοχὴ τῆς, βάσει τῆς ὁποίας τὸ κάθε πραγματικὰ νέο ἔργο ἔρχεται ἀπρόβλεπτα ἀλλὰ ἀναγκαστικὰ νὰ ὑπερκεράσει τὸν προκάτοχό του (καὶ μάλιστα ὄχι μὲ τὴν ἔννοια τῆς «γραμμικῆς ἱστορίας», παρά σάν τοῦ Σκλόβσκυ τὸ «γκαμπὶ τοῦ Ἰππου», δράση ἐξ ἀποστάσεως, χβαντικὸ ἄλμα σὲ θέση πού δὲν ἔχει ἀκόμα ἀναπτυχθεῖ). Ἡ διαλεκτικὴ ἱστορία, ἐδῶ πού τὰ λέμε, διακήρυσσε ὅτι ἡ ἱστορία πάντα ἔτσι δρᾷ, πηδώντας μὲ τὸ ἀριστερὸ τῆς πόδι καὶ προχωρώντας, ὅπως τὸ ἔθεσε κάποτε ὁ Ἀνρί Λεφέβρ, μὲ τὸν τρόπο τῶν καταστροφῶν καὶ τῶν κατολισθήσεων· ὥστόσο, περισσότερο εὐήκοα στάθηκαν τὰ ὦτα μας ἀπέναντι στὸ αἰσθητικὸ παράδειγμα τοῦ μοντερνισμοῦ, τὸ ὁποῖο ἔμοιαζε ἔτοιμο νὰ πάρει κυριολεκτικὰ μιὰ ἰσχύ θεραπευτικῆς δοξασίας, τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς πού ἐξανεμίστηκε δίχως νὰ ἀφήσει ἔχνη πίσω του. («Καὶ ἓνα πρῶι πήγαμε, καὶ πουθενὰ τὸ θερμόμετρο!»)

Ἡ ἱστορία αὐτὴ μοῦ φαίνεται καὶ πιὸ ἐνδιαφέρουσα καὶ πιὸ ἀξίопιστη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Λυστάρ περὶ τοῦ τέλους τῶν «μεγάλων ἀφηγημάτων»* (ἐσχατολογικῶν σχημάτων, τὰ ὁποῖα οὕτως ἢ ἄλλως οὐδέποτε ὑπῆρξαν ἀφηγήματα, κι ἂς ἤμουν κι ἐγὼ ἀπρόσεκτος στὸ θέμα αὐτὸ ὅταν χρησιμοποιοῦσα

2. Achille Bonito-Oliva, *The Italian trans-avantgarde* (Ἡ ἰταλικὴ δια-πρωτοπορία), Μιλάνο 1980.

* Master narratives στὸ πρωτότυπο, ἀπόδοση τοῦ γαλλικοῦ *grands récits*. (Σ.τ.Μ.)

μερικές φορές τόνδρο). Μας λείει δύο συγκεκριμένα πράγματα περί μεταμοντέρνας θεωρίας.

Πρώτον, η θεωρία φαίνεται ότι είναι κατ' ανάγκην άτελής ή πλημμελής:³ στήν προκειμένη περίπτωση φταίει η «άντιφαση» βάσει της οποίας η Όλιβια ή ο Λυστάρ δεν μπορούν παρά να θέσουν με άφηγηματικούς δρους ότιδήποτε τό ενδιαφέρον έχουν να μάς πούν περί έξαλείφειως τών μεγάλων άφηγημάτων. Τό έάν καί κατά πόσο, ακολουθώντας τήν απόδειξη του Γκόντελ, μπορούμε να καταδείξουμε τή λογική άδυναμία παραγωγής της όποιασδήποτε θεωρίας του μεταμοντέρνου με έσωτερική συνοχή καί πληρότητα —άποψη που υπερβαίνει άπολύτως κάθε προβληματική περί θεμελίων καί δεν αφήνει κανένα περιθώριο γιά κανενός είδους ανάζητηση ούσίας— είναι καθαρά θεωρητικό έρώτημα: ή έμπειρική άπάντηση που μπορούμε να δώσουμε είναι ότι καμιά τέτοια θεωρία δεν έχει ακόμα παρουσιαστεί, διότι όλες αναπαράγουν μέσα τους τή μίμηση της ίδιας τους της έπονομασίας, καθώς διατηρούν μιά παρασιτική σχέση με ένα άλλο σύστημα (συχνότατα με τόν ίδιο τόν μοντερνισμό), του όποιου τά ύπολείμματα καί οί άσυνειδητα αναπαραγόμενες άξίες καί θεωρήσεις γίνονται ίχνη καί πολύτιμες ένδειξεις ενός όλακερου νέου πολιτισμού που δεν μπορεί να γεννηθεί. Παρά τά παραληρήματα όρισμένων έγκωμιαστών καί άπολογητών του (των όποιων ή εύφορία καθ' έαυτή συνιστά άσφαλώς ενδιαφέρον ιστορικό σύμπτωμα), νέος πολιτισμός δεν προκύπτει παρά μέσα από τόν συλλογικό άγώνα δημιουργίας ενός νέου κοινωνικού συστήματος. Όπότε ή συστατική άτέλεια της κάθε μεταμοντέρνας θεωρίας (ή όποια, σάν τό κεφάλαιο, πρέπει να διατηρεί τις έσωτερικές της άποστάσεις από τόν έαυτό της, να συμπεριλαμβάνει ένα άλλοτροπιο περιεχόμενο ως ξένο σώμα) έπιβεβαιώνει τήν ορθότητα της περιολογικής σύλληψης στήν όποια θά χρειαστεί να έπιμείνουμε κατ' έπανάληψη: τό μεταμοντέρνο δεν είναι ή πολιτιστική δεσπόζουσα* μιās ολοσχερώς νέας κοινωνικής τάξης πραγμάτων (φήμη που διέδιδαν εύρέως πριν από λίγα χρόνια τά μέσα έπικοινωνίας υπό τήν ένδειξη «μεταβιομηχανική κοινωνία») αλλά ή άντανάκλαση καί τό έπακόλουθο μιās ακόμη συστηματικής μεταλλαγής του ίδιου του καπιταλισμού. Καθόλου περίεργο, λοιπόν, τό γεγονός

3. 'Ο Μάικλ Σπήκς άναπτύσσει τό σημείο αυτό στή διατριβή του «Remodelling Post-modernism(s): Architecture, Philosophy, Literature» («Άνασχηματισμοί μεταμοντερνισμών: άρχιτεκτονική, φιλοσοφία, λογοτεχνία»).

* Cultural dominant στο πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

δτι επιβιώνουν ακόμα τὰ ἔχνη τῶν παλαιότερων μεταμορφώσεων του — ακόμα καί τοῦ ρεαλισμοῦ, ὅπως ἐξάλλου καί τοῦ μοντερνισμοῦ— στά νέα περικυλίγματα καί τὰ ἐξαίσια τεχνάσματα τοῦ ὑποτιθέμενου διαδόχου του.

Αὕτῃ ἡ ἀπρόβλεπτη, ὥστόσο, ἐπιστροφή τοῦ ἀφηγήματος μέσα ἀπό τήν ἀφήγηση τοῦ τέλους τῶν ἀφηγημάτων, ἡ ἐπιστροφή τῆς ἱστορίας ἐν μέσῳ προγνώσεων περί ἀθέτησης κάθε ἱστορικοῦ τέλους καταδεικνύει ἕνα δεύτερο χαρακτηριστικό τῆς μεταμοντέρνας θεωρίας πού ἀπαιτεῖ τήν προσοχή μας: τό γεγονός ὅτι σχεδόν κάθε παρατήρησή μας περί τοῦ παρόντος γίνεται παράγοντας τῆς ἀναζήτησης τοῦ ἐν λόγω παρόντος καί μπορεῖ νά λειτουργήσει ὡς σύμπτωμα καί ἔνδειξη τῆς βαθύτερης λογικῆς τοῦ μεταμοντέρνου, τό ὁποῖο μετατρέπεται ἔτσι, ἀδιόρατα, στήν ἴδια του τή θεωρία περί τοῦ ἑαυτοῦ του. Καί πῶς θά μπορούσε νά εἶναι διαφορετικά ἀφ' ἧς στιγμῆς δέν ὑπάρχει πλέον καμιά «βαθύτερη λογική» ἐκδηλούμενη στήν «ἐπιφάνεια» καί τό σύμπτωμα ἔχει γίνει ἡ ἴδια του ἡ ἀσθένεια (καί ἀντιστρόφως, βεβαίως); Ἄλλὰ τό πανδαίμονιο αὐτό, μέσα στό ὁποῖο τό κάθε στοιχεῖο τοῦ παρόντος μετατρέπεται σέ τεκμήριο τῆς μοναδικότητος τοῦ ἐν λόγω παρόντος καί τῆς ριζικῆς του διαφορᾶς σέ σχέση μέ προηγούμενες στιγμές στό χρόνο, μᾶς βάζει σέ ὑποφύες: ἐκτρέφει μιᾶ παθολογία τοῦ ἰδιαζόντως αὐτοαναφορικοῦ, λές καί ἡ πλήρης λησμονιά τοῦ παρελθόντος ἀναλώνεται στόν κενό ἀλλά στίλβονται στοχασμό ἑνός σχιζοφρενικοῦ παρόντος, τό ὁποῖο ἐξ ὀρισμοῦ δέν εἶναι συγκρίσιμο στή διάστασι τοῦ χρόνου.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα, ἡ ἐπιλογὴ μεταξύ τῆς τομῆς καί τῆς συνέχειας —τό ἐάν τό παρόν θά τό ἀντιληφθοῦμε ὡς ἱστορική καινοτομία ἢ ὡς ἀπλή παράτασι τοῦ ἰδιοῦ συστήματος μέ διαφορετική προβιά— δέν εἶναι ἀπόφασι πού μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ μέ ἐμπειρικά ἢ φιλοσοφικά ἐπιχειρήματα, καθ' ὅτι εἶναι ἀπό μόνη της πρωτογενές ἀφηγηματικό ἐνέργημα,* στό ὁποῖο βασίζονται ἡ ἀντιληψὴ καί ἡ ἑρμηνεία τῶν γεγονότων πού θά ἀφηγηθούμε. Σέ ὅ,τι ἀκολουθεῖ —ἀλλὰ γιά λόγους πρακτικούς στοὺς ὁποίους θά ἀναφερθῶ ἐν καιρῷ— μοιάζει νά πιστεύω ὅτι τό μεταμοντέρνο εἶναι ὅσο ἀκριβῶς ἰδιότυπο νομίζει τό ἴδιο ὅτι εἶναι καί συνιστᾶ πολιτιστική καί βιωματική τομὴ πού ἀξίζει τόν κόπο νά διερευνήσουμε μέ κάθε λεπτομέρεια.

* Μὲ τό «ἐνέργημα» ἀποδίδουμε κατὰ κανόνα τό ἀγγλικὸ act, ἰδίως ὅταν προσλαμβάνει θεωρητικὴ σημασία (ἐν προκειμένῳ, στή φράσι narrative act). Τό ἀγγλικὸ «praxis», ὅπου χρησιμοποιεῖται, τό ἀποδίδουμε μέ τὸ ἐλληνικὸ «πράξη». (Σ.τ.μ.)

Μά δέν πρόκειται γιά μία άπλή ή μηχανική διαδικασία αὐτοεπιβεβαίωσης· ἡ μάλλον μπορεῖ μέν περί αὐτοῦ νά πρόκειται, ἀλλά τέτοιου εἶδους διεργασίες καί δυνατότητες δέν εἶναι τόσο κοινότοπες ὅσο ἐξυπονοεῖ ἡ σχηματική τους ἀπλούστευση — καί καθίστανται, κατὰ συνέπεια, οἱ ἴδιες ἀντικείμενο ἱστορικής μελέτης. Διότι ὁ ἴδιος ὅρος —μεταμοντέρνο— ἔχει ἀποκρυσταλλώσει σωρεῖα ἀνεξάρτητων μέχρι τοῦδε ἐξελιξέων, οἱ ὁποῖες, παίρνοντας τό ὄνομα αὐτό, ἀποδεικνύουν ὅτι ἐμπεριεῖχαν ἤδη σέ ἐμβρυακή κατάσταση τό περί οὗ ὁ λόγος καί προχωροῦν τώρα στήν ἀνίχνευση τῶν ποικίλων γενεαλογιῶν του. Διότι, ἀπ' ὅ, τι φαίνεται, δέν εἶναι μόνο στήν ἀγάπη, στόν κρατυλισμό καί στή βοτανική πού τό ὑπέρτατο ἐνέργημα τῆς κατονομασίας ἐπιφέρει ὕλικά συνεπακόλουθα καί, σάν κεραυνός πού πέφτει ἀπό τό ἐποικόδομμα στή βάση, ἀναταράσσει τά σκοτεινά του ὕλικά καί τά τραβᾷ στήν ἐπιφάνεια ἀμορφη λάβα. Ἡ ἐπὶ κλίση τῆς ἐμπειρίας, τόσο λίγο ἀξίопιστη καί τόσο ἀμφίβολη κατὰ τά ἄλλα —ὅσο κι ἂν ὄντως ἔνα σωρό πράγματα μοιάζουν νά ἔχουν ἀλλάξει καί ἴσως μάλιστα γιά τά καλὰ—, ἀναλαμβάνει κάπως τό κύρος της: ἀναφέρεται σέ αὐτό πού τό νέο ὄνομα σοῦ ἐπέτρεπε νά φανταστεῖς ὅτι ἐνιωθες, καθ' ὅτι μπορεῖς πλέον νά τό ἀποκαλέσεις κάπως καί μάλιστα μέ τρόπο πού ἀναγνωρίζουν καί ὅσοι ἄλλοι χρησιμοποιοῦν τόν ἴδιο ὅρο. Ἀκόμα δέν ἔχει γραφεῖ ἡ ἱστορία τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ὅρου μεταμοντέρνο καί κάποιος πρέπει νά τό κάνει, ἀσφαλῶς ἀκολουθώντας κλασικές συνταγές μπέστ-σέλερ· τέτοιου εἶδους λεξιλογικά νεοσυμβάντα, ὅπου ἡ κατασκευή ἐνός νεολογισμοῦ ἔχει ἐπάνω στήν πραγματικότητα τόν ἀντίκτυπο μιᾶς συγχώνευσης ἐταιρειῶν, ἀνήκουν στόν θαυμαστό καινούργιο κόσμο τῆς κοινωνίας τῶν μέσων ἐπικοινωνίας, ὁ ὁποῖος χρειάζεται ὄχι ἀπλῶς μελέτη ἀλλά καθιέρωση ἐνός νέου κλάδου μελετῶν λεξιλογικῆς ἐπικοινωνίας. Τό γιατί τόσον καιρό, χωρίς νά τό γνωρίζουμε, χρειαζόμασταν τόν ὅρο μεταμοντέρνο, τό γιατί βιάστηκε νά τόν χαιρετίσει, μόλις ἐμφανίστηκε, τέτοιο ἐτερόκλητο πλῆθος παράδοξων συνδαιτυμόνων, ὅλ' αὐτά εἶναι μυστήρια πού θά μένουν ἀνεξιχνίαστα μέχρι νά μπορέσουμε νά συλλάβουμε τή φιλοσοφική καί τήν κοινωνική λειτουργία τοῦ ὅρου — πράγμα πού προϋποθέτει, μέ τή σειρά του, τήν κατανόηση τῆς βαθύτερης ταυτότητας μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν λειτουργιῶν. Πρός τό παρόν, εἶναι προφανές ὅτι ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἐναλλακτικῶν ὀνομάτων («μεταδομισμός», «μεταβιομηχανική κοινωνία», ἡ μία ἢ ἡ ἄλλη ὀρολογία τοῦ Μάκ Λούαν) δέν ἱκανοποιοῦσαν, στό βαθμό πού ἦταν ἐξαιρετικά ἐξειδικευμένες καί ὀριοθετημένες

στή βάση ενός δεδομένου τομέα προέλευσης (φιλοσοφία, οικονομία και ΜΜΕ αντιστοιχώς)· κατ' επέκταση, λοιπόν, όσο και αν καταδείκνυαν ενδιαφέροντα πράγματα, δεν μπορούσαν να καλύψουν τη θέση του ενδιαμέσου μεταξύ των ποικίλων επί μέρους διαστάσεων της μετασύγχρονης ζωής, όπως θα φείλαν. Τό «μεταμοντέρνο», όμως, φαίνεται ότι κατόρθωσε να συμπεριλάβει άνετα τούς άρμόζοντες τομείς της καθημερινής ζωής ή ροής των πραγμάτων· οι πολιτισμικές του άπληξεις (πού είναι, πολύ σωστά, ευρύτερες από τις άπλως αισθητικές ή καλλιτεχνικές⁴) μās άποδεσμεύουν όσο χρειάζεται από τό οικονομικό, ενώ επιτρέπουν συνάμα σέ καινούργια οικονομικά υλικά και έπινόσεις (σέ θέματα μάρκετινγκ και διαφήμισης, επί παραδείγματι, αλλά και διοίκησης επιχειρήσεων) να άνακαταταχθούν ύπαγόμενα στον νέο όρο. Και τό ζήτημα της άνακατάταξης και της διακωδικοποίησης* έχει την ιδιαίτερη σημασία του: ή ενεργητική λειτουργία —ή ήθική και ή πολιτική— τέτοιου είδους νεολογισμών έγκειται στην καινούργια δουλειά πού βάζουν μπρός, εκείνη της έπανεγγραφής όλων όσα μās είναι οικεία με νέους όρους και άρα της προβολής νέων προοπτικών ιδανικών ή άλλων μέσα από την άνακατανομή των καθιερωμένων** αισθημάτων και αξιών· εάν τό «μεταμοντέρνο» άντιστοιχεί σ' αυτό πού έννοούσε ό Ράιτμοντ Ούιλιαμς όταν διαμόρφωνε τη θεμελιώδη πολιτιστική του κατηγορία, δηλαδή αν άντιστοιχεί σέ μία «δόμηση αίσθήματος» («structure of feeling») (και μάλιστα ήγεμονικού τύπου, για να χρησιμοποιήσουμε μία ακόμα κρίσιμη κατηγορία του Ούιλιαμς), τότε δεν μπορεί να διατηρήσει τη σημασία του παρά μόνο δύναμει μιάς βαθιάς συλλογικής αυτομεταμόρφωσης, διεργασίας μέσα από την όποία ένα παλαιό σύστημα ξαναγράφεται και ξαναδουλεύεται. Κάτι τέτοιο εξασφαλίζει την καινοτομία και δίνει στους διανοούμενους και τούς ιδεολόγους την εύκαιρία να αναλάβουν καινούργιο και κοινωνικά χρήσιμο έργο — πράγμα πού ύπογραμμίζει και ό ίδιος ό νέος όρος,

4. 'Επί παραδείγματι, ή έξαντλητική καταγραφή της κουλτούρας της δεκαετίας του '60 από τόν Jost Hermand, «Pop, oder die These vom Ende der Kunst» («'Η κόπ ή ή θέση περί του τέλους της τέχνης») στό *Stile, Ismen, Etikketen*, Wiesbaden 1978, συμπεριλαμβάνει έκ των προτέρων όλες σχεδόν τίς μορφολογικές καινοτομίες του μεταμοντέρνου.

* Transcoding στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

** Canonical στό πρωτότυπο. Τόν συχνά έπανερχόμενο όρο «canon» μεταφράζουμε με τό έλληνικό «κανόνας» αλλά άποφεύγουμε τά παράγωγά του: τό «καθιερωμένων» άποδίδει, έν προκειμένο, τό έπιθετο «canonical» ενώ, άλλου, τύπου του ρήματος «to canonize» άποδίδονται με τύπους του «καθιερώνω». (Σ.τ.Μ.)

καθώς φαίνεται να υπόσχεται, με τη σκοτεινή ή ευόλιωνη ασάφειά του, την απαλλαγή μας από οτιδήποτε μᾶς έχει πλέον γίνει βαρετό, περιοριστικό ή ελάχιστα ικανοποιητικό στάθμα γνωρίζαμε περί μοντέρνου, μοντερνισμού και νεότερης εποχής (ὅποια σημασία και ἂν δίνουμε στους ὅρους αὐτούς). Πρόκειται, με ἄλλα λόγια, γιὰ μιὰ ἀποκάλυψη μᾶλλον χαμηλῶν καὶ σεμνῶν τόνων, ἀπλὸ θαλασσινὸ ἀεράκι (πού ἔχει τὸ ἐπιπλέον προσόν ὅτι φύσηξε ἤδη). Αὐτὴ ὥστόσο ἡ εὐρεία διεργασία ἐπανεγγραφῆς — πού μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ὀρίζοντα νέων προοπτικῶν περὶ ὑποκειμενικότητας ἀλλὰ καὶ ἀντικειμένου κόσμου — ἔχει ἓνα ἐπιπλέον ἀποτέλεσμα, τὸ ὁποῖο ἤδη θίξαμε προηγουμένως: τὰ πάντα ρίχνουν νερὸ στὸ μύλο τῆς καὶ οἱ ἀναλύσεις, ὅπως αὐτὴ πού προτείνουμε ἐμεῖς ἐδῶ, ἀπορροφοῦνται καὶ πάλι στὸ συνολικὸ σχέδιο ὡς σύνολο παράδοξων μὲν, χρήσιμων δὲ κωδίκων καὶ κατηγοριῶν.

“Ὅμως, ἡ θεμελιώδης ἰδεολογικὴ λειτουργία τοῦ νέου δρου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συνίσταται στὸν συντονισμό νέων μορφῶν πρακτικῆς καὶ κοινωνικο-πνευματικῶν ἡθῶν (αὐτὸ θεωρῶ ὅτι ἔχει καὶ ὁ Οὐίλιαμς κατὰ νοῦ μὲ τὴν ἔννοια τῆς «δόμησης αἰσθήματος») μὲ τίς νέες μορφές οικονομικῆς παραγωγῆς καὶ ὀργάνωσης πού συνεπιφέρει ἡ ἀλλοίωση τοῦ καπιταλισμοῦ — ὁ νέος παγκόσμιος καταμερισμὸς ἐργασίας — τῶν τελευταίων ἐτῶν. Πρόκειται γιὰ μιὰ περιορισμένη καὶ ὀριοθετημένη ἔκφραση αὐτοῦ πού προσπάθησα νὰ γενικεύω ἄλλοι, μιλώντας περὶ «πολιτιστικῆς ἐπανάστασης» στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς»⁵ ὅπως ἐκεῖ ἔτσι κι ἐδῶ ἡ διασύνδεση κουλτούρας καὶ οικονομίας δὲν εἶναι μονόδρομος παρὰ κύκλος ἀμοιβαίας ἀλληλεπίδρασης καὶ ἀνατροφοδότησης. Ἀλλὰ ὅπως ἀκριβῶς, γιὰ τὸν Βέμπερ, οἱ καινούργιες ἐσωστρεφεῖς καὶ περισσότερο ἀσκητικὲς θρησκευτικὲς ἀξίες παρήγαγαν βαθμιαῖα «νέους ἀνθρώπους» ἱκανοὺς νὰ εὐδοκίμησουν μέσα ἀπὸ τίς ὀψιμες ἀντισταθμίσεις τῆς νεοεμφανιζόμενης ἐργασιακῆς διαδικασίας, ἔτσι καὶ τὸ «μεταμοντέρνο» θὰ πρέπει νὰ ἰδωθεῖ ὡς παραγωγὴ μεταμοντέρνων ἀνθρώπων ἱκανῶν νὰ λειτουργήσουν σὲ ἓναν πρᾶγματι πολὺ περίεργο κοινωνικοοικονομικὸ κόσμο, τοῦ ὁποῦ ἡ δομὴ καὶ τὰ ἀντικειμενικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ αἰτούμενα — ἂν ὑποθέσουμε ὅτι μπορούμε νὰ τὰ γνωρίσουμε ἐπαρκῶς — συνιστοῦν τὴν κατάστασι ἀπέναντι στὴν ὁποία ἔρχεται νὰ τοποθετηθεῖ ἓνας «μεταμοντερνισμὸς» πού θὰ μπορούσε νὰ ξεπεράσει κάπως τὰ στενά ὅρια μιᾶς ἀπλῆς θεωρίας τοῦ μεταμοντέρνου.

5. Βλέπε *The Political Unconscious* (Τὸ πολιτικὸ ἀσυνείδητο), Πρίνστον 1981, σ. 95-98.

Στό βιβλίο αυτό, βεβαίως, κάτι τέτοιο δέν επιχειρείται καί θά πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι ἡ «κουλτούρα», μέ τήν ἔννοια αὐτοῦ πού προσκολλάται ὑπερβολικά στήν οικονομική ἐπιφάνεια τῶν πραγμάτων καί ἄρα δέν μπορεῖ νά ἀποκολληθεῖ γιά νά διευρυνθεῖ καθ' ἑαυτό, εἶναι κι αὐτή σύμπτωμα τοῦ μεταμοντέρνου περίπου ὅπως καί τό ὑπόδημα-πόδι τοῦ Μαγκρίτ. Δυστυχῶς, λοιπόν, ἡ ἀνάλυση τῆς ὑποδομῆς ὅπου ἀναφέρομαι εἶναι κατ' ἀνάγκη καί αὐτῇ ᾗδη πολιτιστική, ἐκ τῶν προτέρων ἐκδοχή τῆς θεωρίας τοῦ μεταμοντέρνου.

Ἀνατυπῶνω ἐδῶ τήν προγραμματική μου ἀνάλυση τοῦ μεταμοντέρνου («Ἡ πολιτιστική λογική τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ») δίχως οὐσιώδεις διορθώσεις, ἐφ' ὅσον ἀπό τότε πού πρωτοεκδόθηκε (1984) ἔχει γίνη ἀντικείμενο συζητήσεων οἱ ὁποῖες τῆς προσδίδουν τό ἐπιπλέον ἐνδιαφέρον ἐνός ἱστορικοῦ ντοκουμένου· στόν ἐπιλογό ἀντιμετωπίζονται διάφορα πρόσθετα ζητήματα περί μεταμοντέρνου, τά ὁποῖα ἀναδείχθηκαν ἔκτοτε σέ πρωτεύουσας σημασίας.* Παραθέτω δίχως μετατροπές καί ἕνα ἐπίμετρο τό ὁποῖο ἀνατυπώθηκε εὐρέως: *combinatoire*** τοποθετήσεων περί μεταμοντέρνου, ὑπέρ καί κατά, διότι μπορεῖ νά προστέθηκαν καί πολλές ἄλλες τοποθετήσεις ἔκτοτε ἀλλά ἡ λογική τῆς ἀντιπαράθεσης παραμένει ἡ ἴδια. Ἡ πλέον θεμελιώδης

* Ἡ ἑλληνική ἔκδοση περιορίζεται κατά βάσιν στά δύο αὐτά μέρη τοῦ πρωτότυπου *Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso, Λονδίνο καί Νέα Ὑόρκη, 1990, τά ὁποῖα συνιστοῦν ἐνότητα, ὅπως φαίνεται καί στόν πρόλογο αὐτόν, τουλάχιστον ἀπό τήν ἀποψη ὅτι πραγματεύονται τό θέμα τους σέ γενικό θεωρητικό καί μεθοδολογικό ἐπίπεδο (σ. 1-54 καί 297-418 τοῦ πρωτότυπου).

Ἀπό τά ὑπόλοιπα κεφάλαια τοῦ βιβλίου, ὅπου ὁ συγγραφέας ἀνατυπώνει ἄρθρα του πού ἀφοροῦν σέ ξεχειυμένα θέματα ἢ συγκεκριμένους τομεῖς τῆς πολιτιστικῆς παραγωγῆς καί κατανάλωσης, παραθέτουμε ὡς συμπλήρωμα τό δεύτερο μέρος τοῦ 7ου κεφαλαίου περί θεωρίας (σσ. 217-259 τοῦ πρωτότυπου) ὅπου ὁ Τζαίημσον ἀντιμετωπίζει τόν Πῶλ ντέ Μάν στό πεδίο τῶν φιλοσοφικῶν συνιστωσῶν τῆς σύγχρονης θεωρίας τῆς λογοτεχνίας ἡ τοῦ λόγου. Ἡ ἐπιλογή μας ὀφείλεται στή σημασία πού ἀποδίδουμε στό ἔργο τοῦ Πῶλ ντέ Μάν καί τό ἐνδιαφέρον ἡ τίς συζητήσεις πού θά μπορούσε νά προκαλεῖται σχετική εὐστοχη κριτική τοῦ μαρξιστῆ Τζαίημσον — ὅσο καί ἐν ἡ ἑλληνική βιβλιογραφία εἶναι ἀκόμα πολύ φτωχή σέ μεταφράσεις τοῦ ἔργου τοῦ ντέ Μάν (βλέπε πάντως Πῶλ ντέ Μάν, *Ἐπιστημολογία τῆς μεταφορᾶς*, Ἄγρα, 1990).

Ὡς πρὸς τό περιεχόμενο τῶν ὑπολοίπων κεφαλαίων τοῦ βιβλίου τοῦ Τζαίημσον, ἡ σύνοψη περιγραφῆς του στό κομμάτι αὐτό τῆς εἰσαγωγῆς δίνει, ἐλπίζουμε, τή δυνατότητα νά σχηματίσει ὁ ἀναγνώστης τῆς παρούσας ἔκδοσης μιὰ εἰκόνα τοῦ συνόλου. (Σ.τ.Μ.)

** Γαλλικά στό πρωτότυπο: ὁρος ἀναφερόμενος στό συστηματικό συνδυασμό διαφορετικῶν στοιχείων. (Σ.τ.Μ.)

διαφοροποίησης που έπληθε άφορά τις περιπτώσεις όσων μπορούσαν τότε άκόμα νά άποφύγουν τή χρήση του όρου — έλάχιστοι άπόμειναν σήμερα.

Τέσσερα είναι τά βασικά θέματα του ύπόλοιπου μέρους του τόμου αυτού: έρμηνεία, ούτοπία, έπιβιώσεις του μοντέρνου και «έπιστροφές του άπωθημένου» τής ιστορικότητας. Κανένα άπό αυτά τά τέσσερα θέματα δέν άναπτύσσεται μέ τή μορφή αυτή στο άρχικό δοκίμιο. Τό πρόβλημα τής έρμηνείας άνακύπτει άπό τήν ίδια τή φύση τής κειμενικότητας, ή όποία, όταν παραμένει κατά βάση όπτική, δέν άφήνει χώρο γιά έρμηνείες παλαιότερου τύπου και όποτε ένέχει διάσταση χρόνου δέν μάς άφήνει τόν καιρό. Τά αντίκειμενα, έν προκειμένου, είναι τό βιντεοκείμενο καθ' έαυτό καθώς και τό *prouveau roman** (ή τελευταία σημαίνουσα καινοτομία στο μυθιστόρημα, σέ σχέση μέ τήν όποία θά ύποστηρίζω ότι, μέσα στο πλαίσιο τής νέας αναδιανομής τών τεχνών στο μεταμοντέρνο, έχει πλέον χάσει τή σημασία της ως όροσήμου). Πάντως τό βίντεο μπορεί κάλλιστα νά διεκδικήσει τή θέση του πλέον χαρακτηριστικού μεταμοντέρνου μέσου, τό όποιο, στην καλύτερη έκδοχή του, συνιστά όλότελα νέα φόρμα.

Ή ούτοπία είναι θέμα χώρου του όποιου ή μοίρα θά φανταζόταν κανείς ότι ύφίσταται έν δυνάμει τις έπιπτώσεις τής νέας σημασίας που άποκτά ό μεταμοντέρνος χώρος,** άλλά έάν ό χώρος αυτός είναι τόσο ξένος (άλλά και μάς άποξενώνει τόσο) σέ σχέση μέ τήν ιστορία όσο ύποστηρίζω έδω, τότε ή άλυσίδα τών συνάψεων που άπολήγει στην έξωτερίκευση τής ούτοπικής ροπής δέν έντοπίζεται εύκολα. Οί ούτοπικές άναπαραστάσεις γνώρισαν έξαιρετική άνθηση στη δεκαετία του '60· έάν τό μεταμοντέρνο ύποκαθιστά τή δεκαετία του '60 και αντίσταθμίζει τήν πολιτική της άποτυχία, τό ζήτημα τής ούτοπίας αναδεικνύεται σέ πεδίο όπου κατ' έξοχήν δοκιμάζεται ό βαθμός στον όποιο μπορούμε άκόμα νά φανταζόμαστε τήν άλλαγή καθ' έαυτή. Αυτή τήν έννοια έχει, τουλάχιστον, ό τρόπος μέ τόν όποιο έλέγχουμε έδω ένα άπό τά πιο ένδιαφέροντα (και λιγότερο χαρακτηριστικά) κτίσματα

* Γαλλικά στο πρωτότυπο: τό γαλλικό νέο μυθιστόρημα. (Σ.τ.Μ.)

** Ή λειτουργία τών διαστάσεων του χώρου και του χρόνου είναι βασικές σημασίες γιά τήν άνάλυση τών σχέσεων μεταξύ μοντέρνου και μεταμοντέρνου. Μέ περιφράσεις βάσει τών ούσιαστικών «χώρος» και «χρόνος» άποδίδουμε τό *spatial* και τό *temporal* («έν χώρου» ή «έν χρόνω» αντί «χωρικό» και «χρονικό») καθώς και παράγωγα που χρησιμοποιούνται συχνά στο πρωτότυπο, όπως τό *spatialization* και τό *temporalization* (άποφεύγουμε τά «χωροποίηση» και «χρονοποίηση») ή αντίστοιχους ρηματικούς τύπους. (Σ.τ.Μ.)

τῆς μεταμοντέρνας ἐποχῆς, τὴν κατοικία τοῦ Φράνκ Γκέρυ στὴ Σάντα Μόνικα τῆς Καλιφόρνια. Τό ἴδιο καί μέ τὴ σύγχρονη φωτογραφία καί τὴν τέχνη τῶν κατασκευαστικῶν παρεμβάσεων.* Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ «οὐτοπικό», μέσα στοῦ μεταμοντέρνου Πρώτο μας Κόσμο, ἔχει καταστῆ μία λέξη πολιτικῆς (ἀριστερῆς) ἰσχύος μᾶλλον παρά τὸ ἀντίθετο.

Ἀλλὰ ἐάν δεχτοῦμε τὰ ὅσα λέει ὁ Μάικλ Σπήκς καί θεωρήσουμε ὅτι δέν ὑπάρχει καθαρό μεταμοντέρνο καθ' ἑαυτό, τότε τὰ ὑπολείμματα τοῦ μοντερνισμοῦ θά πρέπει νά ἰδωθοῦν ὑπὸ διαφορετικὸ φῶς: ὄχι τόσο ὡς ἀναχρονισμοὶ παρά ὡς ἀναγκαῖες ἀποτυχίες οἱ ὁποῖες ἐπανεγγράφουν τὸ μεταμοντέρνο ἐγγεῖρημα μέσα στοῦ πλαϊσίου του, ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμή θέτουν πρὸς ἐπανεξέταση τὸ ζήτημα τοῦ ἴδιου τοῦ μοντέρνου. Δέν ἐπιχειρῶ ἐδῶ μιά τέτοια ἐπανεξέταση· ὅμως τὰ ὑπολείμματα τοῦ μοντέρνου καί τῶν ἀξιών του — ἡ ἐρωνεία, πάνω ἀπ' ὅλα, στὸν Βεντούρι καί τὸν Πῶλ ντέ Μάν, ἀλλὰ καί τὰ θέματα τῆς ὁλότητας καί τῆς ἀναπαράστασης — μᾶς δίνουν τὴν εὐκαιρία νά ἐπεξεργαστοῦμε ἕναν ἀπὸ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ ἀρχικοῦ μου δοκιμίου ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι θορύβησε τὰ μάλα ὀρισμένους ἀναγνώστες: τὴν ἰδέα πὼς ὁ, τι ἀποκαλοῦσαμε ποικιλοτρόπως «μεταδομισμὸς» ἢ καί ἀπλῶς «θεωρία» ἦταν καί αὐτὸ ἐκδοχὴ τοῦ μεταμοντέρνου, ὅπως τουλάχιστον ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἡ θεωρία — προτιμῶ ἐδῶ τὴν περισσότερο δυσκίνητη διατύπωση «θεωρητικὸς λόγος» — εἶχε, φαίνεται, μεταξύ τῶν μεταμοντέρνων τεχνῶν καί εἰδῶν λόγου μιά μοναδικὴ ἱκανότητα νά ἀφήσῃ τὸ νόμο τῆς βαρύτητας τοῦ zeitgeist καί νά παράγει σχολές, κινήματα ἢ καί πρωτοπορίες ἐκεῖ ὅπου ὑποτίθεται πὼς δέν εἶχαν πλέον καμιά θέση. Δύο μᾶλλον ὑπερβολικὰ μακροσκελῆ κεφάλαια διερευνοῦν τὰ ἴχνη τοῦ μεταμοντέρνου ἀλλὰ καί τοῦ μοντέρνου σὲ ἰσάριθμες ἐπιτυχημένες ἀμερικανικὲς πρωτοπορίες, τὴν ἀποδόμηση καί τὸν νέο ἱστορικισμὸ. Ἀλλὰ καί τὸ παλαιὸ ἐκεῖνο «νέο μυθιστόρημα» τοῦ Σάμιον μπορεῖ ἐπίσης νά γίνῃ ἀντικείμενο ἰδιαίτερης σημασίας. Ὡστόσο, ὅλ' αὐτὰ δέν θά μᾶς πᾶνε πολὺ μακριὰ ἐάν ἡ ροπὴ μας πρὸς τὴν ὀριστικὴ ταξινόμηση ποικίλων ἀντικειμένων βάσει τῶν κατηγοριῶν τοῦ μοντέρνου ἢ τοῦ μεταμοντέρνου — ἢ ἀκόμη τοῦ «ὑστερου μοντερνισμοῦ» τοῦ Τζένκς ἢ ἄλλων «μεταβατικῶν» κατηγοριῶν — δέν λάβει ὑπόψη τῆς ὅλες τίς ἀντιφάσεις πού οἱ κατηγορίες αὐτές ἀναδεικνύουν μέσα στοῦ κείμενο.

* Installation art πρὸ πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ παρόν βιβλίο δὲν εἶναι συλλογικὴ ἐπισκόπηση τοῦ μεταμοντέρνου, μὰ οὔτε κἀν εἰσαγωγή στὸ θέμα (ἂν ὑποθέσουμε ὅτι μιά τέτοια εἰσαγωγή ἔχει νόημα)· οὔτε καὶ τὰ κείμενα πού παρουσιάζει εἶναι τυπικά δείγματα μεταμοντερνισμού ἢ ἐξέχοντα παραδείγματά του, «εἰκονογραφήσεις» τῶν βασικῶν του χαρακτηριστικῶν. Αὐτὸ βεβαίως προκύπτει ἐν μέρει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς δειγματοληψίας, τοῦ παραδειγματικοῦ ἢ τῆς εἰκονογράφησης· ἀλλὰ ἔχει περισσότερο νὰ κάνει μὲ τὴ φύση τῶν μεταμοντέρνων κειμένων, δηλαδή μὲ τὴ φύση τοῦ κειμένου ἐν γένει, στὸ βαθμὸ πού ὁ ὅρος ἀναφέρεται στὴ μεταμοντέρνα κατηγορία (ἢ τὸ φαινόμενο) πού ἀντικατέστησε αὐτὸ τὸ ὁποῖο κάποτε ἀποκαλούσαμε «ἔργο». Πράγματι, μίᾳ ἀπὸ τίς ἐξαιρετικὲς ἐκεῖνες μεταμοντέρνες μεταλλάξεις πού μετέτρεψαν τὴν Ἀποκάλυψη σὲ στοιχεῖο διακόσμησης (ἢ τὴν ἀνήγαγαν τοῦλάχιστον σὲ κάτι πού ἔχεις κάπου μέσα στὸ σπῆτι) εἶχε καὶ τὴν ἐξῆς συνέπεια: τὸ περίφημο ἐγγeliανὸ «τέλος τῆς τέχνης» —προφητικὴ ἔννοια πού σηματοδότησε τὴν ὑπέρτατη ἀντι- ἢ διαισθητικὴ βούληση τοῦ πέραν τῆς τέχνης (ἢ καὶ τῆς θρησκείας ἢ ἀκόμα καὶ τῆς φιλοσοφίας μὲ μίᾳ ὀρισμένη ἔννοια τοῦ ὅρου) — ἀνάγεται πλέον στὸ πολὺ σεμνότερο «τέλος τοῦ ἔργου τέχνης» καὶ ἀναγγέλλει τὸ κείμενο. Ἀλλὰ αὐτὸ ἰσοδυναμεῖ μὲ τριχυμία στὰ ποτήρια τῆς κριτικῆς ὅσο καὶ ἂν ἐλευθερώνει συνάμα τοὺς ἀνέμους τῆς «δημιουργίας»: ἡ ριζικὴ διάσταση καὶ ἀσυμβατότητα μεταξὺ κειμένου καὶ ἐργασίας σημαίνει ὅτι ἡ δειγματοληπτικὴ ἐπιλογὴ κειμένων καὶ ἡ ἀνάλυση πού τοὺς προσδίδει τὸ βάρος μιᾶς οἰκουμενικῆς ἀντιπροσωπευτικῆς ἰδιαιτερότητας τὰ ἐπαναφέρει ἀδιόρατα στὴν κατὰσταση τοῦ παλαιότερου ἐκείνου ἔργου, τὸ ὁποῖο λέμε ὅτι δὲν ὑπάρχει πλέον στὸ μεταμοντέρνο. Πρόκειται, τρόπον τινά, γιὰ τὸ θεώρημα τοῦ Χάιζεμπεργκ ἐφαρμοζόμενο στὸ μεταμοντέρνο, ἕνα ἀπὸ τὰ πλέον δυσεπιλυτὰ προβλήματα ἀναπαράστασης πού ἀντιμετωπίζει ὁ ὁποιοσδήποτε σχολιαστής, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὴ δυνατότητα τῆς ἀτελεύτητης προβολῆς διαφανειῶν ἐν εἰδὲ «συνολικῆς ροῆς» ἐκτενόμενης στὸ ἄπειρο.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ προτελευταῖο κεφάλαιό μου* πού ἀφορᾷ ὀρισμένες πρόσφατες ταινίες καὶ ἀναπαραστάσεις τῆς ἱστορίας ἐνὸς νέου ἀλληγορικοῦ τύπου. Ὁ ὅρος «νοσταλγία» στὸν τίτλο μου δὲν ἀποδίδει, ὥστόσο,

* Ἡ ἀναφορά εἶναι στὸ 9ο κεφάλαιο τοῦ πρωτότυπου («Νοσταλγία τοῦ παρόντος»), τὸ ὁποῖο δὲν συμπεριλαμβάνεται στὸν ἀνά χειρὰ τόμο. (Σ.τ.Μ.)

αυτό που κανονικά έννοω, και θά ήθελα λοιπόν για τή μία αυτή περίπτωση (μέ άλλες αντιρρήσεις ασχολούμαι αναλυτικά στον έπιλογο του βιβλίου) νά σχολιάσω έδω, έκ τών προτέρων, τόν θρο «φιλι νοσταλγίας», σχετικά μέ τόν όποιο πρέπει νά όμολογήσω ότι ύπήρξε μία παρεξήγηση. Δέν θυμάμαι πλέον έάν έγώ είσήγαγα τόν θρο, ό όποιος άκόμα μου φαίνεται άπαραίτητος, ύπό τήν προϋπόθεση ότι ξεκαθαρίζεται τό άκόλουθο ζήτημα: οί ιστορικοί/ζουσες ταινίες του συγκεκριμένου αυτού συρμού, στόν όποιο άναφέρεται ό θρος, δέν πρέπει κατά κανένα τρόπο νά θεωρηθοϋν φορτισμένες έκφάνσεις του παλαιότερου έκείνου άλλους του νόστου. Πρόκειται μάλλον για τό αντίθετο: είκαστική άποπροσωποποιημένη περιέργεια, «έπιστροφή του άπωθημένου» τών δεκαετιών του '20 και του '30, «δίχως συγκίνηση» (άλλου τό άποδίδω μέ τόν θρο nostalgia-deco, νοσταλγικός διάκοσμος). Μά δέν μπορούμε πλέον νά αλλάξουμε τόν θρο έκ τών ύστερων, όπως άκριβώς δέν έχει νόημα ή προσπάθεια ύποκατάστασης του θρου μεταμοντέρνο.

Ή «συνολική ροή» τών έπιλογικών συνειρμών άναφέρεται, έν συντομία, σέ όρισμένες άλλες έπίμονες και πιό σοβαρές διαφωνίες ή παρεξηγήσεις σχετικά μέ τίς θέσεις μου. Διατυπώνονται σχόλια περί πολιτικής, δημογραφίας, νομιναλισμού, μέσων έπικοινωνίας και εικόνας αλλά και άλλων θεμάτων που δέν μπορούν νά άπουσιάζουν από ένα στοιχειωδώς εύπρεπές βιβλίο μέ θέμα τό μεταμοντέρνο. Προσπάθησα κυρίως νά άναπληρώσω ένα κενό που (δικαιολογημένα) ξένισε όρισμένους άναγνώστες: τήν άπουσία μιās κρίσιμης συνιστώσας του προγραμματικού δοκιμίου, δηλαδή του θέματος του «φορέα» ή αυτού που προτιμώ νά άποκαλώ, άκολουθώντας τόν παλιό μας γνώριμο Πλεχάνωφ, «κοινωνικό ίσοδύναμο» αυτής τής κατά τά φαινόμενα έξαϋλωμένης πολιτιστικής λογικής.

Ή υπόθεση του φορέα, ώστόσο, θέτει τό ζήτημα του δεύτερου ήμίσεως του τίτλου μου («ύστερος καπιταλισμός») για τό όποιο θά προσθέσουμε έδω δυό λόγια. Πιό συγκεκριμένα, προσφάτως παρατηρείται συχνά ότι λειτουργεί τρόπον τινά ως σηματοδότης φορτισμένος μέ τό βάρος μιās πρόθεσης και όρισμένων έπακλούθων που φέρνουν σέ σύγχυση τόν άμύητο άναγνώστη.⁶

6. Πρβλ. Ζ. Ντεριντά: «Κάθε φορά που άπαντώ τή φράση αυτή, "ύστερος καπιταλισμός", σέ κείμενα που άφορούν τή φιλοσοφία ή τή λογοτεχνία, είμαι βέβαιος ότι μία κατάδ ήλωση στερεότυπων έχει πάρει τή θέση τής άναλυτικής έπιχειρηματολογίας», στί «Some Questions and Responses» («Μερικές έρωταποκρίσεις»), *Linguistics of Writing* (Γλωσσολογία τής γραφής), έπιμ. Nigel Fabb, Derek Attridge, Alan Durant, Colin McCabe, Νέα Ύόρκη 1987, σ. 245.

Δέν μέ ένθουσιάζει, ώς όρολογία καί συχνά προσπαθώ νά χρησιμοποιώ στή θέση της άρμόζοντα συνώνυμα («πολυεθνικός καπιταλισμός», «κοινωνία του θεάματος ή της εικόνας», «καπιταλισμός τών μέσων έπικοινωνίας», «παγκόσμιο σύστημα», άκόμα καί, άπλούστατα, «μεταμοντέρνο»). Άλλά καθώς ή Δεξιά έχει κι αύτή έντοπίσει έδω κάτι πού θεωρεί έπικίνδυνη νέα όρολογία ή φρασεολογία (παρά τό γεγονός ότι όρισμένες άπό τίς αντίστοιχες οικονομικές προβλέψεις ταυτίζονται ή συγγενεύουν μέ τίς δικές της, καθώς εξάλλου καί μέ όρους όπως αύτός της μεταβιομηχανικής κοινωνίας), αύτό τό συγκεκριμένο πεδίο ιδεολογικής άντιπαράθεσης (σπανίως ζήτημα προσωπικής έπιλογής) φαίνεται νά άποτελεί γερή βάση καί άξίζει νά υποστηριχθεί.

Έξ όσων γνωρίζω, ή έν γένει χρήση του όρου ύστερος καπιταλισμός προέρχεται άπό τή σχολή της Φραγκφούρτης,⁷ ό όρος άνακύπτει διαρκώς στον Άντόρνο καί τόν Χορκχάιμερ, είτε ό ίδιος είτε τά συνώνυμά του —όσα προσιδιάζουν στή θεωρία τους («διαχειριζόμενη κοινωνία» επί παραδείγματι)—, πράγμα τό όποιο σημαίνει ότι ένέχεται έδω μία πολύ διαφορετική άντιληψη, μάλλον βεμπεριανού τύπου, προερχόμενη κατ' ούσίαν άπό τούς Γκρόσμαν καί Πόλλοκ, στό πλαίσιο της όποίας άποκτούν έξαιρετική σημασία τά άκόλουθα στοιχεΐα: α) ή τάση συγκρότησης ενός δικτύου γραφειοκρατικού έλέγχου (ή όποία, στίς πλέον έφιαλτικές έκδοχές της, γίνεται κάτι σάν προάγγελος του πλέγματος του Φουκώ) καί β) ή διαπλοκή πολιτικής έξουσίας καί μεγάλων έπιχειρήσεων («κρατικός καπιταλισμός»), μέ τρόπο ώστε ό ναζισμός καί τό New Deal νά καθίστανται συστήματα συγγενή (καί νά προστίθενται δίπλα τους όρισμένες μορφές σοσιαλισμού είτε μέ ανθρώπινο είτε μέ σταλινικό πρόσωπο).

Στή γενικευμένη σημερινή του χρήση, ό όρος ύστερος καπιταλισμός άπηχεί πολύ διαφορετικά πράγματα. Κανένas πλέον δέν άποδίδει τόση σημασία στην εξάπλωση του κρατικού μηχανισμού καί της γραφειοκρατίας: μοιάζει κάτι άπλό καί φυσικό, κομμάτι της ζωής. Έκείνο πού χαρακτηρίζει τήν εξέλιξη της νέας έννοιας, σέ άντιδιαστολή μέ τήν παλαιότερη (ή όποία συνέπλεε

7. Τό ζήτημα χρήζει έπισταμένης μελέτης — βλέπε τό βιβλίο μου *Late Marxism: Adorno or the Persistence of the Dialectic* ("Ύστερος μαρξισμός: Άντόρνο ή ή έπιμονή του διαλεκτικού"), Λονδίνο 1990. Πρός τό παρόν δέν έχω συναντήσει παρά βιαστικές άναφορές στό όλο θέμα μέ τήν έξαιρεση τών: Giacomo Marramao, «Political Economy and Critical Theory» («Πολιτική οικονομία καί κριτική θεωρία»), *Telos*, 24, Καλοκαίρι 1974 καί Helmut Dubiel, *Theory and Politics* (Θεωρία καί πολιτική), Καίμπριτζ, Μασσ., 1985.

άκόμη μέ τή λενινιστική έννοια ενός «μονοπωλιακού σταδίου» τοῦ καπιταλισμοῦ), δέν εἶναι τόσο ἡ ἔμφαση στήν ἐμφάνιση νέων μορφῶν ὀργάνωσης τῶν ἐπιχειρήσεων (πολυεθνικῶν, διεθνικῶν) πέραν τοῦ μονοπωλιακοῦ σταδίου ὅσο, κυρίως, ἡ εἰκόνα ενός παγκόσμιου καπιταλιστικοῦ συστήματος θεμελιωδῶς διαφορετικοῦ ἀπό ἐκεῖνο τοῦ παλαιότερου ἱμπεριαλισμοῦ, τό ὁποῖο δέν ἦταν, κατά βάση, παρά ἀνταγωνισμός μεταξύ τῶν διαφόρων ἀποικιοκρατικῶν δυνάμεων. Οἱ σχολαστικές (θεολογικές θά ἔλεγα) συζητήσεις περί τοῦ βαθμοῦ στόν ὁποῖο οἱ διάφορες ἔννοιες τοῦ «ὑστερου καπιταλισμοῦ» εἶναι ἤ ὄχι συμβατές μέ τόν ἴδιο τόν μαρξισμό (παρά τήν ἐπίμονη ἀναφορά τοῦ Μάρξ, στό *Grundrisse*, σέ μιὰ «παγκόσμια ἀγορά» ὡς ὕστατο ὄριζοντα τοῦ καπιταλισμοῦ)⁸ θέτουν τό ζήτημα τῆς διεθνοποίησης καί τοῦ τρόπου τῆς περιγραφῆς της (καί εἰδικότερα τό ἐάν καί κατά πόσο ἡ ἐκδοχή τῆς «θεωρίας τῆς ἐξάρτησης» ἢ τοῦ «παγκόσμιου συστήματος» τοῦ Βαλλερστάιν εἶναι μοντέλο παραγωγῆς βασισμένο στίς κοινωνικές τάξεις). Αὐτές οἱ θεωρητικές ἀσάφειες παραμένουν βεβαίως· παρ' ὅλ' αὐτά, φαίνεται ὅτι ἔχουμε σήμερα μιὰ κάπως σαφέστερη εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ νέου συστήματος (τό ὁποῖο ἀποκαλοῦμε «ὑστερο καπιταλισμό» γιά νά προβάσουμε τή συνέχεια πού τό συνδέει μέ ὅ,τι προηγήθηκε, σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν τομή, τό ρήγμα ἢ τήν ἀλλαγὴ πού θέλουν νά ὑπογραμμίσουν ὅροι ὅπως αὐτός τῆς «μεταβιομηχανικῆς κοινωνίας»). Ἐκτός ἀπό τίς διεθνικές ἐπιχειρησιακές μορφές στίς ὁποῖες ἀναφερθήκαμε προηγουμένως, τά χαρακτηριστικά του περιλαμβάνουν τόν νέο διεθνή καταμερισμό ἐργασίας, μιὰ ὀλιγώδη νέα διεθνικῇ τραπεζικῇ καί χρηματοπιστηριακῇ δυναμικῇ (συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ τεράστιου χρέους τοῦ Δεύτερου καί τοῦ Τρίτου Κόσμου), νέες μορφές διασύνδεσης μέσων ἐπικοινωνίας (συμπεριλαμβανομένων καί τῶν μέσων συγκοινωνίας καί μεταφορᾶς), ὑπολογιστές καί αὐτοματισμό, μετατόπιση τῆς παραγωγῆς σέ προωθημένες περιοχές τοῦ Τρίτου Κόσμου, καθὼς καί ὅλες ἡ τίς περισσότερες οἰκείες μας κοινωνικές ἐπιπτώσεις, ὅπως ἡ κρίση τῆς παραδοσιακῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ ἐμφάνιση τῶν γιάπηδων καί ἡ κοινωνικὴ ἀνοδος σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο.

Περιοδολογώντας ἓνα φαινόμενο τέτοιου εἶδους, θά πρέπει νά προσθέσουμε στό μοντέλο μας ποικίλα ὅσα ἄλλα σύνθετα ἐπίπεδα. Εἶναι σημαντικό

8. Βλέπε Karl Marx, «The Grundrisse», *Collected Works*, 28, Μόσχα 1986, ἐπὶ παραδείγματι σ. 66-67, 97-98, 451.

νά διακρίνουμε μεταξύ της βαθμιαίας έπιβολής των διαφόρων (συχνά άσύνδετων μεταξύ τους) προϋποθέσεων της νέας δομής και της «στιγμής» (όχι άκριβώς χρονολογικής), όπου όλα άποκρυσταλλώνονται και συνδυάζονται σέ λειτουργικό σύστημα. 'Η στιγμή αυτή καθ' έαυτή δέν είναι τόσο ζήτημα χρονολόγησης όσο θέμα μιάς ολονεί φροϋδικής *Nachtträglichkeit* ή άντενέργειας: οί άνθρωποι μόνο έκ των υστέρων και βαθμιαία άντιλαμβάνονται τή δυναμική ενός νέου συστήματος πού τούς περικλείει. Μά αυτή ή άναφανιζόμενη συλλογική συνείδηση ενός νέου συστήματος (ή όποία μέ τή σειρά της παράγεται άποσπασματικά και κατά περιόδους βάσει διαφόρων άσύνδετων μεταξύ τους συμπτωμάτων κρίσης, όπως τό κλείσιμο εργοστασίων και τά ύψηλά έπιτόκια) δέν είναι άκριβώς ή γένεση νέων μορφών πολιτιστικής έκφρασης (ή «δόμηση αίσθήματος» του Ραίημοντ Ούίλιαμς φαντάζει τελικά ως μάλλον παράδοξος τρόπος χαρακτηρισμού της κουλτούρας του μεταμοντέρνου). *Ολοι άναγνωρίζουμε ότι οί διάφορες συνιστώσες μιάς νέας «δομής αίσθήματος» προϋπάρχουν της στιγμής του συνδυασμού και της άποκρυστάλλωσής τους σέ ήγεμονικό στύλ.* άλλά ή προϊστορία αυτή δέν συγχρονίζεται μέ τήν οικονομική. Και ό Μαντέλ μās ύποδεικνύει ότι οί βασικές νέες τεχνολογικές προϋποθέσεις του νέου «μεγάλου κύματος» του τρίτου σταδίου του καπιταλισμού (αυτού πού έδω άποκαλούμε «ύστερο καπιταλισμό») ύπήρχαν ήδη από τό τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ό όποιος, μεταξύ άλλων, είχε ως έπακόλουθο τήν άναδιοργάνωση των διεθνών σχέσεων, τήν άποαποικιοποίηση και τήν καλλιέργεια του έδάφους έπάνω στο όποιο άναφάνηκε** ένα νέο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. 'Από πολιτιστική άποψη, ώστόσο, οί προϋποθέσεις τοποθετούνται (άν εξαίρεσει κανείς έναν μεγάλο αριθμό ποικίλων νεωτεριστικών «πειραμάτων» πού έπανекτιμήθηκαν στη συνέχεια ως προδρομικά) στις τεράστιες κοινωνικές και ψυχολογικές μεταβολές της δεκαετίας του '60, οί όποιες τόσο άπότομα συμπαρέσυραν μεγάλο μέρος της παράδοσης στο επίπεδο των *mentalités****

* Τό άγγλικό *style* άποδίδουμε άλλοτε μέ τό «στύλ» και άλλοτε, όταν ή σημασία του δρου είναι μάλλον γενικότερη, μέ τό «όφος». (Σ.τ.Μ.)

** Μέ τό ρήμα «άναφαίνομαι» και τό ούσιαστικό «άνάφανση» (χωρίς νά άποκλείουμε όμως και τό άπλούστερο «έμφάνιση») άποδίδουμε τούς αντίστοιχους άγγλικούς όρους *to emerge* και *emergence*, οί όποιοί άντιστοιχούν σέ έναν ιδιαίτερο τρόπο άντιλήψης και περιγραφής των φαινομένων γένεσης του καινούργιου ή του καινοφανούς. (Σ.τ.Μ.)

*** Γαλλικά στο πρωτότυπο: νοοτροπίες. (Σ.τ.Μ.)

Μέ αυτή τήν ἔννοια ἡ οἰκονομική προπαρασκευὴ τοῦ μεταμοντέρνου ἢ τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ ξεκίνησε στὴ δεκαετία τοῦ '60, μετὰ τὴν ἀναπλήρωση τῶν ἐλλείψεων τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἀνταλλακτικῶν ποῦ ἐπέφερε ὁ πόλεμος καὶ τὴν προώθηση νέων προϊόντων καὶ νέων τεχνολογιῶν (μεταξύ τῶν ὁποίων ἐκείνη τῶν μέσων ἐπικοινωνίας). Ἀλλὰ τὸ ψυχικὸ *habitus** τῆς νέας ἐποχῆς προϋποθέτει τὴν ἀπόλυτη τομὴ ποῦ ἐπῆλθε κατὰ βάση στὴ δεκαετία τοῦ '60 καὶ ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὸ χάσμα τῶν γενεῶν (ὅταν ἐννοεῖται βεβαίως ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη δέν περιμένει τὰ πράγματα αὐτὰ παρὰ συνεχίζει στὸ δικό της ἐπίπεδο καὶ σύμφωνα μὲ τὴ δικὴ της λογικὴ). Κι ἂν θέλουμε νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰ ξεπερασμένη πλέον γλώσσα, ἡ διάκριση αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ ἐν πολλοῖς μὲ τὴ διάκριση στὴν ὁποία ἐπέμεινε ὁ Ἀλτουσέρ: ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ ἐγγελιανὴ «τομὴ οὐσίας»** τοῦ παρόντος, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μιὰ πολιτιστικὴ κριτικὴ γυρεύει νὰ ἀναδείξει μιὰ συγκεκριμένη ἀρχὴ ὡς χαρακτηριστικὸ τοῦ «μεταμοντέρνου», ἐγγενὴ στὶς πλέον διαφορετικὲς πλευρὲς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς· ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἀλτουσεριανὴ «δομὴ μὲ κυριαρχία»,*** βάσει τῆς ὁποίας τὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα διατηροῦν σχέσεις ἡμιαυτονομίας τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, προχωροῦν μὲ διαφορετικὲς ταχύτητες, ἐξελίσσονται ἄνισα καί, παρ' ὅλ' αὐτά, συνάδουν παράγοντας ὁλόκληρα. Προσθέστε σ' αὐτὰ τὸ ἀναπόφευκτο πρόβλημα τῆς ἀνυπαρξίας μιᾶς συνολικῆς ἀναπαράστασης τοῦ «ὕστερου καπιταλισμοῦ» — διότι τὸ μόνο ποῦ ἔχουμε εἶναι ἡ μιὰ ἢ ἡ ἄλλη ἐθνικὴ ἐκδοχὴ τοῦ πράγματος. Ἀναπόφευκτα θὰ ξενίσει τοὺς μὴ Ἀμερικανοὺς ἀναγνώστες ὁ ἀμερικανο-κέντρισμός τῆς δικῆς μου ἀνάλυσης, ὁ ὁποῖος δέν δικαιολογεῖται παρὰ μόνο στὸ βαθμὸ ποῦ ὁ σύντομος ἀμερικανικὸς αἰώνας (1945-1973) ἀποτέλεσε τὸ θερμοκήπιο ἢ τὸ ἔδαφος τοῦ νέου συστήματος καί, τὴν ἴδια στιγμὴ, οἱ ἀναπτυσσόμενες πολιτιστικὲς μορφὲς τοῦ μεταμοντέρνου μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὡς τὸ πρῶτο στὴν ἱστορία καθαρὰ βορειοαμερικανικὸ οἰκουμενικὸ ὕψος.

* Γαλλικὰ στὸ πρωτότυπο: δρος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Γάλλος κοινωνιολόγος Μπουρντιέ, στὸ πλαίσιο τῆς δικῆς του θεωρίας περὶ τῆς πρακτικῆς καὶ τῶν προσδιορισμῶν της, ὑποκαθιστᾷ τοὺς παραδοσιακοὺς ψυχοκοινωνιολογικοὺς δρους τῆς νοστορπίας ἢ τῆς συμπεριφορᾶς. (Σ.τ.Μ.)

** Τὸ πρωτότυπο χρησιμοποιεῖ τὸ ἀγγλικὸ «essential cross section» ὡς ἀπόδοση τῆς γαλλικῆς φράσης «coupe d'essence» τὴν ὁποία ἐπίσης παραθέτει.

*** Τὸ πρωτότυπο χρησιμοποιεῖ τὸ ἀγγλικὸ «structure in dominance» γιὰ νὰ ἀποδώσει τὸ γαλλικὸ «structure à dominance».

Ἐν τῷ μεταξύ, ἔτσι ὅπως ἐγὼ ἐννοῶ τὰ πράγματα, ἡ ὑποδομὴ καὶ τὰ ἐποικοδομούμενα — ἡ οἰκονομικὴ δομὴ καὶ ἡ πολιτιστικὴ «δόμησις αἰσθη-
ματος» — ἀποκρυσταλλώθηκαν κάπως μὲ τὸ μεγάλο σὸκ τῶν κρίσεων τοῦ
'73: κρίση πετρελαίου, τέλος τοῦ διεθνoῦς κανόνα χρυσοῦ καὶ, ἀπὸ πολλές
ἀπόψεις πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, τέλος τοῦ μεγάλου κύματος τῶν «ἐθνικο-
απελευθερωτικῶν πολέμων» ἀλλὰ καὶ ἀρχὴ τοῦ τέλους τοῦ παραδοσιακοῦ
κομμουνισμοῦ. Οἱ κρίσεις αὐτές, τώρα πού ξεκαθαρίζει ὁ ὀρίζοντας, ἀποκα-
λύπτουν τὴν ὑπαρξὴ ἐνός ἤδη διαμορφωμένου πρωτόγνωρου τοπίου — τοῦ
τοπίου πού τὸ βιβλίον πού ἔχετε ἀνά χεῖρας προσπαθεῖ νὰ σχεδιάσει (καὶ
μαζὶ του νὰ διατυπώσει ἕναν διαρκῶς αὐξανόμενο ἀριθμὸ ἄλλων τάσεων
καὶ ὑποθέσεων).⁹

Τὸ ζήτημα αὐτὸ τῆς περιοδολόγησις, πάντως, ἔχει πολὺ νὰ κάνει μὲ
τίς ἀντιδράσεις πού πυροδοτεῖ ἡ ἔκφρασις «ὑστερος καπιταλισμός», ἡ ὁποία
θεωρεῖται πλέον κάτι σάν ἀριστερό σύνθημα, ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ παγί-
δα, ὅποτε ἡ χρῆσις του καὶ μόνο νὰ συνιστᾷ σιωπηρὴν υἱοθέτησις ὁλόκληρης
σειρᾶς κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἀπόψεων κατ' οὐσίαν μαρξιστικῶν, τίς
ὁποῖες ἡ ἄλλη πλευρὰ δέν ἔχει καμιὰ διάθεσις νὰ παραδεχθεῖ. Ὁ δρος καπι-
ταλισμός ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ἦταν πάντοτε πολὺ ἰδιόρρυθμος: καὶ μόνον
ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὄρου — ὁ ὁποῖος δέν ἦταν, κατὰ τὰ ἄλλα, παρὰ μᾶλλον
οὐδέτερος τρόπος ἀναφορᾶς σὲ ἕνα οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ σύστημα βάσει
χαρακτηριστικῶν ἐπὶ τῶν ὁποίων ὅλοι συμφωνοῦν — σὲ τοποθετοῦσε σὲ μιὰ
θέσι κάπως κριτικὴ, ὑποπτη, ἂν ὄχι καθαρά σοσιαλιστικὴ. Μόνον στρατευ-
μένοι δεξιοὶ ἰδεολόγοι καὶ ἀπολογητὲς τῆς ἀγορᾶς χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρο
μὲ τὴν ἰδια ἄνεσι.

Ὁ δρος «ὑστερος καπιταλισμός» ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει τίς ἀπηχήσεις αὐ-
τές, μὲ μιὰ διαφορὰ: ὁ ἐπιθετικὸς του προσδιορισμός δέν μπορεῖ νὰ σημαίνει
βεβαίως τὸν ὀριστικὸ γηρασμό, τὴν πτώσι τοῦ ἰδίου τοῦ συστήματος (χρο-
νικὴ ὀπτικὴ πού ἀνήκει μᾶλλον στὸν μοντερνισμό παρὰ στὸ μεταμοντέρνο).

9. Ἀναλύσεις καὶ ἐκδοχὲς προτείνονται ὁλοένα καὶ περισσότερες, μεταξύ τῶν ὁποίων
θὰ ἤθελα νὰ προτείνω τίς ἀκόλουθες: David Harvey, *The Condition of Postmodernity*,
'Οξφόρδη 1989· Antonio Benítez Rojo, *La Isla que se repite*, Hanover, N.H., 1990· Edward
Soja, *Postmodern Geographies* (Μεταμοντέρνες γεωγραφίες), Λονδίνο 1989· Todd Gitlin,
«Hip-Deep in Postmodernism» («Μὲς στὸ μεταμοντέρνο ὥς τὴ μέση»), *New York Times*
Book Review, 6 Νοεμβρίου 1988, σ. 1· Steven Connor, *Postmodernist Culture* (Μεταμο-
ντέρνα κουλτούρα), Ὁξφόρδη 1989.

Τό «ὑστερο» αὐτοῦ τοῦ καπιταλισμοῦ σημαίνει κυρίως τήν αἴσθησι δτι κάτι ἄλλαξε, ὅτι τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά, ὅτι ἔχουμε ὑποστῇ ἕναν μετασχηματισμό τοῦ κόσμου τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς, μετασχηματισμό καθοριστικό ἀλλά μή συγκρίσιμο μέ τίς παλαιότερες διαταραχές τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καί τῆς ἐκβιομηχάνισης, μετασχηματισμό λιγότερο ὁρατό ἢ ὁραματικό ἀλλά πιό μόνιμο, καθ' ὅτι πιό ὁλοκληρωτικό καί πληρέστερο.¹⁰

Καί αὐτά σημαίνουν ὅτι ἡ ἔκφρασι «ὑστερος καπιταλισμός» φέρεי ἐντός τῆς τό πρώτο ἡμισυ τοῦ τίτλου μου· ὅχι μόνο μεταφράζει στήν κυριολεξία τόν ὄρο μεταμοντέρνο ἀλλά ἀρθρώνεται ἐπίσης σέ μιὰ διάστασι χρόνου ἡ ὁποία πριμοδοτεῖ τήν καθημερινή ζωή καί τό πολιτιστικό ἐπίπεδο καθ' ἑαυτό. Οἱ δύο ὄροι μου, τό πολιτιστικό καί τό οἰκονομικό, ἔρχονται λοιπόν νά τάμουν τίς τροχίες τους καί νά ποῦν τό ἴδιο πράγμα σέ μιὰ κατάστασι ἐκλειψῆς τῆς διάκρισις μεταξύ βάσις καί ἐποικοδομήματος, ἡ ὁποία γιά πολλούς συνιστᾷ, οὕτως ἢ ἄλλως, οὐσιώδεις χαρακτηριστικό τοῦ μεταμοντέρνου: στό τρίτο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ βάση γεννᾷ τὰ ἐποικοδομήματά της μέ μιὰ νέα δυναμική. Καί αὐτό δικαιολογημένα συνιστᾷ ἐπιπλέον παράγοντα ἀμηχανίας γιά τόν ἀμύητο, καθ' ὅτι ὁ ὄρος φαίνεται νά σέ ὑποχρεώνει νά θέσις τό θέμα τοῦ πολιτιστικοῦ μέ ὄρους ἐπιχειρησιακοῦς — ἀν' ὅχι μέ ἐκείνους τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

Ὅσο γιά τόν ὄρο μεταμοντέρνο καθ' ἑαυτό, δέν ἐπιχείρησα νά συστηματοποιήσω τή χρήση του ἢ νά ἐπιβάλω κανενός εἶδους συνοπτικό καί συνεκτικό τρόπο κατανόησής του: ὁ ὄρος δέν εἶναι ἀπλῶς ἀμφιλεγόμενος, εἶναι καί ἐσωτερικά τεταμένος καί ἀντιφατικός. Ἡ ἀποψη πού θά ὑποστηρίξω εἶναι ὅτι, εἴτε τό θέλουμε εἴτε ὅχι, δέν μπορούμε νά μῆν τόν χρησιμοποιήσουμε. Ἀλλά ἡ ἐπιχειρηματολογία μου συντείνει ἐπίσης στό γεγονός ὅτι, κάθε φορά πού χρησιμοποιοῦμε τόν ὄρο, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἐπανερχόμαστε σέ αὐτές τίς ἐσωτερικές ἀντιφάσεις καί νά ἀντιμετωπίζουμε τίς ἀσάφειες καί τὰ διλήμματα πού θέτει σέ ἐπίπεδο ἀναπαράστασις. Κάθε φορά πρέπει νά ξεκινᾷμε ἀπό τήν ἀρχή. Τό μεταμοντέρνο δέν εἶναι κάτι πού θά τακτοποιηθεῖ ἄπαξ καί διά παντός προκειμένου νά χρησιμοποιεῖται, ἐν συνεχείᾳ, δίχως προβλήματα. Ἡ ἐννοια, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι περί ἐννοίας πρόκειται, θά ἔρθει ὡς ἀπόρροια τῆς συζήτησις, ὅχι ὡς βάση στό ξεκίνημά της.

10. Σ' ἐνα βιβλίο μου μέ σχετικό θέμα (βλέπε ὑποσ. 7) «αἰσθάνθηκα ἐαυτόν ἱκανόν», ὅπως θά εἶλεγε καί ὁ Χαίτηντεν Οὐάιτ, νά υἱοθετήσω τόν γερμανικό ὄρο *Spätmarxismus* γιά τό εἶδος ἐκεῖνο τοῦ μαρξισμοῦ πού ἀντιστοιχεῖ στή στιγμή τοῦ νέου συστήματος.

Ὑπὸ αὐτές τίς προϋποθέσεις —τίς μόνες πού θά μᾶς βοηθήσουν νά ἀποφύγουμε τήν κακοτοπιά μιᾶς πρώιμης παγίωσης τοῦ ὁρου— μπορούμε νά συνεχίσουμε νά χρησιμοποιοῦμε τόν ὁρο γόνιμα.

Τό ὕλικό πού συγκεντρώνεται στόν τόμο αὐτό συνιστᾷ τρίτο καί τελευταῖο μέρος τῆς προτελευταίας ἐνότητας ἐνός εὐρύτερου συνόλου, στό ὁποῖο δίνω τόν τίτλο *Ποιητική τῶν κοινωνικῶν μορφῶν*.

Ντέρχαμ, Ἀπρίλιος 1990

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥ ΥΣΤΕΡΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Τὰ τελευταῖα χρόνια σηµαδεύονται ἀπὸ ἕναν ἀντεστραµµένο χιλιασµό, µέ τήν ἔννοια ὅτι οἱ µελλοντικές προβλέψεις καταστροφῶν ἢ λυτρώσεων ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἐνοράσεις τοῦ τέλους τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου πράγµατος (τέλος τῶν ἰδεολογιῶν, τῆς τέχνης ἢ τῶν κοινωνικῶν τάξεων, «κρίση» τοῦ λενινισµοῦ, τῆς σοσιαλδηµοκρατίας ἢ τοῦ κράτους προνοίας κλπ., κλπ.). Θεωρούµενα στό σύνολό τους, ὅλ' αὐτά συνιστοῦν ἴσως ὃ, τι ὁλοένα καί συχνότερα ἀποκαλεῖται µεταµοντέρνο. Ἡ σχετική ἐπιχειρηµατολογία στηρίζεται στήν ὑπόθεση μιᾶς ριζικῆς τοµῆς, ἡ *coupeure*,* ἡ ὁποία ἀνάγεται, κατὰ κανόνα, στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50 ἢ στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60.

Ὅπως ἡ ἴδια ἡ λέξη ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ, ἡ τοµή αὐτή συνδέεται πολὺ συχνά µέ τήν ἰδέα τοῦ µαρασµοῦ ἢ τῆς ἐξάλειψης τοῦ ἑκατοντάχρονου κινήµατος τοῦ µοντερνισµοῦ (ἢ µέ τήν ἰδεολογική ἢ αἰσθητική του ἀποκήρυξη). Ὅποτε, φαίνονµενα ὅπως ὁ ἀφηρηµένος ἐξπρεσιονισµός στήν τέχνη, ὁ ὑπαρξισµός στή φιλοσοφία, οἱ τελευταῖες ἐκφάνσεις τῆς ἀναπαράστασης στό µυθιστόρηµα, τὰ κινηματογραφικά ἔργα τῶν µεγάλων *auteurs*** ἢ ὁ µοντερνισµός ὡς σχολή στήν ποίηση (ὅπως θεσµοποιήθηκε καί καθιερώθηκε στό ἔργο τοῦ Οὐάλλας Στῆβενς) θεωροῦνται πλέον ὡς τό τελευταῖο ἐξαίσιο ξέσπασµα τῆς ὁρµῆς τοῦ ὥριµου µοντερνισµοῦ ἡ ὁποία ἔτσι ἀκριβῶς ἀναλώνεται ἢ ἐξαντλεῖται. Ἡ ἀπαρίθµηση τῶν ὧσαν ἐπακολουθοῦν παίρνει, αὐτοµάτως, χαρακτήρα ἐµπειρικό, χαῶδη, ἀνομοιογενή: Ἄντυ Οὐῶρχολ καί πόπ-ἄρτ, ἀλλά, συνάµα, φωτορρεαλισµός καί ἐκεῖθεν ἡ «νέος ἐξπρεσιονισµός», στή µουσική ἡ στιγµή τοῦ Τζῶν Καίτητς ἀλλά καί ἡ σύνθεση κλασικοῦ καί «λαϊκοῦ» ὅπως πού συναντᾶµε σέ συνθέτες ὅπως ὁ Φίλ Γκλάς καί ὁ Τέρρυ Ρίλεϋ, ὡς καί ἡ πάνκ καί ἡ νιού γουέθβ ρόκ (µέ τούς Μπήτλς καί τούς Στόουνς νά τοποθετοῦνται πλέον ὡς οἱ µοντερνιστές αὐτῆς τῆς πρὸ-σφατῆς καί ταχύτατα ἐξελισσόµενης παράδοσης), στόν κινηματογράφο ὁ Γκοντάρ καί τὰ µετὰ-Γκοντάρ, τό πειραµατικό σινεµά καί τό βίντεο, µά

* Γαλλικά στό πρωτότυπο: τοµή. (Σ.τ.Μ.)

** Γαλλικά στό πρωτότυπο: δηµιουργός. (Σ.τ.Μ.)

και μία δλοκληρη σειρά νέου τύπου έμπορικων ταινιων (δπου θα αναφερ-
θοουμε αναλυτικότερα παρακάτω), από τη μία ό Μπάροουζ, ό Πούντσον ή
ό Ίσμαέλ Ρήντ, από την άλλη τό γαλλικό *pouveau roman* και οι διάδοχοί
του και μαζί τους ή προκλητικά νέου τύπου λογοτεχνική κριτική, βασισμένη
σέ μία νέα αισθητική χειμενικότητας ή *écriture**... Ό κατάλογος μπορεί
νά συνεχιστεί έπ' άπειρον — αλλά κατά πόσον στοιχειοθετεί τομή ή άλλαγή
βαθύτερη από τίς περιοδικές έκεινες άλλαγές ύφους και μόδας πού επιβάλλει
ό ίδιος ό ώριμος μοντερνισμός μέ την έπιταγή της ύπολογικής καινοτομίας;

Έν πάση περιπτώσει, τό πεδίο δπου οι μεταβολές της αισθητικής παρα-
γωγής διακρίνονται πιό έντονα, έμφανίζονται δέ και διατυπώνονται μέ τη
μεγαλύτερη έμβέλεια τά θεωρητικά τους προβλήματα, είναι αυτό της άρχι-
τεκτονικής. Έτσι και ή δική μου άντίληψη του μεταμοντέρνου — όπως θα
περιγραφεί σέ γενικές γραμμές στίς έπόμενες σελίδες — άρχισε νά διαμορ-
φώνεται μέσα από συζητήσεις μέ άντικείμενο άρχιτεκτονικό. Οι μεταμο-
ντέρνες άπόψεις στήν άρχιτεκτονική, περισσότερο άπ' ό,τι στίς άλλες τέχνες
ή στά μαζικά μέσα, ήταν άναπόσπαστα συνδεδεμένες μέ μία άδυσώπητη
κριτική πού άσκήθηκε στόν ώρμό μοντερνισμό και τόν Φράνκ Λόυντ Ράιτ
ή τό λεγόμενο διεθνές στύλ (Λέ Κορμπυζιέ, Μίεζ κ.λπ.), δπου ή μορφολο-
γική άνάλυση και κριτική (της ώριμης μοντέρνας μεταμόρφωσης του κτι-
ρίου σέ γλυπτό, στήν κυριολεξία, ή σέ μνημειώδες *duck*, σύμφωνα μέ την
όρολογία του Ρόμπερτ Βεντούρι)¹ συνυφαίνονται μέ την άναθεώρηση
άντίληψεων στό έπίπεδο της πολεοδομίας ή του αισθητικού θεσμού. Ό ώρι-
μος μοντερνισμός χρεώνεται πλέον την καταστροφή του ίστού της παραδο-
σιακής πόλης και της παλαιότερης κουλτούρας της γειτονιάς της (μέσω της
ριζικής διάξερξης του ύπερμοντέρνου ούτοπικού κτίσματος και του περιβάλ-
λοντος πλαισίου του), ένώ ό προφητικού τύπου έλιτισμός και ό αύταρχισμός
του κινήματος του μοντερνισμού ταυτίζονται άνενδοίαστα μέ τη μεγαλεπή-
βολη χειρονομία του χαρισματικού τέχτονα.

Λογικότατα λοιπόν τό μεταμοντέρνο στήν άρχιτεκτονική έμφανίζεται πλέον
στή σκηνή έν είδει αισθητικής λαϊκότητας, πράγμα πού διακρίνεται καθαρά
στόν τίτλο και μόνο του σημαίνοντος μανιφέστου του Βεντούρι, *Μαθαίνοντας*

* Γαλλικά στό πρωτότυπο: γραφή. (Σ.τ.Μ.)

1. Robert Venturi & Denise Scott-Brown, *Learning from Las Vegas* (Μαθαίνοντας από
τό Λάς Βέγκας), Καίμπριτζ, Μασσ., 1972.

από τό Λάς Βέγκας. "Όσο και άν έκτιμούμε ή όχι, σέ τελευταία ανάλυση, αὐτή τή λαϊκιστική ρητορική,² πρέπει τουλάχιστον νά τῆς ἀναγνωρίσουμε ὅτι προσανατολίζει τήν προσοχή μας σέ ἕνα θεμελιῶδες χαρακτηριστικό ὅλων τῶν μορφῶν τοῦ μεταμοντέρνου, ὅπως τίς ἀπαριθμήσαμε παραπάνω: τήν ἀπάλειψη τοῦ παλαιότερου (καί κατ' ἐξοχήν μοντέρνου) διακριτικοῦ συνόρου μεταξύ τῆς ὑψηλῆς καί τῆς λεγόμενης μαζικῆς ἐμπορικῆς κουλτούρας καί τήν ἐμφάνιση νέου τύπου κειμένων ἐμπλεων μορφῶν, κατηγοριῶν καί περιεχομένων ἑνός πολιτισμοῦ τόν ὁποῖο ή βιομηχανία κατήγγειλε τόσο ἐπίμονα μέσω τῶν ἰδεολόγων τοῦ μοντέρνου, ξεκινώντας ἀπό τόν Λήβις καί τήν Ἀμερικανική Νέα Κριτική καί φθάνοντας ὡς τόν 'Αντόρνο καί τή σχολή τῆς Φραγκφούρτης. Οἱ διαφορές ἐκφάνσεις τοῦ μεταμοντέρνου ἔχουν βαθιά ἐντυπωσιαστεῖ ἀπ' ὅλο αὐτό ἀκριβῶς τό «ὑποβαθμισμένο» πεδίο τοῦ «σλόκ» καί τοῦ «κίτς»,* τῶν τηλεοπτικῶν σειρῶν καί τῆς κουλτούρας τοῦ *Reader's Digest*, τῆς διαφήμισης καί τῶν μοτέλ, τῶν μεταίμμων σύνυκτιων προβολῶν καί τῶν χολλυγουντιανῶν παραγωγῶν δευτέρας διαλογῆς, τῆς λεγόμενης παραλογοτεχνίας, τῶν χαρτόδετων γοτθικῶν καί αἰσθηματικῶν μυθιστορημάτων τῶν ἀεροδρομίων, τῆς λαϊκῆς βιογραφίας,

2. Ἡ ἰδιαιτέρη σημασία τῆς καινοτομίας τοῦ 'Η γλώσσα τῆς μεταμοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Τσάρλς Τζένκς (Charles Jencks, *Language of Post-Modern Architecture*) ἔγκειται στόν οἰονεῖ διαλεκτικό συνδυασμό μεταμοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς καί ἑνός εἶδους σημειωτικῆς, μέ τόν καθένα ἀπό τούς δύο αὐτούς πόλους νά ὑποστηρίζει τήν ὑπαρξή τοῦ ἄλλου. Ἡ μέν σημειωτική καθίσταται λειτουργικός τρόπος ἀνάλυσης τῆς νεότερης ἀρχιτεκτονικῆς λόγω τοῦ λαϊκότερου χαρακτήρα τῆς τελευταίας, ή ὁποία, σέ ἀντίθεση μέ τό μνημιῶδες τοῦ ὄριμου μοντερνισμοῦ, δέν παύει νά μεταφέρει σήματα καί μηνύματα σέ ἕνα «ἀναγκαστικό κοινό» ἐν χώρῳ. Ἡ δέ νεότερη ἀρχιτεκτονική καταταρῶνεται καί αὐτή μέσα ἀκριβῶς ἀπό τό γεγονός αὐτό, στό βαθμό πού καθίσταται ἀντικείμενο σημειωτικῆς ἀνάλυσης καί, ὡς ἐκ τούτου, ἀναδεικνύεται κατ' οὐσίαν σέ αἰσθητικό ἀντικείμενο, σέ ἀντίθεση μέ τήν ὑπέρβαση τοῦ αἰσθητικοῦ ἀπό τίς κατασκευές τοῦ μοντέρνου. Στήν περίπτωση αὐτή λοιπόν ή αἰσθητική ἐνισχύει μιά ἰδεολογία τῆς ἐπικοινωνίας (περί τῆς ὁποίας θά μλήσουμε διεθοδικότερα στόν ἐπὶ ὄλογο τῶ βιβλίου) καί τανάπαλιν. Βλέπε ἐπίσης, πέραν τῆς πλειάδας τῶν δοκιμίων τοῦ Τζένκς στόν Heinrich Klotz, *History of Postmodern Architecture* (Ἱστορία τῆς μεταμοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς), Καίμπριτζ, Μασσ., 1988, καί Paolo Portoghesi, *After Modern Architecture* (Μετά τή μοντέρνα ἀρχιτεκτονική), Νέα Ὑόρκη 1982.

* Οἱ χρησιμοποιοῦμενοι ἀγγλικοὶ ὅροι μιᾶς ἀργῆς πού δέν μπορούμε παρά γά μεταγράψουμε στά ἑλληνικά εἶναι τό «schlock» καί τό γνωστότερό μας «kitsch» — μέ παραπλήσια σημασία (φτηνὸ ή κακόγουστο). (Σ.τ.Μ.)

του αστυνομικού μυστηρίου και του μυθιστορήματος επιστημονικής φαντασίας ή απλώς φαντασίας: υλικά τά οποία πλέον δέν παραθέτουν απλώς, μέ τόν τρόπο ίσως ενός Τζους ή ενός Μάλερ, παρά τά ένσωματώνουν στήν ίδια τους τήν ούσα.

Και δέν θά έπρεπε νά θεωρηθεί ή έν λόγω τομή υπόθεση καθαρά πολιτιστική: οί θεωρίες του μοντέρνου —είτε έγκωμιαστικές είναι είτε χρησιμοποιοῦν λεξιλόγιο ήθικου άποτροπιασμοῦ και καταγγελίας— διατηροῦν, δντως, στενούς δεσμούς συγγένειας μέ όλες εκείνες τίς περισσότερο υπερφιλόδοξες κοινωνιολογικές γενικεύσεις οί όποιες, τήν ίδια πάνω-κάτω έποχή, κομίζουν τήν ειδση τής άφίξης ή τών έγκαινίων μιās όλόκληρης κοινωνίας νέου τύπου, τής κοινώς άποκαλούμενης «μεταβιομηχανική κοινωνία» (Ντάνιελ Μπελ), συχνότατα επίσης καταναλωτική κοινωνία, κοινωνία τών μέντια, κοινωνία τής πληροφόρησης, ήλεκτρονική ή high tech κοινωνία και τά σχετικά. Οί θεωρίες αυτές έχουν τήν προφανή ιδεολογική άποστολή νά άποδείξουν, πασιχαρείς, ότι ό έν προκειμένος νέος κοινωνικός σχηματισμός δέν άκολουθεί πλέον τούς νόμους του κλασικού καπιταλισμοῦ και, συγκεκριμένα, τήν κυριαρχία τής βιομηχανικής παραγωγής και τήν πανταχοῦ παρουσία τής πάλης τών τάξεων. Όπότε, ή μαρξιστική παράδοση τούς αντίσταθηκε σθεναρά, μέ άξιοσημείωτη εξαίρεση τόν οικονομολόγο Έρνεστ Μαυτέλ, του όποίου τό βιβλίο *Ύστερος καπιταλισμός* προσπαθεῖ όχι μόνο νά διυλίζει τήν ιστορική ιδιαιτερότητα τής νέας αὐτής κοινωνίας (τήν όποία αντιλαμβάνεται ως τρίτη φάση ή στιγμή στήν όλη εξέλιξη του καπιταλισμοῦ) αλλά και νά καταδείξει ότι άλλο δέν είναι από μιá μορφή καπιταλισμοῦ πολύ καθαρότερη άπ' όλες τίς προηγηθείσες. Θά επανέλθουμε άργότερα στή θέση αὐτή: άς άρκεστοῦμε πρós τό παρόν στό νά προαναφέρουμε ότι κάθε άποψη —είτε άπολογητική είτε καταδικαστική— σχετικά μέ τό μεταμοντέρνο στόν πολιτισμό είναι, τήν ίδια άκριβώς στιγμή και κατ' άνάγκην, μιá άμεσα ή έμμεσα πολιτική τοποθέτηση στό ζήτημα τής φύσης του πολυεθνικού καπιταλισμοῦ σήμερα.

Κάτι άκόμα, τό τελευταίο προκαταρκτικό, ως πρós τή μέθοδο: ό,τι ακολουθεί δέν πρέπει νά έκληφθεί ως αισθητική άνάλυση, περιγραφή ενός πολιτισμικοῦ ρεύματος σέ άντιδιαστολή μέ άλλα. Η πρόθεσή μου ήταν νά προτείνω μιá υπόθεση περιοδολόγησης, και μάλιστα τή στιγμή άκριβώς κατά τήν όποία ή ίδια ή έννοια τής ιστορικής περιοδολόγησης έχει φθάσει νά θεωρεῖται κατά τό μάλλον ή ήττον προβληματική. Έχω ήδη αναπτύξει

άλλου τήν άποψη ότι κάθε άπομονωμένη ή επί μέρους πολιτισμική ανά-
λυση ένέχει πάντοτε μιά συγκεκαλυμμένη ή άπωθημένη θεωρία ιστορικής
περιοδολόγησης· έν πάση περιπτώσει, ή περί «γενεαλογίας» άντίληψη
κατευνάζει έν πολλοίς τίς παραδοσιακές θεωρητικές άντιρρήσεις κατά της
λεγόμενης γραμμικής ιστορίας, της θεωρίας των σταδίων και της τελεο-
λογικής ιστοριογραφίας. Όστόσο, στό πλαίσιο του παρόντος, οί έκτενέ-
στερες θεωρητικές διερευνήσεις τέτοιων (άπολύτως πραγματικών) ζητη-
μάτων θά μπορούσαν ίσως νά ύποκατασταθούν από όρισμένες ουσιώδεις
παρατηρήσεις.

Μιά από τίς άνησυχίες τίς όποίες συχνά προκαλούν οί ύποθέσεις περιο-
δολόγησης είναι τό ότι οί ύποθέσεις αυτές τείνουν νά εξαλείψουν τή διαφο-
ρά και νά προβάλουν μιά σύλληψη της ιστορικής περιόδου ως όμοιογενούς
όγκου (όριοθετούμενου, έκατέρωθεν, από άνεξήγητες χρονολογικές μετα-
λλάξεις και σημεία στίξεως). Όστόσο, γιάτόν ίδιο άκριβώς λόγω μού φαί-
νεται πολύ σημαντικό νά συλλάβουμε τό μεταμοντέρνο όχι τόσο ως ύφος
όσο ως πολιτιστική δεσπόζουσα, άντίληψη ή όποίο έπιτρέπει τήν παρουσία
και συνύπαρξη μεγάλης γκάμας πολύ διαφορετικών, άν και δευτερευόντων,
χαρακτηριστικών.

Έστω, επί παραδείγματι, ή βásiμη έναλλακτική άποψη ότι τό μετα-
μοντέρνο δέν είναι παρά ένα ακόμη στάδιο του ίδιου του μοντέρνισμού
(ή και ακόμη παλαιότερου ρομαντισμού)· έστω λοιπόν ότι όλα τά χαρα-
κτηριστικά του μεταμοντέρνου, τά όποία έκθέτω έδω, μπορούν νά άνιχνευ-
θούν, σέ πλήρη ανάπτυξη, στό ένα ή στό άλλο προηγούμενο ρεύμα μοντερ-
νισμού (συμπεριλαμβανομένων και όρισμένων αναπάντεχων γενεαλογικών
προκατόχων του, όπως ή Γερτρούδη Στάιν, ό Ρεϊμόν Ρουσέλ, ό Μαρσέλ
Ντυσάμ, οί όποιοι θά μπορούσαν χάλιιστα νά θεωρηθούν ως μεταμο-
ντέρνοι *avant la lettre**). Έκείνο τό όποιο ή άποψη αυτή δέν παίρνει υπό-
ψη της είναι ή κοινωνική θέση του παλαιότερου μοντέρνισμού, ή, σαφέστε-
ρα, ή έντονη άποκήρυξη της από μιά παλαιότερη βικτωριανή ή μεταβικτω-
ριανή άστική τάξη, ή όποια εξέλαβε τή μορφολογία και τό ήθος του ως άσχη-
μία, παραφωνία, άκατανοησία, σκάνδαλο, άνθητικότητα, κατά περίπτωση

* Γαλλικά στό πρωτότυπο: ό όρος χρησιμοποιείται γιά νά δηλώσει τόν προάγγελο μιάς
κατάστασης όπως μπορεί νά έχει έμφανιστεί πρίν αυτή διαμορφωθεί όριστικά και προ-
σλάβει τό όνομα πού τήν όρίζει. (Σ.τ.Μ.)

ὡς ὑπὸ νόμῳ, καί, ἐν γένει, ὡς «ἀντικεινῶνικότητα». Ἡ θέσις, ὡστόσο, τὴν ὁποία θὰ ὑποστηρίξουμε ἔδω εἶναι ὅτι οἱ μεταλλαγές στο ἐπεὶ τοῦ πολιτισμοῦ κατέστησαν τὴν στάση αὐτὴ ἀνευ ἀντικειμένου. Ὅχι μόνον ὁ Τζόυς καὶ ὁ Πικάσσο ἔπαψαν πιά νὰ εἶναι ἀκαλαίσθητοι ἀλλὰ, ἐπιπλέον, μᾶς δημιουργοῦν συνολικά τὴν ἐντύπωση ἐνός οἰονομίου «ρεαλισμοῦ» — καὶ αὐτὸ ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς καθιέρωσης καὶ ἀκαδημαϊκῆς θεσμοποίησης τοῦ κινήματος τοῦ μοντερνισμοῦ ἐν γένει, ἡ ὁποία χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50. Ἔχουμε ἴσως ἔδω μία ἀπὸ τίς πλέον εὐλογες αἰτίες τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἴδιου τοῦ μεταμοντέρνου, ἐφ' ὅσον ἡ νεότερη γενιά τῆς δεκαετίας τοῦ '60 ἀντιμετωπίζει πλέον τὴν τέως ἀμφισβήτηση τοῦ κινήματος τοῦ μοντερνισμοῦ ὡς σῶμα ἀπονεκρωμένων κλασικῶν, οἱ ὁποῖοι «βαραινόντων σάν ἐφιάλτης στά μυαλά τῶν ζωντανῶν», ὅπως κάποτε εἶχε πεῖ ὁ Μάρξ ὑπὸ διαφορετικῆς συνθήκης.

Ὅσο γιὰ τὴν μεταμοντέρνα ἐξέγερση ἐναντίον ὄλων αὐτῶν, θὰ πρέπει, βέβαια, νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ τὰ δικά της ἐπιθετικὰ χαρακτηριστικά — ἀπὸ τὴν ἀκατανοησία καὶ τὸ ἄμεσα σεξουαλικὸ ὕλικό ὡς τὸ ψυχολογικὰ ρυπαρὸ καὶ τὴν ἀνευδοκίαστη πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ πρόκληση, ποῦ ὑπερβαίνουν ὁτιδήποτε μπόρεσε νὰ φανταστεῖ ὁ μοντερνισμὸς στίς ἀκρότατες στιγμὲς τῆς ἀκμῆς του — κανέναν δὲν σοκάρουν σήμερα καὶ ὄχι μόνον γίνονται ἀποδεκτὰ ἐν πλήρει ἡρεμίᾳ ἀλλὰ ἔχουν, ἐπιπλέον, θεσμοποιηθεῖ σὲ ἀπόλυτη σύζευξη μὲ τὴν ἐπίσημὴ ἢ δημόσια κουλτούρα τῆς δυτικῆς κοινωνίας.

Συνέβη τὸ ἐξῆς: ἡ καλλιτεχνικὴ παραγωγή ἔχει σήμερα ἐνσωματωθεῖ στὴν ἐν γένει ἐμπορευματικὴ παραγωγή, ἡ φρενήρης οἰκονομικὴ ἀνάγκη παραγωγῆς διαρκῶς ἀνανεούμενου ρεύματος ἀγαθῶν μὲ μορφὴ ὁλοένα καὶ πρὸ καινοφανῆ (ἀπὸ τὸν ρουχισμό ὡς τὴν ἀεροπλοΐα), σὲ ὁλοένα καὶ μεγαλύτερους ρυθμούς τοῦ κύκλου ἐργασιῶν, ἀποδίδει στὴν αἰσθητικὴ καινοτομία καὶ τὸν πειραματισμὸ δομικὴ θέσις καὶ λειτουργία, τῶν ὁποίων ἡ σημασία βαίνει αἰξάνομενη. Οἰκονομικὲς ἀναγκαιότητες τέτοιας ὕψους βρῆσκουν, στὴ συνέχεια, ὑποδοχὲς σὲ ποικίλα θεσμικά πλαίσια τὰ ὁποῖα διατίθενται γιὰ τὴ νεότερη τέχνη, ἀπὸ ἰδρύματα καὶ χορηγίες μέχρι μουσεῖα καὶ ἄλλες μορφές πατρωνίας. Ἀπ' ὅλες τίς τέχνες, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι ἡ ἐγγενῶς πλησιέστερη στοῦ οἰκονομικοῦ στοιχείο μὲ τὸ ὁποῖο, λόγω τῆς ἀξίας τῆς γῆς καὶ τῶν παραγγελιῶν, διατηρεῖ μιὰ σχέση σχεδὸν ἄμεση. Καθόλου παράξενο λοιπὸν τὸ ὅτι ἡ ἐξαιρετικὴ ἀνθησις τῆς νέας, μεταμοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς ἐδράζεται στὴν προστασία ποῦ τῆς παρέχουν πολυεθνικῆς

έπιχειρήσεις των όποιων ή επέκταση και ή εξέλιξη είναι, ιστορικά, απόλύτως παράλληλη. Θά ύποστηρίξω, άργότερα, ότι τά δύο αυτά καινούργια φαινόμενα έχουν ακόμα βαθύτερη διαλεκτική σχέση μεταξύ τους, πέραν της άπλης άμεσης χρηματοδότησης όρισμένων συγκεκριμένων έργων. Έδω άκριβώς, ώστόσο, θά πρέπει νά ύπενθυμίσω στον άναγνώστη τό έξής προφανές: ότι, δηλαδή, ή συνολική αὐτή παγκόσμια, άν και άμερικανική, μεταμοντέρνα κουλτούρα είναι ή έγγενής έκφραση στο έποικοδόμημα ενός όλόκληρου νέου κύματος άμερικανικής, στρατιωτικής και οικονομικής, κυριαρχίας ανά τόν κόσμο. Μέ τήν έννοια αὐτή, όπως και μέσα σέ όλη τήν ιστορία της πάλης των τάξεων, τό αίμα, οί βασανισμοί, ό θάνατος και ή τρομοκρατία είναι ή άλλη όψη του πολιτισμού.

Πρώτο ουσιώδες στοιχείο μιās περιοδολόγησης βάσει δεσποζουσών* είναι, κατά συνέπεια, τό ακόλουθο γεγονός: ακόμη και άν ύποτεθεί ότι όλα τά συστατικά χαρακτηριστικά του μεταμοντέρνου είναι ταυτόσημα μέ έκείνα ενός παλαιότερου μοντερνισμού και άπλως έπακολουθοῦν —άποψη τήν όποία θεωρώ έπιχειρηματολογικά άστήρικτη, μά δέν θά μπορούσε νά καταρριφθεί παρά μόνο μέ μία άνάλυση, ακόμη έκτενέστερη, του μοντέρνου καθ' έαυτου— τά δύο φαινόμενα εξακολουθοῦν νά παραμένουν απόλύτως διακριτά ως πρός τή σημασία και τήν κοινωνική τους λειτουργία, έξαιτίας της πολύ διαφορετικής θέσης του μεταμοντέρνου μέσα στο οικονομικό σύστημα του ύστερου καπιταλισμού και, πέραν αὐτοῦ, έξαιτίας των μετατροπών πού έπήλθαν μέσα στην ίδια τή σφαίρα του πολιτισμού στη σύγχρονη κοινωνία.

Τό σημείο αὐτό θά εξετασθεί περαιτέρω στον έπilogο του βιβλίου. Θά προσπαθήσω έδω νά άπαντήσω σέ μία άλλου τύπου άντίρρηση ως πρός τήν περιοδολόγηση: τήν άνησυχία μιās πιθανής έξάλειψης της άνομοιογένειας, τήν όποία έκφράζει κυρίως ή 'Αριστερά. Καί είναι βέβαιο ότι κάποιου είδους σαρτρική είρωνεία —μιά λογική του τύπου «ό νικητής ήττάται»— τείνει νά περιβάλλει κάθε άπόπειρα περιγραφής ενός «συστήματος» ή μιās ολοποιητικής δυναμικής, έτσι όπως άνιχνεύονται στην πορεία της σύγχρονης κοινωνίας. Έξηγουμαι: όσο πιό έντονα επιβάλλεται ή όπτική ενός όλόένα και πιό ολοποιημένου συστήματος ή της λογικής του —προφανές παράδειγμα ό Φουκώ του συγγράμματος για τίς φυλακές— τόσο πιό αδύναμος

* Periodization in dominance στο πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

αίσθάνεται ο άναγνώστης. Στο βαθμό, δηλαδή, πού ο θεωρητικός κερδίζει, μέ τήν άνακατασκευή μιās τρομακτικής μηχανής όλοένα καί πιό κλειστής, στο βαθμό αυτόν άκριβώς χάνει, έφ' όσον ή κριτική διάσταση του έργου του παραλύει κάτω από τό βάρος τής άνάλυσης καί οί διαθέσεις άρνησης καί έξέγερσης, γιά νά μή μιλήσουμε γιά τίς άλλες τής κοινωνικής άλλαγής, φαντάζουν όλοένα καί πιό μάταιες ή κοινότοπες μπροστά στο φάσμα του ίδιου του μοντέλου.

Ή έντύπωσή μου, όμως, είναι ότι μόνο ύπό τό φώς μιās άνάλυσης τής κυρίαρχης πολιτιστικής λογικής ή του ήγεμονικού προτύπου μπορεί νά αποτιμηθεί καί νά έκτιμηθεί ή πραγματική διαφορά. Κατά κανέναν τρόπο δέν πιστεύω ότι όλη ή πολιτιστική παραγωγή σήμερα είναι «μεταμοντέρνα» μέ τήν εύρεία έννοια τήν όποία θά αποδίδω στον όρο. Τό μεταμοντέρνο στοιχειοθετεί, ώστόσο, τό πεδίο δυνάμεων μέσα στο όποιο ποικίλες πολιτιστικές τάσεις — ό,τι ο Ραϊήμοντ Ούλιαμς αποκάλεσε, πολύ εύστοχα, «πρόσθετες» ή «άναφανδόμενες» μορφές πολιτιστικής παραγωγής— προσπαθούν νά άνοίξουν τόν δικό τους δρόμο. Έάν δέν κατορθώσουμε νά αποκτήσουμε κάποιον είδους αίσθηση μιās πολιτιστικής δεσπόζουσας, θά ξαναγυρίσουμε σέ μιιά όπτική πού δέν βλέπει στην ιστορία του παρόντος άλλο από άνομοιογένεια, άτακτη διαφοροποίηση, συνύπαρξη σωρείας ξεχωριστών δυνάμεων, των όποιων δέν μπορεί νά προσδιοριστεί ή ροπή. Έν πάση περιπτώσει, σ' αυτό τό πολιτικό πνεύμα είναι συντονισμένη ή άνάλυση πού θά άκολουθήσει: θέλει νά προβάλει μιιά συγκεκριμένη σύλληψη ενός νέου συστηματικού πολιτιστικού νόμου καί τής άναπαραγωγής του, προκειμένου νά στοχαστούμε έπαρκέστερα τίς άποτελεσματικότερες μορφές μιās ριζοσπαστικής πολιτικής στή σφαίρα του πολιτισμού σήμερα.

Τά συστατικά χαρακτηριστικά του μεταμοντέρνου θά έκτεθούν κατά σειράν ως εξής: Ένα νέο άβαθές, τό όποιο έκτείνεται τόσο στή σύγχρονη «θεωρία» όσο καί σ' έναν όλόκληρο νέο πολιτισμό τής εικόνας ή του όμοιώματος.* έπακόλουθη άποδυνάμωση τής ιστορικότητας τόσο στή σχέση μας μέ τή δημόσια ιστορία όσο καί στίς νέες μορφές του ιδιωτικού μας χρόνου, του όποιου ή «σχιζοφρενική» δομή (κατά τόν Λακάν) θά όρίσει νέου τύπου συντάξεις καί συνταγματικές σχέσεις στίς τέχνες, όπου βαραινεί περισσότερο

* Simulacrum στο πρωτότυπο, βασικό έννοιολογικό έργαλειό τής άνάλυσης του Τζαίημσον. (Σ.τ.Μ.)

τό στοιχείο του χρόνου· ένας νέος υποβόσκιων συναισθηματικός τόνος πού έντοπίζεται σαφέστερα μέ τήν έπιστροφή στίς παλαιότερες περί ύψους* θεωρίες —πρόκειται γι' αυτό πού άποκαλῶ «έντατικότητες»· ή βαθύτατη συστατική σχέση ὄλων αὐτῶν μέ μιὰ ὁλόκληρη τεχνολογία νέου τύπου, ή ὁποία ἀναπαράγει μέ τή σειρά της ἕνα νέο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα· τέλος, ἀφού παρακολουθήσουμε ἐν συντομία τίς μεταμοντέρνες μεταλλαγές στή βιωμένη ἐμπειρία τοῦ ἴδιου τοῦ δομημένου χώρου, ὁρισμένες σκέψεις σχετικά μέ τήν ἀποστολή τῆς πολιτικῆς τέχνης στόν θαυμαστό καινούργιο παγκόσμιο χώρο τοῦ ὕστερου ἢ πολυεθνικοῦ καπιταλισμοῦ.

Α'

Θά ξεκινήσουμε μέ ἕνα ἀπό τά καθιερωμένα ἔργα τοῦ ὠριμου μοντερνισμού στίς εἰκαστικές τέχνες, τόν πολύ γνωστό πίνακα τῶν παπουτσιῶν τοῦ χωρικοῦ, τοῦ Βάν Γκόγκ, παράδειγμα καθόλου ἀθῶο οὔτε τυχαῖο ὅπως καταλαβαίνετε. Θά ἤθελα νά παραθέσω δύο τρόπους ἀνάγνωσης τοῦ πίνακα αὐτοῦ, οἱ ὁποῖοι, καί οἱ δύο, ἀνασυγκροτοῦν τήν πρόσληψη τοῦ ἔργου ὡς διαδικασία σέ δύο στάδια ἢ ἐπίπεδα.

Ἡ πρώτη, λοιπόν, πρότασή μου εἶναι ὅτι, ἐάν δέν θέλουμε νά περιορίσουμε τήν πανταχοῦ παρούσα αὐτή εἰκόνα στό ἐπίπεδο τῆς ἀπλῆς διακόσμησης, χρειάζεται νά ἀνασυγκροτήσουμε κάποιου εἶδους ἀρχική κατάσταση μέσα ἀπό τήν ὁποία ἀναφαίνεται ὁλοκληρωμένο τό ἔργο. Ἐάν ἡ κατάσταση αὐτή δέν ἀποκατασταθεῖ ἰδεατά, καθ' οἷονδήποτε τρόπο, ὁ πίνακας θά παραμείνει ἀδρανές ἀντικείμενο, πραγματοποιημένο τελικό προϊόν τό ὁποῖο θά εἶναι ἀδύνατον νά συλλάβουμε στήν ἰδιαιτερότητά του ὡς συμβολικοῦ ἐνεργήματος, ὡς πράξης καί παραγωγῆς.

Ὁ τελευταῖος αὐτός ὁρος καταδεικνύει ὅτι ἕνας ἀπό τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἀνασυγκροτεῖται ἡ ἀρχική κατάσταση στήν ὁποία ἀποκρίνεται, τρόπον τινά, τό ἔργο, εἶναι ἡ ἔμφαση στήν πρώτη ὕλη, στό ἀρχικό περιεχόμενο μέ τό ὁποῖο ἔρχεται ἀντιμέτωπο τό ἔργο, τό ἐπεξεργάζεται, τό μεταμορφώνει καί τό οἰκειοποιεῖται. Ὡς τέτοιου εἶδους περιεχόμενο, πρώτη ὕλη

* Theories of the sublime στό πρωτότυπο. Τόν ὁρο sublime ἀποδίδουμε μέ τό «ὕψος» ὅπου ἀναφέρεται ἄμεσα στήν παράδοση τοῦ συγγράμματος τοῦ Λογγίνου *Περί Ὑψους* (βλ. ἐρμηνευτική ἐκδόση Μ.Ζ. Κοπιδάκη, Ἡράκλειο 1990). Ὅταν χρησιμοποιεῖται μέ τήν τρέχουσα μάλλον σημασία τοῦ ὁρου, προτιμοῦμε τό «μεγαλειώδες». (Σ.τ.Μ.)

για τον Βάν Γκόγκ θά πρέπει να θεωρηθεί ολάκερος ο υλικός κόσμος της αγροτικής μιζέριας, της έσχατης πείνας του γεωργού, ο κόσμος της ανθρώπινης ανέχειας και του έξουθενωτικού μόχθου του χωρικού που κινείται στο άγριότερο και άπειληκότερο επίπεδο περιθωριοποιημένου πρωτογονισμού.

Σ' έναν τέτοιο κόσμο, τὰ όπωροφόρα δέντρα δέν είναι άλλο από πανάρχαια, έξαντλημένα κούτσουρα που φυτρώνουν σε άγονη γη· οι κάτοικοι του χωριού έχουν συρρικνωθεί σάν νεκροκεφαλές, κακότεχνες άπομιμήσεις μιās γκροτέσκας ύστατης τυποολογίας των βασικών ανθρώπινων χαρακτηριστικών. Πώς γίνεται, λοιπόν, και στόν Βάν Γκόγκ οι μηλιές, επί παραδείγματι, κέρηγγονται σε παραισθησιακού τύπου χρωματικές επιφάνειες, ενώ τὰ στερεοτυπικά χωριά του πλημμυρίζουν έξαφνα με έκθαμβωτικές άποχρώσεις του κόκκινου και του πράσινου; Μέ βάση αυτή την πρώτη έρμηνευτική επιλογή, προτείνω, με δυό λόγια, να θεωρήσουμε ότι η συνειδητή και βίαιη μεταμόρφωση ενός θλιβερού γεωργικού υλικού κόσμου σε λαμπρότατη έλαιογραφική άντικειμενικοποίηση καθαρού χρώματος συνιστά χειρονομία ούτοπικής φύσεως, άντισταθμιστική ενέργεια ή όποια, έν τέλει, παράγει ένα καινούργιο σύμπαν αίσθήσεων, ή, τουλάχιστον, ένα καινούργιο σύμπαν της ύπέρτατης των αίσθήσεων —δραση, τό όπτικό, τό μάτι— τό όποιο συγκροτείται για μάς ως ήμιαυτόνομος, αυτόδύναμος χώρος, άπόρροια ενός νεότερου κεφαλαιοκρατικού καταμερισμού έργασίας, ενός νέου καταταμαχισμού πρωτοεμφανιζόμενου κέντρου αίσθήσεων, ή όποια άναπαράγει ειδικότητες και καταμερισμούς της καπιταλιστικής ζωής και, την ίδια στιγμή, άναζητεί άπεγνωσμένα, μέσα άκριβώς από αυτόν τον καταταμαχισμό, την ούτοπιστική άναπλήρωσή τους.

Ύπάρχει, όπως ξέρουμε, και μία δεύτερη άνάγνωση του Βάν Γκόγκ, την όποια κανείς δέν μπορεί να παραβλέψει όταν έχει να κάνει με αυτόν τον συγκεκριμένο πίνακα. Πρόκειται για τή βασική άνάλυση που προτείνει ο Χάιντεγγερ στο *Der Ursprung des Kunstwerkes* (Η προέλευση του έργου τέχνης), ή όποια δομείται με βάση την ιδέα ότι τό έργο άναφαίνεται στο χάσμα μεταξύ Γής και Κόσμου, ή, καθώς προτιμώ να τό μεταφράζω, ανάμεσα στη δίχως νόημα υλικότητα του σώματος και της φύσης και στο νόημα με τό όποιο φορτίζουν ή ιστορία και τό κοινωνικό στοιχείο. Στο συγκεκριμένο αυτό χάσμα ή ρήγμα θά επανέλθουμε άργότερα. Έδώ θά άρκεσθούμε να επαναλάβουμε όρισμένες από τίς γνωστές φράσεις που διατυπώνουν τή διαδικασία μέσα από την όποια αυτά τὰ διάσημα έκτοτε

χωριάτικα παπούτσια άναδημιουργούν, σιγά-σιγά, γύρω από τόν έαυτό τους όλο τόν χαμένο άντικειμενικό κόσμο πού κάποτε ήταν τό πλαίσιο όπου ζούσαν. «Έδω, μέσα τους», λέει ό Χάιντεγκερ, «πάλλεται τό σιωπηρό κάλεσμα τής φύσης, τό κρυφό της δώρο τών σιτηρών πού ώριμάζουν, ή αίνιγματική της αύταπάρνηση στην έρημιά τής άγρανάπαυσης του χωραφιού τόν χειμώνα». «Τά έργαλεία αύτά», συνεχίζει, «άνήκουν στή γή και προστατεύονται στον κόσμο τής άγρότισσας... ό πίνακας του Βάν Γκόγκ είναι τό φανέρωμα αύτου πού είναι στην πραγματικότητα τά έργαλεία, τό ζευγάρι τά παπούτσια... Ή όντότητα αύτή άναφαίνεται στην άποκάλυψη του Είναι της»³ διά τής μεσολαβήσεως του έργου τέχνης, τό όποιο φαίνει όλακερο τόν άπόντα κόσμο και τή γή γύρω από τόν έαυτό του, μαζί μέ τό βαρύ βήμα τής άγρότισσας, τή μοναξιά του μονοπατιού στα χωράφια, τήν καλύβα στο ξέφωτο, τά φθαρμένα, σπασμένα έργαλεία δουλειάς στο αύλάκι ή τό παραγώνι. Ή άνάλυση του Χάιντεγκερ χρειάζεται νά συμπληρωθεί μέ τήν άρμόζουσα έμφαση στην άλλαγή τής ύλικότητας του έργου, στή μετατροπή μιās μορφής ύλικότητας —τής ίδιας τής γής μέ τά μονοπάτια και τά φυσικά της άντικείμενα— σε μιάν άλλη, εκείνη τής ύλικότητας τής έλαιογραφίας πού έρχεται στο προσκήνιο και έγκαθιδρύεται στην ιδιαιτερότητά της και χάριν τών δικών της όπτικων άπολαύσεων. Πάντως είναι άνάλυση σε μεγάλο βαθμό πειστική.

Έν πάση περιπτώσει, και οι δύο άναγνώσεις μπορούν νά θεωρηθούν έρμηνευτικού τύπου, μέ τήν έννοια ότι τό έργο στην άντικείμενη, άδρανή μορφή του θεωρείται έχνος ή σύμπτωμα μιās εύρύτερης πραγματικότητας, ή όποία και τό ύποκαθιστά ως ύστατη αλήθεια του. Καλό θά ήταν τώρα νά στραφούμε σε παπούτσια πολύ διαφορετικά, και τό εύχάριστο είναι ότι τήν εύκαιρία μάς τή δίνει μιά εικόνα από τό πρόσφατο έργο του πρωταγωνιστή τών σύγχρονων εικαστικών τεχνών. Τά «Diamond Dust Shoes» («Παπούτσια διαμαντόσκονης») του Άντυ Ούωρχολ, όπως είναι φανερό, δέν μάς μιλούν πλέον μέ τήν άμεσότητα τών ύποδημάτων του Βάν Γκόγκ· θά είχα μάλιστα τήν τάση νά πω ότι δέν μάς μιλούν καθόλου. Δέν ύπάρχει τίποτα στον πίνακα αύτό πού νά έξασφαλίζει και τήν έλάχιστη έστω θέση στο θεατή, ό όποιος τόν άντικρίξει σε μιά στροφή ενός διαδρόμου μουσείου

3. Martin Heidegger, «The Origin of the Work of Art» («Ή προέλευση του έργου τέχνης») στο Albert Hofstadter & Richard Kuhns, έπιμ., *Philosophies of Art and Beauty* (*Φιλοσοφίες τής τέχνης και του ώραιου*), Νέα Ύόρκη 1964, σ. 663.

ή μιάς γκαλερί, απρόοπτα, λές και πρόκειται για κάποιο άλλόκοτο φυσικό αντίκειμενο. 'Από την αποψη του περιεχομένου έχουμε πλέον να κάνουμε όλοκάρφα με φετίχ, τόσο με τη φρουδική όσο και με τη μαρξιστική έννοια του όρου (ό Ντερριντά κάπου σημειώνει σχετικά με τό χαϊντεγκεριανό *Raar Bauernschuhe** ότι τά ύποδήματα του Βάν Γκόγκ είναι ζευγάρι άρσενικού και θηλυκού πού δέν αφήνει περιθώρια διαστροφής ή φετιχοποίησης). Αυτό πού βλέπουμε έδω είναι μιά τυχαία συλλογή νεκρών άντικειμένων πού κρέμονται δια μαζί στον καμβά σαν γογγύλια, άπογυμνωμένα από την προηγούμενη ζωή τους, όπως ό σωρός των παπουτσιών πού έμεινε από τό "Αουσβιτς ή τά έναπομείναντα τεκμήρια μιάς άνεξήγητης τραγικής πυρκαγιάς πού άναψε σέ γεμάτη αίθουσα χορού. Δέν ύπάρχει, κατά συνέπεια, στον Ούώρχολ τρόπος νά όλοκληρωθεί ή έρμηνευτική διαδικασία και νά άποδοθεί και πάλι σ' αυτά τά ύπολείμματα τό όλο πλαίσιο ζωής της αίθουσας χορού ή της χοροεσπερίδας, του κόσμου των διασημοτήτων και της μόδας ή των κοσμικών περιοδικών. Πράγμα, ωστόσο, πού συνιστά ακόμη μεγαλύτερο παράδοξο άν τό σκεφτεί κανείς υπό τό φώς των βιογραφικών δεδομένων: ό Ούώρχολ ξεκίνησε την καλλιτεχνική του σταδιοδρομία ως σχεδιαστής διαφημίσεων ύποδημάτων πολυτελείας και διακοσμητής βιτρίνων, στις όποιες γόβες και παντόφλες φιγουράριζαν στην πρώτη γραμμή. Δέν μπορούμε, λοιπόν, νά μήν θέσουμε έδω —άν και δέν έχει έρθει ακόμη ή κατάλληλη στιγμή— ένα από τά βασικά θέματα πού θά μās άπασχολήσουν σέ σχέση με τό μεταμοντέρνο και τίς πιθανές πολιτικές του διαστάσεις: τό έργο του Ούώρχολ όντως περιστρέφεται γύρω από τό θέμα της έμπορευματοποίησης, και οι μεγάλες διαφημιστικού τύπου εικόνες του μπορούν καλιού της Coca Cola και του κουτιού της σούπας Campbell, οι όποτες φέρουν άμεσα στο προσκήνιο τον φετιχισμό του έμπορευματος της μεταβιτικης προς τον ύστερο καπιταλισμό έποχής, πρέπει νά είναι έντονες και κριτικές πολιτικές διακηρύξεις. "Αν δέν είναι, ασφαλώς καλά θά κάναμε νά έλέγξουμε τίς αίτίες και νά άρχίσουμε νά διερευνούμε σοβαρότερα κάπως τίς δυνατότητες τέχνης πολιτικής άμφισβήτησης στη μεταμοντέρνα έποχή του ύστερου καπιταλισμού.

Υπάρχουν ωστόσο μερικές άλλες ουσιώδεις διαφορές μεταξύ του ώριμου μοντερνισμού και της στιγμής του μεταμοντέρνου, μεταξύ των παπουτσιών

* Γερμανικά στο πρωτότυπο: άναφορά στον τίτλο του πίνακα του Βάν Γκόγκ πού σχολιάζει ό Χαϊντεγκερ. (Σ.τ.Μ.)

του Βάν Γκόγκ και των παπουτσιών του "Αντ Ούωρχολ, στις όποιες θα πρέπει τώρα να έπιμείνουμε έν συντομία. 'Η πρώτη και μάλλον εξόφθαλμη είναι η εμφάνιση μιᾶς καινούργιας ισοπέδωσης ή ενός άβαθούς, μιᾶς νέου τύπου επιφανειακότητας, μέ τήν πλέον κυριολεκτική σημασία του όρου, τό ύφιστο ίσως μορφολογικό χαρακτηριστικό κάθε μεταμοντέρνου στό όποιο και θά έχουμε τήν εύκαιρία νά επανέλθουμε μέ ποικίλες άφορμές.

Και θά πρέπει όπωσδήποτε νά συλλάβουμε τό ρόλο τής φωτογραφίας και του φωτογραφικού άρνητικού σ' αυτό του είδους τή σύγχρονη τέχνη· κι αυτό άκριβώς είναι πού δίνει στήν εικόνα του Ούωρχολ τόν ιδιαίτερο νεκρικό της χαρακτήρα, τήν παγωμένη κομψότητα των άκτινών Χ πού έκμηδενίζει τό ύποστασιοποιημένο βλέμμα του θεατή αλλά μέ τρόπο πού φαίνεται νά μήν έχει καμιά σχέση μέ τό θάνατο ή τήν έμμνην ιδέα του θανάτου ή τήν άγωγία του στό επίπεδο του περιεχομένου. Πρόκειται, λές, γιά μιάν αντίστροφή τής ούτοπικής χειρονομίας του Βάν Γκόγκ: παλαιότερα, ένας τσακισμένος κόσμος μεταμορφωνόταν από ένα ντισέϊν *dial* ή ένέργημα βουλήσεως στό κραυγαλέο του ούτοπικού χρώματος. 'Εδω, αντίθέτως, είναι σάν νά ξεσκίσθηκε ή έξωτερική, έγχρωμη επιφάνεια των πραγμάτων —έκ των προτέρων έκχυδαϊσμένων, μολυσμένων από τήν εξομολόσή τους μέ τή στιλπνότητα των διαφημιστικών εικόνων— άποκαλύπτοντας τό νεκρικό μαυρόασπρο ύπόστρωμα του φωτογραφικού άρνητικού πού τά ύποβαστάζει. "Αν και αυτό του είδους ό θάνατος του κόσμου των φαινομένων θεματοποιείται σέ όρισμένα από τά κομμάτια του Ούωρχολ, ιδίως στις σειρές των κυκλοφοριακών άτυχημάτων ή τής ηλεκτρικής καρέκλας, δέν πρόκειται πλέον, κατά τή γνώμη μου, γιά ζήτημα περιεχομένου αλλά γιά μιᾶ θεμελιωδέστερη άλλολωση τόσο του κόσμου των άντικειμένων —πού τώρα είναι σύνολο κειμένων ή όμοιωμάτων— όσο και τής προδιάθεσης του ύποκειμένου.

Και φθάνουμε έτσι σέ ένα τρίτο χαρακτηριστικό πού θά μάς άπασχολήσει έδω και πού άποκαλῶ μαρασμό του θυμικού* στή μεταμοντέρνα κουλτούρα. Δέν πρόκειται βέβαια γιά πλήρη έξαφάνιση κάθε είδους συγχίνησης, κάθε αίσθήματος ή συναίσθήματος, κάθε ύποκειμενικότητας στήν καινούργια εικόνα. 'Υπάρχει μάλιστα κάτι σάν έπιστροφή του άπωθημένου στά «Diamond Dust Shoes», μιᾶ άλλόκοτη, αντίσταθμιστική, διακοσμητική εύφροσύνη, στήν όποία αναφέρεται ρητά και ό τίτλος του έργου, και ή όποια βεβαίως συνίσταται στή γυαλάδα τής χρυσόσκονης, τήν πλουμιστή επιφάνεια

* Waning of affect στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

του πίνακα πού καλύπτει μέ επίχρυση άμμο κι όμως συνεχίζει νά λαμποκοπά μπροστά μας. 'Αλλά άς αναλογιστούμε τά μαγικά λουλούδια του Ρεμπώ πού «άπαντούν μέ τό βλέμμα» ή τίς μεγαλόπρεπες προφητικές ματιές του άρχαίου έλληνικού κορμού του Ράκε, πού προειδοποιούν τόν άστό, ώς ύποκειμένο, νά αλλάξει τή ζωή του· τίποτα τέτοιο δέν συμβαίνει έδώ, στήν παιγνιώδη ελαφρότητα τής ύστατης αὐτής διακοσμητικής επικάλυψης. Σέ μία ενδιαφέρουσα παρουσίαση τής Ιταλικής μετάφρασης του δοκιμίου μου,⁴ ό Ρέμο Τσεζεράνι αναπτύσσει τό θέμα του φетиχισμού του ποδιού σέ ένα τετράπτυχο όπου στή χαίνουσα έκφραστικότητα τών παπουτσιών τών Βάν Γκόγκ-Χάιντεγκερ παρατίθεται τό «ρεαλιστικό» πάθος τών Ούώκερ "Έβανς καί Τζαίημς "Αιτζή (παράξενο άλήθεια πάθος, νά άπαιτεί όμαδοποίηση!) καί, τήν ίδια στιγμή, ό,τι στόν Ούώρχολ μοιάζει τυχαράπαστο συνταίριασμα αντικειμένων περυσινής μόδας παίρνει στόν Μαγκρίτ τή σωματική ύλικότητα του ίδιου του ανθρώπινου μέλους, περισσότερο φανταστικού πλέον καί άπό τό δέρμα όπου άποτυπώνεται. 'Ο Μαγκρίτ, μόνος μεταξύ τών σουρεαλιστών, επέζησε τής παραχώδους άλλαγής άπό τό μοντέρνο σ' αυτό πού έπακολούθησε, καί μέσα άπό τή διαδικασία αὐτή έγινε κάτι σάν έμβλημα του μεταμοντέρνου: τό άνοίκειο, λακανικός, άνεκλόγητος άπόλογος. Τόν Ιδανικό σχιζοφρενή τελικά δέν είναι δύσκολο νά τόν εύχαριστήσεις: άρκεί ν' άστράφει μία άέναη παρουσία μπροστά στά έκθαμβά μάτια του, καθώς κοιτούν μέ τήν ίδια σαγήνη ένα παλιό παπούτσι μά καί τό επίμονα άναδυόμενο όργανικό μυστήριο του νυχιού στό ανθρώπινο πόδι. 'Αξίζει τόν κόπο, λοιπόν, νά δοκιμάσουμε νά άνασυγκροτήσουμε τόν σημειωτικό κύβο του Τσεζεράνι:

ΜΑΓΙΚΟΣ ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ
Τό συλλητήριο δάχτυλο

ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ
ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ

ΠΑΙΓΝΙΩΔΗΣ
ΑΔΡΑΝΕΙΑ

Βάν Γκόγκ

Ούώρχολ

ΠΟΝΟΣ

ΑΔΙΑΦΟΡΙΑ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ

Ζάρες στό πρόσωπο
Ο ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΓΗΡΑΤΕΙΩΝ

4. Remo Cezerani, «Quelle scarpe di Andy Warhol», *II Manifesto*, 'Ιούnius 1989.

‘Ωστόσο, ο μαρασμός του θυμικού προσεγγίζεται ίσως καλύτερα κατ’ αρχήν μέσω της ανθρώπινης φυσιολογίας, και όπως είναι φανερό δ, τι είπαμε για την έμπορευματοποίηση των αντικειμένων ισχύει το ίδιο αὐστηρά και για τὰ ανθρώπινα υποκείμενα: στάρ —σάν τῇ Μαίριλιν Μονρόε— πού γίνονται έμπορεύματα και μεταμορφώνονται στά ίδια τους τὰ είδωλα. Και στό σημείο αὐτό έπίσης, μία κάπως βίαιη έπιστροφή στήν καλαιότερη έποχή του ώριμου μοντερνισμού θά συνοψίσει άδρά τήν έν λόγω μεταμόρφωση. ‘Ο πίνακας του ‘Εντουαρντ Μούνχ «‘Η κραυγή» είναι, βεβαίως, έγκυρη έκφραση τών μεγάλων μοντέρνων θεμάτων τῆς άλλοτρίωσης, τῆς άνομίας, τῆς μοναξιάς, του κοινωνικού κατατεμαχισμού και τῆς άπομόνωσης, ένα έμβλημα οίονει προγραμματικής ύφης για δ,τι κάποτε άποκαλούσαμε αί-ώνα του άγχους. ‘Εδω θά τόν άναγνώσουμε όχι μόνο ως έκφραση αὐτού του είδους τῆς συγκίνησης αλλά και, έπιπλέον, ως οίονει άποδόμηση τῆς αίσθητικής έκφρασης καθ’ έαυτῆς, ή όποία φαίνεται ότι έπιβλήθηκε σέ μεγάλο βαθμό στόν λεγόμενο ώριμο μοντερνισμό αλλά εξαφανίστηκε άπολύτως —και για πρακτικούς και για θεωρητικούς λόγους— στόν κόσμο του μεταμοντέρνου. ‘Η ίδια ή έννοια τῆς έκφρασης προϋποθέτει μάλιστα έναν διαχωρισμό μέσα στό υποκείμενο και, κατ’ άκολουθίαν, μία όλόκληρη μετα-φυσική του έντός και του έκτός, του άνέκφραστου πόνου μέσα στή μονάδα και τῆς στιγμῆς κατά τήν όποία, συχνά έν είδει κάθαρσης, τό «συναίσθημα» αὐτό προβάλλεται και έξωτερικεύεται ως χειρονομία ή κραυγή, άπελπισ έπικοινωνία και έξωτερική δραματοποίηση του έσώτερου αίσθήματος.

Και στό σημείο αὐτό ίσως θά έπρεπε νά άναφερθοῦμε λίγο στή σύγχρονη θεωρία τῆς όποίας άποστολή είναι ή κριτική και ή άναίρεση αὐτοῦ άκριβώς του έρμηνευτικού μοντέλου του έντός/έκτός καθώς και ή καταδίκη του ως ιδεολογικού και μεταφυσικού. Θά ήθελα, όμως, νά ύποστηρίξω ότι αὐτό άκριβώς πού σήμερα άποκαλείται σύγχρονη θεωρία —ή, άκριβέστερα, θεωρητικός λόγος— είναι έπίσης τυπικότατα μεταμοντέρνο φαινόμενο. ‘Οπότε δέν μπορούμε μέ συνέπεια νά ύποστηρίξουμε τήν άλήθεια τών θεωρητικών του ένοράσεων, όταν ή ίδια ή έννοια τῆς «άλήθειας» άνήκει στό μεταφυσικό όπλοστάσιο πού θέλει νά καταργήσει ο μεταδομισμός. Μπορούμε, όμως, τουλάχιστον νά ύποστηρίξουμε ότι ή μετά τόν στρουκτουραλισμό κριτική του έρμηνευτικού μοντέλου ή, όπως έν συντομία θά τό άποκαλώ, του μοντέλου του βάθους μās είναι έξαιρετικά χρήσιμη ως σημαίνον σύμπτωμα τῆς μεταμοντέρνας κουλουράς πού μās άπασχολεί έδω.

Πολύ βιαστικά ίσως, μπορούμε νά αναφέρουμε ότι πέραν του έρμηνευτικού μοντέλου του έντός/έκτός τό όποιο αναπτύσσει ό πίνακας του Μούνχ, τουλάχιστον τέσσερα άκόμη μοντέλα βάθους έχουν άποκηρυχθεί από τή σύγχρονη θεωρία:

α) Τό διαλεκτικό, τής ούσίας και του φαινομένου (και μαζί του μιά όλκληρη σειρά έννοιών σχετικών μέ τήν ιδεολογία και τήν ψευδή συνείδηση, οι όποιες συνήθως τό συνοδεύουν), β) τό φροϋδικό μοντέλο του λανθάνοντος και του έκδηλου ή τής άπώθησης (πού είναι, βεβαίως, στό στόχαστρο του προγραμματικού και σημαίνοντος δοκιμίου του Φουκώ *La volonté de savoir* [‘Η βούληση τής γνώσης]), γ) τό ύπαρξιστικό μοντέλο του αύθεντικού και του μή αύθεντικού, του όποίου ή ήρωική ή τραγική θεματική συνδέεται στενά μέ τήν άλλη μεγάλη αντίθεση μεταξύ άλλωτρίωσης και οικειοποίησης, έπίσης θύμα τής μεταδομικής ή μεταμοντέρνας περιόδου και δ) πύό πρόσφατα, ή μεγάλη σημειωτική αντίθεση ανάμεσα στό σημαίνον και τό σημαινόμενο, ή όποία άποσυνετέθη και άποδομήθηκε μέ τή σειρά της στά λίγα χρόνια τής άκμής της, κατά τίς δεκαετίες του ’60 και του ’70.

Έκείνο πού άντικαθιστά αυτά τά μοντέλα βάθους είναι, ως έπί τό πλεϊστον, μιά άντληψη πρακτικών, λόγων και κειμενικών παιγνίων τών όποίων τίς νέες συνταγματικές δομές θά έξετάσουμε άργότερα. Άρκεί να σημειώσουμε πρός τό παρόν ότι άντικαθίσταται και πάλι τό βάθος από τήν έπιφάνεια ή τήν πολλαπλότητα τών έπιφανειών (μέ τήν έννοια αυτή, ή άποκαλούμενη διακειμενικότητα δέν είναι πλέον ζήτημα βάθους).

Και αυτό τό άβαθές δέν είναι άπλως σχήμα λόγου: μπορεί νά τό βιώσει φυσικά και «χυριολεκτικά» ό οιοσδήποτε άνεβαίνει αυτό πού κάποτε ήταν του Ράιημοντ Τσάντλερ τό Bunker Hill από τή μεγάλη άγορά τών Chicano στίς όδούς Μπρόντγουαιη και 4η λεωφόρο στό κεντρικό Λός Άντζελες και άντικρίζει έξαφνα τόν πανύψηλο άστήριχτο τοίχο του Wells Fargo Court τών Σκίντμωρ, Όουινγκς και Μέριλ — έπιφάνεια πού μοιάζει νά μνή ύποστηρίζεται από κανέναν όγκο, ή τής όποίας ό ύποτιθέμενος όγκος (παράλληλεπίπεδο; Τραπεζοειδές;) είναι όπτικά άπροσδιόριστος. Τό τεράστιο αυτό σεντόνι τών παραθύρων, μέ τίς δύο διαστάσεις του νά άναιρούν τή βαρύτητα, μεταμορφώνει πρός στιγμήν τό γήινο έδαφος όπου στεκόμαστε σέ περιεχόμενο στερεοπτικού, μέ χαρτονένια σχήματα νά διαγράφονται όλόγυρά μας. Η όπτική έντύπωση είναι ή ίδια από κάθε πλευρά: δυσόλωνο, σάν τόν μεγάλο μονόλιθο στό 2001 του Στάνλεϋ Κιούμπρικ πού στέκεται άπέναντι στόν θεατή του

αίνιγματική μοίρα, κάλεσμα σέ βιολογική μετάλλαξη. Ἐάν δεχθούμε ὅτι αὐτό τό νέο πολυεθνικό κέντρο τῆς πόλης κατόρθωσε νά ἐξαλείψει τόν παλιό κατεστραμμένο πολεοδομικό ἰστό, τόν ὅποιο βιαίως ἀντικατέστησε, δέν θά μπορούσαμε ἄραγε νά πούμε τό ἴδιο καί γιά τόν τρόπο μέ τόν ὅποιο ἡ ἀλλόκοτη αὐτή καινούργια ἐπιφάνεια ἀπαρχαιώνει καί ἀχρηστεύει τά παλιότερα συστήματα ἀντίληψης τῆς πόλης, δίχως τίποτ' ἄλλο νά προτείνει στή θέση τους;

Ρίχνοντας μιὰ τελευταία γρήγορη ματιά στόν πίνακα τοῦ Μούνχ, γίνεται φανερό ὅτι ἡ «Κραυγή», διακριτικά ἀλλά περίτεχνα, ἀποσυνδέει τή δική τῆς αἰσθητική ἔκφραση, ὅσο κι ἂν παραμένει ἐγκλωβισμένη μέσα τῆς. Ἡ χειρονομία τοῦ περιεχομένου τῆς ἡδῆ ὑπογραμμίζει τήν ἀποτυχία τῆς, ἐφ' ὅσον ὁ κόσμος τοῦ ἤχου, τῆς κραυγῆς, οἱ πρωτόγονοι κραδασμοί τοῦ ἀνθρώπινου λάρυγγα δέν συμβιβάζονται μέ τό μέσον πού χρησιμοποιεῖται (στοιχεῖο πού ὁ πίνακας ὑπογραμμίζει μέ τήν ἀπουσία αὐτιῶν στό ἀνθρωποειδές). Ἡ ἀπούσα κραυγή ἐπιστρέφει ὥστόσο, τρόπον τινά, μέ τή διαλεκτική τῶν βρόχων καί τῶν σπειρῶν πού ἀνακυκλώνονται ὁλοένα καί πιό ἀσφυκτικά γύρω ἀπό τήν ἀκόμα πιό ἀπούσα ἐκεῖνη ἐμπειρία τῆς φρικαλέας μοναξιάς καί τοῦ ἄγχους πού ἤθελε νά «ἐκφράσει» ἡ ἴδια ἡ κραυγή. Οἱ βρόχοι αὐτοί ἐγγράφονται στή ζωγραφισμένη ἐπιφάνεια μέ τή μορφή τῶν μεγάλων ὀμόκεντρων κύκλων, μέσω τῶν ὁποίων ὁ ἡχητικός κραδασμός ἀποκτᾷ ἐν τέλει ὀπτική ὑπόσταση, σάν παλινδρόμηση στό ἀπειρο σέ λεία ἐπιφάνεια νεροῦ πού ἐκτείνεται πέρα ἀπό τό ὑποκείμενο πού ὑποφέρει, ὥπου γίνεται ἡ ἴδια ἡ γεωγραφία ἐνός σύμπαντος ὅπου ὁ πόνος καθ' ἑαυτός μιλάει καί πάλλεται μέσα ἀπό τήν ὑλικότητα τοῦ ἡλιοβασιλέματος καί τοῦ τοπίου. Ὁ ὁρατός κόσμος γίνεται πλέον τό τεῖχος τοῦ μοναδιαίου ἐπάνω στό ὁποῖο αὐτή «ἡ κραυγή πού διατρέχει τό σύμπαν» (Μούνχ)⁵ μεταγράφεται καί ἀναπαράγεται: μᾶς ἔρχεται στό νοῦ ὁ ἥρωας ἐκεῖνος τοῦ Λωτρεαμόν ὁ ὁποῖος μεγαλώνοντας στό ἐσωτερικό μιᾶς κλειστῆς καί σωπηρῆς μεμβράνης τῇ σπάει μέ τήν ἴδια του τήν κραυγή μόλις ἀντικρίξει τή θηριωδία τῆς θεότητας καί ξαναγυρίζει ἔτσι στόν κόσμο τοῦ ἤχου καί τοῦ πόνου.

Ὅλ' αὐτά ὑποδεικνύουν μιὰ ἱστορική ὑπόθεση γενικότερου χαρακτήρα: ἔννοιες ὅπως αὐτῆς ἀγωνίας καί τῆς ἀλλοτρίωσης (καθώς καί οἱ ἐμπειρίες στίς ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν, ὅπως στήν περίπτωση τῆς «Κραυγῆς») δέν εἶναι πλέον λειτουργικές στόν κόσμο τοῦ μεταμοντέρνου. Οἱ μεγάλες φυσιογνωμίες τοῦ Οὐώρχολ — ἡ ἴδια ἡ Μαίριλυν ἢ ὁ Ἐντν Σέτζουικ —,

5. Ragna Stang, *Edvard Munch*, Νέα Ὑόρκη 1979, σ. 90.

οι διαβόητες περιπτώσεις αυτοκαταστροφής και πυρπόλησης του τέλους της δεκαετίας του '60 και οι βαρύνουσες πανταχού παρούσες έμπειρίες των ναρκωτικών και της σχιζοφρένειας δέν φαίνεται πλέον νά έχουν πολλά κοινά μέ τίς ύστερίες και τίς νευρώσεις των ήμερών του Φρόντντ ή μέ τίς τυποποιημένες έκείνες έμπειρίες ριζικής αποξένωσης και μοναξιάς, άνομίας, προσωπικής εξέγερσης, τρέλας τύπου Βάν Γκόγκ, οι όποιες κυριαρχούσαν τήν έποχή του ώριμου μοντερνισμού. Αύτή ή μετατόπιση της δυναμικής της πολιτιστικής παθολογίας μπορεί νά θεωρηθεί ότι ύποκαθιστά τήν άλλοτρίωση του ύποκειμένου μέ τό θρυμμάτισμά του.

Ή φρασεολογία αύτή παραπέμπει άναπόφευκτα σέ έναν από τούς πλέον κοινούς τόπους της θεωρίας των ήμερών μας, τόν λεγόμενο «θάνατο» του ίδιου του ύποκειμένου —τό τέλος του αυτόνομου μοναδιαίου ύποκειμένου ή έγώ ή άτομου του άστισμού— και στήν έπακόλουθη ένταση τήν όποία ύφίσταται τό άποκεντροποιούμενο τέως κεντρομόλο* ύποκείμενο ή ψυχή, είτε έν είδει νέας κεντρομόλου ήθικης έπιταγής είτε έν είδει έμπειρικής διαπίστωσης. (Δύο είναι οι πιθανές διατυπώσεις της σύλληψης αύτης: ή ιστορικοιστική, άφ' ενός, σύμφωνα μέ τήν όποία ένα τέως κεντρομόλο ύποκείμενο, όπως έκείνο της περιόδου του κλασικού καπιταλισμού και της πυρηνικής οκογένειας, έχει πλέον σήμερα διαλυθεί στόν κόσμο της γραφειοκρατικής οργάνωσης και, άφ' έτέρου, ή πιο ριζοσπαστική μεταδομιστική άποψη βάσει της όποίας ποτέ δέν ύπήρξε, ούτως ή άλλως, τέτοιο ύποκείμενο και δέν ήταν παρά κάτι σάν ιδεολογική παραίσθηση— και έγώ, προφανώς, τείνω πρós τήν πρώτη, μία και ή δεύτερη, έν πάση περιπτώσει, πρέπει νά πάρει ύπόψη της αύτό πού θά άποκαλούσαμε «πραγματικότητα του φαινομενικού».)

Θά πρέπει έντούτοις νά προσθέσουμε ότι τό πρόβλημα της έκφρασης είναι, καθ' έαυτό, στενά συνδεδεμένο μέ μία άντληψη του ύποκειμένου ως μοναδιαίου άγγείου, μέσα από τό όποίο τά όσα αισθάνεται κανείς έκδηλώνονται κατόπιν πρós τά έξω. Έκείνο, ώστόσο, πού πρέπει νά ύπογραμμίσουμε έδώ είναι ό βαθμός στόν όποίο ή άντληψη του ώριμου μοντερνισμού περί έναίου ύφους, καθώς και τά συνακόλουθα συλλογικά ιδανικά μιάς καλλιτεχνικής ή πολιτικής πρωτοπορίας ή *avant garde* έξαρτώνται και αύτά από τό κατά πόσο στέκει ή καταρρίπτεται ή παλαιότερη έννοια (ή έμπειρία) του λεγόμενου κεντρομόλου ύποκειμένου.

* Μέ τό «άποκεντροποιούμενο τέως κεντρομόλο ύποκείμενο» αποδίδουμε τήν άγγλική φράση «the decentering of (the) formerly centered subject». (Σ.τ.Μ.)

Και στο σημείο αυτό έχουμε πάλι τον πίνακα του Μούνχ να άρθρώνει μία σύνθετη αντανάκλαση αυτής της περίπλοκης κατάστασης. Μās υποδεικνύει ότι η έκφραση προϋποθέτει την κατηγορία του ατομικού μοναδιαίου, αλλά δείχνει συνάμα τό βαρύ τίμημα πού πρέπει νά καταβληθεί γιά τήν προϋπόθεση αυτή, δραματοποιώντας τό πικρό παράδοξο: όταν συγχροτείς τήν ατομική σου υποκειμενικότητα ώς αυτόδύναμο πεδίο καί κλειστή περιοχή, αποκλείεις αυτόμάτως τόν έαυτό σου από ότιδήποτε άλλο καί τόν καταδικάζεις στή μή νόημονα μοναχικότητα του μοναδιαίου, τόν θάβεις ζωντανό κλείνοντάς τον γιά πάντα σέ κελί δίχως φεγγίτη.

Τό μεταμοντέρνο, άπ' ό,τι φαίνεται, σηματοδοτεί τό τέλος του διλήμματος αυτού καί τό αντικαθιστά μέ ένα καινούργιο. Τό τέλος του άστικού μοναδιαίου « Έγώ » συνεπιφέρει άναμφίβολα καί τό τέλος της ψυχοπαθολογίας αυτού του έγώ — πράγμα πού αποκάλεσα μαρασμό του θυμικού. Άλλά σημαίνει καί τό τέλος σειράς άλλων πραγμάτων — τό τέλος, έπί παραδείγματι, του ύφους, μέ τήν έννοια του μοναδικού καί προσωπικού χαρακτηριστικού, τό τέλος της χαρακτηριστικής ατομικής πινελιάς (πού συμβολίζεται στην άναφαινόμενη πρωτοκαθεδρία της μηχανικής άναπαραγωγής). Καί όσο γιά τήν έκφραση καί τά αίσθήματα ή τά συναισθήματα, ή άπελευθέρωση στή σύγχρονη κοινωνία από τήν παλαιότερη άνομία του κεντρομόλου υποκειμένου πιθανόν νά συνεπιφέρει όχι άπλώς άπελευθέρωση από τό άγχος αλλά άπελευθέρωση από κάθε άλλου είδους συναισθήμα, έφ' όσον δέν είναι πλέον παρών ό συναισθανόμενος έαυτός. Δέν θέλουμε νά πούμε μέ αυτό ότι τά πολιτιστικά προϊόντα της μεταμοντέρνας έποχής στερούνται παντελώς αίσθημάτων, αλλά μάλλον ότι τά αίσθήματα αυτά —τά όποια θά ήταν καλύτερο ίσως, άκολουθώντας τό παράδειγμα του Λυστάρ, νά άποκαλούμε «έντακτικότητες»— πλανώνται πλέον έλεύθερα, άπρόσωπα καί κυριαρχούμενα από μία ιδιάζουσα εύφορία, ζήτηση στο όποίο θά πρέπει νά έπανέλθουμε.

Ό μαρασμός του θυμικού, ώστόσο, μπορεί έπίσης νά είναι, στο στενότερο πλαίσιο της λογοτεχνικής κριτικής, μαρασμός των μεγάλων θεμάτων του ώριμου μοντερνισμού, όπως εκείνα του χρόνου καί της διάστασης του χρόνου, των έλεγειακών μυστηρίων της *durée** καί της μνήμης (κάτι πού θά πρέπει πάντα νά νοείται τόσο μέ τήν έννοια πού του άποδίδει ή λογοτεχνική κριτική του ώριμου μοντερνισμού όσο καί μέ βάση τά ίδια τά έργα). Άκούμε πολύ συχνά βεβαίως ότι κατοικούμε πλέον στο συγχρονικό μάλλον παρά

* Γαλλικά στο πρωτότυπο: διάρκεια (ιστορική). (Σ.τ.Μ.)

στό διαχρονικό και μπορεί, νομίζω, να υποστηριχθεί έμπειρικά ότι η καθημερινή μας ζωή, ή ψυχική μας έμπειρία, οι γλώσσες του πολιτισμού μας κυριαρχούνται σήμερα μάλλον από τις κατηγορίες του χώρου παρά του χρόνου, όπως και στην περίοδο που προηγείτο του ώριμου μοντερνισμού.⁶

B'

Η εξαφάνιση του άτομικού υποκειμένου καθώς και τα μορφολογικά της επακόλουθα, τό όλοένα και πιο δυσεύρετο του προσωπικού ύφους, συνεπιφέρουν την οίονει οικουμενική σήμερα πρακτική αυτού που μπορούμε να αποκαλέσουμε συμπλήμα. Η έννοια αυτή, την οποία άντλούμε από τον Τόμας Μάν (στό Δόκτωρ Φάουστους), ό οποίος την άντλει, μέ τή σειρά του, από τό μεγάλο έργο του 'Αντόρνο σχετικά μέ τούς δύο δρόμους προωθημένου μουσικού πειραματισμού (τόν καινοτόμο σχεδιασμό του Σένμπεργκ και τον άνορθολογικό έκλεκτικισμό του Στραβίνσκυ), δέν θά πρέπει κατά κανένα τρόπο να συγχέεται μέ την περισσότερο τρέχουσα ιδέα της παρωδίας.

6. Έδώ θά πρέπει να έπιστημόνουμε ένα σημαντικό μεταφραστικό πρόβλημα και να άναφερθούμε στις σχέσεις άνάμεσα στη μεταμοντέρνα διάσταση χώρου (postmodern spatialization) και σέ αυτό που ό Τζόζεφ Φράνκ, μιλώντας για την αισθητική του ώριμου μοντερνισμού, έρισε ως κατ' ούσαν «μορφή χώρου» (spatial form). Διαπιστώνουμε ότι, συνολικά, εκείνο που θέλει να άποδώσει είναι ή άπόπειρα του μοντέρνου έργου να έπιστήσει ένα είδος μνημοτεχνικής χώρου (spatial mnemonics) — πράγμα που μάς θυμίζει βέβαια τό *Art of Memory* ('Η τέχνη της μνήμης) του Φράνσις Γάιτς (Francis Yates), μία «όλοποιητική» δομή μέ τή στενή έννοια του στίγματος ενός αυτόνομου έργου, μέσω του οποίου τό κάθε ιδιαίτερο στοιχείο ένέχει μία δυναμική ύποσχέσεων και έπι-σχέσεων (re- and pretension) που συνδέει την πρόταση ή τή λεπτομέρεια μέ την ίδια την ιδέα της όλότητας της μορφής. Ο 'Αντόρνο παραθέτει μία παρατήρηση σχετικά μέ τον Βάγκνερ του μαέστρου 'Άλφρεντ Λόρενץ που λέει άκριβώς τό ίδιο πράγμα: «'Όταν έχεις κατακτήσει στην έντέλεια τον έλεγχο ενός σημαντικού έργου τέχνης έν πάση λεπτομερεία, έρχονται στιγμές που αισθάνεσαι τή συνειδηση του χρόνου να χάνεται ξαφνικά και τό όλο έργο μοιάζει να γίνεται κατά κάποιον τρόπο "έν χώρω", δηλαδή μέ τό σύνολο του άκριβέστατα παρόν στη σκέψη σου» (W. 36/33). 'Ωστόσο, μία τέτοιου είδους μνημοσύνη έν χώρω δέν θά μπορούσε ποτέ να χαρακτηρίζεται ένα μεταμοντέρνο κείμενο στό όποιο ή «όλότητα» άπορρίπτεται σχεδόν έξ όρισμού. Μέ την έννοια αυτή ή μορφή έν χώρω του Φράνκ προϋποθέτει τό σχήμα της συνεκδοχής, ένω ή μεταμοντέρνα οικουμενική άστικοποίηση —κατά πόσο μάλλον ό νομιναλισμός του μεταμοντέρνου «έδω και τώρα»— άναφέρεται στό σχήμα της μετωνυμίας μόνο και μόνο για να τό ύπερβεί.

Δέν υπάρχει βέβαια αμφιβολία ότι η παρωδία βρήκε πολύ πρόσφορο έδαφος στην ιδιοσυγκρασία των μοντέρνων και του «μοναδικού» τους ύψους: η μακριά πρόταση του Φώκνερ, επί παραδείγματι, με τὰ γερούδια νά σου κόβουν τήν ανάσα· οί εικόνες τής φύσης διάστικτες από τίς δυστροφίες τής καθομιλουμένης στον Λώρενς· ή επίμονη υποστασιοποίηση των μη όνομα-τικών μερών του λόγου στον Ουάλλας Στήβενς («οί περίπλοκες διαφυγές του ώς»)· οί μοιραίες (άλλά, έν τέλει, προβλεπόμενες) μεταπτώσεις του Μάλερ από τό ύψηλό όρχηστρικό πάθος στή συγκίνηση του άκοροντέον του χωριού· ή βαθιά στοχαστικότητα του Χάιντεγγερ όταν επιδιώεται στην ψευδή έτυμολογία έν είδει άποδεικτικής μεθόδου... "Ολ' αυτά διακρίνονται βέβαια ώς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, στο βαθμό πού παραβιάζουν προκλητικά έναν κανόνα ό όποιος στή συνέχεια επιβεβαιώνει τήν ισχύ του, μέ τή συστηματική άπομίμηση των ήθελιμένων τους έκκεντρικότητων.

Ώστόσο, στο διαλεκτικό άλμα από τήν ποσότητα στην ποιότητα; ή διάσπαση τής σύγχρονης λογοτεχνίας σέ σωρεία ιδιαίτερων εκφάνσεων προσωπικού ύφους και ιδιοτυπιών κατέληξε σέ έναν γλωσσικό κατατεμαχισμό τής κοινωνικής ζωής, σέ βαθμό πού εξαλείφθηκε πλέον ό ίδιος ό κανόνας: περιορίστηκε σ' έναν ουδέτερο άναπαραγόμενο λόγο μέσων μαζικής επικοινωνίας (πολύ μακριά από τίς ούτοπικές βλέψεις των έφευρετών τής έσπεράντο ή τής βασιικής άγγλικής), ό όποιος καταλήγει νά είναι έν τέλει ένα άκόμα γλωσσικό ιδίωμα μεταξύ άλλων πολλών. Όπότε τό μοντέρνο ύφος μετατρέπεται σέ μεταμοντέρνο κώδικα. Καί τό γεγονός ότι ό εκπληκτικός πολλαπλασιασμός των κοινωνικών κωδίκων σήμερα μέσα από τήν πληθώρα των επαγγελματικών και έπιστημονικών διαλέκτων (άλλά και μέσω των διακριτικών έμβλημάτων προσχώρησης σέ όμαδοποιήσεις έθνικοτήτων, φύλου, φυλής, θρησκείας ή τάξης) συνιστά επιπροσθέτως πολιτικό φαινόμενο, καταδεικνύεται έμφανώς από τό πρόβλημα τής πολιτικής μικρής κλίμακας.* Έάν κάποτε οί ιδέες τής άρχουσας τάξης ήταν κυρίαρχη (και ήγεμονική) ιδεολογία τής άστυκής κοινωνίας, οί εξελιγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες σήμερα είναι πλέον πεδίο ύφολογικής και λογικής άνομοιογένειας δίχως κανόνα. Άπρόσωποι μεγιστάνες συνεχίζουν νά παίζουν μέ τίς οικονομικές στρατηγικές πού κατατράχουν τήν ύπαρξή μας, μά δέν έχουν πλέον άνάγκη νά επιβάλλουν τό λόγο τους (ή και άδυνατούν)· και ή μεταπαδεία

* Micro-politics στο πρωτότυπο: μικρή πολιτική, μέ τήν έννοια τής πολιτικής των μικρών όμάδων ή των μειονοτήτων. (Σ.τ.Μ.)

του ύστερου καπιταλιστικού κόσμου αντανακλά όχι μόνο την απουσία του οίουδήποτε μακρόπνοου συλλογικού σχεδίου αλλά και τό γεγονός ότι η παλιά εθνική γλώσσα δεν είναι πλέον διαθέσιμη.

Σέ τέτοιες συνθήκες η παρωδία έχει χάσει πλέον την αποστολή της: ολοκλήρωσε τόν κύκλο της, και τό περίεργο αυτό καινούργιο φαινόμενο έρχεται σιγά σιγά νά τήν υποκαταστήσει. Τό συμπλήμμα, όπως και ή παρωδία, είναι ή απομίμηση ενός ιδιόρρυθμου ή μοναδικού, ιδιότυπου ύφους, ή χρήση ενός γλωσσικού προσώπειου, λόγος πού εκφέρεται σέ νεκρή γλώσσα. 'Αλλά είναι ουδέτερη άσκηση μιās τέτοιας μίμησης, δίχως κανέναν από τούς άπώτερους στόχους τής παρωδίας, μέ άκρωτηριασμένη τή σατιρική διάθεση, κενή γέλωτος, χωρίς τήν παραμικρή ύποψία ότι παράλληλα μέ τήν παράταιρη γλώσσα, πού πρόσ στιγμήν μπορεί νά έχεις δανειστεί, υπάρχει και κάποιου είδους ύγιής γλωσσική κανονικότητα. Είναι, λοιπόν, τό συμπλήμμα άγραφη παρωδία, άγαλμα μέ άσπρους βολβούς γιά μάτια: μεταξύ αυτού και τής παρωδίας υπάρχει σχέση ανάλογη μέ τή σχέση ανάμεσα σ' εκείνο τό άλλο ενδιαφέρον και ιστορικά πρωτότυπο φαινόμενο, τή χρήση τής λευκής είρωνείας, και σ' αυτό πού ό Γουαίην Μπούθ άποκαλεί στέρεες είρωνείες* του 18ου αιώνα.

Φαίνεται λοιπόν, σιγά σιγά, ότι έχει πραγματωθεί ή προφητική διάγνωση του 'Αντόρνο, έστω και μέ άρνητικό τρόπο: δεν είναι ό Σένμπεργκ (ό 'Αντόρνο είχε ήδη διαβλέψει τόν άγονο χαρακτήρα του τετελεσμένου του συστήματος) ό πραγματικός προπομπός του μεταμοντέρνου στην πολιτιστική παραγωγή, ό Στραβίνσκι είναι. Διότι μέ τήν κατάρρευση τής ιδεολογίας του ύφους του ώριμου μοντερνισμού — κάτι πού ήταν μοναδικό και αλάθητο σημάδι του έαυτού σου, σάν τά δακτυλικά σου άποτυπώματα, ασύγκριτο όπως τό κορμί σου (τήν κατ' έξοχήν πηγή, σύμφωνα μέ τόν πρώιμο Μπάρτ, τής ύφολογικής καινοτομίας και έφευρετικότητας)— οι παραγωγοί τής κουλτούρας δεν έχουν νά στραφούν πουθενά άλλοι παρά στό παρελθόν: στην απομίμηση νεκρών τεχνοτροπιών και λόγων μέσα άπ' όλα τά προσώπεια και τίς φωνές πού έχουν άποθησαυριστεί στό φανταστικό μουσείο μιās οικουμενικής πλέον κουλτούρας.

Ή κατάσταση προσδιορίζει, προφανώς, αυτό πού οι ιστορικοί τής άρχι-τεκτονικής άποκαλούν «ιστορικισμό» μέ τήν έννοια τής συλλήβδην άνακύκλωσης των ύφολογικών εκφάνσεων του παρελθόντος, του παιχνιδιού του

* Stable ironies στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

ύπαινικτικού ύφους καί, γενικότερα, αὐτοῦ πού ὁ Ἄνρι Λεφέβρ ἔχει ἀποκαλέσει αὐξοῦσα ἐπικυριαρχία τοῦ «νεο-». Ἡ πανταχοῦ αὐτὴ παρουσία τοῦ συμπιλημάτων δέν εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ ἕνα κάποιο χιοῦμορ οὔτε καί ἐντελῶς ἀπαλλαγμένη κάθε πάθους· συμβιβάζεται τουλάχιστον μέ τήν ἔξη, μέ τήν ἱστορικά καινοφανή, καταναλωτικοῦ τύπου ροπή πρὸς ἕναν κόσμο μεταλλαγμένο σέ σκέτη εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ ἢ πρὸς ψευδογεγονότα καί «θεάματα», μέ τήν ἔννοια πού δίνουν στόν ὄρο οἱ σιτουασιονιστές. Σέ τέτοιου εἶδους ἀντικείμενα θά ἔπρεπε νά θεωρήσουμε ὅτι ἀναφέρεται ἡ πλατωνική σύλληψη τοῦ «ὁμοιώματος», πανομοιότυπο ἀντίγραφο τοῦ ὁποίου οὐδέποτε ὑπῆρξε πρωτότυπο. Καί ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ὁ πολιτισμός τοῦ ὁμοιώματος γεννᾶται σέ μιά κοινωνία ὅπου ἡ ἀνταλλακτική ἀξία ἔχει γενικευτεῖ σέ βαθμό πού καί ἡ ἀνάμνηση ἀκόμα τῆς ἀξίας χρήσης ἔχει ἀπαλειφθεῖ, κοινωνία γιά τήν ὅποια ὁ Γκύ Ντεμπὸρ παρατήρησε, μέ μιά ἀξιωματικόνευτη φράση, ὅτι μέσα τῆς «ἡ εἰκόνα ἔχει γίνεῖ ἡ τελικὴ μορφή τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ ἐμπορεύματος» (στὸ *Ἡ κοινωνία τοῦ θεάματος*).

Βάσιμα, λοιπόν, μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ νέα λογικὴ χώρου τοῦ ὁμοιώματος ἴσως ἔχει καθοριστικὴ ἐπίδραση σ' αὐτὸ πού κάποτε ἦταν ὁ ἱστορικός χρόνος. Ἀλλοιώνει τὸ ἴδιο τὸ παρελθόν: τὸ παρελθόν πού κάποτε, γιά τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα ὅπως τὸ ὀρίζει ὁ Λούκατς, ἦταν ἡ γενεαλογία τοῦ συλλογικοῦ ἀστικοῦ δράματος — καί σήμερα εἶναι, γιά τήν ἀλυτρωτικὴ ἱστοριογραφία ἐνός Τόμσον ἢ μιᾶς ἀμερικανικῆς «προφορικῆς ἱστορίας» καί γιά τήν ἐκ νεκρῶν ἀνάσταση ἀνώνυμων καί φιμωμένων γενεῶν, ἡ διάστασή τήν ὅποια προϋποθέτει κάθε ζωτικὸς ἀναπροσανατολισμός τοῦ συλλογικοῦ μας μέλλοντος — ἔχει γίνεῖ πλέον ἀχανὲς συλλογὴ εἰκόνων, πολλαπλὸ φωτογραφικὸ ὁμοίωμα. Ἡ φράση τοῦ Ντεμπὸρ ταιριάζει ἀκόμη περισσότερο στὴν προϊστορία μιᾶς κοινωνίας μέ ἀποκομμένη κάθε ἱστορικότητα, κοινωνίας τῆς ὁποίας τὸ ὑποτιθέμενο παρελθόν δέν εἶναι τίποτα παραπάνω ἀπὸ σωρεῖα χιλιοπαγιμένων παραστάσεων. Σέ πλήρη ἀντιστοιχία μέ τὴ μεταδομιστικὴ γλωσσικὴ θεωρία, τὸ παρελθόν ὡς «ἀναφορά» τίθεται σταδιακὰ ἐντὸς παρενθέσεων καὶ ὕστερα σβήνει ὁλότελα, ἀφήνοντάς μας μέ κείμενα καί τίποτ' ἄλλο.

Δέν θά πρέπει ὥστόσο νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ διαδικασία αὐτὴ συνοδεύεται ἀπὸ ἀδιαφορία: τουναντίον, ἡ ἐξόχως ἐντεινόμενη σήμερα ροπή πρὸς τὴ φωτογραφικὴ εἰκόνα εἶναι, καθ' ἑαυτή, χειροπιαστὸ σύμπτωμα ἐνός πανταχοῦ παρόντος, πανδαμάτορος καί συχνὰ πυκνά λιμπνικτοῦ «ἱστορικισμοῦ».

“Όπως ήδη έχω αναφέρει, οί αρχιτέκτονες χρησιμοποιούν αυτό τον όρο —του οποίου ή πολυσημία διαρκώς αυξάνεται— για νά δηλώσουν τόν αὐτάρεσκο ἐκλεκτικισμό τῆς μεταμοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς, ή οποία τυχαίρπαστα καί δίχως ἀρχές, μέ γοῦστο ὅμως, καταβροχθίζει ὅλα τά ἀρχιτεκτονικά στυλ τοῦ παρελθόντος καί τά συνδυάζει σέ ἐρεθιστικά σύνολα. Ἡ λέξη νοσταλγία δέν φαίνεται νά εἶναι ή ἀπολύτως κατάλληλη γιά τή σαγήνη αὐτή (ιδίως ἂν ἀναλογιστοῦμε τήν καθ’ ἑαυτή μοντέρνα νοσταλγία γιά ἕνα παρελθόν πού δέν ἀνασύρεται πλέον παρά αἰσθητικά καί μόνο), προσανατολίζει, ὥστόσο, τήν προσοχή μας σέ κάτι πού συνιστᾷ πολιτιστικά πολύ πύό γενικευμένη ἐκδήλωση τῶν τάσεων τῆς ἐμπορικῆς τέχνης καί τῶν αἰσθητικῶν προτιμήσεων, δηλαδή τῶ λεγόμενο φιλμ νοσταλγίας (αὐτό πού οἱ Γάλλοι ἀποκαλοῦν *la mode rétro*).

Τά φιλμ νοσταλγίας ἀναδομοῦν τό ὅλο θέμα τοῦ συμπιλήματος καί τό προβάλλουν σέ ἕνα συλλογικό καί κοινωνικό ἐπίπεδο, ὅπου ή ἀπεγνωσμένη προσπάθεια οἰκειοποίησης ἐνός χαμένου παρελθόντος διαθλάται πλέον μέσα ἀπό τόν σιδερένιο νόμο τῶν μεταβολῶν τῆς μόδας καί τήν ἀναφαινόμενη ἰδεολογία τῶν νεότερων γενεῶν. Ἡ πρώτη ταινία αὐτοῦ τοῦ νέου αἰσθητικοῦ λόγου, τό «*American Graffiti*» (1973) τοῦ Λούκας, βάλθηκε νά ἐπαναφέρει, ὅπως καί τόσες ἄλλες ταινίες μετά ἀπ’ αὐτήν, τήν παραμυθένια πλέον καί χαμένη πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς Ἀιζενχάουερ, καί ἔγινε ἔκτοτε σάφές ὅτι, γιά τούς Ἀμερικανούς τουλάχιστον, ή δεκαετία τοῦ ’50 παραμένει τό πρῶτιστο χαμένο ἀντικείμενο πόθου — ὅχι ἀπλῶς ή σταθερότητα καί ή εὐημερία τῆς *Pax Americana* ἀλλά καί ή ἀνυποψίαστη ἀθωότητα τῶν ἀντιπολιτιστικῶν τάσεων τοῦ πρῶτου ρόκ ἐν ρόλ καί τῶν συμμοριῶν τῆς γειτονιάς (ὁπότε «Ὁ Ἀταίριαστος» τοῦ Κόπολα εἶναι βεβαίως τό σύγχρονο μοιρολόι πού θρηνεῖ τό πέρασμά τους, ὅσο κι ἂν παραμένει ἀντιφατικά γυρισμένο σέ γνήσιο στυλ νοσταλγίας). Μετά τό πρῶτο αὐτό ἄνοιγμα, παρουσιάζονται κι ἄλλες ἐποχές, ἄλλων γενεῶν, ἔτοιμες γιά αἰσθητική ἀποικιοποίηση — πράγμα πού πιστοποιεῖται, ἐπὶ παραδείγματι, στήν ὑφολογική ἀνασύνταξη τῆς ἀμερικανικῆς καί ἰταλικῆς δεκαετίας τοῦ ’30 στήν «Τσάινα Τάουν» τοῦ Πολάνσκι καί τόν «Κομπορμίστα» τοῦ Μπερτολούτσι, ἀντιστοίχως. Ἀκόμη πύό ἐνδιαφέρουσα καί πύό

7. Περισσότερα γιά τή δεκαετία τοῦ ’50 βλ. στό 9ο κεφάλαιο τῆς ἀγγλικῆς ἐκδόσεως αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

προβληματική είναι η άποπειρα αυτού του νέου λόγου να κατακτήσει είτε το δικό μας παρόν και το άμεσό μας παρελθόν είτε το άπώτερο ιστορικό παρελθόν, τό πέραν της ύπαρξιακής μνήμης των ανθρώπων.

Μπροστά σε τέτοιου είδους ύστατα αντίκειμενα —κοινωνικό, ιστορικό και ύπαρξιακό παρόν και παρελθόν ως «άναφορές»— τό ασύμβατο μιας μεταμοντέρνας καλλιτεχνικής «νοσταλγικής» γλώσσας μέ τή γνήσια ιστορικότητα καταφαίνεται μέ δραματική ένταση. Ή αντίφαση ώστόσο προωθεί τό συρμό αυτόν σε μία περίπλοκη και ένδιαφέρουσα νέα τάση μορφολογικής καινοτομίας — έφ' όσον βέβαια αντιλαμβάνομαστε ότι τό φίλμ νοσταλγίας δέν υπήρξε ποτέ παλαιού τύπου «άναπαράσταση» ιστορικού περιεχομένου αλλά τουναντίον προσεγγίζει τό «παρελθόν» μέ έργαλειό τόν ύφολογικό ύπαινιγμό, μεταδίδοντας τήν «παρελθοντικότητα» μέσω τών φανταχτερών ιδιοτήτων τής εικόνας, τήν αίσθηση τών δεκαετιών του '30 και του '50 μέσω τών χαρακτηριστικών τής μόδας (άκολουθώντας σ' αυτό τή συνταγή του Μπάρτ στίς *Μυθολογίες*, όπου ό ύπαινιγμός θεωρείται τρόπος παροχής φανταστικών και στεροτυπικών ιδεολογημάτων: *Sinité*, επί παραδείγματι, ως *Disney-EPCOT* τύπου έννοια πού παραπέμπει στήν Κίνα).

Ή μηχανική άποικιοποίηση του παρόντος από τό συρμό τής νοσταλγίας είναι φανερή στό καλογοριζόμενο φίλμ του Κάζνταν, ένα ρημαίηκ σε πλαίσιο «κοινωνία τής άφθονίας» του «Double Indemnity» («Διπλή άποζημίωση») του Τζαίημς Κάιην, μέ τήν υπόθεση να τοποθετείται σε μία μικρή πόλη στή σύγχρονη Φλόριδα, λίγες ώρες μέ τό αυτοκίνητο έξω από τό Μαϊάμι. Ό όρος ρημαίηκ είναι, ώστόσο, άναχρονισμός, στό βαθμό πού η έπίγνωση του γεγονότος ότι προϋπάρχουν άλλες μορφές (προηγούμενες ταινίες μέ βάση τό μυθιστόρημα μά και τό ίδιο τό μυθιστόρημα) είναι πλέον συστατικό και ουσιαδεις στοιχείο τής δομής τής ταινίας: βρισκόμαστε, μέ άλλα λόγια, στόν κόσμο τής «διακειμενικότητας» ως χαρακτηριστικού ήβηλημένα ένσωματωμένου στό αίσθητικό άποτέλεσμα και ως φορέα ενός άλλου τρόπου ύποδήλωσης τής «παρελθοντικότητας» και του ψευδοϊστορικού βάθους, όπου η ιστορία τών αισθητικών τεχνοτροπιών έξοβελίζει τήν «άληθινή» ιστορία.

Ή από τήν πρώτη στιγμή, λοιπόν, ένα ολόκληρο όπλοστάσιο αισθητικών σημείων άπομακρύνει από μάς, σιγά-σιγά, μέσα στο χρόνο, τήν τυπικά σύγχρονή μας εικόνα: η άπόδοση τών κινηματογραφικών τίτλων σε άρ-ντεκό, επί παραδείγματι, λειτουργεί έτσι ώστε ό θεατής προετοιμάζεται άμέσως για ένα «νοσταλγικό» τρόπο παρακολούθησης του έργου (άντίστοιχου τύπου έπιγραφές στή σύγχρονη άρχιτεκτονική έχουν τήν ίδια λειτουργία,

δπως στήν περίπτωση του αξιοσημείωτου Eaton Centre στο Τορόντο).⁸ Καί τήν ίδια στιγμή, ένα κάπως διαφορετικό παιχνίδι υποδηλώσεων ενεργοποιείται από περίπλοκες (άλλα αποκλειστικά φορμαλιστικού τύπου) αναφορές στον ίδιο τό θεσμό του στάρ σύστεμ. 'Ο πρωταγωνιστής, Ούιλιαμ Χάρτ, ανήκει στη νεότερη γενεά των ειδώλων του σινεμά, των οποίων τό γόητρο είναι καθαρά διαφορετικού τύπου από τό γόητρο της προηγούμενης γενιάς των ανδρικών υπερειδώλων τύπου Στήβ Μάκ Κουήν ή Τζάκ Νίκολσον (ή ακόμα, σέ κάποια απόσταση, Μάρλον Μπράντο), γιά νά μὴν ἀναφερθούμε σέ παλαιότερες στιγμές της εξέλιξης του κινηματογραφικοῦ θεσμοῦ. Τά εἰδῶλα της ἀμέσως προηγούμενης γενεᾶς πρόβαλλαν τούς ποικίλους ρόλους τους μέσα ἀπό τίς ἐκτός σκηνῆς προσωπικότητές τους, πού ἦταν πολύ γνωστές στο κοινό καί συχνά υποδήλωναν ἐξέγερση καί ἀντικομοφορμισμό. 'Η πρόσφατη γενεά πρωταγωνιστῶν συνεχίζει νά ἀσκει τίς συμβατικές λειτουργίες των εἰδώλων (τή σεξουαλικότητα πάνω ἀπ' ὅλα) ἀλλά μέ ἀπόλυτη ἀπουσία «προσωπικότητας» μέ τήν παλαιότερη ἔννοια καί μέ κάτι ἀπό τήν ἀνωθυμία της ὑποκριτικῆς χαρακτήρων (ή ὅποια, σέ περιπτώσεις ὅπως αὐτή του Χάρτ, ἀγγίζει διαστάσεις ὑψηλῆς δεξιολογίας ἀν καί ἐντελῶς διαφορετικοῦ τύπου ἀπό ἐκείνη ἐνός Μπράντο ἢ ἐνός 'Ολίβιε). Αὐτός ὁ «θάνατος τοῦ ὑποκειμένου» στο θεσμό των εἰδώλων τοῦ σινεμά πλέον ἀνοίγει τή δυνατότητα ἐνός παιχνιδιοῦ ἱστορικῶν ἀναφορῶν σέ πολύ παλιότερους ρόλους —στήν περίπτωσή μας, στοὺς ρόλους πού ἔχουν συνδεθεῖ μέ τόν Κλάρκ Γκαίμπλ— ἔτσι ὥστε τό ἴδιο τό στυλ της ὑποκριτικῆς εἶναι πλέον σέ θέση νά λειτουργήσει ὡς «συνδηλωτής» τοῦ παρελθόντος.

Τέλος, στήν ταινία ἔχει μέ ἐξαιρετική δεξιολογία ἐπιβληθεῖ ἕνα πλαίσιο πού ἀποβάλλει τά περισσότερα ἀπό τά σημεῖα τά ὅποια κανονικά θά μετέφεραν στο θεατή τὸν σύγχρονο κόσμο των 'Ηνωμένων Πολιτειῶν στήν πολυεθνική ἐποχή του: τό πλαίσιο της μικρῆς πόλης ἐπιτρέπει στήν κάμερα νά ἀποφύγει τό οὐρανόμηκες τοπίο των δεκαετιῶν τοῦ '70 καί τοῦ '80 (παρά τό γεγονός ὅτι ἕνα κρίσιμο γιά τήν ἀφήγηση ἐπεισόδιο ἀφορᾷ τή μοιραία καταστροφή παλαιῶν κτισμάτων ἀπό κερδοσκοποῦς της γῆς), ἐνῶ ὁ κόσμος των ἀντικειμένων των ἡμερῶν μας —τεχνουργήματα καί οἰκιακές συσκευές των ὁποίων ἡ τεχνολογία θά χρονολογοῦσε ἄμεσα τήν εἰκόνα— σβήνεται μέ ἐξαιρετική ἐπιμέλεια. Τά πάντα στο φίλιμ αὐτό, λοιπόν, συνεργοῦν

8. Βλ. ἐπίσης «Art Deco» στο βιβλίο μου *Signatures of the Visible* ('Υπογραφές τοῦ ὁρατοῦ), Routledge 1990.

ώστε νά συσκοτισθεῖ τό σύγχρονό του καί ὁ θεατής μπορεῖ ἔτσι νά παρακολουθήσει τήν ἀφήγησή λές καί ἦταν τοποθετημένη στήν αἰωνιότητα τοῦ 1930, ἔξω ἀπό τόν πραγματικό ἱστορικό χρόνο. Ἡ προσέγγιση τοῦ παρόντος μέσω τῆς καλλιτεχνικῆς γλώσσας τοῦ ὁμοιώματος, ἢ τοῦ συμπιλήματος τοῦ στερεοτυπικοῦ παρελθόντος δίνει στήν παρούσα πραγματικότητα καί στόν ἀνοιχτό χαρακτήρα τῆς ἱστορίας τοῦ σήμερα τή μαγική ἀπόσταση τῆς στυλινότητας τοῦ ἀντικατοπτρισμοῦ. Ἡ νέα ὑπνωτική αὐτή αἰσθητική τεχνοτροπία συνιστᾷ, ὡστόσο, περίτεχνο σύμπτωμα τῆς ἐξάλειψης τῆς ἱστορικότητάς μας, τῆς ἐξάλειψης τῆς βιωμένης μας δυνατότητας νά ζήσουμε τήν ἱστορία μέ τρόπο ἐνεργητικό. Δέν μπορεῖ λοιπόν νά θεωρηθεῖ ὅτι παράγει μόνη της, μέσα ἀπό τή δύναμη τῆς μορφῆς της, τήν παράδοση αὐτή συγχάλυψη τοῦ παρόντος. Καταδεικνύει ἀπλῶς, μέ τίς ἐσωτερικές αὐτές ἀντιφάσεις, τό μέγεθος μιᾶς κατάστασης ὅπου βρισκόμαστε ὁλοένα καί περισσότερο ἀνίκανοι νά ἐπεξεργαστοῦμε ἀναπαραστάσεις τῆς δικῆς μας, τρέχουσας ἐμπειρίας.

“Ὅσο γιά τήν ἴδια τήν «ἀληθινὴ ἱστορία» —τό παραδοσιακό ἀντικείμενο, ὅπως καί ἂν ὀριθεῖ, αὐτοῦ ποῦ κάποτε ἦταν τό ἱστορικό μυθιστόρημα— θά πρέπει νά ἐπιστρέψουμε στήν παλιά αὐτή φόρμα καί τό παλιό της μέσον διαβάζοντας τή μεταμοντέρνα τύχη της στό ἔργο ἐνός ἀπό τοὺς λίγους σοβαροὺς καί καινοτόμους ἀριστεροὺς πεζογράφους τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν σήμερα, τοῦ ὁποῖου τὰ βιβλία θρέφονται ἀπό τήν ἱστορία μέ τήν πιό παραδοσιακὴ ἔννοια τοῦ ὅρου καί μοιάζουν, πρὸς τό παρόν, νά σηματοδοτοῦν διαδοχικὲς στιγμὲς ἱστορικῶν γενεῶν μέσα στό «ἔπος» τῆς ἀμερικανικῆς ἱστορίας, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες κινοῦνται. Τό *Ragtime* τοῦ Ντοκτόροβ παρουσιάζεται ἐπίσημα ὡς πανόραμα τῶν δύο πρώτων δεκαετιῶν τοῦ αἰῶνα, σάν τό *Παζάρι τοῦ Κόσμου* (*World's Fair*). Τό πιό πρόσφατο μυθιστόρημά του, τό *Billy Bathgate*, σάν τό *Loon Lake*, ἀφορᾷ τὴ δεκαετία τοῦ '30 καί τὴ Μεγάλῃ Ὑφεσῇ, ἐνῶ τό *Βιβλίο τοῦ Ντάνιελ* (*Book of Daniel*) ἀνασυνθέτει γιὰ μᾶς, σὲ ἐπώδυνη ἀντιδιαστολή, τίς δύο μεγάλες στιγμὲς τῆς παλαιᾶς καί τῆς νέας Ἀριστερᾶς, τοῦ κομμουνισμοῦ τοῦ '30 καί τοῦ '40 καί τοῦ ριζοσπαστισμοῦ τοῦ '60 (ἀκόμα καί τό παλιότερό του οὐδέστερν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ἐντάσσεται στό σχῆμα αὐτό, ἀναφερόμενο, μέ τρόπο λιγότερο συγχροτημένο καί συνεδηγτό ἀπὸ πλευρᾶς φόρμας, στήν τομὴ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα).

Τό *Book of Daniel* δέν εἶναι τό μόνο ἀπὸ τὰ πέντε αὐτὰ μελίζονα ἱστορικά μυθιστορήματα ὅπου ἀποκαθίσταται ρητὰ ὁ ἀφηγηματικὸς κρῖκος μετὰξὺ τῆς σημερινῆς πραγματικότητος τοῦ ἀναγνώστη καί τοῦ συγγραφέα

καί τῆς παλαιότερης, ἡ ὁποία εἶναι καί τό θέμα τοῦ βιβλίου· τό ἴδιο κάνει καί ἡ ἐκπληκτική τελευταία σελίδα τοῦ *Loon Lake* πού δέν θά ἀποκαλύψω, ἀν καί μέ πολύ διαφορετικό τρόπο· καί ἔχει κάποιον ἐνδιαφέρον τό γεγονός ὅτι ἡ πρώτη μορφή τοῦ *Ragtime*⁹ μᾶς τοποθετεῖ ἀνοιχτά στό δικό μας παρόν, στό σπίτι τοῦ συγγραφέα, στό New Rochelle τῆς Νέας Ὑόρκης, τό ὁποῖο μετατρέπεται αἰφνης σέ σαγηνή τοῦ δικοῦ του (φανταστικοῦ) παρελθόντος τό 1900. Ἡ λεπτομέρεια αὐτή ἀπαλείφθηκε ἀπό τό δημοσιευμένο κείμενο, κόβοντας ἔτσι συμβολικά τά ρεμέτζα του καί ἀφήνοντας τό μυθιστόρημα νά ταξιδεύει ἐλεύθερο σ' ἕναν ἄλλο, καινούργιο κόσμο παρελθόντος ἱστορικοῦ χρόνου, μέ τόν ὁποῖο ἔχουμε πράγματι προβληματική σχέση. Ἡ αὐθεντικότητα τῆς χειρονομίας, ὥστόσο, ἀντιστοιχεῖ στό προφανές γεγονός ὅτι στή ζωή πού βιώνουμε δέν φαίνεται πλέον νά ὑπάρχει ὀργανική σχέση μεταξύ τῆς ἀμερικανικῆς ἱστορίας ὅπως τή μαθαίνουμε ἀπό τά σχολικά βιβλία καί τῆς συγκεκριμένης ἐμπειρίας πού ζοῦμε στή σύγχρονη πολυεθνική, οὐρανομήκη, στασιμοληθαρστική πόλη τῶν ἐφημερίδων μας καί τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς.

Στό κείμενο αὐτό, ὅμως, ἐγγράφεται μιά κρίση ἱστορικότητας πού ἐκδηλώνεται συμπτωματολογικά καί μέσα ἀπό μιά σειρά ἄλλα ἰδιόρρυθμα μορφολογικά χαρακτηριστικά του. Τό θέμα του, τυπικά, εἶναι ἡ μετάβαση ἀπό τή ριζοσπαστική ἐργατική πολιτική, τήν πρὶν ἀπό τόν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο (οἱ μεγάλες ἀπεργίες), στήν τεχνολογική καινοτομία καί τή νέα ἐμπορευματική παραγωγή τοῦ 1920 (ἀνατέλλει τό Χόλλυγουντ καί ἡ εἰκόνα ὡς ἐμπόρευμα): ἡ παρεντιθέμενη παραλλαγή τοῦ *Michael Kohlhaas* τοῦ Κλάιστ, τό παράξενο, τραγικό ἐπεισόδιο τῆς ἐξέγερσης τοῦ μαύρου πρωταγωνιστῆ θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὡς ἀμέσως ἀναφερόμενο στή διαδικασία αὐτή. Τό γεγονός ὅτι τό *Ragtime* ἔχει πολιτικό περιεχόμενο καί μάλιστα κάτι σάν πολιτική «σημασία» εἶναι, πάντως, ὀλοφάνερο καί ἡ Λύντα Χάτσον τό βλέπει, πολύ σωστά, ἀρθρωμένο στή βάση

«τῶν τριῶν παράλληλων οἰκογενειῶν του: τήν οἰκογένεια τοῦ ἀγγλοαμερικανικοῦ κατεστημένου, τήν περιθωριακή οἰκογένεια τῶν Εὐρωπαίων μεταναστῶν καί τήν περιθωριακή οἰκογένεια τῶν μαύρων. Ἡ δράση τοῦ μυθιστορήματος διαχέει τό κέντρο τῆς πρώτης καί μεταθέτει τά κοινωνικά περιθώρια μέσα στά πολλαπλά ἀφηγηματικά

9. «*Ragtime*», *American Review*, 20, Ἀπρίλιος 1974, σ. 1-20.

“κέντρα” της αφήγησης, εισάγοντας έτσι ένα σχήμα άλληγορίας της κοινωνικής δημογραφίας της αμερικανικής πόλης. Έχουμε, επιπροσθέτως, μία έκτενή κριτική των αμερικανικών δημοκρατικών ιδεωδών μέσα από την παρουσίαση της ταξικής πάλης, ριζωμένης στην καπιταλιστική ιδιοκτησία και την εξουσία του χρήματος. ‘Ο μαύρος Κάλχαουζ, ο λευκός Χούντινι, ο μετανάστης Τάτεχ, όλοι είναι εργατική τάξη και —όχι παρά ταύτα αλλά λόγω αυτού ακριβώς— όλοι συντείνουν στη δημιουργία νέων αισθητικών μορφών (ραγκτάμ, βωντεβίλ, σινεμά)». ¹⁰

‘Ωστόσο, παρακάμπτεται έτσι το ούσιώδες: αποδίδεται στο μυθιστόρημα μία θαυμαστή θεματική συνοχή που λίγοι αναγνωρίζουν από τους αναγνώστες οι οποίοι τεχνολόγησαν το λεκτικό αυτό αντικείμενο και το πλησίασαν τόσο ώστε να μην χωράει πιά σε τέτοιου είδους θεωρήσεις. ‘Η Χάτσον, βεβαίως, έχει απόλυτο δίκιο και αυτό θά ήταν το νόημα του μυθιστορήματος αν δεν ήταν μεταμοντέρνο τεχνούργημα. Διότι, μεταξύ άλλων, τα αντικείμενα της αναπαράστασης, φαινομενικοί ήρωες αφήγηματος, είναι ασύμβατες και τρόπον τινά μη συγκρίσιμες οντότητες, σάν το νερό και το λάδι —έφ’ όσον ο Χούντινι είναι ιστορικό πρόσωπο, ο Τάτεχ μυθιστορηματικό και ο Κάλχαουζ διακειμενικό— κάτι που πολύ δύσκολα συλλαμβάνει μία τέτοια έρμηνευτική συγκριτική. Τήν ίδια στιγμή, το υποτιθέμενο θέμα του μυθιστορήματος χρήζει επίσης διερευνήσεως σε κάπως διαφορετική βάση, έφ’ όσον μπορεί να επαναδιατυπωθεί ως κλασική παραλλαγή της «έμπειρίας της ήττας» της ‘Αριστεράς του 20ού αιώνα: η αποπολιτικοποίηση του εργατικού κινήματος όφειλεται στά μέσα μαζικής επικοινωνίας και στην κουλτούρα γενικότερα (αυτό δηλαδή που αποκαλείται εδώ «νέες αισθητικές μορφές»). Αυτό είναι, κατά τή γνώμη μου, τρόπον τινά, το έλεγειακό φόντο του *Ragtime*, ίσως μάλιστα και του όλου έργου του Ντοκτόροβ· όποτε χρειαζόμαστε πλέον μιάν άλλου είδους ανάλυση του μυθιστορήματος ως υποσυνειδητής έκφρασης και συνειρμικής διερεύνησης αυτής της δοξασίας της ‘Αριστεράς, αυτής της ιστορικής αντίληψης ή οιονεί ενόρασης του «αντικειμενικού πνεύματος» μέσα από τά μάτια της ψυχής. Αυτό που θά προσπαθούσε να καταγράψει μία τέτοια ανάλυση είναι τό έξης παράδοξο: ένα κατά τά φαινόμενα ρεαλιστικό μυθιστόρημα σάν τό *Ragtime* είναι, στην πραγματικότητα,

10. Lynda Hutcheon, *A Poetics of Postmodernism (Ποιητική του μεταμοντερνισμού)*, 1988, σ. 61-62.

ένα έργο μή αναπαράστασης: φανταστικά σημαίνοντα πλήθους ιδεολογικών συνδυάζονται σέ ένα είδος όλογράμματος.

Ή άποψη πού μέ ενδιαφέρει εδώ, ώστόσο, δέν είναι μιά ύπόθεση ώς πρός τή θεματική συνοχή αυτού του άποκεντροποιημένου άφηγηματος αλλά μάλλον τό αντίθετο καί, πιό συγκεκριμένα, ό τρόπος μέ τόν όποιο ή άνάγνωση πού μās επιβάλλει τό μυθιστόρημα αυτό άποκλείει, στήν κυριολεξία, τή δυνατότητα νά προσεγγίσουμε καί νά θεματοποιήσουμε τά τύποις «ύποκείμενα» τά όποια ύπερίπτανται του κειμένου αλλά δέν μπορούν νά ένωματωθούν στήν άνάγνωση τών προτάσεων του. Μέ τήν έννοια αυτή, τό μυθιστόρημα όχι μόνο άντιστέκεται στήν έρμηνεία αλλά καί είναι όργανωμένο έτσι ώστε συστηματικά καί μορφολογικά νά βραχυκυκλώνει μιά παλαιού τύπου κοινωνική καί ιστορική έρμηνεία, τήν όποια διαρκώς άπαρνείται καί κλονίζει. Αν θυμηθούμε τώρα ότι ή θεωρητική κριτική καί άποκήρυξη τής έρμηνείας ως τέτοιας είναι θεμελιώδες συστατικό τής μεταδομιστικής θεωρίας, δύσκολα άποφεύγεται τό συμπέρασμα ότι ό Ντοκτόροβ έχει κατά κάποιον τρόπο ήθελήσει ένσταλάξει τήν ένταση αυτή, αυτή τήν αντίφαση, μέσα στή ροή τών φράσεων του.

Στό βιβλίο ύπάρχει πληθώρα πραγματικών ιστορικών προσώπων —άπό τόν Τέντυ Ρούσβελτ στήν Έμμα Γκόλντμαν, άπό τόν Χάρρυ Θώ καί τόν Στάνφορντ Ουάιτ στόν Πιερόντ Μόργκαν καί τόν Χένρυ Φόρντ, γιά νά μήν άναφερθούμε στόν κεντρικότερο ρόλο του Χούντινι—, τά όποια σχετίζονται μέ μιά φανταστική οικογένεια μέ μέλη πού άναφέρονται ως Πατέρας, Μητέρα, Μεγάλος Άδερφός κ.λπ. Όλα τά ιστορικά μυθιστορήματα, ξεκινώντας άπό εκείνα του ίδιου του Ουώλτερ Σκότ, ένέχουν άναμφίβολα, μέ τόν έναν ή μέ τόν άλλο τρόπο, τήν ένεργοποίηση μιās προηγούμενης ιστορικής γνώσης πού έχει κατά κανόνα άποκτηθεί μέσα άπό τά σχολικά ιστορικά έγχειρίδια, τά όποια προδιέγραφε χάριν μιās δεδομένης νομιμοποιητικής λειτουργίας ή μία ή ή άλλη έθνική παράδοση — καί έτσι έγκαθίσταται μιά άφηγηματική διαλεκτική μεταξύ αυτού πού ήδη «ξέρουμε» γιά τόν Μνηστήρα, επί παραδείγματι, καί τών όσων συγκεκριμένα παρουσιάζεται νά κάνει μέσα στίς σελίδες του μυθιστορήματος. Άλλά ή τακτική του Ντοκτόροβ φαίνεται πολύ ριζοσπαστικότερη καί ή δική μου πρόταση είναι ότι ή άνάδειξη δύο διαφορετικών ειδών ήρώων —ιστορικών όνομάτων καί κωδικποιημένων οικογενειακών ρόλων— λειτουργεί δραστικά καί συστηματικά πρός τήν κατεύθυνση τής πραγματοποίησης όλων αυτών τών ήρώων, έτσι ώστε ή πρόσληψη τής αναπαράστασής τους προϋποθέτει άνάσχεση τής προαποκτηθείσης γνώσης ή δοξασίας

— πράγμα τό οποίο προσδίδει στό κείμενο μιά εκπληκτική αίσθηση déjà vu,* καί μιά ιδιόρρυθμη οικειότητα, ή οποία προσομοιάζει μέ τήν φροϊδική «έπιστροφή τοῦ ἀπώθημένου» στό Παράδοξο (*The Uncanny*) μάλλον παρά μέ τήν όποιαδήποτε συγχροτημένη ιστοριογραφική παιδεία τοῦ ἀναγνώστη.

Ἐν τῷ μεταξῷ, οἱ φράσεις μέσα στίς όποίες συμβαίνουν δλ' αὐτά ἔχουν τή δική τους ιδιαιτερότητα, πού μᾶς ἐπιτρέπει νά διακρίνουμε πιό συγκεκριμένα τήν ἐπεξεργασία τοῦ προσωπικοῦ ὅφους στόν μοντερνισμό ἀπό αὐτό τό νέο εἶδος γλωσσικῆς καινοτομίας, τό όποιο δέν εἶναι πλέον καθόλου προσωπικό ἀλλά συγγενεῖ μετ' αὐτό πού ό Μπάρτ ἔχει ἐδῶ καί καιρό ἀποκαλέσει «λευκή γραφή». Στό συγκεκριμένο αὐτό μυθιστόρημα ό Ντοκτόροβ ἔχει ἐπιβάλει στόν ἑαυτό του αὐστηρά κριτήρια ἐπιλογῆς, βάσει τῶν όποίων μόνον ἀπλές δηλωτικές προτάσεις (πού στηρίζονται κατ' αὐτό κύριο λόγο στό ρήμα «εἶμαι») γίνονται ἀποδεκτές. Τό ἀποτέλεσμα ὥστόσο δέν εἶναι ἐν τέλει ή συγκαταβατική ἀπλούστευση καί ή συμβολική ἐπιμέλεια τῆς παιδικῆς λογοτεχνίας, ἀλλά κάτι πιό ἀνησυχητικό, ή αίσθηση ὅτι κάποιου εἶδους βαθιά, ὑπόγεια βία ἀσκεῖται στήν ἀμερικανική-ἀγγλική γλώσσα, ή όποία δέν ἀφήνει αἰσθητά ἔχνη σέ όποιαδήποτε ἀπό τίς γραμματικά ἀπόλυτα ὀρθές προτάσεις πού συγχροτοῦν τό κείμενο. Ὅρισμένες, ὥστόσο, ἄλλες περιπτώσεις πιό ὁρατῶν τεχνικῶν «καινοτομιῶν» κρατοῦν ἴσως τό κλειδί τοῦ τί ἀκριβῶς συμβαίνει μετ' τή γλώσσα τοῦ *Ragtime*: εἶναι γνωστό, φερ' εἰπεῖν, ὅτι πηγῇ τῆς ιδιαίτερης ἐπιρροῆς πού ἀσχεῖ τό μυθιστόρημα τοῦ Καμῦ Ὁ Ξένος μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ή συνειδητή ἀπόφαση τοῦ συγγραφέα νά ὑποκαταστήσει, σέ ὅλο τό μυθιστόρημα, μέ τό χρόνο *passé composé*** τοῦ γαλλικοῦ ρήματος ὅλους τοῦς ἄλλους παρελθοντικούς χρόνους πού χρησιμοποιοῦνται συνήθως στή γλώσσα αὐτή.¹¹ Ἡ πρότασή μου εἶναι ὅτι κάτι παρόμοιο τίθεται σέ λειτουργία καί στήν περίπτωσή μας: εἶναι λές καί ό Ντοκτόροβ εἶχε βάλει σκοπό νά παράγει στή γλώσσα του τό ἀποτέλεσμα, ἴδιο ἢ ἀντίστοιχο, ενός ρηματικοῦ παρελθοντικοῦ χρόνου, τόν όποιο δέν διαθέτουμε στά ἀγγλικά καί πιό συγκεκριμένα τοῦ γαλλικοῦ *preterite* (*passé simple*,*** τοῦ όποίου τό τετελεσμένο, καθώς ἔχει διδάξει ό Ἐμῖλ Μπενβενίστ, ἐπιφέρει τόν

* Γαλλικά στό πρωτότυπο: αἴσθηση ή παραίσθηση ὅτι μιά ἐμπειρία τοῦ παρόντος εἶναι ἐπανάληψη ἄλλης τοῦ παρελθόντος. (Σ.τ.Μ.)

** Ὁ παρακείμενος τῆς γαλλικῆς (χρησιμοποιούμενος σέ σημασία ἀόριστου). (Σ.τ.Μ)

11. Jean Paul Sartre, *«L'Étranger de Camus»* (Ὁ Ξένος τοῦ Καμῦ), *Situations II*, Gallimard, Παρίσι 1948.

*** Ὁ γαλλικός ἀόριστος. (Σ.τ.Μ.)

διαχωρισμό των γεγονότων από τον παρόντα χρόνο της έκφορας του λόγου και μετατρέπει τη ροή του χρόνου και των δρωμένων σε όρισμένο αριθμό τελειωμένων, ολοκληρωμένων και άπομονωμένων στιγμιαίων αντικείμενων γεγονότων, τά όποια στέκουν άποσχισμένα από την πάσα παρούσα κατάσταση (άκόμα και από τό ίδιο τό γεγονός της αφήγησης ή της έκφορας του λόγου).

Ό Ντοκτόροβ είναι ό έπικός ποιητής της εξαφάνισης του άμερικανικού ριζοσπαστικού παρελθόντος, της κατάπνιξης των παλιότερων παραδόσεων και στιγμών της άμερικανικής ριζοσπαστικής παράδοσης: κανένας από τους συμπαθούντες την Άριστερά δέν μπορεί νά διαβάσει τά έξοχα αυτά μυθιστορήματα δίχως τό όξύ αίσθημα άπόγνωσης πού άνοίγει τον αύθεντικό δρόμο αντιμετώπισης των δικών μας, σημερινών πολιτικών διλημμάτων. Τό πολιτιστικά ένδιαφέρον, ώστόσο, είναι τό γεγονός ότι δέν είχε άλλο τρόπο νά μεταφέρει αυτό τό μεγάλο θέμα από εκείνον της φόρμας (έφ' όσον τό άντικείμενό του είναι, άκριβώς, ό μαρasmus του περιεχομένου) και επιπλέον δέν μπόρεσε νά έπεξεργαστεί τό έργο του παρά μέσα από τή λογική του μεταμοντέρνου, σημάδι και σύμπτωμα του διλήμματός του. Στο *Loon Lake*, οι στρατηγικές του συμπλήματος άναπτύσσονται πολύ πιο άμεσα (μέσα από την άναβίωση του Ντός Πάσος κυρίως). Τό *Ragtime*, ώστόσο, παραμένει τό πιο ιδιόρρυθμο και έντυπωσιακό μνημείο της αισθητικής κατάστασης όπου όδήγησε ή εξαφάνιση της ιστορικής άναφοράς. Ένα τέτοιο ιστορικό μυθιστόρημα δέν μπορεί πλέον νά θεωρηθεί ως άντιπροσωπευτικό του ιστορικού παρελθόντος· μπορεί μονάχα νά «άντιπροσωπεύσει» τίς ιδέες και τά στερεότυπα μας γιά τό παρελθόν (τό όποιο έτσι καθίσταται αύτομάτως, κατά συνέπεια, «λαϊκή, πόπ ιστορία»). Η πολιτιστική παραγωγή γυρίζει λοιπόν πάλι πίσω στον νοητικό χώρο, ό όποιος δέν είναι πιά αυτός του παλιού μοναδιαίου ύποκειμένου άλλα μάλλον κάτι σαν ξεφτισμένο συλλογικό «άντικειμενικό πνεύμα»: δέν μπορεί πλέον νά άντικρίσει στα μάτια έναν ύποτιθέμενο πραγματικό κόσμο, μία άνασυγκρότηση παρελθούσης ιστορίας πού ήταν καθ' έαυτή παρούσα κάποτε· πρέπει, αντίθετα, σαν μέσα σε πλατωνικό σπήλαιο, νά σχηματίζει τίς νοητικές μας εικόνες έπάνω στα τείχη πού όρθώνονται γύρω-τριγύρω. Άν περισσεύει κάποιο έχνος ρεαλισμού, είναι ό ρεαλισμός του κλονισμού πού προκαλεί ή έπίγνωση του έγκλεισμού στο σπήλαιο και ή άργή συνειδητοποίηση μιας νέας και πρωτογενούς ιστορικής κατάστασης, ή όποια μάς έχει καταδικασμένους νά άναζητούμε την ιστορία μέσα από τίς δικές μας λαϊκές, πόπ εικόνες και μέσα από τά όμοιώματα της ιστορίας αυτής, ή όποία παραμένει, καθ' έαυτή, διά παντός άπρόσιτη.

Γ'

Ἡ χρήση αὐτῆς τῆς ἱστορικότητας ἐπιβάλλει τώρα νά στραφοῦμε πάλι, μέ διαφορετικό τρόπο αὐτῇ τῇ φορά, στό γενικότερο θέμα τῆς χρονικῆς ὀργάνωσης στό πεδίο τῶν δυνάμεων τοῦ μεταμοντέρνου καί ἐιδικότερα στό ζήτημα τῆς πιθανῆς μορφολογίας τοῦ χρόνου καί τῆς διάστασης τοῦ χρόνου ἢ καί τοῦ συνταγματικοῦ σέ ἕναν πολιτισμό ὁλοένα καί περισσότερο κυριαρχούμενο ἀπό τό χῶρο καί τή λογική του. Πράγματι, ἐάν τό ὑποκείμενο ἔχει χάσει τήν ἱκανότητά του νά προβάλλει τίς ὑποσχέσεις του καί τίς ἐπισχέσεις του διά μέσου τοῦ χρονικοῦ πολύτροπου καί νά ὀργανώνει τό παρελθόν καί τό μέλλον του σέ συνεκτική ἐμπειρία, λογικό εἶναι ἡ πολιτιστική παραγωγή ἐνός τέτοιου ὑποκειμένου νά μήν καταλήγει παρά στή «σωρεία τῶν θραυσμάτων» καί στήν πρακτική τοῦ χύδην ἀνομοιογενοῦς, τοῦ ἀποσπασματικοῦ καί τοῦ τυχαίου. Αὐτά ἀκριβῶς συνιστοῦν, ὅμως, μερικούς ἀπό τοὺς κατ' ἐξοχὴν ὄρους μέ τοὺς ὁποίους ἔχει ἀναλυθεῖ ἡ μεταμοντέρνα πολιτιστική παραγωγή (ἢ καί ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἀπό τοὺς ἀπολογητές της). Παραμένουν, ὡστόσο, ἀρνητικά διατυπωμένες ιδιότητες: οἱ οὐσιαστικότερες διατυπώσεις φέρουν συνήθως ὀνόματα ὅπως κειμενικότητα, *écriture* ἢ σχιζοφρενικὴ γραφή, καί σ' αὐτές θά πρέπει τώρα νά στραφοῦμε γιά λίγο.

Θεωρῶ ὅτι θά ἦταν χρήσιμη ἐδῶ ἡ λαχανικὴ περιγραφή τῆς σχιζοφρενίας, ὅχι ἐπειδὴ μπορῶ καθ' οἰονδήποτε τρόπο νά ἐγγυηθῶ τήν κλινικὴ της ἀκρίβεια ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ —ὡς περιγραφή μᾶλλον παρά ὡς διάγνωση— μοῦ φαίνεται ὅτι συνιστᾷ ἰδιαίτερα εὐρηματικό αἰσθητικό μοντέλο.¹² Φυσικά δέν πιστεύω κατὰ κανένα τρόπο ὅτι ὁ ὁποιοσδήποτε μεταμοντέρνος καλλιτέχνης —Καίτητς, Ἀσπερυ, Σολλέρς, Ρόμπερτ Οὐίλσον, Ἰσμαέλ Ρήντ, Μάικλ Σνόου, Οὐώρχολ ἢ καί ὁ ἴδιος ὁ Μπέκετ— εἶναι σχιζοφρενὴς μέ τήν κλινικὴ ἔννοια τοῦ ὁροῦ. Οὐτε καί πρόκειται ἐδῶ γιά κανενὸς εἶδους διάγνωση περὶ κουλτούρας καί προσωπικότητας στήν κοινωνία μας

12. Ἡ βασικὴ πηγή, ὅπου ὁ Λακάν ἀναπτύσσει τὰ περὶ Σρέμπερ, εἶναι τό «D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose» («Ζήτημα προηγούμενο κάθε πιθανῆς ἀντιμετώπισης τῆς ψύχωσης»), *Écrits* (Γραπτὰ), μετὰφρ. Alan Sheridan, Νέα Ὑόρκη 1977, σ. 179-225. Τὴν κλασικὴ αὐτὴ ἀποφύγετο ψυχώσεως γνωρίσαμε οἱ περισσότεροι μέσα ἀπὸ τὸν Ἀντι-Οἰδίποδα τῶν Ντελῆζ καί Γκουαταρρί.

καί τήν τέχνη της, τοῦ εἶδους πού ἀσκεῖται ἀπό τοὺς ψυχολογίζοντες καί ἠθικολόγους κριτικούς τύπου Κρίστοφερ Λάς (μέ τό καθοριστικῆς ἐπιρροῆς βιβλίο του *The Culture of Narcissism*, [Ἡ κουλτούρα τοῦ ναρκισσισμού]), σέ σχέση μέ τοὺς ὁποίους τό πνεῦμα καί ἡ μεθοδολογία τῶν παρατηρήσεών μου κρατοῦν κάθε δυνατή ἀπόσταση: ὑπάρχουν, κατά πάσα βεβαιότητα, πράγματα νά εἰπωθοῦν γιά τό κοινωνικό μας σύστημα πολύ πιό ἐπώδυνα ἀπό τά ὅσα ἐντοπίζει ἡ χρήση ψυχολογικῶν κατηγοριῶν.

Μέ δυό λόγια, λοιπόν: ὁ Λακάν περιγράφει τή σχιζοφρένεια ὡς ρήξη στήν ἀλυσίδα τῆς σήμανσης, δηλαδή στή συνταγματικῇ διαπλοκῇ τῆς σειρᾶς τῶν σημαίνοντων, ἡ ὁποία συνιστᾷ ἐκφορὰ νοήματος. Θά πρέπει νά παρακάμψω τό οἰκογενειακό ἢ περισσότερο ὀρθόδοξο ψυχαναλυτικό ὑπόβαθρο τοῦ θέματος, τό ὁποῖο ὁ Λακάν μετακωδικοποιεῖ γλωσσολογικά, ὅταν περιγράφει τόν οἰδιπόδειο ἀνταγωνισμό ὃχι τόσο μέ τοὺς ὅρους τοῦ βιολογικοῦ ὑποκειμένου, ἀντίζηλου διεκδικητῇ τῆς προσοχῆς τῆς μητέρας, ὅσο μέ τήν ἔννοια ἐκεῖνου πού ἀποκαλεῖ «Ὁνομα τοῦ Πατέρα», πατρικῇ ἐξουσίᾳ θεωρούμενη πλέον ὡς γλωσσικῇ λειτουργία.¹³ Ἡ λακανική σύλληψη τῆς ἀλυσίδας τῶν σημαίνοντων προϋποθέτει, κατ' οὐσίαν, μία ἀπό τίς βασικές ἀρχές (καί μεγάλες ἀνακαλύψεις) τοῦ δομισμοῦ τοῦ Σωσσύρ, δηλαδή τήν πρόταση ὅτι τό νόημα δέν εἶναι ἀμφιμονοσήμαντη σχέση μεταξὺ σημαίνοντος καί σημαινομένου, μεταξύ τῆς ὑλικότητος τῆς γλώσσας (μιας λέξης ἢ ἐνός ὀνόματος) καί τῆς ἀναφορᾶς τῆς (τῆς ἔννοιας). Τό νόημα, ὑπό τῇ νέα αὐτῇ ὀπτικῇ, γεννᾶται κατά τήν κίνηση ἀπό σημαῖνον σέ σημαῖνον. Αὐτό πού καλοῦμε ἐν γένει σημαίνοντο —τό νόημα ἢ τό ἐννοιολογικό περιεχόμενο μιᾶς ρήξης— παρουσιάζεται πλέον περισσότερο ὡς νοηματικό συμβάν, ἀντικειμενικός ἀντικατοπτρισμός πού πηγάζει καί προβάλλεται ἀπό τή σχέση τῶν ἰδίων τῶν σημαίνοντων μεταξύ τους. Ὅταν διαρρηγνύεται ἡ σχέση αὕτη, ὅταν σπᾶνε οἱ κρίκοι τῆς ἀλυσίδας τῶν σημαίνοντων, ἔχουμε πλέον σχιζοφρένεια μέ τή μορφή ἄτακτου σωροῦ διακριτῶν καί ἀσύνδετων μεταξύ τους σημαίνοντων. Ἡ συσχέτιση τῆς γλωσσικῆς δυσλειτουργίας αὐτοῦ τοῦ τύπου μέ τόν ψυχισμό τοῦ σχιζοφρενοῦς μπορεῖ, κατόπιν τούτων, νά διατυπωθεῖ μέ μία διττή πρόταση: πρῶτον, ὅτι ἡ προσωπικῇ

13. Βλέπε τό ἄρθρο μου «Imaginary and Symbolic in Lacan», *The Ideologies of Theory* («Φανταστικό καί συμβολικό στόν Λακάν», *Οἱ ἰδεολογίες τῆς θεωρίας*), τόμος 1ος, Μιννεσότα 1988, σ. 75-115.

ταυτότητα είναι και αυτή τό αποτέλεσμα μιᾶς χρονικοῦ τύπου ἐνοποίησης τοῦ παρελθόντος καί τοῦ μέλλοντος μέσα στό παρόν ἐνός ὑποκειμένου· καί δεύτερον, ὅτι μιὰ τέτοια ἐνεργητική ἐνοποίηση ἐν χρόνῳ εἶναι κι αὐτή συνάρτηση τῆς γλώσσας ἥ, ἀκόμα καλύτερα, τῆς πρότασης, καθώς κινεῖται διατρέχοντας τόν ἐρμηνευτικό τῆς κύκλο μέσα στό χρόνο. "Ὅταν ἀδυνατοῦμε νά ἐνοποιήσουμε τό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον τῆς πρότασης, τότε, ἀπλούστατα, ἀδυνατοῦμε νά ἐνοποιήσουμε τό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον τῆς ἴδιας μας τῆς βιογραφικῆς ἐμπειρίας ἢ ψυχικῆς ζωῆς. Κατά συνέπεια, μέ τή ρήξη πού ἐπέρχεται στήν ἀλυσίδα τῶν σημαινόντων, ὁ σχιζοφρενῆς περιορίζεται σέ μιὰ ἐμπειρία καθαρῶν ὕλικῶν σημαινόντων ἢ, μέ ἄλλα λόγια, σέ μιὰ σειρά καθαρῶν, ἀσύνδετων μεταξύ τους, παρόντων μέσα στό χρόνο. Ἀμέσως παρακάτω θά χρειασθεῖ νά θέσουμε ὀρισμένα ἐρωτηματικά σχετικά μέ τά αἰσθητικά ἢ πολιτιστικά ἐπακόλουθα μιᾶς τέτοιας κατάστασης. "Ἀς δοῦμε κατ' ἀρχάς πῶς αἰσθάνεται κανεῖς μέσα σ' αὐτήν:

«Θυμᾶμαι πολύ καλά τή μέρα πού συνέβη. Μέναμε στήν ἐξοχή καί εἶχα πάει μόνη μου μιὰ βόλτα, ὅπως ἔκανα πότε πότε. Ἐξαφνα, καθώς περνοῦσα ἀπό τό σχολεῖο, ἄκουσα ἕνα γερμανικό τραγούδι: τά παιδιά εἶχαν μάθημα ὠδικῆς. Σταμάτησα ν' ἀκούσω, καί τήν ἴδια στιγμή μέ κατέκλυσε ἕνα παράξενο συναίσθημα, συναίσθημα πού δέν μπορῶ εὐκολά νά ἐξηγήσω, μά πού πλησίαζε πολύ κάτι πού ἀργότερα ἔμελλε, ἀλίμονο, νά γνωρίσω πάρα πολύ καλά: μιὰ ἀνησυχητική αἴσθηση μὴ πραγματικότητας. Μοῦ φαινόταν ὅτι δέν ἀναγνώριζα πιά τό σχολεῖο, εἶχε γίνει μεγάλο σάν στρατώνας, τά παιδιά πού τραγουδοῦσαν ἦταν φυλακισμένοι, τούς ὑποχρέωναν νά τραγουδήσουν. Τό σχολεῖο καί τό τραγούδι τῶν παιδιῶν ἦταν σάν νά εἶχαν βγεῖ ἀπ' τόν κόσμο. Καί τήν ἴδια στιγμή τό μάτι μου ἀντίκρισε ἕνα χωράφι στάχυα, πού δέν μπορούσα νά διακρίνω τά ὄριά του. Τό κίτρινο αὐτό ἀχανές, ἔτσι πού ἄστραφτε στόν ἥλιο, δεμένο μέ τά παιδιά τά φυλακισμένα στόν σχολικό στρατώνα, μέ γέμισαν μέ τέτοιο ἄγχος πού ἔξασα σέ ἀναφιλητά. Ἔτρεξα πίσω σπίτι, στόν κῆπο μας, καί ἄρχισα νά παίζω "γιά νά γίνουν τά πράγματα σάν καί πρῶτα", νά ξαναγνωρίσω δηλαδή στήν πραγματικότητα. Ἦταν ἡ πρώτη φορά πού ἐμφανίστηκαν τά στοιχεῖα πού ἀργότερα ἦταν μόνιμα παρόντα ὅταν

αίσθανόμουν τή μή πραγματικότητα: απεριόριστο άχανές, λαμπερό φώς και ή γυαλάδα, ή στυλινότητα τών ύλικών πραγμάτων».¹⁴

Στό δικό μας πλαίσιο, ή έμπειρία αύτή ύποδεικνύει τά άκόλουθα: πρώτον, ή άνακοπή τής χρονικότητας άπελευθερώνει διαμιάς τόν παροντικό χρόνο άπ' όλες τίς ένέργειες και τίς προθέσεις πού μπορούν νά τόν έστιάσουν και νά τόν κάνουν χώρο πράξης· έτσι άπομονωμένο, τό παρόν αύτό καταποντίζει έξαφνα τό ύποκείμενο μέσα σέ μιά άπερίγραπτη ζωντάνια, σέ μιά άντίληψη ύλικότητας ή όποία πραγματικά σέ κατακλύζει και δραματοποιεί έντονα τήν ισχύ του ύλικού —ή, άκόμα καλύτερα, του κυριολεκτικού— άπομονωμένου σημαίνοντος. Αυτό τό παρόν του κόσμου του ύλικού σημαίνοντος παρουσιάζεται μπροστά στό ύποκείμενο ύπερβολικά έντονα, φορέας ένός μυστηριακού συγκινησιακού φορτίου, τό όποιο έδω άποδίδεται μέ τούς άρνητικούς θρους του άγχους και τής άπώλειας τής πραγματικότητας άλλα κάλλιστα θά μπορούσαμε νά συλλάβουμε μέ τούς θετικούς θρους τής εύφορίας, μιάς έντασης διεγερτικής, παραισθησιογόνας.

Αυτό πού συμβαίνει στόν κειμενικότητα ή τή σχιζοφρενική τέχνη διαφωτίζεται έξαιρετικά από τέτοιου είδους κλινικές αναλύσεις, άν και στό πολιτιστικό κείμενο τό άπομονωμένο σημαίνον δέν είναι πλέον αίνιγματική κατάσταση του κόσμου ούτε γλωσσικό σπάραγμα πού ύπνωτίζει μέ τήν άκατανοησία του, άλλα μάλλον κάτι πλησιέστερο σέ μιά πρόταση πού στέκει μόνη κι άποκομμένη. 'Επί παραδείγματι, ή έμπειρία τής μουσικής του Τζών Καίητζ, όπου ένα σφιχτοδεμένο σύνολο ύλικών ήχων (άπό τό κατάλληλα ρυθμισμένο πιάνο, παραδείγματος χάριν) ακολουθείται από μιά σιωπή τόσο άφόρητη ώστε δέν μπορείς πλέον ούτε νά φανταστείς νά ήχει άλλη χορδή, ούτε νά θυμηθείς καλά καλά τήν προηγούμενη ώστε νά άποκατασταθεί ή συνέχεια, άν ύπάρχει. Μερικά άπό τά άφηγήματα του Μπέκετ είναι επίσης τής τάξεως αύτης, ειδικά τό *Wait*, όπου ή κυριαρχία του παρόντος χρόνου άποδομεί άκατάπαυστα τόν άφηγηματικό ιστό, ό όποιος τείνει νά άνασυγκροτηθεί γύρω του. Τό δικό μου παράδειγμα ώστόσο θά είναι λιγότερο καταθλιπτικό, ένα κείμενο ένός νεότερου ποιητή του Σάν Φρανσίσκο, του όποιού ή ομάδα ή ή σχολή —ή λεγόμενη Ποίηση τής Γλώσσας ή Νέα Πρόταση (*Language Poetry* ή *New Sentence*)— φαίνεται νά έχει υιοθετήσει τή σχιζοφρενική κατάτμηση ως άρχή τής αισθητικής της:

14. Margerite S  cheyah, *Autobiography of a Schizophrenic Girl* (Αυτοβιογραφία μιάς σχιζοφρενικής κοπέλας), μετ  φρ. G. Rubin-Rabson, Νέα Ύρκη 1968, σ. 19.

Κίνα

Ζούμε στον τρίτο από ήλιου κόσμο. Νούμερο τρία. Κανένας
 δέν μᾶς λείι τί νά κάνουμε.
 Μεγάλη καλοσύνη τους, νά μᾶς μάθουν νά μετᾶμε.
 Πάντα είναι ὥρα νά φύγουμε.
 Ἄν βρέχει, ἡ ἔχεις τήν ὀμπρέλα σου μαζί ἡ δέν τήν ἔχεις.
 Ὁ ἄνεμος σοῦ παίρνει τό καπέλο.
 Ὁ ἥλιος ἀνατέλλει ἐπίσης.
 Θά προτιμοῦσα νά μὴν περιγράφουν τά ἄστρα τόν ἕναν μας
 στόν ἄλλο· καλύτερα νά τό κάναμε ἐμεῖς.
 Τρέξε νά περάσεις τή σκιά σου.
 Ἄδερχή πού δείχνει κατά τόν οὐρανό τουλάχιστον μία φορά
 στά δέκα χρόνια, καλή είναι.
 Τό τοπίο μηχανοκινεῖται.
 Τό τρένο σέ πάει ὅπου πάει.
 Γέφυρες στά νερά.
 Ἀνθρώποι νά σεργιανίζουν σέ ἀχανεῖς ἐκτάσεις μπετόν,
 τραβώντας κατά τό ἀεροπλάνο.
 Μὴν ξεχνᾶς πῶς θά φαίνονται τό καπέλο καί τά παπούτσι σου
 ὅταν ἐσύ δέν θά βρῖσκεσαι πουθενά.
 Ἀκόμα καί οἱ λέξεις πού πλανῶνται στόν ἀέρα ρίχνουν
 γαλάζιες σκιές.
 Ἄν εἶναι νόστιμο, τό τρώμε.
 Τά φύλλα πέφτουν. Δείξε καθαρά τά πράγματα.
 Διάλεξε τά πράγματα πού πρέπει.
 Βρέ, ξέρεις τί; Τί; Ἔμαθα νά μιλάω. Εὐγε!
 Ἐκεῖνος μέ τό ἡμιτελές κρανίό ξέσπασε σέ λυγμούς.
 Ἐπεφτε, τί νά κάνει ἡ κούκλα; Τίποτα.
 Ἄντε γιά ὕπνο.
 Σοῦ πᾶνε μιά χαρά τά σόρτζ. Καί ἡ σημαία μιά χαρά εἶναι.
 Σέ ὅλους ἄρεσαν οἱ ἐκρήξεις.
 Καιρός νά ξυπνήσουμε.
 Μά καλύτερα νά συνηθίσουμε τά ὄνειρα.

Μπόμπ Πέρελμαν.¹⁵

15. Primer, Μπέρελμ, Καλιφ., 1978.

Πολλά θα μπορούσαμε νά πούμε γιά τήν ενδιαφέρουσα αὐτή ἄσκηση στήν ἀσυνέχεια. Ἕνα ἀπό τά πιό παράδοξα εἶναι ἡ ἐπανεμφάνιση, ἐδῶ, διὰ μέσου αὐτῶν τῶν ἀσύνδετων προτάσεων, ἐνός κάπως ἐνοποιημένου ὀλικοῦ νοήματος. Πράγματι, στό βαθμό πού, κατά κάποιο περίεργο καί ἀφανή τρόπο, τό ποίημα αὐτό εἶναι πολιτικό, συλλαμβάνει ἐν τέλει κάτι καί ἀπό τήν ταραχή τοῦ τεράστιου ἀνολοκληρωτοῦ κοινωνικοῦ πειράματος τῆς νέας Κίνας — πού δέν ἔχει προηγούμενο στήν παγκόσμια ἱστορία — τήν ἀναπάντεχη ἐμφάνιση, μεταξύ τῶν δύο ὑπερδυνάμεων, τοῦ «νοῦμερου τρία», τῇ φρεσκάδᾳ ἐνός ὀλόκληρου νέου ἀντικείμενου κόσμου πού φτιάχνουν ἀνθρώπινα ὄντα ἐλέγχοντας ἀλλιῶς τή συλλογική τους μοῖρα, τό σημαδιακό γεγονός, πάνω ἀπ' ὅλα, μιᾶς ἀνθρώπινης κοινότητας πού ἔχει γίνει νέο «ἱστορικό ὑποκείμενο» καί ἡ ὁποία, μετά τήν πολύχρονη ὑποταγή στόν φεουδαλισμό καί τόν ἱμπεριαλισμό, μιλάει πάλι μέ τή δική της φωνή, γιά τόν ἑαυτό της, λές κι ἦταν ἡ πρώτη φορά.

Ἄλλὰ ἐκεῖνο πού ἤθελα κυρίως νά καταδείξω εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο αὐτό πού ἀποκαλῶ σχιζοφρενική διάζευξη ἢ *écriture*, ὅταν γενικεύεται ὡς πολιτιστικό στυλ, παύει νά συνδέεται ὑποχρεωτικά μέ τό μακάβριο περιεχόμενο πού ἀποδίδουμε σέ ὅρους ὅπως σχιζοφρένεια καί ἐπιδέχεται ἐντάσεις περισσότερο χαρμόσυνες· ἐπιδέχεται τήν εὐφορία ἐκείνη πού εἶδαμε νά ὑποκαθιστᾷ τά παλιά συναισθήματα τοῦ ἄγχους καί τῆς ἀλλοτρίωσης.

Ἄς προσέξουμε, ἐπὶ παραδείγματι, πῶς ἀποδίδει ὁ Σάρτρ μιᾶ παρόμοια τάση στόν Φλωμπέρ:

«Ἡ φράση του (περί Φλωμπέρ ὁ λόγος) περικλείει τό ἀντικείμενο, τό ἀρπάζει, τό ἀκίνητοποιεῖ καί τοῦ σπάει τόν αὐχένα, τυλίγεται γύρω του, μεταμορφώνει τό ἀντικείμενό της σέ βράχο καί τό πετρώνει, μαζί μέ τόν ἑαυτό της. Εἶναι τυφλή καί κουφή, ἀποστεωμένη, καμιά νοητή ζωῆς· μιᾶ βαθιά σιωπῇ τῇ χωρίζει ἀπό τήν πρόταση πού ἀκολουθεῖ· πέφτει ἀενάως στό κενό καί παρασύρει τό θῆραμά της σ' αὐτή τήν αἰώνια πτώση. Ἡ ὁποία πραγματικότητα, ἅπαξ καί περιγραφεῖ, σβήνεται ἀπό τόν κατάλογο».¹⁶

Ἔχω τήν τάση νά βλέπω στήν ἀνάγνωση αὐτῇ ἕνα εἶδος ὀφθαλμαπάτης (ἢ φωτογραφικῆς μεγέθυνσης) ἀσυνειδήτητα γενεαλογικοῦ τύπου, μέσα ἀπό

16. Sartre, *What is Literature?* (Τί εἶναι λογοτεχνία;), Καίμπριτζ, Μασσ., 1988.

τήν όποία όρισμένα λανθάνοντα ή ήσωνα, άσφαλώς μεταμοντέρνα χαρακτηριστικά του ύφους του Φλωμπέρ έρχονται δι' άναχρονισμού στό προσκήνιο. Μας δίνει πάντως ένα ενδιαφέρον μάθημα σέ θέματα περιολογήησης και διαλεκτικής άνασυγκρότησης πολιτιστικών δεσποζουσών και ήσσόνων. Διότι τά χαρακτηριστικά αυτά στόν Φλωμπέρ ήταν συμπτώματα και στρατηγικές όλης εκείνης της ύστερογενούς ζωής και της δυσφορίας άπέναντι στην πράξη, ή όποία καταγγέλλεται (μέ όλοένα και μεγαλύτερη διάθεση κατανόησης) στις χιλιάδες σελίδες του *Idiot de la famille** του Σάρτρ. Όταν τά χαρακτηριστικά αυτά γίνονται μέ τή σειρά τους πολιτιστική νόρμα, απέχδύονται όλες αυτές τίς άρνητικές συναισθηματικές φορτίσεις και προσφέρονται γιά άλλες, περισσότερο διακοσμητικού τύπου, χρήσεις.

Μά δέν έχουμε άκόμη έξαντλήσει έντελώς τά δομικά χαρακτηριστικά του ποιήματος του Πέρελμαν, τό όποιο δέν έχει έν τέλει μεγάλη σχέση μέ την άναφορά αυτή πού λέγεται Κίνα. Ό ποιητής άφηγείται έδώ τό πώς, κατά τή διάκριση μιās βόλτας στην Τσάινα Τάουν, πήρε τό μάτι του ένα βιβλίο μέ φωτογραφίες τών όποίων οι ίδεογραμματικές λεζάντες παρέμεναν γι' αυτόν νεκρό γράμμα (ή σωστότερα θά λέγαμε ύλικό σημαίνον). Οι φράσεις του έν λόγω ποιήματος είναι οι λεζάντες πού έβαζε ό ίδιος ό Πέρελμαν σ' αυτές τίς φωτογραφίες, οι άναφορές τους είναι μιá άκόμα εικόνα, ένα άκόμα άπόν κείμενο και ή ένότητα του ποιήματος δέν άνευρίσκεται πλέον μέσα στη γλώσσα αλλά έξω άπό τόν έαυτό του, στην εικαζόμενη ένότητα ενός άλλου, άπόντος βιβλίου. Πρόκειται γιά μιá περίπτωση σέ μεγάλο βαθμό άνάλογη της δυναμικής του λεγόμενου φωτορεαλισμού, πού φάνηκε άρχικώς νά σημαίνει την έπιστροφή στην άναπαράσταση και την εικονογράφηση, μετά τή μακροχρόνια ήγεμονία της αισθητικής της άφαίρεσης, μέχρις ότου έγινε σαφές ότι ούτε τά δικά του άντικείμενα βρίσκονταν μέσα στόν «άληθινό κόσμο»: ήταν κι αυτά φωτογραφίες ενός «άληθινού κόσμου» πού είχε μετατραπεί πλέον σέ εικόνα, της όποιας όμοίωμα είναι ό «ρεαλισμός» της φωτορεαλιστικής ζωγραφικής.

Αυτή ή όπτική στη σχιζοφρένεια και την όργάνωση του χρόνου θά μπορούσε, ώστόσο, νά είχε διατυπωθεί διαφορετικά, πράγμα πού μας ξαναφέρνει στόν Χάιντεγγερ και στην ιδέα του περί χάσματος ή ρήγματος μεταξύ Γής

* Γαλλικά στό πρωτότυπο: Ό ήλιθιος της οίκογένειας, τίτλος του άντίστοιχου έργου του Σάρτρ. (Σ.τ.Μ.)

καί Κόσμου, καίτοι μέ τρόπο πού ἐπ' οὐδενί μπορεῖ νά θεωρηθεῖ συμβιβασμός μέ τόν τόνο καί τήν ὑψηλή σοβαρότητα τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἀνδρός. Θά ἤθελα νά ἀποδώσω τή μεταμοντέρνα ἐμπειρία τῆς μορφῆς μέ μιὰ φράση πού θά ἤχησει, ἐλπίζω, ὡς παραδοξολογικό σύνθημα: «Ἡ διαφορά σχετίζεται».* Ἡ κριτική μας, ἀπό τόν Μασεραί καί ἐντεῦθεν, προσανατολίστηκε κυρίως στό νά τονίσει τήν ἀνομοιογένεια καί τίς βαθιές ἀσυνέχειες τοῦ ἔργου τέχνης, τό ὁποῖο δέν εἶναι πλέον ἐνιαῖο ἢ ὀργανικό ἀλλά σάκος ἡ ἀποθήκη ἀσύνδετων ὑποσυστημάτων καί ἀτάκτως ἐρριμμένων πρώτων ὑλῶν ἢ ροπῶν πάσης φύσεως. Τό τέως ἔργο τέχνης, μέ ἄλλα λόγια, ἔχει πλέον γίνεи κείμενο τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνάγνωση προχωρεῖ μέσω τῆς διαφοροποίησης μᾶλλον παρά τῆς ἐνοποίησης. Οἱ θεωρίες τῆς διαφορᾶς, πάντως, ἔχουν μέχρι τώρα τήν τάση νά ὑπερτονίζουν τή διάλεξη σέ βαθμό πού τά ὑλικά τοῦ κειμένου, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν λέξεων καί τῶν προτάσεων του, τείνουν νά διαλυθοῦν μέσα σέ μιὰ παθητική ἀταξία καί ἀδράνεια, νά γίνουν σωρός στοιχείων πού ἄλλο δέν κάνουν ἀπό τό νά συντηροῦνται διαχωριζόμενα.

Στά πιό ἐνδιαφέροντα μεταμοντέρνα ἔργα, ὥστόσο, μποροῦμε νά διακρίνουμε μιὰ θετικότερη ἀντιληψή τῆς σχέσης, ἡ ὁποία ἀποκαθιστᾷ τήν πρέπουσα ἔνταση στήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς διαφορᾶς. Ὁ νέος αὐτός τρόπος σχέσης μέσω τῆς διαφορᾶς μπορεῖ, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, νά γίνεи συγκροτημένος νέος, καινοφανής τρόπος σκέψης καί ἀντιληψῆς: τίς περισσότερες φορές παίρνει τή μορφή μιᾶς ἐπιταγῆς νά ἐπιτευχθεῖ τό ἀνεπίτευκτο, δηλαδή ἡ νέα μεταλλαγή μέσα σ' αὐτό πού δέν μποροῦμε ἴσως πλέον νά ἀποκαλοῦμε συνειδηση. Τό ἐντυπωσιακότερο ἐμβλημα αὐτοῦ τοῦ νέου τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι περὶ σχέσεων βρίσκεται στό ἔργο τοῦ Ν.Τζ. Πάικ, τοῦ ὁποῖου οἱ στοιβαγμένες ἢ διάσπαρτες τηλεοπτικές ὀθόνες, τοποθετημένες κατά διαστήματα μέσα σέ ὀργιῶδη βλάβσηση ἢ κοιτάζοντάς μας ἀπό ψηλά, ἀπό τήν ἀλλόκοτη ἀστερόεσσα ὁροφή τῶν βίντεο, ὁλοένα ἐπαναλαμβάνουν προσχεδιασμένες σειρές ἢ ἀνακυκλώσεις εἰκόνων πού ἐπιστρέφουν σέ στιγμές μή συγχρονισμένες στίς διαφορές ὀθόνες. Οἱ θεατές βάζουν ἐδῶ σέ ἐφαρμογή τήν παλαιότερη αἰσθητική ὅταν, ἀπορημένοι μέσα σ' αὐτή τήν ἀσυνεχὴ πολλαπλότητα, ἀποφασίζουν νά συγκεντρώσουν τήν προσοχή τους σέ μιὰ καί μόνη ὀθόνη, λές καί ἡ μᾶλλον ἄνευ σημασίας διαδοχὴ πού παρακολουθοῦν ἐκεῖ ἀποκτᾷ, καθ' ἑαυτή, κάποιου εἶδους ὀργανική ἀξία. Ὁ μεταμοντέρνος θεατής,

* Difference relates στο πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

ώστόσο, καλεῖται νά κατορθώσει τό ἀνεπίτευκτο,* δηλαδή νά παρακολουθήσει ὅλες τίς εἰκόνες μεμιάς, στή ριζική καί ἀτακτη διαφοροποίησή τους καλεῖται, δηλαδή, ὁ θεατής αὐτός νά ἀκολουθήσει τήν ἐξελικτική μετάλλαξη πού ὑφίσταται ὁ Νταίηβιντ Μπάουι στο «'Ο ἄνθρωπος πού ἔπεσε στή γῆ» («The Man Who Fell to Earth») (ὁ ὁποῖος παρακολουθεῖ πενήντα ἐπτά τηλεοπτικές ὁθόνες ταυτοχρόνως) καί νά βρεῖ τρόπο νά ὑφωθεῖ σέ ἓνα ἐπίπεδο ὅπου ἡ καθαρὴ ἀντιληψὴ τῆς ριζικῆς διαφορᾶς εἶναι ἀφ' ἑαυτῆς καί καθ' ἑαυτὴ νέος τρόπος σύλληψης αὐτοῦ πού κάποτε ἀποκαλούσαμε σχέση — κατὰ τό ὁποῖο ἀκόμα καί ὁ ὁρος κολάζ ἐλάχιστα ἀποδίδει.

Δ'

Θά πρέπει νά ὁλοκληρώσουμε τώρα τήν πρώτη αὐτὴ διερεύνηση τοῦ μεταμοντέρνου χώρου καί χρόνου μέ μιὰ ἀνάλυση τῆς εὐφορίας ἢ τῶν ἐντατικοτήτων, οἱ ὁποῖες συχνά φαίνεται νά χαρακτηρίζουν τήν πρόσφατη πολιτιστικὴ ἐμπειρία. Ἄς τονίσουμε καί πάλι τήν τεράστια ἀπόσταση πού χωρίζει τὴ σκοτεινιά τῶν κτισμάτων τοῦ Χόππερ ἢ τῆ βλοσυρῆ σύνταξη** τῶν μορφῶν τοῦ Σῆλλερ ἀπὸ τίς λαμπρές ἐπιφάνειες τοῦ φωτορεαλιστικοῦ ἀστικοῦ τοπίου, ὅπου ἀκόμα καί τὰ σαράβαλα τῶν αὐτοκινήτων ἀστράφτουν μέ καινούργιο, παραισθησιακὸ θάμβος. Ἡ εὐφροσύνη τῶν νέων αὐτῶν ἐπιφανειῶν φαίνεται ἀκόμα πιὸ παράδοξη ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τό οὐσιαστικὸ τους περιεχόμενο — ἡ ἴδια ἡ πόλη δηλαδή — ἔχει φθαρεῖ καί ἀποσυντεθεῖ σέ βαθμὸ πού ἀσφαλῶς ξεπερνάει τὴ φαντασία τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, κατὰ πόσο μᾶλλον προηγούμενων ἐποχῶν. Τό πῶς ἡ ἀστική ρυπαρότητα γίνεται χάριμα ὀφθαλμῶν ἐκφερόμενη ὡς ἐμπόρευμα καί τό πῶς τό πρωτοφανές χβαντικὸ ἄλλα στήν ἀλλοτρίωση τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῆς πόλης βιώνεται πλέον μέ τήν περίεργη μορφή μιᾶς νέας παραισθησιακῆς εὐφροσύνης — ἰδοὺ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα πού ἀνακύπτουν στο σημεῖο αὐτό τῆς ἔρευνάς μας. Καί δὲν θά ἔπρεπε βέβαια νά ἐξαιρεθεῖ ἀπὸ

* Impossible στο πρωτότυπο — τό σημειώνουμε γιατί ὁ ὁρος ἀποκτᾷ μιὰ ἰδιάζουσα βαρύτητα στήν ἀνάλυση τοῦ μεταμοντέρνου καί σωστότερη θά ἦταν, ἴσως, ἡ ἀπόδοσή του μέ τό «ἀδύνατον» τό ὁποῖο, ὥστόσο, διατηρεῖ, στήν τρέχουσα νεοελληνικὴ του χρῆση, μιὰ ἀμφισβημία πού θά δυσχέραине τήν κατανόηση τοῦ κεμένου. (Σ.τ.Μ.)

** Στο πρωτότυπο ἡ ἐν λόγω σύνταξη χαρακτηρίζεται καί κοινωνικογεωγραφικά: Midwest syntax. (Σ.τ.Μ.)

τό πεδίο της έρευνάς μας ή ανθρώπινη φυσιογνωμία, όσο κι αν είναι προφανές τό γεγονός ότι από τήν άποψη της νεότερης αισθητικής ή αναπαράσταση του ίδιου του χώρου αντιμετωπίζεται ως άσυμβίβαστη μέ τήν αναπαράσταση του σώματος — κάτι σάν αισθητικός καταμερισμός εργασίας πολύ πιό σαφής άπ' ό,τι σέ οποιαδήποτε προηγούμενη αντίληψη της κατηγορίας «τοπίο», σύμπτωμα εξαιρετικά δυσοίωνα βεβαίως. 'Ο προνομίυχος χώρος της νεότερης τέχνης είναι ριζικά άντιανθρωπομορφικός, όπως στις άδειανές τουαλέτες στό έργο του Ντάγκ Μπόντ. 'Η σημερινή φетиχοποίηση, τελικά, του ανθρώπινου σώματος παίρνει, ωστόσο, πολύ διαφορετική τροπή στά γλυπτά του Ντουαίην Χάνσον: πρόκειται γι' αυτό πού ήδη έχω άποκαλέσει όμοίωμα, και του όποιου ή είδοποιός λειτουργία συνίσταται σέ ό,τι ό Σάρτρ θά απέδιδε ίσως μέ τόν όρο *άποπραγματώση** του όλου περιβάλλοντος κόσμου της καθημερινής πραγματικότητας. Μέ άλλα λόγια, ή άνακύπτουσα άμφιβολία και ό δισταγμός μας ως πρός τήν πνοή και τή ζεστασιά τών πολυεστερικών αυτών φυσιογνωμιών τείνει νά στραφεί στά άληθινά ανθρώπινα πλάσματα πού κινούνται γύρω μας μέσα στό μουσείο, νά τά μετατρέψει κι αυτά, γιά κλάσματα του δευτερολέπτου, σέ αντίστοιχα όμοιώματα πού υπάρχουν καθ' έαυτά, νεκρά, μέ τό χρώμα της σάρκας. 'Οπότε, στιγμιαία, ό κόσμος χάνει τό βάθος του και κινδυνεύει νά γίνει γυαλιστερό δέρμα, στερεοσκοπική όφθαλμαπάτη, καταιγισμός फिल्मικών εικόνων δίχως πυκνότητα. 'Αλλά ή έμπειρία αυτή είναι άραγε πηγή τρόμου ή εύφροσύνης;

'Υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμος ό προβληματισμός πού άναπτύχθηκε γύρω από τέτοιου είδους έμπειρίες μέ άφορμή τόν όρο «έκχληση»,** τόν όποιο διατύπωσε σέ μία καθοριστικής έπιρροής πρότασή της ή Σούζαν Ζόνταγκ. 'Εγώ θά ήθελα νά προτείνω νά δούμε έδώ τό θέμα από μία κάπως διαφορετική όπτική γωνία, στηριζόμενοι στό έξίσου επίκαιρο θέμα του «ύψους», έτσι όπως επανέρχεται μέσα από τήν άνάγνωση του έργου του Κάντ και του 'Εντμουντ Μπέρκ. 'Ισως και νά μπορούσε κανείς νά ζευγαρώσει τούς δύο όρους σέ ένα σχήμα του τύπου «έξεζητημένο (ή ύστερικό) μεγαλειώδες». Γιά τόν Μπέρκ, τό ύψος ήταν έμπειρία πού άγγιζε τά όρια του τρόμου:

* Derealization στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

** Camp στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

άσταθές κατάπληκτο αντίκρισμα, ἐν ἀπορία καὶ θαυμασμῷ, ἐνός πράγμα-
τος τοῦ ὁποίου τό τεράστιο μέγεθος θά μπορούσε νά συνθλίψει ὁλοκληρώ-
τικὰ τήν ἀνθρώπινη ζωή. Ἡ περιγραφή αὐτή γίνεται, ἐν συνεχείᾳ, στόν
Κάντ ἀντικείμενο συστηματικῆς ἐπεξεργασίας, ἔτσι ὥστε νά συμπεριλάβει
καί τό ζήτημα τῆς ἀναπαράστασης: τό ὕψος δέν εἶναι πλέον ἀπλῶς ζήτημα
ἰσχύος καί φυσικῆς ἀσυμβατότητας μεταξύ τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ καί
τῆς φύσης ἀλλά καί ζήτημα ὁρίων τῆς φαντασίας καί ἀδυναμίας τῆς
ἀνθρώπινης νόησης νά εἰκάσει τήν ἀναπαράσταση δυνάμεων τόσο τρομα-
κτικῶν. Τίς δυνάμεις αὐτές ὁ Μπέρκ στήν ἱστορικὴ στιγμή τῆς αὐγῆς τοῦ
σύγχρονου ἀστικού κράτους δέν μπορούσε νά τίς συλλάβει ἐννοιολογικά παρά
μόνο μέ τούς ὅρους τοῦ θείου, ἐνῶ ἀκόμα καί ὁ Χάιντεγκερ συνεχίζει νά
πλάθει μιά σχέση φαντασιακῆς ὑφῆς μέ ἕνα ὀρισμένο προκαπιταλιστικό ὀρ-
γανικῷ τύπου ἀγροτικό τοπίο ἢ μιά ἀγροτικὴ κοινότητα — μέ τή μορφή
δηλαδή πού πῆρε, ἐν τέλει, στίς μέρες μας ἡ εἰκόνα τῆς φύσης.

Σήμερα, πλέον, μπορούμε ἴσως νά τά δοῦμε αὐτά μέ ἄλλο μάτι, στό βαθμό
πού ζοῦμε τή στιγμή μιᾶς ὀλικῆς ἐκλειψῆς τῆς ἴδιας τῆς φύσης: τό χαϊντεγ-
γεριανό «μονοπάτι στά χωράφια» ἔχει, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀνεπανόρθωτα
καί ἀνέκυκλῆτα καταστραφεῖ ἀπό τόν ὕστερο καπιταλισμό, τήν Πράσινη Ἐπα-
νάσταση, τή νεοαποικιοκρατία καί τή μεγαλούπολη, τῆς ὁποίας οἱ ὑπερ-
λεωφόροι ἐκτείνονται πάνω ἀπό τούς παλιούς ἀγρούς καί τίς ἀλάνες καί
μετατρέπουν τόν «οἶκο» τοῦ χαϊντεγγεριανοῦ εἶναι σέ συγχροτήματα δια-
μερισμάτων, ἂν ὅχι σέ ὀλωσθιδίου ἐλεεινές πολυκατοικίες δίχως θέρμανση,
σωστές ποντικώτρυπες. Τό «ἄλλο»* τῆς κοινότητάς μας, μέ τήν ἔννοια αὐ-
τή, δέν εἶναι πλέον καθόλου ἡ φύση, ὅπως στήν προκαπιταλιστικὴ κοινω-
νία, μέ καίτι διαφορετικό, τό ὁποῖο πρέπει πλέον νά προσδιορίσουμε.

Δέν θά ἔπρεπε καθόλου νά βιαστοῦμε στό σημεῖο αὐτό θεωρώντας διό το
περί οὗ ὁ λόγος «ἄλλο» εἶναι ἡ τεχνολογία per se, ἐφ' ὅσον αὐτό πού ἔχω
κατά νοῦ εἶναι ὅτι ἡ τεχνολογία ὡς τέτοια παραπέμπει ὡς σχῆμα σέ καίτι
ἐντελῶς διαφορετικό. Παρ' ὅλ' αὐτά, ἡ τεχνολογία μπορεῖ κάλλιστα νά λει-
τουργήσει ὡς ἐπαρκές σύμβολο τῆς τεράστιας ἐκείνης κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινης
καί ἀντιφυσικῆς δυνάμεως τῆς νεκρῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας πού εἶναι ἐναποθη-
κευμένη στά μηχανήματά μας — δυνάμεις ἀλλοτριωμένης, αὐτό πού ὁ Σάρτρ
ἀποκαλεῖ ἀντιτελεολογία τοῦ πρακτικοαδρανικοῦ καί τό ὁποῖο στρέφεται

* Other στό πρωτότυπο — καί ἀργότερα otherness, ὅποτε ἡ μετάφραση ἀποτολμᾷ τό
«ἄλλοτητα». (Σ.τ.Μ.)

έναντίον μας παίρνοντας ανέγνωρες μορφές και συνιστώντας κάτι σάν απέ-
ραντο δυστοπικό όρλζοντα τής συλλογικής αλλά και τής άτομικής μας πράξης.

Ώστόσο, σύμφωνα με τή μαρξιστική όπτική, ή τεχνολογική ανάπτυξη
είναι τό αποτέλεσμα τής ανάπτυξης του κεφαλαίου και όχι αυτόδύναμος
ύστατος προσδιοριστικός παράγοντας. Όπότε και αποβαίνει πολύ χρήσι-
μη ή διάκριση διαδοχικών γενεών μηχανικής ισχύος, διαδοχικών σταδίων
τεχνολογικής επανάστασης μέσα στο ίδιο τό κεφάλαιο. Άκολουθώ έδω τον
Έρνεστ Μαντέλ, ό όποιος προσδιορίζει χονδρικά τρεις τέτοιες θεμελιώ-
δεις τομές ή χβαντικά άλματα στην εξέλιξη του μηχανικού εξοπλισμού επί
καπιταλισμού:

«Οί θεμελιώδεις επαναστάσεις τής τεχνολογίας ισχύος —τής τεχνο-
λογίας μηχανικής παραγωγής κινητήριων μηχανών— συνιστούν λοι-
πόν τις προσδιοριστικές στιγμές των επαναστάσεων στον συνολικό
τομέα τής τεχνολογίας: μηχανική παραγωγή ατμοκίνητων κινητή-
ρων από τό 1848· μηχανική παραγωγή ηλεκτρικών κινητήρων και
κινητήρων καύσεως από τήν τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα·
μηχανική παραγωγή ηλεκτρονικών και πυρηνικών μηχανημάτων από
τή δεκαετία του '40 στον 20ό αιώνα —ιδού τρεις γενικές τεχνολο-
γικές επαναστάσεις που γέννησε ό καπιταλιστικός τρόπος παρα-
γωγής μετά τήν "άρχη" βιομηχανική επανάσταση του τέλους του
18ου αιώνα».¹⁷

Ή περιοδολόγηση αυτή υπογραμμίζει τή γενικότερη θέση του έργου του
Μαντέλ *Ύστερος καπιταλισμός*, σύμφωνα με τήν όποια ό καπιταλισμός
σημαδεύεται από τρεις θεμελιώδεις στιγμές, με τήν κάθε στιγμή νά συνι-
στα διαλεκτική διέγρυνση τής προηγούμενης. Πιο συγκεκριμένα: καπιτα-
λισμός τής άγοράς, τό μονοπωλιακό ή ιμπεριαλιστικό στάδιο και, τέλος,
ό δικός μας καπιταλισμός που αποκαλείται, κακώς, μεταβιομηχανικός ενώ
θά έπρεπε νά όνομάζεται πολυεθνικός. Ήδη έχω έπισημάνει τό γεγονός
ότι ή παρέμβση του Μαντέλ στη συζήτηση περί του μεταβιομηχανικού
ένέχει τήν πρόταση ότι ό ύστερος ή πολυεθνικός ή καταναλωτικός καπιτα-
λισμός όχι μόνο δέν είναι άσυμβίβαστος με τή μαρξιστική άνάλυση του 19ου
αιώνα αλλά, άπεναντίας, συνιστά τήν καθαρότερη μορφή κεφαλαίου που

17. Ernest Mandel, *Late Capitalism* (*Ύστερος καπιταλισμός*), Λονδίνο 1978, σ. 118.

ἔχει ἐμφανισθεῖ μέχρι σήμερα: εἶναι ἡ ἀσύστολη ἐπέκταση τοῦ κεφαλαίου σέ πεδία πού δέν εἶχαν ποτέ πρὶν ἐμπορευματοποιηθεῖ. Ὁ καθαρότερος αὐτός καπιταλισμός τῆς ἐποχῆς μας ἐξαλείφει λοιπόν τούς θύλακες τῆς προκαπιταλιστικῆς ὀργάνωσης, τὴν ὁποία μέχρι τοῦδε ἀνεχόταν καὶ ἀξιοποιοῦσε ὡς βοηθητική. Καὶ θά μπορούσαμε ἴσως νά μιλήσουμε πλέον γιὰ μιὰ νέα καὶ ἱστορικά πρωτοφανή ἀποικιοκρατική εἰσβολή στὴ φύση καὶ στὸ ὑποσυνειδητό: συγκεκριμένα, καταστροφή τῆς γεωργίας τοῦ προκαπιταλιστικοῦ Τρίτου Κόσμου ἀπὸ τὴν Πράσινη Ἐπανάσταση, ἀνοδος τῶν μέσων ἐπικοινωνίας καὶ τῆς βιομηχανίας τῆς διαφήμισης. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἶναι φανερό ὅτι καὶ ἡ δική μου διάκριση τῶν πολιτιστικῶν σταδίων τοῦ ρεαλισμοῦ, τοῦ μοντέρνου καὶ τοῦ μεταμοντέρνου ἐμπνέεται καὶ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ τριμερές σχῆμα τοῦ Μαντέλ.

Μπορούμε, κατὰ συνέπεια, νά ἀναφερόμαστε στὴ δική μας περίοδο ὡς Τρίτη Μηχανική Ἐποχή καὶ σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο θά πρέπει νά ἐπανεισαγάγουμε ἓνα πρόβλημα τὸ ὁποῖο ἤδη ἔχουμε θίξει ἀναφερόμενοι στὴν καντιανή ἀνάλυση τοῦ ὕψους, τὸ πρόβλημα τῆς αἰσθητικῆς ἀναπαράστασης: προφανῶς ἡ σχέση μὲ τὴ μηχανή καὶ μὲ τὴν ἀναπαράστασή της μετατοπίζεται διαλεκτικά μέσα ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τῶν ποιοτικῶν διαφορετικῶν σταδίων τῆς τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης.

Καλὸ θά ἦταν νά θυμηθοῦμε τὸν ἐνθουσιασμό μὲ τὴ μηχανή στὴν κεφαλαιοκρατική ἐποχὴ πού προηγεῖται τῆς δικῆς μας, τὴν εὐφορία τοῦ φουτουρισμοῦ, πάνω ἀπ' ὅλα, καὶ τοῦ ἐγκώμιου τοῦ Μαρινέτι γιὰ τὸ αὐτόματο ὄπλο καὶ τὸ αὐτοκίνητο. Πρόκειται γιὰ πολὺ ὁρατὰ ἀκόμα ἐμβλήματα, ἀνάγλυφους ἐνεργειακοὺς κόμβους οἱ ὁποῖοι προσδίδουν ἀπτά μορφοποιημένο χαρακτήρα στὶς κινητήριες ἐνέργειες τῆς πρώιμης ἐκείνης στιγμῆς τοῦ μοντερνισμοῦ! Τὸ μέτρο τοῦ κύρους ἐκείνων τῶν μεγαλοπρεπῶν ἀεροδυναμικῶν γραμμῶν ὀρίζεται ἀπὸ τὴ μεταφορική τους παρουσία στὰ κτίσματα τοῦ Λέ Κορμπυζιέ, ἀπέραντες οὐτοπικὲς κατασκευὲς πού ὀρθώνονται, γιγάντια ἀεροδυναμικὰ σκάφη πάνω ἀπὸ τὸ ἀστικό σκηνικό μιᾶς ἀρχαίας γῆς ἡ ὁποία ἔχει πλέον ἐκπέσει.¹⁸ Ἡ μηχανὴ ἀσχεῖ μιὰ διαφορετικοῦ τύπου σαγήνη στὸ ἔργο ἄλλων καλλιτεχνῶν ὅπως ὁ Πικάμπια καὶ ὁ Ντυσάμ, στοὺς ὁποίους δέν προλαβαίνουμε νά ἀναφερθοῦμε ἐδῶ· ὡστόσο,

18. Εἰδικὰ γιὰ τὰ ζητήματα αὐτὰ στὸν Le Corbusier, βλ. Gert Kähler, *Architektur als Symbolverfall: Das Dampfermotiv in der Baukunst* (Ἡ ἀρχιτεκτονική ὡς πώση συμβόλων: τὸ μοτίβο τοῦ ἀτμόπλοιου στὴν τέχνη τῆς κατασκευῆς), Μπρούνσβικ 1981.

γιά νά ολοκληρωθεῖ ἡ εἰκόνα, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά ὑπενθυμίσω τοὺς τόσους τρόπους μέ τοὺς ὁποίους ὀρισμένοι ἐπαναστάτες ἢ κομμουνιστές καλλιτέχνες τῆς δεκαετίας τοῦ '30 προσπαθοῦσαν νά θέσουν αὐτόν τόν ἐνθουσιασμό γιά τὴν τεχνολογική ἐνέργεια στὴν ὑπηρεσία μιᾶς προμηθεϊκῆς συνολικῆς ἀνασυγκρότησης τῆς κοινωνίας, ὅπως εἶναι οἱ περιπτώσεις τοῦ Φερνάν Λεζέ καὶ τοῦ Ντιέγκο Ριβέρα.

Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ τεχνολογία τῆς δικῆς μας ἐποχῆς δέν ἔχει πλέον τὴν ἴδια δυνατότητα ἀναπαράστασης: δέν πρόκειται πλέον γιά τὴν τουρμπίνα οὔτε κἀν γιά τοὺς ἀνυψωτῆρες τῶν σιτηρῶν ἢ τίς καπνοδόχους τῶν ἐργοστασίων τοῦ Σὴλερ, δέν πρόκειται γιά τίς βαριές καὶ περίπλοκες σωληνώσεις ἢ γιά ἱμάντες μεταφορᾶς μὰ οὔτε κἀν γιά τὸ ἀεροδυναμικὸ σχῆμα τῆς σιδηροδρομικῆς μηχανῆς, συγκερασμὸ ὧλων τῶν ταχυκίνητων ὀχημάτων· πρόκειται γιά τὸν ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ, τοῦ ὁποίου τὸ ἐξωτερικὸ δέν φέρει κανενὸς εἶδους ἐμβληματικὴ ἢ ὀπτικὴ ἰσχύ, ἢ καὶ γιά τὸ περίβλημα τῶν διαφόρων μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας, τῆς οἰκιακῆς συσκευῆς πού λέγεται τηλεόραση, ἄς ποῦμε, τὸ ὁποῖο τίποτα δέν ἀρθρώνει παρὰ ἀνακυκλώνει καὶ ἐνσωματώνει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τῆς εἰκόνας τοῦ.

Οἱ μηχανές αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι πράγματι μηχανές ἀναπαραγωγῆς καὶ ὄχι παραγωγῆς, καὶ προβάλλουν ἀξιώσεις στὴ δυνατότητά μας γιά αἰσθητικὴ ἀναπαράσταση πολὺ διαφορετικῆς ἀπὸ ἐκεῖνες τίς ὁποῖες προέβαλλε ἡ μιμητικοῦ τύπου εἰδωλοατρία τῆς παλιότερης φουτουριστικῆς μηχανῆς ἢ κάποιων παλιότερων γλυπτῶν ἀναπαραστάσεων ἐνέργειας καὶ ταχύτητας. Δέν ἔχουμε πλέον νά κάνουμε μέ κινητικὴ ἐνέργεια παρὰ μέ νέες ἀναπαραγωγικὲς διαδικασίες κάθε εἶδους, ὅποτε, στίς περιπτώσεις τῶν πλέον ἀδύναμων προϊόντων τοῦ μεταμοντέρνου, ἡ αἰσθητικὴ ἐνσάρκωση τέτοιων διαδικασιῶν συχνά τείνει νά ξανακυλήσει ἀνυποψίαστα στὴν ἀπλὴ θεματικὴ ἀναπαράσταση τοῦ περιεχομένου —σέ ἀφηγήματα τὰ ὁποῖα μιλοῦν γιά τίς διαδικασίες τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ περιέχουν μηχανεῖς κινηματογραφικῆς λήψης, βίντεο, μαγνητόφωνα, ὅλη τὴν τεχνολογία τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ ὁμοιώματος (χααρακτηριστικῇ, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν μοντερνισμό τοῦ «Μπλόου ἅπ» τοῦ Ἀντονιόνι στὸ μεταμοντέρνο τοῦ «Μπλόου ἄουτ» τοῦ Ντέ Πάλμα). Ὅταν, ἐπὶ παροδείγματι, Γιαπωνέζοι ἀρχιτέκτονες σχεδιάζουν ἕνα κτίριο μέ βάση τὴ διακοσμητικὴ ἀπομίμηση μιᾶς στοιβας κασετῶν, ἡ λύση πού δίνεται στὴν καλύτερη περίπτωση εἶναι θεματικὴ καὶ ὑπαινικτικὴ, παρ' ὅλο τὸ τυχόν χιούμορ τῆς.

Ώστόσο, στά πιά δυναμικά μεταμοντέρνα κείμενα τείνει πράγματι νά αναδυθεῖ κάτι διαφορετικό. Πιά συγκεκριμένα, ἔχουμε τήν αἴσθησι ὅτι, πέραν τῆς ὅποιας θεματικῆς περιεχομένου, τό ἔργο φαίνεται νά θίγει, μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο, τά ἴδια τά δίκτυα τῆς ἀναπαραγωγικῆς διαδικασίας ἔτσι ὥστε νά μᾶς βοηθάει, ἐν τέλει, νά ἀντικρίσουμε τό «ὕφος» τοῦ μεταμοντέρνου ἢ τοῦ τεχνολογικοῦ.

Ἡ ἰσχὺς καί ἡ αὐθεντικότητά ενός τέτοιου «ὕφους» κατακυρώνεται στό βαθμό ἀκριβῶς πού τό ἔργο κατορθώνει νά ἀναπλάσει ὡς σύνολο τόν μεταμοντέρνο χώρο πού ἀναφαίνεται γύρω μας. Κατά συνέπεια, ἡ ἀρχιτεκτονική παραμένει, μέ τήν ἔννοια αὐτή, ἡ προνομιοῦχα γλῶσσα τῆς αἰσθητικῆς καί οἱ παραμορφωτικές καί κατατηγμένες ἀνταντακλάσεις τῆς μιᾶς ἀπέραντης γυάλινῆς ἐπιφάνειας μέσα στήν ἄλλη μποροῦν νά θεωρηθοῦν χαρακτηριστικές τοῦ κεντρικοῦ ρόλου πού διαδραματίζει ἡ διαδικασία καί ἡ ἀναπαραγωγή στή μεταμοντέρνα κουλτούρα.

Ὅπως ἦδη σημείωσα ὡστόσο, δέν θέλω νά καταλήξω στό συμπέρασμα ὅτι ἡ τεχνολογία εἶναι καθ' οἷονδήποτε τρόπο ὁ «ὑστατος καθοριστικός παράγων» εἴτε τῆς σημερινῆς κοινωνικῆς μας ζωῆς εἴτε τῆς πολιτιστικῆς μας παραγωγῆς —πρόκειται γιά ἀποψη ἡ ὁποία, βεβαίως, ταυτίζεται ἐν τέλει μέ τή μεταμαρξιστική ἀντίληψη περί μεταβιομηχανικῆς κοινωνίας. Ἡ δική μου πρόταση, ἀντιθέτως, εἶναι ἡ ἐξῆς: ἡ πλάνη τῆς ἀναπαράστασης ενός ἀπέραντου δικτύου ἡλεκτρονικῆς ἐπικοινωνίας δέν εἶναι παρά ἡ στρεβλὴ σχηματικὴ σύλληψη κάτι πολὺ βαθύτερου, τουτέστιν τοῦ ὅλου παγκόσμιου συστήματος τοῦ συγχρόνου μας πολυεθνικοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ τεχνολογία τῆς σημερινῆς κοινωνίας ὑπνωτίζει λοιπὸν καί σαγηνεύει ὅχι τόσο αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἀλλὰ ἐπειδὴ φαίνεται νά μᾶς προσφέρει σέ προνομιοῦχα συμπεκνωμένη γλῶσσα τὴ δυνατότητα νά συλλάβουμε ἀναπαραστατικά ἕνα δίκτυο ἰσχύος καί ἐλέγχου τό ὁποῖο ἡ νόησι καί ἡ φαντασία μας μόνες ἑυδὲς θά ἦταν ἀκόμα πιά δύσκολο νά συλλάβουν: τό συνολικὸ ἀποκεντροποιημένο παγκόσμιο δίκτυο τοῦ τρίτου σταδίου τοῦ καπιταλισμοῦ. Πρόκειται γιά μιὰ νοητικὴ διεργασία ἡ ὁποία χαρακτηρίζει σήμερα μιὰ ὁλόκληρη τάση τῆς σύγχρονης ψυχγωγικῆς λογοτεχνίας — «παράνοια ὑψηλῆς τεχνολογίας» θά τὴν ὀνομάζαμε— ὅπου δίκτυα καί κυκλώματα μιᾶς ὑποτιθέμενης παγκόσμιας διασύνδεσης ὑπολογιστῶν ἐνεργοποιοῦνται σέ μιὰ ἀφήγησι λαβυρινθωδῶν συνωμοσιῶν αὐτόνομων ἀλλὰ καταστροφικὰ διαπλεκόμενων ὑπηρεσιῶν πληροφοριῶν καί ὅπου ἡ περιπλοκότητα συχνὰ ξεπερνάει τίς δυνατότητες παρακολούθησής τοῦ μέσου ἀναγνωστικοῦ νοῦ. Ὅστόσο, ἡ θεωρία τῶν συνωμοσιῶν

(μαζί με τις χονδροειδείς αφηγηματικές της εκφάνσεις) θά πρέπει να θεωρηθεί παραφθορά μιάς άποπειρας στοχασμού τής ασύλληπτης ολότητας του συγχρόνου μας παγκόσμιου συστήματος μέσω του εικάσματος τής πρωτομένης τεχνολογίας. Κατά τή δική μου άποψη, ο μόνος τρόπος να θεωρητικοποιήσουμε έπαρκώς τό μεταμοντέρνο μεγαλειώδες είναι να χρησιμοποιήσουμε τούς όρους τής (τεράστιας και άπειλητικής, άν και σχεδόν αδιόρατης) άλλης πραγματικότητας των οικονομικών και κοινωνικών θεσμών.

‘Η άφηγηματική πρακτική του τύπου αυτού, ή όποία δοκίμασε κατ’ άρχήν να έκφραστεί μέσα από τή γενικότερη κατηγορία του μυθιστορήματος κατασκοπείας, έχει άποκρυσταλλωθεί, πολύ πρόσφατα, σε ένα νέο είδος έπιστημονικής φαντασίας, τό άποκαλούμενο κυβερνοπάνκ,* τό όποιο έκφράζει πλήρως όχι μόνον διεθνικές συλλογικές πραγματικότητες αλλά και τήν ίδια τήν παρόνοια σε οικουμενικό επίπεδο: οί καινοτομίες του Ουίλιαμ Γκίμπσον στο πεδίο τής άναπαράστασης καθιστούν έν προκειμένη τό έργο του λογοτεχνικό επίτευγμα πρώτης τάξεως, μέσα σε μιά κυρίαρχα όπτική και άκουστική μεταμοντέρνα αίσθητική παραγωγή.

Ε’

Πρίν κλείσουμε, θά ήθελα να προτείνω εδώ, πολύ σύντομα, μιά ανάλυση ενός καθ’ όλα μεταμοντέρνου κτίσματος — έργο τό όποιο, από πολλές άποψεις, δέν είναι τυπικό δείγμα του είδους τής μεταμοντέρνας άρχιτεκτονικής όπως τήν εκπροσωπούν ο Ρόμπερτ Βεντούρι, ο Τσάρλς Μούρ, ο Μάικλ Γραϊήβς και, πιό πρόσφατα, ο Φράνκ Γκέρυ αλλά έχει, κατά τή δική μου γνώμη, πολύ σημαντικά πράγματα να μάς πεί για τήν ιδιαιτερότητα του μεταμοντέρνου χώρου. Διατυπώνω αναλυτικότερα τό σχήμα πού διαπνέει τίς μέχρι τουδε παρατηρήσεις μου για να γίνω όσο τό δυνατόν σαφέστερος: ή ιδέα πού προτείνω είναι ότι βρισκόμαστε μπροστά σε κάτι πού ισοδυναμεί με μεταλλαγή του ίδιου του δομημένου χώρου: αυτό σημαίνει ότι έμείς οί ίδιοι, τά ανθρώπινα ύποκείμενα πού επισυμβαίνουν μέσα στο χώρο αυτόν, δέν μπορέσαμε να ακολουθήσουμε αυτή τήν εξέλιξη. Με άλλα λόγια, έχει επέλθει μεταλλαγή στο άντικείμενο, δίχως προς τό παρόν να συνοδεύεται από μιά άντίστοιχη μεταλλαγή στο ύποκείμενο: δέν έχουμε ακόμα τά άντιληπτικά μέσα πού άρμόζουν σ’ αυτόν τόν καινούργιο υπερχώρο, όπως

* Cybergpunk στο πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

θά τόν αποκαλῶ, ἐν μέρει ἐπειδὴ οἱ ἀντιληπτικές μας συνήθειες διαμορφώθηκαν σ' ἐκεῖνο τὸ ἄλλο εἶδος χώρου ποὺ αποκάλεσα χώρo τοῦ ὀριμου μοντερνισμοῦ. Κατὰ συνέπεια, ἡ νεότερη ἀρχιτεκτονική — ὅπως καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ πολιτιστικά προϊόντα στὰ ὁποῖα ἔχω ἀναφερθεῖ στίς μέχρι τοῦδε παρατηρήσεις μου — εἶναι σάν νά ἐπιτάσσει τὴν ἀνάπτυξη νέων ὀργάνων, τὴν αἰσθητηριακὴ καὶ σωματικὴ μας ἐπέκταση σὲ νέες διαστάσεις, ἀσύλληπτες ἀκόμα, ἴσως ἐν τέλει ἀνεπίτευκτες.

Τὸ κτίσμα τοῦ ὁποῖου τὰ χαρακτηριστικά θά ἐκθέσω ἐν συντομίᾳ εἶναι τὸ ξενοδοχεῖο Westin Bonaventure Hotel, κτισμένο στὸ καινούργιο κέντρο τοῦ Λός Ἀντζελες ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα καὶ πολεοδόμο Τζῶν Πόρτμαν, τοῦ ὁποῖου ἔργα εἶναι, μεταξύ ἄλλων, τὰ διάφορα Hyatt Regencies, τὸ Ἐμπορικὸ Κέντρο Peachtree στὴν Ἀτλάντα καὶ τὸ Ἐμπορικὸ Κέντρο Renaissance στὸ Νιวยอร์ก. Ἐχῶ ἤδη ἀναφερθεῖ στὴ λαϊκιστικὴ πλευρὰ τῆς ρητορικῆς ποὺ ἐγκωμιάζει τὸ μεταμοντέρνο, ἀντιπαραβάλλοντάς τιν στὴν ἐλιτίστικη (καὶ οὐτοπιστικὴ) ἀσκητικὴ τῶν μεγάλων ἀρχιτεκτονικῶν μοντερνισμῶν: τὸ γενικὸ ἐπιχειρήματα, μὲ ἄλλα λόγια, εἶναι ἅψ' ἐνός μὲν ὅτι τὰ νεότερα αὐτὰ κτίρια συνιστοῦν ἔργα λαϊκά, ἅψ' ἐτέρου δὲ ὅτι σέβονται τὸ ἴδιωμα τοῦ ἀμερικανικοῦ ἀστικού ἱστοῦ· δὲν ἐπιχειροῦν δηλαδὴ, μὲ τὸν τρόπο τῶν ἀριστοκρατικῶν καὶ τῶν μνημεῶν τοῦ ὀριμου μοντερνισμοῦ, νά εἰσαγάγουν μιά διαφορετικὴ, ἰδιόμορφη, ὑψηλὴ οὐτοπικὴ γλῶσσα στὸ φτηνὸ, ἐμπορικὸ τύπου σύστημα σημείων τῆς περιρρέουσας πόλης, παρὰ γυρεοῦν νά μιλήσουν αὐτὴν ἀκριβῶς τῇ γλῶσσᾳ, χρησιμοποιώντας τὸ δικὸ της λεξιλόγιο καὶ τὴ δικὴ της σύνταξη, ὅπως ἀκριβῶς τὴ γνώρισαν «μαθαίνοντας ἀπὸ τὸ Λας Βέγκας».

Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς ἰσχυρισμοὺς αὐτοὺς ἐπαληθεύεται ἀπολύτως ἀπὸ τὸ Bonaventure τοῦ Πόρτμαν: εἶναι λαϊκὸ κτίσμα, τὸ ὁποῖο ἐπισκέπτονται ἐνθουσιωδῶς ντόπιοι καὶ ξένοι (ἂν καὶ τὰ ἄλλα κτίρια τοῦ Πόρτμαν εἶναι ἀκόμη πρὸ ἐπιτυχημένα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη). Ἡ λαϊκιστικὴ παρέμβαση στὸν ἰσὸ τῆς πόλης εἶναι, ὥστόσο, διαφορετικῆς τάξεως ζήτημα, καὶ σ' αὐτὸ θά ἐπιμείνουμε κατ' ἀρχάς. Ὑπάρχουν τρεῖς εἰσοδοὶ στὸ Bonaventure, μία ἀπὸ τὴ Figueroa, οἱ ἄλλες δύο μέσω κρεμαστῶν κήπων ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ ξενοδοχείου — κτισμένου στὴν ἐναπομείνουσα πλαγίᾳ τοῦ τέως Bunker Hill. Καμία ἀπὸ τίς εἰσόδους αὐτές δὲν θυμίζει στὸ ἐλάχιστο τὰ πρόσθετα τῶν παλιῶν ξενοδοχειακῶν εἰσόδων ἢ τὴ μνημειώδη porte cochère*

* Γαλλικὰ στὸ πρωτότυπο: πύλη εἰσόδου τῆς ὁποίας τὸ μέγεθος ἐπιτρέπει τὴ διέλευση αὐτοκινήτων. (Σ.τ.Μ.)

μέ την οποία μεγαλόπρεπα κτίρια του χτές συνήθιζαν νά στεφανώνουν τό πέρασμά μας από τό δρόμο τῆς πόλης στό ἐσωτερικό τους. Οἱ διάυλοι εἰσόδου τοῦ Bonaventure εἶναι κάπως σάν δευτερεύουσες πίσω πόρτες: οἱ κῆποι τοῦ πίσω μέρους σέ οδηγοῦν στόν ἔκτο δροφὸ τῶν πύργων, ἀπ' ὅπου πρέπει νά κατέβεις ἔναν ἐπιπλέον δροφὸ γιὰ νά βρεῖς τὸν ἀνελευστήρα πού θά σέ βγάλει στό λόμπυ. Ἐν τῷ μεταξύ, τό ἀνοιγμα ἀπὸ τὴν Figurea, πού ἐξακολουθεῖ νά δημιουργεῖ τὴν ἐντονὴ ὑποψία ὅτι συνιστᾷ κύρια εἴσοδο, σέ ὁδηγεῖ, μαζί μέ τις ἀποσκευές σου, στόν ἐμπορικὸ ἐξώστη, ἀπ' ὅπου πρέπει νά πάρεις τίς κυλιόμενες σκάλες γιὰ νά κατέβεις στό χῶρο ὑποδοχῆς. Ἐκεῖνο πού θά ἤθελα κατ' ἀρχὴν νά παρατηρήσω σχετικὰ μέ τοὺς ἰδιαζόντως ὑποτονισμένους αὐτοὺς διαύλους εἰσόδου εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι μοιάζουν νά ἔχουν ἐπιβληθεῖ ἀπὸ μιὰ νέα σύλληψη τῆς ἔννοιας τῶν ὁρίων σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ ἴδιου τοῦ ξενοδοχείου (καί μάλιστα ἀνεξαρτήτως τῶν ἀντικειμενικῶν περιορισμῶν βάσει τῶν ὁποίων ἐργαζόταν ὁ Πόρτμαν). Πιστεύω ὅτι τὸ Bonaventure, ὅπως καί ὁρισμένα ἄλλα χαρακτηριστικὰ δείγματα μεταμοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς κτιρίων σάν τὸ Beau-bourg στό Παρίσι καί τὸ Ἐμπορικὸ Κέντρο Eaton στό Τορόντο, θέλει νά γίνῃ ὀλόγητα χῶρου, ἕνας πλήρης κόσμος, κάτι σάν πόλη σέ μικρογραφία· σὲ τὴν νέα αὐτὴ ὀλόγητα χῶρου ἀντιστοιχεῖ μιὰ καινούργια συλλογικὴ πρακτικὴ, ἕνας νέος τρόπος συγκέντρωσης καί μετακίνησης τῶν ἀτόμων — πρακτικὴ νέου καί ἱστορικὰ πρωτοφανοῦς ὑπερπλήθους. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτή, λοιπόν, ἡ μικρόπολη τοῦ Bonaventure δὲν θά ἔπρεπε κανονικὰ νά ἔχει διόλου εἰσόδους, ἐφ' ὅσον ἡ εἴσοδος εἶναι πάντα νῆμα διασύνδεσης τοῦ κτιρίου μέ τὴν ὑπόλοιπη πόλη γύρω του: καθ' ὅτι δὲν θέλει νά εἶναι τμῆμα τῆς πόλης, παρὰ ἀνάλογο τῆς πού θά τὴν ἀντικαταστήσῃ ἢ ὑποκαταστήσῃ. Πράγμα προφανῶς ἀδύνατον — ἐξοῦ καί ὁ περιορισμὸς τῆς εἰσόδου στό ἐλάχιστο δυνατόν.¹⁹ Αὐτός λοιπόν ὁ τρόπος διάξευξης ἀπὸ τὴν περιβάλλουσα πόλη

19. «Τό ὅτι μιὰ τέτοια δομὴ "μᾶς γυρίζει τὴν πλάτη" μοιάζει μέ εὐφημισμὸ, ἐνῶ στὰν μιλᾷμε περὶ τοῦ "λαϊκοῦ" τῆς χαρακτῆρα παραβλέπουμε ἐντελῶς τὴν ἀπόσταση πού ἐπι-μελημένα κρατάει ἀπὸ τὴν εὐρύτερη ἰσπανοασιατικὴ περιοχὴ τῆς γύρω πόλης (τῆς ὁποίας τὰ πλήθη προτιμοῦν τὸν ἀνοιχτὸ χῶρο τῆς παλιᾶς πλατείας). Ἡ μᾶλλον υιοθετοῦμε, κατ' οὐσίαν, τὴ βασικὴ ψευδαίσθηση πού θέλει νά μᾶς μεταφέρει ὁ Πόρτμαν: ὅτι ἀνασυ-γκρότησε μέσα στοὺς πολιτελεῖς χῶρους τῶν σοῦπερ λόμπυ τοῦ τὸν αὐθεντικὸ λαϊκὸ ἱσθὸ τῆς ζωῆς τῆς πόλης. Στὴν πραγματικότητά ἄλλο δὲν κατασκεύασε ἀπὸ εὐρύχωρα βιβί-αρια γιὰ τὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς μεσαίας τάξης, ὑπὸ τὴν προστασία ἐκπληκτικὰ σύνθε-των συστημάτων ἀσφαλείας. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ νέα κέντρα τῶν μεγαλοπόλεων θά μπορούσαν καλλίστ' νά ἔχουν χτιστεῖ στόν Ἄρη. Ἡ θεμελιώδης λογικὴ τους εἶναι αὐτὴ

διαφέρει από τον τρόπο των μνημείων του διεθνούς στύλ* όπου η πράξη της διάξευξης ήταν βίαιη, όρατη, φορέας πολύ συγκεκριμένης συμβολικής σημασίας: όπως στην περίπτωση των μεγάλων «πλιστών» του Λέ Κορμπυζιέ: υπάρχουν για να χωρίζουν ριζικά τον νέο ούτοπικό χώρο από τον υποβαθμισμένο και εκπεσόντα ιστό της πόλης τον οποίο, με τη χειρονομία αυτή άκριβως, άπαρνοούνται ρητά (όσο και αν τό μοντέρνο διαβεβαίωνε ότι ο νέος αυτός ούτοπικός χώρος θά συμπαρέσυρε στη δίνη του νεωτερισμού του και θά μεταμόρφωνε, εν τέλει, τό περιβάλλον του κάτω από τό βάρος της νέας του

ένος κλειστοφοβικού χώρου πού πασχίζει εν ειδει άποικίας νά γίνει μινιατούρα της ίδιας της φύσης. Παράδειγμα τό Bonaventure, πού άνασυγκροτεί νοσταλγικά μιά Νότια Καλιφόρνια σέ ζελατινή: πορτοκαλιές, πίδακες, φορτωμένες κληματαριές, καθαρός άέρας — κι άπ' έξω μιά πραγματικότητα πνιγμένη στην αϊθαλομίχλη και τεράστιες επιφάνειες γυαλιού νά άντικαθρεφτίζουν και νά διώχνουν όχι μόνο τή μίξερια της ευρύτερης πόλης αλλά συνάμα τόν άστεύρετο παλμό της και τή δίψα της γιά άυθεντικότητα (συμπεριλαμβανομένου και του πλέον ένδιαφέροντος βορειοαμερικανικού κινήματος ζωγραφικής στους τοίχους). Mike Davis, «Urban Renaissance and the Spirit of Postmodernism» («Η άστυκή άναγέννηση και τό μεταμοντέρνο πνεύμα»), *New Left Review*, 151, Μάιος-Ιούνιος 1985, σ. 112.

Ό Νταϊχβίς φαντάζεται ότι στέκομαι μέ συγκεκριμένη άπάντη στο συγκεκριμένο αυτό δείγμα μιάς μάλλον δευτερεύουσας ύπόθεσης άστυκής άνακαίνισης — ή ότι έχω ήδη διαφθαρεί. Τό άρθρο του χαρακτηρίζεται από πληθώρα χρήσιμων στοιχείων περί πόλεων, μά και από πολύ κακή πίστη. Δέν βοηθούν και πολύ τά μαθήματα πολιτικής οικονομίας όταν προέρχονται από κάποιον πού θεωρεί τήν ύποαμειβόμενη εργασία «προκαπιταλιστικό» φαινόμενο. Και δέν είμαι βέβαιος ότι έχουμε πολλά νά κερδίσουμε χρεώνοντας τή δική μας παράταξη («οι έξεγέρσεις των γκέτο του τέλους της δεκαετίας του '60») μέ σημαντικό ρόλο στη γένεση του μεταμοντέρνου (τό όποιο συνιστά τυπικό παράδειγμα ήγεμονικού στύλ της «άρχουσας τάξης», αν βέβαια δεχθούμε ότι ύπάρχει τέτοιο στύλ). Άντίστροφα κινούνται τά πράγματα προφανώς: τό κεφάλαιο (και οι πολλαπλές του «διδεισδύσεις») έρχεται πρώτο και άκολουθεί ή αντίσταση σ' αυτό, όσο και αν μερικοί άρέσκονται νά φαντάζονται τό αντίθετο. («Η διασύνδεση των έργασιών πού έπέρχεται στο έργοστάσιο δέν ύπαγορεύεται από τούς ίδιους αλλά από τό κεφάλαιο. Ό συνδυασμός τους δέν είναι δικός τους τρόπος ύπαρξης, αλλά του κεφαλαίου. Στόν έξατομικευμένο έργάτη μοιάζει αποτέλεσμα τυχαίότητας. Συνεταιρίζεται και συνεργάζεται μέ άλλους εργάτες ως ξένος, σάν νά πρόκειται γιά μηχανισμούς λειτουργίας του κεφαλαίου». Karl Marx, «Grundrisse», *Collected Works* (Άπαντα), 28ος τόμος, Νέα Υόρκη 1986, σ. 505.

Η χριτική του Νταϊχβίς άπνχει πάντως χαρακτηριστικές κορόνες της πλέον «μαχητικής» Άριστερās. Οι δεξιές αντιδράσεις στο άρθρο μου παίρνουν κατά κανόνα τή μορφή του αίσθητικού έξουσιασμού — κατακραίνεται, επί παραδείγματι, τό ότι φαίνομαι νά ταυίζω τή μεταμοντέρνα άρχιτεκτονική εν γένει μέ τήν περίπτωση Πόρτμαν, ο όποιος είναι, ύποτίθεται, ό Κόπολα, αν όχι ό Χάρολντ Ρόμπινς, των νέων άστυκών κέντρων.

* International style στο πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

χωροταξικής γλώσσας). Ὡστόσο, τό Bonaventure δέν θέλει παρὰ «νά αφήσει τόν έκπεσόντα ιστό τῆς πόλης νά παραμείνει στό Εἶναι του» (γιά νά παραφράσουμε τόν Χάιντεγγερ): καμιά πρόσθετη ἐπιρροή, καμιά γενικότερη πρωτογενῆς πολιτική ἀλλαγὴ δέν εἶναι ἐπιθυμητή — οὔτε κἀν ἀναμενόμενη.

Ἡ διάγνωση αὐτὴ ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὸ μεγάλο ἀντανεκλαστικό γυάλινο περίβλημα τοῦ Bonaventure, τοῦ ὁποῖου τῇ λειτουργίᾳ θά ἐξηγήσω τώρα κάπως διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι προηγουμένως, ὅταν ἐρμήνευα τὸ ἐν γένει φαινόμενο τῆς ἀντανεκλαστικῆς ὡς ἀνάπτυγμα μιᾶς θεματικῆς τῆς ἀναπαραγωγικῆς τεχνολογίας (δίχως ὥστόσο οἱ δύο ἀναγνώσεις νά εἶναι ἀσύμβατες μεταξύ τους). Δέν μπορούμε, ἐν προκειμένῳ, νά μὴν ὑπογραμμίσουμε τὸ γεγονός ὅτι τὸ γυάλινο περίβλημα ἀποκρούει τὴν ἔξω πόλὴ μὲ τρόπο ἀνάλογο ἐκείνου τῶν ἀντανεκλαστικῶν γυαλινῶν ἡλίου, τὰ ὁποῖα δέν ἐπιτρέπουν στὸ συνομιλητὴ σου νά δεῖ τὰ μάτια σου καὶ ἀναπτύσσουν ἔτσι μιὰ κάποια ἐπιθετικότητα ἀπέναντι στὸν ἄλλο, ἀσκοῦν ἐπάνω του μιὰ ἐξουσία. Τὸ γυάλινο περίβλημα, ἀντίστοιχα, φθάνει νά ἀποσυνδύει, σέ ἕνα ἰδιόρρυθμο ἄτοπο, τὸ Bonaventure ἀπὸ τὴ γύρω πόλιν: δέν πρόκειται κἀν γιὰ ἐξωτερικό χωρὸ, στὸ βαθμὸ πού ὅταν δοκιμάσεις νά κοιτάξεις τοὺς τοίχους τοῦ ξενοδοχείου ἀπ' ἔξω ἐκεῖνο πού βλέπεις δέν εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ξενοδοχεῖο ἀλλὰ παραμορφωμένες εἰκόνες τῶν ὧσων τὸ περιβάλλουν.

Ἄς ἀναλογιστοῦμε τώρα λίγο τίς κυλιόμενες σκάλες καὶ τοὺς ἀνελκυστῆρες. Γιά τὸν Πόρτμαν συνιστοῦν ἀσφαλῶς πηγές πραγματικῆς ἀπόλαυσης — ἰδίως οἱ ἀνελκυστῆρες, τοὺς ὁποίους ὁ δημιουργὸς τοὺς ὀνόμασε «γιγάντια κινητὰ γλυπτά» καὶ οἱ ὁποῖοι εἶναι προφανῶς βασικοὶ συντελεστὲς τοῦ ἐντυπωσιακοῦ θεαματικοῦ χαρακτῆρα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ξενοδοχείου (κι ἀκόμη περισσότερο στὴν περίπτωσιν τῶν Hyatts, ὅπου ἀνεβαίνουν καὶ πέφτουν ἀσαιμάττητα σάν γιγάντια γι�πωνέζικα φανάρια ἢ γόνδολες). Τὸ γεγονός λοιπὸν τῆς ἡβελημένα ὑπογραμμισμένης παρουσίας τους, αὐτῶν καθ' ἑαυτῶν, στὸ προσκήνιο ἐπιβάλλει, πιστεύω, νά θεωρήσουμε αὐτοὺς τοὺς «μεταφορεῖς ἀνθρώπων» (σύμφωνα μὲ τὴν ὀρολογία τοῦ ἴδιου τοῦ Πόρτμαν πού παραφράζει τὸν Ντίσνεϋ) ὡς κάτι παραπάνω ἀπὸ λειτουργικὰ στοιχεῖα ἐνός μηχανισμοῦ. Γνωρίζουμε, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅτι ἡ πρόσφατη ἀρχιτεκτονικὴ θεωρία ἔχει ἀρχίσει νά δανεῖζεται τὴν προβληματικὴ τῆς ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἄλλα γνωστικὰ πεδία ἀναλoοῦν τὴν ἀφήγησιν: προσπαθεῖ νά ἀναγνώσει τίς μετακινήσεις μας μέσα σέ τέτοια κτίρια ὡς οἰονεῖ ἀφηγήματα ἢ ἱστορίες, δυναμικὲς τροχιές καὶ ἀφηγηματικὰ μοντέλα τὰ ὁποῖα ἐμεῖς, οἱ ἐπισκέπτες, καλοῦμαστε νά πραγματώσουμε καὶ νά ὀλοκληρώσουμε

μέ τά ίδια μας τά σώματα καί τίς ίδιες μας τίς κινήσεις. Στήν περίπτωση τοῦ Bonaventure, ὥστόσο, ἔχουμε μιά διαλεκτική κορύφωση τῆς διαδικασίας αὐτῆς: ἡ ἐντύπωσή μου εἶναι ὅτι οἱ ἀνεγκυστεῖρες καί οἱ κυλιόμενες σκάλες ὑποκαθιστοῦν πλέον ἐδῶ τήν κίνηση, συνάμα ὁμως—καί αὐτό εἶναι τό κυριότερο— αὐτοπροσδιορίζονται ὡς νέου τύπου σύμβολα τῆς σκέψης καί ἐμβλήματα τῆς κίνησης (κάτι πού θά φανεῖ ἀκόμα καθαρότερα ὅταν ἔρθουμε στό ζήτημα τοῦ τί ἀπέγιναν, στό κτίριο αὐτό, οἱ παλιότερες μορφές μετακίνησης, καί, πάνω ἀπ' ὅλες, τό βάδισμα τό ἴδιο). Τό ἀφήγημα τοῦ περιπάτου ἔχει πλέον ὑπερκερασθεῖ, μετουσιωθεῖ, ἀντικειμενικοποιηθεῖ καί ἀντικατασταθεῖ ἀπό μιά μηχανή μεταφορᾶς, ἡ ὁποία μετατρέπεται σέ ἀλληγορικό σημαῖνον ἐκείνης τῆς βόλτας, τῆς παλιάς, πού δέν μᾶς ἐπιτρέπεται πλέον νά κάνουμε μόνοι μας: ὁπότε ὁδηγοῦμαστε σέ μιά διαλεκτική ἐντατικοποίηση τῆς αὐτοαναφορικότητος* κάθε μοντέρνας κουλτούρας, ἡ ὁποία τείνει νά ἐπιστρέφει στόν ἑαυτό της καί νά ὀρίσει ὡς περιεχόμενό της τήν ἴδια της τήν πολιτιστική παραγωγή.

Δέν μοῦ εἶναι τό ἴδιο εὐκόλο νά μεταφέρω ἐδῶ τήν πραγματική ἐμπειρία τοῦ χώρου πού βιώνεις ὅταν ἀφήνεις πίσω σου τίς ἀλληγορικές αὐτές κατασκευές γιά νά μπεῖς στό λόμπυ ἢ στό ἄτριοιμ, μέ τήν τεράστια κεντρική του κολόνα τριγυρισμένη ἀπό μιά λίμνη σέ μικρογραφία καί τό ὅλο σύστημα τοποθετημένο ἀνάμεσα στούς τέσσερις συμμετρικούς πύργους τῶν δωματίων, μέ τούς ἀνεγκυστεῖρες τους, μέ ὑπερυψωμένους ἐξώστες ὀλόγυρα καί τό βλέμμα καί ὅλο σου τό σῶμα μέσα σ' αὐτόν τόν ὑπερχῶρο· κι ἂν προηγουμένως, ὅταν μιλοῦσα γιά τήν ἀπαλοιφή τοῦ βάθους στή μεταμοντέρνα ζωγραφική ἢ λογοτεχνία, ἔμοιαζε μᾶλλον δύσκολο νά ἐπιτευχθεῖ κάτι ἀντίστοιχο στήν ἴδια τήν ἀρχιτεκτονική, ἴσως ἡ μαγευτική αὐτή καταβύθιση μᾶς δίνει τό μορφολογικό ἀνάλογο τῆς ἀπαλοιφῆς αὐτῆς σέ διαφορετικό πλαίσιο.

Στό πλαίσιο αὐτό οἱ ἀνεγκυστεῖρες καί οἱ κυλιόμενες σκάλες συνιστοῦν, ἐπίσης, μιά διαλεκτική ἀντίθεση. Θά μπορούσαμε νά θεωρήσουμε ὅτι ἡ μεγάλωπερη κίνηση τοῦ ἀνεγκυστήρα σέ στυλ γόνδολας εἶναι καί αὐτή διαλεκτικό ἀντίβαρο τοῦ ὑπερπλήρους χώρου τοῦ ἄτριοιμ: μᾶς παρέχει τή δυνατότητα μιᾶς ριζικά διαφορετικῆς, συμπληρωματικῆς ὥστόσο, ἐμπειρίας χώρου. Τῆς ἐμπειρίας μιᾶς οἰονεῖ ἐκτόξευσης ἀπό τήν ὁρφή πρὸς τά ἔξω, μέσα ἀπό ἕναν ἀπό τούς τέσσερις συμμετρικούς πύργους, μέ τήν ἀναφορά (τό ἴδιο τό Λός Ὑντζελες δηλαδή) νά ἀπλώνεται μπροστά μας κόβοντάς μας

* Dialectical intensification of autoreferentiality στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

τήν άνάσα, σχεδόν τρομακτική. "Όμως καί αύτή άκόμη ή κάθετη μετακίνηση είναι περιορισμένη: ό άνελκυστήρας μās άνεβάζει μέχρι έναν από τούς περιστρεφόμενους έκείνους χώρους δεξιώσεων όπου καθόμαστε για νά βρεθούμε καί πάλι σέ κατάσταση παθητικού θεατή τής πόλης, ή όποία έχει πλέον μετατραπεί σέ είκόνα του έαυτού της μέ τή θέα της νά άπλώνεται μέσα από τά τζάμια.

Μπορούμε νά ολοκληρώσουμε τήν άνάλυση αύτή επιστρέφοντας στον κεντρικό χώρο του λόμπυ (σημειώνοντας, παρεμπιπτόντως, ότι τά δωμάτια του ξενοδοχείου είναι, από αισθητικής άπόφως, περιθωριοποιημένα: οί διάδρομοι τών αντίστοιχων χώρων είναι χαμηλοτάβανοι καί σκοτεινοί, λειτουργικοί μέχρι καταθλίψως, ενώ εύκολα καταλαβαίνει κανείς ότι τά ίδια τά δωμάτια είναι από αισθητικής άπόφως χειρίστα). "Η κάθοδος είναι μάλλον έντυπωσιακή, νά πέφτεις πάλι βαρίδι από τήν όροφή κατευθείαν στά νερά τής λίμνης. Καί αυτό πού συμβαίνει όταν φτάνεις επίτέλους κάτω δέν μπορεί νά περιγραφεί παρά ως κατάσταση ιλιγγιώδους συγχύσεως, λές καί ό χώρος έκδικαίται έκείνους οί όποιοι άκόμα έπιμένουν νά θέλουν νά τόν περπατήσουν. Είναι τέτοια ή συμμετρία τών τεσσάρων πύργων, ώστε είναι πρακτικά άδύνατον νά βρείς τό δρόμο για τό λόμπυ· πρόσφατα, έγχρωμα σήματα καί κατευθυντήριες πινακίδες προσπάθησαν, μέ εύγλωττα θλιβερά άποτελέσματα, νά άποκαταστήσουν τίς συνισταμένες ενός παλιότερου χώρου. Καί ή πλέον κραυγαλέα έκφανση αύτής τής μεταλλαγής του χώρου είναι, ίσως, τό δίλημμα στό όποίο βρέθηκαν οί καταστηματοάρχες στους διάφορους έξώστες: από τήν ώρα πού άνοιξε τό ξενοδοχείο, τό 1977, ήταν όλοφάνερο ότι ούδείς έπρόκειτο ποτέ νά είναι σέ θέση νά φτάσει στά καταστήματα αυτά, καί ότι, άκόμα κι άν κατόρθωνε κάποια στιγμή νά έντοπίσει τό μαγαζί πού τόν ένδιέφερε, τίποτα δέν μπορούσε νά του έγγυθηί ότι τήν έπόμενη φορά θά είχε τήν ίδια τύχη. "Αποτελεσμα: οί έμποροι ένοικοι είναι σέ άπόγνωση καί όλα τά έμπορεύματα προσφέρονται σέ τιμές εύκαιρίας. Κι άν θυμηθούμε ότι ό Πόρτμαν είναι όχι μόνον άρχιτέκτονας αλλά καί έπιχειρηματίας, έκατομμυριούχος επενδυτής (καλλιτέχνης καί, τήν ίδια στιγμή, καπιταλιστής μέ τά όλα του), πώς νά μήν ύποθέσουμε ότι υπεισέρχεται σέ όλα αυτά καί κάποιου είδους «έπιστροφή του άπωθημένου»;

"Ετσι φθάνω λοιπόν στό κυρίως έπιχείρημά μου ως προς τό ζήτημα αυτό: αύτή ή πολύ πρόσφατη μεταλλαγή του χώρου —ό μεταμοντέρνος υπερχώρος— κατόρθωσε τελικά νά ύπερβεί τίς δυνατότητες πού έχει τό άτομικό ανθρώπινο σώμα νά αυτοτοποθετείται, νά όργανώνει αισθητηριακά τό άμεσό του

περιβάλλον και νά όριοθετεῖ νοητά τή θέση του σέ χαρτογραφημένο έξωτερικό χώρο. Μποροῦμε κατ' έπέκταση νά διατυπώσουμε τήν ακόλουθη πρόταση: ἡ άνησυχητική αὐτή διάζευξη σώματος καί δομημένου περιβάλλοντος — τῆς όποίας ἡ σχέση μέ τήν άρχική σαγήνη τών παλαιότερων μοντερνισμῶν εἶναι άνάλογη μέ τή σχέση πού ἔχουν οἱ ταχύτητες τών διαστημόπλοιων μέ τίς ταχύτητες τών αὐτοκινήτων— μπορεί νά θεωρηθεῖ, καθ' έαυτή, σύμβολο καί άνάλογη ενός άκόμη πιό σκληροῦ διλήμματος. Τό διλήμμα συνίσταται στήν άδυναμία τοῦ νοῦ νά χαρτογραφήσει, τουλάχιστον ἐπὶ τοῦ παρόντος, τό εύρύτατο πολυεθνικό καί άποκεντροποιημένο παγκόσμιο ἐπικοινωνιακό δίκτυο όπου βρισκόμαστε ἐγκλωβισμένοι ὡς ἐπὶ μέρους ὑποκειμένα.

Φοβᾶμαι, ὅμως, ὅτι ὁ χώρος τοῦ Πόρτμαν κινδυνεύει νά θεωρηθεῖ κάτι ἐντελῶς ἐξαιρετικό ἢ φαινομενικά περιθωριακό, κάτι πού άφορᾷ άποκλειστικά τή διασέδαση, τῆς τάξεως μιᾶς Ντίσεϋλαντ. Θά κλείσω λοιπόν άντιπαράβάλλοντας τόν συγκαταβατικό αὐτό (άνησυχητικό ὡστόσο) χώρο τῆς διασέδασης καί τοῦ ἐλεύθερου χρόνου μέ τό άνάλόγό του σέ ἕνα πεδίο πολύ διαφορετικό καί πιό συγκεκριμένα στό χώρο τοῦ μεταμοντέρνου πολέμου, ἰδίως ὅπως τόν καταγράφει ὁ Μάικλ Χέρ στίς Ἀνταποκρίσεις (*Dispatches*), τό πολύ σημαντικό βιβλίο του ἐπάνω στήν ἐμπειρία τοῦ Βιετνάμ. Ἡ ἐκπληκτική γλωσσική καινοτομία τοῦ ἔργου μπορεί άσφαλῶς νά θεωρηθεῖ μεταμοντέρνα, ἔτσι ὅπως ἐκλεκτικά συγχωνεύει στό άπρόσωπο ὕφος της μιᾶ μεγάλη γκάμα σύγχρονων κοινωνικῶν ἰδιολέκτων κυρίως τῆς γλώσσας τοῦ ρόκ καί τών μαύρων: αὐτή ἡ συγχώνευση, ὅμως, ὑπαγορεύεται άπό προβλήματα περιεχομένου. Ὁ πρῶτος ἐκεῖνος τρομακτικός μεταμοντέρνος πόλεμος δέν μπορεί νά ἐξιστορηθεῖ μέ βάση κανένα άπό τά παραδοσιακά παραδείγματα τοῦ πολεμικοῦ μυθιστορήματος ἢ φιλμ — καί μάλιστα αὐτή άκριβῶς ἡ χρεοκοπία ὄλων τών προηγούμενων άφηγηματικῶν παραδειγμάτων, μαζί μέ τή χρεοκοπία τῆς όποιασδήποτε κοινῆς γλώσσας μέσω τῆς όποίας ἕνας βετεράνος θά μπορούσε νά μεταφέρει μιᾶ τέτοια ἐμπειρία, συνιστοῦν ἕνα άπό τά βασικά θέματα τοῦ βιβλίου καί μπορούν νά θεωρηθοῦν παράγοντες πού διανοίγουν τό δρόμο ενός καθαρά καινούργιου αὐτοπαθοῦ στοχασμοῦ. Ἡ άνάλυση τοῦ Μπένγιαμιν, γιά τόν τρόπο μέ τόν όποῖο ὁ μοντερνισμός τοῦ Μπωντλαίρ ἀναδύεται μέσα άπό μιᾶ νέα ἐμπειρία τῆς τεχνολογίας τῆς πόλης, ἡ όποία ὑπερβαίνει ὄλες τίς παλαιότερες συνήθειες τών σωματικῶν αἰσθήσεων, άποδεικνύεται, μπροστά σ' αὐτό τό καινούργιο καί κυριολεκτικά άσύλληπτο κβαντικό ἄλμα τῆς τεχνολογικῆς

άλλοτρίωσης, μοναδική όχι μόνο από την άποψη του πόσο εύστοχη είναι αλλά και από την άποψη του πόσο έχει ξεπεραστεί:

«Ήταν της σειραῖς τῶν ἐπιζώντων κινούμενων στόχων, πραγματικό παιδί του πολέμου, καθ' ὅτι, ἐκτός ἀπό τίς σπάνιες φορές πού σ' ἀφήνανε σύζυλο, στά χρύα τοῦ λουτροῦ, τό σύστημα φρόντιζε νά σ' ἔχει συνέχεια νά τρέχεις, ἄν ἔτσι νόμιζες πώς ἤθελες. Γιά τεχνική ἐπιβίωσης καλή ἦταν, ὅσο κι οἱ ἄλλες, ἀφοῦ βέβαια ἦσουν πού ἦσουν ἐκεῖ, γιατί νά μή βλέπεις ἀπό κοντά· ξεκινούσε γερά, μιά χαρά, μά προχωρώντας γινότανε χωνί, γιατί ὅσο περισσότερο ἔτρεχες τόσο περισσότερα ἐβλεπες, κι ὅσο περισσότερα ἐβλεπες τόσο περισσότερο ξυστά σ' ἔπαιρνε ὁ θάνατος κι ὁ ἀκρωτηριασμός, κι ὅσο πιό ξυστά σέ παίρναν αὐτά τόσο λιγότερο εἶχες τόν ἑαυτό σου γιά ἐπιζώντα. Καμπόσοι ἀπό μᾶς τρέχαμε ἀπό δῶ κι ἀπό κεῖ σάν ἀποτρελαμένοι, μέχρι πού δέν βλέπαμε πιά κατά πού τρέχαμε, τόν πόλεμο μονάχα βλέπαμε, ὅλη του τήν ἐπιφάνεια ὥρες ὥρες, ἀναπάντεχα, καί τό βάθος του. Κι ὅσο εἴχαμε τά κόπτερα γιά ταξιά, ἔπρεπε νά 'μαστε πεθαμένοι στήν κούραση ἢ χωμένοι ὥς τό λαιμό στήν κατάθλιψη ἢ νά 'χουμε φουμάρει καμιά ντουζίνατσιμπούκια ὅπιο γιά νά καθήσουμε ἡσυχοί, φαινομενικά ἔστω, ὅλο συνεχίζαμε τήν τρεχάλα κάτω ἀπ' τό πετσί μας, λές καί κάτι μᾶς κυνηγοῦσε, χά, χά, La Vida Loca. Γιά κάμποσους μῆνες μετά τήν ἐπιστροφή μου τά ἐκατοντάδες ἐλικόπτερα πού μέ εἶχαν πετάξει ἄρχισαν νά μαζεύονται ἴσαμε πού φτιάξανε ἕνα τεράστιο μαζικό μετακόπτερο πού ἦταν γιά μένα τό πιό σέξυ πράγμα πού ὑπῆρχε στή γῆ· σωτήρας-τιμωρός, προμηθευτής-φαταούλας, δεξί χέρι-ἀριστερό χέρι, σβέλτο, χυτό, ξυπνό καί ἀνθρώπινο· καυτό ἀτσάλι, γράσα, καλύμματα λινάσας νά στάζουμε ζουγκλα, ἰδρώτας νά στεγνώνει καί νά λιώνει πάλι, ρόχ ἔντ ρόλ στήν κασέτα ἀπό τό ἕνα αὐτί καί πολυβολισμοί στήν πόρτα ἀπό τό ἄλλο, βενζίνη, ζέστα, ζωτικότητα καί ὁ ἴδιος ὁ θάνατος οὔτε κἀν ἀπρόσκλητος».²⁰

Στή νέα αὐτή μηχανή, ἡ ὁποία δέν ἀναπαριστᾷ πλέον τήν κίνηση, ὅπως οἱ παλιότερες μοντέρνες μηχανές τοῦ τρένου ἢ τοῦ ἀεροπλάνου, παρὰ ἀναπαρίσταται μονάχα ἐν κινήσει, συμπυκνώνεται κάτι ἀπό τό μυστήριο τοῦ νέου μεταμοντέρνου χώρου.

20. Michael Herr, *Dispatches* (Ἄνταποκρίσεις), Νέα Ὑόρκη 1978, σ. 8-9.

ΣΤ'

Ἡ ἔννοια τοῦ μεταμοντέρνου, τὴν ὁποία ἀναπτύσσουμε ἐδῶ, εἶναι ἱστορική μᾶλλον παρά ἀπλῶς αἰσθητική. Ἀξίζει νά ἐπιμεινουμε ἰδιαίτερα στή ριζική διάκριση μεταξύ δύο ἀπόψεων: γιὰ τὴ μία ἄποψη, τὸ μεταμοντέρνο εἶναι ἕνα (προαιρετικό) στυλ ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα διαθέσιμα ἐνῶ ἡ δεύτερη θέλει νά τὸ συλλάβει ὡς πολιτιστική δεσπόζουσα τῆς λογικῆς τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ. Οἱ δύο ἀπόψεις ὁδηγοῦν λοιπόν σέ δύο πολύ διαφορετικούς τρόπους σύλληψης τοῦ φαινομένου στό σύνολό του: ἀπό τὴ μιὰ πλευρὰ ἔχουμε ἡθικοῦ τύπου κρίσεις (θετικές ἢ ἀρνητικές, ἀδιάφορο) καί ἀπό τὴν ἄλλη μιὰ πραγματικά διαλεκτική προσπάθεια νά σκεφτοῦμε τὸ παρόν μας μέσα στόν ἱστορικό χρόνο.

Γιὰ ὁρισμένες θετικές ἡθικές κρίσεις ἐπὶ τοῦ μεταμοντέρνου δέν χρειάζεται νά πούμε καί πολλά: οἱ αὐτάρεσκοι (ἀλλά παραληρηματικοί) ἄκριτοι πανηγυρικοί γιὰ τόν νέο αὐτὸ αἰσθητικό κόσμο (συμπεριλαμβανομένης καί τῆς κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς του διάστασης, ἡ ὁποία χαιρετίζεται μέ ἀντίστοιχο ἐνθουσιασμό κάτω ἀπὸ τὴ συνθηματολογία τῆς «μεταβιομηχανικῆς κοινωνίας») εἶναι προφανῶς ἀπαράδεκτοι, ἂν καί συχνά μᾶς διαφεύγει τὸ γεγονός ὅτι οἱ τρέχουσες φαντασιώσεις περὶ λυτρωτικῆς λειτουργίας τῆς ὑψηλῆς τεχνολογίας, ἀπὸ τὰ μικροτίπ ὡς τὰ ρομπότ — φαντασιώσεις τίς ὁποῖες συντηροῦν ὄχι μόνο ποικίλες ἀριστερές καί δεξιές κυβερνήσεις ἐν ἀμηχανία ἄλλὰ καί πολλοὶ διανοούμενοι — κατ' οὐσίαν συνάδουν πλήρως μέ τίς ἀφελέστερες ἀπολογίες τοῦ μεταμοντέρνου.

Πράγμα πού σημαίνει, ὅμως, ὅτι γιὰ λόγους συνέπειας ὀφείλουμε νά ἀπορρίψουμε καί τίς ἡθικολογικές καταδίκες τοῦ μεταμοντέρνου, τῆς «κοινοτοπίας» πού τὸ χαρακτηρίζει σέ ἀντιδιαστολή μέ τὴν οὐτοπική «ὑψηλὴ σοβαρότητα» τῶν μεγάλων μοντερνισμῶν: κρίσεις πού ἀπαντοῦν καί στὴν Ἀριστερά καί στὴν ἄκρα Δεξιά. Ἀναμφίβολα, ἡ λογικὴ τοῦ ὁμοιώματος, μέ τίς μετατροπές τῶν παλαιῶν πραγματικοτήτων σέ τηλεοπτικές εἰκόνες, δέν ἀναπαράγει ἀπλῶς τὴ λογικὴ τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ· τὴν ἐνισχύει καί τὴν ἐντατικοποιεῖ. Καί τὴν ἴδια στιγμή, οἱ πολιτικές ὁμάδες πού γυρεῦουν νά παρέμβουν ἄμεσα στὴν ἱστορία καί νά τροποποιήσουν τὴν κατὰ τὰ ἄλλα ἀνενεργὸ δυναμικὴ τῆς (εἴτε εἰκάζοντας τόν προσανατολισμό τῆς σ' ἕναν σοσιαλιστικό μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας εἴτε θέλοντας νά στρέψουν τὴν κοίτη σέ μιὰ ὀπισθοδρομικὴ ἀναβίωση ἐνός ἀπλούστερου φανταστικοῦ

παρελθόντος) βρίσκουν βεβαίως ένα σωρό τρωτά και αξιοκατάκριτα σ' αυτή την πολιτιστική έκφραση είκαστικού έθισμού, ό όποιος, μεταμορφώνοντας τό παρελθόν σε όπτικές ψευδαισθήσεις, στερεότυπα ή κείμενα, καταλύει έν τέλει κάθε πρακτική αίσθηση μέλλοντος και συλλογικού δράματος, και έγκαταλείπει, κατ' επέκταση, κάθε σκέψη μελλοντικής αλλαγής αντικαθιστώντας την μέ φαντασιώσεις όλικής καταστροφής, άνεξήγητα κατακλυσμιαίας, είτε πρόκειται για τό φάσμα τής τρομοκρατίας στό κοινωνικό επίπεδο είτε για τό φάσμα του καρκίνου στό προσωπικό. Άλλά έάν τό μεταμοντέρνο είναι ιστορικό φαινόμενο, τότε ή απόπειρα νά έννοηθει μέ τούς όρους ήθικών ή ήθικολογικών κρίσεων πρέπει, τελικά, νά θεωρηθεί λογικό σφάλμα. Πράγμα τό όποιο φαίνεται καθαρότερα άν συγκρίνουμε προσεκτικότερα την άποψη του κριτικού τής πολιτιστικής παραγωγής και την άποψη του ήθικολόγου· ό δεύτερος, μαζί του και όλοι έμείς, είναι πλέον τόσο βαθιά ένσωματωμένος στόν μεταμοντέρνο χώρο, τόσο βαθιά διαποτισμένος, μολυσμένος από τίς νέες πολιτιστικές του κατηγορίες, ώστε ή πολυτέλεια τής παλαιού τύπου ιδεολογικής κριτικής, ή άγανακτισμένη ήθική καταγγελία του αντίπαλου, καθίσταται άνευ άντικειμένου.

Ή διάκριση πού προτείνω έδω είχε ήδη καθιερωθεί από τόν Χέγκελ, μέ τή μορφή τής διαφοροποίησης μεταξύ τής άτομικής ήθικότητας και ήθικολογίας (Moralität) και του πολύ διαφορετικού εκείνου πεδίου συλλογικών κοινωνικών αξιών και πρακτικών (Sittlichkeit).²¹ Όριστική μορφή, ωστόσο, τής έδωσε ό Μάρξ, άναπτύσσοντας την ύλιστική διαλεκτική, και μάλιστα στις κλασικές εκείνες σελίδες του Μανιφέστου όπου διδάσκεται τό δύσκολο μάθημα ενός γνησιότερα διαλεκτικού τρόπου του σκέπτεσθαι, τό μάθημα για την ιστορική ανάπτυξη και αλλαγή. Τό άντικείμενο του μαθήματος είναι, βεβαίως, ή ιστορική εξέλιξη του ίδιου του καπιταλισμού και ή ανάπτυξη μιας άστικής κουλτούρας. Σέ ένα πολύ γνωστό χωρίο, ό Μάρξ μās προτρέπει πειστικότερα νά επιδιώξουμε τό άνεπίτευκτο, δηλαδή νά σκεφτούμε την εξέλιξη αυτή και θετικά και άρνητικά την ίδια στιγμή· νά φθάσουμε, έν όλγοις, σε έναν τρόπο σκέψης ικανό νά συλλαμβάνει συγχρόνως και τά καταφανώς όλέθρια χαρακτηριστικά του καπιταλισμού αλλά και την έκπληκτική άπελευθερωτική του δυναμική — σε έναν και μόνο στοχασμό και δίχως νά μετριάζεται ή δύναμη χαμιάς από τίς δύο κρίσεις. Καλούμαστε νά ύψώσουμε,

21. Βλέπε τό άρθρο μου «Morality and Ethical Substance», *The Ideologies of Theory* («Ήθικότητα και ήθικό ούσιωδες»), *Οί ιδεολογίες τής θεωρίας*, όπ.π.

τρόπον τινά, τή σκέψη μας σέ ἓνα σημεῖο ἀπ' ὅπου μποροῦμε νά ἀντιληφθοῦμε ὅτι ὁ καπιταλισμός εἶναι, τήν ἴδια ἀκριβῶς στιγμή, ὅ,τι καλύτερο συνέβη ποτέ στήν ἀνθρωπότητα μά καί ὅ,τι χειρότερο. Ἡ ὀλίσθησις ἀπό τήν αὐστηρή αὐτή διαλεκτική ἐπιταγή στήν ἀνετότερη θέση τῆς ἠθικολογικῆς τοποθέτησης εἶναι ἀναπόφευκτη καί καθ' ὅλα ἀνθρώπινη· παρ' ὅλ' αὐτά, ὁ ἐπείγων χαρακτήρας τοῦ ζητήματος ἀπαιτεῖ νά ἐπιχειρήσουμε τουλάχιστον νά στοχαστοῦμε διαλεκτικά τήν πολιτιστική ἐξέλιξη τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ ὡς καταστροφή μά καί πρόοδο συνάμα.

Μιά τέτοια προσπάθεια ὑποδεικνύει ἀμέσως δύο ἐρωτήματα μέ τά ὁποῖα θά κλείσουμε τώρα τίς παρατηρήσεις μας. Μποροῦμε πράγματι νά ἐντοπίσουμε ὀρισμένες «στιγμές ἀλήθειας» μέσα στίς μᾶλλον ἐμφανεῖς «στιγμές πλάνης» τῆς μεταμοντέρνας κουλτούρας; Καί, ἀκόμα κι ἂν κάτι τέτοιο εἶναι δυνατόν, μήπως ἐν τέλει μέσα στή διαλεκτική ὀπτική τῆς ιστορικῆς ἐξέλιξης, ὅπως τήν περιγράψαμε προηγουμένως, ὑπάρχει κάτι πού μᾶς ἀδρανοποιεῖ; Μήπως μιά τέτοια ὀπτική, μέ τό νά ἐξαφανίξει συστηματικά τίς δυνατότητες δράσης μέσα στήν ἀδιαπέραστη ὁμίχλη τῆς ιστορικῆς ἀναγκαιότητας, τείνει νά μᾶς ἀκίνητοποιήσει καί νά μᾶς ὠθήσει στήν παθητικότητα τοῦ ἀνέλπιδου; Τά δύο αὐτά (συναφῆ) ζητήματα ἀξίζει νά συζητηθοῦν, ἐφ' ὅσον πρόκειται γιά τίς τρέχουσες δυνατότητες μιᾶς καίριας πολιτιστικῆς πολιτικῆς καί γιά τή δόμηση μιᾶς γνήσια πολιτικῆς παιδείας.

Ἐστιάζοντας ἔτσι τό ζήτημα, θέτουμε ἄμεσα, βεβαίως, τό οὐσιαστικότερο θέμα τῆς ἐν γένει τύχης τῆς κουλτούρας καί τῆς εἰδικῆς λειτουργίας της ὡς συγκεκριμένου κοινωνικοῦ ἐπιπέδου ἢ παράγοντα στή μεταμοντέρνα ἐποχή. Ὅλα ὅσα λέγαμε προηγουμένως ὑποδεικνύουν ὅτι αὐτό πού ἀποκαλούσαμε μεταμοντέρνο εἶναι ἀδιαχώριστο ἀπό (καί ἀσύλληπτο δίχως) τήν ὑπόθεση ὅτι ἐπῆλθε κάποιου εἶδους θεμελιώδης ἀλλαγὴ στή σφαῖρα τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ, ἀλλαγὴ πού ἐνέχει σημαντικότερες μετατροπές τῆς κοινωνικῆς του λειτουργίας. Παλαιότερες ἀναλύσεις τοῦ χώρου, τῆς λειτουργίας ἢ τῆς σφαῖρας τοῦ πολιτισμοῦ (καί ἰδίως τό κλασικό δοκίμιο τοῦ Χέρμπερτ Μαρκουῆ *Ὁ καταφατικός χαρακτήρας τῆς κουλτούρας* [*The Affirmative Character of Culture*]) ἐπέμειναν πολύ σ' αὐτό πού, στό πλαίσιο μιᾶς ἄλλης ὀρολογίας, θά ἀποκαλούσαμε «ἡμιαυτονομία» τοῦ πολιτισμικοῦ. Πρόκειται γιά τό γεγονός ὅτι ἡ κουλτούρα ὑπάρχει φανταστικά (ἀλλά οὐτοπικά), καλῶς ἢ κακῶς, ὑπεράνω τοῦ πρακτικοῦ κόσμου τοῦ ὄντος, τόν ὅποιο ἀντικατοπτρίζει ἀντανεκλώνοντας τήν εἰκόνα του μέ μορφές

πού ποικιλούν από τη νομιμοποίηση μιᾶς κολακευτικής απομίμησης ὡς τὴν εἰκονοκλαστική ἀμφισβήτηση τῆς κριτικῆς σάτιρας ἢ τῆς οὐτοπικῆς ὁδύνης.

Ἐκεῖνο πού θά ἔπρεπε τώρα νά ἐξετάσουμε εἶναι τὸ κατὰ πόσο μέσα στὴ λογική τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ καταλύθηκε αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἡμιαυτονομία τῆς σφαίρας τοῦ πολιτισμοῦ. Ὡστόσο, ἡ ἀποψη ὅτι ὁ πολιτισμός σήμερα δέν χαίρει τῆς σχετικῆς αὐτονομίας ἐνὸς ἐπιπέδου μεταξύ ἄλλων, ἡ ὁποία τὸν διέκρινε ἄλλοτε, σέ πρωιμότερες στιγμές τοῦ καπιταλισμοῦ (γιά νά μὴν ἀναφερθοῦμε σέ προκαπιταλιστικές κοινωνίες), δέν ὀδηγεῖ κατ' ἀνάγκην στοῦ συμπεράσματος ὅτι ὁ πολιτισμός ἐξαλειφθηκε ἢ ἐξαφανίστηκε. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα· τὸ συμπεράσμα πρέπει νά εἶναι ὅτι ἡ κατάλυση τῆς αὐτονομίας τῆς σφαίρας τοῦ πολιτισμοῦ νοεῖται πλέον ὡς οὐνοεῖ ἐκρηξη: κατακλυσμαῖα ἐξάπλωση κουλτούρας σέ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς κοινωνικῆς σφαίρας, σέ σημεῖο πού τὰ πάντα στὴν κοινωνική μας ζωὴ —ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀξία καὶ τὴν κρατικὴ ἰσχύ μέχρι τίς πρακτικὲς μὰ καὶ τίς ἰδιεῖς τίς ψυχικὲς δομές— μποροῦν πλέον νά θεωρηθοῦν πολιτιστικῆς ὕφης, μέ μιὰ καινούργια, μὴ θεωρητικοποιημένη ἀκόμα ἔννοια τοῦ ὄρου. Καὶ ἡ πρόταση αὕτη συνάδει πρὸς τὴν προηγούμενη διάγνωσή μας περὶ κοινωνίας τῆς εἰκόνας ἢ τοῦ ὁμοιώματος καὶ μετατροπῆς τοῦ «πραγματικοῦ» σέ σειρά ἀντίστοιχων ψευδογεγονότων.

Ὅλα τὰ παραπάνω ὑποδεικνύουν ἐπίσης ὅτι, κατὰ πάσα βεβαιότητα, ὁρισμένες ἀπὸ τίς πλέον προσφιλεῖς μας καὶ δοκιμασμένες στοῦ χρόνου ριζοσπαστικὲς ἀντιλήψεις ὡς πρὸς τὴ φύση τῆς πολιτιστικῆς πολιτικῆς ἐλέγχονται ὡς ἀπαρχαιωμένες. Ὅσο καὶ ἂν οἱ ἀντιλήψεις αὐτές διέφεραν μεταξύ τους —ἀρχίζοντας ἀπὸ συνθήματα ἀρνητικότητας, ἀντίθεσης καὶ ἀνατροπῆς καὶ καταλήγοντας στὴν κριτικὴ καὶ τὸν αὐτοπαθὴ στοχασμό—, ἐνέειχαν ἀπὸ κοινοῦ μιὰ συγκεκριμένη προϋπόθεση, κατὰ βάση στοῦ ἐπίπεδο τοῦ χώρου, ἡ ὁποία μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ κωδικοποιημένα μέ τὴν ἐπίσης δοκιμασμένη στοῦ χρόνου φράση «κριτικὴ ἀπόσταση». Δέν ὑπάρχει σήμερα τρέχουσα θεωρία πολιτιστικῆς πολιτικῆς τῆς Ἀριστερᾶς πού νά μὴν χρησιμοποιεῖ, μέ τὴ μιὰ ἢ μέ τὴν ἄλλη μορφή, ὡς βασικὸ της ἐργαλεῖο τὴν ἔννοια μιᾶς ἐλάχιστης ἔστω αἰσθητικῆς ἀπόστασης, μιᾶς δυνατότητας τοποθέτησης τῆς πολιτιστικῆς πράξης ἐντὸς τοῦ σώματος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ Εἶναι, σέ θέση ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ Εἶναι αὐτὸ νά μπορεῖ νά γίνῃ στόχος. Τὸ πρόβλημα, ὅμως, ὅπως ὑποδεικνύει ἡ προηγούμενη ἀνάλυσή μας, εἶναι ὅτι ἡ ἀπόσταση (ἡ ἀπόσταση ἐν γένει, συμπεριλαμβανομένης, ὅπως ἰδιαίτερως, καὶ τῆς «χρονικῆς

άποστασης») είναι αυτό ακριβώς που εξαλειφθηκε μέσα σ' αυτόν τον νέο χώρο του μεταμοντέρνου. Βρισκόμαστε καταβυθισμένοι στους υπερπλήρεις πλέον και έκχειλιζοντες δγκους του, σέ σημείο που τά ίδια μας τά μεταμοντέρνα σώματα έχουν απογυμνωθεί από τίς συνισταμένες του χώρου και είναι πρακτικά (κατά πόσο μάλλον θεωρητικά) άνήμπορα νά άποστασιοποιηθούν: έν τώ μεταξύ, όπως ήδη σημειώσαμε, ή κατακλυσμιαία νέα επέκταση του πολυεθνικού κεφαλαίου καταλήγει στό νά επιβάλλει και νά άποικήσει εκείνους ακριβώς τούς προκαπιταλιστικούς θύλακους (τή φύση και τό άσυνειδητο), οί όποιοι παρείχαν έκτοπα και άρχιμηδεια έρείσματα στή λειτουργικότητα της κριτικής. Ή συνοπτική γλώσσα της προσδοχής (κοπτάσια) είναι, γι' αυτόν ακριβώς τό λόγο, πανταχού παρούσα στήν Άριστέρα αλλά άποδεικνύεται ανεπαρκέστατη γιά τήν κατανόηση της σημερινής κατάστασης μέσα στήν όποία (όπως όλοι μας μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο διαισθανόμαστε) έχουν κατά κάποιο τρόπο μυστικά άφοπλιστεί και έπανενσωματωθεί στό σύστημα όχι μόνο οί τοπικά όριοθετημένες μορφές άντικουλτούρας και άντιστασιακού άναρτοπόλεμου αλλά ακόμα και οί άνοιχτά πολιτικές παρεμβάσεις όπως εκείνες τών The Clash: όλα μπορούν κάλλιστα νά θεωρηθούν τμήμα του συστήματος, έφ' όσον άδυνατούν νά βρεθούν σέ άπόσταση ως πρός αυτό.

Καταλήγουμε λοιπόν στήν ακόλουθη πρόταση: αυτός ό έξαιρετικά άποθαρρυντικός, καταθλιπτικός νέος χώρος, ως όλότητα, συνιστά τή «στιγμή της αλήθειας» του μεταμοντέρνου. Τό λεγόμενο μεταμοντέρνο «ύφος» δέν είναι παρά ή στιγμή κατά τήν όποία μιά τέτοια όλότητα καθίσταται έναργής, πλησιάζει περισσότερο από κάθε άλλη φορά τήν επιφάνεια της συνειδησης ως νέος τύπος χώρου, μέ τή δική του συνοχή — άν και μιά όρισμένη νοητική συγκάλυψη ή άμφέση ύπάρχει ακόμα, ιδίως στή θεματική της ύψηλης τεχνολογίας, μέσα από τήν όποία εξακολουθεί νά δραματοποιείται και νά άρθρώνεται ό νέος χώρος ως περιεχόμενο. Έν πάση περιπτώσει, τά χαρακτηριστικά του μεταμοντέρνου, έτσι όπως τά έχθσαμε προηγουμένως, μπορούν πλέον όλα νά ιδωθούν και αυτά ως επί μέρους (συστατικές όμως) πλευρές του ίδιου γενικότερου άντικείμενου χώρου.

Γιά νά θεωρήσουμε ότι ύπάρχει μιά όρισμένη αυθεντικότητα στά κατά τά άλλα κραυγαλέα ιδεολογικά αυτά προϊόντα, προϋποτίθεται ότι ό μεταμοντέρνος (ή πολυεθνικός) χώρος δέν είναι άπλως πολιτιστική ιδεολογία ή φαντασίωση παρά ένέχει γνήσια ιστορικό (και κοινωνικοοικονομικό) πραγματικό

χαρακτήρα ως τρίτη μεγάλη καινοφανής επέκταση του κεφαλαίου ανά την ύψηλιο (μετά τις δύο πρώτες επεκτάσεις της εθνικής αγοράς και του παλαιότερου ιμπεριαλιστικού συστήματος, οι οποίες χαρακτηρίζονταν από τη δική τους ιδιαιτερότητα και ήταν πηγές νέου τύπου χώρων, αντίστοιχων με τη δυναμική της καθεμιάς). Οι στρεβλοί και μη στοχαστικοί τρόποι με τους οποίους ή καινούργια πολιτιστική παραγωγή άποπειράται να διερευνηθεί και να εκφραστεί τόν νέο αυτό χώρο θα πρέπει, κατά συνέπεια, να θεωρηθούν ιδιόρρυθμες απόπειρες αναπαράστασης μιᾶς (νέας) πραγματικότητας — για να χρησιμοποιήσουμε λεξιλόγιο μάλλον ξεπερασμένο. Όσο παράδοξα λοιπόν κι αν φαίνονται τὰ πράγματα, θά μπορούσαμε, βάσει μιᾶς κλασικής ἐρμηνευτικής στρατηγικῆς, νὰ θεωρήσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ νέες μορφές ρεαλισμοῦ (ἢ, τουλάχιστον, μίμησης τῆς πραγματικότητας), μὰ θὰ μπορούσαμε ἐπίσης νὰ θεωρήσουμε ὅτι οἱ ἀπόπειρες αὐτές τείνουν νὰ μᾶς ἀποσπᾶσουν καί νὰ μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν πραγματικότητά μας ἢ νὰ συγκαλύψουν τὶς ἀντιφάσεις τῆς καί νὰ τὶς ἀναιρέσουν μέσα ἀπὸ ποικίλες μορφές νέων μυστικισμῶν.

“Ὅσο γιὰ τὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα —τόν μὴ θεωρητικοποιημένο ἀκόμη νέο χώρο ἐνὸς νέου «παγκόσμιου συστήματος» πολυεθνικοῦ ἢ ὕστερου καπιταλισμοῦ, χώρου τοῦ ὁποίου οἱ ἀρνητικὲς ἢ ζημιόγones πλευρὲς εἶναι καταφανεῖς— ἡ διαλεκτικὴ ἀπαιτεῖ νὰ ἐπιμείνουμε μὲ τὴν ἴδια ἐμφαση σὲ μιὰ θετικὴ ἢ «προοδευτικὴ» ἀποτίμηση τῆς ἐμφάνισής της, ὅπως ἀκριβῶς ἔκανε ὁ Μάρξ ἀναλύοντας τὴν παγκόσμια ἀγορὰ ὡς ὀρίζοντα τῶν ἐθνικῶν οἰκονομῶν, ἢ ὅπως ἔκανε ὁ Λένιν ἀναφερόμενος στὴν παγκόσμια ἱμπεριαλιστικὴ ἀλυσίδα. Ὁ σοσιαλισμὸς δὲν ἦταν οὔτε γιὰ τὸν Μάρξ οὔτε γιὰ τὸν Λένιν ζήτημα ἐπιστροφῆς σὲ πῶς περιορισμένα (καί ἄρα λιγότερο καταπιεστικά καί περικεκτά) συστήματα κοινωνικῆς ὀργάνωσης· ἀπεναντίας, οἱ διαστάσεις πού εἶχε ἐκλάβει τὸ κεφάλαιο στὶς μέρες τοὺς θεωρήθηκαν προάγγελος, πλαίσιο καί προϋπόθεση τῆς κατάκτησης ἐνὸς νέου καί περισσότερο περιεκτικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἀλλὰ μῆπως δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸν ἀκόμη περισσότερο συνολικὸ καί ὀλοποιητικὸν χώρο τοῦ νέου παγκόσμιου συστήματος, ὁ ὁποῖος ἐξιώνει τὴν παρέμβαση καί ἐπεξεργασία ἐνὸς διεθνισμοῦ ἐντελῶς νέου τύπου; Μποροῦμε, γιὰ νὰ στηρίξουμε τὴν ἀποψη αὐτὴ, νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὴν καταστροφικὴ συστράτευση τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης μὲ τοὺς παλιότερους ἐθνικισμούς (καί ὄχι μόνον στὴ Νοτιοανατολικὴ Ἀσία), τῆς ὁποίας τὰ ἀποτελέσματα ἔδωσαν πρόσφατα λαβὴ σὲ σοβαροὺς προβληματισμούς μέσα στὴν Ἀριστερά.

Όμως, αν έτσι έχουν τα πράγματα, διαφαίνεται μία τουλάχιστον δυνατότητα ριζοσπαστικής πολιτισμικής πολιτικής που ενέχει μία τελευταία αισθητική ρήτρα, στην οποία θα πρέπει να αναφερθούμε εν συντομία. Οί πολιτιστικοί παραγωγοί και θεωρητικοί της 'Αριστεράς (κυρίως για λόγους παιδείας, προερχόμενης από τις άστικές πολιτισμικές παραδόσεις του μοντερνισμού που πριμοδοτούν αυθόρμητες, ενστικτώδεις και άσυνειδητες μορφές «ιδιοφυίας», αλλά και για προφανείς ιστορικούς λόγους, όπως ο ζτανωφισμός και οι αξιοληντές συνέπειες των πολιτικών και κομματικών παρεμβάσεων στην τέχνη) πολλές φορές τρομοκρατήθηκαν ανάττια μπροστά στην αποκήρυξη, από την άστική αισθητική και δη εκείνη του ώριμου μοντερνισμού, μιας από τις αρχαιότερες λειτουργίες της τέχνης: της παιδαγωγικής και διδακτικής. Όστόσο, οι κλασικές εποχές πάντοτε έδιναν έμφαση στη μορφωτική λειτουργία της τέχνης (άκόμα και αν, στην περίπτωση αυτή, τό πράγμα έπαιρνε κυρίως τη μορφή χρηστομάθειας), ενώ τό τεράστιο και άκόμη έλάχιστα καταναυμένο έργο του Μπρέχτ άποκαθιστά, μέ τρόπο νέο, αισθητικά καινοτόμο και πρωτότυπο, στό άπόγειο του μοντερνισμού, μία σύνθετη και νέα σύλληψη της σχέσης μεταξύ κουλτούρας και διαπαιδαγώγησης. Τό πολιτισμικό μοντέλο που έχω να προτείνω φέρνει στό προσκήνιο τις γνωσιολογικές και παιδαγωγικές διαστάσεις της πολιτικής τέχνης και κουλτούρας, διαστάσεις τις όποιες, μέ πολύ διαφορετικούς τρόπους, υπογραμμίζουν και ό Λούακς και ό Μπρέχτ (στις διαφορετικές στιγμές του ρεαλισμού και του μοντερνισμού αντίστοιχως).

Δέν μπορούμε, ώστόσο, να επιστρέφουμε σέ ιστορικές πρακτικές επεξεργασμένες βάσει ιστορικών δεδομένων και διλημμάτων που δέν είναι πλέον της εποχής μας. Έν τώ μεταξύ, ή άντληψη του χώρου την όποία αναπτύξαμε έδω υποδεικνύει ότι τό μοντέλο πολιτικής κουλτούρας που θά προσιδάζει στη δική μας κατάσταση θά πρέπει όπωσδήποτε να θέτει τό ζήτημα του χώρου ως θεμελιώδες όργανωτικό του μέλημα. Για τό λόγο αυτό, θά όρίσω, προσωρινά, την αισθητική του νέου αυτού (και υποθετικού) πολιτισμικού τρόπου ως αισθητική γνωσιολογικής χαρτογράφησης.*

Στό κλασικό του έργο *Η εικόνα της πόλης* ό Κέβιν Λύντς (Kevin Lynch, *The Image of the City*) διδάσκει ότι ή άλλοτριωμένη πόλη είναι, πάνω άπ' όλα, χώρος στον όποιο ό άνθρωποι είναι άνιανοι να χαρτογραφήσουν (νοητά)

* Cognitive mapping στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

εἶτε τίς δικές τους θέσεις εἶτε τήν ἀστική ὁλότητα μέσα στήν ὁποία τοποθετοῦνται: τὰ δικτυωτά πλέγματα, τύπου Τζέρσεϊ Σίτυ, στά ὁποία δέν ἐμφανίζεται κανένας ἀπό τούς παραδοσιακοὺς σηματοδοτές (μνημεῖα, κόμβοι, φυσικά σύνορα, κατασκευές σέ προοπτική) εἶναι τὰ προφανέστερα παραδείγματα. Κατά συνέπεια, ἡ ἀπαλλοτριώση* στήν παραδοσιακή πόλη προϋποθέτει τήν πρακτική ἀνάκτηση μιᾶς αἰσθητικῆς θέσης καί τήν κατασκευή ἢ ἀνακατασκευή ἑνός ἀρθρωμένου συνόλου, ἀπομνημονεύσιμου, τό ὁποῖο τό ἀτομικό ὑποκείμενο μπορεῖ νά χαρτογραφεῖ ξανά καί ξανά διαγράφοντας τίς πιθανές τροχίες τῆς κίνησής του. Τό συγκεκριμένο ἔργο τοῦ Λύντς περιορίζεται ἀπό τήν ἠθελήμενη ἐπικέντρωση τῆς θεματολογίας του στά προβλήματα τῆς εἰδικῆς περίπτωσης τῆς πόλης· φέρνει ὥστόσο στήν ἐπιφάνεια σωρεῖα ζητημάτων, ἐάν προβάλλουμε τὰ συμπεράσματά του πρὸς τὰ ἔξω, σέ ὁρισμένους ἀπό τούς εὐρύτερους ἐθνικούς καί παγκόσμιους χώρους στοὺς ὁποίους ἔχουμε ἀναφερθεῖ. Καί οὔτε θά ἔπρεπε νά ὑποθέσουμε ἀβασάνιστα δι τὸ μοντέλο αὐτό — τό ὁποῖο ἀσφαλῶς θίγει ζητήματα κρίσιμης σημασίας γιά τήν ἀναπαράσταση καθ' ἑαυτήν — ἐξουδετερώνεται εὐκολά ἀπὸ τήν τρέχουσα μεταδομιστική κριτική τῆς «ἰδεολογίας τῆς ἀναπαράστασης» ἢ τῆς μίμησης. Ὁ γνωσιολογικός χάρτης δέν εἶναι ἀκριβῶς μιμητικός μέ τήν παραδοσιακή αὐτὴ ἔννοια τοῦ ὅρου· καί μάλιστα τὰ θεωρητικά προβλήματα πού θέτει μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἐπισκεφθοῦμε τό θέμα τῆς ἀναπαράστασης σέ ἀνώτερο καί πολὺ πιὸ σύνθετο ἐπίπεδο.

Ὑπάρχει, ἐπὶ παραδείγματι, μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα σύγκλιση μεταξύ τῶν ἐμπειρικῶν προβλημάτων πού μελέτησε ὁ Λύντς σέ σχέση μέ τὸν ἀστικό χώρο καί τοῦ περίφημου ἀλτουσεριανοῦ (καί λακανικοῦ) ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῆς ἰδεολογίας ὡς «ἀναπαράστασης τῶν φανταστικῶν σχέσεων τοῦ ὑποκειμένου μέ τίς πραγματικές συνθήκες τῆς ὑπαρξῆς του/της».²² Αὐτό ἀκριβῶς καλεῖται νά κάνει ὁ γνωσιολογικός χάρτης μέσα στό πιὸ περιορισμένο πλαίσιο τῆς καθημερινῆς ζωῆς στήν πραγματική πόλη: νά ἐπιτρέψει στό ἀτομικό ὑποκείμενο νά ἀναπαραστήσει τὴ θέση του στό ἐπίπεδο τῆς εὐρύτερης ὁλότητος πού συνιστᾷ τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν δομῶν ἐν γένει — ὁλότητα ἢ ὁποία δέν μπορεῖ νά ἀναπαρσταθεῖ καθ' ἑαυτήν.

* Disalienation στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

22. Louis Althusser, «Ideological State Apparatus», *Lenin and Philosophy* («Ἰδεολογικοί μηχανισμοὶ τοῦ κράτους», *Ὁ Λένιν καί ἡ φιλοσοφία*), Νέα Ὑόρκη 1972.

Ὡστόσο, τό ἔργο τοῦ Λύντς ὑποδεικνύει ἕνα ἐπιπλέον ἐπίπεδο προβληματισμοῦ στό βαθμό πού ἡ ἴδια ἡ χαρτογράφηση ἀναδεικνύεται σέ βασικό διαμεσολαβητικό παράγοντα. Ἐάν στραφοῦμε στήν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς (πού εἶναι, συνάμα, τέχνη), θά δοῦμε ὅτι τό μοντέλο τοῦ Λύντς δέν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στή χαρτογράφηση ὅπως ἀναπτύσσεται ἱστορικά. Εἶναι κατὰ τό μᾶλλον ἡ ἥττον φανερό ὅτι τά ὑποκείμενα τοῦ Λύντς ἐνέχονται σέ προχαρτογραφικές δραστηριότητες, τῶν ὁποίων τά ἀποτελέσματα περιγράφονται, κατὰ συνθήκην, ὡς δρομολόγια μᾶλλον παρά ὡς χάρτες: διαγράμματα πού κατασκευάζονται μέ βάση τίς ὑπαρξιακές ἐμπειρίες τοῦ ταξιδιοῦ ἐνός συγκεκριμένου ὑποκειμένου, στά ὁποῖα ἀναπαρίστανται ποικίλα ὅσα συγκεκριμένα στοιχεῖα — ὁάσεις, κορυφογραμμές, ποταμοί, μνημεῖα καί τά σχετικά. Ἡ πλέον ἀναπτυγμένη μορφή τέτοιων διαγραμμάτων εἶναι τό ναυτικό δρομολόγιο, ὁ ναυτιλιακός χάρτης ἢ *portulans*, ὅπου σημειώνονται οἱ γραμμές τῶν ἀκτῶν πρὸς χρῆση τῶν ναυτιλιωμένων τῆς Μεσογείου, οἱ ὁποῖοι σπανίως ἀνοίγονται στό πέλαγος.

Ἡ πυξίδα, ὥστόσο, εἰσάγει διὰ μιᾶς νέες διαστάσεις στοὺς ναυτιλιακοὺς χάρτες, διαστάσεις οἱ ὁποῖες μεταμορφώνουν ἄρδην τὴν προβληματική τοῦ δρομολογίου καί ἐπιτρέπουν νά τεθεῖ τό πρόβλημα μιᾶς αὐθεντικά γνωσιολογικῆς χαρτογράφησης μέ τρόπο πολὺ πιὸ σύνθετο. Καθότι τὰ νέα ὄργανα — πυξίδα, ἐξάντας καί θεοδόλιχος — δέν ἀντιστοιχοῦν ἀπλῶς σέ νέα γεωγραφικά καί ναυτιλιακά προβλήματα (δυσχέρεια τοῦ καθορισμοῦ τοῦ γεωγραφικοῦ μήκους, ἰδίως στὶς πιὸ καμπυλωτές ἐπιφάνειες τοῦ πλανῆτης, ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τό ἀπλούστερο ζήτημα τοῦ γεωγραφικοῦ πλάτους, τό ὁποῖο οἱ Εὐρωπαῖοι ναυτιλλόμενοι εἶναι σέ θέση νά προσδιορίσουν βάσει τῆς ἄμεσης παρατήρησης τῶν ἀφρικανικῶν ἀκτῶν)· εἰσάγουν, ἐπιπλέον, μιὰ ὁλότελα καινούργια συνιστώσα, τὴ σχέση μέ τὴν ὁλότητα, ἰδίως ὅπως αὐτὴ ὀρίζεται μέ τὴ βοήθεια τῶν ἄστρων, στηριζόμενη σέ νέους ὑπολογισμούς ὅπως αὐτοὶ τῆς τριγωνομέτρησης. Ὅποτε ἡ γνωσιολογικὴ χαρτογράφηση, μέ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου, προϋποθέτει τὸν συνυπολογισμό ὑπαρξιακῶν δεδομένων (τῆς ἐμπειρικῆς θέσης τοῦ ὑποκειμένου) καί οὐδέτερων, ἀφηρημένων ἐννοήσεων γεωγραφικῆς ὁλότητας.

Τέλος, μέ τὴν ὑδρόγειο σφαῖρα (1490) καί τὴν ἐφεύρεση, σχεδόν τὴν ἴδια ἐποχὴ, τῆς προβολῆς Μερκάτωρ, ἐμφανίζεται καί μιὰ τρίτη διάσταση τῆς χαρτογράφησης, ἡ ὁποία θέτει τό ζήτημα τοῦ κώδικα ἀναπαράστασης καί τῶν ἐσωτερικῶν δομῶν τῶν διαφόρων μέσων (γιά νά χρησιμοποιήσουμε

τή σημερινή όρολογία) καί εισάγει στίς άπλοϊκότερες άντιλήψεις χαρτογράφησης τό όλο νεότερο πρόβλημα τής γλώσσας τής άναπαράστασης καθ' έαυτής καί, ειδικότερα, τό αιώνιο διλήμμα (πού πλησιάζει πολύ τόν προβληματισμό του Χάιζεμπεργκ) τής μετάβασης από τόν καμπυλωμένο χώρο στόν επίπεδο χάρτη. Γίνεται πλέον φανερό ότι πραγματικός χάρτης δέν μπορεί νά υπάρξει (καί, τήν ίδια στιγμή, ότι μπορεί νά υπάρξει έπιστημονική πρόοδος ή, σωστότερα, διαλεκτική προώθηση στο ιστορικό πεδίο τής χαρτογράφησης).

“Αν δοκιμάζαμε τώρα νά μεταγλωττίσουμε όλ' αυτά στήν πολύ διαφορετική άλτουσεριανή προβληματική του όρισμού τής ιδεολογίας, θά έπρεπε νά τονίσουμε δύο σημεία. Πρώτο σημείο: ή άλτουσεριανή έννοια μās έπιτρέπει νά ξανασκεφθούμε τά ειδικευμένα αυτά γεωγραφικά καί χαρτογραφικά θέματα μέ τούς όρους του κοινωνικού χώρου — μέ τούς όρους, επί παραδείγματι, τών κοινωνικών τάξεων καί του έθνικού ή διεθνούς πλαισίου ή από τήν άποψη του ότι όλοι, κατ' ανάγκην, διαρκώς χαρτογραφούμε γνωσιολογικά τίς άτομικές κοινωνικές μας σχέσεις σέ επίπεδο τοπικών, έθνικών καί διεθνών ταξικών πραγματικοτήτων. “Ομως, μιά τέτοια έπαναδιατύπωση του προβλήματος μās φέρνει άμεσα άντιμέτωπους μέ έκείνες άκριβώς τίς δυσκολίες τής χαρτογράφησης τίς όποιες θέτει, μέ ιδιαίτερη δξύτητα καί καινοφανή τρόπο, ό παγκόσμιος χώρος τής μεταμοντέρνας ή πολυεθνικής έποχής, ό όποιος εξετάζεται στο βιβλίο αυτό. Δέν πρόκειται γιά θέματα άπλως θεωρητικά· έχουν έπείγουσες πρακτικές πολιτικές συνέπειες, όπως φαίνεται από τό γεγονός ότι τά ύποκείμενα του «Πρώτου» Κόσμου πράγματι αισθάνονται, κατά κανόνα, ότι ύπαρξιακά (ή «έμπειρικά») κατοικούν μιά «μεταβιομηχανική κοινωνία», από τήν όποία έχει εξαφανιστεί ή παραδοσιακή παραγωγή καί όπου δέν ύπάρχουν πλέον κοινωνικές τάξεις κλασικού τύπου — πεποιθήση πού έπηρεάζει άμεσα τίς πολιτικές πρακτικές.

Δεύτερο σημείο: αν θέλουμε νά στραφούμε στά λαχανικά ύποστυλώματα τής άλτουσεριανής θεωρίας, καλό θά ήταν νά προβούμε σέ όρισμένες χρήσιμες καί γόνιμες μεθοδολογικές έπεξεργασίες. Οι προτάσεις του 'Αλτουσέρ έπαναφέρουν στο φώς μιά παλιότερη καί κλασική πλέον μαρξική διάκριση μεταξύ έπιστήμης καί ιδεολογίας, ή όποία καθόλου δέν στερεείται άξίας καί γιά μās ακόμη, σήμερα. Τό ύπαρξιακό —ή τοποθέτηση του άτομικού ύποκειμένου, ή έμπειρία τής καθημερινής ζωής, ή μοναδιαία «όπτική γωνία» άπέναντι στον κόσμο όπου περιοριζόμαστε εκ τών πράγματων ως βιολογικά

υποκείμενα— αντιπαράτιθεται έμμεσα, γιά τόν 'Άλτουσέρ, στόν κόσμο τής άφηρημένης γνώσης, κόσμο ό όποιος, όπως μās υπενθυμίζει ό Λακάν, δέν βρίσκεται έντός (ούτε ένεργοποιείται υπό) συγκεκριμένων υποκειμένων αλλά μάλλον άφορά τό δομικό κενό πού εκείνος άποκαλεί *le sujet supposé savoir* (τό υποκείμενο πού υποτίθεται ότι γνωρίζει) και συνιστά υποκείμενο-τόπο γνώσης. Δέν πρόκειται γιά τήν άποψη ότι δέν είμαστε σέ θέση νά γνωρίσουμε τόν κόσμο και τήν όλότητά του άφηρημένα ή «έπιστημονικά». 'Η μαρξική «έπιστήμη» μās παρέχει αύτήν άκριβώς τή δυνατότητα άφηρημένης γνώσης και έννοιολόγησης του κόσμου, μέ τήν έννοια ότι, επί παραδείγματι, τό σημαντικότερο βιβλίο του Μαντέλ μās προσφέρει πλούσια και έπεξεργασμένη γνώση αύτου του παγκόσμιου συνολικού συστήματος (ποτέ δέν είπαμε ότι τό σύστημα αύτό δέν μπορεί νά γίνει άντικείμενο γνώσης· είπαμε ότι δέν μπορεί νά γίνει άντικείμενο άναπαράστασης, πράγμα έντελώς διαφορετικό). 'Η άλτουσεριανή πρόταση, μέ άλλα λόγια, καταδεικνύει ένα χάσμα ή ρήγμα μεταξύ ύπαρξιακής έμπειρίας και έπιστημονικής γνώσης. Και ή λειτουργία τής ιδεολογίας είναι ή έφεύρεση διαφόρων μεθόδων συναρμογής των δύο. Μιά ιστοριστική άνάγνωση του όρισμού αύτου θά μπορούσε νά προσθέσει ότι ό συντονισμός πού έπιτελείται μέ τήν παραγωγή λειτουργικών, ζωντανών ιδεολογιών διαφέρει από τή μία ιστορική πραγματικότητα στήν άλλη και, κυρίως, ότι μπορεί νά ύπάρξουν ιστορικές συνθήκες υπό τίς όποιες ένας τέτοιος συντονισμός είναι, άπλούστατα, άνεπίτευκτος — και μάλλον έτσι έχουν τά πράγματα στήν χρίση τήν όποία διερχόμαστε.

Τό λακανικό σύστημα, όμως, είναι τρίπτυχο, όχι δυαδικό. Δύο μόνον από τίς τρεις λακανικές λειτουργίες άντιστοιχούν στή μαρξική-άλτουσεριανή άντίθεση μεταξύ ιδεολογίας και έπιστήμης: τό Φαντασιακό και τό Πραγματικό άντιστοιχως. Και ή παράκαμψή μας μέσω τής χαρτογραφίας, άποκαλύπτοντάς μας, τελικά, μία καθαρά άναπαραστατική διαλεκτική κωδίκων και δυνατότητων συγκεκριμένων κάθε φορά γλωσσών και μέσων, μās υπενθυμίζει ότι μέχρι τώρα παραλείπαμε, βεβαίως, τή διάσταση του λακανικού Συμβολικού.

Μιά αίσθητική γνωσιολογικής χαρτογράφησης —μία διαπαιδαγωγική πολιτική κουλτούρα πού θέλει νά προικίσει τό άτομικό υποκείμενο μέ μία καινούργια, όξεία αίσθηση τοποθέτησης στο συνολικό σύστημα— θά πρέπει όπωσδήποτε νά έχει λάβει ύπόψη της αύτή τήν έκπληκτικά σύνθετη

αναπαραστατική διαλεκτική και νά έχει βρεῖ ριζικά νέους τρόπους ἐνεργοποίησής της. Δέν πρόκειται λοιπόν, κατά κανέναν τρόπο, γιά ἕνα κάλεσμα ἐπιστροφῆς σέ κάποιου εἶδους παλιότερο μηχανισμό, σέ κάποιον παλιότερο καί διαφανέστερο κοινωνικό χώρο ἢ κάποιον περισσότερο παραδοσιακό καί ἀσφαλέστερο θύλακα προοπτικῆς ἢ μίμησης: ἡ νέα πολιτική τέχνη, ἂν μπορεῖ νά υπάρξει, θά πρέπει νά ἐπιμένει στήν ἀλήθεια τοῦ μεταμοντέρνου, δηλαδή στό θεμελιῶδες της ἀντικείμενο —τόν κοσμικό χώρο τοῦ πολυεθνικοῦ κεφαλαίου— προσπαθώντας παράλληλα νά βρεῖ πρόσβαση σέ κάποιον ἀσύλληπτο ἀκόμη νέο τρόπο ἀναπαράστασης τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ, ὥστε νά μπορέσουμε νά συλλάβουμε καί πάλι τήν τοποθέτησή μας ὡς ἀτομικῶν καί συλλογικῶν ὑποκειμένων καί νά ἀνακτήσουμε τή δυνατότητα πράξης καί πάλις πού βρίσκεται πρὸς τό παρόν ἐξουδετερωμένη μέσα στή χωρική ἀλλά καί κοινωνική μας σύγχυση. Ἡ πολιτική μορφή τοῦ μεταμοντέρνου, ἐάν υπάρξει ποτέ, θά ἔχει ὡς ἀποστολή τήν ἀνέυρεση καί προβολή μιᾶς συνολικῆς γνωσιολογικῆς χαρτογράφησης, στό ἐπίπεδο τόσο τῆς κοινωνίας ὅσο καί τοῦ χώρου.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΕΣ ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΕΙΣ

1

Προλεγόμενα σέ μελλοντικές αντιπαραθέσεις μοντέρνου και μεταμοντέρνου

Μαρξισμός και μεταμοντέρνο: ό συνδυασμός αυτός αντιμετωπίζεται πολύ συχνά ως ιδιοτυπία ή παραδοξολογία και, έν πάση περιπτώσει, ως ιδιαίζόντως άσταθής — όποτε όρισμένοι συμπεραίνουν ότι, στην περίπτωση μου, άπαξ κι «έγινα» μεταμοντέρνος, δέν μπορεί παρά νά έχω πάφει νά είμαι μαρξιστής μέ όποιανδήποτε τρέχουσα (στερεοτυπική δηλαδή) έννοια του όρου. Καθ' ότι, μεσούντος του μεταμοντέρνου, οι δύο όροι συνεπιφέρουν σωρεία νοσταλγικών εικώνων πόπ, μέ τό «μαρξισμό» νά διυλίζεται μέσα από παλιοκαιρίτικες κιτρινισμένες φωτογραφίες του Έλέιν και της Ρωσικής Έπανάστασης, και τό «μεταμοντέρνο» νά έκτυλίσσεται άστραπιαία σ' έναν όρίζοντα νέων ξενοδοχείων, από τά πολύ κακόγουστα. Κι άμέσως μετά, τό έξαιρετικά βιαστικό ύποσυνείδητό μας σχηματίζει την εικόνα ενός μικρού, περιπαθώς άνασυγκροτημένου νοσταλγικού έστιατορίου —ντεκόρ από παλιές φωτογραφίες, σοβιετικά γκαρσόνια νά σερβίρουν ράθυμα ρωσικό φαγητό κάκιστης ποιότητας— βυθισμένου στο θάμπος ύπερσύγχρονης ροδογαλαζωπής άρχιτεκτονικής φαντασιοκοπίας.

Άς μου έπιτραπεί ό προσωπικός τόνος. Έχει συμβεί και παλιότερα νά μέ ταυτίσουν, κατά τρόπο άνεξήγητο και κωμικό, μέ τό άντικείμενο της μελέτης μου: ένα βιβλίο που δημοσίευσα πρό έτών περί στρουκτουραλισμού προκάλεσε τό ένδιαφέρον έπιστολογράφων, όρισμένοι από τούς όποιους μέ θεώρησαν ως έναν από τούς «κυριότερους» εκπροσώπους του στρουκτουραλισμού, ένω άλλοι μέ εξέλαβαν ως «βασικό» επικριτή και αντίπαλο αυτού του κινήματος. Στην πραγματικότητα δέν ύπηρεξα τίποτα από αυτά τά δύο, αλλά δέν μπορώ βεβαίως παρά νά ύποθέσω ότι τό «τίποτα» αυτό τό ύπηρεξα μέ τρόπο κάπως περίπλοκο και άσυνήθη, ώστε δέν έγινε εύκολα κατανοητός. Ός προς μέν τό μεταμοντέρνο, και παρ' όλη την προσπάθεια που έκανα

στό κυριότερο από τὰ σχετικά δοκίμιά μου νά ἐξηγήσω ὅτι δέν ἔχει νόημα, θεωρητικά ἢ πολιτικά, νά τὸ «ἀποκηρύξεις» (μέ τήν ὁποία τυχόν σημασία τοῦ ὁρου αὐτοῦ), οἱ πρωτοποριακοί κριτικοί τῆς τέχνης μέ κατέταξαν ὅσονοῦπω στήν κατηγορία τῶν χυδαίων μαρξιστικῶν σκιάχτρων, ἐνῶ, τήν ἴδια στιγμή, ὀρισμένοι ἀπό τοὺς μᾶλλον ἀγαθοὺς συντράφους μου συμπέραναν ὅτι, ἀκολουθώντας κι ἐγώ τὰ τόσα λαμπρά προηγούμενα παραδείγματα, εἶχα περάσει στήν ἀντίπερα ὄχθη καί εἶχα γίνει «μεταμαρξιστής» (πράγμα τὸ ὁποῖο σέ μιά ὀρισμένη γλώσσα σημαίνει ἀποστασία ἢ λιποταξία καί σέ μιά ἄλλη σημαίνει φυγομαχία).

Πολλές ἀπό αὐτές τίς ἀπόψεις συγχέουν, κατὰ τὰ φαινόμενα, τρία πράγματα, τὰ ὁποία, κατὰ τή δική μου ἀποψη, καλά θά κάναμε νά συνεχίσουμε νά ξεχωρίζουμε μέ σαφήνεια. Τό γοῦστο (ἢ τή γνώμη), τήν ἀνάλυση καί τήν ἀξιολόγηση. Τό «γοῦστο», μέ τή χαλαρότερη ἔννοια τῶν προσωπικῶν προτιμήσεων, ὅπως χρησιμοποιεῖται στά ΜΜΕ, ἀντιστοιχεῖ μᾶλλον σ' ἐκεῖνο πού κάποτε, εὐγενέστερα καί φιλοσοφικότερα, ἀποκαλούσαμε «αἰσθητικὴ κρίση» (ἢ ἀλλαγὴ αὐτῆς τῶν κωδίκων, καθὼς καί τὸ βαρομετρικὸ χαμηλὸ τῆς λεξιλογικῆς εὐρέπειας εἶναι, βεβαίως, ἔνδειξη τῆς ἐκτόπισης τῆς παραδοσιακῆς αἰσθητικῆς καί τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς σφαίρας τοῦ πολιτισμοῦ στίς μέρες μᾶς). «Ἀνάλυση» εἶναι, γιὰ μένα, ὁ ἰδιαίτερος καί αὐστηρὸς ἐκεῖνος συνδυασμὸς μορφολογικῆς καί ἱστορικῆς ἀνάλυσης, πού συνιστᾷ τὸ εἰδopoιὸ χαρακτηριστικὸ τῶν λογοτεχνικῶν καί πολιτιστικῶν σπουδῶν· καὶ ἂν τὸ ἀντιληφθοῦμε αὐτό ὡς διερεύνηση τῶν ἱστορικῶν προϋποθέσεων συγκεκριμένων μορφῶν, θά δοῦμε ἴσως καί πῶς οἱ δύο αὐτές ἄρρηκτα συνδεδεμένες ὀπτικές γωνίες (τίς ὁποῖες συχνά στοὺς παρελθόν θεωροῦσαν ἀσύμβατες καί ἀσυμφιλίωτες μεταξύ τους) συναποτελοῦν, ἐν τέλει, ἓνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο καί καθίστανται, ὡς ἐκ τούτου, ἀπολύτως ἀδιαχώριστες. Ὑπὸ τήν ἔννοια αὐτή, ἡ ἀνάλυση εἶναι, βεβαίως, κάτι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τήν πολιτιστικὴ δημοσιογραφία περὶ θεμάτων γοῦστου καί γνώμης· καί ἐδῶ θά ἔπρεπε νά γίνῃ ἡ ἐπιπλέον διαφοροποίηση μεταξύ τῆς δημοσιογραφίας αὐτῆς — πού σημαίνει καί κριτικὴ τῆς πολιτιστικῆς ἐπικαιρότητας — καί τῆς «ἀξιολόγησης», ἡ ὁποία δέν ἀφορᾷ πλέον τὸ ἐάν καί κατὰ πόσο ἓνα συγκεκριμένο ἔργο εἶναι «καλὸ» (σύμφωνα μέ τίς ἐπιταγές παλαιότερων αἰσθητικῶν κριτηρίων). Ἀπεναντίας. Ἡ ἀξιολόγηση προσπαθεῖ, μέσα ἀπὸ τὸ κείμενο ἢ τὸ ἔργο τέχνης, νά κρατήσῃ ζωντανές ἢ νά ἐπανεφεύρῃ κοινωνικοπολιτικοῦ τύπου ἀποτιμήσεις, οἱ ὁποῖες ἐλέγχουν τήν ποιότητα τῆς ἴδιας τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

ἢ καί ριφοκινδυνεύει τὴν ἀποτίμηση τῶν πολιτικῶν ἐπιπτώσεων τῶν πολιτιστικῶν ρευμάτων ἢ κινήματων, ἐλέγχοντας τὸν ὠφελισμὸ τῶν τυπωθεῖτω καὶ τῶν ἀπαγορεύσεων τῶν παλαιότερων παραδόσεων καὶ δείχνοντας περισσότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ δυναμικὴ τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Καὶ σέ ὅ, τι ἀφορᾷ τὸ γοῦστο (ὅπως ἦδη θὰ κατάλαβαν οἱ ἀναγνώστες τῶν προηγούμενων κεφαλαίων), μιλώντας μέ πολιτικούς ὁρους, ἀκούγομαι βεβαίως ἐνθουσιώδης καταναλωτῆς τοῦ μεταμοντέρνου, τουλάχιστον ἀπὸ ὀρισμένες πλευρές: μοῦ ἀρέσει ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του καὶ μεγάλο μέρος τῆς πρόσφατης εἰκαστικῆς παραγωγῆς, ἡ νεότερη φωτογραφία εἰδικότερα. Ἡ μουσικὴ δὲν εἶναι καθόλου κακὴ καὶ ἡ ποίηση διαβάζεται: τὸ πλέον ἀδύναμο ἀπὸ τὰ πεδία τῆς πρόσφατης πολιτιστικῆς παραγωγῆς εἶναι τὸ μυθιστόρημα, τὸ ὁποῖο ὑστερεῖ κατὰ πολὺ σέ σχέση μέ τὰ ἀφηγηματικὰ του ὁμόλογα στὸν κινήματογράφο καὶ τὸ βίντεο (τουλάχιστον σέ ὅ, τι ἀφορᾷ τὴν κανονικὴ λογοτεχνικὴ μυθιστοριογραφία — μολονότι ὀρισμένες ὑποκατηγορίες τῆς ἀφήγησής στέκουν σέ ὑψηλὸ ἐπίπεδο, στὸν δὲ Τρίτο Κόσμο τὸ ὅλο θέμα τίθεται μέ πολὺ διαφορετικούς ὁρους). Ἡ διατροφή καὶ ἡ μόδα ἔχουν ἐπίσης πολὺ βελτιωθεῖ, ὅπως ἐξάλλου καὶ ὁ κόσμος τῆς καθημερινῆς ζωῆς συνολικά. Ἡ αἴσθηση πού ἔχω εἶναι ὅτι πρόκειται κατ' οὐσίαν γιὰ κουλτούρα εἰκαστικὴ, στενά συνδεδεμένη μέ τὸν ἦχο — κουλτούρα, ὡστόσο, ὅπου τὸ γλωσσικὸ στοιχεῖο (γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ ἐπινοήσουμε ὁροὺς πολὺ ἰσχυρότερο ἀπὸ αὐτὸν τῆς «τυποποίησης» καὶ τὸ ὁποῖο, ἐπιπροσθέτως, διαποικίλλεται μέ χειρίστου τύπου ψευδοορολογίες ὅπως «τρόπος ζωῆς» ἢ «σεξουαλικὲς προτιμήσεις») χωλαίνει καὶ ὠχριά, δίχως νὰ ἔχει ἐλπίδες ἐνδιαφέρουσας ἀνάκαμψης ἐνὸςω λείπουν ἡ ἐφευρετικότητά, ἡ τόλμη καὶ τὰ σαφῆ κίνητρα.

Γοῦστα, λοιπόν, καὶ ἐπακόλουθες γνώμες: δέν ἔχουν σχεδὸν τίποτα τὸ κοινὸ μέ τὴν ἀνάλυση τῆς λειτουργίας τῆς συγκεκριμένης κουλτούρας καὶ τοῦ πῶς ἔγινε αὐτὸ πού εἶναι. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀκόμα καὶ οἱ γνώμες χωλαίνουν ὅταν διατυπώνονται μέ τὴ μορφή αὐτή, καθ' ὅτι ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει τὸν κόσμο, σέ ἄμεση συνάρτηση μέ τὴ γνώμη τῶν εἰδικῶν καὶ ἀπὸ πλευρᾶς γενικότερου πλαισίου, εἶναι ἡ σύγκριση μέ τὴν παλαιότερη, μοντέρνα τάξη πραγμάτων. Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, μιλώντας γενικά, ἔχουμε σημαντικὴ βελτίωση· τὸ μυθιστόρημα εἶναι πολὺ χειρότερο. Γιὰ τὴ φωτογραφία καὶ τὸ βίντεο δέν γεννᾶται, βεβαίως, θέμα σύγκρισης (γιὰ προφανεῖς λόγους, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ βίντεο)· καὶ μέ τὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα ζωγραφικὴ καὶ τὴν ποίηση δέν πᾶμε καθόλου ἄσχημα.

Ἄλλὰ ἡ μουσική (μετὰ τὸν Σοπενχάουερ, τὸν Νίτσε καὶ τὸν Τόμας Μάν) μᾶς ὁδηγεῖ σὲ κάτι πολὺ πιὸ σύνθετο καὶ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἀπλὴ γνῶμη. Ἔστω καὶ μόνο γιὰ τὸ λόγῳ ὅτι παραμένει ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικότερους δείκτες ταξικῆς θέσης, δείκτης ἐκείνου πού ὁ Μπουρντιέ ἀποκαλεῖ «κοινωνικὴ διάκριση» — ὅθεν καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ μουσικὰ γούστα, ὕψιπετῃ ἢ χαμηλόθωρα, ἐλιτίστικα ἢ μαζικὰ (μὰ καὶ οἱ θεωρίες πού τὰ συνοδεύουν, Ἀντόρνο ἀπὸ τὴ μιά, Σάιμον Φρίθ ἀπὸ τὴν ἄλλη) ἐξακολουθοῦν νὰ προκαλοῦν ἐντάσεις. Ἐν τῷ μεταξύ, ἡ μουσικὴ ἐνέχει πάντοτε καὶ τὴν ἱστορίαν μὲ τρόπο περισσότερο διεισδυτικὸ καὶ καίριον ἀπ' ὅ,τι οἱ ἄλλες τέχνες, καθ' ὅτι, ἑναυσμα τόνου καὶ διάθεσης, μᾶς συνδέει μὲ τὸ ἱστορικὸ καὶ τὸ ἰδιωτικὸ ἢ ὑπαρξιακὸ παρελθὸν μας καὶ χαράσσεται στὴ μνήμη μας σχεδὸν ἀνεξίτηλα.

Ὡστόσο, ἡ χρисιμότερη πλευρὰ τῶν σχέσεων μεταξὺ μουσικῆς καὶ μεταμοντέρνου ἐνέχεται ἀσφαλῶς στὴ διάσταση τοῦ χώρου (ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὴ δική μου ἀνάλυση, συνιστᾷ ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα καὶ μάλιστα συστατικὰ στοιχεῖα τῆς νέας «κουλτούρας» ἢ τῆς πολιτιστικῆς της δεσποζούσας). Τό MTV, ἐπὶ παραδείγματι, εἶναι, πᾶνω ἀπ' ὅλα, ἡ μουσικὴ ἐν χώρῳ, ἥ ἔστω τὸ ἀποκαλυπτικὸ ἀφήγημα τοῦ πῶς ἦδη, στίς μέρες μας, ἡ μουσικὴ εἶχε οὕτως ἢ ἄλλως βαθύτατα ἐμποτιστεῖ μὲ τὴ διάσταση τοῦ χώρου. Πράγματι, οἱ μουσικὲς τεχνολογίες, ὅσες ἀφοροῦν τὴν παραγωγὴ, τὴν ἀναπαραγωγὴ, τὴν ὑποδοχὴ ἢ τὴν κατανάλωση τῆς μουσικῆς, ἦδη εἶχαν ἐν πολλοῖς διαμορφώσει ἕναν ἡχοχώρῳ γύρω ἀπὸ τὸν ἀτομικὸ ἢ συλλογικὸ ἀκροατὴ. Ἀλλὰ ἡ «ἀναπαραστατικότης» — μὲ τὴν ἐννοια τοῦ παίρνω τὴν *fauteuil** μου καὶ ἀγναντεύω τὸ θέαμα νὰ ξεδιπλώνεται μπροστὰ στὰ μάτια μου — πέρασε καὶ στὴ μουσικὴ τὴν κρίση της, μιά συγκεκριμένη μορφή ἱστορικῆς ἀποσύνθεσης. Ἡ μουσικὴ δὲν προσφέρεται πλέον ὡς ἀντικείμενο θεώρησης καὶ ἀπόλαυσης τοῦ ἀκροατῆ: ἀνασυγκροτεῖται ὅλο τὸ περιβάλλον, ὁ χώρος τοῦ καταναλωτῆ μουσικοποιεῖται. Ὅποτε τὸ ἀφηγηματικὸ στοιχεῖο παρεμβάλλει πλέον ποικίλες καὶ πρωτογενεῖς διαμεσολαβήσεις μεταξὺ τῶν ἐν χρόνῳ ἤχων καὶ τοῦ ἐν χώρῳ σώματος, συντονίζοντας ἀφηγηματικὰ ὀπτικά σπαράγματα — κομμάτια εἰκόνων σηματοδοτημένα ἐν εἶδει ἀφηγηματος πού δὲν θυμίζουν, ὥστόσο, καμίας ἀπὸ τίς γνωστὲς μας ἱστορίες — καὶ ἡχητικὰ τεκταινόμενα. Καὶ γιὰ τὸ μεταμοντέρνο ἀποκτᾷ ἐξαιρετικὰ κρίσιμη σημασίαν ἡ διάκριση μεταξὺ ἀφηγηματικότητος καὶ συγκεκριμένων

* Γαλλικὰ στὸ πρωτότυπο: πολυθρόνα. (Σ.τ.Μ.)

ἀφηγηματικῶν ἀποσπασμάτων καθ' ἑαυτῶν (στήν ἀντίθετη περίπτωση τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ σύγχυση μεταξύ τῶν «ρεαλιστικῶν, παλαιοῦ τύπου» διηγημάτων ἢ μυθιστορημάτων καί τῶν λεγόμενων μοντέρνων ἢ μεταμοντέρνων, τῶν ἀντιαφηγηματικῶν). Ἡ ἱστορία, ὥστόσο, δέν εἶναι παρά μία ἀπό τίς μορφές πού μπορεῖ νά πάρει ἡ ἀφήγηση ἢ ἡ ἀφηγηματικότητα· καί θά ἔπρεπε νά προσέξουμε τό γεγονός ὅτι, σήμερα, ἀρκεῖ ἴσως ἡ ἀπλή πρόθεση τῆς ἱστορίας, ὅπως στήν περίπτωση τῶν φανταστικῶν κριτικῶν βιβλίου τοῦ Λέμ (ὁ Κέν Ράσσελ ὅταν ρωτήθηκε γιατί στράφηκε στό MTV ἀπάντησε προφητικά ὅτι στόν 21ο αἰῶνα δέν θά ὑπάρχει ἀφηγηματικό φιλμ πού νά διαρκεῖ περισσότερο ἀπό δεκαπέντε λεπτά τῆς ὥρας). Ὑἄρα τό MTV, ὡς πρός τή μουσική, δέν ἀναστρέφει τήν πεπερασμένη ἐκείνη φόρμα τοῦ 19ου αἰῶνα πού λεγόταν προγραμματική μουσική· συνάπτει μᾶλλον τούς ἤχους στόν ὁρατό χώρο καί τά σπαράγματά του (χρησιμοποιώντας, προφανῶς, τίς βελονιές τοῦ Λακάν). Καί ἐδῶ, ὅπως καί γενικότερα στήν τεχνική τοῦ βίντεο, τό προηγούμενο παράδειγμα—αὐτό πού γενεαλογικά προβάλει, ἐκ τῶν ὑστέρων, ὡς προκάτοχος, ἄν καί ὄχι ὡς βασική ἐπιρροή—εἶναι ἡ γνωστή μας τεχνική τῶν κινούμενων σχεδίων. Τό κινούμενο σχέδιο—ἰδιαίτερα στίς πλέον παραληρηματικές ἢ τίς σουρεαλιστικότερες ἐκφάνσεις του—ὑπῆρξε τό πρῶτο ἐργαστήρι ὅπου τό κείμενο δοκίμασε τίς δυνάμεις του ὡς διαμεσολαβητής μεταξύ εἰκόνας καί ἤχου (ἄς θυμηθοῦμε τή λαϊκή ἐμμονή τοῦ ἴδιου τοῦ Οὐώλτ Ντίσνεϋ μέ τή μουσική τῶν ἐλλ(τ) μεταφέροντας τό χρόνο στή διάσταση τοῦ χώρου.

Ὑἄρα, λοιπόν, κάνουμε ἓνα πρῶτο βῆμα στήν κατεύθυνση τοῦ περάσματος ἀπό τό ἀπλό γούστο στή «μεταμοντέρνα θεωρία» ὅταν στρέφουμε τήν προσοχή μας στό ὅλο «σύστημα τῶν καλῶν τεχνῶν»: στή σχέση μεταξύ μορφῶν καί μέσων ἐπικοινωνίας (ἡ μᾶλλον στό σχῆμα πού ἔχουν προσλάβει τά ἴδια τά μέσα, ὑποκαθιστώντας καί τή μορφή καί τίς ταξινομήσεις της) καί στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τό ἐν γένει σύστημα, ὡς ἀναδόμηση καί ἀναδιαμόρφωση (ἔστω καί ἄν ἐλάχιστα μεταβάλλεται), ἐκφράζει τό μεταμοντέρνο καί, μέσω αὐτοῦ, ὅλα ὅσα μᾶς συμβαίνουν.

Ὡστόσο, τέτοιου τύπου προσεγγίσεις ὄχι μόνον ἐνέχουν, κατά τά φαινόμενα, τήν ἀναπόφευκτη σύγκριση μέ τό μοντέρνο ἀλλά καί θέτουν ἐκ νέου ἐρωτήματα σχετικά μέ τόν «κανόνα»: ἀσφαλῶς μόνον ὁ πολύ παραδοσιακός κριτικός ἢ δημοσιογράφος θά βαλθεῖ νά ἀποδείξει τό αὐταπόδεικτο, ὅτι, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Γαίτης εἶναι μεγαλύτερος ποιητής ἀπό τόν Πῶλ

Μαλντούν ή ο Ώντεν από τόν Μπόμπ Πέρελμαν — έκτός κι αν ό όρος «μεγάλος» δέν είναι άλλο από έκφραση αίσθήματος ένθουσιασμού, όποτε θά μπορούσε κάλλιστα κανείς νά άντιστρέψει τή σύγκριση. Άλλα είναι έδω ή άνταπάντηση: ούτε καν μέσα στό πλαίσιο ενός καί του αύτου παραδείγματος δέν μπορείς νά συγκρίνεις τό «μέγεθος» τών «μεγάλων συγγραφών». Τήν αίσθητική έμπειρία τών περισσοτέρων μας ασφαλώς τήν έκφράζει καλύτερα ή ιδέα του Άντόρνο περί τών σχέσεων άμοιβαίας άπώθησης μεταξύ αίσθητικών μονάδων σέ κατάσταση έξοντωτικού πολέμου, ή όποία εξηγεί γιατί δέν μπορεί κανείς νά μās ζητήσει νά άποφανθούμε γιά τό έάν ό Κήτης είναι μεγαλύτερος άπό τόν Γουόρντσγουορθ, ή νά άποτιμήσουμε τήν άξία του Κέντρου Πομπιντού μέ τό μέτρο του Γκούγκενχάϊμ, ή τήν άπόσταση πού χωρίζει τόν Ντός Πάσος άπό τόν Ντοκτόροβ — κατά πόσο μάλλον όταν πρόκειται γιά τόν Μαλλαμέ καί τόν Άσπερου.

Καί όμως, συχνά κάνουμε τέτοιες συγκρίσεις, καί τό άπολαμβάνουμε μάλιστα, όσο κι άν στερείται νοήματος, πράγμα πού δέν μπορεί παρά νά σημαίνει ότι τά βεβαιωμένα αύτά συνταγίσματα καί οί ιεραρχήσεις τους ίσως έχουν άλλη σημασία. Καί έχω πράγματι άναπτύξει άλλου¹ τήν άποψη ότι τέτοιου είδους συγκρίσεις — είτε μεταξύ συγκεκριμένων έργων είτε μεταξύ πολιτιστικών στύλ γενικότερα — λειτουργούν στό πολιτικό ύποσυνείδητο μιās έποχής ως εικάσματα καί σχηματικές πρώτες ύλες μιās βαθύτερης σύγκρισης μεταξύ τρόπων παραγωγής, οί όποιοι άντιπαρά τίθενται καί αξιολογούν ό ένας τόν άλλον διά μέσου τής έκάστοτε έπαφής άναγνώστη καί κειμένου. Τό παράδειγμα ώστόσο μοντέρνου/μεταμοντέρνου μās δείχνει ότι αυτό ισχύει καί γιά τά στάδια ενός καί του αύτου τρόπου παραγωγής — στήν προκειμένη περίπτωση γιά τήν άντιπαράθεση του μοντέρνου (ή ιμπεριαλιστικού ή μονοπωλιακού) σταδίου του καπιταλισμού καί του μεταμοντέρνου (ή πολυεθνικού) σταδίου του.

Ή κάθε καταγραφή καθαρώς πολιτιστικών χαρακτηριστικών άνάγεται στήν άκόλουθη κατάχρηση ή μεταφορά τεσσάρων όρων: συνθέτουμε κάποιου είδους πρόταση σχετικά μέ τήν ποιοτική ύπεροχή τής μουσικής παραγωγής τών γερμανικών πριγκιπάτων του 18ου αιώνα, γιά νά καταλήξουμε στήν καταδίκη ή τόν έγκωμιασμό τής έμπορικής-τεχνολογικής παραγωγής

1. Βλ. «Marxism and Historicism», *The Ideologies of Theory* («Μαρξισμός καί Ιστορισμός», *Οί ιδεολογίες τής θεωρίας*), 2ος τ., Μινεάπολη 1988, σ. 148-177.

του δικού μας αιώνα. Ἡ ἔκδηλη σύγκριση δέν εἶναι παρά τό ἐξωτερικό περίβλημα καί ὁ φορέας μιᾶς ἄλλης, λανθάνουσας, μέσα ἀπό τήν ὁποία προσπαθοῦμε νά ἀνασυγκροτήσουμε τήν αἴσθηση τῆς καθημερινῆς ζωῆς σ' ἕνα παλαιότερο καθεστῶς, προκειμένου, στή συνέχεια, νά ἀνασυγκροτήσουμε τήν αἴσθηση ἐκείνου πού συνιστᾷ τήν ιδιορρυθμία καί τήν ιδιαιτερότητα, τό καινοφανές καί τήν ἱστορικότητα τοῦ παρόντος. Ἔτσι, ὑπό τό πρόσχημα τῆς ἱστορίας τοῦ συγκεκριμένου, ἄλλο δέν κάνουμε ἀπό γενική ἢ οἰκουμενική ἱστορία, ἡ ὁποία δέν μπορεῖ παρά νά καταλήξει στή θεωρία τοῦ μεταμοντέρνου, ὅπως ἐξάλλου καταδεικνύουν καί οἱ διεργασίες τῶν μπρεχτικῶν ἀποστασιοποιήσεων πού περιγράψαμε προηγουμένως. Ὑπ' αὐτούς, λοιπόν, τούς ὅρους καί ὑπ' αὐτές τίς συνθήκες μπορεῖ ὄντως νά ἀναπτύξει κανεῖς ἐπιχειρήματα γιά τό «μέγεθος» τοῦ Μάλερ σέ σχέση μέ τόν Φίλιπ Γκλάς, ἡ τοῦ Ἀϊξενστάιν σέ σχέση μέ τό MTV, τά ὁποῖα, ὥστόσο, στό πλαίσιο αὐτό ὑπερβαίνουν κατά πολύ τὰ ὅρια τοῦ αἰσθητικοῦ ἢ τοῦ πολιτιστικοῦ καί ἀποκτοῦν νόημα καί σημασία μόνο στό βαθμό πού ὑπεισέρχονται στό πεδίο τῆς παραγωγῆς τῆς ὕλης ζωῆς καί, ἄρα, τῶν ὁρίων ἢ τῶν δυνατοτήτων πού ὀριοθετοῦνται (διαλεκτικά) γιά τήν ἀνθρώπινη πράξη, τή γενικότερη ἀλλά καί τήν πολιτιστική. Ἐκεῖνο τό ὁποῖο διακυβεύεται πλέον εἶναι ἡ ἴδια ἡ σχετική συστημική ἀλλοτρίωση καί ἡ διαλεκτική σχέση μεταξύ τῶν ὁρίων τῆς βίας καί τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἐποικοδομήματος, μέσα στό ἐκάστοτε δεδομένο σύστημα ἢ στή δεδομένη συστημική στιγμή — δηλαδή ὁ ἐσωτερικός βαθμός ἐξαθλίωσης τοῦ συστήματος καί ἡ καθορισμένη δυνατότητα σωματικοῦ καί πνευματικοῦ μετασχηματισμοῦ, τήν ὁποία ἐπιδέχεται ἢ καί κατακτᾷ.

Γιά τόν μοντερνισμό δλ' αὐτά ἀπαιτοῦν ὁλόκληρη σειρά διερευνήσεων, τῶν ὁποίων ἐκθέτουμε ἐδῶ ἀπλῶς ὀρισμένες εἰσαγωγικές παρατηρήσεις. Ὅσο γιά τήν αἴσθηση τοῦ «τέλους τοῦ μοντέρνου» μέσα στό μεταμοντέρνο, πρόκειται γιά ὁλότελα διαφορετικό ζήτημα, θεμελιώδους σημασίας (πού δέν σχετίζεται, κατ' ἀνάγκην, οὔτε μέ τόν μοντερνισμό οὔτε μέ τή νεότερη ἐποχή ὡς ἱστορικά μορφώματα), ἀντικείμενο μιᾶς ἄλλης σειράς σημειώσεων: δέν θά πρέπει νά συγχέεται μέ τίς ἡθικοῦ ἢ αἰσθητικοῦ τύπου «συγκρίσεις» μεταξύ μοντέρνου καί μεταμοντέρνου, οὔτε καί ἀφορᾷ τήν κοινωνικοοικονομική σύγκριση πού προτείνουμε στή συνέχεια.

2

Σημειώσεις για μία θεωρία του μοντέρνου

Οι «κλασικοί» του μοντέρνου εύκολα βεβαίως μεταμοντερνοποιούνται ή μεταμορφώνονται σε «κείμενα», αν όχι σε προδρόμους της «κειμενικότητας». Αυτές οι δύο διεργασίες δέν ταυτίζονται απόλυτως, στο βαθμό που οι πρόδρομοι —ό Ρεϋμόν Ρουσέλ, ή Γερτρούδη Στάιν, ή Μαρσέλ Ντυσάν— βρίσκονται ούτως ή άλλως αβόλα ενσωματωμένοι σε κάποιον από τους κανόνες του μοντέρνου. Σε όρισμένες περιπτώσεις αποτελούν τά παραδείγματα και τά χειροπιαστά τεκμήρια της ταυτότητας μεταξύ μοντέρνου και μεταμοντέρνου, στο βαθμό που ή παραμικρή μετατροπή μέσα στά κείμενα αυτά, ή ελάχιστη αίσθηση έκτροπής που αποπνέει ή πιό άσημαντη αναδιάταξη της επίπλωσης προσδίδει έναν χαρακτήρα ανοίκειο και απόμακρο (κι όμως περισσότερο δικό μας) σε ό,τι κανονικά θά ήταν τυπικότατο δείγμα αισθητικής του ώριμου μοντερνισμού. Είναι σάν νά συνιστούν αντίθεση μέσα στην αντίθεση, αισθητική άρνηση της άρνησης· αντιτιθέμενα στην ήδη αντίγεμονικων τάσεων μειονοτική τέχνη του μοντέρνου, προέβαλαν τή δική τους εξέγερση, άκόμα πιό μειονοτική και ιδιωτική, ή όποια βέβαια γίνεται, μέ τή σειρά της, κανόνας, μόλις τό ρεύμα του μοντέρνου παγώσει σε μουσειακά σχεδιάσματα.

Όσο για τους εκπροσώπους του κυρίως μοντερνισμού, όσοι περιμένουν υπομονετικά στή σειρά για μία θέση σ' ένα τέτοιο άκριβως μουσείο, όλοι τους μοιάζουν πανέτοιμοι νά μεταγραφούν όλοκληρωτικά σε μεταμοντέρνο κείμενο (και άναρωτιέσαι, βεβαίως, αν μπορείς νά θεωρήσεις τή διαδικασία αυτή άνάλογη μέ τήν προσαρμογή ενός μυθιστορήματος για τήν όθόνη, ιδίως στο βαθμό που ένα από τά χαρακτηριστικά του μεταμοντέρνου σινεμά είναι ότι σπανίζουν όλοένα και περισσότερο τέτοιου είδους προσαρμογές). Τό γεγονός, όμως, ότι ξαναγράφουμε σήμερα τόν ώριμο μοντερνισμό μέ νέους τρόπους μου φαίνεται άδιαμφισβήτητο, τουλάχιστον σε ό,τι άφορά όρισμένους συγγραφείς χρίσιμης σημασίας: πώς ό ρεαλιστής Φλωμπέρ έγινε μοντερνιστής μόλις τόν άποστήθισε ό Τζός και πώς μετατράπηκε έξαφνα σε μεταμοντέρνο όταν τόν περιέλαβε ή Ναταλί Σαρρότ, γνωστή ή ιστορία. Όσο για τόν ίδιο τόν Τζός, ό Κόλιν Μάκ Καίημπ μάς τόν προβάλλει

σήμερα έντελως διαφορετικά: έναν Τζόνς φεμινιστή και κρεολό ή πολυεθνιστή, πολύ μέσα στο πνεύμα των καιρών, έναν Τζόνς εξαιρετικά καλοδεχούμενο στο μεταμοντέρνο. Κι εγώ, από τη μεριά μου, προσπάθησα να ανασύρω έναν Τζόνς τριτοκοσμικό και αντιιμπεριαλιστή, που συμβαδίζει μάλλον με τη σύγχρονη μας παρά με τη μοντέρνα αίσθητική.² Μπορούν, όμως, να ξαναγραφούν όλοι οι κλασικοί του χτές με τον ίδιο τρόπο; Πόσο μεταμοντέρνος είναι ο Προύστ του Ζιλ Ντελέζ; Ο Κάφκα του ασφαλώς είναι μεταμοντέρνος, ένας Κάφκα έθνικων μειονοτήτων και μικρών ομάδων, Κάφκα του Τρίτου Κόσμου και των γλωσσικών μειονοτήτων, ο οποίος συνάδει με την πολιτική του μεταμοντερνισμού και των «νέων κοινωνικών κινημάτων». Ο Τ.Σ. Έλιοτ, όμως, μπορεί να επανενταχθεί; Και τί απέγιναν άραγε ο Τόμας Μάν και ο Άντρέ Ζίντ; Ο Φράνκ Λεντρίτσια κράτησε ζωντανό τον Ουάλλας Στῆβενς μέσα σ' όλη αυτή την πρωτόφαντη κλιματική διαταραχή, ο Πάωλ Βαλερύ χάθηκε δίχως ν' αφήσει ήχους πίσω του, ενώ κατείχε κεντρική θέση στο κίνημα του μοντερνισμού διεθνώς. Εκείνο που παραμένει πηγή άμφιβολιών στην όλη υπόθεση ή στα ζητήματα που εγείρει είναι ότι όλ' αυτά θυμίζουν πάρα πολύ τίς παλιές γνωστές μας συζητήσεις περί της φύσεως του ίδιου του κλασικού, περί του «άνεξαντλητου χειμένου», του ίκανου να άνακαλυφθεί πάλι και πάλι και να χρησιμοποιηθεί με νέους τρόπους από γενιά σε γενιά — κάτι σαν παλιά οικογενειακή έπαυλη την οποία διαδοχικοί κληρονόμοι παραλαμβάνουν και διακοσμούν με την τελευταία λέξη της καρσινής μόδας ή της λαπωνικής τεχνολογίας. Και την ίδια στιγμή, οι μη έπιζώντες δέν είναι άλλο παρά άποδειξη ότι η αίωνιότητα άπάρχει όντως, ακόμα και στη δική μας έποχή των μεταμοντέρνων μέσων έπικοινωνίας· οι χαμένοι είναι συστατικό στοιχείο της όλης έπιχειρηματολογίας,

2. Nathalie Sarraute, «Flaubert the Precursor», *The Age of Suspicion* («Φλωμπέρ, ο πρόδρομος», *Η έποχή της ύποψης*), μετάφρ. Maria Jolas, Νέα Ύρκη 1963· Colin MacCabe, *James Joyce and the Revolution of the Word* («Ο Τζάιμς Τζόνς και η λέξη σε επανάσταση»), Λονδίνο 1979. Έπίσης, τρία δοκίμιά μου περί Ρεμπώ, Στῆβενς και λογοτεχνίας του ιμπεριαλισμού, «Rimbaud and the Spatial Text», *Rewriting Literary History* («Ο Ρεμπώ και τό κείμενο εν χώρῳ»), Ξαναγράφοντας την ιστορία της λογοτεχνίας), έκμ. Tak-Wai Wong και M.A. Abbas, Χόνγκ Κόνγκ 1984, σ. 66-88· «Wallace Stevens», *New Orleans Review*, 11, 1, 1984, σ. 10-19· «Modernism and Imperialism», *Nationalism, Colonialism and Literature* («Μοντερνισμός και ιμπεριαλισμός», *Έθνικισμός, άποικιοκρατία και λογοτεχνία*), 14, Derry, Ireland (Field Day Pamphlet) 1988, σ. 5-25.

καθώς αποδεικνύουν τόν κατ' ανάγκην παρελθόντα χαρακτήρα του παρελθόντος: όλα τὰ «μεγάλα ἔργα» του δέν διατηροῦν τό ἴδιο ἐνδιαφέρον γιά μᾶς. Ἡ προσέγγιση αὐτή παρακάμπτει ὁρισμένες πλευρές, βάσει τῶν ὁποίων τό ὅλο ζήτημα ἀποδεικνύεται ταυτόσημο μέ τό παλιό ἱστοριστικό ὁλημμα: μᾶς ἐμποδίζει νά ἀντλήσουμε στοιχεῖα γιά τή δική μας μεταμοντέρνα κατάσταση, μέσα ἀκριβῶς ἀπό τήν πλήξη πού ἐμπνέουν οἱ κλασικοὶ τοῦ ὠριμου μοντερνισμοῦ, ὅσοι δέν διαβάζονται πλέον. Ἡ πλήξη αὐτή, ὥστόσο, εἶναι ἐξαιρετικά χρήσιμο ἐργαλεῖο ἀνίχνευσης τοῦ παρελθόντος καί διάνοιξης ἐνός πεδίου συνάντησης μεταξύ παρελθόντος καί παρόντος.

“Ὅσο γιά ἐκείνους πού τελικὰ ἐπιβίωσαν —ἀφοῦ ὑπέστησαν μιά κάποια ἐπεξεργασία ἀνανέωσης ἢ «κάθαρσης»,³ μιά *Unfunktionierung*” (ὁ Φλωμπέρ, ἐπὶ παραδείγματι, πρέπει νά διαβαστεῖ πολὺ πιά ἀργά ἂν θέλουμε νά σβήσει ὁ ἰσθός τῆς ἱστορίας καί νά μετατραποῦν οἱ προτάσεις του σέ στιγμές μεταμοντέρνου «κειμένου») — ἔχουν ἀσφαλῶς πολλὰ νά μᾶς ποῦν γιά μιά «νεότερη ἐποχὴ» στὴν ὁποία ἀκόμα μετέχουμε. Θὰ πρέπει, πράγματι, νά μεταφερθοῦμε ἐτυμολογικά ἀπὸ τό ἀρχικὸ ἐπίθετο σέ τρία παράγωγα οὐσιαστικά —ἐκτός ἀπὸ τὸν ὁρο «μοντερνισμός» (*modernism*) ἔχουμε τό κάπως λιγότερο συνηθισμένο «νεότερη ἐποχὴ» (*modernity*) ἀλλὰ καί τό «ἐκσυγχρονισμός» (*modernization*) — προκειμένου ὅχι μόνο νά συλλάβουμε τίς διαστάσεις τοῦ προβλήματος ἀλλὰ καί νά ἀντιληφθοῦμε μέ σαφήνεια πόσο διαφορετικὰ ἔχουν θέσει τό ζήτημα οἱ διάφορες ἀκαδημαϊκὲς εἰδικότητες ἢ οἱ ἐθνικὲς παραδόσεις. Τὰ περὶ «μοντερνισμοῦ» μόλις προσφάτως ἔφθασαν στὴ Γαλλία, τὰ περὶ «νεότερης ἐποχῆς» δέν ἔχουν πολὺ καιρὸ πού ἔφθασαν σέ μᾶς, οἱ διαδικασίες «ἐκσυγχρονισμοῦ» ἀνήκουν στοὺς κοινωνιολόγους, στὰ ἰσπανικὰ ἔχουμε δύο διαφορετικὲς λέξεις γιά τὰ ἀντίστοιχα

3. Ὁ Φλωβὶς ἰδιαίτερες εὐχαριστίες στὸν Τζόνθαν Ντόλλιμορ γιά τίς ὑποδείξεις του σχετικὰ μέ τὴ σωστὴ χρῆση τοῦ ὁρου αὐτοῦ. “Ὅσο γιά τὴ συνειδητοποίηση τοῦ χρόνου σὲ μεταμοντέρνο, τίποτα δέν ἔχει νά προσθέσει κανεὶς στὰ ὅσα εἶπε ὁ Τζὼν Μπάρελ, ὅταν παρατηροῦσε πῶς σέ 8, τὴ ἀφορὰ τῶν μεταμοντέρνων διακοσμητῶν, «ἐκσυγχρονίζω σημαίνει τό ἴδιο μέ τό ἀναπαλαιώνω» — σὲ John Barrel, «Gone to Earth», *London Review of Books*, 30 Μαρτίου 1989, σ. 13.

* Ὁ γερμανικὸς αὐτὸς ὁρος τοῦ πρωτότυπου ἀναφέρεται σέ μιά ἀποδιάρθρωση πού ἀνακόπτει προηγούμενο τρόπο λειτουργίας καί βρίσκειται ἔτσι πολὺ κοντὰ στὴν ἔννοια τῆς «ἀποδόμησης».

καλλιτεχνικά κινήματα (modernismo και vanguardismo) κλπ.* Ένα συγκριτικό λεξικό θα έπρεπε να έχει τέσσερις ή πέντε στήλες στο σχετικό λήμμα, προκειμένου να ανασυγκροτήσει τη χρονολογική εμφάνιση των όρων αυτών στα διάφορα γλωσσικά ιδιώματα και να καταγράψει παράλληλα την άνιση ανάπτυξή τους.⁴ Μιά συγκριτική κοινωνιολογία του μοντερνισμού και των διαφόρων εκφάνσεων της κουλτούρας του —κοινωνιολογία ή όποια, σάν εκείνη του Μάξ Βέμπερ, θα απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στην αποτίμηση της συγκλονιστικής επίδρασης του καπιταλισμού στις μέχρι τότε παραδοσιακές κουλτούρες, της καταστροφικής κοινωνικής και ψυχολογικής επιρροής του σέ ανεπίστρεπτες πλέον μορφές ανθρώπινης ζωής και αντίληψης —είναι το μόνο πλαίσιο μέσα στο οποίο θα μπορούσαμε να επισκεφθούμε και πάλι τον «μοντερνισμό» σήμερα, φτάνει βέβαια να πορευόμαστε και στις δύο όχθες του ποταμού και να διανοίγουμε σήραγγες και από τις δύο πλευρές. Πρέπει, μέ άλλα λόγια, όχι μόνο να τεκμαίρουμε τον μοντερνισμό βάσει του εκσυγχρονισμού αλλά και να άνιχνεύουμε τά ύπολείμματα του εκσυγχρονισμού μέσα στο ίδιο τό έργο τέχνης.

Έννοείται, επίσης, ότι εκείνο πού έχει σημασία είναι τό γεγονός της ίδιας της σχέσης και όχι τό περιεχόμενο της. Οί διάφοροι μοντερνισμοί μπορεί, βέβαια, να άντιτάχθηκαν έντονα, κατά καιρούς, στον εκσυγχρονισμό αλλά,

* Ίσως δέν είναι περιττό νά τονίσουμε τή διάσταση, έν προκειμένο, μεταξύ έλληνικών και άγγλικών ή άλλων εύρωπαϊκών γλωσσών: ή άπουσία, στά έλληνικά, ενός επίθετου άντίστοιχου μέ τό άγγλικό modern μās επιβάλλει νά χρησιμοποιήσουμε διαφορετικούς όρους εκεί πού τά άγγλικά χρησιμοποιούν παράγωγα. Τό πράγμα συναρτάται άσφαλώς μέ τόν ιδιαίτερο τρόπο μέ τόν όποίο ή έλληνική πραγματικότητα και γλώσσα άντιμετώπισαν τή «νεότερη έποχή» (modernity) της Ιστορίας της Δύσης και δέν είναι δίχως συνέπειες γιά τή δυνατότητά μας νά παρακολουθήσουμε τήν άντίστοιχη προβληματική περί του μοντέρνου και των μετά αυτό (της όποιας τό κέντρο ή τό παράδειγμα τοποθετείται, έν προκειμένο, όπως εξάλλου σημειώνει και ό Τζαίημσον στήν εισαγωγή του, όχι άπλως στή Δύση αλλά και κυρίως στήν άμερικανική της συνίστώσα). Στό συγκριτικό λεξικό πού άναφέρει ό Τζαίημσον στή συνέχεια τά έλληνικά θά έθεταν, άσφαλώς, δυσεπίλυτα προβλήματα τάξης, τά όποια εξάλλου ήδη άντιμετωπίζει και ό μεταφραστής. Πάντως οί όροι πού χρησιμοποιούμε στό σημείο αυτό γιά τά τρία ούσιαστικά του Τζαίημσον θά χρησιμοποιούνται και στή συνέχεια μέ τήν ίδια σημασία. (Σ.τ.Μ.)

4. Σχετικά μέ τόν όρο αυτό, βλ. Matei Calinescu, *Five Faces of Modernity* (Πέντε πρόσωπα του μοντέρνου), Durham, N.C. 1987· επίσης, Peter Berger, *Prosa der Moderne* (Πρόζα του μοντέρνου), Φραγκφούρτη 1988, και Antoine Compagnon, *Ces cinq paradoxes de la modernité* (Πέντε παράδοξα του μοντέρνου), Παρίσι 1990.

τὴν ἴδια στιγμή, ἀναπαρήγαγαν τίς ἀξίες του καὶ τίς τάσεις του μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴν ἐπιμονὴ στὸν νεωτερισμό, τὴν καινοτομία, τὸ μετασχηματισμὸ τῶν παλαιότερων μορφῶν, τὴ λυτρωτικὴ εἰκονοκλασία καὶ τὴν ἐπεξεργασία νέων, θαυματοργῶν αἰσθητικῶν τεχνολογιῶν. Ἐάν, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ ἐκσυγχρονισμὸς ἔχει κάτι νὰ κάνει μὲ τὴ βιομηχανικὴ πρόοδο, τὴν ἐκλογίκευση, τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διαχείρισης σὲ παραγωγικότερη βάση, τὸν ἐξηλεκτρισμὸ, τὴν ἀλυσίδα τῆς παραγωγῆς, τὴν κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία, τὴ φτηνὴ ἐφημερίδα, συνάγεται κατ' ἀνάγκην ὅτι μία τουλάχιστον ἀπὸ τίς ἐκφάνσεις τοῦ μοντερνισμοῦ στὴν τέχνη εἶναι ἀντιμοντέρνα καὶ συνίσταται στὴν ἀνοιχτὴ ἢ συγκαλυμμένη διαμαρτυρία κατὰ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, ὁ ὁποῖος συλλαμβάνεται πλέον ὡς τεχνολογικὴ πρόοδος, μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου. Αὐτοὶ οἱ ἀντιεκσυγχρονιστικοὶ μοντερνισμοὶ ἐνέχουν συχνὰ θρησκευτικοῦ τύπου ὁραματισμούς ἢ ἐργατικὲς ἐξεγέρσεις ὅπως τῶν Λουθητῶν, παραμένουν ὅμως στὸ συμβολικὸ ἐπίπεδο καί, στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα ἰδιαίτερα, προϋποθέτουν αὐτὸ πού θεωρεῖται πολὺ συχνὰ νέο κύμα ἀντιθετικιστικῶν, σπιριτουαλιστικῶν ἢ ἀντιρρασιοναλιστικῶν ἀντιδράσεων ἐναντίον τῆς θριαμβικῆς προόδου τῶν φώτων τοῦ ὀρθοῦ λόγου.

Ὁ Πέρρυ Ἀντερσον, ὅμως, μοῦ ὑπενθυμίζει ὅτι, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, τὸ βαθύτερο καὶ θεμελιωδέστερο κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν μοντερνισμῶν δὲν εἶναι τόσο ἡ ἀρνητικὴ τους ἀντίδραση στὴν τεχνολογία, τὴν ὁποία ὀρισμένοι (οἱ φουτουριστές ἐπὶ παραδείγματι) ἐγκωμίασαν ἀνοιχτά, ὅσο ἡ ἀρνητικὴ τους ἀντίδραση στὴν ἴδια τὴν ἀγορά. Ἡ κρίσιμη σημασία τοῦ χαρακτηριστικοῦ αὐτοῦ ἐπιβεβαιώνεται ἄλλωστε ἀπὸ τὴν ἀντιστροφή του στοὺς διαφόρους μεταμοντερνισμούς, οἱ ὁποῖοι, ὅσο κι ἂν διαφέρουν μεταξὺ τους ριζικότερα ἀπ' ὅ,τι οἱ διάφοροι μοντερνισμοί, χαρακτηρίζονται ὅλοι ἀπὸ τὴν κραυγαλέα τους κατάφαση ἀπέναντι στὴν ἀγορά καθ' ἑαυτὴ, ἂν ὅχι ἀπὸ τὸν ἀνενδοίαστο ἐγκωμιασμὸ τῆς.

Τὸ ὅτι ἡ ἐμπειρία τῆς μηχανῆς συνιστᾷ, πάντως, κρίσιμο σημεῖο ἀναφορᾶς τεκμαίρεται, κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τῶν διαφορετικῶν κυμάτων τοῦ αἰσθητικοῦ μοντερνισμοῦ: πρῶτο μεγάλο κύμα στὸν ὕστερο 19ο αἰῶνα, ἀρθρωμένο στὴ βάση ὀργανικῶν μορφῶν καὶ παραδειγματικὰ ὑλοποιούμενο στὸν συμβολισμὸ· δεύτερο κύμα, πού φτάνει στὴν ἀκμὴ του στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ ἑνὸς ἐνθουσιασμοῦ γιὰ τὴ μηχανικὴ τεχνολογία καὶ μιᾶς ὀργάνωσης σὲ παραστρατιωτικοῦ τύπου

πρωτοπορίες (αυτού του κύματος ή έμφατικότερη στιγμή είναι ο φουτουρισμός). Έρχεται κατόπιν ο μοντερνισμός της απόμακρης «ιδιοφυΐας», οργανωμένος, αντίθετα από τα δύο προηγούμενα περιοδικά κινήματα (μέ την έμφαση που απέδιδαν στην οργανική μεταλλαγή του ζωικού κόσμου και στην πρωτοπορία και την αποστολή της αντίστοιχως), γύρω από τό Μέρα "Έργο, τό «Βιβλίο του Κόσμου» — εκλαϊκευμένη Γραφή, ιερό κείμενο, ύστατη τελετουργία (τό Βιβλίο του Μαλλαρμέ) μιās ασύλληπτης ακόμα νέας κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Και θά έπρεπε επίσης, κατά πάσα βεβαιότητα, νά διακρίνουμε (άλλά κυρίτερα απ' ό,τι εκείνος τόν τοποθετεί) αυτό που ό Τσάρλς Τζένκς αποκαλεί «ύστερο μοντερνισμό» — τά τελευταία ύπολείμματα μιās κατ' έξοχήν μοντέρνας θεώρησης του κόσμου μετά τή μεγάλη πολιτική και οικονομική τομή τής ύφησης, όπου, είτε κάτω από τόν Στάλιν ή τό Λαϊκό Μέτωπο είτε κάτω από τόν Χίτλερ και τό New Deal, μέσα από τή συλλογική άγώνα και τόν παγκόσμιο πόλεμο, μιā νέα θεώρηση του κοινωνικού ρεαλισμού καταλαμβάνει πρός στιγμήν τή θέση πολιτιστικής δεσπόουσας. Οί ύστεροι μοντερνιστές του Τζένκς είναι αυτοί άκριβώς οί όποιοι επιμένοντας περνούν στον μεταμοντερνισμό και οί ίδιες τους βρίσκουν γόνιμο έδαφος στην άρχιτεκτονική· άν γυρίσουμε, όμως, στη λογοτεχνία, τά όνόματα που θά φανούν στον όρίζοντα είναι αυτά του Μπόρχες και του Ναμπόκοβ, του Μπέκετ, ποιητών όπως ό Όλσον και ό Ζουκόφσκι και συνθετών όπως ό Μιλτον Μπάμπιτ, οί όποιοι είχαν τήν άτυχία νά διατρέξουν δύο εποχές και τήν τύχη νά βρουν τρόπο νά απομονωθούν έξοριζόμενοι στη μηχανή του χρόνου και νά δουλέψουν για καιρό τίς άκαιρες μορφές τους.

Άλλά για τίς πλέον καθιερωμένες περιπτώσεις των τεσσάρων αυτών στιγμών ή τάσεων, για τούς μεγάλους δημιουργούς ή προφήτες —τόν Φράνκ Λόυντ Ράιτ μέ τήν κάπα του και τό χαρακτηριστικό καπέλο του,* τόν Προύστ στο έπτασφράγιστο δωμάτιό του, τόν Πικάσσο «φυσική δύναμη» και τόν έξόχως καταραμένο Κάφκα (όλοι τους ιδιόρρυθμοι και έκκεντρικοί, όσο και οί μεγαλύτεροί/μεγάλοι ντετέκτιβ των κλασικών αστυνομικών ιστοριών)— θά πρέπει άσφαλώς νά προσθέσουμε όρισμένα πράγματα. Πρέπει νά αντιμετωπισθεί πειστικά ή άποψη ότι, μέ βάση τό μέτρο του μεταμοντέρνου έμπορικού συρμού, ό μοντερνισμός ήταν ακόμα εποχή γιγάντων και θρυλικών

* Τό πρωτότυπο προσδιορίζει, *poikpie hat*, και τό λεξικό διευκρινίζει χαμηλό καπέλο μέ στενό μόρ γυριστό πρός τά έπάνω. (Σ.τ.Μ.)

δυνάμεων, οί όποίς εξέλιπαν πλέον στον καιρό μας. Διότι εάν έχει ακόμη κάποιο κοινωνικό νόημα τό μεταδομιστικό θέμα του «θανάτου του ύποκειμένου», άλλο δέν σημαίνει από τό θάνατο του έγχειρήματος του έσωστρεφούς άτομικισμού, μέ τό «χάρισμα» και τό συνάδον έννοιολογικό όπλοστάσιο των ιδιότυπων ρομαντικών άξιών, πρώτη και καλύτερη εκείνη της «ιδιοφυΐας». 'Υπό τό πρίσμα αυτό, ή εξέλιψη των «μεγάλων» του μοντερνισμού δέν δίνει ύποχρεωτικά λαβή στο δράμα. 'Η δική μας κοινωνική τάξη πραγμάτων είναι πλουσιότερη σε πληροφορίες και λιγότερο άναλφάβητη καθώς και, κοινωνικά τουλάχιστον, περισσότερο «δημοκρατική», μέ την έννοια της οικουμενικοποίησης της έμμισθης σχέσης έργασίας (πάντοτε πίστευα ότι ό μπρεχτικός όρος «πληβειοποίηση» είναι πολιτικά καταλληλότερος και κοινωνιολογικά άκριβέστερος από την άποψη του πώς συλλαμβάνει τή διαδικασία αυτή της ίσοπέδωσης, την όποία οί άριστεροί δέν μπορεί παρά νά ύποδέχονται εύνοϊκά). Αυτή ή νέα τάξη δέν έχει πλέον ανάγκη από προφήτες και όραματιστές του χαρισματικού τύπου του ώριμου μοντερνισμού, ούτε ως καλλιτέχνες δημιουργούς ούτε ως πολιτικούς. Τέτοιου είδους φυσιογνωμίες δέν συγκινούν πλέον ούτε μαγεύουν τά ύποκειμένα μιάς όμαδοποιημένης, συλλογικής μεταατομικιστικής έποχής· όποτε τίς άποχαιρευόμε για πάντα και δίχως ιδιαίτερη συγκίνηση, περίπου όπως θά είχε κάνει και ό Μπρέχτ: αλίμονο στη χώρα που έχει ανάγκη τίς ιδιοφυΐες, τους προφήτες, τους μεγάλους συγγραφείς, τους δημιουργούς!

'Εκείνο που χρειάζεται νά συγκρατήσει κανείς από ιστορική άποψη είναι τό γεγονός ότι πράγματι τό φαινόμενο ύπηρξε κάποτε· ή μεταμοντέρνα όπτική στο ζήτημα των «μεγάλων» δημιουργών του μοντερνισμού δέν θά έπρεπε νά διαγράφει διαμιάς την ιστορική και κοινωνική ιδιαιτερότητα αυτών των άμφισβητούμενων πλέον «κεντρομόλων ύποκειμένων» παρά νά προσπαθήσει, μάλλον, νά βρει νέους τρόπους κατανόησης των ιστορικών τους προϋποθέσεων.

Ένα πρώτο βήμα σ' αυτή την κατεύθυνση είναι νά συλλάβουμε τά πάλοι ποτέ διάσημα όνόματα όχι πλέον ως ήρωες που ξεπερνούν τά όρια της ζωής ή ως ψυχές του ενός ή του άλλου μεγέθους, παρά μέ τρόπο έξω- (ή μή) άνθρωπομορφικό ως σταδιοδρομίες, δηλαδή ως άντικειμενικές καταστάσεις, μέσα στις όποίες ό φιλόδοξος νέος καλλιτέχνης των άρχών του αιώνα μπορούσε νά προδιαγράψει την άντικειμενική δυνατότητα μετατροπής του σε «μεγάλο ζωγράφο (ή ποιητή ή μυθιστοριογράφο ή συνθέτη) του αιώνα».

Και ή άντικειμενική αυτή δυνατότητα δέν προσφέρεται σε άτομικά ταλέντα ή σε έσωτερικού τύπου δυνάμεις και έμπνεύσεις, αλλά σε στρατηγικές οίονει

στρατιωτικού χαρακτήρα, μέ βάση τά πλεονεκτήματα τεχνικής καί ἐδά-
φους, ὑπολογισμούς τῶν δυνάμεων τοῦ ἀντιπάλου, στρατηγικές μεγιστο-
ποίησης τῶν συγκεκριμένων, ἰδιαιτέρων πηγῶν τοῦ καθενός. Μιά τέτοια
προσέγγιση, ὡστόσο, στό ζήτημα τῆς «μεγαλοφυΐας», τήν ὁποία συνδέουμε
σήμερα μέ τό ὄνομα τοῦ Πιέρ Μπουρντιέ,⁵ δέν θά ἔπρεπε καθόλου νά συγ-
χέεται μέ τό εἶδος τῆς ἀπομυθοποιητικῆς μνησικαχίας πού φαίνεται ὅτι αἰ-
σθανόταν ὁ Τολστόι ἀπέναντι στόν Σαίξπηρ καί, *mutatis mutandis*, ἀπέναν-
τι στό ρόλο τοῦ κάθε «μεγάλου ἀνδρός» στήν ἱστορία. Ἐμεῖς, παρά τόν
Τολστόι, ἀκόμα θαυμάζουμε, πιστεύω, τοὺς μεγάλους στρατηγούς (καί
τό ὁμολογῶ τους, τοὺς μεγάλους καλλιτέχνες),⁶ μέ ἕναν θαυμασμό, ὅμως,
πού ἔχει μετατοπισθεῖ ἀπό τήν ἐγγενῆ ὑποκειμενικότητα στήν ἱστορική τους
διορατικότητα, τήν ἱκανότητά τους νά ἐκτιμῶν τήν «τρέχουσα κατάσταση»
καί νά ἀποτιμῶν ἄμεσα τή δυναμική τῆς ἀναδιάρθρωσης τοῦ συστήματος.
Μιά τέτοια ἀναθεώρηση τῆς βιογραφικῆς ἱστοριογραφίας θά ἦταν, κατά
τή γνώμη μου, κατ' ἐξοχήν μεταμοντέρνα: ὑποκαθιστᾷ, χαρακτηριστικά,
τό κάθετο μέ τό ὀριζόντιο, τό χρόνο μέ τό χῶρο, τό βάθος μέ τό σύστημα.

Ἵπάρχει, ὅμως, κι ἕνας βαθυτέρος λόγος γιά τόν ὁποῖο ἐξαλείφθηκε ὁ
μεγάλος συγγραφέας ἀπό τό μεταμοντέρνο· τόν ἀποκαλοῦμε συχνά «ἄνιση
ἀνάπτυξη» καί εἶναι ὁ ἐξῆς ἀπλούστατος: σέ μία ἐποχή μονοπωλίων (καί
συνδικάτων), ἐποχή αὐξανόμενου θεσμοποιημένου ἐγκοινωνισμοῦ, ὑπάρ-
χει πάντοτε ἕνα ζήτημα ὑστέρησης. Ὅρισμένα τμήματα τῆς οἰκονομίας εἶ-
ναι ἀκόμα θύλακες πρωτογονισμοῦ καί χειρωναξίας· ἄλλα εἶναι πιό μοντέρνα
καί πιό φουτουριστικά καί ἀπό τό ἴδιο τό μέλλον. Ἡ σύγχρονη τέχνη, ἀπό
τήν ἀποψη αὐτή, ἀντλήσε τή δύναμη καί τίς δυνατότητές της λειτουργώντας
ὡς ἀναχαιτιστικό ἀντίρροισμα μέσα σέ μία ἐκσυγχρονιζόμενη οἰκονομία· ὁμνο-
λογοῦσε, ἐγκωμίαζε καί δραματοποιοῦσε παλαιότερες μορφές ἀτομικῆς πα-
ραγωγῆς, τίς ὁποῖες ὁ νέος τρόπος παραγωγῆς, ἀλλοῦ, ἐκτόπιζε ἢ διέγραφε.
Ὅποτε ἡ αἰσθητικὴ παραγωγή προσέφερε τό οὐτοπικὸ δράμα μιᾶς γενικό-
τερα πιό ἀνθρώπινης παραγωγῆς· καί ἄσκησε, στόν κόσμο τῆς μονοπωλια-
κῆς φάσης τοῦ καπιταλισμοῦ, μιὰ σαγήνη μέσα ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς οὐτοπικῆς

5. Βλ., ἐπὶ παραδείγματι, Pierre Bourdieu, *L'ontologie politique de Martin Heidegger* (Ἡ πολιτικὴ ὄντολογία τοῦ Μάρτιν Χάιντεγκερ), Παρίσι 1988· καί Anna-Maria Moschetti, *The Intellectual Enterprise: Sartre and «Les Temps Modernes»* (Τὸ ἐγχείρημα τῆς διανοήσεως: ὁ Σάρτρ καί τὸ «Temps Modernes»), Evanston, Ἰλλινόις, 1988.

6. Μὲ πολὺ ἀντίστοιχο τρόπο ἡ Γερτρούδη Στάιν φαντάζεται τὸν Χένρυ Τζαίμς ὡς «μεγάλο στρατηγὸ» στό Gertrude Stein, *Four in America* (Τέσσερις στήν Ἀμερική), Νιού Χαίλβεν 1947.

μεταμόρφωσης της ανθρώπινης ζωής. 'Ο Τζόυς, μονάχος του και δίχως νά δίνει λογαριασμό σέ κανέναν, παράγει αϊφνης από τό δωμάτιό του στό Παρίσι, έναν καινούργιο κόσμο· όμως, οί κοινοί θνητοί έξω στό δρόμο δέν έχουν ούτε κατά διάνοια μιάν αντίστοιχη αίσθηση ισχύος και έλέγχου ή ανθρώπινης δημιουργικότητας· καμία αίσθηση ανάλογη εκείνης της ελευθερίας και της αυτονομίας πού νιώθεισ δταν, σάν τόν Τζόυς, διατυπώνεις τή βούλησή σου ή, τουλάχιστον, μετέχεις στή διαδικασία διατύπωσης τών αποφάσεών σου. Κατά συνέπεια, ως μορφή παραγωγής, ό μοντερνισμός (συμπεριλαμβανομένων και τών μεγάλων καλλιτεχνών και δημιουργών) μεταφέρει ένα μήνυμα πού δέν έχει σχεδόν τίποτα νά κάνει μέ τό περιεχόμενο τών συγκεκριμένων έργων: πρόκειται γιά τό αίσθητικό ως άπαύγασμα της αυτονομίας, άπόλαυση της μετουσίωσης του χειροτεχνήματος.

Μέ βάση τά προαναφερθέντα, ό μοντερνισμός πρέπει νά θεωρηθεί έξαιρετική περίπτωση άντιστοίχισης μέ μιά στιγμή άνισης κοινωνικής ανάπτυξης ή μέ αυτό πού ό 'Ερνστ Μπλόχ άποκάλεσε «ταυτοχρονία του μή ταυτόχρονου» ή «συγχρονία του μή σύγχρονου» (*Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*):⁷ συνύπαρξη πραγματικότητων άπό ριζικά διαφορετικές ιστορικές στιγμές — χειροτεχνήματα δίπλα στά μεγάλα καρτέλ, άγροι μέ έργοστάσια του Κρούπ ή μέ τίς έγκαταστάσεις της Φόρντ στό βάθος του όρίζοντα. Μιά διακήρυξη άνισομέρειας λιγότερο προγραμματικού χαρακτήρα διατυπώνεται και μέ τό έργο του Κάφκα, γιά τό όποιο ό 'Αντόρνο είπε κάποτε ότι συνιστά άνυπέρβλητο έμπόδιο γιά όποιον έπιμένει νά σκέφτεται τήν τέχνη μέ τούς δρους της άπόλαυσης. Δέν νομίζω ότι είχε δίκιο, τουλάχιστον άπό τή μεταμοντέρνα όπτική τών πραγμάτων. Καί ή άντίρρηση μπορεί νά είναι πολύ γενικότερης έμβέλειας άπό εκείνη πού προβάλλουν οί μάλλον ιδιόρρυθμες άναγνώσεις του Κάφκα έν ειδει «μυστικιστή ευθύμορφου» (Τόμας Μάν) ή χιουμοριστικού συγγραφέα, άντίστοιχου του Τσάπλιν — όσο κι άν είναι βέβαιο ότι άν σκεφτείς τόν Τσάπλιν διαβάζοντας τόν Κάφκα, αλλάζει και ή εικόνα πού έχεις γιά τόν Τσάπλιν.

Θά πρέπει, λοιπόν, νά άναφερθοΰμε άναλυτικότερα στό θέμα της ήδονικότητας αλλά και του ευθυμου χαρακτήρα του καφκικού εφιάλτη. 'Ο Μπένγιαμιν παρατήρησε κάποτε ότι χρειάζεται νά άπαλλαγοΰμε άπαξ και διά παντός άπό δύο τρέχουσες έρμηνείες του Κάφκα: τήν ψυχαναλυτική, κατά πρώτον

7. Βλ. Ernst Bloch, «Nonsynchronism and Dialectics» («Μή συγχρονικότητα και διαλεκτική»), *New German Critique*, 11, 1977, σ. 22-38.

(τό οιδιπόδαιο σύμπλεγμα του Κάφκα — τό είχε, δέν χωρεῖ ἀμφιβολία, ἀλλά τά ἔργα του, ὡς τέτοια, δέν εἶναι καθόλου ψυχολογικοῦ τύπου), καί, κατά δεύτερον, τή θεολογική (ἡ ἰδέα τῆς λύτρωσης εἶναι, βέβαια, παρούσα στόν Κάφκα, μά δέν ἔχει τίποτα τό ἐξωκοσμικό, οὔτε ἐξάλλου καί ἡ ἐν γένει ἰδέα τῆς λύτρωσης). Θά μπορούσαμε ἴσως σήμερα νά ἀναφέρουμε καί μιὰ τρίτη, τήν ὑπαρξιστική ἐρμηνεία: ἀνθρώπινη κατάσταση, ἀγχος καί τά σχετικὰ συνιστοῦν θέματα καί προβληματισμούς ὑπερβολικά κοινότοπους καί, ὅπως θά ἔχετε βέβαια καταλάβει, κάθε ἄλλο παρά μεταμοντέρνα εἶναι. Ὡς προσθέσουμε, ἐν τέλει, αὐτό πού κάποτε θεωρούσαμε «μαρξιστική» ἐρμηνεία: Ἡ Δίκη ὡς ἀναπαράσταση τῆς ἐτοιμόρροπης γραφειοκρατίας τῆς ὑπὸ κατάρρευση Αὐστροουγγρικής Αὐτοκρατορίας. Ὑπάρχει μεγάλη δόση ἀλήθειας καί στήν ἐρμηνεία αὐτή, ἀν ἐξαιρέσει βεβαίως κανεῖς τήν ἰδέα ὅτι ἡ Αὐστροουγγρική Αὐτοκρατορία ἦταν ὅπωςδῆποτε ἐφιάλτης. Τουναντίον. Naί μὲν ἦταν ἡ τελευταία τῶν παλαιῶν, ἀπαρχαιωμένων αὐτοκρατοριῶν, ἀλλά ἦταν, συνάμα, τό πρῶτο πολυεθνικό καί πολυφυλετικό κράτος: λειτουργικά ἀναποτελεσματική σέ σχέση μέ τήν Πρωσία, ἀνθρώπινη καί ἀνεκτική ἀν συγκριθεῖ μέ τόν τσαρισμό· καί, τέλος πάντων, καθόλου κακό μῶρφωμα καί μᾶλλον ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον πρότυπο γιά τή δική μας μεταεθνική ἐποχή, ἡ ὁποία ἀκόμα σπαράσσεται ἀπό τοὺς ἐθνικισμούς. Ἡ δομή «Κ. καί Κ.» ἀσφαλῶς παίζει σημαντικό ρόλο στόν Κάφκα, ὅχι ὅμως μέ τόν τρόπο πού μᾶς προτείνει ἡ ἐρμηνεία πού βασίζεται στό θέμα «γραφειοκρατία ὡς ἐφιάλτης» (ἡ Αὐτοκρατορία ὡς προοίμιο τοῦ Ὑουσβιτς).

Ἐπιστρέφοντας τώρα στό θέμα τῆς ταυτοχρονίας τοῦ μὴ ταυτόχρονου, τῆς συνύπαρξης διακριτῶν ἱστορικῶν στιγμῶν, τό πρῶτο πράγμα πού σοῦ κάνει ἐντύπωση ὅταν διαβάξεις τή Δίκη εἶναι ἡ παρουσία μιᾶς μοντέρνας, σφιχτοδεμένης ἐβδομαδιαίας ἐργασιασῆς καί ἐπιχειρησιασῆς ρουτίνας· ὁ Τζόζεφ Κ. εἶναι ἕνας νέος τραπεζικός ὑπάλληλος («μεσαῖο στέλεχος» ἢ «ὑπάλληλος ἐμπιστοσύνης»), πού ζεῖ γιά νά δουλεύει, ἐργένης πού περνάει τά νεκρά του ἀπογεύματα στίς ταβέρνες καί δέν ἔχει τί νά κάνει τίς Κυριακές του — ἄλλο ἀπό τό νά τίς σκοτώσει, ἴσως, ἀποδεχόμενος προσκλήσεις συναδέλφων σέ ἀφόρητες κοινωνικές βραδιές τοῦ ἐπαγγελματικοῦ του κύκλου. Καί μέσα σ' αὐτή τήν πλήξη τῆς ὀργανωμένης σύγχρονης κοινωνίας παρουσιάζεται ξάφνου κάτι ἐντελῶς διαφορετικό — καί πρόκειται, ἀκριβῶς, γιά τήν ἀπαρχαιωμένη ἐκεῖνη τυπική γραφειοκρατία πού συνδέεται μέ τήν πολιτική δομή τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὅποτε ἔχουμε μιὰ πραγματικά συγκλονιστική συνειρήση:

μιά μοντέρνα ή, τουλάχιστον, εκσυγχρονιζόμενη οικονομία και ένα ξεπερασμένο πολιτικό σύστημα, κάτι πού τό σημαντικό φίλμ τοῦ Ὁρσον Οὐέλλες *Ἡ Δίκη* ἀποδίδει ἐκφραστικότερα μέσα ἀπό τόν ἴδιο τό χωρό. Ὁ Τζόζεφ Κ. ζεῖ σέ μιά ἀπό τίς πολλές χεῖριστες, ἀπρόσωπες, ἀνώνυμες, σύγχρονες κατοικίες ἀλλά τό δικαστήριο, ὅπου πηγαίνει, στεγάζεται σέ ἕνα κτίσμα προκλητικῆς μαρξικῆς μεγαλοπρέπειας (ὅταν δέν βρίσκεται μέσα σέ παλιά ἐνοικιαζόμενα δωμάτια), μέ τόν ἐνδιάμεσο χώρο νά καλύπτεται ἀπό τά ἔρρημα ἐργοτάξια καί τά ἀδειανά οἰκόπεδα τῆς ἐπερχομένης πολεοδομικῆς ἀνάπτυξης (σ' ἐναντίον τέτοιου ἐρημωμένου χώρου θά πεθάνει ἐν τέλει).

Ἡ ἀπόλαυση τοῦ Κάφκα, ἡ ἀπόλαυση τοῦ ἐφιάλητη στόν Κάφκα προκύπτει, λοιπόν, ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τό ἀπαρχαιωμένο εἶναι πηγὴ ζωῆς μέσα στή ρουτίνα καί τήν πλήξη: μιά ξεπερασμένη δικανικὴ καί γραφειοκρατικὴ παράνοια εἰσβάλλει στό κενό τῆς βδομαδιατικῆς ἐργασίας τῆς ἐποχῆς τῶν συνεταιρισμῶν καί προξενεῖ, τουλάχιστον, ἕνα συμβάν! Καί τό διδάγμα τῆς ἱστορίας φαίνεται πλέον νά εἶναι ὅτι τό χειρότερο εἶναι προτιμότερο ἀπό τό τίποτα καί οἱ ἐφιάλτες εἶναι εὐπρόσδεκτοι ὡς ἀνακούφιση ἀπὸ τὴ βδομαδιατικὴ ἐργασία. Ὑπάρχει στόν Κάφκα μιά δίψα γιὰ τό ἀπλό γεγονός καθ' ἑαυτό, μέσα σέ μιά κατάσταση ὅπου κάτι τέτοιον σπανίζει σάν θαῦμα. Μᾶς τό λέει ὁ ἴδιος: ἔντονη διάθεση νά καταγράψει, μέ τρόπο τοῦ ὁποῖου ἡ οἰκονομία εἶναι σχεδόν μουσικῆς ὕφης, τοὺς ἀμυδροὺς ἐκείνους παλμούς τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου πού δημιουργοῦν καί τὴν ἐλάχιστη ἔστω ὑπόνοια ὅτι κάτι «συνέβη». Ἡ οἰκειοποίηση αὐτῆ τοῦ ἀρνητικοῦ μέσω μιᾶς θετικῆς, οὐτοπικῆς μάλιστα δύναμης, καλυπτόμενης μέσα σέ προβιά λύκου, δέν μᾶς εἶναι καθόλου ξένη ψυχολογικά· διότι εἶναι ἤδη γνωστό, γιὰ νά ἀναφερθοῦμε σέ μιά μᾶλλον μεταμοντέρνα πάθηση, τό πῶς ἡ βαθύτερη ἱκανοποίηση πού δίνει ἡ παράνοια καί οἱ διάφορες φαντασιώσεις καταδιώξεων καί κατασκοπείας ἔγκειται στήν καθησυχαστικὴ βεβαιότητα ὅτι ὅλοι διαρκῶς σέ παρακολουθοῦν, ὅλη τὴν ὥρα!

Ὅποτε, στόν Κάφκα, ὅπως καί ἀλλοῦ, ἡ ἰδιόρρυθμη σύμπτωση μέλλοντος καί παρελθόντος καί, στήν περίπτωσή αὐτή, ἡ ἀντίσταση πού οἱ ἀπαρχαιωμένες φεουδαλικές δομές προβάλλουν στίς ἀκαταμάχητες ἐκσυγχρονιστικὲς τάσεις—σέ ἄλλες περιπτώσεις ἡ τάση ὀργάνωσης καί ἡ περιφερειακὴ ἐπιβίωση ὧλων ὅσα δέν εἶναι ἀκόμα μοντέρνα—εἶναι προϋπόθεση τῆς ὑπαρξης τοῦ ὠριμοῦ μοντερνισμοῦ ἀλλὰ καί τῆς παραγωγῆς αἰσθητικῶν μορφῶν καί μηνυμάτων, τά ὁποῖα ἴσως δέν ἔχουν τίποτα πλέον νά κάνουν μέ τὴν ἀνισομέρεια ἀπὸ τὴν ὁποία πῆγασε ἀκριβῶς ἡ σύμπτωση.

Παραδόξως, τό συμπέρασμα στην περίπτωση αυτή είναι ότι τό μεταμοντέρνο πρέπει νά χαρακτηρισθεῖ ὡς κατάσταση στήν ὁποία ἡ ἐπιβίωση, τό ὑπόλειμμα, ἡ ἀναχαίτιση, τό ἀρχαῖκό ἔχουν πλέον χαθεῖ δίχως ν' ἀφήσουν ἴχνη πίσω τους. Στό μεταμοντέρνο, λοιπόν, τό ἴδιο τό παρελθόν ἔχει χαθεῖ (καί μαζί του ἡ πολύ γνωστή μας «αἴσθηση τοῦ παρελθόντος» ἢ ἡ ἱστορικότητα καί ἡ συλλογική μνήμη). Ὅπου παραμένουν ἀκόμα τά κτίριά του, ἡ ἀναπαλαίωση καί ἡ ἐπισκευή τους ἐπιτρέπει νά μεταφερθοῦν στό παρόν ἀκέραια, ὅπως καί τά ὑπόλοιπα πολύ διαφορετικά καί μεταμοντέρνα πράγματα πού ἀποκαλοῦμε ὁμοιώματα. Τά πάντα εἶναι πλέον ὁργανωμένα καί σχεδιασμένα. Ἡ φύση ἔχει ὁλοσχερῶς διαγραφεῖ μαζί μέ τούς ἀγρότες, τό μικροαστικό ἐμπόριο, τό χειροποίητο, τίς φεουδαλικές ἀριστοκρατίες καί τίς αὐτοκρατορικές γραφειοκρατίες. Ἡ δική μας κατάσταση εἶναι πολύ πιό ὁμοιογενῶς μοντέρνα: δέν σκοπεύουμε πλέον διαρκῶς στίς κακοτοπιές τῆς μὴ ταυτοχρονίας καί τῆς μὴ συγχρονικότητας. Τό ρολόι σημαίνει γιά ὅλους τήν ἴδια μεγάλη ὥρα τῆς ἀνάπτυξης ἢ τῆς ἐκλογίκευσης (τουλάχιστον σέ ὅ, τι ἀφορᾷ τῇ «Δύση»). Μέ τήν ἔννοια αὕτη ἀκριβῶς μπορούμε νά θεωρήσουμε εἴτε ὅτι ὁ μοντερνισμός χαρακτηρίζεται ἀπό μιά κατάσταση ἀτελοῦς ἀκόμη ἐκσυγχρονισμοῦ εἴτε ὅτι τό μεταμοντέρνο εἶναι περισσότερο μοντέρνο ἀπό τόν μοντερνισμό.

Καί θά μπορούσαμε ἴσως νά προσθέσουμε ὅτι ἐκεῖνο πού ἔχει πλέον χαθεῖ ἀπό τό μεταμοντέρνο εἶναι ἡ ἴδια ἡνεωτερικότητα τῆς ἐποχῆς, μέ τήν ἔννοια πού παίρνει ἡ λέξη αὕτη ὅταν τῇ διακρίνουμε ἀπό τόν μοντερνισμό καί τόν ἐκσυγχρονισμό. Καί νά πού ἐπανακάμπουν, μοιραῖα, οἱ παλιοί μας γνώριμοι, βάση καί ἐποικοδόμημα. Ἐάν ἐκσυγχρονισμός εἶναι κάτι πού συμβαίνει στή βάση καί μοντερνισμός ἡ μορφή πού παίρνει ἡ ἀντίδραση τοῦ ἐποικοδομηματος στήν ἀμφισήμια τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς, τότε πλέον ἴσως ἡ ἡνεωτερικότητα τῆς ἐποχῆς συνίσταται στήν ἀπόπειρα παραγωγῆς μιᾶς συνοχῆς στή σχέση τῶν δύο αὐτῶν. Ἡ νεότερη ἐποχή ἀντιστοιχεῖ, λοιπόν, στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ «μοντέρνος ἄνθρωπος» αἰσθάνεται τόν ἑαυτό του: ἡ λέξη δέν ἀναφέρεται πλέον στά προϊόντα (καλλιτεχνικά ἢ βιομηχανικά) παρά στούς παραγωγούς καί στούς καταναλωτές καί στό πῶς αἰσθάνονται εἴτε παράγοντας τά προϊόντα εἴτε βιώνοντας τήν πραγματικότητά τους. Αὐτό, λοιπόν, τό μοντέρνο αἶσθημα συνίσταται στήν πεποίθηση ὅτι καί ἐμεῖς οἱ ἴδιοι εἴμαστε τρόπον τινά νέοι, ὅτι ἀρχίζει μιά νέα ἐποχή, ὅτι τά πάντα εἶναι δυνατά καί τίποτα

πιά δέν θά εἶναι τό ἴδιο· μά οὔτε καί θέλουμε πλέον τίποτα νά εἶναι τό ἴδιο, θέλουμε νά «τό κάνουμε νέο», νά ἀπαλλαγούμε ἀπό τά παλιά ἀντικείμενα, τίς παλιές ἀξίες, τίς παλιές νοοτροπίες, τούς παλιούς τρόπους λειτουργίας — τρόπον τινά νά μετουσιωθοῦμε. «Il faut être absolument moderne», κραύγαζε ὁ Ρεμπώ: πρέπει νά βροῦμε τρόπο νά εἴμαστε ἀπολύτως, ριζικά μοντέρνοι· πράγμα πού σημαίνει, προφανῶς, ὅτι πρέπει νά κάνουμε καί τούς ἑαυτούς μας μοντέρνους· πρόκειται γιά κάτι πού κάνουμε, ὅχι γιά κάτι πού ἀπλῶς μᾶς συμβαίνει. Αἰσθανόμαστε ἄραγε τό ἴδιο, σήμερα, στήν καρδιά τοῦ μεταμοντέρνου; Σίγουρα δέν αἰσθανόμαστε ὅτι ζοῦμε μέσα σέ σκοτισμένες, παραδοσιακές, πληκτικές, ἀπαρχαιωμένες πραγματικότητες καί ἰδέες. Τό περίφημο ποιητικό ξέσπασμα τοῦ Ἀπολλινάρ ἐναντίον τῶν παλαιῶν κτιρίων τῆς Εὐρώπης τοῦ 1910 ἀλλά καί τοῦ ἴδιου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου, «À la fin tu es las de ce monde ancien» («Καί νά, τόν βαρέθηκες πιά τόν ἀρχαῖο τοῦτο κόσμος»), δέν ἐκφράζει πλέον, κατά πάσα βεβαιότητα, τό σύγχρονο (ἢ μετασύγχρονο) αἶσθημα ἀπέναντι στό σούπερ μάρκετ ἢ τήν πιστωτική κάρτα. Ἡ λέξη νέο ἔχει μᾶλλον χάσει γιά μᾶς τίς χαρακτηριστικές τῆς ἀπὸχρήσεις — ἡ ἴδια ἡ λέξη δέν εἶναι πλέον νέα, μήτε ἀλώβητη. Καί αὐτό μᾶς λείει πολλά γιά τή μεταμοντέρνα ἐμπειρία τοῦ χρόνου καί τῆς ἀλλαγῆς ἢ τῆς ἱστορίας.

Σημαίνει, κατ' ἀρχήν, ὅτι τό «χρόνο» ἢ τήν ἱστορική «βιωμένη ἐμπειρία» καί τήν ἱστορικότητα τούς χρησιμοποιοῦμε ὡς διαμεσολαβήσεις μεταξύ τῆς κοινωνικοοικονομικῆς δομῆς καί τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο τήν ἀποτιμοῦμε, καθῶς καί ὡς προκαταβολικά πριμοδοτούμενη θεματική, μέσω τῆς ὁποίας ἀρθρώνουμε τή συστηματική σύγκριση μεταξύ τῆς μοντέρνας καί τῆς μεταμοντέρνας στιγμῆς τοῦ κεφαλαίου. Θά προσπαθήσουμε ἀργότερα νά ἀναπτύξουμε περαιτέρω τό θέμα πρός δύο κατευθύνσεις: κατά πρῶτον σέ σχέση μέ τήν αἰσθήση τῆς πρωτοφανοῦς ἱστορικῆς διαφορᾶς πού μᾶς χωρίζει ἀπό ἄλλες κοινωνίες καί τήν ὁποία μιά ὀρισμένη ἐμπειρία τοῦ νέου (μέσα στό μοντέρνο) φαίνεται νά ἐνισχύει καί νά διαωνίζει· καί κατά δεύτερον μέ τήν ἀνάλυση τοῦ ρόλου τῶν νέων τεχνολογιῶν (καί τῆς κατανάλωσής τους) σέ μιά μεταμοντέρνα κοινωνία, γιά τήν ὁποία προφανῶς δέν ἔχει πλέον κανένα ἐνδιαφέρον ἡ θεματοποίηση καί ἡ θετική ἀποτίμηση τοῦ νέου καθ' ἑαυτοῦ.

Μένουμε, πρός τό παρόν, στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ὀξεῖα αἰσθήση τοῦ νέου στή νεότερη ἐποχὴ ὀφειλόταν ἀποκλειστικά στή μικτή, ἄνιση, μεταβατική φύση τῆς ἀντιστοιχῆς ἱστορικῆς περιόδου, μέσα στήν ὁποία τό παλιό συνυπῆρχε μέ τό ἐν γενέσει. Τό Παρίσι τοῦ Ἀπολλινάρ εἶχε καί σκοτεινά μεσαιωνικά μνημεῖα καί μυστήρια ἀναγεννησιακά γτίσματα ἀλλά καί αὐτοκίνητα

καί ἀεροπλάνα, τηλέφωνα, ηλεκτρισμό καί τήν τελευταία μόδα στό ρούχο καί τήν κουλούρα. "Ὅλ' αὐτά τά ἀντιλαμβάνεται κανεῖς καί τά αἰσθάνεται νέα καί μοντέρνα· μόνον ὅταν τό παλιό καί τό παραδοσιακό εἶναι ἐπίσης παρόντα. Ὅποτε ἕνας ἀπό τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους μπορούμε νά διηγηθοῦμε τή μετάβαση ἀπό τό μοντέρνο στό μεταμοντέρνο εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ πῶς σιγά-σιγά ὁ ἐκσυγχρονισμός θριαμβεύει καί ἀπαλείφει ὀριστικά τό παλιό: ἡ φύση καταργεῖται μαζί μέ τό παραδοσιακό τοπίο τῆς ἐπαρχίας καί τῆς παραδοσιακῆς γεωργίας· ἀκόμα καί τά ὑπολειπόμενα ἱστορικά μνημεῖα γίνονται ἐμφανῶς πλέον ἀπαστράπτοντα ὁμοιώματα τοῦ παρελθόντος, ὅχι φορεῖς ἐπιβίωσής του. Τώρα τά πάντα εἶναι νέα· καί γι' αὐτόν τό λόγο ἀκριβῶς ἡ ἴδια ἡ κατηγορία τοῦ νέου χάνει τό νόημά της καί γίνεται κάτι σάν ὑπόλειμμα τοῦ μοντερνισμοῦ.

Ἄλλά κάθε φορά πού λέμε τή λέξη «νέο» ἢ πού πενθοῦμε τήν ἀπώλεια τῆς ἀντίστοιχης ἔννοιας στήν ἐποχή τοῦ μεταμοντέρνου ἀναβιώνουμε μοιραῖα, τήν ἴδια στιγμή, τό φάσμα τῆς ἐπανάστασης μέ τήν ἔννοια πού κάποτε εἶχε ἡ λέξη αὐτή ὡς ἐνσάρκωση τοῦ ὕστατου ὁράματος τοῦ Novum, ἀπολυτοποιημένου καί ἐκτεινόμενου στίς πύθ ἀπόμακρες γωνιές καί στήν παραμικρή λεπτομέρεια ἐνός ὁλόκληρου κόσμου ὑπό μεταμόρφωση. Ἡ καθιερωμένη προσφυγή σέ ἕνα λεξιλόγιο πολιτικῆς ἐπανάστασης καί ἡ σχεδόν ναρκισσιστική ἐπιτήδευση τῶν αἰσθητικῶν πρωτοποριῶν σέ σχέση μέ τά φάλαρα τῶν πολιτικά ἀντίπαλων μαζῶν προδίδουν τόν πολιτικό χαρακτήρα τοῦ μοντερνισμοῦ καί θέτουν ἐν ἀμφιβόλῳ τίς διαβεβαιώσεις τῶν ἀκαδημαϊκῶν τοῦ ἰδεολόγων, οἱ ὁποῖοι ἐπέμεναν νά μᾶς διδάσκουν ὅτι οἱ μοντέρνοι δέν ἦταν πολιτικοποιημένοι, ὅτι δέν εἶχαν καν κοινωνική συνειδηση. Τό ἔργο τους μάλιστα ἐκπροσωποῦσε, ὑποτίθεται, μιά νέα «ἐσώτερη στροφή» ἀνοίγοντας τήν περιοχή μιᾶς νέας ἀυτοπαθοῦς ὑποκειμενικότητας — «καρναβάλι ἐσωτερικευμένου φετιχισμοῦ» τούς εἶχε ἀποκαλέσει ὁ Λούκατς κάποτε. Καί δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τά κείμενα τῶν μοντερνιστῶν, στή μεγάλη γκάμα καί ποικιλία τους, δίνουν συχνά τήν ἐντύπωση σειρᾶς μετρητῶν Γκαίγκερ πού συλλαμβάνουν κάθε εἶδους νέα ὑποκειμενικά ρεύματα καί σημεία καί τὰ καταγράφουν μέ νέους τρόπους καί σύμφωνα μέ νέα «ἐργαλεῖα ἐγγραφῆς».*

Τά ἐμπειρικά καί βιογραφικά στοιχεῖα τῶν τάσεων τῶν ἀντίστοιχων συγγραφέων μποροῦν πάντως νά στηρίξουν μιά ἐπιχειρηματολογία πού ἀντιβαίνει σ' αὐτή τή δημιουργούμενη ἐντύπωση. Διότι ἕνα εἶναι σίγουρο: ὁ Τζόους

* Inscription devices στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

και ό Κάφκα ήταν σοσιαλιστές· ακόμα και ό Προύστ υποστήριζε τόν ΝτρεΫφους (χι άς ήταν σνόμπ)· ό Μαγιακόφσκι και οι σουρεαλιστές ήταν κομμουνιστές· ό Τόμας Μάν ήταν, για μιά όρισμένη περίοδο τουλάχιστον, προοδευτικός και αντιφασίστας· μόνο οι 'Αγγλοαμερικανοί (και ό Γάιτης μαζι τους) ήταν πραγματικά αντιδραστικοί, μέ τά μελανότερα των χρωμάτων.

Ύπάρχει, όμως, κάτι ακόμα θεμελιωδέστερο πού μπορούμε νά άντλήσουμε από τό πνεύμα των ίδιων των έργων και πιά συγκεκριμένα από μιά νέα έπίσκεψη του μοντέρνου έγκωμιασμού του «έαυτου». Στόν έγκωμιασμό αυτό σπνρίζονταν οι άντιπολιτικοί χριτικοί προκειμένου νά τεκμηριώσουν τήν άντιληψή τους περί υποκειμενισμού των μοντερνιστών (και στό ζήτημα αυτό συνέπλεαν μέ τή σταλινική παράδοση). 'Αντιθέτως, εκείνο πού θέλω νά υποστηρίξω έγω είναι ότι ή ένδεδλεχής διερεύνηση, από τόν μοντερνισμό, των βαθύτερων τάσεων της συνείδησης (ή και του άσυνείδητου ακόμα) συνδυεόταν πάντοτε από μιάν ούτοπική αίσθηση μιάς έπερχόμενης μεταμόρφωσης ή μετουσίωσης του έν λόγω «έαυτου». «Πρέπει ν' αλλάξεις τή ζωή σου», αυτό έλεγε παραδειγματικά στόν Ρίκε τό αρχαϊκό έλληνικό ρητό. Και ό Ντ. Χ. Λώρενς ξεχειλίζει από τά κύματα της νέας εκείνης θάλασσας της άλλαγής πού θά γεννούσε άναμφίβολα τόν νέο άνθρωπο. Και αυτό πού πρέπει νά καταλάβουμε είναι ότι τά αίσθήματα αυτά, σέ σχέση μέ τό ζήτημα του έαυτου, δέν θά μπορούσαν νά είχαν διαμορφωθεί παρά μόνο σέ συνδυασμό μέ άντίστοιχα αίσθήματα άπέναντι στην κοινωνία και τόν άντικείμενο κόσμο. Και έπειδή άκριβώς ό άντικείμενος αυτός κόσμος, μέσα στις ώδίνες της έκβιομηχάνισης και του έκσυγχρονισμού, μοιάζει νά τρέμει μπροστά στό χείλος ενός έξίσου συγκλονιστικού, ούτοπικού μάλιστα, μετασχηματισμού, αλλάζει και ό «έαυτός». Καθ' ότι δέν είμαστε μόνο στην έποχή του τεύλορισμού και των νέων έργουσαίων· είμαστε και στην έποχή πού σημαδεύεται από τήν εμφάνιση, στό μεγαλύτερο μέρος της Εύρώπης, ενός κοινοβουλευτικού συστήματος, όπου άρχίζουν νά διαδραματίζουν τό ρόλο τους μαζικά και νεότευκτα εργατικά κόμματα, τά όποια, ιδιαίτερα στη Γερμανία, αίσθάνονται πολύ κιντά στό σημείο της δικής τους ήγεμονίας. 'Ο Πέρρυ Άντερσον εξέθεσε πειστικότερα τήν άποψη ότι ό μοντερνισμός στις τέχνες (άν και ό ίδιος δέν δέχεται, για άλλους λόγους, τήν έννοια του μοντερνισμού καθ' έαυτή) συνδέεται άναπόσπαστα μέ τόν άνεμο της άλλαγής πού έλευθερώνουν τά νέα μεγάλα ριζοσπαστικά κοινωνικά κινήματα.⁸ 'Ο ώριμος

8. Βλ. Perry Anderson, «Modernism and Revolution» («Μοντερνισμός και επανάσταση»), New Left Review, 144, Μάρτιος-Άπρίλιος 1984, σ. 95-113.

μοντερνισμός δέν εκφράζει άμεσα τίς άξίες αυτές· έμφανίζεται, όμως, στό χώρο πού άνοιξαν οί συγκεκριμένες άξίες· καί οί έπίσημες άξίες του νέου καί τής καινοτομίας, όπως έξάλλου καί ή ούτοπική διάθεση για μετασχηματισμό του «έαυτου» καί του κόσμου, θά πρέπει, μέ τρόπο πού δέν έχει άκόμα διερευνηθεί, νά θεωρηθούν ήχώ καί άπήχηση των έλπίδων καί τής αίσιοδοξίας τής μεγάλης εκείνης ιστορικής περιόδου τής κυριαρχίας τής Β' Διεθνούς. Όσο για τά ίδια τά έργα, τό ύποδειγματικό δοκίμιο του Τζών Μπέργκερ⁹ για τόν κυβισμό δίνει μιά λεπτομερή άνάλυση του τρόπου μέ τόν όποιο αυτή ή φαινομενικά πολύ φορμαλιστική νέα ζωγραφική είναι διαποτισμένη από ένα ούτοπικό πνεύμα πού θά συντριβεί κάτω από τή φρικαλέα χρήση τής έκβιομηχάνισης στά πεδία των μαχών του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Η νέα ούτοπία δέν είναι πάντα ύμολόγιο τής νέας μηχανής, όπως στην περίπτωση του φουτουρισμού — κάθε άλλο· εκφράζεται μέσα από πλειάδα τάσεων καί ανατάσεων, οί όποιες, έν τέλει, άφορούν τόν έπερχόμενο μετασχηματισμό τής ίδιας τής κοινωνίας.

3

‘Η πολιτιστική πραγμοποίηση καί τό μεταμοντέρνο ώς «άνακούφιση»

“Ολ’ αυτά φωτίζονται πολύ διαφορετικά ύπό τό πρίσμα τής συγχρονικότητας: ή αίσθηση του μοντέρνου πού έχουν οί μεταμοντέρνοι άνθρωποι θά μάς λείει πλέον περισσότερα για τό ίδιο τό μεταμοντέρνο απ’ ό,τι για τό σύστημα τό όποιο άνέτρεφε για νά πάρει τή θέση του. Όστόσο, εάν ό μοντερνισμός άντιλαμβάνεται έαυτόν ως μεγάλη επανάσταση στό πεδίο τής πολιτιστικής παραγωγής, τό μεταμοντέρνο άντιλαμβάνεται τόν έαυτό του ως ανανέωση τής παραγωγής καθ’ έαυτής μετά από δεκαετίες σκληρυνσης μέσα στη σκοτεινιά νεκρών μνημείων. Ακόμα καί ή ίδια ή λέξη «παραγωγή» — φτερό στους τέσσερις άνέμους τής δεκαετίας του ’60, πού σηματοδοτούσε διαρκώς, τά χρόνια εκείνα, τά πλέον κενά καί άφηρημένα δημιουργήματα φορμαλιστικού άσκητισμού (τά «κείμενα» του Σολλέρς επί παραδείγματι) — άποδεικνύεται, αναδρομικά, ότι είχε όντως νόημα καί ανανέωσε πράγματι αυτό πού ύποτίθεται ότι σήμαινε.

9. John Berger, *Ways of Seeing* (Όπτικοί τρόποι), Νέα Υόρκη 1977, κεφάλαιο περί κυβισμού.

Καί νομίζω ότι τώρα θά έπρεπε νά μιλήσουμε γιά τήν έν γένει άνακούφιση τοῦ μεταμοντέρνου, κατακλυσμιαία άποδέσμευση βραχυκυκλωμένων δυνάμεων καί άπελευθέρωση μιᾶς νέας παραγωγικότητας, ή όποία, στό τέλος τῆς περιόδου τοῦ μοντερνισμοῦ, βρισκόταν τρόπον τινά σέ κατάσταση παράλυσης, χειμέριας νάρκης, έγκλωβισμένη σάν στρεβλωμένος μῦς. Ἡ άποδέσμευση αὐτή ἦταν κάτι πολύ συγκλονιστικότερο άπό μία άπλή γενεαλογική άλλαγή (μέ τίς τόσες γενεές πού διαδέχθηκαν ή μία τήν άλλη κατά τή διάρκεια τῆς βαθμιαία καθιερούμενης κυριαρχίας τοῦ μοντέρνου) καί έπηρέασε, έξάλλου, τήν ίδια τή συλλογική αἴσθηση τοῦ τί σημαίνει «γενεά». Χρειάζεται πάντα νά ύπογραμμίζουμε συμβολικά τήν ιστορική στιγμή (τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50, άρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60 γιά τά περισσότερα άμερικανικά πανεπιστήμια) κατά τήν όποία οἱ κλασικοί τοῦ μοντερνισμοῦ εἰσήχθησαν στό εκπαιδευτικό σύστημα καί στίς κολεγιακές βιβλιογραφίες (προηγούμενως διαβάζαμε τόν Πάουντ κατ' ἰδίαν, έφ' ὅσον τά τμήματα τῆς άγγλικῆς φιλολογίας μετά χιλίων κόπων καί βασάνων έφταναν νά διδάσκουν Τέννyson). Ἦταν κι αὐτό, μέ τόν τρόπο του, ἕνα είδος έπανάστασης μέ άναπάντεχες συνέπειες: έπέβαλε τήν άναγνώριση τῶν μοντέρνων κειμένων παράλληλα μέ τή διάδόσή τους, έν είδει τέως ριζοσπαστῶν πού φτάνουν έπιτέλους νά καταλάβουν μία θέση στό ύπουργικό συμβούλιο.

Όσο γιά τίς άλλες τέχνες, ή καθιέρωση καί ή «φθορά» τῆς έπιτυχίας θά πάρει έντελῶς άλλες μορφές. Στήν άρχιτεκτονική, τό δομημένο άνάλογο τῆς άκαδημαϊκῆς άποδοχῆς εἶναι, αἴφνης, ή οικειοποίηση, άπό τό κράτος, μορφῶν καί μεθόδων τοῦ ὠριμου μοντερνισμοῦ, ή άναπροσαρμογή, στό πλαίσιο μιᾶς διευρυμένης κρατικῆς γραφειοκρατίας (τήν όποία ταυτίζουμε, πολλές φορές, μέ έκείνη τοῦ κράτους πρόνοιας ἢ τῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας) οὐτοπικῶν μορφῶν πού ύποβαθμίζονται πλέον στό επίπεδο άνώνυμων μορφῶν μαζικῆς στέγασης ή διοικητικῶν χτυριακῶν έγκαταστάσεων. Ὅποτε οἱ τρόποι τοῦ μεταμοντέρνου σημαδεύονται πλέον άπό αὐτήν άκριβῶς τήν ύποδηλούμενη γραφειοκρατία· καί ή άπομάχρυνση άπ' αὐτήν δημιουργεῖ ἕνα δραστικότερο αἶσθημα «άνακούφισης», ὅσο κι άν αὐτό πού έρχεται νά πάρει τή θέση τοῦ μοντέρνου δέν εἶναι οὔτε ή οὐτοπία οὔτε ή δημοκρατία, παρά, άπλούστατα, οἱ κατασκευές τῶν ιδιωτικῶν μεγαλοεταρειῶν τοῦ μεταπρονοικοῦ κράτους τοῦ μεταμοντέρνου. Ὁ ύπερπροσδιορισμός εἶναι πλέον φανερός, στό βαθμό πού ή λογοτεχνική καθιέρωση τοῦ μοντέρνου εκφράζει,

συνάμα, τήν τεράστια γραφειοκρατική εξέπλωση του πανεπιστημιακού συστήματος της δεκαετίας του '60. Καί δέν θά ἔπρεπε, βεβαίως, νά ὑποτιμούμε τό ρόλο πού διαδραματίζουν, στίς ἐξελίξεις αὐτές, τά λαϊκά αἰτήματα (καί οἱ δημογραφικές τάσεις) ἐνός κάπως δημοκρατικότερου, ἄς ποῦμε, ἢ «πληβειακοῦ» τύπου. Μᾶς χρειάζεται ἡ ἐπινόηση μιᾶς ἔννοιας «διφορούμενου ὑπερπροσδιορισμοῦ», στό πλαίσιο τοῦ ὁποίου τά ἔργα παραπέμπουν συνειρμικά σέ στοιχεῖα καί «πληβειακοῦ» καί «γραφειοκρατικοῦ» χαρακτήρα, μαζί μέ ὅλη τή μᾶλλον ἀναμενόμενη πολιτική σύγχυση πού ἐνέχει ἕνα τέτοιο διφορούμενο.

Μιλᾶμε, ὥστόσο, ἀκόμα σχηματικά γιά πράγματα τά ὁποῖα χρειάζεται νά χειριστοῦμε σέ γενικότερο ἐπίπεδο, μέ τρόπο πῶς ἀφηρημένο — τήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς πραγματοποιήσεως δηλαδή. Ὁ ὅρος αὐτός στρέφει, κατά πάσα βεβαιότητα, τήν προσοχή μας σέ λάθος κατεύθυνση πλέον, ἐφ' ὅσον ἡ «μετατροπή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων σέ πράγματα» (νόημα τό ὁποῖο ἐπιμένει νά προσλαμβάνει) ἔχει γίνει κάτι σάν δεύτερη φύση. Ἐν τῷ μεταξύ, τά ἐν λόγω «πράγματα» ἔχουν ἀλλάξει καί αὐτά σέ βαθμό πού τά καθιστᾷ ἀγνώριστα καί πολλοί ὑπερασπίζονται πλέον τήν ἀνάγκη μας γιά ὁτιδήποτε ἔχει τήν ὑπόστασις πράγματος στή σημερινή ἐποχή τοῦ ἄμορφου.¹⁰ Τά μεταμοντέρνα «πράγματα» δέν εἶναι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, αὐτό ἀκριβῶς πού εἶχε στό νοῦ του ὁ Μάρξ — ἀκόμα καί ἡ ροή τοῦ χρήματος στή σημερινή τραπεζική πρακτική εἶναι πολύ πῶς φαντασμαγορική ἀπό τή «λιμπιντική κάθεξις»* τοῦ Καρλαίλ.

Ἐνας ἄλλος ὀρισμός τῆς πραγματοποιήσεως, πού ἔχει παίξει σημαντικό ρόλο τά τελευταῖα χρόνια, εἶναι ἡ «ἐξάλειψη** τοῦ ἔχοντος τῆς παραγωγῆς» ἀπό τό ἴδιο τό ἀντικείμενο ὡς παραγόμενο ἐμπόρευμα. Πρόκειται γιά τήν ὁπτική γωνία τοῦ καταναλωτῆ στό ὅλο ζήτημα: ὑποδηλώνει τήν ἰδιαίτερη ἐκείνη ἐνοχή ἀπό τήν ὁποία ἀπαλλάσσονται οἱ ἄνθρωποι ὅταν δέν μποροῦν πλέον νά φέρουν στή μνήμη τους τήν ἐργασία πού ἐνσωματώθηκε στά παιχνίδια ἢ τὰ ἐπιπλά τους. Καί πράγματι, ὅλος ὁ ἀντικείμενος κόσμος γύρω μας,

10. Παρά τό γεγονός ὅτι ἡ νεοκλασική πολιτική στό σύνολό της, ἀπό τόν Χάλμ καί ἐντεύθεν, αὐτό ἀκριβῶς ἔκανε κατά τή δεκαετία τοῦ 1910.

* Libidinal cathexis στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

** Effacement στό πρωτότυπο — ὅρος πού παραπέμπει στό σβήσιμο τοῦ γραμμένου ἔχοντος. (Σ.τ.Μ.)

οί τοῖχοι μας καί τό προστατευτικό πλέγμα τῶν ἀποστάσεων καί τῆς σχετικῆς σιωπῆς ἄλλο σκοπό δέν ἔχουν ἀπό τό νά μᾶς κάνουν νά ξεχάσουμε γιά λίγο ἐκείνους τοὺς ἀναριθμητοὺς ἄλλους· τί δουλειά ἔχεις νά σκέφτεσαι τίς γυναῖκες τοῦ Τρίτου Κόσμου κάθε φορά πού βάζεις μπρός τό πρόγραμμα ἐπεξεργασίας κειμένου, ἢ νά φέρνεις στό μυαλό σου ὄλους ἐκείνους τῶν χαμηλῶν κοινωνικῶν τάξεων μέ τίς στερημένες ζωές τους τήν ὥρα πού ἀποφασίζεις νά καταναλώσεις ἢ νά χρησιμοποιήσεις τά ὅσα ἄλλα προϊόντα πολυτελείας τυχόν διαθέτεις; Θά 'ταν σάν ξένες φωνές, βουητό στό κεφάλι σου καί, ἐδῶ πού τά λέμε, θά παραβιαζόταν ὁ ἐσώτερος χώρος τῆς ἰδιωτικῆς σου ζωῆς, προέκταση τοῦ σώματός σου. Ὅποτε γιά μιὰ κοινωνία πού θέλει νά λησμονήσει τά περί τάξεων, ἡ πραγματοποιήση στήν καταναλωτική αὐτή παραλλαγή της εἶναι ὄντως πολύ λειτουργική· ὁ καταναλωτισμός ὡς κουλτούρα ἐνέχει, βεβαίως, πολύ περισσότερο ἀπό αὐτή τήν «ἐξάλειψη», ἡ ὁποία, ὅμως, δέν παύει νά συνιστᾷ τήν ἀπαραίτητη προϋπόθεση ὅλων τῶν ὑπολοίπων.

Ἡ πραγματοποίηση τῆς ἴδιας τῆς κουλτούρας εἶναι, προφανῶς, ζήτημα κάπως διαφορετικῆς τάξεως, ἐφ' ὅσον τά ἀντίστοιχα προϊόντα εἶναι «ἐνυπόγραφα»· καί ὅταν καταναλώνουμε κουλτούρα, δέν ἔχουμε καμία ἀνάγκη, οὔτε κἂν διάθεση, νά ξεχάσουμε τόν ἀνθρώπινο παραγωγό Τ.Σ. Ἐλιστ ἢ Μάργκαρετ Μίτσελ ἢ Τοσκανίνι ἢ Τζάκ Μπέννυ ἢ ἀκόμα Σάμ Γκόλντ-γουνι ἢ Σεσίλ ντε ΜΩ. Ἡ πραγματοποίηση στήν ὁποία θά ἤθελα νά ἐπιμείνω, σέ σχέση μέ τόν κόσμο αὐτό τῶν πολιτιστικῶν προϊόντων, εἶναι ὁ παράγοντας πού γεννᾷ τόν ριζικό διαχωρισμό μεταξύ καταναλωτῶν καί παραγωγῶν. Ὁ ὁρος εἰδίκευση εἶναι πολύ ἀδύναμος καί ἐλάχιστα διαλεκτικός προκειμένου νά καταδηλώσει τόν παράγοντα αὐτόν· παίζει, ὅμως, σημαίνοντα ρόλο στήν καλλιέργεια καί τή διαιώνιση τῆς βαθιάς πεποιθήσεως τοῦ καταναλωτῆ ὅτι ἡ παραγωγή τοῦ ἐν λόγῳ προϊόντος — ἡ ὁποία ἀποδίδεται βεβαίως σέ ἀνθρώπινα ὄντα — ξεπερνάει, παρ' ὅλ' αὐτά, τά ὅρια τῆς φαντασίας τοῦ καθενός μας· στή διαδικασία τῆς παραγωγῆς αὐτῆς ὁ καταναλωτής ἢ χρήστης οὐδόλως μετέχει κοινωνικά. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἔχουμε κάτι σάν τήν ἐντύπωση πού δημιουργοῦν οἱ διανοούμενοι καί τό ἔργο τους σέ μή διανοουμένους ἢ στά μέλη τῶν ἀσθενέστερων κοινωνικῶν τάξεων: τοὺς βλέπεις ἐπὶ τό ἔργον καί δέν μοιάζει καί τόσο δύσκολο, πλὴν ὅμως, ὅσο εἰλικρινά καί ἂν προσπαθήσεις, δέν ἀντιλαμβάνεσαι περὶ τίνος ἀκριβῶς

πρόκειται, δέν καταλαβαίνεις τό λόγο γιά τόν όποιο οί άνθρωποι αὐτοί κάθονται καί κάνουν αὐτό πού κάνουν, ἄσε πού ποτέ δέν εἶσαι σίγουρος ὅτι ἔχεις συλλάβει σωστά αὐτό πού κάνουν. Κλασική περίπτωση γκραμσιανῆς ὑποτελείας: βαθύ αἶσθημα κατωτερότητας ἀντίκρυ στό ἄλλο τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ όποίου δευτερογενεῖς παρενέργειες συνιστοῦν οἱ ἐκρήξεις ὀργῆς ἢ ἀντιδιανοομενισμοῦ, ἡ ἐργατιστική περιφρόνηση ἢ ὁ φαλλοκρατισμός τύπου μάτσο, ἀντιδράσεις πού μεταφέρονται στόν διανοούμενο, ξεκινώντας ὁμως πρωτίστως ἀπό τήν κατωτερότητα τοῦ καθενός. Ἡ πρότασή μου εἶναι ὅτι αὐτό πού σήμερα αἰσθανόμαστε γενικότερα ἀπέναντι στήν κοουλτούρα εἶναι ἕνα εἶδος τέτοιας ἀκριβῶς ὑποτελείας — ἐδῶ καί κάμποσα χρόνια, ὁ Γκοῦντερ Ἄντερς,¹¹ σέ κάπως διαφορετικό πλαίσιο, τό ἀποκάλεσε προμηθεϊκή αἰδῶ, προμηθεϊκό σύμπλεγμα κατωτερότητας ἀπέναντι στή μηχανή.

Αὐτή ἡ πολιτιστική στάση εἶναι, ὥστόσο, λιγότερο δραματική ἀπό τόν ἀντιδιανοομενισμό, καθ' ὅτι ἀφορᾷ πράγματα μάλλον παρά πρόσωπα. Κατά συνέπεια, τά σχήματα τοῦ λόγου μας πρέπει νά ἐλεγχθοῦν. Μιά μαρξιστική κοινωνική ψυχολογία θά πρέπει, πάνω ἀπ' ὅλα, νά ἐπιμένει στίς ψυχολογικές συνιστώσες τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς. Ὁ λόγος γιά τόν όποιο ἡ παραγωγή (καί ὁ, τι μπορούμε νά ἀποκαλέσουμε, λίγο ὥς πολύ, «οἰκονομικό» στοιχεῖο) προηγεῖται φιλοσοφικά τῆς ἰσχύος (καί ἐκείνου τό όποιο μπορούμε νά ἀποκαλέσουμε, λίγο ὥς πολύ, «πολιτικό» στοιχεῖο) εἶναι αὐτή ἀκριβῶς ἡ βασική σχέση μεταξύ παραγωγῆς καί αἰσθησης ἰσχύος. Μά εἶναι προτιμότερη καί πειστικότερη ἡ ἀντίστροφη διατύπωση (ἡ όποία, μεταξύ ἄλλων, ἀποτρέπει τήν οὐμανιστική ρητορική) — νά ξεκινήσουμε, δηλαδή, ἀπό τίς συνέπειες πού ἔχει γιά τούς ἀνθρώπους τό γεγονός ὅτι οἱ σχέσεις τους μέ τήν παραγωγή ἔχουν ἀνασταλεῖ καί ἀδυνατοῦν πλέον νά ἐλέγξουν τήν παραγωγική διαδικασία. Καί αὐτό ἀκριβῶς εἶναι ἀνικανότητα, νεκρικό πέπλο στήν ψυχή, βαθμιαία ἀπώλεια τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τόν ἑαυτό σου καί τόν ἔξω κόσμο, κάτι σέ μεγάλο βαθμό ἀνάλογο μέ ὅ, τι ὁ Φρόυντ περιγράφει ὥς πένθος — μέ τή μόνη διαφορά ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ μέν νά σταματήσει νά πενθεῖ, μέ τρόπους πού ὑποδεικνύει ὁ Φρόυντ, ἀλλά ἡ κατάσταση τῆς μῆ παραγωγικότητας, σύμπτωμα ἀντικειμενικῶν

11. Στό ἔργο του *Antiquiertheit des Menschen* (Τό πεπαλαιωμένο τοῦ ἀνθρώπου), Μόναχο 1956.

συνθηκῶν πού δέν ἀλλάζουν, δέν ἀντιμετωπίζεται παρὰ μόνον ἀναγνωρίζοντας τήν ἐπιμονή καί τό ἀναπόφευκτο τοῦ πράγματος καί ἄρα μεταμφιέζοντας, καταστέλλοντας, ἀνατοποθετώντας καί ἐξιδανικεύοντας τήν ἐμμένουσα θεμελιώδη ἀδυναμία. Καί αὐτό ἄλλο δέν σημαίνει, βεβαίως, ἀπό καταναλωτισμό ὡς ἀντιστάθμισμα οἰκονομικῆς ἀνέχειας, ἡ ὁποία εἶναι, τήν ἴδια στιγμή, ἀπόλυτη ἔλλειψη πολιτικῆς ἰσχύος: ἡ λεγόμενη ἐκλογικὴ ἀπάθεια ἀπαντᾶται κυρίως στά στρώματα ἐκεῖνα πού δέν διαθέτουν τά μέσα νά ψυχαγωγηθοῦν καταναλώνοντας. Θά ἤθελα νά προσθέσω ὅτι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο (ἀντικειμενικά, ἂν θέλετε) ἡ ἀνάλυση αὐτῆ προσλαμβάνει χροιά ἀνθρωπολογικὴ ἢ κοινωνιοψυχολογικὴ πρέπει καί αὐτὸς καθ' ἑαυτὸς νά ἐπιανεγγραφεῖ ὡς στοιχεῖο τοῦ ἐν λόγῳ φαινομένου: αὐτὴ ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἢ ψυχολογικὴ εἰκόνα δέν εἶναι μόνον συνάρτηση ἐνὸς βασικοῦ διλήμματος ὡς πρὸς τήν ἀναπαράσταση τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ (στό ὁποῖο θά ἐπανέλθουμε ἐν συντομίᾳ παρακάτω)· εἶναι συνάμα τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀδυναμίας τῶν κοινωνιῶν μας νά ἐπιτύχουν τήν ὁποιαδήποτε μορφή διαύγειας — καί μάλιστα ταυτίζεται σχεδόν μέ τήν ἀδυναμία αὐτή. Σέ μιὰ διαυγὴ κοινωνία, στήν ὁποία οἱ διάφορες θέσεις μας στήν κοινωνικὴ παραγωγή θά πρόβαλλαν καθαρά μπροστά σέ μᾶς καί σέ ὅλους τοὺς ἄλλους — ὅποτε, σάν τοὺς ἄγριους τοῦ Μαλινόφσκι, θά μπορούσαμε καί μεῖς νά πάρουμε ἓνα ραβδί καί νά χαράξουμε στήν ἄμμο τῆς παραλίας τό διάγραμμα μιᾶς κοινωνικοοικονομικῆς κοσμολογίας —, ἡ ἀναφορά στή μοῖρα ἐκείνων πού δέν ἔχουν λόγο ἐπὶ αὐτοῦ πού παράγουν δέν θά εἶχε οὔτε ψυχολογικό οὔτε κοινωνικό χαρακτήρα: κανένας οὐτοπιστής ἢ ἀλαφροῖσκιωτος δέν θά θεωροῦσε ὅτι μπαίνουν σέ ἐφαρμογὴ ὑποθέσεις περὶ τοῦ ἀσυνείδητου καί τῆς λίμπιντο, κανένας δέν θά προϋπέθετε μιὰ οὐσιώδη ὑπόσταση ἀνθρώπινου πυρήνα ἢ ἀνθρώπινης φύσης· θά εἶχε μᾶλλον ἱατρικό χαρακτήρα, ὅπως ὅταν μιλάμε γιὰ ἓνα σπασμένο πόδι ἢ γιὰ τήν παράλυση τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἔτσι θέλω νά θέσω τό ζήτημα τῆς πραγματοποιήσεως: ὡς γεγονός-μηχανισμό, μέσα στόν ὁποῖο ἓνα προϊόν ἀποκλείει ἀκόμα καί τὴ συναισθηματικὴ μέθεξι τῆς φαντασίας μας στὴ διεργασία τῆς παραγωγῆς του. Ἀνακύπτει ἐρωτήσεις δέν χωροῦν, ἀδύνατον νά φανταστοῦμε ὅτι θά τό χάναμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι.

Ὅλ' αὐτά, ὅμως, καθόλου δέν σημαίνουν ὅτι δέν μπορούμε νά καταναλώσουμε τό ἐν λόγῳ προϊόν, νά «ἀντλήσουμε ἱκανοποίηση» ἀπ' αὐτό,

νά εξαρτηθούμε. Καί μάλιστα ό όρος κατανάλωση δέν είναι άλλο από τή λέξη άκριβώς πού δηλώνει αυτό τό όποιο πράγματι μās συμβαίνει μέ πραγματοποιημένα προϊόντα τέτοιου τύπου, όταν καταλαμβάνουν τό μυαλό μας και ύπερίπτανται έκείνου του βαθός μηδενιστικού κενού, τό όποιο αφήνει στην ύπαρξή μας ή δική μας άνικανότητα νά ελέγξουμε τή μοίρα μας.

Θέλω τώρα νά κάνω συγκεκριμένη και πάλι τήν άνάλυσή μου, ώστε νά διατυπωθεί ή σχέση της μέ τόν ίδιο τόν μοντερνισμό και μέ αυτό τό όποιο ήρθε «πρωτογενώς» νά σημάνει τό μεταμοντέρνο ως άπελευθέρωση από τό μοντέρνο. 'Η θέση μου συνίσταται στό ότι τά «μεγάλα έργα του μοντερνισμού» πραγματοποιήθηκαν έν τέλει μέ τήν έννοια πού αποδώσαμε στόν όρο —κι αυτό όχι μόνον έπειδή ένσωματώθηκαν ως κλασικά στό εκπαιδευτικό σύστημα. 'Η άπόστασή τους από τούς καταναλωτές ως μνημείων και ως προϊόντων του μόχθου μεγαλοφυϊών παρέλυσε συνάμα τήν παραγωγή μορφών: Έτεινε νά αποδώσει στην πρακτική κάθε ύψηλής τέχνης του πολιτισμού τόν άλλοτριωτικό χαρακτήρα του ειδικευμένου ή του ειδήμονος και άκίνητοποιούσε τόν δημιουργικό νοϋ, επιβάλλοντας ένα είδος αϊδούς πού τρομοκρατούσε τήν παραγωγή του καινούργιου μέ τρόπο κατ' έξοχήν μοντέρνο και αυτόνομοποιούμενο. Μόνο μετά τόν Πικάσσο οι έκπληκτικά άνεπιτήδευτοι αυτόσχεδιασμοί του πήραν τή σφραγίδα της μοναδικής δημιουργίας ενός μοντέρνου ύφους και μιās μεγαλοφυϊας πολύ πέραν του κοινού μέτρου. "Όμως, οι περισσότεροι από τούς μοντέρνους κλασικούς ήθελαν νά είναι παράγοντες άπεγκλωβισμού της ανθρώπινης ενέργειας· ή αντίφαση του μοντερνισμού έγκειται στό γεγονός ότι αυτή ή οικουμενική αξία της ανθρώπινης παραγωγής δέν μπόρεσε νά μορφοποιηθεί παρά μόνο μέσα από τήν εξαιρετική μοναδικότητα της ύπογραφής του μοντερνιστή έροφάντη ή προφήτη· όποτε αυτόαναιρείται για όλους, έκτός ίσως από τούς μαθητές του.

'Εδώ άκριβώς ύπείσρχεται τό μεταμοντέρνο ως άνακούφιση· παραμερίστηκε συλλήβδην τό τελετουργικό του μοντερνισμού και ή παραγωγή των μορφών άνοιξε και πάλι για όποιον ήθελε πράγματι νά τή χαρεί, όχι όμως δίχως ιδιαίτερο κόστος: τήν έκ προοιμίου καταστροφή, δηλαδή, των αισθητικών αξιών του μοντερνισμού (οι όποίες θεωρούνται πλέον «ελιτίστικες») και, μαζί τους, μιās σειράς κρίσιμων σχετικών κατηγοριών, όπως αυτής του έργου ή του ύποκειμένου. Τό «κείμενο» άνακουφίζει βέβαια μετά τό «έργο»,

για νά παραγάγει, ἐν τέλει, ἔργο ὑπὸ τὴν παραλλαγή τῆς κειμενικότητας. Τό ἀνέμελο παιχνίδι τῶν μορφῶν, ἡ τυχαιότητα τῆς παραγωγῆς νέων μορφῶν ἢ ἡ χαρμόσυνη ἀνακύκλωση τῶν παλαιότερων δὲν πρόκειται νά γεννήσουν προδιαθέσεις ἀνέσης καὶ δεκτικότητας, τέτοιες ὥστε, σάν ἀπὸ εὐτυχή συγκυρία, νά προκύψουν καὶ πάλι, παρ' ὅλ' αὐτά, «μεγάλες» ἢ «σημαίνουσες» μορφές. Καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, τό κόστος τῆς νέας αὐτῆς κειμενικῆς ἐλευθερίας τό πληρώνουν, κατὰ πάσα βεβαιότητα, ἡ γλώσσα καὶ οἱ τέχνες τοῦ λόγου, πού ὑποχωροῦν μπροστά στὴν ἐπέλαση τῆς δημοκρατίας τοῦ ὁπτικοακουστικοῦ. Τό καθεστῶς τῆς τέχνης (καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἐξάλλου) ἔπρεπε νά ὑποστῇ ἀνεξίτηλες μεταλλαγές προκειμένου νά ἐπιβιώσουν ἀσφαλῆς οἱ καινούργιες παραγωγικότητες· καὶ δὲν μπορούμε νά γυρίζουμε στὰ παλιά κατὰ βούληση.

4

Ὅμαδες καὶ ἐκπροσώπηση

Ὅλ' αὐτά, βέβαια, δὲν εἶναι παρά ἄλεσμα σὸ μύλο τῆς λαϊκώτροπης ρητορικῆς τοῦ μεταμοντέρνου, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἀγγίζουμε ἐδῶ τὸ ὄριο μεταξύ αἰσθητικῆς ἀνάλυσης καὶ ἰδεολογίας. Ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι λαϊκισμοί, ἔτσι κι αὐτός εἶναι πηγή συγχύσεων ἀπὸ τίς πλέον ὀλέθριες, γιὰ τό λόγο ἀκριβῶς ὅτι οἱ ἀμφισημίες τῆς ὅλης ὑπόθεσης εἶναι πραγματικές καὶ ἀντικειμενικές (μέ ἄλλα λόγια, καθὼς παρατήρησε ὁ Μόρτ Σάχλ σχετικὰ μέ τὴν ἐκλογή Νίξον-Κέννεντυ, «κατὰ τὴν ταπεινὴ μου γνώμη, κανένας τους δὲν πρόκειται νά κερδίσει»). Ὅλα ὅσα εἶπαμε σὸ προηγούμενο κεφάλαιο συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πολιτιστικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ διάσταση τοῦ μεταμοντερνισμοῦ εἶναι λαϊκὴ (ἂν ὅχι λαϊκίστικη) καὶ καταρρίπτει πολλούς ἀπὸ τοὺς φραγμούς πού συνφαίνονταν μέ τὸν μοντερνισμό καὶ περιόριζαν τὴν πολιτιστικὴ κατανάλωση. Αὐτό τὸ ὅποιο παραπλανεῖ, ὡστόσο, στὴν ὅλη αὐτὴ εἰκόνα εἶναι, βεβαίως, ἡ ψευδαίσθηση τῆς συμμετρίας, ἐφ' ὅσον, κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ κύκλου τῆς δικῆς του ζωῆς, ὁ μοντερνισμός δὲν ἦταν ἡγεμονικός καὶ οὐδέποτε κατεῖχε τὴν ἐλάχιστη θέση πολιτιστικῆς δεσπόζουσας· πρότεινε μιά ἐναλλακτικὴ λύση ἀντιβαίνοντας στὰ πράγματα καὶ μιά οὐτοπικὴ κουλτούρα, τῆς ὁποίας ἡ ταξικὴ βάση δὲν ἦταν ἡγεμονικός καὶ οὐδέποτε κατεῖχε τὴν ἐλάχιστη θέση πολιτιστικῆς

δεσπόζουσας· πρότεινε μία εναλλακτική λύση αντιβαίνοντας στα πράγματα και μία ούτοπική κουλτούρα, της οποίας η ταξική βάση ήταν προβληματική, και η «επανάσταση» απέτυχε· ή μάλλον, αν προτιμάτε, όταν ο μοντερνισμός ήρθε εν τέλει στην έξουσία, είχε ήδη ολοκληρώσει τον κύκλο του και το αποτέλεσμα της μεταθανάτιας αυτής νίκης ονομάστηκε πλέον μεταμοντέρνο.

Όμως, τά κηρύγματα δημοφιλίας και οι εκκλήσεις προς τό «λαό» δέν χαίρουν αξιοπιστίας, μία και πάντοτε θά παρουσιάζονται μπροστά μας άνθρωποι του λαού που δέν δέχονται ν' ακούσουν και δηλώνουν απερίφραστα ότι καμία σχέση δέν έχουν μέ δλ' αυτά. Έτσι, λοιπόν, μικρές ομάδες και μειονότητες, γυναίκες και (ό έσωτερικός μας, αλλά και ό διεθνής εν μέρει) Τρίτος Κόσμος δέν παύουν νά καταγγέλλουν τό μεταμοντέρνο, θεωρώντας ότι αυτή καθ' έαυτή ή έννοιά του άλλο δέν είναι από τήν οικουμενικοποιημένη βιτρίνα μιās κατ' ούσίαν πολύ στενότερης επίχειρησης ταξικής κουλτούρας στην ύπηρεσία λευκών και άνδροκρατούμενων έλίτ άναπτυγμένων χωρών. Αυτό άδιαμφισβήτητα ισχύει και θά έχουμε τήν εύκαιρία άργότερα νά εξετάσουμε τήν ταξική βάση και τό σχετικό περιεχόμενο του μεταμοντέρνου. Ίσχύει όμως, παρ' δλ' αυτά, και τό γεγονός ότι ή «πολιτική μικρής κλίμακας», ή σύμφυτη μέ τήν εμφάνιση όλης αύτης της χορείας των μικρών ομάδων της άταξικής πολιτικής πρακτικής είναι φαινόμενο βαθύτατα μεταμοντέρνο, είδεμή ή λέξη θά έχανε παντελώς τό νόημά της. Μέ τήν έννοια αύτή, τά συστατικά στοιχεία και ή «ένεργός ιδεολογία» της νέας πολιτικής πρακτικής, έτσι όπως εκφράζονται στο βασικό έργο *Έγemonία και σοσιαλιστική στρατηγική* των Σαντάλ Μούφ και Έρνέστο Λακλάου, είναι καταφανώς μεταμοντέρνα και πρέπει νά θεωρηθούν μέσα στο εύρύτερο πλαίσιο που προτείνουμε για τόν όρο αυτό. Γεγονός είναι ότι οι Μούφ και Λακλάου δέν άποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην τάση προς διαφοροποίηση, διαχωρισμό, άδιάκοπη άπόσχιση και «νομιναλισμό» που χαρακτηρίζει τήν πολιτική των μικρών ομάδων (δέν θά ήταν σωστό νά τήν άποκαλέσουμε σήμερα σεχταριστική, αλλά σίγουρα υπάρχουν άντιστοιχίες μέ τίς ομάδες των ποικίλων ύπαρξισμών στο επίπεδο της άτομικής έμπειρίας): άντιλαμβάνονται τό πάθος για «ισότητα», από τό όποιο πηγάζουν οι μικρές ομάδες, ως μηχανισμό ό όποιος θά τίς συνυφάνει —μέσω της «άλυσίδας των ίσοδυναμιών», της έκτακτικής ισχύος των εξισούμενων ταυτοτήτων— σέ συμμαχίες και άνασυγκροτημένα γραμμισανά μπλόκ. Κρατούν, λοιπόν, από τόν Μάρξ τή διάγνωση

τῆς ἱστορικῆς καινοτομίας τῆς δικτῆς του ἐποχῆς ὡς στιγμῆς κατὰ τὴν ὁποία τὸ δόγμα τῆς κοινωνικῆς ἰσότητος εἶχε πλέον καταστῆ ἀναπόδραστο κοινωνικό γεγονός· ὅμως, παραβλέποντας τὴν αἰτιακή προβληματική τοῦ Μάρξ (σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία αὐτὴ ἡ κοινωνική καὶ ἰδεολογική ἐξέλιξη εἶναι συνέπεια τῆς οἰκουμενικοποίησης τῆς μισθωτῆς ἐργασίας),¹² ἡ συγκεκριμένη ἀντιληψὴ τῆς ἱστορίας τείνει πολὺ γρήγορα νὰ μετατραπῇ στὴ μαῖλλον μυθευτική ἐκείνη θεώρηση πού βλέπει τὴ νεότερη ἐποχὴ ὡς ὀριακή «τομή» καὶ τίς διαφορὲς μεταξύ δυτικῶν καὶ προκαπιταλιστικῶν (ἢ θερμῶν καὶ ψυχρῶν) κοινωνιῶν ὡς ριζικές.

Τὰ ἀναφαινόμενα «νέα κοινωνικά κινήματα» συνιστοῦν ἱστορικό φαινόμενο πρῶτου μεγέθους, τὸ ὁποῖο παραποιεῖται μέσα ἀπὸ τὴν ἐξήγησιν πού προτείνουν τόσοι καὶ τόσοι ἰδεολόγοι τοῦ μεταμοντέρνου· ὅτι, δηλαδή, τὰ νέα κοινωνικά κινήματα ἐμφανίζονται σὸ κενό πού ἀφήνουν μετὰ τὴν ἐξαφάνισή τους οἱ κοινωνικὲς τάξεις καὶ στὰ χαλάσματα τῶν πολιτικῶν κινήματων πού ὀργανώνονταν γύρω τους. Τό πῶς ἀκριβῶς οἱ κοινωνικὲς τάξεις νοοῦνται ὑπὸ ἐξαφάνισιν (ἂν ἐξαίρεσουμε τὴν ξεχωριστὴ περίπτωσιν τοῦ σενάριου τοῦ σοσιαλισμοῦ) εἶναι κάτι πού ποτὲ δὲν μπόρεσα νὰ καταλάβω· ἀλλὰ ἡ συνολικὴ ἀναδόμηση τῆς παραγωγῆς καὶ ἡ εἰσαγωγὴ ριζικά νέων τεχνολογιῶν —οἱ ὁποῖες πέταξαν ἔξω ἀπὸ τίς δουλειές τους τοὺς ἐργάτες ἀρχαϊκῶν ἐργοστασίων, μετατόπισαν νέες μορφές βιομηχανιῶν σὲ μέρη τοῦ κόσμου πού κανεὶς δὲν φανταζόταν καὶ προσέλαβαν ἐργατικό δυναμικό πολὺ διαφορετικό ἀπὸ ἄποψιν φύλου, δεξιότητων καὶ ἐθνικότητας— ἀσφαλῶς ἐξηγεῖ γιατί βρέθηκαν τόσοι πού προθυμοποιήθηκαν νὰ πιστέψουν κάτι τέτοιο, ἔστω γιὰ λίγο. Ἔτσι, τόσο τὰ νέα κοινωνικά κινήματα ὅσο καὶ τὸ ἀναφαινόμενο νέο παγκόσμιο προλεταριάτο εἶναι, ἀμφότερα, ἀποτελέσματα τῆς πρωτοφανοῦς ἐπεκτάσεως τοῦ καπιταλισμοῦ σὸ τρίτο (ἢ «πολυεθνικό») του στάδιο· ἀμφότερα, μὲ τὴν ἔννοια αὐτή, εἶναι «μεταμοντέρνα», τουλάχιστον ἔτσι ὅπως ἐννοεῖ τὸν ὄρο ἡ παρούσα ἀνάλυσιν. Τὴν ἴδια στιγμὴ, κατανοεῖται

12. Κατὰ τὸν Μάρξ, ἡ ἰσότης —ἢ τὸ αἶτημά της— ἔρχεται ὡς ἀποτέλεσμα τῶν ἰσοδυμιῶν πού θεσμοποιοῦνται βάσει τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, ὅθεν καὶ τὰ τῆς κάτωθι πρῶτασις: «Ἄρα ἡ καπιταλιστικὴ ἐποχὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐργατικὴ δύναμις, σὲ μάστα τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη, παίρνει τὴ μορφή ἐμπορεύματος, τοῦ ὁποίου εἶναι ἰδιοκτήτης κατὰ συνέπεια, ἡ ἐργασία του παίρνει τὴ μορφή τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Ἐξάλλου, μόνον ἀπὸ αὐτὴ τὴ στιγμὴ καὶ μετὰ οἰκουμενικοποιεῖται ἡ ἐμπορευματοποιητὴ μορφή τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας», *Capital*, μετ. Ben Fowkes, 1ος τ., Harmondsworth 1976, ὑπόσ. 4, σ. 274.

κάπως και τό γιατί μέ βάση τήν αντίθετη άποψη (ότι δηλαδή οί μικρές ομάδες δέν είναι άλλο υποκατάστατα μιᾶς ἐργατικῆς τάξης υπό ἐξαφάνισι), οί νέες πολιτικές μικρῆς κλίμακας δίνουν λαβή σέ ἐμπειθεῖς ἀγιογραφίες τῆς σύγχρονης καπιταλιστικῆς πλουραλιστικῆς δημοκρατίας: τό σύστημα αὐτοσυγχάιρεται γιατί κατορθώνει νά παραγάγει ὁλοένα καί μεγαλύτερους ἀριθμούς δομικά ἀνεργῶν ὑποκειμένων. Καί ἐκεῖνο πού πράγματι χρήζει ἐρμηνείας δέν εἶναι τόσο ἡ ἰδεολογική ἐκμετάλλευση, ὅσο ἡ ἱκανότητα τοῦ μεταμοντέρνου κοινοῦ νά συλλαμβάνει μεμιᾶς δύο ἀναπαραστάσεις τόσο ριζικά ἀσύμβατες καί ἀντιφατικές μεταξύ τους: τήν τάση καταρράκωσης τῆς ἀμερικανικῆς κοινωνίας (ἡ ὁποία καλύπτεται πίσω ἀπό τόν τίτλο «ναρκωτικά») καί τόν κομπασμό τῆς ρητορικῆς τοῦ πλουραλισμοῦ (ἡ ὁποία μπαίνει κατὰ κανόνα σέ ἐνέργεια ὅταν ἔρχεται στήν ἐπιφάνεια τό ζήτημα τῶν σοσιαλιστικῶν κοινωνιῶν). Κάθε ἐπαρκῆς θεωρία περί τοῦ μεταμοντέρνου πρέπει νά καταγράφει αὐτή τήν ἱστορική ἐξέλιξη τῆς σχιζοφρένειας τῆς συλλογικῆς συνείδησης, μιᾶ ἐξήγηση τῆς ὁποίας θά προτείνω ἀργότερα.

Ὅποτε λοιπόν ὁ πλουραλισμός εἶναι ἡ ἰδεολογία τῶν ομάδων, σύστημα φαντασιακῶν ἀναπαραστάσεων, τῶν ὁποίων θεμέλιος λίθος στέκει τό τρίγωνο τῶν ἐξῆς βασικῶν ψευδοενοιῶν: δημοκρατία, μέσα ἐπικοινωνίας, ἀγορά. Ἡ ἰδεολογία αὕτη, ὥστόσο, δέν μπορεῖ νά μορφοποιηθεῖ καί νά ἀναλυθεῖ ἐπαρκῶς, ἂν δέν ἀντιληφθοῦμε ὅτι προϋποθέτει πραγματικές κοινωνικές ἀλλαγές (στῆς ὁποῖες οἱ «ομάδες» διαδραματίζουν πλέον πιό σημαντικοῦ ρόλου). Χρειάζεται ἐπίσης νά δοθεῖ ἔμφαση στήν ἐπεξεργασία τῶν ἱστορικῶν καθορισμῶν τῆς ἴδιας τῆς ἱστορικῆς ἐννοίας τῆς ομάδας (ἡ ὁποία διαφέρει πολύ ἀπό ἐκείνη τῆς περιόδου τοῦ Φρόυντ καί τοῦ Λεμπόν, ἐπί παραδείγματι, πόσο μᾶλλον ἀπό τήν παλιότερη ἐννοια τοῦ ἐπαναστατημένου «πλήθους»). Τό πρόβλημα, ὅπως τό διατύπωσε ὁ Μάρξ, εἶναι ὅτι «τό ὑποκείμενο εἶναι δεδομένο τόσο στήν πραγματικότητα ὅσο καί στή νόηση καί, κατὰ συνέπεια, οἱ κατηγορίες του ἐκφράζουν μορφές τοῦ ὑπάρχειν, καθορισμούς τῆς ὑπαρξῆς—καί κάποτε ἐπί μέρους μόνον πλευρές— τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας, τοῦ συγκεκριμένου ὑποκειμένου· ἄρα, ἀκόμα καί ἀπό ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως, δέν γεννᾶται τῇ στιγμῇ πού τίθεται ὡς ἀντικείμενο συζήτησης».¹³

Ἡ «πραγματικότητα» τῶν ομάδων πρέπει, λοιπόν, νά συναρτηθεῖ μέ τῇ θεοσιμμένη ὁμαδοποίηση τῆς σύγχρονης ζωῆς: πρόκειται, βεβαίως, γιά

13. Karl Marx, «Grundrisse», *Collected Works* ("Απαντα), 28ος τ., Μόσχα 1986, σ. 43.

μιά από τις θεμελιώδεις προβλέψεις του Μάρξ, ότι δηλαδή, μέσα στο πλαίσιο του «περικαλύμματος» των ατομικών σχέσεων ιδιοκτησίας (ατομική ιδιοκτησία του εργοστασίου ή της επιχείρησης) διαμορφωνόταν ένα νέο δικτυο συλλογικών σχέσεων παραγωγής, ασύμβατο με τό άπαρχαιωμένο του κέλυφος, φλοιό ή μορφή. Σάν τις τρεις εύχές του παραμυθιού ή τις ύποσχέσεις του Διαβόλου, ή πρόγνωση αυτή έπαληθεύθηκε στο άκέραιο, μέ όρισμένες έλάχιστες μετατροπές, πού τήν κατέστησαν δύσκολα άναγνωρίσιμη. 'Αναφερθήκαμε έν συντομία, σέ προηγούμενο κεφάλαιο, στο ζήτημα των σχέσεων παραγωγής στην έποχή του μεταμοντέρνου· έδώ άρκεί νά αναφέρουμε τό γεγονός ότι ή άτομική ιδιοκτησία καθ' έαυτή παραμένει τό σκονισμένο καί φρικτά πεπαλαιωμένο φαινόμενο του όποίου τήν πραγματικότητα γνώρισαν όσοι ταξίδεψαν στις χώρες των παλιών έθνών-κρατών καί αντίκρισαν, μέ τή «φαιά φρίκη» του κυρίου Μπλούμ πού τούς σφράγισε για πάντα, τις πλέον άποτρόπαιες, πρωτογενείς μορφές του βρετανικού έμπορίου καί των γαλλικών οίκογενειακών επιχειρήσεων (μέ τόν Ντίκενς νά παραμένει ή άνεκτίμητη άναλλοίωτη άντανάκλαση της νομοθετικής άποφλοίωσης τέτοιου είδους όντοτήτων, άσύλληπτων χρυσταλλικών μορφωμάτων άνταρктиκού καρκινώματος). 'Η «άθανασία» καί οι μετοχικές επιχειρήσεις δέν αλλάζουν τίποτα σέ όλ' αυτά. 'Αλλά δέν μπορούμε νά συλλάβουμε τό πνεύμα καί τή δυναμική της φαντασίας των πολυεθνικών τήν έποχή του μεταμοντέρνου (ή όποία, σάν καινούργια γραφή, κυβερνοπάνκ, γεννά όργιο γλωσσών καί άναπαραστάσεων πού καταναλώνονται άφειδώς) άν δέν καταλάβουμε ότι ή όργιώδης ένταση της είναι άπλό αντίσταθμισμα, τρόπος άυθυποβολής πού κάνει τήν άνάγκη όχι μόνο φιλοτιμία αλλά σωστή ήδονή ή εύχαρίστηση, μετατρέποντας τήν παραίτηση σέ ένθουσιασμό καί τήν κακοήθη έπιμονή του παρελθόντος καί της πεζότητάς του σέ άνάταση καί έθισμό. Καί πρόκειται βέβαια, σήμερα, για τό κρίσιμότερο πεδίο ιδεολογικής άντιπαράθεσης, ή όποία μετατίθεται, άκριβώς, από τις έννοιες στην άναπαράσταση όταν ή γοητεία της πολυεθνικής επιχείρησης καί ή ιδιότυπη εύπορία του κόσμου των γιάπηδων άσκει (στο λιμπιντικό βλέμμα του ματιού μας) μιά έλξη πού ούτε καν συγκρίνεται μέ τήν παλιομοδίτικη χάρη των επιχειρημάτων των Χάγек καί Φρήντμαν περί άγοράς.

Τό άλλο πρόσωπο αύτης της τάσης της πραγματικότητας—ή όργάνωση καί ή όμαδοποίηση των άτόμων μετά τή μακρά περίοδο του άτομισμού, της κοινωνικής μοναδοποίησης καί της ύπαρξιακής άνομίας— διακρίνεται

Ίσως καθαρότερα στο πεδίο της καθημερινής ζωής (στο πεδίο, δηλαδή, των νέων δομών των οργανωμένων αντιθέσεων και των «νέων κοινωνικών κινημάτων») μάλλον παρά στον τόπο της δουλειάς ή στην επιχείρηση (των οποίων οι «μάντζερ», μαζί με τον νέο υπαλληλικό κομπορμαισμό, έντοπιστα από τους Ουάιτ και Ράιτ Μόλς το 1950, όταν προσφέρονταν ιδιαίτερα ως θέμα δημόσιας συζήτησης και «πολιτιστικής κριτικής»). Η όλη διαδικασία άρθρώνεται ωστόσο καθαρότερα και σαφέστερα όταν συλλαμβάνεται ενέχουσα και τους πλούσιους και τους φτωχούς, στον ίδιο βαθμό, δίχως διακρίσεις, και από τις δύο μάλιστα πλευρές του πολιτικού φάσματος. Και αυτό καταδεικνύεται αμεσότερα από το γεγονός της εξαφάνισης, στη μεταμοντέρνα κοινωνία, των παλαιότερων μορφών της μοναξιάς: όχι μόνο λείπουν από τους διαδρόμους και τους δρόμους μιᾶς άλλοτε φυσικότερης και πιό ρωμαλέας κοινωνικής τάξης πραγμάτων οι παθολογικά άπροσάρμοστοι και τὰ θύματα της άνομίας (όπως συνελέγησαν και καταγράφηκαν τήν εποχή του νατουραλισμού και μέχρι τόν Σέργουντ Άντερσον), αλλά έχουν εξαφανιστεί πλέον και οι μοναχικοί επαναστατημένοι ή υπαρξιακοί αντιήρωες που κάποτε επέτρεπαν στη «φιλελεύθερη φαντασία» νά καταφέρει χτυπήματα στο «σύστημα» — όπως ξέλλου και ό ίδιος ό υπαρξισμός. Και όσοι κάποτε ενσάρκωναν τέτοιους τύπους, σήμερα βρίσκονται ήγέτες διαφόρων «γκρουπούσκουλων». Τό θέμα της επικαιρότητας πού τά εκφράζει καλύτερα όλ' αυτά δέν είναι άλλο από εκείνο των «σκουπιδανθρώπων»* (γνωστών επίσης στά ΜΜΕ, κατ' εύφημισμόν, ως «άστεγων»). Έχουν χάσει πλέον τό χαρακτήρα των ιδιόρρυθμων τρελών και των έκκεντρικών κι έχουν γίνει άναγνωρισμένη και καταξιωμένη κοινωνιολογική κατηγορία, άντικείμενο ένδελεχούς διερεύνησης και ενδιαφέροντος γιά τούς αντίστοιχους ειδικούς και άσφαλώς έν δυνάμει, άν όχι ήδη, οργανωμένη βάση μεταμοντέρνων προτύπων. Μέ τήν έννοια αύτή, δέν χρειάζεται νά σέ βλέπει από παντού ό Μεγάλος Άδερφός — έχουμε τή γλώσσα νά κάνει τή δουλειά, τά ΜΜΕ και τήν ειδικευμένη γλώσσα των ειδημόνων, πού δέν κουράζονται ποτέ νά όμαδοποιούν και νά ταξινομούν, νά μετατρέπουν τό άτομο σέ χαρακτηρισμένη όμάδα, νά περιορίζουν και νά έξοστρακίζουν τούς τελευταίους χώρους όπου ίσως φυλαγόταν ακόμα αύτό πού γιά τόν Βιτγκενστάιν και τόν Χάιντεγγερ, γιά τόν υπαρξισμό και τόν παραδοσιακό άτομισμό, ήταν

* Bag people στο πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

τό μοναδικό και τό άκατονόμαστο, ή μυστικιστική άτομική ιδιοκτησία του άνεκλάλητου και τό άρρητο δέος του μή συγκρίσιμου. 'Ο καθένας σήμερα είναι, άν όχι οργανωμένος, πάντως άντικείμενο έπικείμενης οργάνωσης: και ή ιδεολογική κατηγορία ή όποία έπικάθεται σιγά σιγά για νά καλύψει τά άποτελέσματα αύτης της οργάνωσης είναι ή έννοια της «όμάδας» (έννοια ή όποία διακρίνεται σαφώς στο πολιτικό ύποσυνειδητο τόσο από εκείνη της τάξης όσο και από αύτή του status, του κοινωνικού κύρους). Αυτό που είπαν κάποτε για τήν Ούάσιγκτον, ότι δηλαδή μόνο φαινομενικά συναντά κανείς εκεί άτομα διότι τά πάντα άποδεικνύονται έν τέλει λόμπυ, σήμερα ισχύει για όλη τήν κοινωνική ζωή του άναπτυγμένου καπιταλισμού, μόνο που ό καθένας είναι έδώ πολλαπλός άντιπρόσωπος ποικίλων ομάδων τήν ίδια στιγμή. Αύτή τήν κοινωνική πραγματικότητα άνέλυσαν όρισμένα ψυχαναλυτικά κινήματα της 'Αριστεράς βάσει της λογικής των «θέσεων ύποκειμένων», μόνο που, στήν πραγματικότητα, τέτοιου είδους θέσεις δέν νοούνται παρά μόνον ως μορφές ταυτότητας όριζόμενες στο πλαίσιο μιās ένσωμάτωσης σέ ομάδες. 'Εν τώ μεταξύ, έπαληθεύθηκε και μία άλλη ένόραση του Μάρξ, ότι δηλαδή ή εμφάνιση συλλογικών (οίκουμενικών ή άφηρημένων) μορφών ένθαρρύνει περισσότερο τήν άνάπτυξη της ιστορικής και κοινωνικής σκέψης άπ' ό,τι τό έκαναν οι άτομικές ή άτομικιστικές μορφές (οι όποιες λειτουργούν στήν κατεύθυνση της συγκάλυψης του κοινωνικού). 'Οπότε άντιλαμβάνόμαστε ότι αυτό που όρίζουμε ως «σκουπιδανθρώπους» είναι συνέπεια μιās ιστορικής διαδικασίας κερδοσκοπίας γής και κοινωνικής άνόδου σέ μία πολύ συγκεκριμένη στιγμή της ιστορίας της μεταμοντέρνας πόλης, ένώ, από τήν άλλη πλευρά, τά «νέα κοινωνικά κινήματα» είναι κι αυτά άμεσα έπακόλουθα της έξάπλωσης του κρατικού τομέα της δεκαετίας του '60 και φέρουν στή συνειδησή τους αύτή τήν προσδιοριστική καταγωγή ως σήμα ταυτότητας και χάρτη πολιτικής στρατηγικής και πάλης.

Θά πρέπει, όμως, νά τονίσουμε ότι συνάμα κάτι θεμελιώδες έχει έπιτευχθεί μέ τό γεγονός ότι άναγνωρίζεται πλέον εύρύτατα ή σχέση μεταξύ συνείδησης και όμαδικής ένταξης: πρόκειται, τρόπον τινά, για τή μεταμοντέρνα έκδοχή της θεωρίας της ιδεολογίας που έπινόησε ή άνακάλυψε ό ίδιος ό Μάρξ, θέτοντας τό ζήτημα μιās προσδιοριστικής σχέσης μεταξύ συνειδησης και ταξικής ένταξης. Οι νέες ή μεταμοντέρνες έξελίξεις παραμένουν, πράγματι, προσδευτικές στο βαθμό που διασκεδάζουν και τά τελευταία ψήγματα ψευδαισθήσεων περί άυτονομίας της σκέψης, όσο κι άν ή έξάλειψη των ψευδαισθήσεων

αυτών άλλο δέν αποκαλύπτει από έναν ολότελα θετικιστικό όρίζοντα, από τόν όποιο τό άρνητικό έχει όλωσδιόλου χαθεί μέσα στό φώς του λεγόμενου «κυνικού λόγου». Κατά τήν άποφή μου, ό τρόπος μέ τόν όποιο μπορούμε νά έμποδίσουμε τόν έκφυλισμό μιās ύγιους κοινωνιολογικοποίησης του πολιτιστικού και του θεωρητικού στό έδαφος των πλέον άγωνων καταναλωτικών πλουραλισμών του ύστερου καπιταλισμού συνίσταται στό δρόμο πού ακολουθήσε ό Λούκατς μέ τήν ταξικοϊδεολογική του άνάλυση: γενίκευση τής άνάλυσης των δομικών διασυνδέσεων μεταξύ του στοχασμού και τής όπτικής γωνίας μιās τάξης ή μιās ομάδας αντίστοιχα και προβολή μιās όλοκληρωμένης φιλοσοφικής θεωρίας τής όπτικής εκείνης γωνίας, μέσα άπό τήν όποία έρχεται στό προσκήνιο ή γενετική διαδικασία ή τό κομβικό σημείο διασύνδεσης μεταξύ έννοιολογικών κατασκευών και συλλογικών έμπειριών.

Ό,τι σήμερα άποκαλείται «έπαγγελματισμός» δέν είναι, προφανώς, παρά έπιπλέον έντατικοποίηση τής νέας αύτης «ίστορικής αίσθησης» τής σχέσης μεταξύ συλλογικής ταυτότητας και ίστορίας, ή όποία μάλιστα, κατά παράδοξο τρόπο, αυτοεπιβεβαιώνεται. Έπί παραδείγματι, μιιά ίστορική εξέταση των έπιστημονικών κλάδων ύποσκάπτει τόν ίσχυρισμό τους περί τής άντίστοιχίας τους μέ τήν άλήθεια ή τή δομή τής πραγματικότητας, άποκαλύπτοντας τόν εύκαιριακό τρόπο μέ τόν όποιο σπεύδουν νά άναπροσαρμοσθούν στό ένα ή τό άλλο ρεύμα ή θέμα, άμεσο ή χρίσιμο πρόβλημα (τό θέμα του μεταμοντέρνου επί παραδείγματι). Έτσι, λοιπόν, τά Έπικίνδυνα ρεύματα του Λέστερ Θόρουου προτείνουν μιιά εικόνα των οικονομολόγων, ή όποία τούς παρουσιάζει ως έπαγγελματίες πού ύποχρεώθηκαν νά διανοίξουν τό δρόμο τους από τό ένα πεδίο προβλημάτων στό άλλο, μέ τέτοιο τρόπο ώστε ό κλάδος, ως τέτοιος, μοιάζει σέ κατάσταση οίονει άπόσύνθεσης. Τήν ίδια στιγμή, ό Στάνλεϋ Άρόνοβιτς και οι συνάδελφοι του άνακαλύπτουν ότι (παρά τήν ύσέρρηση των άκαδημαϊκών θεσμικών διαρθρώσεων και τήν όντολογική πλάνη πού θέλει τά τμήματα των θετικών έπιστημών, ως σύνολο, νά συγκροτούν τρόπον τινά τό μοντέλο του φυσικού κόσμου) περίπου όλα τά έρευνητικά προγράμματα θετικών έπιστημών σήμερα προϋποθέτουν τή φυσική μέ τή μιά ή τήν άλλη μορφή, όποτε οι βιολογικές έπιστήμες, μέ τήν εξαίρεση τής μοριακής βιολογίας, άνήκουν πλέον στήν έποχή τής άλχημείας.¹⁴

14. Lester Thurow, *Dangerous Currents: The State of Economics* ('Έπικίνδυνα ρεύματα: ή κατάσταση τής οικονομικής έπιστήμης), Νέα Υόρκη 1983· βλ. έπίσης Stanley Aronowitz, *Science and Technology and the Future of Work* ('Έπιστήμη και τεχνολογία και τό μέλλον τής εργασίας), Μιννέαπολις, ύπό έκδοση.

Δυστυχώς φαίνεται ότι ματαιοπονούμε όταν διαχωρίζουμε τη διαδικασία γένεσης από τό βαθμό αληθείας και υπενθυμίζουμε με όλη τήν καλή διάθεση ότι κάτι μπορεί νά είναι προϊόν ιστορικών συνθηκών δίχως αυτό νά συνιστά επιχείρημα κατά του γνωστικού του περιεχομένου (έκτός κι αν θεωρήσουμε τήν πτώση στο χρηματιστήριο τών ακαδημαϊκών αξιών δείκτη του βαθμού αληθείας ή ψεύδους). Σήμερα όχι μόνο ή ιστορία και ή αλλαγή νοούνται ακόμα ως τό αντίθετο τής φύσεως και του όντος· αλλά επιπλέον οτιδήποτε νοείται ως κάτι πού αντιβαίνει στην πραγματικότητα ή στον κόσμο. 'Οπότε αναπτύσσεται ένα είδος ιστορικής σκέψης, όπου όλ' αυτά γίνονται πηγή αυτοτροφοδοτούμενου πανικού· και άρκεί νά είπωθει τό άνέπωτο —ότι, δηλαδή, όλες αυτές οι έπιστήμες βρίσκονται σέ διαδικασία ιστορικής εξέλιξης— για νά έντατικοποιηθούν πάραυτα οι ρυθμοί τών αντίστοιχων ιστορικών αλλαγών, λές και ή άναφορά στην άπουσία ενός όντολογικού υπόβαθρου ή θεμελίου χαλαρώνει ξάφνου όλους τούς άρμούς πού παραδοσιακά κρατούν τίς έπιστήμες στή θέση τους. Καί βλέπουμε έξαφνα στά τμήματα τής άγγλικής λογοτεχνίας νά κυλάει και νά χάνεται βίαια ό κανόνας, τή στιγμή άκριβώς πού ή συζήτηση περί τής ύπαρξης του βρίσκει στο άποκορύφωμά της — και νά άφήνει πίσω του σωρεία άκατάσχετης μαζικής κουλτούρας και άλλων μή καθιερωμένων και έμπορικών μορφών λογοτεχνίας. Κάτι σάν «ήρεμη επανάσταση», ακόμα πιο άνησυχητική από εκείνη του Κεμπέκ ή τής 'Ισπανίας, όπου φασιστοειδή και κληρικά καθεστώτα, κάτω από τή ζεστή πνοή τής καταναλωτικής κοινωνίας, μεταλλάχθηκαν έν μιá νυκτί σέ παλλόμενα κοινωνικά πεδία τής δεκαετίας του '60 (φαίνόμενο πού έμφανίζεται τώρα και στή Σοβιετική Ένωση και θέτει άναπάντεχα έν άμφιβόλω κάθε άντιληψή μας περί παραδοσιακού, περί κοινωνικής άδράνειας ή περί αυτού πού ό "Έντμουντ Μπέρκ άποκάλεσε άργή ανάπτυξη κοινωνικών θεσμών). Καί, πάνω άπ' όλα, άρχίζουμε πλέον νά άμφισβητούμε τά περί ρυθμών εξέλιξης σέ όλες τίς περιπτώσεις πού τά πράγματα είτε επιταχύνθηκαν είτε άνακαθεν ήταν πιο γοργά άπ' ό,τι μπορούσε νά διακρίνει τό μάτι μας κάποτε.

Αυτό άκριβώς συνέβη και στον κόσμο τής τέχνης και έπαληθεύει τή διάγνωση του Μπονίτα· 'Ολίβα¹⁵ σχετικά μέ τό τέλος του μοντερνισμού ως τέλος του μοντέρνου έξελικτικού ή ιστορικού παραδείγματος, σύμφωνα μέ

15. Achille Bonita-Oliva, *The Italian Trans-avantgarde* ('Η Ιταλική δια-πρωτοπορία), Μιλάνο 1980.

τό όποιο ή κάθε μορφολογική θέση στηριζόταν διαλεκτικά στην προηγούμενη καί δημιουργούσε ένα όλάκερο νέο είδος παραγωγής έν κενώ, άπαλλαγμένης άντιφάσεων. Άλλά από τή μοντέρνα όπτική τών πραγμάτων ή διαπίσωση αύτή ένείχε τήν αίσθηση ενός όρισμένου πάθους: τά πάντα έχουν συντελεσθεί· δέν ύπάρχει πλέον περιθώριο μορφολογικής ή ύφολογικής άνανέωσης, ή ίδια ή τέχνη έχει φτάσει στό τέλος της καί θά άντικατασταθεί από τήν κριτική. Άπό τή μεταμοντέρνα δχθη τών πραγμάτων, ή εικόνα δέν είναι ή ίδια καί «τέλος» τής ιστορίας έδώ σημαίνει άπλως «όλα δεκτά».

Όποτε μένουν οι ομάδες καί οι ταυτότητες πού άποδόθηκαν στην καθέμία. Δέν εξαφανίστηκαν οι σκουπιδάνθρωποι, οι οικονομολόγοι, οι καλλιτέχνες καί οι έπιστήμονες, έπειδή τά οικονομικά, ή φτώχεια, ή τέχνη καί ή έπιστημονική έρευνα έχουν γίνει «ιστορικά φαινόμενα» μέ μιά καινούργια σημασία του όρου (τήν όποια ίσως θά μπορούσαμε νά αποκαλέσουμε νεοϊστοική): άντ' αύτου, έλλαξε ή φύση τής ταυτότητάς τους ως ομάδων καί προσφέρεται περισσότερο σέ άμφισβητήσεις, λές καί έπρόκειτο γιά έπιλογή ύφους. Καί πράγματι, ή νεοϊστορία, άφου δέν έχει πού άλλο νά διοχετεύσει τά όλοένα καί πιο όρμητικά ρεύματα του ήρακλείτειου ποταμού της, θά στραφεί, κατά πάσα βεβαιότητα, στη μόδα καί τήν άγορά, οι όποιες σήμερα πλέον νοούνται ως βαθύτερη όντολογική οικονομική πραγματικότητα, μυστηριώδης καί όριστική όσο κάποτε ή φύση. Άρα ή νεοϊστοική εξήγηση άφήνει άνέπαφες τίς νέες ομάδες, παραμερίζει όριστικά τίς όντολογικές μορφές τής αλήθειας καί προσφέρει πρόθυμα τίς ύπηρεσίες της σέ κάποιο θετικότερο, ύστατα προσδιοριστικό πεδίο, άνάγοντας τά εύρήματά της στην άγορά μάλλον παρά στις μεταλλαγές του καπιταλισμού. Ή έπιστροφή στην ιστορία, πού παρατηρείται σήμερα παντού, άπαιτεί ένδελεχέστερη κριτική βάση αύτης τής «ιστορικής» όπτικής — μόνο πού δέν πρόκειται άκριβώς γιά έπιστροφή, μιās καί φαίνεται ότι σημαίνει κάτι σάν ένσωμάτωση τής «πρώτης ύλης» τής ιστορίας μέ παράλληλη άπόρριψη τών λειτουργιών της, ένα είδος ίσοπέδωσης καί οικειοποίησης (μέ τήν έννοια μέ τήν όποία έλέχθη προσφάτως ότι οι νεοεξπρεσιονιστές Γερμανοί ζωγράφοι ήταν τυχεροί πού ύπήρξε ο Χίτλερ). Άλλά ή συστημική καί άφηρημένη άνάλυση τής τάσης αύτης — τάσης συλλογικής όργάνωσης πού συμπεριλαμβάνει καί τίς έπιχειρήσεις μά καί τίς κατώτερες τάξεις τους — δέν μπορεί παρά νά έντοπίζει τή βασική ιστορική προϋπόθεση όλων αύτών τών άναφαινόμενων ομάδων (τά αίτιά τους, δηλαδή, όπως θά λέγαμε παλιότερα) στην ίδια τή δυναμική του ύστερου καπιταλισμού.

Πρόκειται για μία αντικειμενική διαλεκτική, τήν ὅποια οἱ λαϊκιστές ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποστρέφονται καὶ πολλές φορές ἔχει διατυπωθεῖ ἐν εἰδῇ παράδοξου ἢ παραλογισμοῦ: οἱ ἐμφανιζόμενες ὁμάδες δὲν εἶναι παρά νέες ἀγορές γιὰ νέα προϊόντα, νέοι τρόποι ἐγκλησης τῆς ἰδίας τῆς διαφήμισης. Ἡ βιομηχανία τοῦ φάστ φούντ δὲν εἶναι ἄραγε ἡ ἀπρόβλεπτη λύση — ὅπως στὴν περίπτωση τῆς φιλοσοφίας, ὁλοκλήρωση καὶ κατάργηση διαμιᾶς — στὸ ζήτημα τῆς ἀμοιβῆς τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας; Οἱ ποσοστῶσεις τῶν μειονοτήτων δὲν θὰ πρέπει πρωτίστως νὰ θεωρηθοῦν κατὰ ἀντίστοιχο μέ τήν κατανομή τῆς ὥρας στὴν τηλεόραση καὶ ἡ παραγωγή τῶν κατ'ἀλληλων νέων, εἰδικῶν κατὰ ὁμάδα, προϊόντων δὲν εἶναι ἄραγε ὁ γνησιότερος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μιά βιομηχανική κοινωνία ἀναγνωρίζει τὸ διαφορετικό; Καί, τέλος, ἡ ἰδια ἡ λογική τοῦ καπιταλισμοῦ δὲν συναρτᾶται ἄραγε μὲ τὰ ἴσα δικαιώματα στὴν κατανάλωση, ὅπως κάποτε ἐξαριτόταν ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς μισθωτῆς ἀμοιβῆς ἢ τὸ ἐνιαῖο σῶμα τῶν νομικῶν κατηγοριῶν ποῦ ἐφαρμόζονταν γιὰ τὸν καθένα; Ἡ, πάλι, ἂν πράγματι ὁ ἀτομικισμὸς ἔχει πιά πεθάνει, δὲν διφάει ἄραγε ὁ ὕστερος καπιταλισμὸς γιὰ διαφοροποίηση τύπου Νίκλας Λούχμαν, γιὰ ἀτελείωτη παραγωγή καὶ ἀναπαραγωγή νέων ὁμάδων καὶ νέων ἐθνότητων κάθε εἶδους, τόσο ὥστε νὰ μπορούμε νὰ τὸν θεωρήσουμε ὡς τὸν μόνον πράγματι «δημοκρατικό» καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸν μόνον «πλουραλιστικό» τρόπο παραγωγῆς;

Θὰ πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε ἐδῶ δύο θέσεις, λαθασμένες ἀμφότερες. Ἀπὸ τῇ μιᾷ, γιὰ τὸν πραγματικὰ μεταμοντέρνο «κυνικό λόγο» καὶ σύμφωνα πάντα μὲ τὸ πνεῦμα τῶν προηγηθεισῶν ρητορικῶν ἐρωτήσεων, τὰ νέα κοινωνικά κινήματα δὲν εἶναι παρά τὸ ἀποτέλεσμα — τὰ συνακλόουθα καὶ τὰ προϊόντα — τοῦ ἰδιοῦ τοῦ καπιταλισμοῦ στὸ τελικὸ καὶ πλέον ἀνεξέλεγκτο στάδιό του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ τὸν ριζοσπαστικό-φιλελεύθερο λαϊκισμό, κινήματα τέτοιου τύπου ἐντάσσονται πάντα σὲ μιὰ ὀπτική τοπικῶν νικῶν καὶ ἐπώδυνων προόδων καὶ κατακτήσεων μικρῶν πληθυσμιακῶν ὁμάδων πάλης (ὁμάδων ποῦ ἐνσαρκώνουν, μὲ τῇ σειρά τους, τὴν ἐν γένει ἔννοια τῆς ταξικῆς πάλης, ἔτσι ὅπως ἡ πάλη αὐτὴ ἔχει καθορίσει κάθε θεσμὸ μέσα στὴν ἱστορία καί, γιατί ὄχι, τὸν ἴδιο τὸν καπιταλισμὸ). Ἐν ὀλίγοις, λοιπόν, γιὰ νὰ μὴν μακρηγοροῦμε, τί εἶναι τὰ «νέα κοινωνικά κινήματα»; Συνέπειες καὶ ἐπακόλουθα τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ, καινούργιες μονάδες ποῦ γεννᾷ τὸ ἴδιο τὸ σύστημα στὴν ἀκατάπαυστη ἐσωτερικὴ του διαφοροποίηση καὶ αὐτοαναπαραγωγή; Ἡ μήπως εἶναι, ἀκριβῶς, νέοι «ἱστορικοὶ φορεῖς» ποῦ

γεννιούνται στην αντίπαλότητά τους μέ τό σύστημα ὡς μορφές ἀντίστασης ἐναντίον του, προσπαθώντας νά τό σπρώξουν στήν ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπό ἐκεῖνη τῆς λογικῆς του, πρὸς νέες μεταρρυθμίσεις καί ἐσωτερικές διαφοροποιήσεις; Πρόκειται, ὅμως, ἐδῶ γιά μιὰ ψευδῆ ἀντίθεση, σέ σχέση μέ τήν ὁποία θά μπορούσαμε κάλλιστα νά ποῦμε ὅτι καί οἱ δύο θέσεις ἀληθεύουν· τό κρίσιμο ζήτημα εἶναι τό θεωρητικό δῶλημμα τό ὁποῖο ἀναπαράγουν καί οἱ δύο τοποθετήσεις: ἡ ὑποτιθέμενη δυνατότητα ἐπιλογῆς μεταξύ τοῦ φορέα καί τοῦ συστήματος ὡς ἐναλλακτικῶν ἐρμηνειῶν. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, θέμα τέτοιας ἐπιλογῆς δέν τίθεται. Καί οἱ δύο ἐρμηνεῖες, ἀπολύτως ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους, εἶναι συνάμα ἀσύμβατες καί πρέπει νά διαχωρίζονται μέ σαφήνεια χρησιμοποιούμενες ἐκ παραλλήλου.

ἴσως, ὅμως, ἡ ἐπιλογή μεταξύ φορέα καί συστήματος δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό παλιό ἐκεῖνο δῶλημμα τοῦ μαρξισμοῦ —βολонταρισμός ἐναντι ντετερμινισμοῦ— μέ καινούργιο θεωρητικό περίβλημα. Κατά τή γνώμη μου περί αὐτοῦ ἀκριβῶς πρόκειται, μόνο πού τό δῶλημμα δέν περιορίζεται στούς μαρξιστές· μήτε καί ἡ μοιραία συνεχῆς ἐπανάκαιμψή του προσβάλλει ἡ θίγει ἰδιαίτερα τή μαρξιστική παράδοση: τά πνευματικά ὅρια πού προδίδει δέν εἶναι ἄλλα ἀπό τά ἐν γένει καντιανὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης διανόησης. Ὅπως ἀκριβῶς, ὅμως, ἡ ταύτιση τοῦ διλήμματος βάση-ἐποικοδόμημα μέ τό παλαιότερο πρόβλημα σῶμα-ψυχή δέν ἐκθρονίζει κατ' ἀνάγκη μήτε μειώνει τή σημασία τοῦ πρώτου, ἀλλά καταδεικνύει ὅτι τό δεύτερο δέν εἶναι παρὰ πρῶτη ἀτομικιστική καί παραμορφωμένη ἐκδοχή αὐτοῦ πού θά ἀποδειχθεῖ, ἐν τέλει, κοινωνική καί ἱστορική ἀντινομία, ἔτσι καί στήν περίπτωση αὐτῇ ὁ ἐντοπισμός προγενέστερων φιλοσοφικῶν μορφῶν τῆς ἀντινομίας μεταξύ βολонταρισμοῦ καί ντετερμινισμοῦ μεταγράφει γενεαλογικά τίς ἐν λόγῳ μορφές ὡς προδρομικές ἐκδοχές αὐτοῦ πού ἐπακολουθεῖ. Καί στόν Κάντ, πράγματι, ἔχουμε μιὰ τέτοια προδρομική ἐκδοχή: τή συνάρθρωση καί τή συνυπαρξη τῶν δύο παράλληλων κόσμων τοῦ νοουμένου καί τοῦ φαινομένου, οἱ ὁποῖοι φαίνονται νά καταλαμβάνουν τόν ἴδιο ἀκριβῶς χώρο, ἐνῶ μόνον ἕναν ἀπό τούς δύο (ἐν εἶδει κυμάτων ἢ μικροσωμάτων) μπορεῖ, σέ κάθε δεδομένη στιγμή, νά ἀντικρίσει τό βλέμμα τοῦ νοῦ. Ὅποτε ἡ ἐλευθερία καί ἡ αἰτιότητα στόν Κάντ ἐνεργοποιοῦν μιὰ διαλεκτική καθ' ὅλα συγκρίσιμη μέ ἐκεῖνη τοῦ φορέα ἐναντι τοῦ συστήματος ἢ —στήν πρακτική πολιτική ἢ ἰδεολογική τῆς μορφῇ— τοῦ βολонταρισμοῦ ἐναντι τοῦ ντετερμινισμοῦ. Καθ' ὅτι γιά τόν Κάντ ὁ κόσμος τῶν φαινομένων εἶναι «καθορισμένος»,

τουλάχιστον στο βαθμό που οι νόμοι της αιτιότητας κυριαρχούν απολύτως σ' αυτόν δίχως να επιδέχονται την παραμικρή εξαίρεση. Καί η «ἐλευθερία» δέν εἶναι βέβαια ἡ «ἐξαίρεση», μέ τή στενή ἔννοια τοῦ ὄρου, διότι ἀναφέρεται σέ μιὰ δλότεια διαφοροτικοῦ τύπου διανοητικότητα καί, ἀπλούστατα, δέν λειτουργεῖ στοῦ πλαίσιο τοῦ αἰτιακοῦ συστήματος, οὔτε καν ὡς ἀντιστροφή ἢ ἄρνησή του. Ἡ ἐλευθερία, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τόν ἀνθρώπινο καί τόν κοινωνικό κόσμο δταν οἱ συστατικές τους μονάδες νοοῦνται ὡς πράγματα καθ' ἑαυτά (ἐννοιολογικά μιὰ τέτοια ἐννόηση εἶναι προφανῶς ἀνέφικτη ἀλλά οἱ καντιανές ἀπηχήσεις τοῦ σαρτρικοῦ ὑπαρξισμού μᾶς δίνουν ἴσως μιάν ἀμυδρή ἐντύπωση αὐτοῦ περί τοῦ ὁποίου θά ἐπρόκειτο, παρά τό γεγονός, βέβαια, ὅτι ἡ οὐσία τῆς ὅλης ὑπόθεσης τοῦ νοούμενου ἔγκειται ἀκριβῶς στοῦ ὅτι τίποτα δέν «πρόκειται»), δέν μπορεῖ, λοιπόν, παρά νά νοηθεῖ ὡς ἐναλλακτικός κώδικας γιά τίς ἴδιες ἀκριβῶς πραγματικότητες οἱ ὁποῖες εἶναι, τήν ἴδια στιγμή, αἰτιακές (σέ ἕναν ἄλλο κόσμο). Ὁ Κάντ μᾶς ἐδειξε ὅτι δέν μπορούμε νά ἐλπίζουμε πῶς θά κατορθώσουμε νά χρησιμοποιήσουμε τούς δύο αὐτούς κώδικες μαζί ἤ νά τούς συντονίσουμε μέ τόν ὁποιοδήποτε νοήμονα τρόπο καί, πάνω ἀπ' ὅλα, ὅτι θά ἦταν μάταιο (καί μεταφυσικό) νά τούς συναρμόζουμε σέ μιὰ ἐνιαία «σύνθεση». Δέν προχώρησε, ἐξ ὅσων γνωρίζω, στοῦ νά διατυπώσῃ τήν πρόταση ὅτι, κατὰ συνέπεια, εἴμαστε καταδικασμένοι στήν παλινδρόμηση μεταξύ τῶν δύο· ὅμως, δέν φαίνεται νά προκύπτει ἄλλο δυνατό συμπέρασμα.

Ὑπάρχει καί μιὰ ἄλλη ἐκδοχή, προγενέστερη τῆς καντιανῆς, αὐτοῦ πού, ἀπ' ὅ, τι φαίνεται, εἶναι κατὰ βάση ἡ ἀντινομία μεταξύ ἱστορικῆς ἀλλαγῆς καί συλλογικῆς πράξης: ἀναπροσανατολίζει τήν προσοχή μας σέ μιὰ μᾶλλον διαφορετικὴ διάσταση τοῦ διλήμματος, ἐφ' ὅσον ἡ ἐκδοχή αὐτή—ἐντονότερα ἡθικοῦ τύπου ἀπό τήν καντιανή, ἡ ὁποία ἀπλῶς θέτει τήν ὑπαρξη καί τή δυνατότητα τῆς ὀρθῆς συμπεριφορᾶς ὡς ἀξίωμα—πασχίζει, τρόπον τινά, νά συμφιλιώσῃ τήν «αἰτιότητα» ἢ τόν «ντετερμινισμό» μέ τή δυνατότητα τῆς πράξης καθ' ἑαυτῆς. Τό ζήτημα τοῦ προκαθορισμοῦ*¹⁶ εἶναι, βεβαίως, ἀκόμα πῶς ἔντονα ἀντιφατικό ἀπ' ὅ, τι οἱ πῶς πρόσφατες καί θετικότερες ἀστικές

* Predestination debate στοῦ πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

16. Ἡ ἱστορικὴ σημασία τοῦ πράγματος ὁξύνεται ἐάν τό συλλάβουμε, ἀκολουθώντας τόν Μάξ Βέμπερ, ὡς ἐξαιρετικό θεωρητικό συμβάν συναρτώμενο, μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, μέ τό ἐξίσου ἐξαιρετικό ἱστορικό συμβάν τῆς ἐμφάνισης τοῦ καπιταλισμοῦ (καί τῆς «Δύσης»). Βλέπε τό ὄγδοο μέρος τοῦ κεφαλαίου.

καί προλεταριακές εκφάνσεις του πράγματος, όπως τις είδαμε στον Κάντ και στον Μάρξ· οι «λύσεις» που προτείνει είναι τόσο χονδροειδείς ώστε φέρνουν σέ ακόμη πιο δύσκολη θέση τή σύγχρονη σκέψη. Έν πάση περιπτώσει, μιά όρισμένη αντίληψη θείκης πανσυγχρονίας, προνοιακής πρόβλεψης ή ολοκληρωτικού προορισμού κάθε ιστορικής πράξης συνιστά άσφαλώς τήν πρώτη μυστικοποιημένη μορφή μέσα από τήν όποία ό (δυτικός) άνθρωπος προσπάθησε νά έννοήσει τήν ιστορική λογική ως σύνολο και νά διατυπώσει τίς διαλεκτικές της συσχετίσεις και τό σκοπό, τό τέλος της, μέ τήν άρχαιοελληνική σημασία του όρου. Ή άπορία, λοιπόν, πού έχει νά κάνει μέ τό πως ή άναγκαιότητα των μελλοντικών μου πράξεων συμβιβάζεται μέ τήν όποια-δήποτε ένεργητική ύποχρέωσή μου νά άγωνιστώ γιά τήν όρθότητα των πράξεων αυτών, άγγίζει τήν ίδια εκείνη άγωνία πού δοκιμάζουν οι στρατευμένοι στήν πολιτική κάθε φορά πού ένα σύστημα ιστορικής άναγκαιότητας και άναπόφευκτου τείνει νά άναχαιτίσει τόν εϊσμό της άποφασιστικότητάς τους. Όπότε ή πολύ γνωστή *reductio ad absurdum* του Τζάιμς Χόγκ (σύμφωνα μέ τήν όποία ένας από τούς έκλεκτούς συμπεραίνει ότι είναι άπολύτως έλευθερος νά διαπράξει όποιοδήποτε έγκλημα ή φρικαλεότητα μπορεί νά φανταστεί)¹⁷ άντιστοιχεί, τηρουμένων των άναλογιών, στήν κατά τά φαινόμενα αξιοπρεπέστερη μορφή του *Kathedersozialist** ή των «άποστατών» ή ρεβιζιονιστών της Β' Διεθνούς.

Δέν άποκλείεται, όμως, νά βρήκαν οι ιδεολόγοι του προορισμού μιά «λύση» ή όποία, άν τήν καλοσκεφτούμε, απέχει πολύ από τόν παραλογισμό κι άς δίνει στήν άρχή μιά τέτοια έντύπωση και, επιπλέον, άποδεικνύεται γνήσια διαλεκτική ή, τουλάχιστον, άλμα δημιουργικής φαντασίας καθ' όλα αξιοθαύμαστο: «τά έξωστρεφή και όρατά σημεία της έσωτερης έκλογής». Ή διατύπωση αυτή έχει τό προτέρημα ότι έμπεριέχει και άναγνωρίζει μιά έλευθερία τήν όποία ξεγελάει και ξεπερνάει τήν ίδια στιγμή. Ή έξαιρετική έννοιολογική της αυστηρότητα λύνει τά σχετικά προβλήματα άποκηρύσσοντάς την και, τήν ίδια στιγμή, άναβιβάζοντάς την σέ ύψηλότερο επίπεδο: ή έλευθερία της βούλησής σου σέ σχέση μέ τήν όρθή πράξη δέν σέ καταξιώνει ως έκλεκτό μήτε έξασφαλίζει τό δικαίωμά σου στή σωτηρία, πλην όμως είναι

17. James Hogg, *The Memoirs and Confessions of a Justified Sinner* ('Αναμνήσεις και έξομολογήσεις δικαιολογημένου άμαρτωλού'), Λονδίνο 1924 (α' έκδ. 1824).

* Γερμανικά στό πρωτότυπο: από καθέδρας σοσιαλιστής ή ακαδημαϊκός σοσιαλιστής. (Σ.τ.Μ.)

τό σημείο καί τό έξωτερικό γνώρισμα τῆς σωτηρίας αὐτῆς. Ὅποτε ἡ ἐλευθερία σου καί ἡ πράξη σου ἐντάσσονται πλέον μέσα στό γενικότερο «προκαθορισμένο» σχέδιο, τό ὁποῖο προβλέπει, ἐν πρώτοις, αὐτό ἀκριβῶς τό ἀγωνιώδες συναπάντημά σου μέ τήν ἐλευθερία τῆς βούλησης. Ἡ ὕστερη διαφοροποίηση μεταξύ ἀτομικοῦ καί συλλογικοῦ ἔρχεται, λοιπόν, νά ἐπεξεργαστεῖ περαιτέρω τόν πεπαλαιωμένο αὐτό μηχανισμό νοητικῆς διεργασίας, ἐφ' ὅσον διασαφηνίζει κάπως τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τίθενται οἱ προϋποθέσεις τῆς ἀτομικῆς στράτευσης καί πράξης, μέσα στό πλαίσιο τῆς ἐξέλιξης τοῦ συλλογικοῦ. Μέ τήν ἔννοια αὐτή δέν ὑπάρχει θέμα ἐκλογῆς μεταξύ βολонταρισμοῦ καί ντετερμινισμοῦ (τό ὁποῖο ἀκριβῶς προσπαθοῦσαν νά καταδείξουν καί οἱ θεολόγοι): ἡ στράτευσή σου στήν πράξη δέν ἀποβαίνει παράγοντας ἀναίρεσης τοῦ δόγματος τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν (εἴτε εἶναι εἴτε δέν εἶναι «ῥιμμες» οἱ συνθῆκες) παρά, ἀπεναντίας, τό ὑπερασπίζεται ἐκ τῶν ἐνδόν καί τό ἐπαληθεύει ἐνῶ, τήν ἴδια στιγμή, τό ἐπαληθεύει ἐκ τοῦ ἀντιστρόφου καί ὁ «παιδαριώδης» ἡ αὐτοκαταστροφικός βολонταρισμός, στό βαθμό πού δέν εἶναι κι αὐτός παρά προϊόν τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, ὅπως ἀκριβῶς καί ἡ συλλογική πράξη. Ἡ διάκριση τελικά δέν λύνει κανένα πρόβλημα ἀπό τήν ὑπαρξιστική ἡ ἀτομική ἀποψη τῶν πραγμάτων, ἐφ' ὅσον, σάν τήν «πονηρία τοῦ λόγου» τοῦ Χέγκελ ἡ τό «ἀόρατο χέρι» τοῦ Ἄνταμ Σμῖθ (γιά νά μήν ἀναφεροῦμε στό Μύθο τῶν μελισσῶν τοῦ Μάντεβιλ), τό ζητούμενο, οὕτως ἡ ἄλλως, εἶναι τό πῶς θά ἀκολουθήσει κανεῖς τή δική του φύση καί τό δικό του πάθος. Τό σημείο στό ὁποῖο ὁ «ντετερμινισμός» ἡ ἡ συλλογική λογική τῆς ἱστορίας ἀνελίσσεται γύρω ἀπό τίς ἐπιλογές αὐτές καί τίς ἀνακαταλαμβάνει σέ ὑψηλότερο ἐπίπεδο φαίνεται καθαρά ὅταν σκεφτοῦμε τό ἀκόλουθο: ὅχι μόνο τά πάθη αὐτά καί οἱ ἀντίστοιχες ἀξίες εἶναι ἐπίσης κοινωνικά ἀλλά κοινωνική εἶναι ἀκόμα καί ἡ ροπή πρὸς τήν ἀπογοήτευση καί τήν ἀποθάρρυνση ὑπὸ τό βάρος τῆς λογικῆς τῶν περιστάσεων, ἡ οἰκειοποίηση τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτοῦ ὡς δικαιολογίας καί ἄλλοι παθητικότητας καί ἀναβλητικῆς ἀπομόνωσης, ἡ ὁποία καί συνέχεται κατὰ συνέπεια μέ τή γενικότερη προοπτική τῶν πραγμάτων, ὅσο κι ἂν παραμένει ἐλεύθερη ἐπιλογή μέ τήν ἀτομική ἔννοια τοῦ ὁρου. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἀντίδρασή μας στήν ἀναγκαιότητα εἶναι καθ' ἑαυτή ἔκφραση ἐλευθερίας.

Ἐν τῷ μεταξύ, βέβαια, καί οἱ δύο ἐκδοχές πού ἐξετάσαμε, θεολογική καί διαλεκτική, σάν νά ἐξαπατοῦν τό παρόν καί τήν ἀγωνία τῶν ἐπιλογῶν του, στρέφοντας τήν ὀπτική τους πρὸς τά τέλη τοῦ ἴδιου τοῦ χρόνου· ἡ θεολογία

ἐκτείνοντας τὰ πάντα ὡς ἐκπορευόμενα ἀπὸ ἑνα σημείου ἀρχῆς ὅπου ὄλα, οὕτως ἢ ἄλλως, ἔχουν προλεχθεῖ· ἡ διαλεκτική «ἀνοίγοντας τὰ φτερά της στὸ λυκοφῶς» καὶ διατυπώνοντας τοὺς νόμους τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας αὐτοῦ πού ἦδη ἔχει συντελεστεῖ (ἔτσι ἔγινε, διότι ἔτσι ἔπρεπε νὰ γίνηι). Αὐτό πού ἔπρεπε, ὅμως, νὰ γίνηι ἐμπεριεῖχε ὅλες τίς μορφές τῶν ἀτόμων ὡς φορέων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν πεποιθήσεών τους ὡς πρὸς τὴν ἐλευθερία τους καὶ τὴν ἴδια τους τὴ δραστηριότητα. Εἶναι, ἀντεστραμμένη ἴσως, ἡ ἱστορία τῆς Κουβανικῆς Ἐπανάστασης, στὴν ὁποία, καθὼς ὅλοι γνωρίζουμε πλέον, τὸ παλιὸ Κουβανικὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα δὲν συμμετεῖχε μέχρι τὴν τελευταία στιγμή, ἐξαιτίας τοῦ τρόπου μέ τὸν ὁποῖο ἐκτιμοῦσε «τὶς ἀντικειμενικὲς ἱστορικὲς δυνατότητες». Εὐκόλα, λοιπόν, μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλήξει σὲ συμπεράσματα περὶ τῶν ἀνασταλτικῶν ἀποτελεσμάτων τῆς πίστες στὴν ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα καὶ περὶ τῶν προωθητικῶν δυνατοτήτων ὀρισμένου τύπου βολонταρισμῶν. Ἐκείνη ἡ εὐρύτερη ὀπτική γωνία, ὥστόσο, ἔχει ὑποστηριχθεῖ¹⁸ ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐκτίμηση καὶ τὴ συγκειμένη ἀπόφαση τοῦ κόμματος στὸ ξέσπασμα τῶν γεγονότων, ἡ δική του δουλειὰ στοὺς Κουβανούς ἐργάτες, κατὰ τίς προηγούμενες δεκαετίες, διαδραμάτισε ρόλο ἀνεκτίμητης σημασίας γιὰ τὴν τελικὴ ἐπανάστατικὴ νίκη, στὴν ὁποία δὲν εἶχε μερίδιο ἄμεσης εὐθύνης. Ἡ δημιουργία μιᾶς ἐπανάστατικῆς κουλτούρας καὶ συνειδήσεως—σύμφωνα μὲ τὴ μαρξιστικὴ ἀντιληψὶς περὶ «μυολίθου τῆς ἱστορίας»—εἶναι τρόπος λειτουργίας φορέα ὅσο ἀκριβῶς καὶ ἡ τελικὴ μάχη: μὰ εἶναι συνάμα καὶ αὐτὴ κομμάτι τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν καὶ ἀναγκαιοτήτων, οἱ ὁποῖες, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀμεσότητας τῆς πράξης, μοιάζουν ἐξ ὑπαρχῆς ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν ὁποιαδήποτε ἔννοια φορέα δράσης.

Τέτοιου εἶδους «φιλοσοφικὲς λύσεις» πού, ὅπως εἶπαμε, προχωροῦν βάσει μιᾶς διάστασης μεταξὺ ἀσυμβίβαστων κωδίκων καὶ μοντέλων (καὶ τίς ὁποῖες προσπάθησα νὰ ἀναδιατυπώσω μὲ τὸ δόγμα τῶν ἐπιπέδων στὸ Πολιτικὸ ἀσυνείδητο [*The Political Unconscious*]), ἐξακολουθοῦν βέβαια νὰ τοποθετοῦνται, καθ' ἑαυτές, στὸν κόσμον τῶν φαινομένων καὶ μποροῦν κάλλιστα νὰ μεταμορφωθοῦν σὲ ἰδεολογικὰ ἄλλαθι: κάθε ἐπιστήμη εἶναι, τὴν ἴδια στιγμή, κατ' ἀνάγκην ἰδεολογία, στὸ βαθμὸ πού δὲν μπορούμε παρά νὰ τοποθετηθοῦμε ὡς ἀτομικὰ ὑποκείμενα ἀπέναντι σὲ ὅ, τι ματαίως δοκίμασε

18. Εὐχαριστῶ τὸν Τζῶν Μπέβερλεϊ γιὰ τὴν ἰδέα αὐτή.

νά σταθεῖ πέραν τῶν προοπτικῶν τῆς ἀτομικῆς ὑποκειμενικότητας. Παρ' ὅλ' αὐτά, ἡ πρότασις διατηρεῖ προφανῶς τὴν κρίσιμη σημασία της σέ σχέση μέ τό ζήτημα τῶν «νέων κοινωνικῶν κινημάτων» καί τῶν σχέσεών του μέ τόν καπιταλισμό, στό βαθμό πού παρέχει τίς δυνατότητες συνδυασμοῦ τῆς ἐνεργητικῆς πολιτικῆς στράτευσης καί τοῦ διαυγοῦς συστημικοῦ ρεαλισμοῦ ἡ στοχασμοῦ — καί ὅχι μιᾶς ὁποιασδήποτε στεῖρας ἐπιλογῆς μεταξύ τῶν δύο.

Καί μπορούμε, βεβαίως, νά ἀντιλέξουμε ὅτι τό φιλοσοφικό δίλημμα ἡ ἡ ἀντινομία, ὅπου ἀναφερθήκαμε, ἰσχύουν μόνο γιά τήν ἀπόλυτη ἀλλαγῇ (ἡ ἐπανάστασι) καί ὅτι ὅλα τά προαναφερθέντα προβλήματα ἐξαφανίζονται μόλις ρίξουμε τό βλέμμα στίς συγκεκριμένες μεταρρυθμίσεις καί στούς καθημερινούς ἀγῶνες αὐτοῦ πού θά μπορούσαμε, μεταφυσικά, νά θεωρήσουμε εἶδος τοπικῆς πολιτικῆς (ὅπου δέν ἰσχύουν πλέον οἱ συστημικές προοπτικές). Φτάνουμε ἔτσι στό κρίσιμότερο σημεῖο τῆς πολιτικῆς τοῦ μεταμοντέρνου καί στό ὕστατο θέμα τῶν συζητήσεων περὶ «ὑλοποιήσεων». Μιά παλαιότερη πολιτικὴ γύρευε νά συντονίσει τοὺς τοπικούς, οὕτως εἰπεῖν, καί τοὺς συνολικούς ἀγῶνες καί νά ἐνσταλάξει ἀλληγορικὴ σημασία στήν ἄμεση τοπικὴ δυναμικὴ τοῦ ἀγῶνα, θεωρώντας τὴν ἔκφραση τοῦ συνολικότερου ἀγῶνα καί ἐνσάρκωσή του σέ ἓνα «ἐδῶ καί τώρα», τό ὁποῖο καί τόν μετουσίωνε. Ἡ πολιτικὴ λειτουργεῖ μόνον ὅταν αὐτά τά δύο ἐπίπεδα μποροῦν νά συντονιστοῦν. Ἄν δέν ἐπιτευχθεῖ ὁ συντονισμός, τό ὅλο σύστημα ἀποσυντίθεται: ἀπὸ τὴ μιά, ἓνα διαμελισμένο σύνολο ἀφηρημένων καί ἐν πολλοῖς γραφειοκρατικῶν ἀγῶνων γιά τό κράτος καί περὶ τό κράτος· ἀπὸ τὴν ἄλλη, μιά ἀτελείωτη σειρά προβλημάτων «τῆς γειτονιάς», τῶν ὁποίων τό κακῶς ἐννοούμενο «ἄπειρο» καταλήγει, στόν μεταμοντερνισμό, νά φορτίζεται μέ κάτι ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ δαρβινισμό τοῦ Νίτσε, τὴν ἡβελιμένη εὐφορία μιᾶς μεταφυσικῆς διαρκούς ἐπανάστασης. Θεωρῶ ὅτι ἡ εὐφορία αὕτη δέν εἶναι παρὰ ἀντισταθμιστικὸς μηχανισμός σέ μιά κατάστασις ὅπου, γιὰ ἓνα ὀρισμένο διάστημα, ἡ αὐθεντικὴ ἢ «ὀλοποιητικὴ» πολιτικὴ εἶναι πλέον ἀδύνατη. Καί θά πρέπει, βέβαια, νά συμπληρώσουμε ὅτι αὐτό πού χάνεται μέ τὴν ἀπουσία της, ἡ διάστασις τοῦ συνόλου, δέν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ διάστασις, δηλαδή τό ἴδιο τό σύστημα τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης καί τοῦ κινήτρου τοῦ κέρδους, πού δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ σέ τοπικὸ ἐπίπεδο. Πεποίθησή μου εἶναι ὅτι, *en attendant*,* θά ἀποβεῖ πολιτικὰ γόνιμη καί θά παραμείνει μιά εὐπερπὴς μορφὴ αὐθεντικῆς πολιτικῆς, μέ ὅλη τὴ σημασία

* Γαλλικά σὸ πρωτότυπο: μέχρι τότε, ἐν τῷ μεταξύ. (Σ.τ.Μ.)

του δρου, ή έντακτική στροφή τής προσοχής μας σέ συμπτώματα όπως ή άπαλοιφή τής όρατότητας τής συνολικής διάστασης τών πραγμάτων ή ή ιδεολογική άντίσταση κατά τής έννοιας τής όλότητας — ή και τό έπιστημολογικό αυτό ξυράφι του μεταμοντέρνου νομιναλισμού πού εξαλείφει ύποτιθέμενες άφαιρέσεις, όπως ή έννοια του οίκονομικού συστήματος και τής κοινωνικής όλότητας, μέ άποτέλεσμα ή άναζήτηση του «συγκεκριμένου» νά ύποκαθίσταται από τό «άπλως επί μέρους» και νά έκλείπει τό «γενικό» (μέ τή μορφή του τρόπου παραγωγής).

Πάντως, τό γεγονός ότι τά «νέα κοινωνικά κινήματα» είναι μεταμοντέρνα, στό βαθμό άκριβώς πού είναι άποτελέσματα και συνέπειες του «ύστερου καπιταλισμού», συνιστά ταυτολογία δίχως αξιολογικές διαστάσεις. Αυτό πού μερικοί χαρακτηρίζουν νοσταλγία μιās άπαρχαιωμένης μορφής ταξικής πολιτικής πολύ πιθανόν νά άποδειχτεί, εν τέλει, «νοσταλγία» τής πολιτικής του *court*.^{*} Καί άν σκεφτούμε τό πώς οι περίοδοι τής έντονης πολιτικοποίησης έναλλάσσονται μέ περιόδους άποπολιτικοποίησης και άπομόνωσης άκολουθώντας τούς εύρύτερους οίκονομικούς ρυθμούς τών έκτινάξεων και έκρήξεων του επιχειρηματικού κύκλου, τό νά χαρακτηρίζουμε τό αίσθημα αυτό «νοσταλγία» είναι σάν νά χαρακτηρίζουμε τήν όργανική μας πείνα, πριν από τό γεύμα, «νοσταλγία του φαγητού».

5

Τό άγχος τής ούτοπίας

Τό σημείο όπου μπορεί κανείς νά δοκιμάσει νά διαφοροποιηθεί από τίς προγραμματικές διακηρύξεις όρισμένων ιδεολόγων τής πολιτικής του μεταμοντέρνου βρίσκεται στό περιεχόμενο μάλλον παρά στή διατύπωση τους. Ή παραδειγματική περιγραφή από τούς Λακλάου και Μούφ του τρόπου μέ τον όποιο λειτουργεί ή πολιτική τών συμμαχιών —μέ τήν έγκαθίδρυση ενός άξονα «ίσοδυναμίας» έπάνω στον όποιο συναθροίζονται τά διάφορα κόμματα— δέν έχει τίποτα νά κάνει, όπως οι ίδιοι ύπογραμμίζουν, μέ τό περιεχόμενο τών ζητημάτων γύρω από τά όποια συγκροτείται ή ίσοδυναμία. (Προβλέπουν, επί παραδείγματι, και τή θεωρητική περίπτωση κατά τήν όποια «αυτό πού εμφανίζεται στό σύνολο τών επιπέδων τής κοινωνίας...

^{*} Γαλλικά στό πρωτότυπο: άπλούστατα. (Σ.τ.Μ.)

|μπορεί καί νά| καθορίζεται από αυτό πού συμβαίνει στό επίπεδο τῆς οἰκονομίας». ¹⁹ Πολλές φορές βέβαια, ἡ ἰσοδυναμία σφυρηλατεῖται σέ ζητήματα μὴ ταξικά, ὅπως αὐτά τῆς ἔκτρωσης καί τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας. Ἐκεῖνο πού ἰσχυρίζονται, στίς περιπτώσεις αὐτές, οἱ ὑποτιθέμενοι νοσταλγοὶ τῆς ταξικῆς πολιτικῆς δὲν εἶναι ὅτι οἱ συμμαχίες αὐτές εἶναι «λάθος», ἀν κάτι σημαίνει αὐτός ὁ ὅρος, ἀλλὰ ὅτι, κατὰ κανόνα, δὲν διαρκοῦν ὅσο οἱ συμμαχίες πού ὁργανώνονται σέ ταξικὴ βάση· ἢ, ἀκόμα καλύτερα, ὅτι τέτοιου εἶδους συμμαχίες ἀποκτοῦν μεγαλύτερη διάρκεια ὡς δυνάμεις καί κινήματα ὅταν προσανατολίζονται στὴν κατεύθυνση τῆς ταξικῆς συνείδησης. Καί καθὼς οἱ δύσμοιροι τοποτηρητές τῶν κανόνων τοῦ μεταμοντέρνου μέ ἔχουν πολλές φορές κατηγορήσει ὅτι «ἀπαρνοῦμαι» τὰ κινήματα μὴ ταξικῆς βέσσης καί προτεῖνουν στὴ θέση τους τὴ συμμαχία τοῦ Οὐράνιου Τόξου, ²⁰ θὰ πρέπει νά προσθέσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ περίπτωση Τζάκσον εἶναι ὑποδειγματικὴ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, στό βαθμὸ πού σπάνια ἀπουσιάζει ἀπὸ τοὺς λόγους του ἡ «ἀνασυνχρότηση» τῆς ἐμπειρίας τῆς ἐργατικῆς τάξης ἐν εἰδει διαμεσολάβησης, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ βρεῖ ἡ συμμαχία τὸ κομβικὸ σημεῖο τῆς ἐνεργητικῆς τῆς συνοχῆς. Αὐτὸ ἀκριβῶς μᾶς λέει καί ἡ ρητορικὴ τῆς ταξικῆς πολιτικῆς ἢ τῆς ὁλοποίησης, λειτουργία τὴν ὁποία ὁ Τζάκσον στὴν κυριολεξία ἐπανεφηῦρε γιὰ τὴν πολιτικὴ σκηνὴ τῆς ἐποχῆς μας.

“Ὅσο γιὰ τὴν ἴδια τὴν «ὁλοποίηση» —ἡ ὁποία εἶναι, προφανῶς, γιὰ τοὺς μεταμοντέρνους τὸ χυδαίότερο τῶν ὑπολειμμάτων πού μέλλεται νά ἀπαλείφει ἡ λαϊκιστικὴ ὑγιεινὴ καί σωματικὴ εὐφορία τῆς νέας ἐποχῆς— τὰ άτομα, σὰν τὸν Χάμπτυ Ντάμπτυ, δὲν μποροῦν νά τῆς ἀποδώσουν τὸ νόημα πού θὰ ἤθελαν, οἱ ὁμάδες ὅμως μποροῦν. Μποροῦμε νά ἀντιτάξουμε τὴ σύγχρονη ἐπανεξέταση τῆς πραγματικῆς ἱστορίας τῆς λέξης —θὰ ἦταν σὰν νά σώζαμε ἱστορίες μειονοτήτων καί ὑπόκοσμων πού ἔχουν πιά ξεχαστεῖ— καί νά τὴν ἀφήσουμε κατόπιν στὴν ἡσυχία τῆς. Λέγεται τὸ ἐξῆς: «“Ὀλοποιῶ” δὲν σημαίνει ἐνοποιῶ, σημαίνει ἐνοποιῶ ἔχοντας κατὰ νοῦ τὴν ἐξουσία καί τὸν ἐλεγχό·

19. Ernesto Laclau - Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy* (*Ἡγεμονία καί σοσιαλιστικὴ στρατηγική*), Λονδίνο 1985.

20. Βλ. *Postmodernism/Jamson/Critique* (*Μεταμοντέρνο, Τζάκσον, Κριτική*), ἐπιμ. Douglas Kellner, Οὐάσιγκτον D.C. 1989, σ. 324 κ.ἑ. Τμήματα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ δημοσιεύτηκαν γιὰ πρώτη φορά ὡς ἀπάντηση στίς ποικίλες κριτικὲς παρατηρήσεις πού περιέχονται σὺν ἐν λόγῳ τόμῳ καί ἀναδημοσιεύτηκαν αὐτόνομα στὸ *New Left Review*, 176, Ἰούλιος-Αὐγούστος 1989, σ. 31-45.

καί μέ τήν ἔννοια αὐτή ὁ ὅρος παραπέμπει στίς σχέσεις ἐξουσίας πού κρύβονται πίσω ἀπό τά ἀνθρωπιστικά καί θετικιστικά συστήματα ἐνοποίησης τῶν διαφόρων διάσπαρτων ὑλικῶν αἰσθητικῆς ἢ πολιτικῆς φύσεως». ²¹

Ὁ ὅρος λοιπόν, νεολογισμός τοῦ Σάρτρ στό πλαίσιο τοῦ ἐγχειρήματος τῆς Κριτικῆς τοῦ διαλεκτικοῦ λόγου, θά πρέπει κατ' ἀρχάς νά διαχωριστεῖ μέ πάσα σαφήνεια ἀπό τόν ἄλλο στιγματισμένο ὄρο τῆς ὁλότητας, στόν ὁποῖο θά ἐπανέλθω ἀργότερα. Καί ἄν, πράγματι, ὁ ὅρος ὁλότητα φαίνεται συχνά νά σημαίνει κάποιου εἶδους προνομιούχα ἀφ' ὑψηλοῦ ὀπτική συνόλου, ἡ ὁποία καί θά ταυτιζόταν μέ τήν ἀλήθεια, τότε τό ἐγχείρημα τῆς ὁλοποίησης ἐννοεῖ ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: βασιζέται στήν ὑπόθεση ὅτι τά ἀτομικά καί βιολογικά ἀνθρώπινα ὑποκείμενα ἀδυνατοῦν πλήρως νά τοποθετηθοῦν σέ μιὰ τέτοια θέση, πόσο μάλλον νά τήν υἱοθετήσουν ἢ νά τήν οἰκαιοποιηθοῦν. «'Από καιροῦ εἰς καιρόν», λέει κάπου ὁ Σάρτρ, «κάνουμε μιὰ προσωρινή ἀνακεφαλαίωση». Ἡ ἀνακεφαλαίωση, ἀπό κάποια ὀπτική ἢ προοπτική, ὁσοδήποτε μερικῇ καί ἄν εἶναι, σηματοδοτεῖ τό ἐγχείρημα τῆς ὁλοποίησης ὡς ἀπόκριση στόν νομιναλισμό (θά τό ἀναλύσω αὐτό ἀργότερα, μέ ἰδιαίτερη ἀναφορά στόν Σάρτρ). Τό ἀρχικό ζητούμενο, λοιπόν, στίς ὁλοποιήσεις τοῦ μοντερνισμοῦ καί τόν «πόλεμο κατά τῆς ὁλότητας» πού κηρύσσει τό μεταμοντέρνο εἶναι αὐτή ἀκριβῶς ἡ συγκεκριμένη κοινωνική καί ἱστορική κατάσταση, πρὶν ἀπό τήν ὁποιαδήποτε ἀντίδραση ἀπέναντί της.

Ἐάν τό νόημα μιᾶς λέξης ἔγκειται στή χρήση της, ὁ καλύτερος τρόπος νά κατανοήσουμε τήν «ὁλοποίηση» τοῦ Σάρτρ εἶναι μέσα ἀπό τή λειτουργία της: νά συλλάβει καί νά ἐντοπίσει τόν ἐλάχιστο κοινό παρονομαστή τοῦ ἀνθρώπινου διδυμοῦ ἀντιληψή/δράση. Ὁ νεότερος Σάρτρ εἶχε ἤδη συνδυάσει τίς δύο αὐτές δραστηριότητες διά μέσου ἐνός ἀπό τά κυρίαρχα χαρακτηριστικά τους βάσει τῆς ἔννοιας τῆς ἄρνησης καί τοῦ ἐκμηδενισμοῦ (néantisation), ἐφ' ὅσον θεωροῦσε καί τήν ἀντιληψή καί τή δράση μορφές μέσα ἀπό τίς ὁποῖες ὁ πραγματικά ὑπάρχων συγκεκριμένος κόσμος γίνεται ἀντικείμενο ἄρνησης καί μετατρέπεται σέ κάτι ἄλλο (τά προβλήματα πού ἀνακύπτουν ὅταν κανεῖς ζητᾷ νά καταδείξει κάτι τέτοιο σέ ἀναφορά μέ τήν ἀντιληψή — ἢ τή γνωστική λειτουργία — εἶναι μέρος τοῦ ἐγχειρήματος τοῦ μεγάλου νεανικοῦ του ἔργου Τό φανταστικό, στό ὁποῖο, αἰφνης, ἡ αἰσθητηριακή ἀντιληψή χαρακτηρίζεται

21. Lynda Hutcheon, *A Poetics of Postmodernism (Ποιητική τοῦ μεταμοντέρνου)*, Νέα Ὑόρκη 1989, σ. xi.

κυρίως από την έμφατική επίγνωση του γεγονότος ότι τό χρώμα ή ή ύφή είναι, πάνω απ' όλα μή έγώ, μή συνειδησή μου. 'Ο έκμηδενισμός ήταν, λοιπόν, ήδη για τόν Σάρτρ του *Είναι και μηδέν* έννοια όλοποιητική, τρόπον τινά, άφ' ής στιγμής στοχεύει στήν ένοποίηση του διδύμου τών κόσμων του στοχασμού και της δράσης, μέ την τάση νά διαλύσει τόν πρώτο μέσα στόν δεύτερο. 'Η τάση αύτή ένισχύθηκε μέσα από τό ίσοδύναμο της «πράξης», * έννοια πού προτάθηκε άργότερα, στήν όποία υπάγονται και ή αντίληψη και ή σκέψη (μέ εξαίρεση όρισμένες ιδιαιζόντως εξειδικευμένες άστικές απόπειρες άναίρεσης της ταπεινωτικής αύτης υπαγωγής είτε για τή μιά είτε για τήν άλλη). Στο σημείο αυτό, τά άχνά ύπολείμματα μιάς ψυχολογίας της αντίληψης** μπορούν νά μάς βοηθήσουν νά διακρίνουμε τά προτερήματα της «όλοποίησης» ώς νέου όρου, ίσοδύναμο της έννοιας της «πράξης»: άναμφίβολα ή έννοια έπινοήθηκε, έν μέρει, προκειμένου νά τονιστεί ό έγγενώς ένοποιητικός χαρακτήρας της ανθρώπινης δράσης αλλά και τό γεγονός ότι αυτό πού προηγούμενες άποκαλούσαμε άρνηση μπορεί επίσης νά ιδωθεί ώς διαμόρφωση μιάς νέας κατάστασης — ένοποίηση μιάς κατασκευής, διασύνδεση μιάς νέας ιδέας μέ παλαιότερες, ένεργητική προόσπιση μιάς νέας αντίληψης, όπτικής ή άκουστικής, προσπάθεια μετάγγισής της σέ μιά νέα μορφή. 'Ολοποίηση, για τόν Σάρτρ, μέ την άυστηρή σημασία του όρου, είναι ή διαδικασία εκείνη διά της όποίας ένας φορέας, ένεργητικά καλούμενος από τό έγχείρημα, άρνείται τό συγκεκριμένο άντικείμενο ή πράγμα και τό επανενσωματώνει στό εύρύτερο γίγνεσθαι του έγχειρήματος πού βρίσκεται έν τώ γίγνεσθαι. Μιλώντας μέ φιλοσοφικούς όρους, και έφ' όσον εξαίρεθεί ή πιθανότητα μιάς πραγματικά ριζικής βιολογικής μεταλλαγής του ανθρώπινου γένους, δύσκολα μπορεί κανείς νά ίσχυρισθεί ότι ή ανθρώπινη δραστηριότητα στό τρίτο, μεταμοντέρνο στάδιο του καπιταλισμού, θά μπορούσε νά παρακάμψει ή νά διαφύγει τόν γενικότατο αυτό νόμο, όσο και άν όρισμένες από τίς ιδανικότερες εικόνες του μεταμοντέρνου — και κυρίως ή σχιζοφρένεια — σαφώς έχουν έφευρεθεί ειδικά για νά τόν αντιπαλέψουν και νά σταθούν πλάι του δίχως νά άπορροφηθούν, δίχως νά ύπαχθούν. 'Όσο για τήν «έξουσία», είναι έξίσου καθαρό ότι ή πράξη ή ή όλοποίηση στοχεύουν

* 'Αποδίδουμε τό *praxis* μέ τό «πράξη» και τό *action* μέ «δράση». (Σ.τ.Μ.)

** Στο πρωτότυπο χρησιμοποιείται ό γερμανικός όρος ψυχολογία της Gestalt (τών σχηματικών άναπαραστάσεων ή μορφών). (Σ.τ.Μ.)

πάντοτε στην εξασφάλιση του εϋθραυστου ἐλέγχου ἢ τῆς ἐπιβίωσης ἐνός ἀκόμα πιό εϋθραυστου ὑποκειμένου μέσα σέ ἕναν κόσμο ὁ ὁποῖος παραμένει, κατά τά ἄλλα, παντελῶς ἀνεξάρτητος καί μὴ ὑποκείμενος σέ κανέναν τά γούστα ἢ τίς προτιμήσεις. Μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ, πιστεύω, ὅτι οἱ ἀπόκληροι τῆς ἐξουσίας δέν θέλουν ἐξουσία ἢ ὅτι ἡ «'Αριστερά θέλει νά ἡττηθεῖ», ὅπως τό ἔθεσε ὁ Μπωντριγιάρ κάποια στιγμή — ὅτι μέσα σέ ἕναν κόσμο τόσο διαβρωμένο, ἡ ἀποτυχία καί ἡ ἀδυναμία εἶναι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, καλύτερες ἀπό τά τυχόν «ἐγχειρήματα» καί τίς «προσωρινές ἀνακεφαλαιώσεις». Δέν πιστεύω, ὅμως, ὅτι ὑπάρχουν πολλοί πού σκέφτονται ἔτσι· γιά νά γίνει ἀξία κάθε σεβασμοῦ μιὰ τέτοια ἀντιληψη, θά ἔπρεπε ἀσφαλῶς νά καταστεῖ ἀπόλυτη καταλήγοντας στόν βουδισμό· καί πάντως σίγουρα δέν εἶναι αὐτό τό διδάγμα πού μποροῦμε νά ἀντλήσουμε ἀπό τήν ἐκστρατεία τοῦ Τζάκσον. Ὅσο γιά τίς εἰκόνες τρόμου τοῦ 1984, φαντάζον ἀκόμα περισσότερο εὐτράπελες τήν ἐποχή τοῦ Γκορμπατσώφ ἀπ' ὅ,τι προηγουμένων· καί εἶναι ἀσφαλῶς δύσκολη πολὺ καί ἀντιφατική, τό λιγότερο, ἡ ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅταν γίνεται παράλληλα μέ τή μετάδοση ἀνατριχιαστικῶν εἰδήσεων περὶ αἰμοδιψοῦς ὀλοκληρωτισμοῦ.

Ἀποκωδικοποιούμενη, ἡ ἐχθρότητα ἀπέναντι τῇ ἐννοίᾳ τῆς «ὀλοποίησης» φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἄλλο δέν εἶναι ἀπό συστηματική ἀποκήρυξη τῆς ἐννοίας καί τῶν ἰδεωδῶν τῆς ἰδίας τῆς πράξης ἢ τοῦ συλλογικοῦ ἐγχειρήματος.²² Ὅσο γιά τήν ἐμφανῆ ἰδεολογική ρίζα τῆς, τήν ἐννοία τῆς «ὀλοποίησης», θά πρέπει, ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα, νά τῇ συλλάβουμε ὡς φιλοσοφική ἐκφάνση τῆς ἐννοίας τοῦ «τρόπου παραγωγῆς», τήν ὁποία καί προσπαθεῖ νά ἀποφύγει ἢ νά ἀποκλείσει τό μεταμοντέρνο, μέ τήν ἰδια αἴσθηση ἐπειγούσας στρατηγικῆς.

Πρέπει, ὅμως, συγκεφαλαιώνοντας, νά ποῦμε δυό λόγια γιά ὁρισμένες ἀπό τίς φιλοσοφικότερες παραλλαγές τῶν πολεμικῶν αὐτῶν, στίς ὁποῖες οἱ ἐννοίες «ὀλότητα» καί «ὀλοποίηση», ἀδιακρίτως συγκεχυμένες, θεωροῦνται ἐνδείξεις ὅχι ἀπλῶς ἐνός σταλινικοῦ μυαλοῦ ἀλλά μᾶς ἐπιβίωσης τοῦ μεταφυσικοῦ, ἐμπλεοῦ φευδαισθησῶν ἀληθείας: ὀπλοστάσιο βασικῶν ἀρχῶν,

22. Ἄλλὰ ἄς σημειώσουμε καί τό παράδοξο τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Κριτική τοῦ Σάρτρ εἶναι σινέμα ὅχι μόνο θεωρία τῶν ὑμᾶδων ἀπό πάρα πολλές ἀπόψεις ἀλλά καί, ἐιδικότερα, μιὰ θεωρία ἡ ὁποία, καθὼς ἔμεινε ἡμιτελής, δέν φαίνεται νά χειρίζεται μέ ἀνέση τήν εὐρύτερη κατηγορία τῆς κοινωνικῆς τάξης καθ' ἑαυτῆς.

σχολαστική ανάγκη «συστήματος» μέ την άφηρημένη έννοια του δρου, νοσταλγία περιχαράκωσης και βεβαιότητας, πεποίθηση σφαιρικότητας, προσήλωση στην άναπαράσταση και σέ σωρεία άλλων άπαρχαιωμένων τρόπων σκέψης. Περίεργο άλήθεια πώς, παράλληλα μέ τούς νεόκοπους πλουραλισμούς του ύστατου καπιταλισμού, αλλά μέ αίσθητή την παρακμή της όποιασδήποτε πολιτικής πράξης ή αντίστασης, δρομολογούνται τέτοιου είδους φορμαλιστικές άπολυτότητες· αντιλαμβάνονται τή διάγνωση ενός περιχομένου, στό πλαίσιο μιās δεδομένης νοητικής διεργασίας, ως σύμπτωμα πού σηματοδοτεί μιá «πεποίθηση» μέ την παλαιότερη έννοια του δρου, σίγμα πού άφησε πίσω της ή πεισματική επιβίωση μεταφυσικών αξιωμάτων και άνομων προϋποθέσεων, όι όποτες, παραβιάζοντας τό βασικό πρόγραμμα του Διαφωτισμού, δέν εξαλείφθηκαν άκόμα. Είναι σαφές (έστω και μόνο από τή συγγένεια μέ τόν Τζών Ντιούη ή μέ έναν όρισμένο πραγματισμό) ότι και ό μαρξισμός άρέσκεται στην άμφισβήτηση συγκαλυμμένων προϋποθέσεων, τίς όποτες, ώστόσο, άνάγει σέ ιδεολογία, καταδεικνύοντας έκ παραλήλου ότι ή πριμοδότηση ενός όρισμένου τύπου περιχομένου δέν είναι παρά πραγματοποίηση. Ή διαλεκτική, έν πάση περιπτώσει, δέν είναι, έν στενή έννοία, φιλοσοφία, αλλά τό άλλόκοτο έκείνο πράγμα της «ένότητας θεωρίας και πράξης». Τό ιδανικό του, τό όποιο, όπως όλοι γνωρίζουμε, συνεπιφέρει μεμιās τήν πραγμάτωση και τήν κατάργηση της θεωρίας και της πράξης, δέν συνίσταται στην άνακάλυψη μιās καλύτερης φιλοσοφίας, ή όποία —άντιτιθέμενη σέ όλους τούς περίφημους νόμους του Γκόντελ περί βαρύτητας— θά γύρευε νά άπαλλαγεί έντελώς από κάθε προσλαμβάνουσα παράσταση, αλλά μάλλον στόν μετασχηματισμό του φυσικού και κοινωνικού κόσμου σέ όλότητα μέ νόημα, έτσι ώστε ή όλότητα μέ τή μορφή φιλοσοφικού συστήματος νά μήν είναι πλέον άναγκαία.

Ύπάρχει, όμως, ένα ύπαρξιστικό έπιχείρημα, τό όποιο προϋποθέτουν και συγκαλύπτουν τέτοιες συμβατικές πλέον άντιουτοπικές άντιλήψεις καθώς πασχίζουν νά άπαντήσουν σέ μιάν όλόκληρη γκάμα στιγματισμένων δρων —ξεκινώντας από τήν έννοια της ταυτότητας, όπως τίθεται από τή σχολή της Φραγκφούρτης, και φτάνοντας στις συγγενείς έννοιες της όλοποίησης (Σάρτρ) και της όλότητας (Λούκατς), στις όποτες ήδη άναφερθήκαμε έδω— αλλά παράλληλα στόν έν γένει λόγο της ουτοπίας, ή όποία θεωρείται πλέον ως ό δρος-κλειδί του συστημικού μετασχηματισμού της σύγχρονης κοινωνίας. Τό κρυμμένο αυτό έπιχείρημα θέτει ως τελικό ή

κυρίαρχο στοιχείο κάθε σχετικής θεματικής τή μία ή τήν άλλη μορφή μιᾶς ἐγγελανῆς ἔννοιας «συμφιλίωσης» (Versöhnung): τήν ψευδαίσθηση, δηλαδή, τῆς δυνατότητας μιᾶς ὕστατης συνένωσης ἑνός ὑποκειμένου καί ἑνός ἀντικειμένου ριζικά διαχωρισμένων ἢ ἀποξενωμένων τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο, ἢ ἀκόμα (καί ἐδῶ φαίνεται πόσο τό ἐπιχείρημα αὐτό βασίζεται σέ σχηματικές καί τυποποιημένες ἀποδόσεις τοῦ Χέγκελ στά ἐγχειρίδια) μιᾶς νέου τύπου «σύνθεσης» μεταξύ τους. Μέ τήν ἔννοια αὕτη, ἡ «συμφιλίωση» ἐξομωίνεται πλέον μέ τή μία ἢ τήν ἄλλη ψευδαίσθηση ἢ μεταφυσική τῆς «παρουσίας» ἢ μέ τά σύστοιχά της σέ μετασύγχρονους φιλοσοφικούς κώδικες.

Ἡ ἀντιουτοπική σκέψη λοιπόν, στό σημεῖο αὐτό, ἐνέχει μιᾶ κρίσιμη διαμεσολάβηση, τήν ὅποια δέν διατυπώνει πάντοτε ρητά. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ κοινωνική καί συλλογική ψευδαίσθηση τῆς οὐτοπίας, ἡ μιᾶς κοινωνίας ριζικά διαφορετικῆς, πάσχει πρωτίτως ἐπειδὴ φορτίζεται ἀπό μιάν ἄλλη, ἐκ προοιμίου παθολογική ψευδαίσθηση προσωπικοῦ ἢ ὑπαρξιακοῦ χαρακτήρα. Σύμφωνα μέ τό οὐσιαστικό αὐτό ἐπιχείρημα, ἡ μεταφυσική τῆς ταυτότητας προβάλλεται στό πολιτικό καί τό κοινωνικό ἐπίπεδο ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶναι πανταχοῦ παρούσα στήν ἰδιωτική ζωή. Ἡ λογική αὕτη βέβαια, ρητή ἢ ἔννοούμενη, προδίδει μιᾶ πολύ παλιά μεσοαστική ἀντίληψη περὶ τοῦ συλλογικοῦ καί τοῦ πολιτικοῦ ὡς μὴ πραγματικῶν, ὡς χώρων νοσηρῆς προβολῆς ὑποκειμενικῶν καί ἰδιωτικῶν ἐμμονῶν. Μά πρόκειται γιά ἀντίληψη ἡ ὅποια, μέ τή σειρά της, ἀπορρέει ἀπό τή διχοτόμηση μεταξύ δημόσιας καί ἰδιωτικῆς ζωῆς στίς μοντέρνες κοινωνίες καί παίρνει, κατὰ καιροῦς, ποικίλες μορφές πῶ οἰκτεῖς — ὅπως ὅταν τό φοιτητικό κίνημα χαρακτηρίζεται οἰδιπόδεια ἐξέγερση. Ἡ σύγχρονη ἀντιουτοπική σκέψη, ὅμως, ἔχει διατυπώσει πολύ πῶ σύνθετα καί ἐνδιαφέροντα ἐπιχειρήματα ἐπάνω σ' αὐτήν τή μᾶλλον καταπονημένη καί ἐλάχιστα ὑποσχόμενη βάση.

Ἐν τῷ μεταξύ, τά πολιτικά συμπεράσματα αὐτοῦ τοῦ ἀρχικοῦ ἐπιχειρήματος, τό ὁποῖο καταδικάζει τόν πολιτικό ὀραματισμό ἐπικαλούμενο μιᾶ ὑπαρξιακή ψευδαίσθηση, ἐπιβάλλουν ἀντεπιχειρήματα διαφορετικοῦ τύπου, στά ὅποια δέν μπορούμε νά ἀναφερθοῦμε ἐδῶ ἀναλυτικά. Πρῶτο καί καλύτερο μεταξύ τῶν πολιτικῶν αὐτῶν συναγομένων εἶναι ἡ ἀποψη ὅτι ἡ οὐτοπική σκέψη, ὅσο κι ἂν φαίνεται εὐπροσήγορη, ἂν ὄχι ὀλωσδιόλου ἀναποτελεσματική, εἶναι στήν πραγματικότητα πολύ ἐπικίνδυνη καί ὀδηγεῖ, μεταξύ ἄλλων, στά σταλινικά στρατόπεδα, τόν Πόλ Πότ καί τίς (προσφάτως ἀνακαλυφθεῖσες κατὰ τή διάρκεια τῶν ἑορτασμῶν τῶν διακοσίων χρόνων) «σφαγές»

της Γαλλικής Έπανάστασης (οι όποιες μᾶς υπενθυμίζουν τόν πάντοτε ζωτικό στοχασμό του Ήντμουντ Μπέρκ, πού πρώτος μᾶς προειδοποίησε γιά τή βία πού υποχρεωτικά θά γεννοῦσε ἡ ὕβρις τῆς ἀπόπειρας τῶν ἀνθρώπων νά καταρρίψουν καί νά ἀλλάξουν τόν ὀργανικό ἰστό μιᾶς δεδομένης κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων).

Ἀλλά δίπλα στό «συμπέρασμα» αὐτό συχνά προστίθεται ἕνα ἄλλο, μάλλον διαφορετικό — πιό συγκεκριμένο, ὁ λιμπιντικός φόβος ἢ ἡ φαντασίωση ὅτι ἡ οὐτοπική κοινωνία, ἡ οὐτοπική «συμφιλίωση ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου», θά εἶναι κάτι σάν τόπος ἀπάρνησης, ἀπλούστευσης τῆς ζωῆς ἢ ἐξάλειψης τῆς ἐντονης ἀστικής διαφοροποίησης, τόπος ἀποσιώπησης τῶν αἰσθητηριακῶν ἐρεθισμάτων (ἐδῶ ἀνασύρονται στήν ἐπιφάνεια φόβοι σεξουαλικῆς καταπίεσης καί ταιμπού), τόπος, τέλος, ἐπιστροφῆς σέ «ὀργανικές» μορφές ἐπαρχιώτικης «ἡλιθιότητος» ἀπ' ὅπου ἔχει ἀεμποληθεῖ ὅτιδῆποτε τὸ ἐνδιαφέρον καί σύνθετο ἔχει νά ἐπιδείξει ὁ «δυτικός πολιτισμός». Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὁ φόβος τῆς οὐτοπίας συνιστᾷ συγκεκριμένο ἰδεολογικό καί ψυχολογικό φαινόμενο, τὸ ὁποῖο χρῆζει, καθ' ἑαυτό, κοινωνιολογικῆς διερεύνησης. Καί στίς ἐκλογικεύσεις τῶν λόγων αὐτῶν ὁ Ραΐνμοντ Οὐίλιαμς εἶχε ἤδη ἀνταπαντήσῃ ὅτι ὁ σοσιαλισμός δέν θά εἶναι ἀπλούστερος ἀπό τόν καπιταλισμό ἀλλά πιό σύνθετος· καί ὅτι ἡ προσπάθεια νά συλλάβουμε μέ τή φαντασία μας τήν καθημερινή ζωὴ καί ὀργάνωση σέ μιὰ κοινωνία στήν ὁποία, γιά πρώτη φορά στήν ἀνθρώπινη ἱστορία, οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τόν πλήρη ἐλεγχό τῆς ἰδίας τους τῆς μοίρας ἀξιώνει ἀπό τή σκέψῃ μας δυνατότητες πολὺ πέραν τῶν ὁρίων τῶν ὑποκειμένων τοῦ «διαχειριζόμενου» αὐτοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖες λογικό εἶναι νά γεννοῦν καί τὸ φόβο.

Ὅλ' αὐτὰ μᾶς θυμίζουν συνάμα ὅτι τὸ σοσιαλιστικὸ ἰδανικὸ προσπαθεῖ ἀκριβῶς νά βάλει τέλος στή μεταφυσική καί νά προβάλει τὰ πρῶτα στοιχεῖα ἑνὸς ὁράματος τῆς «ἐποχῆς τοῦ ἀνθρώπου» κατὰ τήν ὁποία τὸ «κρυφὸ χέρι» τοῦ Θεοῦ, τῆς φύσης, τῆς ἀγορᾶς, τῆς παραδοσιακῆς ἱεραρχίας καί τῆς χαρismaticῆς ἡγεσίας θά ἀνῆκουν πιά ὀριστικά στό παρελθόν. Ὅποτε μιὰ καθόλου ἀμελητέα ἀντίφαση τῶν σύγχρονων ἀντιουτοπικῶν ἀπόψεων ἔγκειται στὸν τρόπο μέ τόν ὁποῖο αὐτὸ πού (πολύ σωστά) ἐλέγχεται ὡς μεταφυσικὸ στίς ὑπαρξιακές ψευδαισθήσεις τῆς συμφιλίωσης καί τῆς παρουσίας «προβάλλεται» στή συνέχεια σέ ἕνα θετικὸ πολιτικὸ ἰδανικὸ, τὸ ὁποῖο μάλιστα ἐπιζητεῖ νά ξεκαθαρίσει ἐπιτέλους τοὺς λογαριασμούς του μέ τὴ μεταφυσικὴ αὐθαιρέσια στό ἐπίπεδο τῆς ἰδίας τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας.

Τό φιλοσοφικό περιεχόμενο της άντιουτοπικῆς σκέψης, ὥστόσο, ἐδράζεται στό σημεῖο πού ἐντοπίσαμε ὡς διαμεσολαβούντα κρίκο, δηλαδή στή σύγκυση μεταξύ «ταυτότητας» καί διαλεκτικῆς «συμφιλίωσης» τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μορφῆς — ὅπου καί θά ἐπιστρέψουμε τώρα. Εἰρωνεία: ἡ ἰσχὺς τοῦ ἐπιχειρήματος στό σημεῖο αὐτό εἶναι σχετικὰ διαλεκτική, ἐφ' ὅσον ἐκεῖνο πού τονίζει, γενικά, δέν εἶναι τόσο ἡ ἄμεση ἐμπειρία τῆς συμφιλίωσης ἢ τῆς παρουσίας — τῶν ὁποίων ἡ ὕπαρξη θεωρεῖται πραγματική μόνο ἀπό ὀρισμένους μύστες — ὅσο τό κακό πού προξενεῖ ἡ ψευδαίσθηση τῆς πιθανῆς μελλοντικῆς ἐλευσῆς τους ἢ ἡ ἐπιμονή τους ὡς λογικῶν προϋποθέσεων τῆς σκέψης μας καί τῆς θεωρητικῆς προβληματικῆς μας. Ἔτσι, γιά νά ξεκινησομε ἀπό αὐτό τό τελευταῖο πρόβλημα, ἔννοιες ὅπως ἐκεῖνες τοῦ «ὑποκειμένου» καί τοῦ «ἀντικειμένου» πάσχουν στό βαθμό πού φαίνεται νά ἐξυπονοοῦν, καί ἄρα νά ἔχουν ὡς λογική θεμελίωση, μία ἀντιληψή «συμφιλίωσης» ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου πού συνιστᾷ πλάνη. Ἐκεῖνοι, λοιπόν, οἱ ὁποῖοι χειρίζονται τέτοιου εἶδους διαλεκτικές ἔννοιες — ὅ,τι καί ἂν λένε τελικά γιά τίς πραγματικές δυνατότητες τῆς συμφιλίωσης (καί κανέναν ἀναγνώστη τοῦ Ἀντόρνο δέν μπορεῖ νά προβληματιστεῖ σχετικὰ μέ τό ζήτημα αὐτό) — διαιωνίζουν οὕτως ἢ ἄλλως, κατὰ λογική ἀκολουθία, τήν ἰδέα μιᾶς θεμελιακῆς «σύνθεσης» μέ τή μορφή ἐνός σχεδόν ἀφηγηματικοῦ ἢ ἱστορικοῦ μοντέλου: μιᾶ πρώτη στιγμή «ἀρχέγονης ἐνότητας» πρὶν ἀπό τό διαχωρισμό ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου καί μιᾶ ἄλλη στιγμή, αὐτῆς τῆς ἐπανευρεθείσης ἐνότητας στό τέλος τῶν χρόνων, ὅταν τό ὑποκείμενο καί τό ἀντικείμενο συμφιλιώνονται πάλι. Ἀναφύεται ἔτσι μπροστά μας μιᾶ νοσταλγική-οὔτοπική τριάδα, ἡ ὁποία ταυτίζεται ἀβασάνιστα μέ τή μαρξιστική «ὀπτική τῆς ἱστορίας»: ὁ χρυσοῦς αἰῶν πρὶν ἀπό τήν πτώση, δηλαδή πρὶν ἀπό τόν καπιταλιστικό διαχωρισμό, ὁ ὁποῖος μπορεῖ, κατὰ βούληση, νά τοποθετηθεῖ ὅπου δεῖ (στόν πρωτόγονο κομμουνισμό ἢ τή φυλετική κοινωνία, στήν ἑλληνική ἢ τήν ἀναγεννησιακή πόλη, στήν ἀγροτική κοινότητα τῆς ὁποιασδήποτε ἐθνικῆς ἢ πολιτιστικῆς παράδοσης πρὶν ἀπό τήν ἐμφάνιση τῆς κρατικῆς ἰσχύος)· ὁ «νεότερος κόσμος», μέ ἄλλα λόγια, ὁ καπιταλισμός· τέλος, τό ὁποιοδήποτε οὔτοπικό δράμα πού φαντάζεται κανεὶς ὅτι μπορεῖ νά τόν ἀντικαταστήσει. Ὅμως, ἂν δέν κάνω λάθος, ἡ ἔννοια τῆς «πτώσης» στόν πολιτισμό, στό μοντέρνο, στήν «ἀποσυνδεδεμένη εὐαισθησία» εἶναι μάλλον χαρακτηριστικό μιᾶς συντηρητικῆς κριτικῆς τοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ ὁποία προϋπῆρξε τοῦ Μάρξ καί τῆς ὁποίας τυπική οὐμανιστική

έκδοχή είναι η ιστορική όπτική του Τ. Σ. Έλιοτ· απεναντίας, η μαρξιστική αντίληψη μιās πληθώρας «τρόπων παραγωγής» μάλλον άναιρεί αυτή τή νοσταλγική τριαδική αφήγηση.

Στήν περίπτωση, επί παραδείγματι, τών Άντόρνο καί Χορκχάιμερ τό νέο, ιδιαίτερο στοιχείο τής αντίληψής τους περί «διαλεκτικής του Διαφωτισμού» είναι τό ότι αποκλείει κάθε άρχή ή πρώτο στοιχείο· περιγράφει συγκεκριμένα τόν Διαφωτισμό ως διεργασία του «άέποτε», δομή πού γεννά τήν ψευδαίσθηση ότι αυτό πού προϋπήρξε (μορφή Διαφωτισμού καί αυτό) ήταν ή «πρωτογενής» εκείνη στιγμή του μύθου, ή άρχέγονη ένότητα μέ τή φύση, τής οποίας ή άνάρεση είναι άκριβώς ή άποστολή του Διαφωτισμού. Έάν, λοιπόν, τό ζήτημα είναι ή ιστορική αφήγηση τών πραγμάτων, πρέπει νά διαβάσουμε στους Άντόρνο καί Χορκχάιμερ μιá άφηγηματικότητα δίχως άρχή, γιά τήν όποία ή «πτώση» ή ή άποσύνδεση ήταν άνέκαθεν ήδη εκεί. Έάν, ώστόσο, αποφασίσουμε νά ξαναδιαβάσουμε τό βιβλίο τους ως διάγνωση τών ιδιομορφιών καί τών δομικών περιορισμών ή τής παθολογίας τής ιστορικής όπτικής ή τής άφήγησης καθ' έαυτής, θά μπορούσαμε ίσως, στή βάση μιās κάπως διαφορετικής λογικής, νά συμπεράνουμε ότι τό παράδοξο μετέκτασμα τής «πρωτογενούς ένότητας» μοιάζει πάντοτε νά προβάλεται έκ των υστέρων στό έκάστοτε παρόν, όπου τό ιστορικό μάτι έντοπίζει τό «άναπότρεπτο» παρελθόν του, τό όποίο έξαφανίζεται έντελώς μόλις έρθει μέ τή σειρά της νά τό καλύψει μιá όπτική του πρόσω.

Ή σημαίνουσα έκδοχή του Ντερριντά γιά τό θέμα αυτό, ή όποία βασίζεται στήν άρχική έκδοχή του Ρουσώ, είναι περισσότερο έπεξεργασμένη καί περίπλοκη από τήν άνάλυση πού εκθέσαμε προηγουμένως, έφ' όσον συμπληρώνει τήν όλη εικόνα προχωρώντας στήν ίδια τή γλώσσα πού χρησιμοποιεί ό ούτοπιστής, γλώσσα ή όποία άνακαλεί μιá κατάσταση πραγμάτων πού έξ όρισμού έλλείπει του πεδίου της. Ή έννοιολογική σύγχυση ή ή φιλοσοφική πλάνη (ζητήματα «συνειδησης» καί σκέψης) αντικαθίστανται έδώ από τό άνεξέλεγκτο τής δομής τής πρότασης, ή όποία δέν μπορεί νά κάνει αυτό πού ό ούτοπιστής θέλει νά τή βάλει νά κάνει, δηλαδή νά διασφαλίσει κάτι τό ριζικά διαφορετικό από τό παρόν τής άνάγνωσης καί τής γραφής του. Έν τώ μεταξύ, έφ' όσον τό έν λόγω «παρόν» τής άνάγνωσης καί τής γραφής είναι καί αυτό ψευδαίσθηση (άφου όί προτάσεις είναι κατ' άνάγκην έν χρόνω, σύμφωνα μέ τούς νόμους του έρμηνευτικού κύκλου), δέν μπορεί βέβαια νά θεωρηθεί ίκανό νά άνασυγκροτήσει τήν όποιαδήποτε έπαρκή εικόνα ένός

παρόντος ή μιάς παρουσίας σέ άλλη «χρονική στιγμή». 'Η άντληψη του Ντερριντά περί παραπληρώματος* έχει ένισχύσει πολλές φορές τό όπλο-στάσιο τής άντιουτοπικής πολεμικής καί τών έπιχειρημάτων της· μάλλον θά ήταν προτιμότερο νά ξετάσουμε τή δυνατότητα μιάς κάπως διαφορετικής άνάγνωσης, ώς σύνολο πορισμάτων άφορώντων τήν ίδια τήν πρόταση.

Μόλις, όμως, επανέλθει από τό γλωσσικό πεδίο στό ύπαρξιακό, μέ τή μορφή μιάς, τρόπον τινά, «ίδεολογίας» τύπου Ντερριντά, ή άποψη αύτή περί «συμφιλιώσεως» εκβάλλει σέ ό,τι θά μπορούσαμε νά άποκαλέσουμε ήθική τής χρονικότητας καί δραματικότερα από όπουδήποτε άλλου εκφράζεται σέ μιά παλαιότερη κάπως σαρκτική γλώσσα (παρά τό γεγονός ότι ό στοχασμός πού μάς κληροδότησε ό Σάρτρ σχετικά μέ τό θέμα αύτό συσκοτίστηκε, σέ βαθμό άποκρυφισμού, από τό βίαιο ρήγμα μεταξύ του άνερχόμενου στρουκτουραλισμού καί τής σαρκτικής φαινομενολογίας). Στο *Είμαι καί μηδέν*, έπί παραδείγματι, ή «παρουσία» ή ή συμφιλίωση μεταξύ ύποκειμένου καί άντικειμένου έμφανίζεται ώς ή άναπόδραστη αλλά άνεπίτευκτη ροπή του «είναι δι' έαυτόν» ή τής συνειδησης προς τήν ένσωμάτωση τής πληρότητας του «είναι έν έαυτώ» τών πραγμάτων: ή συνειδηση συνίσταται, κατ' άρχήν, στό ότι τείνει, άκριβώς, νά άπορροφήσει τό *Είμαι* δίχως νά γίνεται ποτέ όλότελα πράγμα, δίχως δηλαδή νά πεθαίνει. 'Η ανθρώπινη διάσταση του χρόνου, στήν όποιαδήποτε μορφή της, συμπαρασύρεται στήν είκασία αύτης τής πληρότητας τής συμφιλίωσης ύποκειμένου-άντικειμένου πού διαρκώς διαφεύγει. Καί εκείνο πού διακρίνει τή φαινομενολογική όρολογία του Σάρτρ είναι τό γεγονός ότι εκτείνει τό δράμα αύτό πολύ πέρα από τό άπλως έπιστητό ή αίσθητό, στίς διατομές καί τίς μικρολογίες τής καθημερινής ζωής αλλά καί στίς ύψιστες μεταφυσικές τοποθετήσεις καί συγχρούσεις: άκόμα κι όταν πίνουμε διψασμένοι ένα ποτήρι νερό, αναδύεται τό φάσμα μιάς έπερχόμενης πληρότητας σθημένης δίψας, ή όποία καί χάνεται μετά στό παρελθόν δίχως νά κατορθώσει νά πραγματοποιηθεί.

'Η διαφεύγουσα ψευδαίσθηση του *Είμαι* ρυθμίζει επίσης τίς φιλοδοξίες μας καί τά γούστα μας, τή σεξουαλικότητα μας καί τή συμπεριφορά μας άπέναντι στους άλλους ανθρώπους, τή διασκέδαση αλλά καί τήν εργασία μας· καί γίνεται στή συνέχεια άντικείμενο άναλύσεων καί κριτικής, οί όποιες

* Μέ τό «παραπλήρωμα» άποδίδουμε τό άγγλικό *supplementarity* (άλλου *supplement*), πού άποδίδει μέ τή σειρά του τό βασικό έννοιολογικό εργαλείο τής θεωρησης του Ντερριντά, *supplément* (βλέπε κυρίως τό *Περί Γραμματολογίας*). (Σ.τ.Μ.)

εύκολα μεταφράζονται σε «κειμενικού» ή αποδομητικού τύπου ήθικη και, πιά συγκεχυμένα, σε μιά προσπάθεια να νοηθεί ένας τρόπος ζωής που θα αποσοβούσε ολοκληρωτικά τις αυταπάτες αυτές τις οποίες ο Σάρτρ ήδη είχε χαρακτηρίσει μεταφυσικές — ζωής μέσα στο χρόνο ίκανής να απαλλαγεί από τη ροπή ενός γίνεσθαι «έν έαυτώ δι' έαυτόν» («αυτό που οί θρησκείες αποκαλούν Θεό») και μάλιστα ολοκληρωτικά, μέχρι τό επίπεδο των μικροδομών των ελαχιστότατων χειρονομιών και αίσθημάτων μας. Τό ήθικό αυτό ίδεώδες της αντιυπερβατικής ανθρώπινης ύπαρξης (τήν όποία ο Σάρτρ αποκαλεί αυθεντικότητα και δέν κατόρθωσε να έπεξεργασθεί πλήρως ως καθαρώς άτομική ύπαρξη στην αποσπασματική συνέχεια του φιλοσοφικού του έργου) είναι άσφαλώς ένα από τά μεγαλοπρεπέστερα μετανιτιστικά όράματα Διαφωτισμού, τό όποιο άνιχνεύει τή θρησκεία, τή μεταφυσική και τήν υπέρβαση στους πλέον προωθημένους θύλακες θετικότητας, χώρους ή συμβάντα ενός φαινομενικά μόνο «διαφωτισμένου» σύγχρονου κόσμου. Συγγενεύει πολύ περισσότερο μέ τόν τρόπο μέ τόν όποιο ο Ντερριντά έντρυφεί στη μεταφυσική άπ' ό,τι μέ τήν αντίληψη του 'Αντόρνο γιά τόν Διαφωτισμό. 'Ο 'Αντόρνο, βεβαίως, θαυμάζει όλοφάνερα τόν Σάρτρ, αλλά δέν παύει να άπορρίπτει τήν άτομική όπτική του ύπαρξιακού στοχασμού και της άνάλυσής του, τήν όποία συνδέει άρρηχτα μέ τό έργο του μεγάλου πολιτικού και φιλοσοφικού του αντίπαλου, του Χάιντεγγερ.

'Αλλά τό έρώτημα που έχουμε να θέσουμε σήμερα, μεσοūντος του μεταμοντέρνου, σχετικά μέ τό φαινομενικά ούτοπικό και άνέφικτο δράμα μιάς αυθεντικής ή και «κειμενικής» ύπαρξης είναι έκείνο του βαθμού στον όποιο μιά τέτοια ύπαρξη έχει ήδη πραγματωθεί, του βαθμού στον όποιο ή περιγραφή της άναποκρίνεται άκριβώς σε όρισμένες από τις άλλες της καθημερινής ζωής και του ψυχικού ύποκειμένου, τις όποιες όριοθετεί ό όρος μεταμοντέρνο. Στην περίπτωση αυτή, ή κριτική των σκιών και των ύπολειμμάτων της μεταφυσικής, όσων έπιμένουν ακόμα μέσα στο μοντέρνο, καταλήγει, παραδόξως, στο να άναπαράγει αυτόν τουτο τό θρίαμβο του μεταμοντέρνου σε βάρος των μεταφυσικών ύπολειμμάτων του μοντέρνου: ή καταγγελία των ψευδαισθήσεων ψυχικής ταυτότητας και κεντρομόλου ύποκειμένου, τό ήθικό ίδεώδες της καλής μοριακής «σχίζοφρενικής» ζωής και ή απόλυτη άρνηση της ψευδαίσθησης της «παρουσίας» μπορούν κάλλιστα να άποδειχθούν έπαρκείς περιγραφές του σημερινού τρόπου της ζωής μας μάλλον παρά κριτική ή προσπάθεια άνατροπής του. 'Η ζωή του 'Αντόρνο τερματίστηκε στο κατώφλι αυτού του «νέου κόσμου», τόν όποιο μόνο αποσπασματικά

προεΐδε καὶ ἐν εἰδῇ προφητικῆς ἐνόρασης· ἡ θέσις του, ὅμως, περὶ τῆς ἀδυναμίας τῆς ὑπέρβασης καὶ τῆς μεταφυσικῆς εἶναι ἀκόμα χρήσιμη, ἔστω καὶ μόνο ἐπειδὴ δείχνει ὅτι ὅταν θλιβέται κανεὶς γιὰ τὴν ἀπώλεια τέτοιων πραγμάτων δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην συντηρητικὸς οὔτε νοσταλγός· καθ' ὅτι στὴν ἀπώλεια τῆς μεταφυσικῆς καὶ στοχαστικῆς ἀποστολῆς δὲν ἔβλεπε νὰ ἀναδύεται τὸ πρόγραμμα μιᾶς ἀνασύστασης τοῦ στοχασμοῦ ὑπὸ τὸν τρόπο τοῦ «ὡς ἐάν», ἀλλὰ μᾶλλον τὸ ὕστατο ἱστορικὸ σύμπτωμα τῆς πορείας πρὸς τὸν τεχνοκρατισμὸ τῆς σύγχρονης κοινωνίας.

Ἵπάρχει, ὅμως, καὶ ἓνα ἄλλο ἐπακόλουθο τῆς μεγάλης μας αὐτῆς παρέκβασης μέσα ἀπὸ τίς ὑπαρξιακὲς προϋποθέσεις τῆς σύγχρονης ἀντιουτοπικῆς σκέψης. Ἐκεῖνο πού μᾶς ὑποδεικνύει εἶναι ὅτι πρέπει νὰ διαχωρισθεῖ ριζικὰ ἡ ἀτομικὴ καὶ ὑπαρξιακὴ μεταφυσικὴ τῆς παρουσίας, τῆς πληρότητας ἢ τῆς «συμφιλίωσης» ἀπὸ τὴν πολιτικὴ βούληση ἀλλαγῆς τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος — καὶ ὅχι νὰ συγχέονται τὰ δύο αὐτά. Ὁ νέος συντηρητισμὸς βασίζεται στὴν ἀβασάνιστη ὑπόθεση ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐνόραση μιᾶς ριζικῆς διαφορετικῆς κοινωνίας ἦταν, κατὰ κάποιον τρόπο, προβολὴ τῆς προσωπικῆς μεταφυσικῆς τῆς ταυτότητας καὶ πρέπει, κατὰ συνέπεια, νὰ ἐγκαταλειφθεῖ μαζί της. Ὅμως, τόσο πολιτικὰ ὅσο καὶ ἰδεολογικὰ, τὰ πράγματα εἶναι μᾶλλον ἀντίστροφα, καθ' ὅτι ἡ ἀπόπειρα τῆς κατεδάφισης τῶν πολιτικῶν ὁραματισμῶν μιᾶς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς (ἢ, μέ ἄλλα λόγια, τῶν «οὐτοπιῶν») ἀντλεῖ, ἀκριβῶς, ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ κριτικὴ τῆς ὑπαρξιστικῆς μεταφυσικῆς. Δὲν ὑπάρχει, ὅμως, κανένας λόγος νὰ θεωροῦμε ὅτι τὰ δύο ἐπίπεδα πού διακρίναμε ἔχουν ὅτιδήποτε τὸ κοινὸ μεταξύ τους. Ἡ ἀντιουτοπικὴ πολεμικὴ ἀπλῶς προϋποθέτει, ὡς εὐκόλως ἐννοούμενες, σχέσεις ταυτότητας μεταξύ τους, ἐνῶ τὸ οὐτοπικὸ ἰδεῶδες μιᾶς πλήρως ἀνθρώπινης κοινωνίας καὶ ἀπείρως περισσότερο σύνθετης ἀπὸ τὴ δικὴ μας δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην φορτισμένο μὲ τίς ροπὲς καὶ τίς ψευδαισθήσεις πού ἐλέγχει ἡ ὑπαρξιστικὴ κριτικὴ. Μιά τέτοια κοινωνία ἐνέχει ὕστατες ἀγωνίες ὕλιστικου καὶ βιολογικοῦ τύπου: τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας ὡς ἰλιγγιώδους διαδοχῆς γενεῶν πού χάνονται, πράγμα πού δὲν μπορούμε νὰ ἐννοήσουμε παρὰ ὡς δημογραφικὸ σκάνδαλο καὶ πού ὁ Ἀντόρνο συμπεριλαμβάνει στὸ πεδίο τῆς φυσικῆς μᾶλλον παρὰ τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Μόνο πού τὰ θεμελιώδη κείμενα ἐνός τέτοιου πεδίου δὲν εἶναι οὔτε ἐκεῖνα τοῦ Τόμας Μούρ οὔτε τοῦ Ντοστογιέφσκι ὁ Μέγας Ἐπιθεωρητής (*The Great Inquisitor*) παρὰ μᾶλλον χάτι πλησιέστερο στὸ Ζοζεφίνα, ἡ ποντικίνα-τραγουδίστρια (*Josephine, the Mouse-Singer*) τοῦ Κάφκα, ἴσως καὶ στὰ κλασικὰ κείμενα τοῦ βουδισμού.

6

‘Η ιδεολογία τῆς διαφορᾶς

‘Αρα, ἡ ιδεολογία τῶν ομάδων καί τῆς διαφορᾶς δέν ἀντιπαλεύει, μήτε φιλοσοφικά μήτε πολιτικά, τήν τυραννία. ‘Αντιθέτως, ὅπως προτείνει ἡ Λύντα Χάτσον, ὁ πραγματικός της στόχος εἶναι κάτι μᾶλλον διαφορετικό (τό ὅποιο, ὅμως, ὁ Τοκεβελ ἐπέμενε νά ἀποκαλεῖ τυραννία) καί συνίσταται στό consensus:

«‘Εκεῖνο πού ἔχει σημασία σέ ὅλες αὐτές τίς ἐσωτερικευμένες προκλήσεις στόν ἀνθρωπισμό εἶναι ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ consensus. Τά ὅποια ἀφηγήματα ἢ συστήματα μᾶς ἐπέτρεπαν κάποτε νά ἐλπίζουμε ὅτι θά κατορθώσουμε ἀπρόσκοπτα νά ὀρίσουμε τή δημόσια ὁμοφωνία σέ οἰκουμενικό πλαίσιο ἔχουν πλέον τεθεῖ ἐν ἀμφιβόλῳ ἀπό τήν ἀναγνώριση τῶν διαφορῶν — τόσο στή θεωρία ὅσο καί στήν καλλιτεχνική πρακτική. Στήν πλέον ἀκραία διατύπωσή του, τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι τό consensus μετατρέπεται σέ μιᾶ ψευδαίσθηση ὁμογνωμοσύνης, εἴτε μιλάμε μέ τούς ὅρους τῆς κουλτούρας τῶν μειονοτήτων (καλλιεργμένης, εὐαίσθητης, ἐλ(τ) εἴτε μέ αὐτούς τῆς κουλτούρας τῶν μαζῶν (ἐμπορικῆς, λαϊκῆς, συμβατικῆς), καθ’ ὅτι καί οἱ δύο εἶναι ἐκφάνσεις τῆς ἀστικῆς, πληροφοριακῆς, μεταβιομηχανικῆς κοινωνίας τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ, ὅπου ἡ κοινωνική πραγματικότητα δομεῖται στή βάση τῶν λόγων (στόν πληθυντικό) — σύμφωνα, τουλάχιστον, μέ ὅσα διατείνεται ὁ μεταμοντερνισμός».²³

‘Αν, ὅμως, ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, τότε ἔχει ἀσυναίσθητα ἐπέλθει μιᾶ μετατόπιση κοινωνικῶν καί πολιτικῶν στόχων καί ἕνας τρόπος παραγωγῆς ἔχει ὑποκαταστήσει ἕναν ἄλλο. ‘Ο ὅρος τυραννία ἀναφερόταν στό *ancien régime** τό σύγχρονο ἀνάλογό του, ὁ ὀλοκληρωτισμός, ἀναφέρεται στόν σοσιαλισμό· ἀλλά ὁ ὅρος consensus δηλώνει πλέον τήν ἀντιπροσωπευτική δημοκρατία, μέ τίς δημοσκοπήσεις καί τήν ἐκφραζόμενη κοινή της γνώμη, καί αὐτή ἀκριβῶς σήμερα, ἥδη σέ κρίση, τίθεται πολιτικά ἐν ἀμφιβόλῳ

23. Lynda Hutcheon, *ὁπ.π.*, σ. 7.

* Γαλλικά στό πρωτότυπο: τό Παλαιό Καθεστῶς, τό πρὶν τῇ Γαλλικῇ ‘Επανάστασιν. (Σ.τ.Μ.)

από τὰ νέα κοινωνικά κινήματα, πού όλα πλέον ἀμφισβητοῦν τή νομιμότητα τῆς ἐπίκλησης τῆς βούλησης τῆς πλειοψηφίας καί τῆς ὁμογνωμοσύνης — κατὰ πόσο μᾶλλον τήν ἀποτελεσματικότητά της. Θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ, γιά λίγο ἀκόμα, ἀπό τή μιὰ πλευρά ὁ βαθμός στόν ὁποῖο ἡ γενική ἰδεολογία ῥητορική τῆς διαφορᾶς προσφέρεται ὡς τρόπος ἄρθρωσης αὐτῶν τῶν συγκεκριμένων κοινωνικῶν ἀγώνων καί, ἀπό τήν ἄλλη, τό βαθύτερο ἐγγενές μοντέλο ἀναπαράστασης ἡ ἰδεολογίας τῆς κοινωνικῆς ὁλότητας στό ὁποῖο βασίζεται καί τό ὁποῖο διακινεῖ ἡ λογική τῶν ὁμάδων — μοντέλο τό ὁποῖο, ὅπως σημειώσαμε ἤδη σέ προηγούμενο κεφάλαιο, βρίσκεται σέ σχέση μεταφορᾶς ἀνταλλαγῆς ἐνέργειας μέ τά δύο ἄλλα μεταμοντέρνα συστήματα (ἡ ἀναπαράστασις), τουτέστιν τά μέσα ἐπικοινωνίας καί τήν ἀγορά.

Διότι ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς διαφορᾶς εἶναι ναρκοθετημένη· εἶναι τουλάχιστον ψευδοδιαλεκτική καί ἡ ἀδιόρατη ἐναλλαγή της μέ τό συχνά ἀξεχώριστο ἀντίθετό της, τήν ταυτότητα, εἶναι ἕνα ἀπό τά ἀρχαιότερα γλωσσικά καί πνευματικά παιχνίδια πού ἀνιχνεύεται σέ (ποικίλες) φιλοσοφικές παραδόσεις (ἡ διαφορά μεταξύ τοῦ "Ἰδίου καί τοῦ "Ἄλλου εἶναι ἴδια μέ τή διαφορά μεταξύ τοῦ "Ἄλλου καί τοῦ "Ἰδίου ἡ διαφέρει;). Πολλά ἀπ' αὐτά πού θεωροῦνται ἐμπνευσμένα ἐγκώμια τῆς διαφορᾶς δέν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπό φιλελεύθερη ἀνοχή — θέση, δηλαδή, τῆς ὁποίας ἡ ἐπιθετική συγκατάβαση εἶναι σέ ὅλους γνωστή, ἀλλά ἔχει συνάμα τό προνόμιο νά θέτει τό ἐνοχλητικό ἱστορικό ἐρώτημα τοῦ βαθμοῦ στόν ὁποῖο ἡ ἀνοχή τῆς διαφορᾶς, ὡς κοινωνικό γεγονός, εἶναι ἴσως τό ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς ὁμοιογένειας καί τυποποίησης καί προϋποθέτει, ἐξ ὀρισμοῦ, τήν ἐξάλειψη τῆς αὐθεντικῆς κοινωνικῆς διαφορᾶς. Καί ἡ διαλεκτική τῆς «νεοεθνότητας» ἀσφαλῶς ἐδῶ ἐντάσσεται, καθ' ὅτι, ὅπως εἶναι φανερό, «διαφέρει» τό νά εἶναι κανεῖς καταδικασμένος νά ταυτίζεται μέ μία συγκεκριμένη ὁμάδα ἀπό τό νά ἔχει τήν εὐχέρεια ἐπιλογῆς τῆς ιδιότητος τοῦ μέλους μιᾶς ὁμάδας, τῆς ὁποίας ἡ κουλτούρα ἔχει κοινωνικά ἀξιολογηθεῖ θετικά. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἐθνότητα στό μεταμοντέρνο (ἡ νεοεθνότητα δηλαδή) εἶναι σέ μεγάλο βαθμό φαινόμενο γιάπηδων καί, κατὰ συνέπεια, ἄμεσα σχεδόν, ζήτημα μόδας καί ἀγορᾶς. Ὑπό τέτοιες συνθήκες, ἐξάλλου, ἡ ἀναγνώριση τῆς διαφορᾶς μπορεῖ νά ἐμφανισθεῖ καί ὡς εἶδος προσβολῆς, ὅπως στήν περίπτωση κατὰ τήν ὁποία ἕνας μὴ Ἑβραῖος, ἀναφερόμενος στούς Ἑβραίους, θέτει ἄθελά του σέ ἐνέργεια ὅλα τὰ παλιά ἀναγνωριστικά σημάδια τοῦ ἀντισιμιτισμοῦ. Ἡ ψευδαίσθηση πού προβάλλουν οἱ νεοεθνικές ὁμάδες —ἐντονότερη στή δεκαετία

του '60 άπ' ό,τι σήμερα— παραμένει πολιτιστικά νοσταλγός μιās κατορθωμένης συλλογικότητας: ό όμαδοποιημένος,* κάτι σαν καρικατούρα ενός προδότη τής τάξης του, είναι αυτός πού συνταυτίζει τίς τύχες του μέ έκείνες μιās κοινότητας, ή όποία νοείται φαντασιακά ώς περισσότερο συνεκτική και άρχαϊκή από τή δική μας. Διατηρεί δέ τό φαινόμενο τόν ταξικό του χαρακτήρα, έφ' όσον ή κοινωνική δυναμική του καπιταλισμού (ίσως μάλιστα και άλλων τρόπων παραγωγής) χαρακτηρίζεται από τό ότι ή άρχουσα τάξη, σέ μία πρώτη φάση, πρίν από τήν αντίδραση του πανικού ή όποια τή συνενώνει και πάλι, είναι λιγότερο συνεκτική κοινωνικά και περισσότερο ρέπουσα πρός τόν άτομισμό και τήν άνομία άπ' ό,τι οί ύποδεέστερες τάξεις, τίς όποίες κρατάει ένωμένες ή οικονομική άναγκαιότητα. Έάν ή θεμελιώδης άρχή τής όποιασδήποτε μαρξιστικής κοινωνικής ψυχολογίας έγκειται στήν οίονει όντολογική έλξη ή δύναμη βαρύτητας πού άσκει ή κατακτημένη συλλογικότητα ώς τέτοια,²⁴ έξηγείται ό πόθος και ή νοσταλγία τών έλίτ γιά τούς άληθινότερους ανθρώπους τών ύποτάξεων (και ένα κάπως αντίστοιχο έπακόλουθο μπορεί νά έκταθει στό χώρο, μέσα από τόν ίμπεριαλισμό και τόν τουρισμό, μεταξύ μητρόπολης και Τρίτου Κόσμου). Παρ' όλ' αυτά, ή συγκεκριμένη αυτή έπίκληση τής έθνότητας σήμερα μοιάζει νά ύποχωρεί, ίσως διότι ύπάρχουν πάρα πολλές όμάδες και ή έξάρτησή τους από τήν άναπαράσταση (τών μέσων επικοινωνίας κατά κανόνα) είναι πλέον διαυγέστερη και ύποσκάπτει τίς όντολογικού τύπου άπολαβές τών αντίστοιχων μύθων.

Έπιπλέον, ή «διαφορά» είναι άμφιλεγόμενο πολιτικό σύνθημα γεμάτο κρυφές παγίδες: συνεχίζει, μάλλον εύπρεπώς, επί παραδείγματι τήν παράδοση τής δεκαετίας του '60 ύπερασπίζοντας αυτό πού καμιά φορά άτυχέστατα άποκαλείται «ζητήματα τρόπου ζωής», αλλά σέ κάποιο σημείο τό θέμα παίρνει μία καθαρά ψυχοπολεμική άντισοσιαλιστική τροπή. Άλλά και ή διαφοροποίηση, ή όποία συνιστά άσφαλώς τό θεμελιώδες κοινωνιολογικό έργαλείο γιά τή σύλληψη του μεταμοντέρνου (όπως έξάλλου και τό έννοιολογικό κλειδί τής ιδεολογίας τής διαφορής) είναι τό ίδιο άναξίπιστη.

* Groupie (γκρούπι) στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

24. «Έκείνο πού έρχοι τελικά νά μέ αλλάξει ήταν ή πραγματικότητα του μαρξισμού, ή έπιβλητική παρουσία, στόν όρίζοντα του κόσμου μου, εργατικών μαζών, ενός τεράστιου ζοφερού σώματος, τό όποίο βίωνε τόν μαρξισμό, τόν άσκούσε, και άσκούσε συνάμα, έξ άποστάσεως, μία άναπώραση έλξη στους άστούς διανοούμενους». Jean-Paul Sartre, *Search of Method* (Αναζήτηση μεθόδου), Νέα Ύόρκη 1968, σ. 18.

Ἰδού, λοιπόν, τό βαθύτερο παράδοξο πού ἀναφέρεται μέσα ἀπό τίς προσπάθειες ὀριοθέτησης τοῦ «μεταμοντέρνου» μέ τή μορφή τῆς περιοδολογικῆς ἢ ὀλοποιητικῆς ἀφαίρεσης· ἔγκειται σ' αὐτή τή φαινομενικῇ ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν προσπάθεια νά ἐνοποιηθεῖ ἕνα πεδίο καί νά ἐκτεθοῦν οἱ συγκαλυμμένες ταυτότητες πού τό διατρέχουν καί στή λογικῇ τῆς ἰδιαίτερης δυναμικῆς του, τήν ὁποία ἡ θεωρία τοῦ μεταμοντέρνου χαρακτηρίζει ρητά ὡς λογικῇ διαφορᾶς καί διαφοροποιήσεων. Ἐάν, λοιπόν, αὐτό πού συνιστᾷ τήν ἱστορικῇ ἰδιαιτερότητα τοῦ μεταμοντέρνου εἶναι ἡ καθαρῇ ἑτερονομία καί ἡ ἐμφάνιση παντοειδῶν ὑποσυστημάτων τυχαιότητος ἀσύνδετων μεταξὺ τους, τότε —ἔτσι τουλάχιστον ὑποστηρίζεται ἀπό κάποιους— δέν μπορεῖ παρά κάτι νά εἶναι σάπιο στήν ἴδια τήν προσπάθεια νά τό συλλάβουμε ὡς ἑνιαῖο σύστημα. Ἡ προσπάθεια ἐννοιολογικῆς ἐνοποίησης εἶναι, τό λιγότερο, κραυγαλέα ἀσυμβίβαστη μέ τό μεταμοντέρνο πνεῦμα καθ' ἑαυτό· ἴσως μάλιστα καί θά ἔπρεπε νά καταγγεληθεῖ ὡς ἀπόπειρα «ἐλέγχου» ἢ «κυριαρχίας ἐπὶ» τοῦ μεταμοντέρνου, ἀπόπειρα συρρίκνωσης καί περιορισμοῦ τῶν παιγνίων τῶν διαφορῶν του ἢ καί ἐπιβολῆς μιᾶς νέας ἐννοιολογικῆς τάξης ἐπὶ τῶν πλουραλιστικῶν ὑποκειμένων του. Ἀλλά ἀνεξάρτητα ἀπό τό γένος τοῦ προσώπου τοῦ χρησιμοποιούμενου ρήματος, ἕνα πράγμα ἀποζητοῦμε ὅλοι, νά «κυριαρχήσουμε» ἐπὶ τῆς ἱστορίας μέ τόν ὅποιονδήποτε πρόσφορο τρόπο: ἡ ἀπόδραση ἀπό τόν ἐφιάλτη τῆς ἱστορίας —ὁ ἔλεγχος τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῶν κατὰ τά φαινόμενα «τυφλῶν» καί «φυσικῶν» νόμων τῆς κοινωνικοοικονομικῆς μοίρας μας— παραμένει ἡ ἀναντικατάστατη βούληση πού μᾶς κληροδότησε ὁ μαρξισμός, ὅποια γλῶσσα καί ἄν χρησιμοποιοῦμε γιὰ νά τήν ἐκφράσουμε.

Ἀλλά ἡ ἀποψη περὶ τοῦ κατ' ἀνάγκην ἀποπροσανατολιστικοῦ καί ἀντιφατικοῦ χαρακτῆρα τῆς ἐνοποιημένης θεωρίας τῆς διαφορᾶς βασίζεται, σὺν τοῖς ἄλλοις, σέ μιὰ σύγχυση διαφορετικῶν ἐπιπέδων ἀφαίρεσης: ἕνα σύστημα τό ὁποῖο παράγει διαφορές ὡς συστατικό του στοιχεῖο ἐξακολουθεῖ νά εἶναι σύστημα· καί ἡ ἰδέα ἐνός τέτοιου συστήματος δέν εἶναι καθόλου τό ἴδιο πράγμα μέ τό ἀντικείμενο τό ὁποῖο θεωρεῖ — ὅπως ἀκριβῶς δέν γαυγίζει ἡ ἰδέα τοῦ σκυλιοῦ καί δέν εἶναι γλυκιά ἡ ἰδέα τῆς ζάχαρης. Νομίζουν μερικοί ὅτι κάτι ἐξαιρετικῶς πολύτιμο γιὰ τήν ὑπαρξή μας, κάτι μοναδικό καί εὐθραυστο, πού ἀφορᾷ τήν ἴδια τήν ἰδιαιτερότητά μας, θά χαθεῖ ἀνεπίστρεπτα σάν ἀνακαλύψουμε ὅτι εἴμαστε ἴδιοι μέ ὅλους τοὺς ἄλλους. Ἄν εἶναι ἔτσι, τί νά κάνουμε; Δέν ὠφελεῖ νά τό κρύβουμε. Ἡ ἀντίσταση ἐδῶ συνιστᾷ βεβαίως

πρωτογενή έκφανση υπαρξισμού (ή φαινομενολογίας) και εκείνο που χρήζει έξηγησεως είναι η εμφάνιση, άκριβώς, μις τέτοιας άγωνίας. Καί οι άντιστάσεις στό «μεταμοντέρνο» ως γενική έννοια μου φαίνεται ότι άναπαράγουν τίς κλασικές άντιρρήσεις στην έννοια του καπιταλισμού — κάτι που δέν εκπλήσσει βεβαίως, έν προκειμένω, στό βαθμό που άναγνωρίζουμε τό μεταμοντέρνο ως καπιταλισμό στην πλέον πρόσφατη συστημική του μεταλλαγή. Οί έν λόγω άντιρρήσεις ξπαιρναν πάντα, μέ τόν έναν ή τόν άλλο τρόπο, τή μορφή του ακόλουθου παράδοξου: άν και οι διάφοροι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής κατόρθωναν νά άναπαράγουν έαυτούς άντλώντας δυνάμεις από ποικίλες μορφές άλληλεγγύης και συλλογικής συνοχής, ή λογική του κεφαλαίου είναι, άπεναντίας, λογική διασποράς και μοναδοποίησης ή «άτομοποίησης», άντικοινωνίας μάλλον παρά κοινωνίας, τής όποιας ή συστημική δομή, κατά πόσο μάλλον ή άναπαραγωγή, παραμένει μυστήριο και άντιφάσκει μέ τόν έαυτό της. Καί άν ξεχάσουμε πρós στιγμήν τήν άπάντηση στό γρίφο (ή άγορά), εκείνο που μένει νά πούμε είναι ότι τό παράδοξο αυτό συνιστά τήν ιδιαιτερότητα του καπιταλισμού και ότι οι άντιφατικές φραστικές διατυπώσεις, στίς όποιες κατ' άνάγκην προσκρούουμε προσπαθώντας νά τόν όρίσουμε, άλλο δέν κάνουν από τό νά μς άνάγουν πέραν τών λέξεων στό περί ου ό λόγος (και γεννούν συνάμα τήν ιδιόμορφη αυτή επινόηση που φέρει τό όνομα διαλεκτική). Θά έχουμε τήν εύκαιρία, στή συνέχεια, νά επιστρέψουμε στά σχετικά ζητήματα· άς περιοριστούμε έδω σέ μία κάπως λιγότερο έντεχνη διατύπωση όλων αυτών, υπενθυμίζοντας ότι ή ίδια ή έννοια τής διαφοροποίησης (τής όποιας τήν έντροφέστερη επεξεργασία χρωστάμε στόν Νίκλας Λούχμαν²⁵) είναι και αυτή έννοια συστηματική — ή, άν προτιμάτε, μετατρέπει τό παιχνίδι τών διαφορών σέ ένα νέο είδος ταυτότητας, σέ πιό άφηρημένο επίπεδο.

Και όλ' αυτά περιπλέκονται ακόμα περισσότερο όταν ληφθεί υπόψη ή πνευματική και φιλοσοφική άνάγκη νά διακρίνουμε μεταξύ άδρανούς ή έσωτερικής διαφοράς και διαλεκτικής άντίθεσης ή έντασης: ή διαφοροποίηση που παράγει τό πρώτο είδος τών άπλως έξωτερικών διαφορών διασπείρει τά φαινόμενα μέ τρόπο τυχαίο και έτερογενή (για νά χρησιμοποιήσουμε έναν άλλο από τούς όρους που εκτιμά ιδιαίτερα τό μεταμοντέρνο). 'Αλλά

25. Niklas Luhmann, *The Differentiation of Society* (Η διαφοροποίηση τής κοινωνίας), Νέα 'Υόρκη 1982.

αυτοῦ τοῦ εἶδους ἡ διάκρισις (τό μαῦρο δέν εἶναι ἄσπρο) δέν εἶναι διόλου ἡ ἴδια μέ τῇ διαφορᾷ μεταξύ ἀντιθέτων στό ἐπίπεδο τοῦ ἴδιου τοῦ ὄντος (οἱ μαῦροι δέν εἶναι λευκοί), ἡ ὁποία καί πρέπει νά ἀναλυθεῖ ὡς διαλεκτική ἐννοιολόγησις, μέ κυρίαρχη τήν κεντρική ἔννοια τῆς ἀντίφασης — ἀντίστοιχη τῆς ὁποίας δέν διαθέτουν τά ἀναλυτικά συστήματα.

Μιλώντας μέ φιλοσοφικούς ὅρους, τά παράδοξα αὐτά εἶναι, κατὰ πάσα βεβαιότητα, τό βᾶθρο τοῦ μεταμαρξισμοῦ καί τό πεδίο στό ὁποιοῦ πραγματοποιεῖ τῇ στρατηγική του παλινδρόμησις στόν Κάντ καί τῇ σχολῇ του. Τό πρόβλημα, ἐν προκειμένῳ, ὅπως ἐξάλλου ἀποδεικνύει μέ πάσα σαφήνεια τό ἔργο τοῦ λαμπρότερου ἐκπροσώπου αὐτοῦ τοῦ τρόπου σκέψης, τοῦ Λούτσιο Κολέτι, εἶναι ἡ ἀνακύκλωσις τοῦ Χέγκελ καί τοῦ Μάρξ μέσα ἀπό τήν ἐννοιολογική ἀπόρριψιν τῆς ἀντίφασης καί τῆς διαλεκτικῆς ἀντίθεσης. Ὑπάρχει ἡ αἰσθησις — σχεδόν ἀπολύτως γενικευμένη στόν «δυτικό μαρξισμό» — ὅτι ἡ διαλεκτική δέν μποροῦσε νά ἰσχύει «στή φύσιν» καί ἄρα ὅτι οἱ ἔκνομες ἀλλαγῆς πού ἐπέφερε ὁ Ἑνγκελς (μετατρέποντας ἀδρανεῖς, ἐξωτερικές καί φυσικῆς τάξεως διαφορές — ἄλλο τό νερό, ἄλλο τό παγάκι — σέ διαλεκτικές ἀντιθέσεις καί θέτοντας ἔτσι τίς βάσεις τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμου) ἦταν φιλοσοφικά φροῦδες καί ἰδεολογικά ὑποπτες. Ὑπάρχει καί ἡ ἄλλη ἀποψη, ὅμως, ὅτι οἱ «διαλεκτικές» ἀντιθέσεις δέν ὑφίστανται οὔτε «στήν κοινωνία» καί ὅτι ἡ διαλεκτική καθ' ἑαυτή εἶναι πλάνη. Ἡ ἀπόστασις μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ἀπόψεων ξεπερνᾷ κατὰ πολύ τό «ἕνα βῆμα», καθ' ὅτι σημαίνει πολιτική ἀποστασία καί συνεπιφέρει τό θνείδος τῆς μεταμέλειας καί τῆς προδοσίας· εἶναι, ὅμως, τό φιλοσοφικό βῆμα πού ὀρίζει τῇ διαδρομῇ αὐτοῦ πού ἀποκαλοῦμε «μεταμαρξισμό».

Ὅπως πάντα, ὅμως, καλό εἶναι νά διαχωρίζουμε τά διαφορετικά ἐπίπεδα καί νά διακρίνουμε μεταξύ τους γνωστικά ἀντικείμενα, τά ὁποῖα τό μεταμοντέρνο ἔχει τήν τάση νά ἀνάγει τό ἕνα στό ἄλλο. Διότι ἕνα εἶναι σίγουρο: μιά ἐξαιρετικά κρίσιμη συνιστώσα τοῦ θέματος τῆς διαφορᾶς εἶχε ἤδη τεθεῖ ἐπὶ τάπητος ἀπό τή μοντέρνα ἐκδοχή του, ἡ ὁποία ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα ἐπέμενε στή ριζική τομή μεταξύ τοῦ δυτικοῦ καί τοῦ ἄλλου, τοῦ μοντέρνου καί τοῦ παραδοσιακοῦ (πρόκειται γιά μιά συνιστώσα, ἂν ὅχι τή μόνη, βάσει τῆς ὁποίας ὁ μαρξισμός εἶναι κι αὐτός μιά μορφή μοντερνισμοῦ).

Ἀλλά πρέπει, ἐπίσης, νά διαχωρίσουμε μέ σαφήνεια τήν κοινωνική σύλληψη τῆς ὁμαδοποιημένης διαφορᾶς (καθὼς τίς φιλοσοφικές συζητήσεις περὶ τῆς διαφορᾶς μεταξύ ἀντιφάσεως καί ἀντιθέσεως) ἀπό τίς τρέχουσες

αίσθητικές και ψυχικές (ή ψυχαναλυτικές) μορφές αυτού του θέματος. Και τουτο διότι, μεταξύ άλλων, μεγάλος αριθμός λαθών που άπτονται πολιτικών κατηγοριών φαίνεται τελικά ότι πηγάζουν από την άστοχη χρήση του αισθητικού. 'Η αισθητική της διαφοράς — αυτό που συχνά αποκαλείται κειμενικότητα ή κειμενοποίηση — φέρνει στο προσκήνιο έναν ιδιαίτερο τρόπο σύλληψης του μεταμοντέρνου τεχνουργήματος, τόν οποίο χαρακτήρισα, στο πρώτο μου κεφάλαιο, με τόν όρο «ή διαφορά συσχετίζει»: θά προτείνω παρακάτω μία περαιτέρω ανάλυση του νέου αυτού τρόπου αντίληψης από πλευράς των σχέσεων του με τό χώρο. 'Όσο για τό ψυχικό υποκείμενο και τίς θεωρίες του, πρόκειται για περιοχή τήν όποία έχουν καταλάβει οι Ντελίζ και Γκουαταρί με τήν έννοιά τους του ιδεώδους σχιζοφρενοϋς — τό ψυχικό έκείνο υποκείμενο τό όποιο «άντιλαμβάνεται» μόνο διαφορές και διαφοροποιήσεις, έναν κάτι τέτοιο είναι νοητό. 'Η σύλληψη αυτή συνιστά, βεβαίως, κατασκευή ενός άλλου ιδεώδους, τό όποιο έγκειται, αϊφνης, στό ήθικου, άν όχι πολιτικού, τύπου έγχείρημα που μάς προτείνει ό 'Αντι-Οιδίπους τους. Και αξίζει τόν κόπο νά έπιμείνει κανείς στή λογική πιθανότητα ύπαρξης, πλάι στό παλιό κλειστό, κεντρομόλο υποκείμενο αλλά και στό νέο μή υποκείμενο του θρυμματισμένου ή του σχιζοφρενικού έαυτου, ενός τρίτου όρου, του μή κεντρομόλου υποκειμένου, μέρους μιās οργανικής ομάδας ή συλλογικής όντότητας. 'Η τελική μορφή τής σαρτρικής θεωρίας τής όλοποίησης είναι άπόπειρα θεωρητικοποίησης μιās τέτοιας άκριβώς ομάδας και των υποκειμενικών θέσεων μέσα σ' αυτήν. 'Εν τώ μεταξύ, όμως, όσο και άν είναι έλκυστική ή θεωρία και ή ρητορική των υποκειμένων πολλαπλών θέσεων, πρέπει πάντα νά συνοδεύεται άπό τήν έπίμονη διερεύνηση των τρόπων με τούς όποιους οι θέσεις των υποκειμένων δέν γεννιούνται κι αυτές έν κενώ, παρά συνιστούν ρόλους ανακύπτοντες μέσα στό πλαίσιο τής μιās ή τής άλλης ήδη ύπάρχουσας ομάδας. 'Αρα ό,τι είδους άνακωχή ή συμμαχία κι άν γυρεύει κανείς νά επιφέρει μεταξύ των διαφόρων θέσεων του υποκειμένου (συνειδητά άποκλείοντας τή στιγματισμένη έπιλογή τής πιθανής ένοποίησής τους), ένα θά είναι πάντα τό ζητούμενο: ή πολύ πιό συγκεκριμένη άνακωχή ή συμμαχία μεταξύ των διαφόρων πραγματικών κοινωνικών ομάδων που συγκροτούνται με τόν τρόπο αυτό.

'Όσο για τό σημαϊνον αλλά κάπως ξεπερασμένο άλτουσεριανό μοντέλο τής «έγκλησης», έκείνο που χρειάζεται νά τονισθεί είναι ότι έπρόκειτο ήδη για θεωρία προσανατολισμένη στό πρόβλημα των ομάδων, έφ' όσον ποτέ

δέν ἐγκαλοῦν οἱ ἴδιες οἱ τάξεις — μόνο ἡ φυλή, τό φύλο, ἡ ἐθνική κουλτούρα καί τά σχετικά. (Καί δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι τά παραδείγματα πού φέρνει ὁ 'Αλτουσέρ εἶναι ὅλα θρησκευτικοῦ-τύπου. 'Εξάλλου τά βαθύτερα θεμέλια τῆς ρητορικῆς τῆς διαφορᾶς ἐνέχουν πάντα φαντασιώσεις καθαρῆς κουλτούρας, μέ τήν ἀνθρωπολογική ἔννοια τοῦ ὅρου, καί προσλαμβάνουν μέ τή σειρά τους τό κύρος καί τή νομιμότητά τους ἀπό ἔννοιες θρησκευτικές — παντοῦ καί πάντα, σέ τελική ἀνάλυση, ἡ ὕστατη «σκέψη τοῦ ἄλλου».) Μόνο στό σινεμά (στό «I Vitelloni» τοῦ Φελίνι, γιά τήν ἀκρίβεια) πλούσιοι ἀνεπρόκοποι νεαροί φωνάζουν «Κάτω οἱ ἐργάτες!» στούς ξωμάχους ἀπό τό παράθυρο τοῦ αὐτοκινήτου τους ἐνῶ μαρσάρουν. Στήν καθημερινή πραγματικότητα ἡ προσάρτηση σέ μιά ομάδα γίνεται ἀχθος αἰσχύνῃς καί αἰσθημα κατωτερότητας. Μά θά ἔπρεπε ἴσως νά τό διατυπώσουμε αὐτό κάπως πιό σύνθετα: ἡ ταξική συνειδηση ὡς τέτοια —κάτι πού σπάνια πραγματώνεται καί κατακτᾶται ἱστορικά μόνο μετὰ ἀπό πολλούς κόπους— σηματοδοτεῖ τή στιγμή κατὰ τήν ὁποία ἡ ἐν λόγω ομάδα ἐλέγχει τή διαδικασία τῆς ἐγγλήσης μέ καινούργιο τρόπο (πού διαφέρει ἀπό μιά συνήθη ἀντίδραση), ὅποτε, στιγμιαία ἔστω, καθίσταται ἱκανή νά ἐγκαλέσει τόν ἑαυτό της καί νά ὑπαγορεύσει τούς ὅρους τῆς ἴδιας της τῆς ἀπεικόνισις.

'Αλλά δέν θά ἐπιμείνω στό ἴδιο θεματικό μοτίβο. Προτίμησα νά συγκεντρώσω τήν προσοχή μας στό συμπληρωματικό πρόβλημα (τό ὁποῖο προεικάζει ἤδη ἐκεῖνο τῆς γνωσιολογικῆς χαρτογράφησης) τῆς ἀναπαραστατικῆς δυνατότητας αὐτῆς τῆς νέας κατηγορίας τῆς ομάδας, σέ σύγκριση μέ τήν παλαιότερη, τῆς κοινωνικῆς τάξης. Καθ' ὅτι ἡ πρόταση ὅτι σήμερα πλέον χαρτογραφούμε ἡ ἀναπαριστοῦμε τόν κοινωνικό μας κόσμο βάσει τῆς κατηγορίας τῆς ομάδας φωτίζει κάπως διαφορετικά τίς σχετικές διαφοροποιήσεις. Ἡ ἀναπαράσταση μέσω τῶν ομάδων εἶναι κυρίαρχα ἀνθρωπομορφική καί, σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν ἀναπαράσταση μέσω κοινωνικῶν τάξεων, μᾶς ἐμφανίζει τήν εἰκόνα ἐνός κοινωνικοῦ κόσμου κατατεταγμένου καί κατεληγμένου μέχρι τήν τελευταία ἑκμάδα τῶν συλλογικῶν φορέων του καί τῶν ἀλληγορικῶν του ἐκπροσώπων, σηματοδοτώντας μιά πραγματικότητα «γεμάτη σάν ἀβγό», ὅπως θά ἔλεγε καί ὁ Σάρτρ, καί ἀνθρώπινη σάν οὐτοπία (ἢ σάν τήν «καθαρή» ἐκείνη ποίηση, στήν ὁποία κανένα ὑπόλειμμα ὕλικότητος ἢ συνθηκῶν δέν κατακάθεται στόν πάτο μήτε προβάλλει ἀπό πουθενά σάν μουνδιασμένο δάχτυλο — τά θεατρικά ἔργα τοῦ Ρακίνα, οἱ νομβέλες τοῦ Χένρυ Τζαίμς). Οἱ ταξικές κατηγορίες εἶναι σκανδαλωδῶς ὕλικές καί

άνομοιογενείς, διότι οί προσδιοριστικοί ή καθοριστικοί τους παράγοντες προϋποθέτουν τήν παραγωγή άντικειμένων και τίς άντίστοιχες κοινωνικές σχέσεις, καθώς και τίς δυνάμεις τών μηχανισμών παραγωγής: διακρίνεται μέσα στις ταξικές κατηγορίες ό βραχῶδης πυθμένης τής ροής τών πραγμάτων. Τήν ίδια στιγμή, οί τάξεις παραιναι πλατιές για νά χωρέσουν σέ μιιά ούτοπία ή νά παρουσιαστοῦν ὡς ἐπιλογές πού μπορείς νά ἀκολουθήσεις ή μέ τίς ὁποῖες μπορείς νά ταυτιστεῖς στό ἐπίπεδο τοῦ φαντασιακοῦ. "Αν ἐξαίρεσουμε τόν κατά καιρούς ἀναφυόμενο φασισμό, ή μόνη ούτοπικῶς τύπου ἱκανοποίηση πού μπορεί νά προσφέρει ή κοινωνική τάξη εἶναι ή ἴδια τής ή ἀπάλειψις. "Όμως, οί ὁμάδες εἶναι τόσο μικρές (φτάνοντας μέχρι τήν περιῶνημη πλατεία ή πόλη-κράτος τών σχέσεων «πρόσωπο μέ πρόσωπο»), ὥστε ἐπιτρέπουν λιμπιντικῶς τύπου ἐπενδύσεις περισσότερο ἀφηγηματικῶς χαρακτήρα. "Επιπλέον, ή ἐξωτερικότητα πού δομεῖ τήν ἐννοια τής ὁμάδας δέν εἶναι ἐκείνη τής παραγωγής παρά ἐκείνη τοῦ θεσμοῦ — ό ὁποῖος ἤδη, ὅπως θά δοῦμε, συνιστᾷ κατηγορία ἐξίσου ἀνθρωπομορφική καί περισσότερο ὑποπτη. "Όθεν καί ή μεγαλύτερη δυνατότητα κινητοποίησης τών ὁμάδων σέ σχέση μέ τίς τάξεις: εὐκολα κανεῖς συνδέεται συναισθηματικά μέ τό σινάφι του ή τή συντεχνία του, σέ βαθμό πού μπορεί καί νά πεθάνει γι' αὐτά, ἀλλά ή κάθετη πού ὀρίζει τό σύστημα μιᾶς πολυεπίπεδης περιστροφῆς ή ό οἰκουμηνικός τόρνος δέν εἶναι, κατά πάσα βεβαιότητα, τό ἴδιο ἄμεσα πολιτικοποίησιμη. Οἱ τάξεις εἶναι λίγες· γεννιοῦνται μέσα ἀπό τίς ἀργές μεταλλαγές τοῦ τρόπου παραγωγῆς· ἀκόμα καί μετά τήν ἐμφάνισή τους φαίνεται νά κρατοῦν διαρκῶς τίς ἀποστάσεις τους ἀπό τόν ἴδιο τους τόν ἑαυτό καί χρειάζεται πολλή δουλειά για νά ἐπιβεβαιωθεῖ τό γεγονός τής ὑπαρξῆς τους. "Απεναντίας, οί ὁμάδες φαίνεται νά παρέχουν τήν ἱκανοποίηση τής ψυχικῆς ταύτισης (ἀπό τόν ἐθνικισμό ὡς τή νεοεθνότητα). "Αφ' ἥς στιγμῆς γίνονται εἰκόνες, ἐπιτρέπουν τή λήθη τοῦ αἵματηροῦ παρελθόντος πού τίς γέννησε, τών διώξεων καί τής ἀπομόνωσης, καί εἶναι πλέον ἔτοιμες πρὸς κατανάλωση: πράγμα τό ὅποιο καί σημαδεύει τή σχέση τους μέ τά μέσα ἐπικοινωνίας, τά ὁποῖα εἶναι, τρόπον τινά, τό κοινοβούλιο καί ό χώρος τής πολιτικῆς ἐκπροσώπησῆς τους ὅσο καί τής ἀναπαράστασῆς τους μέ τή σημειωτική ἐννοια τοῦ ὅρου.

"Η πολιτική φρίκη τοῦ consensus — πού ἐκλαμβάνεται ἐσφαλμένα ὡς φόβος τῆς ὀλοποίησης — δέν εἶναι πλέον παρά ή δικαιολογημένη ἀποστροφή τών ὁμάδων ἐκείνων πού φέρουν μέ κάποια ὑπερφήνεια τό σῆμα τῆς ταυτότητάς τους ἀπέναντι σέ ὅτιδήποτε γυρεύει νά τοῦς τήν ὑπαγορεύσει καί

τό όποιο δέν μπορεί παρά νά είναι κάποια άλλη ομάδα, στό βαθμό πού τά πάντα σήμερα στήν κοινωνική μας πραγματικότητα είναι σήματα ομάδικής ταυτότητας πού παραπέμπουν σέ μιá συγκεκριμένη χορεία ανθρώπων. Ή μετατροπή του ύψηλου λογοτεχνικού κανόνα σέ ταξικό όπλοστάσιο του λευκού άρσενικού άλλων εποχών, μέ τήν λίγο ως πολύ συγκεκριμένη κοινωνική καταγωγή, δέν είναι παρά ένα από τά πολλά παραδείγματα· άλλο παράδειγμα, τό κομματικό σύστημα τών ΗΠΑ, όπως εξάλλου καί τά θεσμικά ήθη του υπερχράτους έν γένει, μέ τή σημαίνουσα εξαίρεση τών μέσων έπικοινωνίας καί τής άγοράς — τών μοναδικών, δηλαδή, φορέων μέσα στό σύνολο τών υποτιθέμενων θεσμών, οί όποιοι διατηρούν έναν κάποιο οικουμενικό χαρακτήρα καί είναι, ως έκ τούτου, εξαιρετικά προνομιοϋχοι καί από μιá σειρά άλλες άπόψεις, τίς όποιες θά εξετάσουμε σέ λίγο. Έκείνο πού έχει, όμως, σημασία είναι νά συλλάβουμε τόσο τίς διασυνδέσεις όσο καί τίς διαφορές μεταξύ αύτης τής προσωποποίησης του θεσμού μέσω τής ιδεολογίας τής ομάδας, από τήν μιá πλευρά, καί, από τήν άλλη, τής παλαιότερης διαλεκτικής κριτικής τών κοινωνικών καί ιδεολογικών λειτουργιών τών θεσμών. Πιθανότατα ή πρώτη τάση πήγασε από τή δεύτερη — μέσα από τό μαύρο κουτί τής δεκαετίας του '60. Σύμφωνα, όμως, μέ τήν άλλη, τή μαρξιστική άποψη, ή ταξική λειτουργία ενός δεδομένου θεσμού διαμεσολαβείται από τό σύστημα ως σύνολο καί δέν μπορεί νά πάρει τή μορφή προσώπου παρά μόνο έν είδει καρικατούρας καί μάλιστα του χειρίστου είδους (κανένας δέν πιστεύει, καθώς δέν κουράστηκε ποτέ νά επαναλαμβάνει ο Μάρξ, ότι όλοι οί έπιχειρηματίες είναι κακοί, ένας πρός έναν). Έτσι λοιπόν, ή έφημερίδα ασφαλώς παίζει ιδεολογικό ρόλο στήν κοινωνική τάξη τών πραγμάτων μας, όχι όμως έπειδή είναι εργαλειό στα χέρια μιáς όρισμένης κοινωνικής ομάδας — οί σχολιαστές, οί παπαράτσι, οί παρουσιαστές καθώς καί οί μεγιστάνες του Τύπου* δέν είναι, από ταξική άποψη, παρά μερίδες τάξεων καθοριζόμενες από τή θεσμική δομή. Όμως, γιά τή μεταμοντέρνα συνείδηση τής ομάδας, οί έφημερίδες καί τά τμήματα τών μέσων έπικοινωνίας πού έλέγχουν τίς έκπομπές έπικαιρότητας έν γένει άνήκουν πράγματι, κατά κάποιο τρόπο, σέ κάτι πού έχει γίνει πλέον νέα καί πανίσχυρη κοινωνική μονάδα καθ' έαυτή, συλλογικός φορέας στήν ιστορική σκηνη, νά τόν τρέμουν

* Lords of Fleet Street, στό πρωτότυπο: ή έκφραση άναφέρεται σέ κεντρικό δρόμο του Λονδίνου όπου πολλές έκδοτικές έπιχειρήσεις καί έφημερίδες έχουν τά γραφεία τους. (Σ.τ.Μ.)

οί πολιτικοί και νά τόν άνέχεται τό «κοινό», μέ ανθρωπολογική δομή όλoκληρωμένου ανθρωπίνου όντος, μέ τά πολύ οίκεία του πρόσωπα (όσο κι άν του λείπει τό βάθος, άκόμα και άν έκληφθεί ώς ήρωας άφηγήματος). Ή δεκαετία του '60 είχε ήδη άρχίσει νά σκέφτεται μέ αυτούς τους όρους όταν πρόβαλλε τόν άγώνα της κατά του πολέμου του Βιετνάμ στίς άυταρχικές φυσιογνωμίες ενός Τζόνσον ή τών στρατηγών του, τών όποιων ή πατριαρχικού τύπου κακία έθεωρείτο μόνη ύπεύθυνη γιά τή συνέχιση του πολέμου (πού είναι άλήθεια ότι τά λογικά κίνητρά του δέν ήταν καθόλου προφανή). 'Αφ' ής στιγμής, όμως, προσδιορισθεί τό συλλογικό έπιτελείο τών προσώπων, τό καθένα άποκτά μιá άναπαράστατική ήμιαυτονομία και δέν είναι καθόλου εύκολο νά συγκρίνει κανείς τήν κατηγορία τών «δημοσιογράφων», επί παραδείγματι, μέ τήν παλαιότερη, πιό λειτουργική ταξική κατηγορία τών ιδεολόγων του μεγάλου κεφαλαίου (ή, άν θέλετε περισσότερο χρώμα, τών «λακέδων του καπιταλισμού»), όσο κι άν οί μεγάλες έστρατείες τών μέσων επικοινωνίας (ό πανικός γιά τό βιασμό παιδιών στους παιδικούς σταθμούς, οί πιστοποιήσεις του θανάτου του μαρξισμού και του σοσιαλισμού ανά τήν ύψηλιο, ό «πόλεμος τών ναρκωτικών» ή οί ύποτιθέμενες βλαβερές συνέπειες τών έλλειμμάτων του προϋπολογισμού) διατρέχουν τά κανάλια τής άναμετάδοσής τους μέ κανονικότητα άντάξια μετεωρολογικών φαινομένων ή και κομματικών γραμμών «σοσιαλιστικών» χωρών.

Μπορούμε, λοιπόν, νά διατυπώσουμε ώς εξής τά παράδοξα πού ύπαισέρχονται στό ζήτημα τής άναπαράστασης, όπως τίθενται σέ όλες τίς άφηγήσεις τών όποιων θεμελιώδης κατηγορία είναι αύτή τής ομάδας: ή ιδεολογία τής ομάδας έμφανίζεται συγχρόνως μέ τή γνωστή μας θέση περί «θανάτου του ύποκειμένου» (τής όποίας δέν είναι παρά έναλλακτική έκδοχή) — συγχρόνως, δηλαδή, μέ τήν ψυχαναλυτική διάβρωση τών έμπειριών τής προσωπικής ταυτότητας, τήν αισθητική επίθεση κατά τής πρωτοτυπίας τής ιδιοφυΐας και του ιδιωτικού ύφους του μοντερνισμού, τήν έξάλειψη του χαρισματικού στόν αιώνα τών μέσων επικοινωνίας και τήν έξαφάνιση τών «μεγάλων άνδρών» στόν αιώνα του φεμινισμού, τήν άποσπασματική, σχιζοφρενική λογική στην όποία άναφερθήκαμε προηγουμένως (πού στην πραγματικότητα άρχίζει μέ τόν ύπαρξισμό). Άρα οί νέοι αύτοί συλλογικοί τύποι, οί ομάδες, και ό τρόπος άναπαράστασης πού συνεπιφέρουν δέν μπορούν πλέον, έξ όρισμού, νά είναι ύποκείμενα. Τό γεγονός αύτό, μεταξύ άλλων, καθιστά προβληματική και τήν όπτική τών «μεγάλων άφηγημάτων» του τύπου τής άστικής ή τής σοσιαλιστικής επανάστασης (σύμφωνα μέ τά όσα άνέλυσε ό Λυοτάρ),

καθ' ὅτι δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ συλλάβει τέτοιου εἶδους ἀφηγήματα διόπως ἓνα «ὕποκείμενο τῆς ἱστορίας».

Ἡ Κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Χέγκελ, τὸ πρῶτο δημοσιευμένο δοκίμιο τοῦ Μάρξ, ἐπινόησε, μὲ τὸ θαυμασίο ἄλλα του, ἀκριβῶς ἓνα τέτοιο νέο ὑποκείμενο τῆς ἱστορίας — τὸ προλεταριάτο. Καὶ ἔκτοτε τὸ πρότυπο τοῦ Μάρξ συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ ἄλλα, περιθωριακὰ πλέον, ὑποκείμενα — τοὺς μαύρους, τὶς γυναῖκες, τὸν Τρίτο Κόσμο, ἀκόμα καί, καταχρηστικά κάπως, τοὺς φοιτητές — στὴ δεκαετία τοῦ '60, ὅταν ξαναγράψαμε τὸ δόγμα τῶν «ριζοσπαστικῶν ἀλυσιδώσεων».* Τώρα, ὥστόσο, μὲ τὸν πλουραλισμὸ τῶν συλλογικῶν ομάδων, ὅσο ριζοσπαστικὴ ἢ ἂν εἶναι ἡ ἐξαθλίωση ἢ ἡ περιθωριοποίηση τῆς ἐνδιαφερόμενης ομάδας, αὐτὴ δὲν εἶναι πλέον σέ θέση νὰ ἀνταποκριθεῖ σέ τέτοιο δομικὸ ρόλο, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγον ὅτι ἡ δομὴ ἔχει ἀλλάξει καὶ ὁ ρόλος ἔχει καταργηθεῖ. Ἱστορικὰ δὲν εἶναι καθόλου περιέργον τὸ γεγονός αὐτό: ὁ μεταβατικὸς χαρακτήρας τῆς νέας παγκόσμιας οἰκονομίας δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπιτρέψει νὰ μορφοποιηθοῦν οἱ τάξεις τῆς μὲ κάποια σταθερότητα, κατὰ πόσο μᾶλλον νὰ ἀποκτήσουν γνήσια ταξικὴ συνειδηση, ὅποτε καὶ οἱ ἐντονότατοι κοινωνικοὶ ἀγῶνες τῆς ἐποχῆς μας εἶναι σέ μεγάλο βαθμὸ διάσπαρτοι καὶ ἀναρχοί.

Ἀκόμα πιὸ περιέργον, καὶ ἴσως ἀμεσότερης πολιτικῆς σημασίας, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὰ καινούργια μοντέλα τῆς ἀναπαράστασης ἀπορρίπτονται καὶ ἀποκλείουν τὴν ὅποιαδήποτε ἐπαρκῆ ἀναπαράστασιν ἐκείνου τοῦ κάποτε ἀναπαρίστατο — μὲ ὅσες ἀτέλειες — ὡς «ἄρχουσα τάξη». Ὅπως ἔχουμε δεῖ, λείπουν πράγματι πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα μιᾶς τέτοιας ἀναπαράστασης: ἡ διάλυση τῆς ὅποιασδήποτε ἀντιληψῆς παραγωγῆς ἢ οἰκονομικῆς ὑποδομῆς καὶ ἡ ἀντικατάστασή της ἀπὸ τὴ δεδομένα ἀνθρωπομορφικὴ ἔννοια ἐνός θεσμοῦ σημαίνει, ἀπλούστατα, ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει πλέον κανενὸς εἶδους λειτουργικὴ σύλληψη κυρίαρχης ομάδας, κατὰ πόσο μᾶλλον τάξης. Δὲν ὑπάρχουν ἐλέγξιμοι μηχανισμοὶ μῆτε καὶ παραγωγὴ ἰκανὴ νὰ θέσει θέμα διαχείρισής της. Μόνον τὰ μέσα ἐπικοινωνίας καὶ ἡ ἀγορὰ εἶναι ὁρατὰ ὡς αὐτόνομες ὀντότητες, καὶ ὅτιδήποτε κεῖται ἐκτός τοῦ πεδίου τους ἢ ἐκτός τοῦ ἐν γένει πεδίου τῆς ἀναπαράστασης θὰ καλυφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀχλύ τῆς ἀμορφίας τῆς λέξης ἐξουσία, τῆς ὁποίας ἡ πανταχοῦ παρουσία — παρὰ τὴν ἐκπληκτικὴ τῆς ἀδυναμία νὰ ἀποδώσει τὴν ὁλότητα μιᾶς ὁλοένα καὶ πιὸ «φιλελεύθερης» πραγματικότητος — δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ γεννᾷ βαθύτερες ἰδεολογικὰς ὑποφύεις.

* Doctrine of «radical chains» στὸ πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

Αυτή ή μή λειτουργικότητα της εικόνας πού έχουμε για τις κοινωνικές ομάδες, μαζί με την απώλεια της ικανότητάς τους νά συγκροτήσουν υποκείμενο ή φορέα, σημαίνει ότι τείνουμε νά διαχωρίσουμε τήν άναγνώριση τής συγκεκριμένης ύπαρξης μιᾶς ομάδας (τόν πλουραλισμό ως ἀξία) ἀπό τήν οποιαδήποτε σύλληψη συγκροτημένη ὄχι μέ τούς ὅρους τής ομάδας παρά μέ ἐκείνους τής συνωμοσίας — ὁπότε καί ἐντάσσεται σέ πολύ διαφορετικό τομέα τών μηχανισμῶν ἀναπαράστασης. Οἱ ἐπιχειρηματίες τοῦ Ρήγκαν, ἐπί παραδείγματι —στήν περίπτωση τών ὁποίων εἶναι πλέον παγκοινῶς ἀποδεκτή ἡ σχεδόν ἄμεση διασύνδεση μεταξύ ἰδιωτικοῦ κέρδους καί ποικίλων ὁσων νομοθετικῶν προγραμμάτων— θεωροῦνται, ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, ὡς κατάλογος ὀνομάτων στήν ἐφημερίδα, τοπικό δίκτυο παλιόφιλων πού εὐκόλα διευρύνεται σέ περιφερειακή ἀδερφότητα (τῆς Νότιας Καλιφόρνιας, κοινῶς Sunbelt). Καί τό πιό περίεργο εἶναι ὅτι, βάσει τῆς θεώρησης αὐτῆς, δέν ἀμαυρῶνεται στό ἐλάχιστο ἡ εἰκόνα τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου καί τών ἐπιχειρηματιῶν. Ὅποτε ἡ ταξινομητική λογική τών ομάδων ἀποδεικνύεται ἐξαιρετικά ἐλαστική ἰδεολογικά καί οἱ κατηγορίες τῆς συντηροῦν τήν ἀθώωτητα τών ἀρχικῶν συλλογικῶν ὄντοτήτων ὅσο διαιωνίζεται τό θεμελιῶδες ἐκεῖνο ἐννοιολογικό χάσμα πού χωρίζει τήν ομάδα ἀπό τήν κοινωνική τάξη.

Ἡ ἀδυναμία τών νέων ἀφηγημάτων νά χαρτογραφήσουν ἀλληγορικά ἢ νά ἀναλύσουν θεωρητικά τό σύστημα γίνεται φανερή καί στήν περίπτωση τοῦ διευθυντικοῦ ρόλου τῆς ἐπιχειρηματικῆς τάξης καί τῆς διευθυντικῆς σχέσης τῆς μέ τίς ἀλλαγές τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ἐκεῖνο πού βλέπω εἶναι ὅτι, ἐφ' ὅσον συλλαμβάνουμε πλέον τήν πραγματικότητα συγχρονικά —μέ τήν αὐστηρότερη ἔννοια τοῦ ὅρου, ἡ ὁποία εἶναι, ὅπως ἔχει φανεῖ τελευταίως, ἡ ἔννοια ἑνός συστήματος χώρου—, οἱ ἀλλαγές καί οἱ μεταρρυθμίσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς θά καταγράφονται πλέον ἐκ τών ὑστέρων μᾶλλον ἀντί νά βιώνονται ἅμεσα. Ὁ Μπέρτραντ Ράσσελ ἀναφέρθηκε κάποτε στήν περίπτωση ἑνός χρόνου ἐξαιρετικά μεταμοντέρνου, ὅπου ὁ κόσμος, δημιουργημένος μόλις πρίν ἀπό λίγα δευτερόλεπτα, θά ἦταν ἐξ ὑπαρχῆς «ἀπαρχαιωμένος», τεχνητά σηματοδεδειμένος ἀπό τά ἴχνη μιᾶς μακραιωνῆς χρήσης, ὥστε νά φαίνεται ὅτι φέρει ἐγγενῶς ἕνα παρελθόν καί μιᾶ παράδοση (ὅπως ἐξάλλου καί τά ἀνθρώπινα ὑποκείμενά του, τά ὁποῖα, σάν τά ἀνδρείδι τοῦ «Μπλαϊντ Ράννερ», θά ἦταν ἐφοδιασμένα μέ φαινομενικά ἰδιωτικά ἀποθέματα εἰκόνων προσωπικῆς μνήμης, σάν ἄλμπουμ μέ πλαστές οἰκογενειακές φωτογραφίες). Ἡ διακοπή τῆς κυκλοφορίας παραδοσιακῶν προϊόντων στήν ἀγορά μοιάζει

νά ἔγινε διὰ μαγείας: στίς περισσότερες τῶν περιπτώσεων, ἡ ἀπλή ἀπουσία ἑνός πράγματος εἶναι πολύ δύσκολο νά συλληφθεῖ ὡς ἐρμηνεύσιμη πράξη ἢ ἀπόφαση πού προϋποθέτει φορέα. Οἱ συζητήσεις στίς αἰθουσες τῶν συνεδριάσεων εἶναι, αἴφνης, πολύ δύσκολο νά συνδεθοῦν ἀφηγηματικά μέ ἀλλαγές στήν καθημερινή ζωή, οἱ ὁποῖες γίνονται κι αὐτές ἀντιληπτές μόνο *ex post facto* καί ὄχι ἐν τῇ γενέσει τους. Ὅσο γιά τό μέλλον, ἀπουσιάζει κι αὐτό παντελῶς ἀπό τόν συγχρονικό γυαλιστερό κόσμο τοῦ μεταμοντέρνου, τοῦ ὁποῦ τοῦ ὅλο σύστημα παραμένει ὥστόσο — ὅπως ἡ ἐξαφάνιση τοῦ μεγαλύτερου ἐργοστάσιου τῆς περιοχῆς ἀπό τή μιά μέρα στήν ἄλλη — ἀντικείμενο πιθανῶν ἀναδιανομῶν δίχως προειδοποίηση, σάν τράπουλα πού λείει τό μέλλον μέ χαρτιά καμωμένα ἀπό κομμάτια τῆς πραγματικότητας. Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς μεταμοντέρνας ἀνεργίας στή μεταμοντέρνα συνείδηση τοῦ χρόνου θά εἶναι ἀσφαλῶς καθοριστικές, πιθανότατα ὁμῶς ἔμμεσες: τιμαριθμική ἀναπροσαρμογή ἔναντι καταστροφῆς, ἄμεσες ἀλλαγές ὅλων τῶν ροπῶν μέ τήν ἐπόμενη ἐπαναδιαπραγμάτευση, σάν ἐπιτόκια ἐνυπόθηκων δανείων πού ἀναπροσαρμόζονται αὐτόματα. Οἱ ἀσφαλιστικές ἐταιρεῖες — οἱ ὁποῖες ἐν πολλοῖς συνιστοῦν ἀρχαῖου τύπου ὑπολείμματα ἑνός παλαιότερου χρονικοῦ καί ρεαλιστικοῦ ἡ μοντέρνου σύμπαντος, στό ὁποῖο οἱ «τύχες τῆς ζωῆς» μας ἦταν ἀκόμα κατηγορία μέ ἀφηγηματικό νόημα καί τό γραφεῖο τελετῶν κατεῖχε κεντρική θέση στή γειτονιά τῆς κάθε ἐθνότητας — μοιάζουν περιβεβλημένες τό σύννεφο μιᾶς ἐπίπλαστης ἀποθέωσης, μέσα ἀπό τήν ὁποία φαντάζουν στό γυμνό μάτι ἔτοιμες νά μετουσιωθοῦν σέ σοσιαλισμό (μά οἱ ὑπεριώδεις ἀκτίνες φέρνουν στό φῶς τήν εἰκόνα μιᾶς πολύ πιό πεζῆς ἐπιχειρηματικῆς πραγματικότητος). Ἐνα νέο εἶδος φόβου — καί ὄχι οἱ περίφημες δωροδοκίες κατὰ Λένιν — ἐπισφραγίζει πλέον τό σύστημα, ἐφ' ὅσον ὁ καθένας ἔχει προσωπικό συμφέρον στήν ὁμαλή καί ἀνεμπόδιστη ἀναπαραγωγή του, ἡ ὁποία ἀρχίζει καί γίνεται τόσο γρήγορα ὥστε δέν εἶναι πλέον ὁρατή. Μά οὔτε καί ὁ φόβος μας εἶναι πλέον συστημικός, ὁρατός, ἐφ' ὅσον ἔχει ὑπαρξιακά ἀπωθηθεῖ· ἡ ἀνάγκη νά ἀποφευχθοῦν οἱ ἀξιολογήσεις τοῦ συστήματος ὡς συνόλου εἶναι πλέον συστατικό στοιχεῖο τῆς ἰδίας του τῆς ἐσωτερικῆς ὀργάνωσης ἀλλά καί τῶν διαφόρων ἰδεολογιῶν του.

Καί νά, πράγματι, ἕνας ἀκόμη λόγος γιά τόν ὁποῖο ἡ ἀναπαράσταση τῆς διαδικασίας «κατασκευῆς τῶν ἀποφάσεων» — εἴτε πρόκειται γιά τήν παλαιότερη ρεαλιστική εἰκόνα τῆς συνεδρίασης εἴτε γιά κάποια ἄλλη, σύγχρονη καί ἔμμεση, μοντέρνα διαδικασία πού θέτει τό πρόβλημα τῆς ἰδίας τῆς

τῆς ἀναπαράστασης— ἐκπίπτει στό μεταμοντέρνο, τό ὁποῖο προϋποθέτει, ὡς εἰσιτήριο, ἕνα εἶδος μπλαζέ γνώσης ἐκ τῶν προτέρων τοῦ τρόπου λειτουργίας τοῦ συστήματος. Ἡ ἐνόραση τῶν Ἀντόρνο καί Χορκχάιμερ σχετικά μέ τό Χόλλυγουντ ἦταν, ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, προφητική γιά τό σύστημα στό σύνολό του: «Τό πραγματικό γεγονός ὅτι (τό σινεμά καί τό ράδιο) δέν εἶναι παρά ἐπιχειρήσεις μετατρέπεται σέ ἰδεολογία προκειμένου νά δικαιολογηθοῦν τά ἀπορρίμματα πού παράγουν». ²⁶ Εἶχαν κατά νοῦ τό κλασικό πλέον χόλλυγουντιανό ἐγκώμιο τῆς μετριότητος, ὅχι μόνο ὡς πρὸς τό γούστο τοῦ κοινοῦ ἐν γένει ἀλλά καί ὡς πρὸς τήν ἴδια τοῦ τῆ λειτουργία ὡς ἐπιχείρησης παραγωγῆς προϊόντων γιά ἕνα κοινό μέ τέτοια γούστα ἀκριβῶς. Ὅπως κάθε φορά πού ὑπεισέρχεται τό ἐπιχείρημα τοῦ κοινοῦ, τό ἀποτέλεσμα εἶναι μιά ἀλυσίδα στήν ὁποία τό κοινό γίνεται ἐν τέλει τό φαντασιακό ἄλλο γιά ὅλα τά μέλη του, τά ὁποῖα —ὅποιες καί ἂν εἶναι οἱ ἀντιδράσεις τοῦ καθενός στό συγκεκριμένο αὐτό μέτριο προϊόν— ἔχουν συνάμα πλήρως ἐσωτερικεύσει τό δόγμα τοῦ κινήτρου τοῦ κέρδους, τό ὁποῖο καί ἀπαλλάσσει τῶν ὁποιωνδήποτε εὐθυνῶν βάσει τῶν προθέσεων «ὄλων τῶν ἄλλων». Σάν νά εἶναι ἀριστερόχειρες πού ὑποχρεῶνται νά χρησιμοποιήσουν ἐργαλεῖα φτιαγμένα γιά δεξιόχειρες· ἡ γνώση εἶναι ἐνσωματωμένη σέ μιά κατανάλωση, τήν ὁποία ἐκ τῶν προτέρων ἀπορρίπτει. Εὐρωπαῖοι οἱ Ἀντόρνο καί Χορκχάιμερ, εἶχαν φυσικά σκανδαλιστεῖ μέ τόν ἀνευδοῖαστο καί χυδαῖο τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ μεγιστάνες τοῦ σινεμά ἀναφέρονταν στήν ἐπιχειρηματική διάσταση τῆς λειτουργίας τους καί παινεύονταν γιά τό κίνητρο τοῦ κέρδους, τό ὁποῖο χωρίς αἰδῶ προσαρτοῦσαν στό κάθε τους προϊόν, ὅσοδήποτε μετριοπαθεῖς ἢ ὑψητεῖς καί ἂν ἦταν οἱ «καλλιτεχνικές τους φιλοδοξίες».

Ἡ δική μας μαζική κουλτούρα σήμερα, στήν καρδιά τοῦ μεταμοντέρνου, φυσικό εἶναι νά φαντάζει πολύ πῶς καλλιερημένη ἀπό τό ράδιο καί τό σινεμά τῶν δεκαετιῶν τοῦ '30 καί τοῦ '40: τό τηλεοπτικό κοινό εἶναι, κατά τεκμήριο, πῶς μορφωμένο καί ἔχει ἀρκετά μεγαλύτερη πείρα τῆς εἰκόνας συγκριτικά μέ τούς πατεράδες μας τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀιζενχάουερ. Ἐκεῖνο στό ὁποῖο ἐπιμένω ἐγώ εἶναι ὅτι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἐνόραση τῶν Ἀντόρνο καί Χορκχάιμερ σχετικά μέ τήν ἰδεολογία τοῦ πράγματος ἰσχύει σήμερα περισσότερο ἀπ' ὅ,τι παλιότερα. Γιά τόν ἴδιο ἀκριβῶς λόγο —τήν ἴδια τῆς τήν

26. T.W. Adorno — M. Horkheimer, *Dialectic of Enlightenment* (Διαλεκτική τοῦ Διαφωτισμοῦ), μετ. J. Cumming, Νέα Ὑόρκη, σ. 121.

οίκουμενικότητα και έσωτερίκευση— είναι λιγότερο όρατή ώς τέτοια και έχει μετατραπεί σε πραγματική δεύτερη φύση. Τό νά προσπαθει κανείς νά άναπαραστήσει είκαστικά τό συμβούλιο και τήν άρχουσα τάξη δέν έχει νόημα, διότι προϋποθέτει μιά παλιομοδίτικη έμμογή στό περιεχόμενο, όταν μόνο ή μορφή καθ' έαυτή μετράει —έκεινο τό κατ' έξοχήν είδος νόμου και κανονικότητας στό όποιο συνίσταται τό κίνητρο του κέρδους (πού σαφώς έχει υπερκεράσει άκόμα και τά πιό ζωντανά ιδεολογικά συνθήματα, όπως αυτό της «άποδοτικότητας»)— και όταν ή έμμογή στη μορφή, ή σιωπηρή προϋπόθεση του κινήτρου του κέρδους, θεωρείται εκ των προτέρων δεδομένη και μή ύποκείμενη σε επανεξέταση ή σε άλλη θεματική. Και τό ξυράφι* αυτό εξαλείφει πλέον ένα σωρό μεταφυσικά θέματα συζήτησης, πού έθεται οι παλαιότερες γενεές ενός καπιταλιστικού συστήματος λιγότερου καθαρού — γεγονός τό όποιο μπορεί, πράγματι, νά θεωρηθεί ώς ένα είδος τέλους του ιδεαλισμού και σηματοδοτεί τό μεταμοντέρνο.

Όπότε πλέον ό φορμαλισμός του κινήτρου του κέρδους μεταγγίζεται στη συνέχεια —όχι, όμως, πλέον μέ τή χονδροειδή μορφή των θρησκευτικών εκείνων δογμάτων, των όποιων τό ρόλο έρχεται νά ύποκαταστήσει— προς τά έξω, σε ένα νεόπλουτο κοινό, τό όποιο, από τήν εποχή των «γραφειοκρατών» της δεκαετίας του '50 μέχρι εκείνη των «γιάπηδων» της δεκαετίας του '80, επιδιδεται όλοένα και πιό άναίσχυντα στό κυνήγι της επιτυχίας επαναδιατυπώνοντάς το σήμερα ως «τρόπο ζωής» μιās συγκεκριμένης «όμάδας». Όμως, πιστεύω επίσης ότι τό κέρδος καθ' έαυτο δέν είναι πλέον τό σύμβολο της όλης διαδικασίας (τό χρήμα δέν είναι παρά τό έξωτερικό σημάδι ενός έσωτερικού χρίσματος, αλλά ή περιουσία και ό μεγάλος πλούτος δέν είναι τόσο εύκολο νά άναπαρασταθούν, κατά πόσο μάλλον νά θεωρητικοποιηθούν μέ βάση τή λίμπιντο, σε μιά εποχή όπου μās κατακλύζουν τά νούμερα των δισεκατομμυρίων και των τρισεκατομμυρίων). Έκεινο πού μετράει είναι μάλλον ή τεχνογνωσία και ή γνώση του ίδιου του συστήματος: μόνο πού ή έν λόγω γνώση δέν είναι ιδιαίτερα έπιστημονική και προϋποθέτει «άπλως» τή μύηση στον τρόπο λειτουργίας του συστήματος. Και αυτοί βέβαια πού κατέχουν τήν τέχνη είναι τόσο έπηρμένοι από τή γνώση και

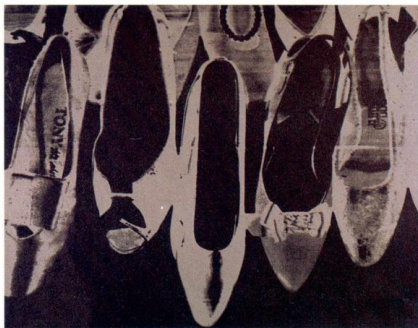
* Occam's razor στο πρωτότυπο, ξυράφι του Όκαμ· ή έκφραση αναφέρεται στην άρχή της άποτελεσματικότητας των άπλούστερων λύσεων ή συλλογισμών, μέ βάση τό όνομα του Άγγλου φιλόσοφου William Occam ή Okham (c. 1285-c. 1349). (Σ.τ.Μ.)

τήν τεχνογνωσία τους, ώστε να μην ανέχονται οποιαδήποτε ἐρώτηση σχετική με τό γιατί τό πράγματα ἔχουν ἔτσι ἢ γιά ποιο λόγο χρειάζεται κανείς νά τά γνωρίζει. Πρόκειται γιά τό πολιτιστικό κεφάλαιο τῶν νεόπλουτων, τό ὁποῖο συμπεριλαμβάνει τούς καλούς τρόπους καί τό σαβουάρ-βίβρ πού ἐπιβάλλει τό σύστημα· μαζί μέ τό διάφορα ἀνέκδοτα πού ἐπιστοῦν τήν προσοχή στό ἓνα ἢ στό ἄλλο ζήτημα, ὁ ἐνθουσιασμός σου —πού διαστέλλεται σέ πραγματική φρενίτιδα μέσα ἀπό σωρεία πολιτιστικῶν παραπροϊόντων, ὅπως ἡ κυβερνοπάνκ λογοτεχνία, στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε ἤδη— ἀφορᾷ μᾶλλον τή γνώση πού μπορεῖ νά ἔχεις περί τοῦ συστήματος παρὰ τό ἴδιο τό σύστημα. Ἡ κοινωνική ἀνοδος τῆς νέας ἐνδοσφαδίκης γνώσης τῶν γιά-πιδῶν διαχέεται τώρα, διά τῶν μέσων ἐπικοινωνίας, σιγά-σιγά πρὸς τά κάτω, μέχρι τά ἐξωτερικά ὅρια καί αὐτῶν ἀκόμη τῶν κατώτερων τάξεων: ἡ νομιμοποίηση, ἡ νομιμοποίηση τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων ἔχει ἤδη ἐξασφαλισθεῖ ἐκ τῶν προτέρων ἀπό τήν πίστη στά μυστικά τοῦ συνεχνηακοῦ τρόπου ζωῆς, γιά τόν ὁποῖο τό κίνητρο τοῦ κέρδους εἶναι ἄρρητη «ἀπόλυτη προϋπόθεση» καί δέν μπορεῖ νά γίνει ἀντικείμενο ἐκμάθησης καί ἀμφισβήτησης τήν ἴδια στιγμή, ὅπως ἀκριβῶς δέν μπορεῖ κανείς νά συγκροτήσει νοητά τήν εἰκόνα τοῦ καραβιοῦ μέσα στό ὁποῖο κάνει τό πρῶτο του ταξίδι. Ὅποτε ἡ λενινιστική θεωρία περί τῆς δωροδοκίας προωθημένων τμημάτων τῆς ἀρχουσας τάξης πρέπει πλέον νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό μιὰ θεωρία δωροδοκίας κοινωνικοῦ κύρους καί διανομῆς μεταμοντέρνων ἐμβλημάτων παιδείας πολὺ κοντά σ' αὐτήν τοῦ Μπουρντιέ σήμερα —μόνο πού, ὅπως ἔχουμε ἤδη δεῖ, ἔννοιες ὅπως αὐτή τοῦ κοινωνικοῦ κύρους, προσαρμοσμένες στή μεταμοντέρνα ὁμάδα, θά πρέπει νά διακρίνονται μέ σαφήνεια ἀπό τή χρήση τους στό πλαίσιο τῶν παραδοσιακῶν κοινωνιολογικῶν θεωριῶν ὅπου ὑποκαθιστοῦσαν τήν ἔννοια τῆς τάξης (ὅπου, δηλαδή, μιὰ ὀρισμένη δομή τοῦ παλαιότερου φεουδαλικοῦ καθεστώτος καθιστοῦσε δυσδιάκριτη τήν ἰδιαιτερότητα τῆς ἀστικής κοινωνίας).

Μπορεῖ βέβαια οἱ γιάπηδες νά βρίσκουν κάποια ἱκανοποίηση ἀπλῶς καί μόνο στήν τεχνογνωσία, ὅμως τό προσωπικό καί οἱ τεχνικοί τοῦ μεταμοντέρνου ἴσως δέν εἶναι τόσο εὐχολο νά ἱκανοποιηθοῦν. Γιά τήν περίπτωση τους, λοιπόν, χρησιμοποιεῖται κάτι σάν ἐκβιασμός τοῦ συγχρονικοῦ, τό ὁποῖο εἶναι ἱστορικά καί κοινωνικά καινοφανές μόνο ἀπό τήν ἀποψη τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο παραμένει ἐν χρόνῳ καί, τήν ἴδια στιγμή, καταστέλλεται (λές καί ἦταν τό πιό φυσικό πράγμα στόν κόσμο). Εἶναι καί δημοκρατικότερο:

Βίνσεντ Βάν Γκόγκ, «Ένα ζευγάρι άρβυλα»

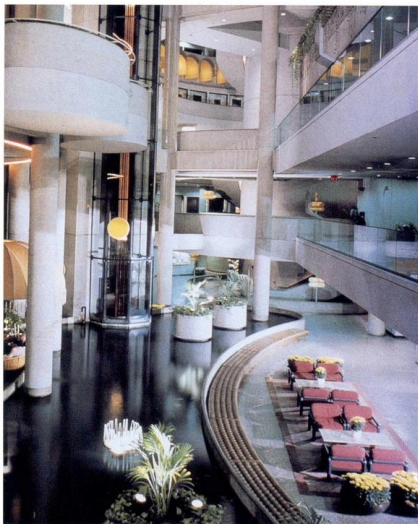
Άντυ Ουώρχολ, «Παπούτσια διαμαντόσκονης»

Ρενέ Μαγκρίτ, «Τό κόκκινο μοντέλο»

Έντβαρντ Μούνχ, «Η κραυγή»

Ξενοδοχείο *Westin Bonaventure*

Ουώκερ Έβανς, «Τά παπούτσια εργασίας του Φλόιντ Μπάρρουζ»

Wells Fargo Court

Ντουαίγη Χάνσον, «Φύλακας Μουσείου»

Ντουαίην Χάνσον, «Τουρίστας II»

Ξενοδοχείο Westin Bonaventure

Λέ Κομπυζιέ, «Unite d'Habitation»

ολόκληρο τό στῶμα τῶν ἀνώτερων διοικητικῶν στελεχῶν μπορεῖ νά ἐκλείψει δίχως ν' ἀφήσει ἵχνη πίσω του, μία μέρα πρὶν κλείσει τό ἐργοστάσιο. Σάν νά μετέχεις σέ ἠλεκτρονικό παιχνίδι τοῦ ὁποίου τά μορφώματα ὑπόκεινται σέ ἀλλαγές χωρὶς προειδοποίηση καί νά συμπεριλαμβάνεσαι ὁ ἴδιος στά προσφερόμενα βραβεῖα. Οὔτε καί ἡ σωστή συμπεριφορά ἀρκεῖ πλέον ὡς ἐχέγγυο διατήρησης μιᾶς θέσης ἢ μιᾶς δουλειᾶς.

Γιὰ τοὺς ξένους, ἐν τῷ μεταξύ, ἓνα τρίτο εἶδος κινήτρου, περισσότερο θρησκευτικοῦ τύπου, προσφέρεται ἐκ νέου, καί ἡ σχετικὴ πρακτικὴ, πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνιδιοτελεῖ μανία ἐνός κανονικοῦ ἐθισμοῦ σέ ναρκωτικό, ἐμφανίζεται στὴν ὁθόνη τῶν μὴ ἀμερικανικῶν τηλεοράσεων ὡς ἡ ἀγαθοεργὸς εἰκόνα τῆς οὐτοπίας τῆς ἀγορᾶς. Αὐτό πού γιὰ μᾶς εἶναι ἀπλῶς δεδομένο, παραμένει γιὰ τοὺς ἄλλους φετινὴ μύδα, μέσα σέ πλήρη σύγχυση καταναλωτισμοῦ καί κατανάλωσης, βάσει τῆς ὁποίας οἱ τιμές χονδρικῆς ταυτίζονται μὲ τὴ δημοκρατία. Οἱ δικές μας ἐπιχειρήσεις καταστολῆς τοὺς στέρησαν τὸν Τρίτο Κόσμο καί ἡ προπαγάνδα τῶν μέσων ἐπικοινωνίας μας τοὺς ἀμαύρωσε τὸν Δεύτερο, κι ἔτσι αὐτοὶ οἱ παρ' ὀλίγον μετανάστες (εἴτε πνευματικοὶ εἴτε ὕλικοι), ἐφ' ὅσον δὲν καταλαβαίνουν πόσο ἐλάχιστα ἐπιθυμητοὶ εἶναι ἐδῶ, κυνηγοῦν ἀλλόφρονες ἓνα ὄραμα μετουσίωσης, τοῦ ὁποίου ἀντικείμενο πόθου εἶναι ὁ κόσμος τῶν προϊόντων καί ὄχι ἓνα κάποιον συγκεκριμένο προϊόν: καθ' ὅτι τὰ προϊόντα πού προσφέρονται ἰδιαίτερα ὡς ἀντικείμενα ἐμμονῆς, ὅπως τὰ προγράμματα ἐπεξεργασίας κειμένων ἢ ἡ μηχανὴ τοῦ φάξ, δὲν εἶναι παρὰ ἀλληγορικὰ ἐμβλήματα τοῦ συνόλου, αἰσθητικοῦ τύπου ἀκτινοβόλες μεταμοντέρνες δομές μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐπανενεργοποιεῖται διαρκῶς ἡ ταυτότητα τῶν μέσων καί τῆς ἀγορᾶς, κατὰ τὴν ὀντολογικὴ ἀπόδειξη δραματοποιημένη μέσα ἀπὸ τὰ εἰδικὰ ἐφε' τῆς ὑψηλῆς τεχνολογίας.

Τό χρίσιμο, λοιπόν, δίκτυο πού χρήζει διερευνησεως συνίσταται στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ἀναπαράσταση τῶν ἰδίων τῶν μέσων ἀναπαριστᾷ τελικὰ τὴν ἀγορὰ καί, ἀντιστρόφως, τὴν ἴδια στιγμή ἡ δημοκρατία (πού κατὰ κανόνα δὲν ἀναπαρίσταται ἢ μᾶλλον δὲν μπορεῖ νά ἀναπαρασταθεῖ στὸ δικό μας σύστημα) ἀναδύεται ἀχνὰ ἀπὸ τὰ μέσα καί τὴν ἀγορὰ ὡς ἔμμεση ἀναφορά, ἡ πῶ γνῶριμη ἴσως ἀπὸ τίς ὀγδόντα πέντε προσφερόμενες γεύσεις.

Εἶδαμε ἤδη, πράγματι, πόσο εὐκολο εἶναι νά γλιστρήσει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀγορὰ στὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, τῶν ὁποίων ἡ παρέμβαση στὴν πολιτικὴ πραγματικότητά θά πρέπει καί αὐτὴ νά καταγραφεῖ προκειμένου

νά ανιχνεύσουμε τόν τρόπο μέ τόν οποίο ή παρέμβαση αὐτή ἐνσωματώνεται στήν ἰδεολογία τῶν ΜΜΕ.²⁷ Τό γεγονός ὅτι τά ΜΜΕ (ἐκτός ἀπό περιπτώσεις ὅπου ἐντεχνα ἀποκλείονται, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι στά γεγονότα τῆς Γκρενάδα, ὅποτε ὅμως μποροῦν ἀκόμα νά δημιουργήσουν σχετικό ζήτημα ἐάν τό θέλουν) ἔχουν ἐπιδράσει εὐνοϊκά στόν κόσμον, περιορίζοντας τά βασιανιστήρια, τή βίαιη ἐπιβολή τοῦ νόμου καί τήν ἀστυνομική καταστολή, κανένας δέν τό ἀμφισβητεῖ — ἂν καί ἡ προσοχή πού ἀποδίδεται πλέον παγκοσμίως στή διεθνή εἰκόνα μιᾶς κυβέρνησης ἢ ἐνός ἔθνους διαμεσολαβεῖται κατὰ κανόνα ἀπό τό ζήτημα τῆς ἀμερικανικῆς χρηματοδότησης, ἐκτός ἂν προτιμηθεῖ ἑξαρχῆς ὡς πλέον προσοδοφόρα ἢ μετατροπή τους σέ ἀμερικανική ἀποικία. Τά ρεπορτάζ τῆς ἀμερικανικῆς τηλεόρασης, τῆς ὁποίας ὁ συγκεκριμένος τρόπος προετοιμασίας γιά τόν πρόσφατο πόλεμον ἀφοροῦσε μιά (καθ' ὅλα ἀξιεπαινη) προσπάθεια νά μήν ταπεινωθεῖ καί πάλι καλύπτοντας κάτι πού θά ἐξελισσόταν σέ νέο Βιετνάμ, διακρίνονται συνάμα γιά τήν εὐκολία μέ τήν ὁποία υἱοθετοῦν, μέ μαθηματική συνέπεια, μιά ἀπό τίς σκληρότερες ψυχροπολεμικές στάσεις μόλις ἀνακύψει θέμα σοσιαλισμοῦ (ὅπως προσφάτως στήν πραγματικά νοσηρή κάλυψη τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Γκορμπαςώφ στήν Κούβα τό 1989, ὅταν συνέκριναν τόν Φιντέλ μέ τόν Φερδινάνδο Μάρκος). Ὅσο γιά τόν τυχόν ἰδιαίτερον πολιτικό ρόλον τῶν μεταμοντέρνων μέσων, ἔχει πλέον ἐδῶ καί καιρό διαφανεῖ (ἐνίοτε μέ τή μορφή τῆς λεγόμενης τρομοκρατίας) ὡς ἕνα ἀπό τά σπάνια ὅπλα πού διατίθενται γιά μειοψηφίες στερούμενες ἰσχύος ἢ γιά ὑποομάδες, ὅσες κατόρθωσαν νά περάσουν μέ ἐπιτυχία τήν προηγμένης τεχνολογίας διαδικασία ἐπιλογῆς. Ὁ κόσμος πράγματι φαίνεται σχετικά λιγότερον βίαιος (ἂν μπορεῖ νά μετρηθεῖ κάτι τέτοιο) ἀπ' ὅ,τι ἦταν τόν καιρό τοῦ Χίτλερ, κατὰ πόσον μᾶλλον ἀπ' ὅ,τι ἦταν ἐπὶ ἀστικοῦ ἔθνικοῦ κράτους τόν 19ο αἰῶνα ἢ ἐπὶ φεουδαλικῆς ἀπολυταρχίας τύπου ancien régime (μέ τίς δημόσιες ἐκτελέσεις πού τόσο συγχينوῦσαν τόν Φουκῶ). Παρ' ὅλ' αὐτά, ἀκόμα καί ἂν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τή γένεση αὐθεντικῶν ἐργαλείων βασιανισμοῦ ὑψηλῆς τεχνολογίας, ἡ πολιτική τῶν ΜΜΕ ἀποδεικνύεται ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑποκαταστήσει τήν πολιτική καθ' ἑαυτή: ἡ εἰκόνα πού κυκλοφορεῖ παράνομα στό ἐξωτερικό ἢ οἱ εἰδήσεις πού διέρρευσαν πέφτουν ἀμέσως στό ἄγνοον κενό τοῦ ἐξαντλημένου θέματος καί

27. Βλ., ὅμως, καί τό 8γδοο κεφάλαιον (τῆς πρωτότυπης ἔκδοσης).

τῶν πληκτικῶν πηχυαίων τίτλων, ἐκτός ἐάν μέσα ἀπό τήν ἀσκησιμότητα μέ ἄλλα μέσα ἢ «εἰκόνα τοῦ ἄλλου» κινητοποιήσῃ τῆς κλασσικῆς δυνάμει λαϊκῆς ὑποστήριξης καί πίεσης ἢ συμμαχιῶν καί ἐπιφέρει μιά ὑγιέστερη συνειδητοποίηση τῶν συμφερόντων τους ἀπό τῆς καταπιεζόμενης μερίδος τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τό τέλος τῆς «ιδιωτικῆς ζωῆς», μέ τήν ἔννοια τοῦ σέξ καί τῆς βίας, καί ἡ ἐκπληκτική διεύρυνση αὐτοῦ πού ἀκόμα μπορούμε νά ἀποκαλοῦμε «δημόσια σφαίρα» προκαλεῖ, στό βαθμό πού θέλουμε νά καταδηλώσουμε τό «δημόσιο» μέ ὅλες τῆς σημασίες τοῦ ὅρου, μιά τρομακτική διεύρυνση τῆς ἰδίας τῆς ιδέας τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἀπό τήν ἀποψη τῶν ὧσων προτιθέμεθα νά «κατανοήσουμε» (δύχως κατ' ἀνάγκην νά τά υἱοθετήσουμε) καί νά μὴν ἀποκλείσουμε ἀπό τό πεδίο τῆς ὁρατότητάς μας ὡς «παράλογα» ἢ ἀκατανόητα ἢ στερούμενα κινήτρων ἢ ψυχοπαθῆ ἢ νοσηρά.

Θά πρέπει, ἐπίσης, νά σημειωθεῖ ἐν τέλει σχετικῶς μέ τά ΜΜΕ ὅτι δέν κατόρθωσαν νά πραγματοποιήσουν τήν ὑπαρξή τους: δέν ἔφτασαν νά ταυτιστοῦν μέ τήν ἰδια τους τήν «ἔννοια», ὅπως θά ἔλεγε καί ὁ Χέγκελ, ὁπότε καί προστίθενται στόν ἀτέλειωτο κατάλογο τῶν «ἡμιτελῶν προϊόντων» τοῦ μοντέρνου καί τοῦ μεταμοντέρνου, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τόν εὐφημισμό τοῦ Χάμπερμας. Αὐτό πού ἔχουμε καί ἀποκαλοῦμε σήμερα «ΜΜΕ» δέν εἶναι ἀκριβῶς ΜΜΕ ἢ τουλάχιστον δέν ἔγιναν ἀκόμα, καθὼς καταδεικνύει ἓνα ἀπό τά πύθελωτα ἐπεισόδια τῆς ἱστορίας τους. Γιά τή σύγχρονη βορειοαμερικανική ἱστορία, βεβαίως, ἡ δολοφονία τοῦ Τζ. Φ. Κέννεντυ ὑπῆρξε γεγονός μοναδικῆς σημασίας καί ἓνας ἀπό τοὺς βασικοὺς λόγους εἶναι ὅτι ἡ ἀντίστοιχη ἐξαιρετικὴ συλλογικὴ ἐμπειρία (ἐπικοινωνιακῆς φύσεως, τύπου ΜΜΕ) ἀσκήσῃ τόν κόσμον σέ νέους τρόπους ἀνάγνωσης τέτοιων γεγονότων.

Θά ἦταν ἀσφαλῶς ὑπεραπλούστευση νά ἐρμηνεύσουμε αὐτόν τόν ἐξαιρετικὸ ἀντίκτυπο βάσει τῆς δημόσιας θέσης τοῦ Κέννεντυ καί μόνον. Ἀντίθετα, τά δεδομένα ὑποδεικνύουν ὅτι σωστότερο θά ἦταν νά θεωρήσουμε ὅτι ἡ δημόσια διάστασή του μετὰ τό θάνατό του συλλαμβάνεται καλύτερα ἀντιστρέφοντας τήν προβληματική, ὡς ἡ προβολή, δηλαδή, μιᾶς νέας συλλογικῆς ἐμπειρίας πρόσληψης. Ἐχεῖ ἐπανεὶλημμένως σημειωθεῖ τό γεγονός ὅτι ἡ προσωπικὴ δημοτικότητα τοῦ Κέννεντυ καί τό κύρος του ἦταν σέ κάμψη τήν ἐποχὴ τοῦ θανάτου του. Ἐκεῖνο πού σπανιότερα σημειώνεται εἶναι ὅτι τό συγκεκριμένο γεγονός σηματοδοτοῦσε συνάμα τήν ἐνηλικίωση τῆς ὁλῆς

κουλτούρας τῶν μέσων ἐπικοινωνίας, ὅπως μορφοποιήθηκαν στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '40 καί στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '50. "Εξαφνα, καί γιά ἐλάχιστο χρονικό διάστημα (πού διήρκεσε, ὡστόσο, κάμποσα μεγάλα εἰκοσι-τετράωρα), ἡ τηλεόραση ἔδειξε τί μπορούσε πράγματι νά κάνει καί τί πραγματικά σήμαινε — συγχρονιστική νέα ἐπίδειξη συγχρονικότητας καί ἐπικοινωνιακῆς κατάστασης πού συνιστοῦσε διαλεκτικό ἄλμα σέ σχέση μέ ὅτι-δήποτε μπορούσε κανεῖς νά ὑποφιαστεῖ μέχρι τότε. Κατοπινὰ γεγονότα τοῦ εἶδους συνελήφθησαν πλέον μέ ἀπλές μηχανικές τεχνικές (ὅπως οἱ στιγμιαῖες ἀναμεταδόσεις τῆς ἀπόπειρας κατά τοῦ Ρήγκαν ἢ τῆς καταστροφῆς τοῦ «Τσάλεντζερ», ὅπου τό πρότυπο τῶν διαφημιστικῶν σπὸτ λειτούργησε μεθοδευμένα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀναίρεσης τοῦ περιεχομένου τῶν γεγονότων). Ὡστόσο, αὐτό τό ἀρχικό γεγονός (πού θά μπορούσε καί νά μὴν ἔχει τὴ συναισθηματικὴ φόρτιση τοῦ θανάτου τοῦ Ρόμπερτ Κέννεντυ ἢ τοῦ Μάρτιν Λούθερ Κίγγκ ἢ τοῦ Μάλλκολμ Χ) ἔδωσε τὴ δυνατότητα νά ρίξουμε μιὰ «οὐτοπικὴ ματιά» σέ κάτι σάν συλλογικὸ ἐπικοινωνιακὸ πανηγύρι, τοῦ ὁποῖου ἡ λογικὴ καί ἡ ὑπόσχεση εἶναι, κατά βάση, ἀσυμβίβαστες μέ τὸν ἀντίστοιχο τρόπο παραγωγῆς. Ἡ δεκαετία τοῦ '60, πού θεωρεῖται συχνά ἡ στιγμὴ τῆς τροπῆς τοῦ παραδείγματος πρὸς τό γλωσσικὸ καί τό ἐπικοινωνιακὸ, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ξεκινάει μέ τό θάνατο αὐτό, ὅχι λόγω τῆς ἀπώλειας ἢ τῆς δυναμικῆς τοῦ συλλογικοῦ πένθους ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν (ὅπως καί ὁ Μάης τοῦ '68 ἀργότερα) ἐνὸς σὸς ἐπικοινωνιακῆς ἔκρηξης, τό ὁποῖο δὲν μπορούσε νά ἔχει εὐρύτερες συνέπειες μέσα στὰ ὅρια τοῦ δεδομένου συστήματος· σημάδεψε, ὅμως, ἀνεξίτηλα τό νοῦ μέ τὴ ματιά αὐτὴ στὴν ἐμπειρία τοῦ ριζικὰ διάφορου, ὅπου ἡ συλλογικὴ ἀμνησία ἐπιστρέφει ἀσυναίσθητα μέσα ἀπὸ τὴ λήθη πού τὴ σκέπασε, νομίζοντας ὅτι γλείφει τὰ συναισθηματικὰ της τραύματα, ἐνῶ στὴν πραγματικότητά γυρεῖ νά ἐπινοήσῃ μιὰ νέα οὐτοπία.

Καθόλου περίεργο, λοιπόν, τό γεγονός ὅτι ἡ μικρὴ ὁθόνη ἀποζητάει μιὰ ἀκόμα εὐκαιρίαν ἀναγέννησης μέσα ἀπὸ τό σὸς τῆς βίας. Καί καθόλου περίεργο ὅτι ἡ ἀμβλυμένη μετέπειτα ζωὴ τῆς προσφέρεται γιὰ νέους σημειωτικoὺς συνδυασμούς καί προσθετικοῦ τύπου συμβιώσεις παντὸς εἶδους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ γάμος μέ τὴν ἀγορὰ φαντάζει ὡς ἡ πλέον χαρίεσσα καί ἐπιτυχημένη.

7

Δημογραφίες του μεταμοντέρνου

Ὡστόσο, ὁ λαϊκισμός τῶν μέσων ἐπικοινωνίας ὑποδεικνύει ἕναν βαθύτερο προσδιοριστικό παράγοντα, περισσότερο ἀφηρημένο καί, τήν ἴδια ἀκριβῶς στιγμή, περισσότερο συγκεκριμένο — καθ' ὅτι πρόκειται γιά στοιχεῖο οὐσιωδῶς ὕλιστικῆς χαρακτῆρα, στό βαθμό ἀκριβῶς πού συνιστᾷ σκάνδαλο γιά τήν ἀνθρώπινη σκέψη, ἡ ὁποία τό ἀποφεύγει ἤ τό παραχώνει σάν ὑδραυλική ἐγκατάσταση. Τό νά μιλάμε γιά τό ρόλο τῶν μέσων ἐπικοινωνίας σέ οἰκουμενικό ἐπίπεδο, θέτοντας τό θέμα μέ ὅρους πού παραπέμπουν κατ' οὐσίαν στό σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, δηλαδή στόν περιορισμό τῆς δημόσιας κρατικῆς βίας διά μέσου τῆς ἀναλαμπῆς μιᾶς πληροφόρησης παγκόσμιων διαστάσεων, συνιστᾷ μάλλον ἀντιστροφή τῶν πραγμάτων. Διότι ἡ αἰσθησις τῆς ἀλλαγῆς ἐποχῆς μπορεῖ κάλλιστα νά ἀποδοθεῖ μέ τούς ὅρους μιᾶς νέας μορφῆς αὐτοσυνειδητῆς τῶν λαῶν τοῦ κόσμου, μετά τό μεγάλο κύμα τῆς ἀποαποικιοποίησης καί τῶν ἐθνικοαπελευθερωτικῶν κινημάτων τῶν δεκαετιῶν τοῦ '60 καί τοῦ '70. Ὅποτε ἡ Δύση αἰσθάνεται ὅτι ἀπροσδόκητα, δίχως τίποτα νά τό ἔχει προαναγγελεῖ, βρίσκεται ἀντιμέτωπη μέ μιᾶ ὁλόκληρη σειρά αὐθεντικῶν ἀτομικῶν καί συλλογικῶν ὑποκειμένων, τά ὁποῖα δέν ἦταν παρόντα προηγουμένως ἢ δέν ἦταν ὁρατά διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ ἢ — γιά νά χρησιμοποιήσουμε τή μεγαλοφυῆ ἐννοιολογική σύλληψη τοῦ Κάντ — ἦταν ἀκόμα ἥσσονα καί ὑπό κηδεμονίαν. Τά τυχόν κοινότοπα στοιχεῖα μιᾶς τέτοιας σύλληψης τῆς οἰκουμενικῆς πραγματικότητος (ὅπως τή βλέπουμε παντοῦ, ἀπό τίς συλλογές γραμματοσήμων μέχρι τά προγράμματα σπουδῶν τῆς ἀγγλικῆς φιλολογίας) καταλογίζονται βέβαια καταφρονητικά στό θεατή, ἀλλά ἡ σημασία αὐτοῦ πού «αἰσθάνεται» ἡ Δύση εἶναι δεδομένη. Ἰδού, ἐπὶ παραδείγματι, πῶς ἕνας ριζοσπάστης συγγραφέας —τόν ὁποῖο, ὅπως θά φανεῖ ἀμέσως παρακάτω, ἔχουμε ἰδιαίτερους λόγους νά ἀναφέρουμε— ἀποδίδει μέ ἐξαιρετικά μελανά χρώματα τήν ὅλη ὑπόθεση: «Δέν πᾶνε καί πολλά χρόνια πού ὁ πληθυσμός τῆς Γῆς ἀριθμοῦσε περί τούς δύο χιλιάδες ἑκατομμύρια κατοίκους: πενταχόσια ἑκατομμύρια ἀνθρώπους καί χιλιά πενταχόσια ἑκατομμύρια ἰθαγενεῖς. Οἱ πρῶτοι κατεῖχαν τόν κόσμο· οἱ ἄλλοι εἶχαν ἀπλῶς δικαίωμα χρήσης του». ²⁸ Τό σχῆμα πού χρησιμοποιεῖ ὁ Σάρτρ

28. J. P. Sartre, «Πρόλογος» στό Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth* (Τῆς γῆς οἱ κολασμένοι), μετάφρ. Constance Farrington, Νέα Ὑόρκη 1963, σ. 7.

σαρκάζει τόν ευρωπαϊκό ρατσισμό, τήν ίδια άκριβώς στιγμή πού άγγίζει τά ιστορικά θεμέλια τής άντικειμενικότητάς του ως ιδεολογικής αύταπάτης (μόνο μετά τήν άποαποικιοποίηση και τά έπακόλουθά της οι ίθαγενείς άναφάνηκαν ως όντως «άνθρώπινα όντα») και προϋποθέτει μιá όρισμένη φιλοσοφία του ύποκειμένου και τής άναγνώρισης του άλλου, ή όποία τόν φέρνει πολύ κοντά στόν Φανόν: ή έμφαση άποδίδεται όχι τόσο στό άδρανές γεγονός τής ύπαρξής μου ως ύποκειμένου όσο στη δραστική και ένεργητική, βίαιη χειρονομία, μέσω τής όποιας ύποχρεώνω σέ άναγνώριση τής ύπαρξής μου και τής κατάστασής μου ως ανθρώπινου ύποκειμένου. 'Ο παλιός έγγελιανός μύθος του κυρίου και του δούλου —γνωστός πλέον όσο και οι αιώπειοι— διαφαίνεται μέσα από τή φιλοσοφία αύτή ως άρχέτυπο, άποδεικνύοντας γιά μιá άκόμη φορά τήν άξία του ως έρμηνείας όχι τής ίδιας τής επανάστασης ή τής άπελευθέρωσης όσο των συνεπειών τους, από τήν άποψη τής εμφάνισης νέων ύποκειμένων — νέων ανθρώπων, δηλαδή άλλων ανθρώπων, οι όποιοι, κατά κάποιο τρόπο, άπουσίαζαν έως τώρα, όσο και άν τά σώματα και οι ζωές τους γέμιζαν τίς πόλεις μέ μιá ύλικότητα κάθε άλλο παρά πρόσφατη. Οι έξελξεις αυτές στο πεδίο των μέσων επικοινωνίας μοιάζουν πλέον νά κινητοποιούν αυτό πού ό Χάμπερμας άποκαλεί «δημόσιο πεδίο», λές και οι άνθρωποι αυτοί δέν συμπεριλαμβάνονταν σ' αυτό προηγουμένως, δέν φαίνονταν μέσα του, δέν ήταν, έν πάση περιπτώσει, δημόσιοι, παρά δημοσιοποιήθηκαν μέσα από τόν καινούργιο τρόπο ύπαρξής τους ως άναγνωρισμένων ή παραδεδεγμένων ύποκειμένων. Μέ άλλα λόγια, δέν ήταν μόνο τά περίσσια καλώδια και οι λυχνίες Klieg, τό φορητό τηλεοπτικό συγγείο και ή άπρόοπτη παρουσία των ρεπόρτερ τής Δύσης σέ μέρη «ξεχασμένα και από τόν Θεό» ήταν, πάνω άπ' όλα, μιá νέου τύπου «ορατότητα» των ίδιων των «άλλων», οι όποιοι καταλαμβάνουν τή δική τους σκηνή —ένα είδος αυτόκλητου κέντρου— και ύποχρεώνουν νά στραφεί ή προσοχή επάνω τους μέσα άκριβώς από τή φωνή τους και τό γεγονός ότι μιλούν, τό όποιο —πάνω και πέρα από τήν παλιά εκείνη συγκεκριμένη πράξη φυσικής βίας του Φανόν— γίνεται, γιά μιá γενιά μέ γλωσσική συνείδηση, ή πρωταρχική πράξη βίας μέ τήν όποία επιβάλλεται στην προσοχή του άλλου. *Que de royaumes nous ignorent.** Μά μήπως δέν πρόκειται, άκριβώς, γιά έναν οικουμενικό τοπικισμό, πού προσκρούει έκπληκτος στην ύπερπλήρη κοινοτοπία τής καθημερινής ζωής άλλων τόπων και άλλων πλανητών;

* Γαλλικά στο πρωτότυπο: «Πόσα άλήθεια βασίλεια μās άγνωστίν!» (Σ.τ.Μ.)

Δέν είναι άραγε οί μεγάλειώδεις αὐτές ἀνακαλύψεις οἰκουμενικά ἀνάλογα τῆς νεόκοπης φιλελεύθερης ἀνοχῆς τῶν μέσων ἐπικοινωνίας, τά ὅποια, μετά τή δεκαετία τοῦ '60, ξεσκόνισαν τίς ἀτζέντες τους καί τίς ἀνανέωσαν μέ τίς διευθύνσεις τῶν προσφάτως ἀναγκωρισμένων καί κατασκαρμμένων μειονοτήτων καί νεοεθνοτήτων; Διότι, ὅπως ἤδη ὑποδείξαμε, τό φαινομενικό ἐγκώμιο τῆς διαφορᾶς, εἴτε στό ἐγχώριο ἐπίπεδο εἴτε σέ οἰκουμενική κλίμακα, συγκαλύπτει στήν πραγματικότητα τή νέα καί περισσότερο θεμελιώδη ταυτότητα πού προϋποθέτει. "Ο,τι καί ἂν εἶναι ἡ νέα φιλελεύθερη ἀνοχή, σίγουρα δέν ἔχει σχεδόν τίποτα νά κάνει μέ τό ἐκθεσιακοῦ τύπου ἐξωτικό φάσμα τῶν ἐμβλημάτων τῆς ἀνθρώπινης οἰκογένειας, μέσα ἀπό τό ὅποιο οἱ δυτικές ἀστικές τάξεις καλοῦνταν νά καταδείξουν τή βαθύτερη ἀνθρώπινη συγγένειά τους μέ τούς Βουσμάνους καί τούς Ὅττεντότους, μέ γυμνόστητες νησιωτοπούλες ἢ ἰθαγενεῖς χειροτέχνες καί ἄλλους τύπους τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ βασιλείου πού μικρές πιθανότητες ἔχουν νά σέ ἐπισκεφθοῦν ὡς τουρίστες. Τό θέμα εἶναι ὅτι οἱ καινούργιοι ἄλλοι ἔχουν τουλάχιστον τόσες πιθανότητες νά σέ ἐπισκεφθοῦν, ὅσες καί οἱ κανονικοί μετανάστες ἢ οἱ γκασταρμπάιτερ. Καί στό βαθμό αὐτό ἀκριβῶς εἶναι περισσότερο «σάν κι ἐμᾶς» ἢ, τουλάχιστον, «ὅμοιοι μας» ἀπό ποικίλες ἀπόψεις, τίς ὁποῖες οἱ νέες ἐσωτερικευμένες κοινωνικές συνήθειες —ἡ ὑποχρεωτική κοινωνική καί πολιτική ἀναγνώριση τῶν «μειονοτήτων»— μᾶς βοηθοῦν νά ἀναγκωρίσουμε στήν ἐξωτερική μας πολιτική. Ἡ ἰδεολογική αὐτή ἐμπειρία περιορίζεται ἴσως στίς ἐλίτ τοῦ Πρώτου Κόσμου (πράγμα τό ὅποιο καθόλου δέν θά ἀπέκλειε δραματικές καί ἀνυπολόγιστες συνέπειες γιά ὅλους τούς ἄλλους): ἕνας ἀκόμα λόγος γιά νά καταγραφεῖ τό φαινόμενο μέσα στό πλαίσιο τοῦ μεταμοντέρνου, ὅπου καί ἐμφανίζεται μέ τήν —κάπως χυδαιότερη ἢ ὑλικότερη, ὅπως τό ἔθεσα ξεκινώντας— μορφή τῆς ἀπλῆς δημογραφίας. Ὑπάρχουν σήμερα περισσότεροι ἄνθρωποι καί τό γεγονός αὐτό ἔχει συνέπειες πού ὑπερβαίνουν τήν ἑλλειψη ἀνερσίας στό χωρο ἢ τό φάσμα τῶν περιοδικῶν ἐλλείψεων ἀγαθῶν πολυτελείας.

Πρέπει νά ἐρευνήσουμε τήν πιθανότητα νά ὑπάρχει, στό πλαίσιο αὐτοῦ πού κάποτε ἀποκαλούσαμε, παραδόξως, σφαῖρα τῆς ἠθικῆς, κάτι λίγο ὡς πολύ ἀντίστοιχο μέ τόν ἱλιγγο πού αἰσθάνεται τό συγκεκριμένο σῶμα μέσα στό πλῆθος: τό προαίσθημα ὅτι ὅσο περισσότερους ἄλλους ἀνθρώπους ἀναγνωρίζουμε, νοητά ἔστω, τόσο πιό ἰδιόρρυθμα ἐπισφαλῆς καθίσταται ἡ δική μας, μοναδική καί ἀσύγκριτη μέχρι τοῦδε, συνείδηση «ἐαυτοῦ». Τό πράγμα δέν ἀλλάζει, βεβαίως, οὔτε καί προικιζόμαστε ξαφνικά μέ κανενός εἶδους μεγαλύτερη μέθεξη (μέ τήν ἀείμνηστη φιλοσοφική σημασία τοῦ sympathy)

γιατί τούς όλοένα καί πιό πολυάριθμους άλλους, μέ τούς όποίους, στήν πραγματικότητα, συμπάσχουμε προσωπικά όλοένα καί λιγότερο. Ἀντίθετα, αὐτό πού συμβαίνει ὑποσχάπτεται μιά ψευδή συνειδησηή ἡ ἰδεολογική αὐταπάτη ἐξαιρετικά θεμελιώδους σημασίας: φτάνουμε στό σημείο ὅπου προβλέπουμε τήν ἐπερχόμενη κατάρρευση ὄλων τῶν ἐσωτερικῶν νοητικῶν ἀμυντικῶν μηχανισμῶν μας, καί ἰδιαίτερα τῶν ἐκλογικεύσεων τῶν προνομίων καί τοῦ οἰονεῖ φυσικοῦ ναρκισσισμοῦ μας ἡ τῆς ἐγωλατρείας μας (ἀσύλληπτες χρυσταλλικές δομές ἡ κοραλλένια μορφώματα, ἀπόβλητα αἰώνων). Ἡ φοβία αὐτή εἶναι ἀσφαλῶς ὁ φόβος ἐνός φόβου, ἡ αἴσθηση τοῦ ἐπερχομένου τῆς κατάρρευσης μᾶλλον παρά τό ἴδιο τό γεγονός, ὁ τρόμος μιᾶς ἐπικείμενης ἀνωνομίας. Μὲ βάση τή φοβία αὐτή μποροῦμε νά ἐρμηνεύσουμε πολιτικές ἀπόψεις καί ἀντιδράσεις, ὅσο κι ἂν, τίς περισσότερες φορές, ἐλέγχεται μέ τή συγκεκριμένη ἐκείνη μορφή τῆς κατάνυξης πού λέγεται λησμονία καί ἀμνησία, μέ τήν αὐταπάτη τῆς ἀρνήσης τῆς γνώσης καί τήν προσπάθεια καταβύθισης σέ ἕνα όλοένα καί βαθύτερο οἰκειοθελές ἀθέλητο, μέ μιά συστηματική ἀπόσπαση προσοχῆς. Μιά τέτοια ὑπαρξιστική ὑπόθεση θά μπορούσε νά ἀνιχνεύσει ὅλα ὅσα καθιστοῦν τή δημογραφία ὕλισμό ἡ μᾶλλον νέα διάσταση καί νέο εἶδος ὕλισμοῦ: δέν εἶναι ὁ ὕλισμός τῶν συγκεκριμένων ἀτομικῶν σωμάτων (ὅπως στόν μηχανιστικό ἀστικό ὕλισμό ἡ τόν θετικισμό), καθ' ὅτι ἡ πολλαπλότητα τῶν σωμάτων, ὅσο καί ἂν δέν σημαίνει συγχώνευση σέ τερατώδη συλλογική ὑπερφυσική οὐτότητα, ἀνάγει τήν περίφημη παρουσία τοῦ ἀτομικοῦ σώματος σέ τετριμμένη ὑπόθεση βιολογικῆς ἐξέλιξης· μά δέν εἶναι οὔτε ὁ ὕλισμός τῶν «πραγματικῶν, συγκεκριμένων ἀτόμων» τοῦ Μάρξ (ἐκεῖνων πού ἔγιναν ἡ βάση γιά τό διαβόητο «ἐμεῖς» τῆς Γερμανικῆς ἰδεολογίας), ἐφ' ὅσον τά ἄτομα αὐτά ἀποπνέουν ἀκόμα προσωπικές ταυτότητες καί ὀνόματα — ἀκόμα καί οἱ ἐργάτες τῆς μαζικῆς παραγωγῆς μοιάζουν νά ἀπέχουν πολύ ἀπό τή δημογραφία, τείνοντας διαρκῶς νά ὀδηγήσουν ἡ νά ὀδηγηθοῦν πίσω στόν «ἀνθρωπισμό». Παρ' ὅλ' αὐτά, τά συγκεκριμένα ἄτομα τοῦ Μάρξ στήριζαν ἕνα εἶδος ὕλισμοῦ, μέ τήν αὐστηρή ἔννοια ὅχι ἐνός ὕλιστικοῦ συστήματος ἀλλά μιᾶς νοητικῆς διεργασίας ὕλιστικῆς ἀνατροπῆς καί ἀπομυθοποίησης — μόνου κριτηρίου μέ βάση τό ὅποιο ἀναγνωρίζουμε τόν ὕλισμό καθ' ἑαυτόν. Ὅμως, τό ἐγχείρημα τοῦ Μάρξ, ὅπως μαρτυρεῖ τό ἄμεσο πλαίσιο τοῦ (ἀλλά καί ἡ ἐννοιολογική συγκρότηση καί ἐμβέλειά του) ἔχει ὡς στόχο τοῦ τούς ἰδεαλισμούς διαφόρων γνωστικῶν περιοχῶν (ὅχι στήν «ἱστορία τῶν ἰδεῶν» ἡ τήν ἰδεολογία τῶν ἐπιστημῶν ἡ ἄλλες ἐγελιανοῦ τύπου διστορικές συνέχειες μορφῶν καί στοχασμῶν,

παρά συγκεκριμένους ανθρώπους στην υπερπλήρη, πολύ περισσότερο συγχρονική, ιστορία τους). 'Η ύλιστική αντιστροφή που ἐνέχει ἡ δημογραφία²⁹ τραβάει τό ἔδαφος κάτω ἀπό τὰ πόδια αὐτῆς τῆς ἀνθρωπομορφικῆς ἀκόμα ιστορίας ἀλλά τό ὑποκαθιστᾷ ὄχι τόσο μέ στατιστικοῦ τύπου σύνολα ὅσο μέ τήν ἀπλή φυσική ιστορία. Δέν εἶναι τόσο τό περιεχόμενο τῆς ιστορικῆς ὀπτικῆς τοῦ νέου αὐτοῦ παραδείγματος (τό ὁποῖο παραμένει ἀναπαράσταση καί ἄρα ὑπόκειται στά σχήματα καί στήν ἐκμετάλλευση τῶν ποικίλων ἰδεολογιῶν) ὅσο ἡ ἐπήρεια τῆς ἀναστροφῆς καθ' ἑαυτῆς πού μᾶς φέρνει, πρὸς τό παρόν, κατευθεῖαν ἀντιμέτωπους μέ μιά μὴ ἀνθρωπομορφική, βλέπε οἶονεῖ ἀπάνθρωπη ἢ μὴ ἀνθρώπινη πραγματικότητα, τήν ὁποία ἀδυνατοῦμε νά ἀφομοιώσουμε νοητά. 'Η δημογραφία, νοούμενη ὡς διάσταση τοῦ ὕλισμοῦ, τείνει διαρκῶς νά ἀπαλείφει σχεδόν ὁλοκληρωτικά τὰ ἴδια τῆς τᾶ ἰδεολογήματα ἢ τίς ἀναπαραστάσεις τῆς (ἰδίως ἐκεῖνα πού θεματοποιοῦνται γύρω ἀπό τόν πυρήνα μιᾶς «ἐννοίας» τῆς ὕλης).

Κάμποσοι στοχαστές ἔχουν συναρτήσει τῇ διεύρυνση αὐτῇ τοῦ κατοικημένου σύμπαντος μέ ριζικές ἐπιπτώσεις στό πεδίο τῆς κουλτούρας, ἡ ἔχουν ἀποδώσει, ἐπὶ παραδείγματι, τήν ἴδια τήν τυποποίηση καί τήν «ἀπίστευτη διάβρωση τῶν περιγραμμάτων» πού ἐπέφερε ὁ μοντερνισμός ὡς κίνημα οἰκουμενισμοῦ σέ κάτι πού συνίσταται στό

«ἀκατασίγαστο μέλημα τοῦ κενοῦ πού ἀναφύεται ἀπρόβλεπτα μεταξύ τῆς ὅποιας ἐλάχιστης ἐκδήλωσης τῆς καθημερινῆς ζωῆς καί τῶν ἀπείραντων ἐκτάσεων τοῦ χρόνου καί τοῦ τόπου, μέσα στίς ὁποῖες τό κάθε ἄτομο διαδραματίζει τό ρόλο του. Καί ἐννοῶ ἐδῶ τό παράλογο τῆς ἀξίωσης τοῦ ὁποιοῦδήποτε συγκεκριμένου προσώπου νά ἐκληφθεῖ σοβαρά τό "ἀγαπῶ" ἢ τό "πονᾶω" του, ὅταν ἀναλογίζεται κανείς τό ὑπόστρωμα τῶν δισεκατομμυρίων πού ἔζησαν καί πέθαναν, ζοῦν καί πεθαίνουν καί, κατὰ πάσα βεβαιότητα, θά ζήσουν καί θά πεθάνουν.

29. 'Η ρηξικέλευθη ἐπένταξη τοῦ δημογραφικοῦ ζητήματος στή μαρξιστική προβληματική (σὴν ὁποία βάριαινε μέχρι τότε τό παράδειγμα τῶν ἐπιθέσεων τοῦ Μάρξ κατὰ τοῦ Μάλθους) πραγματοποιήθηκε ἀπό τήν κλασική πλέον μελέτη τοῦ Wally Secombe «Marxism and Demography» (Μαρξισμός καί δημογραφία) στό *New Left Review*, 137, 'Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1983, σ. 22-47. Βλέπε καί τὰ σχόλιά μου στήν ἀντιληψή τοῦ 'Αντόρνο περὶ φυσικῆς ἱστορίας στό *Late Marxism: Adorno, or, the Persistence of the Dialectic* ('Υστερος μαρξισμός: 'Αντόρνο ἢ ἡ ἐπιμονή τοῦ διαλεκτικοῦ), Λονδῖνο 1990.

Ἡ αἴσθησις αὐτὴ ὀξύνθηκε μέσα μου κατὰ τὴ σχεδὸν τυχαία συγκυρία τῆς ἀποστολῆς μου στοῦ ἐξωτερικοῦ, μετὰ τὴν ἀποφοίτησή μου ἀπὸ τὸ Γαίηλ τὸ 1920, προκειμένου νὰ σπουδάσω ἀρχαιολογία στὴν Ἀμερικανικὴ Ἀκαδημία τῆς Ρώμης. Κάναμε ἐπιτόπιες ἐρευνες τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ παίρναμε ἐνίοτε μέρος σὲ ἀνασκαφές. Ἀπαξ καὶ κατέβασες τὴ σκαπάνη πού ἀποκάλυψε τὴ στροφή ἐνὸς δρόμου θαμμένου ἐδῶ καὶ τέσσερις χιλιάδες χρόνια, ὁ ὁποῖος κάποτε ἦταν πολυσύχναστη ἀρτηρία, δὲν μπορεῖς πλέον νὰ παραμείνεις ὁ ἴδιος. Βλέπεις τὴν Τάϊμς Σκουαίαρ καὶ φαντάζεσαι ἓνα μέρος γιὰ τὸ ὁποῖο κάποτε οἱ ἐπιστήμονες θὰ λένε: "Κάτι σὰν δημόσια πλατεία πρέπει νὰ ὑπῆρχε στοῦ σημείου αὐτοῦ".³⁰

Ἡ μαρτυρία αὐτή, ὡστόσο, παραμένει κατ' οὐσίαν μαρτυρία μοντέρνα, ἡ ὁποία στρέφει τὰ ἀποτελέσματα καὶ τίς συνέπειες τῆς δημογραφικῆς ἐμπειρίας στὴν κατεύθυνση τῆς ἀφαίρεσης καὶ τῆς οἰκουμενικοποίησης — συναρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὴ διάζευξη σημείου καὶ ἀναφορᾶς πού χαρακτηρίζει τὸ μοντέρνο, μὲ τὴν προοπτικὴ ἐνός «ἀνοιχτοῦ ἔργου» ἐλεύθερα ἀνακωδικοποιούμενου καὶ ἐντασσόμενου στοῦ πλαίσιο τῶν ποικιλιῶν διάσπαρτων ἀναγνωστῶν ἢ θεατῶν τῶν ἱμπεριαλιστικῶν κρατῶν τοῦ τέλους τοῦ δέκατου ἑντατοῦ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. Διατυπώνει μιά πολεμικὴ πού στρέφει ὅλως ἰδιαίτερος τὰ βέλη της κατὰ τῆς ἐπέλασης τοῦ συγκεκριμένου ἐξοπλισμοῦ τῆς ρεαλιστικῆς καὶ νατουραλιστικῆς σκηνῆς, μὲ τίς ἡμερομηνίες της καὶ τίς καιρικὲς της συνθήκες, ἓνα «ἐδῶ καὶ τώρα» ἀγκιστρωμένο στίς ἐφημερίδες τοῦ ἐμπειρικοῦ ἐθνικοῦ χρόνου. Ἀλλὰ ἡ ἐπακόλουθη μεταμοντέρνα ἀντίδραση στὴν ἀφαίρεση καὶ τὴν ὑφολογία τοῦ μοντερνισμοῦ —οἱ ὁποῖες ἔρχονταν μὲ τὴ σειρά τους ὡς ἀνταπάντηση στὰ ἀνόητα κομφοτεχνήματα καὶ στίς ἐφημερες ἐκλάμψεις ἐνός ἐπουσιώδους ἀτομικισμοῦ— σηματοδοτεῖ μιά «ἐπιστροφή στοῦ συγκεκριμένου», μὲ μιά διαφορὰ: ὁ σχιζοφρενὴς νομιναλισμὸς τῆς ἐμπεριέχει τὰ ἐρείπια καὶ τὰ χαλάσματα ὧν αὐτῶν —τόπων, κυρίων ὀνομάτων καὶ τὰ σχετικὰ— δίχως τὴν προσωπικὴ ταυτότητα ἢ τὴ χρονικὴ καὶ ἱστορικὴ ἐξέλιξη, τὴ συνοχὴ τῆς κατάστασης καὶ τὴ λογικὴ της (ἔστω καὶ ἀπεγνωσμένη), ὅλα ὅσα ἔδιναν στὸν ἀστικό ρεαλισμὸ τὴν ἔνταση καὶ τὴν ὑπόστασή του. Ἴσως μάλιστα ἔχουμε ἐδῶ τὴν ἀντιστροφή τῆς περὶ φημῆς ἐγγελιανῆς λογικῆς τριάδας —συγκεκριμένο, οἰκουμενικότητα

30. Συνέντευξη μὲ τὸν Θόρντον Γουάιλντερ στοῦ *Paris Review*, 15, 1957, σ. 51.

άτομικότητα (ή ιδιαιτερότητα) — μέ την έννοια μιᾶς ἱστορίας ὅπου τό συγκεκριμένο καί άτομικό προηγούνται, ἔπεται τό σύστημα τῆς καταπίεσης καί τέλος ἔρχεται ὁ καταταμαχισμός σέ πληθώρα ἐμπειρικῶν χαρακτηριστικῶν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ διάχυση πού συνεπιφέρει ἡ δημογραφία εἶναι ἕνα ἐπιπλέον, καθ' ὅλα ἰδιαίτερο καί ἴσως μάλιστα ἰδιαζόντως μεταμοντέρνο σύμπτωμα, τό ὁποῖο καθίσταται πρωτίστως αἰσθητό στό πεδίο τῶν σχέσεων μας μέ τό ἀνθρώπινο παρελθόν. Σύμφωνα μέ ὀρισμένες ἐκτιμήσεις, ὁ ἀριθμός τῶν ἀνθρώπινων ὄντων πού ζοῦν σήμερα στή Γῆ (περίπου πέντε δισεκατομμύρια) πλησιάζει μέ ἀλματώδεις ρυθμούς τόν συνολικό ἀριθμό τῶν ἀνθρωπιδῶν πού ἔζησαν καί πέθαναν ἐπάνω στόν πλανήτη ἀπό τίς ἀπαρχές τοῦ εἴδους. Ὅποτε τό παρόν γίνεται κάτι σάν νέο ἀνθρώπιν καί ἀναπτυσσόμενο ἔθνος-κράτος, τοῦ ὁποῦ τά μεγέθη καί ἡ εὐημερία τό καθιστοῦν ἀπρόσμενο ἀνταγωνιστή ὄλων τῶν παλαιότερων. Ὅπως στήν περίπτωση τῆς διγλωσσίας στήν Ἀμερική, μποροῦμε νά ὑπολογίσουμε, μέ τήν έννοια τῆς πρόβλεψης ἔστω, τή στιγμή κατά τήν ὁποία θά ὑπερκερασθεῖ τό παρελθόν: αὕτη ἡ δημογραφική στιγμή ἤδη ἔχει διαφανεῖ στόν ὀρίζοντα ὡς σημεῖο πού πλησιάζει ἀλματωδῶς στό πολύ προσεχές μέλλον καί ἄρα ἦδη εἶναι στοιχεῖο τοῦ παρόντος καί τῶν πραγματικότητων πού ἔχει νά ἀντιμετωπίσει. Ἄν, ὁμως, δεχθοῦμε ὅτι ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, ἡ σχέση τοῦ μεταμοντέρνου μέ τήν ἱστορική συνείδηση προσλαμβάνει πλέον μιά πολύ διαφορετική μορφή, καί ἡ τάση πού φαίνεται ὅτι μᾶς διακατέχει, νά θάβουμε τό παρελθόν στή λήθη, ἀποδεικνύεται δικαιολογημένη καί στηριγμένη σέ στέρεα ἐπιχειρήματα: τώρα πού ἐμεῖς, οἱ ζωντανοί, ὑπερτεροῦμε, τό κύρος τῶν νεκρῶν —στηριγμένο, μέχρι τοῦδε, στό ἀπλό γεγονός τῶν ἀριθμῶν— ἐλαττοῦται μέ ἱλιγγιώδεις ρυθμούς (μαζί μέ ὅλες τίς ἄλλες μορφές κύρους καί νομιμότητος). Κάποτε ἦταν σάν τήν παλιά οἰκογένεια, στό παλιό χωριό, μέ τούς ἐλάχιστους νέους νά κάθονται στό σκοτεινά δωμάτια ν' ἀκοῦνε τούς γέροντες. Ἀλλά (μέ ὀρισμένες ἐξαίρεσεις πού τίς γνωρίζουμε καλά) ἐδῶ καί δυό-τρεῖς γενεές δέν γνωρίσαμε πόλεμο μεγάλων διαστάσεων: ἡ έντονη αὐξητική τάση τῆς καμπύλης τῶν γεννήσεων μεγαλώνει τό ποσοστό τῶν ἐφήβων στό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ καί γεμίζει τούς δρόμους μέ ὀρδές ἀσχημονούντων, ἀφήνοντας τούς γηραιότερους στήν τηλεδράσή τους. Ἐάν ξεπεράσουμε σέ ἀριθμό τούς νεκρούς, δηλαδή, κερδίζουμε: ἔχουμε τό πάνω χέρι ἀπό τό γεγονός καί μόνο τῆς γέννησής μας (πράγμα πού μοιάζει, παραδόξως, νά ἀπηχεῖ τήν ἀνάλυση τοῦ Μπωμαρσαί περί ἀριστοκρατικῶν προνομίων, προσαρμόζοντάς την στή γενεαλογική καλοτυχία τῶν γιάπηδων).

‘Οπότε τό παρελθόν δέν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπό ἀντικείμενο ἀπλῆς περιέργειας, καί μάλιστα τό ἐνδιαφέρον μας σχετικά — φανταστικές γενεολογίες, ἐναλλασσόμενες ἱστορίες— καταλήγει νά μοιάζει λίγο μέ ὁμαδικό χόμπυ ἢ τουριστική συγκατάβαση, κάτι σάν τόν ἐγκυκλοπαιδισμό βραδινῶν ἐνημερωτικῶν ἐκπομπῶν ἢ τό ἐνδιαφέρον τοῦ Πύντσον γιά τή Μάλτα. ‘Η ἀπότιση φόρου τιμῆς σέ περιθωριακές γλῶσσες ἢ νεκρές τοπικές παραδόσεις εἶναι, βεβαίως, πολιτικά σωστή καί κερδοφόρο πολιτιστικό παραπροϊόν τῆς μικροπολιτικῆς ρητορικῆς, στήν ὁποία ἤδη ἀναφερθήκαμε.

‘Εξ ὅσων γνωρίζω, ὁ μόνος φιλόσοφος πού πῆρε τή δημογραφία στά σοβαρά καί παρήγαγε ἔννοιες στή βάση μιᾶς καταφανῶς ἰδιωτικῆς βίωσης τοῦ δημογραφικοῦ δεδομένου ἦταν ὁ Ζάν-Πώλ Σάρτρ, ὁ ὁποῖος, ὡς ἐπακόλουθο, δέν θέλησε νά κάνει παιδιά, καί μάλιστα κατὰ τρόπον ὥστε ἡ ἄλλη του φιλοσοφική ἰδιορρυθμία —τό νά ἔχει ἀναγίγει σέ φιλοσοφικό πρόβλημα αὐτό πού ὀλοι μας θεωροῦμε ἀπλῶς δεδομένο, δηλαδή τό γεγονός τῆς ὑπαρξης ἄλλων ἀνθρώπων— νά ἀποδεικνύεται τελικά ἀπόρροια τῆς πρώτης καί ὄχι αἰτίας τῆς. Θά ἦταν προφανῶς λογικότερο καί πιό καρτεσιανό νά ξεκινήσει κανεῖς ἀπό τό ἀπλούστερο ζήτημα —εἶναι πράγματι αὐτό ἕνας Ἄλλος;— καί νά προχωρήσει στό περισσότερο σύνθετο —γιατί εἶναι τόσο πολλοί;—, ἀλλά οἱ ἥρωες τοῦ Σάρτρ μοιάζουν νά κινοῦνται ἀπό τό πολλαπλό στό ἀτομικό, μέσα σ’ αὐτή τήν παράδοση ἐμπειρία πού μποροῦμε νά ἀποκαλέσουμε συγχρονικότητα:

«‘Ακούω τόν ἄνεμο νά φέρνει τό κάλεσμα μιᾶς σειρήνας. Εἶμαι ὀλομόναχος... Τήν ἴδια ἐτούτη στιγμή, εἶναι καράβια στό πέλαιο γεμάτα μουσική· ἀνάβουν φῶτα σ’ ὅλες τίς πόλεις τῆς Εὐρώπης· κομμουνιστές καί ναζί συγκρούονται στούς δρόμους τοῦ Βερολίνου, ἀνεργοί ἐργάτες ποδοκροτοῦν στό ὁδόστρωμα τῆς Νέας Ὑόρκης, γυναῖκες καθισμένες μπροστά στούς καθρέφτες τους σ’ ἕνα ζεστό δωμάτιο βάζουν σκιά στά βλέφαρά τους. Κι ἐγώ εἶμαι ἐδῶ, στόν ἄδειο ἐτοῦτο δρόμο, καί κάθε πυροβολισμός πού ἀντηχεῖ σέ κάποιο παράθυρο τοῦ Νόικολν, κάθε αἰμάσσω ἀναστεναγμός πού ξεφεύγει ἀπό τά πληγωμένα κορμιά, ἡ παραμικρή χειρονομία αὐτῶν τῶν γυναικῶν πού μακιγιαρῶνται κόβει τό κάθε μου βῆμα, τόν κάθε χτύπο τῆς καρδιάς μου». ³¹

31. J.P. Sartre, «La nausée», *Oeuvres romanesques* («Ἡ ναυτία», *Πεζογραφήματα*), Παρίσι 1981, σ. 87.

Ἐτοῦτή ἡ ψευδοεμπειρία, πού θά πρέπει νά θεωρηθεῖ φαντασίωση καί ἀδυνατεῖ νά συγκροτήσῃ ἀναπαράσταση (μέ τά μέσα τῆς ἀναπαράστασης), εἶναι συνάμα, σέ δεύτερο βαθμό, μιά προσπάθεια ἀντίδρασης, ἀπόπειρα νά ἀν ακτήσω αὐτό πού βρίσκεται πέρα ἀπό τίς αἰσθήσεις μου καί τήν ἐμπειρία πού βιώνω, τραβώντας το πάλι πρὸς τά μέσα, ἂν ὄχι γιὰ νά γίνω αὐτάρκης, τουλάχιστον γιὰ νά ὀχυρωθῶ αὐτοδύναμα, προστατευμένος πανταχόθεν σάν σκαντζόχοιρος. Τὴν ἴδια στιγμή, εἶναι φαντασίωση ἀνιχνευτική δίχως συγκεκριμένο στόχο, λές καί τὸ ὑποκείμενο φοβᾶται ὅτι θά ξεχάσει κάτι, μὰ δέν μπορεῖ νά συλλάβει μέ ἀκρίβεια τίς συνέπειες: θά τιμωρηθῶ ἂν ξεχάσω ὅλους τοὺς ἄλλους πού ἀγωνίζονται νά ζήσουν τὴν ἴδια στιγμή μ' ἐμένα; Τί ἔχω νά κερδίσω ἂν τὸ κάνω, ἐφ' ὅσον, οὕτως ἢ ἄλλως, εἶναι ἀδύνατον νά τὸ κάνω σωστά; Μά καί ἡ ἐπίτευξη μιᾶς συνειδητῆς συγχρονίας δέν θά ἐνίσχυε τὴ δική μου ἄμεση κατάσταση, ἐφ' ὅσον ἐξ ὀρισμοῦ ὁ νοῦς τὴν ὑπερβαίνει τείνοντας πρὸς ἄλλους πού μοῦ εἶναι προσωπικά ἄγνωστοι (καί ἄρα ἐξ ὀρισμοῦ ἀσύλληπτοι ὡς πρὸς τίς λεπτομέρειες τῆς ὑπαρξῆς τους). Ὅποτε ἡ προσπάθεια εἶναι βολονταριστική, ἐπίθεση τῆς βούλησης σέ ὅ, τι «ἐξ ὀρισμοῦ» εἶναι δομικά ἀδύνατον νά πραγματοποιηθεῖ, καί δέν ἔχει καθόλου χαρακτηριστὴ πραγματιστικὴ ἢ πρακτικὴ, δέν γυρεύει περισσότερη πληροφορία σχετικά μέ τὸ ἐδῶ καί τὸ τώρα μου. Θά μπορούσαμε, λοιπόν, νά ποῦμε ὅτι ὁ σαρτρικός ἥρωας ἐξαπολύει προληπτικὴ ἀναγνωριστικὴ ἐπίθεση: στόχος του εἶναι νά συλλάβει, νά ἀνασυγκροτήσῃ νοητὰ ἐκ τῶν προτέρων τὰ πλήθῃ ἐκεῖνα τῶν ἀριθμῶν τὰ ὁποῖα, παραμελημένα, θά κινδύνευαν νά σέ καταπνίξουν ὀντολογικά.

Τὸ ἐγχεῖρημα εἶναι καταδικασμένο καί γιὰ ἕναν ἐπιπλέον λόγο: ὅπως παρατήρησε ὁ Φρόυντ, δέν μποροῦν νά ἐφευρεθοῦν ἀριθμοὶ δίχως νόημα, καί μιά ψυχανάλυση τοῦ Σάρτρ ἢ τῶν χαρακτηρισμῶν του θά κατέληγε, κατὰ πάσα βεβαιότητα, στὴ θεματικὴ τοῦ περιεχομένου στοιχείων πού νοήθηκαν ὡς τυχαῖα. Μά οὔτε ἡ μοναξιά τοῦ ὑποκειμένου πού συλλαμβάνει νοητὰ εἶναι ἄσχετη μέ ὅλ' αὐτά (ἡ μοναχικὴ σειρήνα εἶναι τὸ ἔρεισμα ἐνός τέτοιου «συνειρμού») οὔτε, πάνω ἀπ' ὅλα, ὁ χρόνος καθ' ἑαυτός, ἡ ἱστορικὴ στιγμή δηλαδὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀπανθίζεται τυχαῖα τὸ συγκεκριμένο φάσμα τῶν ἀτομικῶν ὑπάρξεων μέσα ἀπὸ τὴν ἐνοποιούμενη πολλαπλότητα — μπορούμε ἐν προκειμένῳ νά χρησιμοποιήσουμε τὸν τρέχοντα ὁρο νομιναλισμός, ὡς προσωπικὴ καί ἱστορικὴ κατάσταση καί διλημμα. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτή, παρ' ὅλα τὰ νήματα πού ἀπλώνει ὁ Σάρτρ πέρα ἀπὸ τὴ δεδομένη κατάσταση τοῦ καθενός μας, ἀναγόμενος στὴν ἀσύλληπτη συγχρονικότητα τῶν ἄλλων

ανθρώπων, είναι κι αυτός (μαζί με τόν Ρουσό) ο φιλόσοφος της πολιτικής των μικρών ομάδων, του συμβάντος πρόσωπο με πρόσωπο, τό όποιο, ανεξαρτήτως μεγέθους (πανοραμική θέα της πλατείας νά ανοίγει στά πολυσύχναστα μικροσόχακα της πόλης), δέν μπορεί παρά νά συνιστά «ζωντανή έμπειρία» (έκφραση λιγότερο άποπροσανατολιστική από τή ρητορική του συγκεκριμένου σώματος καί τών αίσθήσεων του, πού αναφέρεται σέ μάλλον διαφορετικού τύπου φιλοσοφία). Ό,τι βρίσκεται εκείθεν —όπως στήν περίπτωση της ίδιας της κοινωνικής τάξης— είναι, τρόπον τινά, πραγματικό αλλά άναληθές, νοείται μά δέν άναπαρίσταται καί άρα στέκει άμφίβολο καί μή έπαληθεύσιμο γιά μιά φιλοσοφία της ύπαρξης πού θέλει πάνω άπ' όλα νά άποφύγει τίς πονηριές καί τά πισώπλατα χτυπήματα πού άπειλούν τή βιοτική της έμπειρία. «Όλοποιώ» δέν σημαίνει πιστεύω στή δυνατότητα πρόσβασης στήν ολότητα· σημαίνει μάλλον ότι παίζω, τρόπον τινά, μέ τό σύνορο τό ίδιο, κάτι σάν δόντι πού κουνιέται, σάν σύγκριση σημειώσεων καί μετρήσεων πού σου έπιτρέπει, τελικά, νά συναγάγεις ό ίδιος τό φράγμα του ήχου, τό όποιο, όπως τό καντιανό όριο μεταξύ άνάλυσης καί διαλεκτικής, ποτέ δέν μπορούμε νά υπερβούμε, ένώ τό ίδιο υπερβαίνει, τρόπον τινά, τήν έμπειρία. Άλλά ή άνέφικτη αύτή έμπειρία του εκείθεν, ό τρόμος της πολλαπλότητας, δέν είναι τίποτ' άλλο από άπλός αριθμός, πού μόνη ή φιλοσοφία του Σάρτρ στόν αιώνα μας έπανεφύρε αρχαϊκά, άναιρώντας τή χαϊντεγκεριανή έπιστροφή σέ μιά οίονει προσωκρατική πρωτογένεια. Ίπερ-πληθώρα ανθρώπων θέτουν πλέον έν άμφιβόλω τή δική μου έμπειρία μέ τό δικό τους βάρος· ή προσωπική μου ζωή —ή μοναδική μορφή άτομικής ιδιοκτησίας πού μου μένει— σβήνει χλομή σάν όμηρικό φάντασμα ή σάν κοιμάτι άκίνητης περιουσίας της οποίας ή αξία έπεσε στο έπίπεδο μιās χούφτας παλιών, άχρηστων χαρτονομισμάτων. Καί τό πράγμα άρχίζει πλέον νά γίνεται μεταμοντέρνο μέ τήν πλανητική έπίδραση πού άσκει στήν άντίληψη του χρόνου καί στή δυνατότητα άναπαράστασής του.

Ό Σάρτρ παραμένει έν πολλοίς μοντέρνος, αλλά πολλά έχει νά μάς πει ή βαρύνουσα μάλα τών άπλών συγχρονικών αριθμών καθώς άνακυκλώνεται μέ τή θεματική του χρόνου καί τή μεταλλάσσει στή μόνη «έννοια» πού μπορεί άκόμα νά περάσει άνάμεσα από τούς όγκόλιθους της ιστορίας καί της δημογραφίας, τή μόνη άρμόζουσα χωροχρονική κατηγορία πού θά μπορούσε, έπίσης, έν άνάγκη νά έπιτελέσει διπλή λειτουργία ως έμπειρία — έννοώ, βεβαίως, τήν ίδια τήν έννοια της συγχρονίας, τό άπώτερο όριο της άναπαράστασης μέχρι τή στιγμή πού φθάνει ή τηλεόραση, όποτε άνάβουν όλες αυτές

οί ασύλληπτες πολλαπλές λυχνίες, χάνεται διαμιάς τό μεταφυσικό πρόβλημα πού ἔμοιαζαν νά ὑποδεικνύουν καί νά προαναγγέλλουν, καί ἡ μεταμοντέρνα συνολικότητα τοῦ χώρου ἀντικαθιστᾷ καί ἐκμηδενίζει τή σαρτρική προβληματική τῆς ὁλοποίησης. Μὲ τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ ἐπέρχεται ἐπίσης, ὅπως εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νά διαπιστώσουμε σέ τόσες ἄλλες περιπτώσεις, ἡ ἀποδυνάμωση καί ἡ ἐξάλειψη τῆς οὐσιώδους ἐντάσεως τοῦ μοντέρνου καί τῆς προσήλωσής του στό καταδικασμένο δράμα τῆς ἀναπαράστασης. Ἡ συνολικὴ ὁλότητα ἐπαναφέρεται στό ἐσωτερικὸ τοῦ μοναδιαίου σέ ὁθόνες πού ἀναβοσβήνουν, καί τό «ἐσωτερικόν», πάλαι ποτὲ ἡρωικὸ ἔδαφος τῆς δικαίωσης τοῦ ὑπαρξισμοῦ καί τῶν ἀγωνιῶν του ἀποκτᾷ πλέον τὴν αὐτοδυναμία τοῦ φωτεινοῦ θεάματος ἢ τῆς ἐσώτερης ζωῆς τοῦ κατατονικοῦ (ἐνῶ, τὴν ἴδια στιγμή, στὸν κόσμον τοῦ χώρου τῶν πραγματικῶν σωμάτων οἱ ἀπίστευτες ἐκτάσεις δημογραφικὲς μετατοπίσεις μαζῶν μετοικούντων ἐργατῶν καί ὁμάδων τουριστῶν ἀντιστρέφουν αὐτὸ τὸν ἀτομικὸ σολιψισμό σέ βαθμὸ πού δὲν ἔχει ὁμοίον του στὴν ἱστορία). Ὁ ὅρος νομιναλισμὸς μπορεῖ πλέον νά ἀφορᾷ καί τὸ ἀποτέλεσμα αὐτό, μπροστὰ στό ὅποιο οἱ οἰκουμενικότητες ὠχριοῦν, ἐκτός ἴσως ἀπὸ ὀρισμένες σπασμωδικὲς ἀναλαμπές τοῦ μεγαλειώδους ἢ κάποιου νέου μαθηματικοῦ ἀπείρου. Θά εἴχαμε, ὅμως, πλέον ἕναν νομιναλισμὸ πού δὲν θά συνιστοῦσε πρόβλημα καί ἄρα θά εἶχε χάσει, στὴν πορεία, τὴ σημασία τοῦ ἴδιου του τοῦ ὀνόματος.

8

Ἱστοριογραφίες ἐν χώρῳ

Ὅμως, μὲ τὴ νέα αὐτὴ ἐμπειρία τοῦ δημογραφικοῦ καί τίς ἀπρόσμενες συνέπειές της, ἐπανερχόμαστε στὴ διάσταση τοῦ χώρου (ὅπως ἐξάλλου καί στό μεταμοντέρνο ὡς κουλτούρα, ὡς ἰδεολογία καί ἀναπαράσταση). Τὴν ἔννοια τῆς πρωτοκαθεδρίας τοῦ χώρου στὴ μεταμοντέρνα ἐποχὴ μας τὴν ὀφειλουμε στὸν Ἀνρί Λεφέβρ,³² ὁ ὁποῖος, παρ' ὅλ' αὐτά, δὲν ἔχει τίποτα νά κάνει μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μεταμοντέρνου ὡς περιόδου ἢ σταδίου: ἡ ἐμπειρία πού βίωσες ἦταν, κατ' οὐσίαν, ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς Γαλλίας στὴ μεταπολεμικὴ καί κυρίως στὴ ντεγκωλικὴ ἐποχὴ καί πρόκειται γιὰ σύλληψή πού προβληματίσει σωρεία ἀναγνωστῶν, τῶν ὁποίων τὴ μνήμη σημάδευε ἡ

32. Βλ., κυρίως, τὸ *La Production de l'Espace*, Παρίσι 1974, τοῦ ὁποίου ἡ ἀγγλικὴ μετάφραση εἶναι ἐπιτελὺς ὑπὸ ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν Blackwell.

καντιανή αντίληψη του χώρου και του χρόνου ως κενών μορφολογικών υποδοχών, κατηγοριών έμπειρίας τόσο γενικευμένης περιεκτικότητας ώστε να μὴν μπορούν να υπαχθούν οί ίδιες στίς έμπειρίες, τών όποίων συνιστούν τό πλαίσιο και τή δομική προϋπόθεση ύπαρξης.

Οί ένδιαφέροντες αὐτοί προβληματισμοί, οί όποιοί και έπισημαίνουν τόν καιριο κίνδυνο τής ούσιαστικής έξάντλησης τής θεματικής τους, δέν έμπόδισαν τούς μοντερνιστές να άντλήσουν ό,τι μπορούσαν από τό χρόνο, του όποίου τίς κενές συνιστώσες προσπάθησαν να αναγάγουν σε μαγική ούσία ενός στοιχείου, σε πραγματικό βιωματικό ρεύμα. 'Αλλά γιατί να είναι τό τοπίο λιγότερο δραματικό από τό συμβάν; Προϋποτίθεται, έν πάση περιπτώσει, ότι ή μνήμη στην έποχή μας έχει άποδυαμαωθεί και ότι οί μεγάλοι μνήμονες έχουν πλέον σχεδόν έκλείψει ως είδος: ή μνήμη, γιά μάς, όταν είναι ίσχυρή ως έμπειρία, ίκανή άκόμα να λειτουργήσει ως μάρτυρας τής άλήθειας του παρελθόντος, άλλο δέν κάνει από τό να έκμηδενίζει τό χρόνο και μαζί του τό ίδιο τό παρελθόν.

'Εκείνο πού ήθελε, ώστόσο, να υπογραμμίσει ό Λεφέβρ, ήταν ή συνάρτηση μεταξύ αὐτών τών μέχρι τουδε οικουμένων και άφηρημένων κατηγοριών —οί όποίες γιά τόν Κάντ ίσχυαν, υποτίθεται, γιά κάθε έμπειρία διά μέσου τών αιώνων τής ανθρώπινης ιστορίας— και τής ιστορικής ιδιαιτερότητας και μοναδικότητας τών διαφόρων τρόπων παραγωγής, στόν καθένα από τούς όποιους ό χρόνος και ό χώρος βιώνονται διαφορετικά και ιδιότυπα (έάν, βέβαια, υποθέσουμε ότι έκφραζόμαστε σωστά και έάν, σε άντίθεση μέ τόν Κάντ, θεωρήσουμε ότι εἴμαστε σε θέση να βιώσουμε άμεσα τό χρόνο και τό χώρο). 'Η έμφαση του Λεφέβρ στό χώρο δέν άποκατέστησε άπλώς τήν άνισοκατανομή τών ένδιαφερόντων του μοντερνισμού· άναγνώρισε έπίσης τήν όλοένα και περισσότερο βαρύνουσα σημασία πού άποκτά, τόσο μέσα στο σύνολο τής βιωματικής μας έμπειρίας όσο και μέσα στόν ίδιο τόν ύστερο καπιταλισμό, τό άστικό τοπίο και ή νέα συνολικότητα του συστήματος. Κατ' ούσίαν, ό Λεφέβρ ήθελε τό αίτημα μιās νέας φαντασίας χώρου, ίκανής να άντιμετωπίσει τό παρελθόν μέ νέους τρόπους και να φωτίσει τά λιγότερο άπτά μυστικά του διαβάζοντας τά ίχνη τών δομών του στο χώρο —σώμα, πόλη, κόσμος— καθώς σημάδευαν τήν έλάχιστα άπτή όργάνωση τών λιμπιντικών οικονομιών και τών γλωσσικών μορφών. 'Η πρότασή του αξιώνει τήν ίκανότητα σύλληψης τής ριζικής διαφορās, τήν προβολή τών δικών μας δομών χώρου στην έπιστημονικοφανταστικού τύπου έξωτική μορφολογία

ξένων τρόπων παραγωγής. Για τόν Λεφέβρ, όμως, όλοι οι τρόποι παραγωγής όχι απλώς είναι οργανωμένοι έν χώρω, παρά συγκροτούν συνάμα συγκεκριμένους τρόπους «παραγωγής χώρου»: αλλά ή μεταμοντέρνα θεωρία τεκμαίρεται κάτι σάν παραπλήρωμα χωρικότητας για ή σύγχρονη εποχή, και ύπονοεί ότι, όσο και άν όλοι οι τρόποι παραγωγής (ή ιστορικές στιγμές άλλες από ή δική μας) έχουν μιά δική τους σχέση μέ τό χώρο, ό δικός μας έχει προσλάβει μιά ιδιαίτερη διάσταση χώρου: ό χώρος για μās είναι υπαρξιακή και πολιτιστική δεσπόζουσα, δομική άρχή θεματοποιημένη στό προσκήνιο, πού έρχεται σέ κραυγαλέα αντίθεση μέ τόν σχετικά ύποδεέστερο ή δευτερεύοντα ρόλο (άν και έξίσου συμπτωματολογικό*) πού διαδραματίζει σέ προηγούμενους τρόπους παραγωγής.³³ Έτσι λοιπόν, άκόμα και άν τά πάντα είναι έν χώρω, ή μεταμοντέρνα πραγματικότητα είναι κατά κάποιον τρόπο περισσότερο έν χώρω από όποιαδήποτε άλλη.

Τό γιατί έχουν έτσι τά πράγματα είναι περισσότερο προφανές από τό πώς άκριβώς συνέβη νά έχουν ως έχουν. Ή πριμοδότηση του χώρου από τούς μεταμοντέρνους θεωρητικούς κατανοείται, βεβαίως, εύκολότερα ως προβλέψιμη (γενεαλογική) αντίδραση κατά της έπίσημης και σαφώς καθιερωμένης πλέον ρητορικής του χρόνου των θεωρητικών και κριτικών του ώριμου μοντερνισμού, μέ τήν αντιστροφή νά καταλήγει σέ δραματικές ένοράσεις και περιγραφές της νέας τάξης πραγμάτων και των καινούργιων της συγκινήσεων. Άλλά ό θεματικός άξονας δέν ήταν αυθαίρετος μήτε άνευ αντικειμένου και μπορεί, μέ ή σειρά του, νά γίνει αντικείμενο διερεύνησης ως πρός τίς προϋποθέσεις πού τόν κατέστησαν δυνατό.

Κατά ή γνώμη μου, μιά νέα, καθαρότερη ματιά στό μοντέλο θά έντόπιζε τίς ρίζες της δικής του ιδιαίτερης έμπειρίας του χρόνου στις διαδικασίες και ή δυναμική του καπιταλισμού των άρχων του αιώνα (μέ τόν περίφημο νέο τεχνικό έξοπλισμό του πού έγκωμίασαν οι φουτουριστές και τόσοι άλλοι, μά θρήνησαν ή καταράστηκαν, μέ αντίστοιχη δραματική ένταση, άλλοι συγγραφείς πού θεωρούμε έξίσου «μοντέρνους»), ό όποιος, ωστόσο,

* Ό Τζαίημσον χρησιμοποιεί συχνά τόν όρο symptomatic άναφερόμενος σέ κάτι πού αποκατά σημασία συμπτώματος άλλων φαινομένων σέ σχέση μέ τά όποια λειτουργεί, τρόπον τινά, ως σημαίνον. Στην παρούσα περίπτωση αποδίδουμε μέ τό «συμπτωματολογικό» άν και άλλοι προτιμούμε τό «σημαίνον». (Σ.τ.Μ.)

33. Για μιά πολύ χρήσιμη έπισκόπηση των σύγχρονων περί χώρου θεωριών, βλ. στόν Ed Soja, *Postmodern Geographies (Μεταμοντέρνες γεωγραφίες)*, Λονδίνο 1989.

ἔχει ἀκόμα οἰκιοποιοθεῖ ἐντελῶς τὸν κοινωνικὸ χῶρο στὸν ὁποῖο ἀναφύεται. Ὁ Ἄρνο Μαϊγερ μᾶς ὑπενθύμισε, ξαφνιάζοντάς μας εὐεργετικότητας, τὴν ἐπιμονή τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος³⁴ πού συντηρήθηκε γιὰ πολὺ ἀκόμα μέσα στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα καὶ τὸν πολὺ σχετικὸ χαρακτήρα τοῦ «θριάμβου τῆς ἀστικῆς τάξεως» ἢ τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ μοντερνισμοῦ, πού παρέμεινε κατὰ βάση ἀγροτικὸς καί, στατιστικὰ τουλάχιστον, κυριαρχούμενος ἀπὸ χωρικοὺς μὲ φεουδαλικὸ τύπου συνήθειες, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων τὸ σπανίζον μηχανοκίνητο κρούει μιὰ κακὴ φωνὴ μὰ ἐρεθιστικὴ χορδὴ, παράλληλα μὲ τὴν ἀποσπασματικὴ ἠλεκτροδότηση ἣ καὶ τὶς φτωχὲς ἀεροπορικὲς ἐπιδειξεῖς τοῦ Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Ἡ πρώτη καὶ βασικὴ ἀντίθεση πού ἀκόμα δὲν εἶχε ξεπεράσει ὁ καπιταλισμὸς κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι λοιπὸν ἡ ἀντίθεση μεταξὺ πόλης καὶ ὑπαίθρου, καὶ τὰ ὑποκείμενα ἢ οἱ πολῖτες τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ μοντέρνου καπιταλισμοῦ εἶναι ἄνθρωποι οἱ ὅποιοι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἔζησαν σὲ ποικίλους κόσμους καὶ χρόνους — σὲ ἓνα μεσαιωνικὸ pays* στὸ ὁποῖο ἐπιστρέφουν γιὰ τὶς οἰκογενειακὲς τοὺς διακοπὲς καὶ σὲ ἓναν ἀστικὸ οἰκισμὸ τοῦ ὁποῖου οἱ ἔλλτ, τουλάχιστον στὶς πλέον ἐξελιγμένες χῶρες, προσπαθοῦν νὰ «ζήσουν τὸν αἰῶνα τους» καὶ νὰ εἶναι ὅσο περισσότερο «ἀπόλυτα μοντέρνες» μποροῦν. Ἡ ἴδια ἡ ἀξία τοῦ καὶνούργιου καὶ τῆς ἀνανέωσης (ἔτσι ὅπως ἀντανακλῶνται ὅχι μόνον στὶς ἐρμητικὲς φόρμες τοῦ Πρώτου Κόσμου ἀλλὰ καὶ στὸ μεγάλο δρᾶμα τοῦ Παλίου καὶ τοῦ Καινούργιου μὲ τὶς ποικίλες μορφὲς ὑπὸ τὶς ὁποῖες ἀνεβαίνει στὴ σκηνὴ τῶν χωρῶν τοῦ Τρίτου καὶ τοῦ Δεύτερου Κόσμου) προϋποθέτει, καταφανῶς, τὸν ἰδιαιτέρου χαρακτήρα αὐτοῦ πού βιώνεται ὡς «μοντέρνο»· τὴν ἴδια στιγμὴ, ἡ μνήμη τοῦ βάθους, πού ἐγγράφει καὶ ἐγχαράσσει τὴ διαφοροποίηση τῆς ἐμπειρίας στὸ χρόνο καὶ ἀνακαλεῖ, τρόπον τινά, τὶς ἀναλαμπές ἀλληλοδιαδόχων κόσμων, ἐξαρτᾶται ἐπίσης ἀπὸ μιάν «ἄνιση ἀνάπτυξη» ὑπαρξιακοῦ καὶ ψυχικοῦ, ὅσο ἀκριβῶς καὶ οἰκονομικοῦ τύπου. Ἡ φύση συνδέεται μὲ τὴ μνήμη ὅχι γιὰ λόγους μεταφυσικῆς τάξεως, παρά ἐπειδὴ συνεπιφέρει τὴν ἔννοια καὶ τὴν εἰκόνα ἐνὸς παλιότερου τρόπου ἀγροτικῆς παραγωγῆς, τὸν ὁποῖο μπορεῖς νὰ καταπνίξεις, νὰ ἀναθυμηθεῖς ἀχνά ἢ νὰ ἀποκαταστήσεις νοσταλγικά κάθε φορὰ πού αἰσθάνεσαι ὅτι κινδυνεύεις.

Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα καὶ φέρνει βεβαίως τὸ δεῦτερο: τὴν ἀπαλοιφὴ τῆς φύσης δηλαδὴ καὶ τῶν προκαπιταλιστικῶν καλλιτεχνικῶν τῆς ἀπὸ τὸ

34. Βλέπε τὸ βιβλίο μὲ τὸν ἀντίστοιχο τίτλο (Νέα Ὑόρκη 1981).

* Γαλλικὰ στὸ πρωτότυπο: «χώρα» μὲ τὴν ἰδιότυπη ἔννοια τοῦ τόπου μιᾶς παραδοσιακῆς ἢ ἱστορικῆς ὑπαίθρου. (Σ.τ.Μ.)

μεταμοντέρνο, τήν ούσιαστική όμοιογένεια ενός κοινωνικού χώρου ή μιᾶς ἐμπειρίας πού ἔχει πλέον ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ἐκσυγχρονισθεῖ καί ἐκμηχανισθεῖ (δπου τό χάσμα τῶν γενεῶν χωρίζει μᾶλλον τά μοντέλα τῶν προϊδόντων παρά τήν οικολογία τῶν καταναλωτῶν τους) καί τόν ολοκληρωτικό θρίαμβο τοῦ εἶδους ἐκείνου τῆς καθιέρωσης καί τοῦ κομπορμισμού πού ἦταν ἀντικείμενα φόβων καί φαντασιώσεων στή δεκαετία τοῦ '50 ἀλλά πού σήμερα δέν συνιστοῦν πρόβλημα γιά τούς ἀνθρώπους τούς ὁποίους ἔχουν πλήρως διαπλάσει (καί πού εἶναι ἀνίκανοι πλέον νά συνειδητοποιήσουν ἢ νά θεματοποιήσουν τό πρόβλημα καθ' ἑαυτό). 'Ακριβῶς γι' αὐτόν τό λόγο ὀρίσαμε τελικῶς τόν μοντερνισμό ὡς τό ἀποτέλεσμα ενός ἀτελοῦς ἐκσυγχρονισμού καί διατυπώσαμε τήν πρόταση ὅτι τό μεταμοντέρνο ἀρχίζει νά ἐμφανίζεται ὅταν ἡ διαδικασία τοῦ ἐκσυγχρονισμού παύει νά προσκρούει σέ ἀρχαῖα χαρακτηριστικά καί ἐμπόδια καί ἐπιβάλλει θριαμβικά τή δική της αὐτόνομη λογική (γιά τήν ὁποία, βεβαίως, ὁ ὅρος ἐκσυγχρονισμός οὐδόλως κυριολεκτεῖ, καθ' ὅτι τά πάντα ἔχουν ἤδη «ἐκσυγχρονισθεῖ»).

Ἡ μνήμη, ἡ διάσταση τοῦ χρόνου καί ἡ ἴδια ἡ σαγήνη τοῦ «μοντέρνου», τό νέο καί ἡ καινοτομία δέν εἶναι, λοιπόν, παρά θύματα αὐτῆς τῆς διαδικασίας, μέσα ἀπό τήν ὁποία ὄχι μόνο ἐξαλείφεται τό ἐναπομείναν *ancien régime* τοῦ Μαΐγερ παρά ἐκμηδενίζεται ἀκόμα καί ἡ κλασική ἀστική κουλτούρα τῆς μπέλ ἐπόχ. Ἡ πρόταση τοῦ 'Ακίρα 'Ασάντα³⁵ εἶναι λοιπόν πολύ πιό σκοτεινή στήν ἐμβρίθειά της ἀπ' ὅ,τι εἶναι εὐφυής — ὅτι, δηλαδή, ἡ συνήθης σχηματοποίηση τῶν σταδίων τοῦ καπιταλισμοῦ (πρώμος, ὥριμος καί ὕστερος ἢ ἀναπτυγμένος) συνιστᾷ ἀκυριολεξία πού πρέπει νά ἀντιστραφεῖ: τά πρώτα χρόνια ὀρίζονται πλέον ὡς γεροντικός καπιταλισμός, καθ' ὅτι πρόκειται ἀκόμα γιά μιάν ὑπόθεση ἀπλῶν παραδοσιακῶν ἐκπροσώπων ενός παλαιότερου κόσμου· ὁ ὥριμος ἢ ἐνηλικιωμένος καπιταλισμός θά διατηροῦσε τή θέση του ἀναφερόμενος στήν ὥριμη ἐποχή τῶν μεγάλων τυχοδιωκτῶν καί λήσταρχων· καί ἀπό τήν ἄλλη, ἡ δική μας ἐποχή, θεωρούμενη μέχρι τοῦδε ὡς ὕστερη, μπορεῖ πλέον νά θεωρηθεῖ ὡς «παιδικός καπιταλισμός», στό βαθμό πού ὅλοι ἔχουν γεννηθεῖ μέσα του, τόν θεωροῦν δεδομένο καί ποτέ δέν γνώρισαν τίποτ' ἄλλο, ἀπαξ καί οἱ τριβές, οἱ ἀντιστάσεις καί τά μελήματα τῶν προηγούμενων φάσεων ἔδωσαν τή θέση τους στό ἀνεξέλεγκτο παιχνίδι τοῦ αὐτοματισμοῦ καί τῆς εὐκολῆς ἐναλλαγῆς τῶν καταναλωτικῶν κοινῶν

35. Στό *Postmodernism and Japan* (Μεταμοντερνισμός καί Ἰαπωνία), ἐπιμ. Masao Miyoshi καί Harry Harootunian, Durham N.C. 1989, σ. 274.

καί τῶν ἀγορῶν· πατίνια καί πολυεθνικές, ἐπεξεργαστές κειμένων καί ἀνοί-
κειοι οὐρανοξύστες ἐν μιᾷ νυκτί στό κέντρο τῆς μεταμοντέρνας πόλης.

Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, ὅμως, οὔτε ὁ χῶρος οὔτε ὁ χρόνος εἶναι «φυσικός»
μέ τήν ἔννοια τοῦ μεταφυσικοῦ δεδομένου: εἶναι καί οἱ δύο (ὅπως ἐξάλλου
καί ἡ ὄντολογία ἢ καί ἡ ἀνθρώπινη φύση) συνέπειες καί προβεβλημένα
μετεικάσματα μιᾶς συγκεκριμένης κατάστασης ἢ δομῆς τῆς παραγωγῆς καί
τῆς οἰκιοποίησης, τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγικότητος. Ὅποτε,
ὡς πρὸς τό μοντέρνο, διαβάσαμε μέ ἕναν ὀρισμένο τρόπο τό χρόνο ξεκινώ-
ντας ἀπό τόν χαρακτηριστικά ἄνισο χῶρο του· μά τό ἴδιο γόνιμη θά εἶναι
καί ἡ ἄλλη κατεύθυνση, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ σέ μιὰ σαφέστερα ἀρθρωμένη αἰσθησι
μεταμοντέρνου χώρου μέσα ἀπό τή μεταμοντέρνα φανταστική ἱστοριογρα-
φία, ὅπως τῇ συναντᾶμε σέ τερατωδῶς φανταστικές γενεαλογίες καί σέ
μυθιστορήματα πού μεπερδεύουν τίς ἱστορικές φυσιγνωμίες καί τὰ ὀνόματα
σάν χαρτιά τῆς τράπουλας. Ἐάν ἔχει πράγματι νόημα ἡ ὑπόθεση τῆς λεγό-
μενης «ἐπιστροφῆς στήν ἐποχή τοῦ μεταμοντέρνου, ἐδῶ ἀκρι-
βῶς ἐμφανίζεται ἡ «ἐπιστροφή» σέ ὅλο της τό μεγαλεῖο (εἰς τρόπον ὥστε
ἡ ἐμφάνισις τῆς ἀφήγησις καί τῆς ἀφηγηματολογίας* στή μεταμοντέρνα
θεωρητικὴ παραγωγή νά ἀναγνωρίζεται κι αὐτὴ ὡς πολιτιστικὸ σύμπωμα
βαθύτερων ἀλλαγῶν μᾶλλον παρά ὡς ἀπλὴ ἀνακάλυψις νέας θεωρητικῆς
ἀλήθειας). Στό σημεῖο αὐτό, πολλοὶ βρίσκουν τὴ θέση τους ὡς πρόδρομοι:
οἱ μυθικές γενεαλογίες τῶν συγγραφέων τῆς χρυσῆς ἐποχῆς, ** ὅπως ὁ Ἀστού-
ριας ἢ ὁ Γκαρσία Μάρκες· τὰ περίτεχνα αὐτοαναφορικά μυθεύματα τοῦ
βραχύβιου ἀγγλοαμερικανικοῦ «νέου μυθιστορήματος»· ἡ ἀνακάλυψις ἀπὸ
τούς ἐπαγγελματίες ἱστορικούς ὅτι «ὅλα εἶναι μυθοπλασία» (βλέπε Νίτσε)
καί ὅτι ποτὲ δὲν μπορεῖ νά ὑπάρξει ὀριστικὴ ἐκδοχή· τό τέλος τῶν «μεγάλων
ἀφηγημάτων» μέ μιὰ παραπλήσια ἔννοια, καθὼς καί ἡ ἀνακάλυψις ἐναλλα-
κτικῶν ἱστοριῶν τοῦ παρελθόντος (ἀποσιωπημένες ὁμάδες, ἐργάτες, γυ-
ναῖκες, μειονότητες, τῶν ὁποίων τὰ πενιχρά ἔχνη σβήστηκαν ἀπὸ παντοῦ
ἐκτός ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς ἀστυνομίας) σέ μιὰ στιγμή κατὰ τήν ὁποία οἱ ἱστο-
ρικές ἐναλλακτικὲς λύσεις ἐξαφανίζονται σιγά-σιγά, καί ἂν θέλει κανεὶς νά
ἔχει ἱστορία δὲν ὑπάρχει πλέον διαθέσιμη παρά μία καί μόνη.

* Narratology στό πρωτότυπο — ἰδιαίτερος τομέας συγκριτικῶν φιλολογικῶν μελετῶν.
(Σ.τ.Μ.)

** Writers of the Boom στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

Μέ δυό λόγια: ἡ μεταμοντέρνα «φανταστική ιστοριογραφία» κρατᾷ τὰ ὑπολείμματα αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν «τάσεων» καί τὰ συνδυάζει σέ μιά γνήσια αἰσθητική, ἡ ὁποία μᾶς προσφέρεται σέ δύο ἐκδοχές ἢ ἀλληλοκατοπτριζόμενες σπεῖρες. Ἀπό τή μιά συγκροτεῖται ἕνα εἶδος χρονικοῦ (γενεῶν ἢ γενεαλογιῶν), τοῦ ὁποῖου ἡ γκροτέσκα συνέχεια καί οἱ ἐλάχιστα ρεαλιστικές, εἰρωνικές καί μελοδραματικές μοῖρες, καθῶς καί οἱ σπαραξικάρδιες (καί οἶονεῖ κινηματογραφικές) χαμένες εὐκαιρίες μμοῦνται τίς πραγματικές, ἤ, γιά νά εἴμαστε ἀκριβέστεροι, προσομοιάζουν σέ χρονικά δυναστειῶν μικρῶν βασιλείων καί κρατιδίων πού ἀπέχουν πολὺ ἀπό τή δική μας περιορισμένη «παράδοση» (στή μυστική ἱστορία τῶν Μογγόλων, ἐπὶ παραδείγματι, ἢ τίς σχεδόν πλήρως ἐξαλειφθεῖσες βαλκανικές γλώσσες πού κυριαρχοῦσαν κάποτε στοὺς μικροὺς τοὺς κόσμους). Κι ἐδῶ ἡ εἰκόνα μιᾶς ἱστορικής ἀληθοφάνειας μεταφράζεται σέ δονήσεις πολλαπλῶν ἀλληλοδιαδόχων μορφῶν, λές καί διατηρεῖται ἡ μορφή ἢ τὸ εἶδος τῆς ἱστοριογραφίας (τουλάχιστον στίς πρωτογενεῖς ἐκδοχές του) ἀλλά, γιά κάποιον λόγο, ἀντὶ νά ἐπιβάλλει τοὺς περιορισμοὺς τῆς σχηματοποίησης μοιάζει μᾶλλον νά προσφέρει στοὺς μεταμοντέρνους συγγραφεῖς τὴν πλέον ἀξιοθαύμαστη, ἀχαλίνωτη κινητήρια δύναμη εὐφάνταστης δημιουργίας. Σ' αὐτὸ τὸ ἰδιόρρυθμο περιεχόμενο μέ τὴν ἰδιαίτερη μορφή του —πραγματικά συστήματα ὑπονόμων ὅπου κυκλοφοροῦν φανταστικοὶ κροκόδειλοι— οἱ ἀκρότατες τῶν φαντασιώσεων ἐνὸς Πύντσον προσλαμβάνουν, κατὰ κάποιον τρόπο, τίς διαστάσεις πειραματισμῶν τῆς σκέψης καί τὴν ἐπιστημολογικὴ ἰσχύ καί τὸ κύρος τοῦ διαφεύσιμου τῶν ἀφηγημάτων ἐνός Ἀινστάιν ἢ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, δημιουργοῦν τὸ αἶσθημα ἐνός ἀληθινοῦ παρελθόντος καλύτερα ἀπὸ τὰ ὁποιαδήποτε «στοιχεῖα».

Τέτοιου εἶδους μυθοπλασίες χειροκροτήθηκαν, καθῶς ἦσαν ἀναμενόμενο, ἀπὸ μιά ὁλόκληρη γενεὰ ἰδεολόγων, οἱ ὁποῖοι μέ αὐταρέσκεια καί χαρὰ ἀνήγγειλαν τὸ θάνατο τῆς ἀναφορᾶς, ἂν ὅχι τὸ τέλος τῆς ἴδιας τῆς ἱστορίας: φέρουν ἀρκετὰ φανερά τὰ σημάδια ἐκείνης ἀκριβῶς τῆς ἐλάφρυνσης καί τῆς εὐφορίας τοῦ μεταμοντέρνου, στὴν ὁποία ἤδη ἔχουμε ἀναφερθεῖ, καί γιά περίπου τοὺς ἴδιους λόγους. Αὐτές οἱ ἱστορικές φαντασιώσεις, σέ ἀντιδιαστολή μέ ἐκεῖνες ἄλλων ἐποχῶν (ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ψευδοσαξπηρικοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος τῶν ἀρχῶν τοῦ 19οῦ αἰῶνα) δὲν ἔχουν κατὰ βάση πρόθεση νά ἀποπραγματοποιήσουν τὸ παρελθόν, νά μᾶς ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὸ ἀχθος τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος καί τῆς ἀναγκαιότητος, μετατρέποντάς το σέ θεατρικὸ παιχνίδι μιμητικῆς, σέ σκοτεινὸ ξεφάντωμα δίχως

τίς συνέπειες του ανέκκλητου. Ἐπίσης, ἡ μεταμοντέρνα φανταστική ιστοριογραφία δὲν ἀποζητᾷ, ὅπως ὁ νατουραλισμός, νὰ ἐλαχιστοποιήσει τὸ ἀποτρόπαια καθοριστικὸ ἱστορικὸ γεγονὸς μέσα ἀπὸ τοὺς πολὺπλοκούς μηχανισμούς τοῦ φυσικοῦ νόμου, ἰδωμένους ἀπὸ τὴν ἀπόσταση τοῦ ἐπικύκλιου τοῦ Ἑρμῆ καὶ ἄρα ἀποδεχτοὺς, μὲ τὴ στωικὴ καρτερικότητα ἐγχειριδίου καὶ τῇ δύναμει μιᾶς συγκέντρωσης ἱκανῆς νὰ μειώσει στὸ ἐλάχιστο τὸ βάρος τῆς ἀπόφασης καὶ νὰ μετατρέφει τίς ἀπαισιοδοξίες τῆς ἀποτυχίας στὶς πολὺ περισσότερες εὐπρόσδεκτες μουσικὲς πτωτικὲς συγχορδίες μιᾶς εἰκόνας τοῦ κόσμου τύπου Βάγκνερ ἢ Σοπενχάουερ. Παρ' ὅλ' αὐτά, τὸ νέο ἐλεύθερο παιχνίδι μὲ τὸ παρελθόν —ὁ ἀσταμάτητος παραληρηματικὸς μονόλογος τῆς μεταμοντέρνας ἀναθεώρησής του μέσα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ὁμαδικὰ ἀφηγήματα— εἶναι, καταφανῶς, στὸν ἴδιο βαθμὸ ἀλλεργικὸ στὶς προτεραιότητες καὶ τίς στρατεύσεις, πόσο μάλλον στὶς εὐθύνες τῆς περιτέχνα στρατευμένης κομματικῆς ἱστορίας μὲ τίς ὅποιες ἐκφάνσεις τῆς.

Παρ' ὅλ' αὐτά, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὰ ἐν λόγω ἀφηγήματα διατηροῦν μιὰ σχέση μὲ τὴν πράξη περισσότερο ἐνεργητικὴ ἀπ' ὅ,τι ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ ἀπὸ τὰ προηγηθέντα ἢ ἀπ' ὅ,τι θὰ ἐπέτρεπε μιὰ θεωρία ἱστορικῆς ἀναπαράστασης μὲ πνεῦμα περισσότερο κυριολεκτικὸ: ἡ ἐπινόηση τῆς μὴ πραγματικῆς ἱστορίας εἶναι, στὴν περίπτωση αὐτή, ὑποκατάστατο τῆς ἐπίτευξης τῆς πραγματικῆς. Ἐκφράζει, διὰ τῆς μιμήσεως, τὴν ἀπόπειρα νὰ ἀποκατασταθεῖ μιὰ ἀνάλογη ἰσχὺς καὶ πράξη μέσα ἀπὸ τὸ παρελθόν, κάνοντας κάτι τὸ ὁποῖο εἶναι δημιουργημα φαντασώσης μᾶλλον παρά φαντασίας.* Τὸ μύθευμα —ἢ ἐάν προτιμᾶτε ἡ μυθομανία καὶ τὰ παραμύθια— εἶναι, ἀσφαλῶς, τὸ σύμπτωμα μιᾶς κοινωνικῆς καὶ ἱστορικῆς ἀνικανότητας, σύμπτωμα μιᾶς ἀναστολῆς δυνατοτήτων πού δὲν ἀφήνει περιθώρια ἄλλα ἀπὸ αὐτὰ τοῦ φανταστικοῦ. Ἀλλὰ τὸ γεγονὸς τῆς ἐπινόησης καὶ τῆς ἐπινοητικότητος καθ' ἑαυτῆς ἐπικυρώνει τὴ δημιουργικότητα μιᾶς ἐλευθερίας σὲ σχέση μὲ συμβάντα πού δὲν ἐλέγχει, μέσα ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τους καὶ μόνο· ὁ φορέας περνáει ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐγγραφή καθ' ἑαυτῇ

* Ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους fancy καὶ imagination τῶν ὁποίων τὸ ζεῦγος ἀντιστοιχεῖ κάπως —δχι ὁμῶς ἀκριβῶς— μὲ τὰ ἑλληνικὰ «φαντασίωση» καὶ «φαντασία». Ἄς σημειώσουμε ἔδῳ, ὥστόσο, ὅτι συχνά τὸ ἀγγλικὸ (the) imaginary, ἰδίως ὅταν χρησιμοποιεῖται ὡς οὐσιαστικὸ, ἀποδίδεται σωστότερα μὲ τὸ ἑλληνικὸ «(τὸ) φανταστικόν». (Σ.τ.Μ.)

στή διαδικασία της ἐπινόησής της· και οί νέες ποικίλες και ἐναλλασσόμενες σειρές τῶν συμβάντων καταρρίπτουν τούς φραγμούς τῆς ἐθνικῆς παράδοσης και τῶν ἱστορικῶν ἐγχειριδίων, τῶν ὁποίων τούς καταναγκασμούς και τίς ἀναγκαιότητες καταγγέλλουν μέ τή δύναμη τῆς παρωδίας τους. Ἡ ἀφηγηματική ἐπινόηση, στήν περίπτωση αὐτή, γίνεται, μέσα ἀκριβῶς ἀπό τό ἀπίθανό της, ἡ μεταφορά μιᾶς εὐρύτερης πραξολογικῆς δυνατότητας ἢ ἀκόμα τό ἀντιστάθμισμα και ἡ ἐπικύρωσή της μέ τή μορφή τῆς προβολῆς και τῆς μιμητικῆς ἀναπαράστασης.

Ἡ δεύτερη μορφή τοῦ μεταμοντέρνου ἱστοριογραφικοῦ ἀφηγήματος εἶναι, ἐν πολλοῖς, ἡ ἀντιστροφή τοῦ προηγουμένου. Στήν περίπτωση αὐτή, ἡ καθαρά μυθοπλαστική πρόθεση ὑπογραμμίζεται και ἐπιβεβαιώνεται μέ τήν ἐπινόηση φανταστικῶν προσώπων και συμβάντων, μεταξύ τῶν ὁποίων ἐμφανίζονται πρός στιγμήν και χάνονται πάλι συμβάντα και πρόσωπα τῆς πραγματικῆς ζωῆς: ἡ πρακτική τοῦ Ντοκτόροβ στό *Ragtime*, μέ τούς Μόργκαν του και τούς Φόρντ, τούς Χούντινι, τούς Θῶς και τούς Οὐάιτ, ἀναφέρθηκε ἤδη³⁶ και ἰσχύει ἀκόμα, ὡς χαρακτηριστικό παράδειγμα μιᾶς ὁλόκληρης σειρᾶς ποικίλων ὄσων παρόμοιων ἐφαρμογῶν κολάζ, στίς ὁποῖες ἕνα πρόσωπο τῆς ἐπικαιρότητας ἐμφανίζεται σέ ζωγραφισμένο φόντο, ἢ ὁ τηλετύπος μιᾶς στατιστικῆς σειρᾶς ξεδιπλώνεται μεσοῦντος ἐνός οἰκογενειακοῦ δράματος. Οἱ ἐφαρμογές αὐτές δέν εἶναι ἀπλές ἀναπαραγωγές τοῦ Ντὸς Πάσος, ὁ ὁποῖος σεβόταν ἀκόμα τίς κατηγορίες τῆς ἀληθοφάνειας μέσα ἀπό τά κοσμικοῖστορικά του ἄτομα· και τό εἶδος ἐτοῦτο τῆς μυθοπλαστικῆς ἱστορίας δέν ἔχει τίποτα νά κάνει μέ ἐκεῖνο τό ἄλλο μεταμοντέρνο προϊόν πού ὀνόμασα φιλμ νοσταλγίας, στό ὁποῖο ὁ τόνος και τό ὕφος μιᾶς ὁλόκληρης ἐποχῆς γίνονται, ἐν τέλει, καθ' ἑαυτά ὁ κεντρικός ἥρωας, ὁ δρῶν* και τό ἴδιο τό «κοσμικοῖστορικό ἄτομο» (ἐνῶ παράλληλα μειώνεται σημαντικά ἡ ἀχαλίνωτη ἐνεργητικότητα τῆς φαντασίας, τήν ὁποία μαρτυροῦν τά δύο εἶδη τῶν ἱστοριογραφικῶν φαντασιώσεων πού περιγράφουμε ἐδῶ).

Σέ τοῦτο τό δεύτερο εἶδος (ἔπου τό κλασικό μοντέλο ἀποκαθίσταται και οἱ φρόνοι γίνονται πάλι «πραγματικοί», ἐνῶ οἱ κῆποι παίρνουν φανταστικό χαρακτήρα) εὐκόλα μπορούμε νά ἀναγνωρίσουμε ἕνα εἶδος ἱστοριογραφίας ἐν χῶρῳ: ἔχει πολλὰ σημαντικά πράγματα νά μᾶς πεί τόσο γιά τόν μεταμοντέρνο χῶρο ὅσο και γιά τό τί ἀκριβῶς συνέβη στή μεταμοντέρνα αἵσθηση τῆς ἱστορίας.

36. Βλ. τό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ παρόντος.

* *Actant* στό πρῶτότυπο, ὅρος τῆς γαλλικῆς ἀφηγηματολογίας. (Σ.τ.Μ.)

Ὁ χώρος καταγράφεται, ἐδῶ, σέ μορφή, οὕτως εἰπεῖν, δεύτερου βαθμοῦ, ὡς συνέπεια μιᾶς προηγούμενης ξειδίκευσης — ἓνα εἶδος ἐντατικής ταξινόμησης ἢ ὀργανωμένης κατάτμησης πού θά μπορούσα νά περιγράψω ὡς καταμερισμό ἐργασίας στό ἐπίπεδο τῆς νόησης καί τῶν τρόπων μέ τούς ὁποίους ἀνιχνεύει καί χαρτογραφεῖ τό πεδίο τῆς. Ὁ κλασικός ψυχικός κατατεμαχισμός — ὁ διαχωρισμός φαντασίας καί γνώσης ἐπὶ παραδείγματι — ἦταν συνέπεια πάντοτε τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας στό κοινωνικό ἐπίπεδο· τώρα πλέον, ὅμως, οἱ ἴδιες οἱ λογικές ἢ γνωστικές διεργασίες τῆς νόησης διαχωρίζονται ἐσωτερικά, τρόπον τινά, καί καταμερίζονται σέ διαφορετικούς ὁρόφους καί διοικητικές πτέρυγες.

Ἔτσι, ἐπὶ παραδείγματι, μπορούμε νά φανταστοῦμε (μέσα σ' αὐτό τό συγκεκριμένο μεταμοντέρνο ἀφήγημα) τὴν ἐπίσκεψή τοῦ μεγάλου Πρώσου νεοκλασικιστῆ ἀρχιτέκτονα Σίνκελ στή νέα βιομηχανική πόλη τοῦ Μάντσεστερ· ἡ ἐξεζητημένη αὐτὴ ὑπόθεση εἶναι ἱστορικά πιθανή καί μᾶς προκαλεῖ τὴν πολὺ μεταμοντέρνα σαγήνη ἐνός διαλαθόντος ἐπεισοδίου (πῆγε πράγματι κάποτε ὁ νεαρός Στάλιν στό Λονδίνο; Καί ἡ ἱνκόγνιτο ἐπίσκεψή τοῦ Μάρξ στὸν Ἀμερικανικό Ἐμφύλιο;): Ξύπνιος εἶμαι ἢ κοιμᾶμαι; Ἀλλὰ αὐτό πού εἶναι θεμελιωδῶς μεταμοντέρνο σέ ὅλ' αὐτὰ εἶναι τό παράταιρο συναπάντημα τῆς ρομαντικῆς Γερμανίας, πού ἀναφέγγει τὴν ἐσωτερικὴ λάμψη τοῦ μαγικοῦ ρεαλισμοῦ τοῦ Κασπάρ Νταϊνβιντ Φρήντριχ, μέ τὴ δυστυχία καί τὸ πλεόνασμα τῆς ἐργατικῆς δύναμης μιᾶς μεγάλης βιομηχανικῆς πόλης ἐν τῇ γενέσει τῆς. Εἶναι κάτι σάν ἀντιπαράθεση κόμικς, κάτι σάν σχολικό σχέδιο μικροῦ παιδιοῦ ὅπου συνενώνονται μέ νέους τρόπους, ἀσυνάρτητα, μεταξὺ τούς ὕλικά κάθε εἶδους. Ἀποδεκνύεται, ἐν τέλει, ὅτι ἡ ἐπίσκεψή πράγματι συνέβη· ἀλλὰ ἦδη πλέον καταλαβαίνουμε πόσο θά ταίριαζε ἐδῶ τό εὐφυολόγημα τοῦ Ἀντόρνο (ὁ ὁποῖος ἀναφερόταν, βεβαίως, σέ κάτι ἄλλο) καί συγκεκριμένα τό ὅτι «κόκκιμα καί ἄν ἦταν γεγονός, δέν θά ἦταν ἀληθινό». Ἡ μεταμοντέρνα χροιά τοῦ ἐπεισοδίου ἐπιστρέφει στὴν «ἱστορικὴ ἐγγραφή» γιὰ νά τῆς ἀφαίρῃ τὸν πραγματικό καί φυσικό της χαρακτήρα καί νά τῆς προσδώσει κάτι ἀπὸ τὴ φανταστικὴ αἴγλη τῆς ἐκδοχῆς τῆς ἱστορίας τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ἐνός Γκαρσία Μάρκες, σχετικὰ μέ τὴν ὁποία ὁ Καρπεντιέρ³⁷ εὐστοχα παρατήρησε, ὅπως ὅλοι γνωρίζουμε, ὅτι οὕτως ἢ ἄλλως ἦταν μαγικορεαλιστικὴ (real-maravilloso). Καί τό ζήτημα, βέβαια, εἶναι ἂν καί κατὰ πόσο ὁ, τὸ ἀποκαλούσαμε ἱστορία ἔχει πλέον γίνῃ ἀκριβῶς κάτι τέτοιο.

37. Alejo Carpentier, «Prologo», *El Reino de este mundo*, Σαντιάγο 1971.

“Ὅλ’ αὐτά, ὅμως, δέν εἶναι παρὰ οἱ πολιτιστικές καί ἰδεολογικές συν-
πειες μιᾶς δομῆς τῆς ὁποίας οἱ προϋποθέσεις ἔγκεινται, ἀκριβῶς, στήν αἴ-
σθησις ὅτι τό κάθε στοιχεῖο ἀνήκει σέ ριζικά διαφορετικό μητρώο: ἀρχιτε-
κτονική καί σοσιαλισμός, ρομαντική τέχνη καί ἱστορία τῆς τεχνολογίας,
πολιτική καί ἀπομίμηση τῆς ἀρχαιότητος. Ἀκόμα κι ἂν τά μητρώα αὐτά
συμπίπτουν κατά περίεργο καί διαλεκτικό τρόπο, ὅπως στήν ὑπόθεσις τῆς
πολεοδομίας, γιά τήν ὁποία ὁ Σίνκελ εἶναι ἐγκυκλοπαιδικοῦ τύπου λήμμα,
ἀκριβῶς ὅπως καί τό βιβλίον τοῦ Ἑνγκελς γιά τό Μάντσεστερ, ἡ προσυνει-
δητῇ νόησή μας ἀρνεῖται νά ἐγκαταστήσει ἤ νά ἀναγνωρίσει τό σύνδεσμο,
λές καί τά προκείμενα χαρτιά ἀνήκουν σέ διαφορετικές τράπουλες.

Ἡ δυσαρμονία καί τό ἀσύμβατο ἔχουν, ἐν τέλει, τά «λογοτεχνικά» τους
ἀνάλογα τά ὁποῖα, παραδόξως, ἐπανευρίσκουμε ἐδῶ, στό πεδίο τῆς ἱστορι-
κῆς καί κοινωνικῆς πραγματικότητος. Καί πράγματι, αὐτό τό ἰδιόρρυθμο,
παράτολμο συνταίριασμα μᾶς θυμίζει ἔντονα μιᾶ ἀσυμφωνία κατηγοριῶν
ἢ λογοτεχνικῶν εἰδῶν, ὅπως στήν περίπτωσις ἑνὸς συγγραφέα ἢ ρήτορα
πού ἐνσωματώνει ἀπό παραδρομή στό λόγο του ἕνα κείμενο ἀσύμβατο, ἄλ-
λης κατηγορίας, ἢ περνάει κατά λάθος σέ ἕναν διαφορετικοῦ εἶδους λόγο.
Στή λογοτεχνία, βεβαίως, ἡ ἐξάλειψις τῶν εἰδῶν καθ’ ἑαυτή, καθὼς καί
τῶν συμβάσεων καί τῶν συγκεχρμένων κανόνων τῆς ἀνάγνωσις πού προ-
βάλλουν, εἶναι πολὺ γνωστή ἱστορία. Καί δημιουργεῖται πλέον ἡ βάσιμη
ὑπόψια ὅτι τά παλαιότερα εἶδη κάθε ἄλλο παρὰ ἐκλείπουν: ἀποδεδειμμένα
σάν οἱ ἀπό τά παραδοσιακά τους οἰκουσστήματα, διαχέονται τώρα καί
καταλαμβάνουν τήν ἴδια τήν πραγματικότητα, τήν ὁποία διαιρούμε καί
ταξινομοῦμε σύμφωνα μέ τυπολογικά σχήματα πού δέν εἶναι πλέον θεματι-
κῆς ὕψης ἀλλά δέν φαίνεται νά ἀνταποκρίνονται σέ κριτήρια ὑπολογικά.
Καί ὅμως, σίγουρα ὑπάρχει κάτι στό «ὕφος» ἀκριβῶς τοῦ ἐγκυκλοπαιδικοῦ
λήμματος «Σίνκελ», τό ὁποῖο, ἀπλούστατα, δέν ταιριάζει μέ τό ὕφος τοῦ
«Ἑνγκελς», παρὰ τό γεγονός ὅτι ὁ ὑπολογιστής θά μᾶς τά ἔδινε καί τά
δύο κάτω ἀπό τήν ἐνδειξη «Γερμανία», «19ος αἰώνας» κ.ο.κ. Μέ ἄλλα
λόγια, τά δύο λήμματα δέν «πᾶνε μαζί» καί δέν ταιριάζουν στόν «πραγμα-
τικό κόσμο», δηλαδή στόν κόσμο τῆς ἱστορικῆς γνώσεως· ταιριάζουν, ὅμως,
μιᾶ χαρά στό πεδίο πού ὀνομάζουμε μεταμοντέρνα ἱστοριογραφία (πολιτι-
στικό εἶδος τό ὁποῖο διαφοροποιεῖται ὡς κατηγορία ἀπό ἐκεῖνο πού ἀποκα-
λεῖται ἱστορική γνώσις), ὅπου ἀκριβῶς ἡ ἐνδιαφέρουσα δυσαρμονία τους
λαμπύρισμα τοῦ μαγικοῦ ρεαλισμοῦ τῆς ἀναπάντεχης ἀντιδιαστολῆς τους
μᾶς προσφέρονται πρὸς κατανάλωσις καί ἀπόλαυσις.

Δέν θά πρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι τό μεταμοντέρνο ἀφήγημα ξεπερνᾷ ἡ ὑπερβαίνει μέ ὅποιονδήποτε τρόπο τίς παράδοξες ταξινομήσεις τοῦ λόγου, τίς ὁποῖες θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ: δέν πρόκειται καθόλου γιά «ἀντίφαση» τῆς ὁποίας τό μεταμοντέρνο κολάζ συνιστᾷ ὁ δὲν «λύση». Ἀπεναντίας, οἱ μεταμοντέρνες διεργασίες ἐπικυρώνουν τίς ἐξειδικεύσεις καί τίς διαφοροποιήσεις στίς ὁποῖες βασίζονται: τίς προϋποθέτουν καί κατά συνέπεια τίς συντηροῦν καί τίς διακονοῦν (διότι ἂν ἐκεῖ ὅπου ὁ Σίνκελ καί ὁ Ἑνγκελς κάθονταν δίπλα δίπλα σάν τό πρόβατο μέ τό λιοντάρι ἐμφανίζονταν ἕνα πραγματικά ἐνιασιοποιημένο πεδίο γνώσης, θά ἐξανεμιζόταν πλέον ὅλη ἡ μεταμοντέρνα δυσαρμονία). Ὅποτε ἡ δομή ἐπιβεβαιώνει τό γεγονός ὅτι τό μεταμοντέρνο εἶναι κάτι γιά τό ὅποιο ὁ ὅρος *κατατεμαχισμός** εἶναι μᾶλλον ἀδύναμος καί ἀνεπαρκής, καί, κατά πάσα βεβαιότητα, ὑπερβολικά «ὀλοποιητικός»: δέν εἶναι πλέον ζήτημα διάσπασης μιᾶς ὁρισμένης προϋπάρχουσας ὀργανικῆς ὁλότητας: πρόκειται γιά τήν ἐμφάνιση τοῦ πολλαπλοῦ μέ τρόπους νέους καί μὴ ἀναμενόμενους, μέσα ἀπό ἀσύνδετες σειρές συμβάντων, εἰδῶν λόγου, ταξινομήσεων, μερισμάτων τῆς πραγματικότητας. Αὐτός ὁ ἀπόλυτος καί τυχαῖος πλουραλισμός—καί ἴσως ἔχουμε ἐδῶ τό μόνο νόημα πού θά ἔπρεπε νά ἀποδίδουμε σ' αὐτόν τόν φορτισμένο ὄρο, ἕναν πλουραλισμό πραγματικοτήτων—δέν εἶναι κἄν συνύπαρξη πολλαπλῶν καί ἀλλήλοδιάδοχων κόσμων, παρά συμφυρμός ἀσύνδετων καί συγκεχυμένων συνόλων καί ἡμιαυτόνομων ὑποσυστημάτων, τῶν ὁποίων ἡ ἀλληλοεπικάλυψη συντηρεῖται στό ἐπίπεδο τῆς ἀντιληψῆς ἐν εἴδει παραισθησιακῶν ἐπιπέδων βάθους σέ χώρο πολλῶν διαστάσεων: αὐτό ἀκριβῶς ἀναπαράγεται στή ρητορική τῆς ἀποκεντροποίησης** καί στηρίζει τίς βασικές ρητορικές καί φιλοσοφικές ἐπιθέσεις κατά τῆς «ὁλότητας». Καί ἡ ἐν λόγω διαφοροποίηση καί ἐξειδίκευση ἡ ἡμιαυτονόμηση τῆς πραγματικότητας προηγεῖται αὐτοῦ πού ἐπιτελεῖται στόν ψυχικό κόσμο—μεταμοντέρνος σχιζοειδής κατατεμαχισμός σέ ἀντιδιαστολή μέ τίς μοντέρνες ἀγωνίες καί ὑστερίες—, ὁ ὁποῖος

* Fragmentation στό πρωτότυπο. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι σέ ὁρισμένες περιπτώσεις προτιμήσαμε τήν ἀπόδοση τοῦ ὄρου αὐτοῦ μέ τό «θρυμματίσμα», τό ὁποῖο ἀποβάλλει κάπως τήν «ὀλοποιητική» χροιά στήν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Τζαϊνισμός ἀμέσως παρακάτω. Ἐξάλου τόν ὄρο compartmentalization πού ἐπανέρχεται συχνά στό κεφάλαιο αὐτό μέ παραπλήσια σημασία—ἀλλά ἀκόμα ἐντονότερη «ὀλοποιητική» χροιά—ἀποδίδουμε μέ τό «κατά-τμηση». (Σ.τ.Μ.)

** Decentering στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

είναι κατ' εικόνα του κόσμου που μιμείται και αποπειράται να αναπαραγάγει τόσο με τη μορφή της έμπειρίας όσο και με τη μορφή έννοιολογήσεων, με αποτελέσματα καταστροφικά, αντίστοιχα με εκείνα που θα είχαμε στην περίπτωση ενός σχετικά απλού φυσικού οργανισμού που επιδίδεται στη μιμητική παραλλαγή και προσπαθεί να πλησιάσει τον κόσμο των διαστάσεων της όπ' αρτ και των λείξερ ενός περιβάλλοντος επιστημονικής φαντασίας απώτερου μέλλοντος. Πολλά διδαχθήκαμε από την ψυχανάλυση και, προσφάτως, από τη θεωρητική χαρτογράφηση κατατετηγμένων και πολλαπλών θέσεων υποκειμένων, αλλά θα ήταν πράγματι κρίμα να αποδώσουμε τά φαινόμενα αυτά σε μία ασύλληπτα πολυσύνθετη νέα έσωτερη ανθρώπινη φύση κι όχι στα κοινωνικά πρότυπα που τά προβάλλουν — καθ' ότι η ανθρώπινη φύση, όπως μάς έδειξε ο Μπρέχτ, και μαζί της βεβαίως η ανθρώπινη ψυχή, είναι ικανή να προσλάβει άπειρες σειρές μορφών και αναμορφώσεων.

Έν τώ μεταξύ, οι διακριτές και διαφοροποιούμενες δομές (μορφοποιημένες από τον Ντοκτόροβ μέσα από τά ελάσσονα αλλά εξαιρετικά σημαίνοντα σχήματα της ιστοριογραφίας του Ragtime) συμβάλλουν επίσης καθοριστικά στην επικύρωση της μεταμοντέρνας αντίληψης ως έκφανσης του συνθήματος «ή διαφορά συσχετίζει». Οι νέοι τρόποι της αντίληψης φαίνεται πράγματι ότι λειτούργουν μέσα από την ταυτόχρονη συντήρηση άκριβώς τέτοιου τύπου άσυμβίβαστων, μέσα από μία ένόραση άσυμβατότητας, ένόραση που δέν επαναφέρει τό βλέμμα στο έσπιακό σημείο παρά διατηρεί πρὸς τό παρόν την ένταση της πολλαπλότητας των συνισταμένων (όποτε, γιὰ όσους πίστευαν ότι η διαλεκτική είχε κάτι να κάνει με την παραγωγή νέων «συνθέσεων» διαφόρων «άντιθέτων», εκ των προτέρων μορφοποιημένων και προσχεδιασμένων με τρόπο ώστε να συνταιριάζουν άπρόσκοπτα, δλ' αυτά πλέον παίρνουν χαρακτήρα σαφώς «μεταδιαλεκτικού»).

Άλλά τό θέμα αφορά επίσης τό χώρο με την πλέον θεμελιώδη έννοια του όρου, έφ' όσον, άπ' όπου κι άν προέρχονται τά διάφορα στοιχεία που συμπλέκονται στη μεταμοντέρνα τους άσυμβατότητα —είτε πηγάζουν από διαφορετικές περιοχές του χρόνου είτε από άσύνδετα μεταξύ τους τμήματα του κοινωνικού και ύλικού σύμπαντος—, εκείνο που γίνεται ιδιαιτέρως αίσθητό καθ' έαυτό είναι ο διαχωρισμός τους στο χώρο. Διαφορετικές στιγμές του ιστορικού και ύπαρξιακού χρόνου καταχωρούνται, άπλούστατα, σε διαφορετικούς τόπους· ή άπόπειρα να τά συνδυάσουμε, άκόμα και σε περιορισμένο επίπεδο, δέν διατρέχει καμιά κλίμακα χρόνου (παρά μόνο στο βαθμό που ο έν χώρω χαρακτήρας αύτών των σχηματισμών εξαντλείται

καί γυρεύει εξόφληση), παρά πηδάει από τό ένα σημείο στο άλλο ενός πινάκα παιχνιδιού όρίζόμενου βάσει άποστάσεων.

Έτσι, ή μετάβαση από τή μιά ταξινόμηση κατηγοριών στην άλλη είναι ριζικά άσυνεχής, όπως όταν αλλάξεις κανάλια σε καλωδιακή τηλεόραση: καί φαίνεται πράγματι ότι άρμόζει έδω ή περιγραφή των σειρών των στοιχείων καί των ειδολογικών διαμερισμάτων ως αντίστοιχων «καναλιών», βάσει των οποίων οργανώνεται ή νέα πραγματικότητα. Τό «ζάπινγκ», τό όποιο τόσο συχνά οι θεωρητικοί των μέσων επικοινωνίας άνάγουν σε πρότυπο τής μεταμοντέρνας προσοχής καί του αντίστοιχου μηχανισμού αντίληψης, φαίνεται ότι προσφέρεται ως έναλλακτική λύση στο ψυχαναλυτικό μοντέλο των πολλαπλών θέσεων ύποκειμένων, στο όποιο άναφερθήκαμε προηγουμένως: βεβαίως, τό μοντέλο αυτό διατηρεί τήν ίσχύ του ως πιθανού έναλλακτικού κώδικα γιά τή διακωδικοποίηση πού τόσο βαθιά χαρακτηρίζει τήν ίδια τή μεταμοντέρνα θεωρία, έφ' όσον μάλιστα μπορούμε πλέον νά τό θεωρήσουμε ως τό θεωρητικό άνάλογο του «ζάπινγκ» σε επίπεδο αντίληπτικό, πολιτιστικό καί ψυχικό. Κι έτσι «έμεις» γινόμαστε τελικά αυτό στο όποιο είμαστε μέσα, αυτό πού αντιμετωπίζουμε, ένοικούμε ή τακτικά διασχίζουμε, έφ' όσον αντίληφθούμε βέβαια ότι υπό τίς δεδομένες συνθήκες είμαστε ύποχρεωμένοι νά επαναδιαπραγματευόμαστε όλα τά σχετικά κανάλια καί τούς χώρους τους κάθε στιγμή τής ημέρας — Τζους. 'Η λογοτεχνική άναπαράσταση αύτης τής νέας πραγματικότητας παίρνει, λοιπόν, τή μορφή του έκπληκτικού «μνημόνιου» του παλιού καιρού των ραδιοφωνικών έκπομπών στη Λατινική 'Αμερική — *La Tia Julia y el Scribidor* ('Η θεία Χούλια κι ό γραφιάς) του Βάργκας Λιόσα —, όπου τά διαφορετικά ήμερήσια προγράμματα άρχίζουν σιγά-σιγά νά μιλάνουν τό ένα τό άλλο καί νά πληρουν τούς γειτονικούς τους χώρους, συγχωνεύόμενα μέ τρόπο έξαιρετικά άνησυχητικό αλλά, όπως είδαμε, κατ' έξοχήν μεταμοντέρνο: αύτή ή άμοιβαία μίανση συνιστά, λοιπόν, τό πρότυπο αυτού πού μπορούμε νά άποκαλέσουμε μεταμοντέρνο τρόπο όλοποίησης.

Χαρακτηρίζει επίσης τόν σύγχρονο τρόπο του ιστορικού καί του πολιτικού καθ' έαυτών καί θά χρειαστεί πλέον νά συλλάβουμε αυτό πού στίς έν λόγω δομές ξεπερνάει τό άπλό πολιτιστικό ή μυθοπλαστικό πλαίσιο, μέ όρους άντλούμενους από τόν τρόπο μέ τόν όποιο ό Λεφέβρ συλλαμβάνει τή νέα διαλεκτική του χώρου. Καθ' ότι ή κατανόηση των σύγχρονων γεγονότων έγγράφεται καί αύτή στο φόντο τής κατάτμησης τής πραγματικότητας, όπως τήν περιγράψαμε προσπαθώντας νά άποδώσουμε τίς ιδιομορφίες

τῆς μεταμοντέρνας γραφῆς. Ποτέ δὲν ἦταν εὐκολο νὰ συλλάβουμε τὸ παρόν ὡς ἱστορία, ἐφ' ὅσον ἐξ ὀρίσμου σχεδόν ὅλα τὰ ἐγχειρίδια σταματοῦν καὶ τυπώνονται ἕνα ἢ δύο χρόνια πρὶν, ἀλλὰ μιά κοινότητα πολιτικά συνειδητῇ διατηρεῖται διαρκῶς ἐνήμερη, διερευνώντας καὶ σχολιάζοντας, μὲ τὴν πολλαπλότητα Λερναίας Ὑδρας, τὴν τελευταία ἀναπάντεχη περιπλοκὴ τῶν πραγμάτων. Σήμερα, ὥστόσο, ἡ κοινότητα, μὲ τὴ μορφή αὐτή, ἀπορροφηθῇ ἀπὸ τὰ μέσα ἐπικοινωνίας στερώντας μας ἀκόμη καὶ τὴ δυνατότητα νὰ αἰσθανόμαστε μόνοι ὡς ἄτομα. Ἡ ἔκλαμψη ἱστορικῆς κατανόησης πού μπορεῖ νὰ φωτίσει τὴν «τρέχουσα κατάσταση» θὰ ἐπέλθει, λοιπόν, μὲ τὸν οἶονε μεταμοντέρνο (καὶ ἐν χώρῳ) τρόπο τοῦ ἀνασυνδυασμοῦ διαφορετικῶν στηλῶν στὴν ἐφημερίδα:³⁸ καὶ αὐτὴ τὴν ἐν χώρῳ λειτουργία συνεχίζουμε νὰ ἀποκαλοῦμε (χρησιμοποιώντας μιά παλιότερη, χρονικοῦ τύπου γλώσσα) ἱστορικὴ σκέψη ἢ ἀνάλυση. Ἔτσι ἡ πετρελαιοκλιδὰ τῆς Ἀλάσκας πᾶει χέρι-χέρι μὲ τὸν τελευταῖο βομβαρδισμό τῶν Ἰσραηλινῶν ἢ τὴν ἀνιχνευτικὴ ἀποστολὴ καταστροφῆς στὸν Νότιο Λιβάνο, ἢ ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας ἕνα ἀκόμα κομμάτι τηλεοπτικῶν εἰδήσεων. Τὰ δύο συμβάντα ἐνεργοποιοῦν ὁλότελα διαφορετικὲς καὶ ἀσύνδετες μεταξὺ τους νοητικὲς περιοχὲς ἀναφορᾶς καὶ συνδυαστικά πεδία, γιὰ τὸν ἐπιπλέον λόγο ὅτι στὸ στερεοτυπικὸ πλανητάριο τοῦ σύγχρονου «ἀντικειμενικοῦ πνεύματος» ἢ Ἀλάσκα τοποθετεῖται στοὺς φυσικοὺς καὶ πνευματικοὺς ἀντίποδες τῆς «χαροκαμένης Μέσης Ἀνατολῆς». Οὕτε ἡ ἐνδοσκοπικὴ διερεύνηση τῆς προσωπικῆς μας ἱστορίας, μὰ οὕτε καὶ καμιὰ ἐπιθεώρηση ἀντικειμενικῶν ἱστοριῶν (καταγεγραμμένων ὑπὸ τίς ἐνδείξεις Ἑξον, Ἀλάσκα, Ἰσραήλ, Λιβάνος) θὰ ἔφτανε γιὰ νὰ διαλευκανθοῦν οἱ διαλεκτικὲς διασυνδέσεις μεταξὺ ὧλων αὐτῶν τῶν πραγμάτων, τῶν ὁποίων τὸ πολυθρύλητο πρωταρχικὸ ἐπεισόδιο ἦταν ὁ πόλεμος τοῦ Σουέζ, ἀπὸ τὴ μιά, πού προσδιόρισε τὸ ὁλοένα αὐξανόμενο μέγεθος τῶν πετρελαιοφόρων πού περιέπλεαν τὸ Ἀκρωτήρι τῆς Καλῆς Ἑλπίδος καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ συνέχειά του, τὸ 1967, μιά συνέχεια πού προσδιόρισε τὴν πολιτικὴ γεωγραφία τῆς Μέσης Ἀνατολῆς στὸ χάρτη τῆς βίας καὶ τῆς δυστυχίας γιὰ περισσότερες γενιές. Ἐκεῖνο πού θέλω νὰ ὑποστηρίξω εἶναι ὅτι ἡ ἀνίχνευση τέτοιων κοινῶν «ἀρχῶν» —οἱ ὁποῖες γίνονται πλέον,

38. Ἀκόμα καὶ ὁ Ντάνιελς κάνει τελικὰ τὴ μεταμοντέρνα ἐμφάνισή του, ἐν λάβουμε ὑπόψην μας, καθὼς μοῦ ὑπενθυμίζει ὁ Τζόνθαν Ἀρακ, τὴ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Βάλτερ Μπαγκέω: «Τὸ Λονδίνο εἶναι σὰν τὴν ἐφημερίδα. Ἐχει τὰ πάντα καὶ τὰ πάντα εἶναι ἀποσυνδεδεμένα». *Literary Studies*, Λονδίνο 1898, σ. 176.

προφανώς, απαραίτητες για ό,τι συνήθως θεωρούμε συγκεκριμένη ιστορική κατανόηση— δέν συνιστούν χρονικού ή γενεαλογικού τύπου λειτουργία, μέ την έννοια των παλιότερων λογικών ιστορικότητας και συνέχειας. 'Η «λύση» της αντίδιαστολής— 'Αλάσκα, Λίβανος— πού δέν είναι καν αίνιγμα πρίν λυθεί— Νάσερ και Σουέζ— δέν ανοίγει πλέον τόν βαθύ ιστοριογραφικό χώρο ή τή χρονική προοπτική ενός Μισελέ ή ενός Σπένγκλερ: ανάβει σάν κομβικό δίκτυο σέ κερατομηχανή (και προαναγγέλλει έτσι ένα ιστοριογραφικό ηλεκτρονικό παιχνίδι του μέλλοντος ακόμα πιό ανησυχητικό).

'Αλλά αν ή ιστορία τίθεται εν χώρω, άλλο τόσο τίθεται και ή καταστολή της καθώς και οί ιδεολογικοί μηχανισμοί μέ τούς όποιους αποφεύγουμε τήν ιστορικού τύπου σκέψη (ή περίπτωση της 'Αλάσκας, επί παραδείγματι, μάς δίνει τό αποτύπωμα ενός τρόπου ανάγνωσης ύπολογισμένου μέ τρόπο τέτοιο ώστε νά μάς επιτρέπει νά παραβλέπουμε τίς στήλες πού καταλαμβάνουν τόν γειτονικό χώρο). Καί εκείνο πού θέλω τώρα νά έντοπίσω είναι μιá ευρύτερη αίσθητική της πληροφορήσης, μέσα από τήν όποία οί ασυμβατότητες των κατηγοριών πού ανιχνεύσαμε στή μεταμοντέρνα μυθιστορία προσλαμβάνουν, στή μεταμοντέρνα πραγματικότητα, μιá ισχύ άλλου τύπου, προδιαγράφοντας ένα ιδιόρρυθμο νέο ντεκόρουμ* ύψηλης απάθειας, βάσει του όποιου ή υποχρέωση νά παραβλέψουμε στοιχειά ταξινομημένα σέ άλλες στήλες ή άλλα διαμερίσματα παρέχει μιá δυνατότητα συγκρότησης ψευδούς συνείδησης ή όποια, από πλευρά τακτικής, είναι περισσότερο προωθημένη από τίς παλαιότερες και άπαρχαιωμένες τακτικές της ψευδολογίας ή της καταστολής και δέν έχει καμία ανάγκη των δυσκίνητων πολεμαϊκών τεχνολογιών της κλασικής ιδεολογίας. Πρόκειται για καινούργιο τρόπο κυκλοφορίας της πληροφορήσης, ό όποιος καθιστά τίς αναπαραστάσεις ελάχιστα πιθανές, άπορρίπτει τίς πολιτικές θέσεις και τόν «όργανικό» τους λόγο και, εν όλίγοις, διαχωρίζει σαφώς τά «δεδομένα» από τήν «άλθθεια», όπως τό έθεσε και ό 'Αντόρνο. 'Η άνωτερότητα της νέας μεθόδου έγκειται στή δυνατότητα της νά συμβιώνει άπολύτως άρμονικά μέ τίς πληροφορίες και τήν πλήρη γνώση. 'Η δυνατότητα αυτή ένυπάρχει ήδη στο διαχωρισμό των ύποσυστημάτων και των θεμάτων στίς διάφορες ασύνδετες μεταξύ τους περιοχές της νόησης, οί όποιες ενεργοποιούνται μόνο τοπικά και σέ δεδομένο

* Decorum στο πρωτότυπο: όρος άναφερόμενος σέ αώστηρούς κανόνες καλής συμπεριφοράς ή ευπρέπειας, κυρίως από αισθητικής άπόψεως. (Σ.τ.Μ.)

πλαίσιο (νομιναλιστικά), σέ συγκεκριμένες χρονικές στιγμές και από διάφορες διάσπαρτες θέσεις υποκειμένων, μέ τό ἐξῆς ἀποτέλεσμα: τό ὀφολογικό ταμπού σέ συνδυασμό μέ τό πεπερασμένο τοῦ ἀνθρώπου («Δέν μπορῶ νά εἶμαι σέ δύο μέρη —δύο εἶδη λόγου— τήν ἴδια στιγμή») ἀποκλείει ὄχι μόνο παλιότερα εἶδη συνθέσεων ἀλλά ἀκόμα καί τό θεραπευτικό σόκ πού κάποτε ἐπερχόταν ἀπό τήν ἀντιπαράθεση ἐνός συγκεκριμένου ἀποδεικτικοῦ στοιχείου μέ ἕνα ἄλλο, φαινομενικά ἄσχετο — στή δραματική ἐκείνη στιγμή τῆς ἀναπαράστασης τοῦ ἐγκλήματος, ὅταν δύο μάρτυρες ἐρχονται ἀπροσδόκητα πρόσωπο μέ πρόσωπο.

Τό «μεταμοντέρνο» εἶναι, ἐξάλλου, τό πρῶτιστο παράδειγμα τοῦ τρόπου ἐνόησης πού προκύπτει ἀπό ἕνα σύστημα στό ὁποῖο ἡ πραγματικότητα ἡ ἴδια ὀργανώνεται μέ τρόπο ἀνάλογο ἐκείνου τῶν δικτύων πολιτικῶν πυρήνων, τῶν ὁποίων τά μέλη δέν γνωρίζουν παρά τά ἀμέσως γειτονικά τους. Ὅποτε, μέσα σέ τέτοιες «ἐννοιες», ἡ συνύπαρξη τῶν διακριτῶν ἀναπαράστάσεων, πού ἦδη γνωρίζουμε μά πού τή λειτουργία τους δέν ἔχουμε ἐκτιμήσει ἀρκετά, μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τή σχιζοφρένεια, ἄν αὐτή ἡ τελευταία εἶναι πράγματι ὅπως μᾶς τήν περιγράφει ὁ Πύντσον («Μέρα τή μέρα, ὁ Γουέντελ εἶναι ὅλο καί λιγότερο ὁ ἑαυτός του καί ὅλο καί περισσότερο κατηγορία. Μπαίνει σέ μιά συνεδρίαση προσωπικοῦ καί τό δωμάτιο ἀξαφνα γεμίζει κόσμος»).³⁹ Ἐνα δωμάτιο κόσμος μᾶς καλεῖ τελικά σέ ἀσύμβατες μεταξύ τους κατευθύνσεις, τίς ὁποῖες ἀκολουθοῦμε ὅλες τήν ἴδια στιγμή: μιά θέση υποκειμένου νά μᾶς διαβεβαιώνει γιά τήν ἐκπληκτική νέα οἰκουμενική κομψότητα τῆς καθημερινῆς ζωῆς καί τῶν μορφῶν της· μιά ἄλλη νά πλέκει τό ἐγκώμιο τῆς διεύρυνσης τῆς δημοκρατίας, μέ ὅλες αὐτές τίς νέες «φωνές» νά ἀντηχοῦν ἀπό μέρη τοῦ κόσμου πού σιωποῦσαν μέχρι τοῦδε ἡ ταξικά στρώματα πού δέν ἀκούστηκαν ἀκόμα (λίγο νά περιμένομε καί θά ἐμφανισθοῦν νά ἐνώσουν τίς φωνές τους μέ ὅλων τῶν ἄλλων)· ἄλλες φωνές πιό ἐριστικές καί «ρεαλιστικές» μᾶς ὑπενθυμίζουν τίς ἀνεπάρκειες τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ, μέ τήν παραπληρωματική παραγωγή τῶν χορτονομισμάτων του νά χάνεται στόν ὁρίζοντα, τό χρέος του, τά ἐργοστάσια νά ἐξαφανίζονται μέ ταχύτητα πού τή συναγωνίζεται μόνο ἐκείνη τῆς ἐμφάνισης νέων ἀλυσίδων φαστουναάδων, τήν ἀπόλυτη ἐξαθλίωση τῶν δομικά ἀστέγων καί τήν πολύ γνωστή μας «πληγή» ἢ «παρακμή» τῶν μεγαλοπόλεων, τήν ὁποία τά μέσα ἐπικοινωνίας προσφέρουν σέ ἐντυπωσιακά περιτυλίγματα

39. *The Crying of Lot 49* (Κλήρος 49), Νέα Ὑόρκη 1982, σ. 104.

μελοδραμάτων ναρκωτικών και βίας πορνό, όποτε τό θέμα τους πλησιάζει επικίνδυνα τήν κοινοτοπία. Καμία από τίς φωνές αυτές δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀντιλέγει στίς ἄλλες· αὐτό τό κάνουν μόνον οἱ προτάσεις, ὅχι οἱ «λόγοι», ἡ δέ ταυτότητα τῆς ταυτότητας καί τῆς μή ταυτότητας δέν φαίνεται νά καθησυχάζει αὐτή τήν τελευταία, γιά τήν ὅποια ἡ «συνύπαρξη» εἶναι καί αὐτή ὁρος ὑποπτος (ὑπονοεῖ μιᾶ ἀπώτερη πιθανότητα διαγαλαξιακῆς πρόσκρουσης, κατά τήν ὅποια ἡ ὕλη καί ἡ ἀντιῦλη ἴσως τελικά συναντηθοῦν καί δώσουν τά χέρια). Ἀκόμα καί ἡ εὐστοχη ὑπόθεση τοῦ Μπρέχτ γιά τό Χόλλυγουντ, ὅτι ἐκεῖ ὁ Θεός ἔκανε οἰκονομία καί σχεδίασε τόν ἕναν μόνο κόσμον («τόν παράδεισο: εὐνοεῖ διαβολικά τούς στερημένους καί ἀποτυχημένους»), εἶναι ὑπερβολικά λειτουργική, ὅσο καί ἂν ἡ ἔννοια τῆς πόλης (καί δὴ τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς πόλης) ὀρθώνεται πράγματι ἐπιβλητικότερα στό νοῦ ὡς μιᾶ ἀπό τίς τελευταῖες «ἀναπαράστάσεις» πού μπορεί κανεῖς νά φανταστεῖ: τό μεταμοντέρνο ζεῖ καί βασιλεύει στίς μπουτίξ καί στά μικρά ἐστιατόρια τοῦ συρμού (καί ἀπ' ὅ, τι μαθαίνουμε ἡ ἀναδιακόσμηση τῶν ἐστιατορίων συνιστᾷ σημαντικό τμήμα τῶν ἐργασιῶν πού ἀναλαμβάνει ὁ μεταμοντέρνος ἀρχιτέκτονας), ἐνῶ οἱ ἄλλες πραγματικότητες περιφέρονται ἔξω σέ παλιά αὐτοκίνητα ἡ πεζῇ. Ὡς ἰδεολογία καί συνάμα πραγματικότητα τό «μεταμοντέρνο» δέν μπορεί νά διαψευθεῖ, στό βαθμό πού τό θεμελιώδες χαρακτηριστικό του εἶναι ὁ ριζικός διαχωρισμός ὧλων ἐκείνων τῶν ἐπιπέδων καί τῶν φωνῶν τῶν ὁποίων μόνη ἡ ἀνασύνθεση σέ ὁλότητα θά μπορούσε νά τό διαψεύσει.

9

Παρακμή, φονταμενταλισμός* καί ὑψηλή τεχνολογία

Τά τελευταῖα ἀπεγνωσμένα στάδια τοῦ κρυφτοῦ μᾶς ὁδηγοῦν στά χρονο-ντούλαπα τῆς λογικῆς, ὅπου ἴσως ἐν τέλει κρύβεται ἡ ἱστορία (ἀποκαλυπτόμενη ὡς ἀπλῶς ἐν χώρῳ μέσα ἀπό τά διαχρονικά της κοστούμια), παρά τῇ σκοτεινῇ ὑγρῇ σιωπῇ τῶν ὑπογείων πού σέ κάνει νά φοβᾶσαι ὅτι μπορεί καί νά πνίγηκε μέ τό ἴδιο της τό φῶματρο. Μά θά μπορούσαμε ἴσως νά γεννήσουμε ἱστορία ἀπό τό ἴδιο τό παρόν καί νά ἀποδώσουμε στίς φανταστικές προβολές καί στίς ὀνειρικές πραγματώσεις τοῦ σήμερα τήν ἰσχύ, ἂν ὅχι μιᾶς πραγματικότητας, τουλάχιστον αὐτοῦ πού θεμελιώνει καί ἐγκαινιάζει πραγματικότητες, ὅπως θά ἔλεγε καί ὁ Χάιντεγγερ (stiften).

* Δέν βρήκαμε καλύτερη λύση γιά νά ἀποδώσουμε τό fundamentalism. (Σ.τ.Μ.)

Οι προβολές αυτές ακολουθοῦν ἀντίθετες κατευθύνσεις, ὅσο κι ἂν ἀνιχνεύονται καί οἱ δύο στό σημαντικότερο σῶμα τῶν σχετικῶν συμπτωμάτων πού λέγεται σύγχρονη ἐπιστημονική φαντασία. Δέν τολμῶ νά χαρακτηρίσω τίς κατευθύνσεις μέ τά ὀνόματα τῶν παλιῶν μας γνώριμων, παρελθόν καί μέλλον, ἀλλά ἴσως καί νά μήν εἶναι παρά νέες καί μεταμοντέρνες τους ἐκδοχές, σέ μιᾶ κατάσταση ὅπου οὔτε τό παρελθόν οὔτε τό μέλλον μποροῦν, ὅπως θά δοῦμε, νά διεκδικήσουν νόμιμα τήν προσοχή ἢ τήν ἔγνοια μας. Ἡ παρακμή καί ἡ ὑψηλή τεχνολογία, μέ τίς ἀντιθετικές ἀμφιέσεις καί τούς διαφορετικούς τους τόνους, εἶναι ἀφορμές καί ἐναύσματα γιά τέτοιου εἴδους ὑποθέσεις.

Διότι, ἐνῶ ἡ ὑψηλή τεχνολογία εἶναι πανταχοῦ παρούσα καί ἀναπόφευκτη, ἰδίως στίς διάφορες θρησκευτικές μορφές της, ἡ παρακμή* μᾶς ἐπιβάλλεται μέ τήν ἀπουσία της, σάν ὁσμή πού κανένας δέν ἀναφέρει ἢ σκέψη πού ὅλοι οἱ προσκεκλημένοι προσπαθοῦν ἐμφανῶς νά μήν τούς ἀπασχολεῖ. Θά μπορούσε νά φανταστεῖ κανεῖς ὅτι ὁ κόσμος μας — κόσμος τῶν ἀκουστικῶν καί τοῦ Ἄντυ Οὐώρχολ, τοῦ φονταμενταλισμοῦ καί τοῦ AIDS, τῶν μηχανῶν ἐξάσκησης καί τῆς MTV, τῶν γιάπις καί τῶν βιβλίων περὶ μεταμοντέρνου, τῶν κομμώσεων πάνκ καί τῶν στρατιωτικῶν κουρεμάτων τοῦ '50, τῆς «ἀπόλλειας τῆς ἱστορικότητας» καί τοῦ *éloge*** τῆς σχιζοφρένειας, τῶν μέσων ἐπικοινωνίας καί τῶν ἐμμοῶν τοῦ κάλσιου καί τῆς χοληστερόλης, τῆς λογικῆς τοῦ «μελλοντικοῦ σόκ» καί τῆς ἐμφάνισης τῶν ἐπιστημόνων καί τῶν δυνάμεων καταστολῆς ὡς νέου τύπου κοινωνικῶν ὁμάδων— αὐτός ὁ κόσμος, λοιπόν, εἶναι κόσμος παρακμῆς στά μάτια τοῦ οἰουδήποτε εὐαίσθητου Ἀριανοῦ παρατηρητῆ· ἀλλά γιά μᾶς μιᾶ τέτοια διαπίστωση θά ἦταν κάπως μελό: τά συστήματα τῶν «λόγων» τοῦ μοντερνισμοῦ πέτυχαν, μεταξύ ἄλλων, νά ἀπωθήσουν τόν *laudator temporis acti**** στό βάθος τῆς ἀποθήκης λογοτεχνικῶν χαρακτήρων πού ἔχασαν πιά τήν ἀληθοφάνειά καί τήν πειστικότητά τους. Καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅταν ὁ παλαιότερος κανόνας δέν εἶναι πιά παρά ἕνας ἀκόμη «τρόπος ζωῆς», ἡ κατηγορία τοῦ «ἐκκεντρικοῦ» δέν ἔχει πλέον λόγο ὑπαρξεῖς· ἀλλά γιά

* Στό πρωτότυπο χρησιμοποιεῖται ὁ γαλλικός ὅρος *décadence*. (Σ.τ.Μ.)

** Γαλλικά στό πρωτότυπο: ἐγκώμιο. (Σ.τ.Μ.)

*** Καθιερωμένη λατινική ἔκφραση ἀναφερόμενη στοῦς λάτρεις τοῦ παρελθόντος ἢ τῆς παράδοσης — ἀπό τόν Ὁράτιο. (Σ.τ.Μ.)

τούς μοντέρνους ή έννοια αύτή ίσχύει άκόμη και τήν εκδήλωναν τότε-τότε μέ τρόπο πού μόνο τό μέγα «Σατυρικό» του Φελίνι συλλαμβάνει, υπό τή μορφή ενός φιλμ νοσταλγίας περί τής τέως Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, μέ μόνη διαφορά τήν άκλόυθη: ή νοσταλγία μπορεί, όρισμένες φορές, νά είναι πραγματική και στήν περίπτωση αύτή συνιστά αίσθημα όλότελα πρωτόγνωρο (έκτός και άν τό όλο πράγμα δέν είναι παρά σκηνική άναπροσαρμογή τής «Ντόλτσε βίτα», όπότε ό Φελίνι γίνεται ήθικολόγος τής σειράς δίχως ιδιαίτερο ένδιαφέρον, κάτι τό όποίο διαψεύδει τό ίδιο τό φιλμ, καθώς αφήνει θριαμβικά πίσω του τό ναρκισσιστικό πάθος του σύγχρονου όμολόγου του). 'Ο Φελίνι κατορθώνει έδω νά κατασκευάσει μία μηχανή χρόνου μέσα από τήν όποία μπορούμε άκόμα νά διακρίνουμε όχι τόν κόσμο όπως τόν έζησαν οι Ρωμαίοι τής παρακμής του άσημένιου αιώνα παρά τόν κόσμο τών ώριμων μοντερνιστών (τουλάχιστον στήν πρώτη, συμβολική τους φάση), οι όποιοι, άντίθετα από μάς, μπορούσαν άκόμα νά διαλογισθούν τήν έννοια τής παρακμής συγκεκριμένα και μέ τήν ένταση ενός Φλωμπέρ. Έν τώ μεταξύ, καθώς μάς υπενθυμίζει πολύ σωστά ό Ρισάρ Γκιλμάν,⁴⁰ οι έν λόγω Ρωμαίοι δέν γνώριζαν τήν έννοια τής παρακμής και, άντίθετα από τό πρόσωπο του ήρωικού δράματος πού άναγγέλλει τήν άναχώρησή του γιά τόν Τριακονταετή Πόλεμο (άλλά άκριβώς σάν κι έμάς, τούς μεταμοντέρνους), άπείχαν πολύ από τό νά τσιμπιούνται κάθε ώρα και στιγμή γιά νά θυμηθούν ότι ζούσαν στόν αιώνα «τής παρακμής».

'Ο Γκιλμάν προχωρεί παραπέρα και μάς καλεί νά πάψουμε νά χρησιμοποιούμε τή νοσηρή αύτή έννοια, παραβλέποντας τό γεγονός ότι, καιρό τώρα, κανένας δέν τό κάνει πλέον· αλλά έξακολουθεί νά θέτει μέ τρόπο πολύ ένδιαφέροντα τό ζήτημα τής ιδιορρυθμίας του φαινομένου πού λέγεται «αίσθηση ιστορικής διαφοράς». Τό παράδοξο τών έννοιολογικών προβλημάτων πού παρουσιάζονται στή φελινική σκηνή άντλεί τήν έξωλογική κινήτρία δύναμή του από τά παράδοξα τής ίδιας τής διαφοράς — καθ' ότι όσο και άν διαφέρουμε από τούς «παρακμαικούς», άλλο τόσο, από μία άλλη άποψη, τούς μοιάζουμε: είναι γιά μάς έρείσματα μιās συγκαλυμμένης συμβολικής ταύτισης. 'Αλλά ή «παρακμή», μέ τήν έννοια αύτή, ως θέμα και ιδεολόγημα δέν είναι άπλώς μία άκόμη αΐθουσα στό μουσείο τής φαντασίας (όπου θά στεγαζόταν, επί παραδείγματι, μία κουλούρα άκόμα πιό

40. Richard Gilman, *Decadence (Παρακμή)*, Νέα Υόρκη 1979.

περίεργη και από εκείνη των Πολυνησίων)· ούτε και είναι, καθώς τείνει να πιστεύει ο Γκιλμάν, κάποιου είδους «θεωρία» με δεδομένες προϋποθέσεις περί ψυχικής και φυλετικής υγείας ή ανισορροπίας· είναι παραπροϊόν μιᾶς δλόκληρης θεωρίας τῆς ιστορίας και ειδική υποπερίπτωση αὐτοῦ ποῦ οἱ Γερμανοὶ ἀποκαλοῦν *Geschichtsphilosophie*. Δυστυχῶς, λοιπόν, ἀπὸ ἐδῶ πρέπει νὰ ξεκινήσουμε προχωρώντας σιγά-σιγά σὲ βάθος μέχρι τὸν *Des Esseintes* ἢ μέχρι τοὺς Ρωμαίους τοῦ Φελίνι. Προϋποτίθεται ἓνας προβληματισμὸς σχετικὰ μὲ τὴν ιδιαιτερότητα τῶν «μοντέρνων καιρῶν» καὶ τὸ πῶς αὐτοπροσδιορίζονται μέσα ἀπὸ τὴ διαφορά ποῦ τοὺς χωρίζει ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἱστορία: ὁ Λατοῦρ προσφάτως ἔδωσε στὸ φαινόμενο αὐτὸ τὸ πολὺ ταιριαστὸ ὄνομα «Μέγα Χάσμα»* (λές καὶ δὲν ὑπάρχουν πλέον ἄλλα) — ἄλλοτε τὸ λέμε «ἡ Δύση καὶ οἱ ἄλλοι», ἄλλοτε πάλι δυτικὸ ὀρθολογισμό, δυτικὴ μεταφυσικὴ ἢ ἀκόμα (καὶ ἐδῶ ἔγκειται τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τοῦ Λατοῦρ) ἀπλῶς ἐπιστήμη, γιὰ τὴν ὁποία δὲν χρειάζεται πλέον νὰ προσδιορίσουμε ὅτι εἶναι δυτικὴ (ἐκτός κι ἂν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀναγνώστες τοῦ Τζόζεφ Νίντχαμ ἢ τοῦ Λεβί-Στρῶς). Ὁ Λατοῦρ συνέταξε ἕναν ἐξαιρετικὸ πίνακα συνωνύμων καὶ παραλλαγῶν τῆς ὀπτικῆς αὐτῆς τῆς δυτικῆς ἐξάιρεσης, ὅπου ἐμφανίζονται καὶ ἀρκετοὶ παλιοὶ μαρξιστικοὶ μας φίλοι:

μοντέρνος κόσμος
ἀποϊεροποίηση
ἐκλογίκευση
ἀνωνυμία
ψυχρότητα
μερκαντισμὸς
μεγιστοποίηση
ἀπάνθρωπο
ἐκμηχανισμὸς
ἐκδυτικισμὸς
καπιταλισμὸς
ἐκβιομηχανίση
μεταβιομηχανικὸ
τεχνολογία

* Great Divide στὸ πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

έγκεφαλικοτήτα
 στείρωση
 άντικειμενοποίηση
 έξαμερικανισμός
 θετικότητα
 καταναλωτική κοινωνία
 άψυχη κοινωνία
 σύγχρονος παραλογισμός
 μοντέρνοι καιροί
 πρόοδος⁴¹

“Όπως είναι φανερό, ό Λατούρ έχει συμπτύξει σ’ αυτούς τούς όρους διάφορα ιστορικά στάδια, πράγμα τό όποιο ύπογραμμίζει άκόμα έντονότερα τή βαθύτερη συνέχεια τών καταστάσεων από τίς όποίες πηγάζουν και τίς όποίες εκφράζουν· έν τώ μεταξύ, όποιοσδήποτε έχει τυχόν ξεχάσει τίς σελίδες του Κομμουνιστικού Μανιφέστου όπου έγκωμιάζεται ή νέα και ιστορικά μοναδική δυναμική του ίδιου του καπιταλισμού, βλέπει έδω καθαρά τή «συνενοχή» τής ‘Αριστεράς και του μαρξισμού στην έπιχείρηση διαιώνισης του μύθου τής δυτικής εξαίρεσης. Κατά τή δική μου, όμως, γνώμη έγκαλείται ό μοντερνισμός καθ’ έαυτός (ή μάλλον ή νεότερη έποχή, εκτός κι αν πρόκειται τελικά γιά τή διαδικασία του έκσυγχρονισμού), και τό καινούργιο στοιχείο είναι ή παρουσία του μαρξισμού ως ενός άκόμα μοντερνισμού μεταξύ όλων τών άλλων.

‘Αλλά ή έξελικτική λογική του ιστορικού ύλισμού μπορεί νά άναδιατυωθεί μέ τρόπο μή συμβατικό και νά καταστεί σχετική ή άπόλυτη τομή πού πολύ συχνά (και δικαιολογημένα) αίσθανόμαστε νά έπιβάλλει ό μαρξισμός μεταξύ του καπιταλισμού (ή του σοσιαλισμού) και τών λεγόμενων προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Μέ βάση τήν παραδοσιακή άνάγνωση, μία σειρά τομών διαφορετικών τόνων διατρέχουν τήν ιστορική συνέχεια — σάν στίχος του όποίου τό μέτρο ή ό βαθμός έλευθερίας μās προβληματίζουν. ‘Ο μαρξισμός όντως προϋποθέτει ένα είδος τομής μεταξύ τών φυλετικών κοινωνιών (κυνηγοί και καλλιεργητές, πρωτόγονος κομμουνισμός) και

41. Bruno Latour, *The Pasteurization of France* (*Η παστερίωση τής Γαλλίας*), Καμπριτζ, Μασσ., 1988, σ. 207.

τῶν ἐπόμενων τρόπων παραγωγῆς (συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ καπιταλισμοῦ) πού γνώρισαν τήν κρατική ἐξουσία (μαζί μέ τό ὑπερπροϊόν, τή γραφή, τόν διαχωρισμό πνευματικῆς καί χειρωνακτικῆς ἐργασίας κ.ο.κ.). Προϋποθέτει κι ἄλλο ἓνα εἶδος τομῆς μεταξύ τῶν κοινωνιῶν προκαπιταλιστικῆς ἐξουσίας καί ἐκείνης τῆς ἐντελῶς ἰδιαίτερης δυναμικῆς τοῦ καπιταλισμοῦ μέ τήν ἀπεριόριστη ἐπέκτασή της (« πού θέτει ὄρια προσιδιάζοντα στή δική της κατάσταση καί, τήν ἴδια στιγμή, ξεπερνᾷ κάθε ὄριο »),⁴² ἡ ὁποία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀνασυνθέτει τήν ἱστορία μέ νέο τρόπο καί συνιστᾷ συνάμα ἓνα εἶδος κοινωνικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, μοναδικοῦ καί πρωτόγνωρου· αὐτή τήν τομή ἔχει, βεβαίως, κατά νοῦ ὁ Λατοῦρ. Ἐν τῷ μεταξύ, θά πρέπει ἀσφαλῶς νά ὑποθέσουμε καί τήν ὑπαρξή μιᾶς ἀκόμη θεμελιώδους τομῆς μεταξύ καπιταλισμοῦ καί σοσιαλισμοῦ, μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτός ἀνασυνθέτει, σέ ἐπίπεδο νέο καί ὑψηλότερο, συλλογικές μορφές καί ἐμπειρίες πού τόν καθιστοῦν συγκρίσιμο μέ προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς καί, ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, τόν διακρίνουν ἀπό τόν ἀτομοκεντρικό κατατεμαχισμό καί τόν ἀτομικισμό τοῦ ἴδιου τοῦ καπιταλισμοῦ (ὅσο καί ἂν, σέ μιᾷ ἐγγελιανῇ λογικῇ, ὁ σοσιαλισμός θεωρεῖ ὅτι διατηρεῖ ἐπίσης τόν νέο πλοῦτο τῆς ἀτομικῆς ὑποκειμενικότητος πού ἀναπτύσσεται ὑπό τό κράτος τῆς ἀγορᾶς). Ἡ συνέχεια αὐτή, ὅμως, ἔτσι ὅπως παραδοσιακά ἐμφανίζεται καί σήμερα πού δέν ἀνησχοῦμε πλέον τόσο γιά τοὺς δαρβινικούς της ἀπόηχους (μονογραμμική ἢ πολυγραμμική ἐξέλιξη), προκαλεῖ ἀκόμα ἐνοχλητικά ἐρωτήματα πού δέν διασκεδάζονται ἐντελῶς ἀπό τή διαλεκτική ἰδέα ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐγκαινιάζει πλέον ἓνα νέο εἶδος οἰκουμενικῆς ἱστορίας, τῆς ὁποίας ἡ ἰδιαίτερη λογική εἶναι ὀλοποιητική μέ τή στενὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι, ἂν καί ὑπῆρχαν προηγουμένως ἱστορίες —πολλές μαζί καί ἀσύνδετες—, τώρα δέν ὑπάρχει, ὀριακά, παρά μία μονάχα, σέ ὀρίζοντα ὀλοένα καί πιό ὁμοιογενῆ ἴσαμε καί ὅπου φτάνει τό βλέμμα.

Μιᾷ προσεκτικῇ ἀνάγνωση τοῦ *Μανιφέστου*, ὥστόσο, ἀφήνει νά διαφανεῖ ἓνας διαφορετικὸς τρόπος σύλληψης τῆς ὀπτικῆς τοῦ Μάρξ περί καπιταλισμοῦ ὡς σταδίου: μπορεῖ νά ἐννοηθεῖ ὡς τεράστιο μαῦρο κουτί ἢ «ἐξαλειφόμενη διαμεσολάβηση», * ἓνα ἐξαιρετικὰ σύνθετο καί διασταλτικὰ ἀναπτυσσόμενο

42. *Grundrisse*, ὁπ.π., σ. 350.

* Vanishing mediator στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

στό χρόνο εργαστήριο, από τό οποίο πρέπει νά περάσουν οί προκαπιταλιστικοί λαοί γιά νά έπαναπρογραμματισθοῦν καί νά άναμορφωθοῦν, νά μεταμορφωθοῦν καί νά άναπτυχθοῦν στό δρόμο τους γιά τόν σοσιαλισμό. Ἡ άνάγνωση αὐτή (ή όποία, όσο καί άν εἶναι δομική, παραμένει διαλεκτική) άναδιανέμει πλέον τά στοιχεῖα τῆς ριζικῆς διαφορᾶς πού ύπείσέρχονταν στήν παλαιότερη λογική· άποκλείει έρωτήματα περί τοῦ εἶδους τῆς κοινωνίας, τοῦ συλλογικοῦ χαρακτήρα καί τῆς κουλτούρας πού προϋποθέτει ό καπιταλισμός, έφ' όσον ό τελευταῖος αὐτός παίρνει πλέον τό χαρακτήρα μιᾶς διεργασίας μάλλον παρά ένός σταδίου καθ' έαυτοῦ· μάς ύποχρεώνει, τελικά, νά έπισκεφθοῦμε καί πάλι μέ λειτουργικότερο τρόπο τά χαρακτηριστικά πού άποδίδονται στό μεταμοντέρνο, ώς νέες έντατικοποιημένες μορφές μιᾶς δομικῆς τάσης τήν όποία ό Μάρξ περιέγραψε έξαιρετα μέ τούς όρους τοῦ διαχωρισμοῦ καί τῆς άποσύνδεσης, τῆς έκπτώσης, τῆς άποδιάρθρωσης, τῆς άποστέρησης κ.ο.κ.

Ὡς πρός άλλες παραλλαγές τῆς έμπειρίας τοῦ μοντέρνου, εἶδαμε ῥῥδη τόν τρόπο μέ τόν όποιο τό μοντέρνο συνάδει τουλάχιστον άμεσα μέ τήν αἵσθηση τῆς διαφορᾶς καί τῆς έπικείμενης άλλαγῆς, εἴτε ένώπιον τοῦ άντικείμενου κόσμου εἴτε στό έπίπεδο τῆς ἰδίας τῆς ψυχῆς:

«Ὁχι, όχι, εγώ, παρά ό άνεμος πού μέ διαπνέει!
 Οὐριος άνεμος πού πνέει τή νέα τροπή τοῦ χρόνου.
 Νά τόν άφήσω μονάχα νά μέ σκρώσει, νά μέ πάρει, νά μ' έπαιρνε μονάχα!
 Νά γίνω εὐαίσθητος μονάχα, λεπτός, άχ, άνάερος, ένα φτερό στόν άνεμο!
 Γλυκά μονάχα νά παραδοθῶ, κυρίως αὐτό, ν' άναληφθῶ
 από τόν οὐριο, οὐριο άνεμο πού πάει τό δρόμο του στό χάος τοῦ κόσμου,
 καλέμι έξάισιο, λεπτό, σφήνα ξυράφι έκεί βαθιά·
 νά γίνω λείος μονάχα καί σκληρό χεῖλος ξυραφιοῦ
 άθέατα χτυπήματα νά μέ συμπαρασύρουν
 καί θά σκιστεῖ ό βράχος, θά φτάσουμε τό θάμα καί θά τίς δοῦμε
 τίς Έσπερίδες». ⁴³

Ἵπαρξιακή άμεσότητα πού άντιστοιχεῖ σέ σειρά έκφάνσεων μιᾶς αἵσθησης τῆς άντικειμενικῆς άλλαγῆς πού συμπαρασύρει τό μοντέρνο, μαζί μέ

43. D. H. Lawrence, «Song of a Man Who Has Come Through», *Complete Poems* («Τραγούδι ένός άνθρώπου πού άντεπεξῆλθε», Ὑπαντα τά ποιήματα), Νέα Ὑόρκη 1964, σ. 250.

μιὰ ἀπέχθεια γιὰ τίς ἐπιβιώσεις τοῦ παλιοῦ καί τό αἶσθημα ὅτι, ἐκτός ἀπό ἀνακούφιση καί ἀπελευθέρωση, τό νέο εἶναι συνάμα ὑποχρέωση: κάτι πού πρέπει νά κάνεις στόν ἑαυτό σου γιά νά σταθεῖς στό ὕψος τῶν περιστάσεων καί νά φανεῖς ἄξιος τοῦ νέου κόσμου πού ἀναφαίνεται γύρω σου. Ἀλλά πρόκειται γιά ἕναν κόσμο τοῦ ὁποῖου τά ἐξωτερικά σημεῖα εἶναι μᾶλλον τεχνολογικοῦ χαρακτήρα, ὅσο κι ἂν οἱ ἀξιώσεις καί τά αἰτήματά του παραμένουν ὑποκειμενικά καί ἐνέχουν τήν ὑποχρέωση τῆς παραγωγῆς νέων ἀνθρώπων, ὁλότελα νέων μορφῶν ὑποκειμενικότητας. Πρόκειται ἐπίσης, καθῶς μᾶς ὑπενθυμίζει ὁ Τζῶν Μπέργκερ,⁴⁴ γιά ἕναν κόσμο τοῦ ὁποῖου ἡ οὐτοπική ὑπόσχεση θά συντριβεῖ ἀπό τόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο καί θά μείνει μόνο ἡ περισσότερο ἐλεγχόμενη καί περιορισμένη δίοδος τῆς συστημικῆς ἀλλαγῆς καί τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ἐπανάστασης καθ' ἑαυτῆς, τῆς ὁποίας ἐπιτομή θά συνιστᾷ πλέον ἡ Ρωσική Ἐπανάσταση μέ τόν ἐκπληκτικά μοντέρνο πολιτιστικό της ἀναβρασμό. Δέν μπορούμε ἐδῶ νά ἀναφερθοῦμε ἀναλυτικά σ' αὐτή τή διεργασία, ἐκτός ἴσως γιά νά παρατηρήσουμε τή ριζική δομική της διαφοροποίηση ἀπό τό μεταμοντέρνο (ὅπου, ἀφοῦ ὅλα εἶναι νέα ἤ, μᾶλλον, τίποτα πλέον «παλιό», ὁ ἐνθουσιασμός γύρω ἀπό τήν ὑπόθεση ἐλαχιστοποιεῖται διαλεκτικά) ἀλλά καί τό γεγονός ὅτι τό κομβικό σημεῖο πού λέγεται μεταμοντέρνο ἔχει νά δώσει νέες προοπτικές στήν κληρονομιά τοῦ μοντερνισμοῦ, ὁ ὁποῖος παίρνει διαστάσεις κλασικοῦ. Ἐνα εἶναι σίγουρο, ὅτι τό μοντέρνο εἶναι στενά δεμένο μέ τό αἶσθημα τῆς ριζικῆς διαφορᾶς πού συζητᾶμε ἐδῶ· οἱ μοντέρνοι αἰσθάνονται τούς ἑαυτούς τους ριζικά διαφορετικούς ἀπό τούς ἀνθρώπους παλαιότερων προκαπιταλιστικῶν παραδόσεων ἢ τοῦ κόσμου τῶν ἀποικιῶν πού συνυπάρχουν μέ τόν μοντερνισμό (καί τόν ἱμπεριαλισμό). Ὑπάρχει ἐδῶ κάτι ἐπιθετικό γιά τίς ἄλλες κοινωνίες καί τίς ἄλλες κουλτοῦρες (ἀλλά καί γιά τίς ἄλλες φυλές), τό ὁποῖο μάλιστα περιπλέκεται ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἄλλων κοινωνιῶν ἐσωτερικεύει τό δίλημμα καί βιώνει, ἡ καθεμία μέ τόν τρόπο της, τή δραματική ἔνταση τοῦ παλιοῦ καί τοῦ καινούργιου. Ἀλλά ἡ τελειότητα τοῦ μεγαμηχανισμοῦ τοῦ καπιταλισμοῦ (συμπεριλαμβανόμενης καί τῆς βιομηχανίας) σίγουρα δέν ἔχει τίποτα νά κάνει μέ τά τυχόν προσωπικά χαρίσματα τῶν λευκῶν (καί συχνά προτεσταντῶν) Εὐρωπαίων· πρόκειται γιά τό τυχαῖο ἱστορικῶν συνθηκῶν καί δομῶν (ἢ προϋποθέσεων), σχετικά μέ

44. Βλ. παραπάνω, σημ. 9.

τό οποίο θά ήταν ταυτολογία νά προσθέταμε ὅτι ἐξ ὁρίσμου οἱ «ἀναμορφωτές» ἦταν οἱ ἴδιοι ἤδη «ἀναμορφωμένοι», ἐφ' ὅσον μεταξύ τῶν τεχνολογιῶν πού παράγει καί ἀναπτύσσει ὁ καπιταλισμός εἶναι καί ἡ ἀνθρώπινη — παραγωγή τῆς «παραγωγικῆς ἐργατικῆς δύναμης».

Παρ' ὅλ' αὐτά, ἀκόμα καί αὐτή ἡ περιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ξεπεράσει ὁποιοδήποτε εὐρωπαϊοκεντρισμό, προϋποθέτει ὡς ἀξίωμα τήν ἀπόλυτη διαφορά τοῦ καπιταλισμοῦ καθ' ἑαυτοῦ. Ἐκεῖνο πού θά εἴχαμε, λοιπόν, νά παρατηρήσουμε σχετικά μέ τό οἰκουμενικό μεταμοντέρνο, ὅπου τέτοιου εἶδους διαφορές θεωροῦνται ἀπορριπτέες, εἶναι τό ἀκόλουθο: οἱ ἴδιες οἱ προϋποθέσεις τῆς ὑπαρξῆς του συνεπιφέρουν ἕναν πολύ εὐρύτερο ἐκσυγχρονισμό ἄλλων τμημάτων τῆς ὕδρογείου ἀπ' ὅ,τι ἡ μοντέρνα (ἡ κλασική ἱμπεριαλιστική) ἐποχή.

Πόθεν, λοιπόν, ἡ ιδιόρρυθμη αὐτή ἐσώτερη σκιά ἡ σκοτεινιά τῆς ἴδιας τῆς παρακμῆς μέσα στό μοντέρνο; Γιατί αὐτοί οἱ ὑπερήφανοι μοντέρνοι — ἡ μοντερνιστές —, πού ἄλλο δέν συναισθάνονται ἀπό τήν ἀνάγκη γιά περισσότερο μοντέρνο, τρέφουν συνάμα τήν κρυφή αὐτή φαντασίωση μιᾶς χαύνης, νευρασθενικῆς διαφορᾶς, τήν ὁποία καί φορτώνουν στίς ἀρχαιότερες περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας τους ἡ καί στούς ἴδιους τούς καλλιτέχνες καί τούς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων, τούς πλέον «προωθημένους»; Εἶναι φανερό ὅτι ἡ παρακμή καί ἀντιστέκεται στό μοντέρνο καί τό ἀκολουθεῖ, σάν ἐπικείμενη μοίρα πού θά κάνει φύλλο καί φτερό ὅλες του τίς ὑποσχέσεις. Εἶναι ἡ φαντασίωση τῆς ἐπιστροφῆς τῶν πλέον ιδιόρρυθμων θρησκευτικῶν σχημάτων καί εἰδῶν διατροφῆς, μετά τό θρίαμβο τῆς θετικότητας, τοῦ homo economicus καί τοῦ ὠφελιμισμοῦ: ὁπότε τό φάντασμα τῆς ὑπερδομῆς, τῆς ἴδιας τῆς πολιτιστικῆς αὐτονομίας, κατατρώχει τήν παντοδυναμία τῆς βάσης. Ἡ «παρακμή» γίνεταί, λοιπόν, ἀπό ὁρισμένες ἀπόψεις τό προμήνυμα τοῦ ἴδιου τοῦ μεταμοντέρνου, ἀλλά κάτω ἀπό συνθήκες πού καθιστοῦν ἀδύνατη τήν κοινωνιολογικά ἡ πολιτιστικά ἔγκυρη πρόβλεψη αὐτοῦ πού θά ἐπακολουθήσει — ὁπότε ἡ ἀσαφής αἰσθησις τοῦ μέλλοντος κυλάει στήν κοίτη τοῦ φανταστικοῦ καί ἀντλεῖ τίς εἰκόνες τῆς ἀπό τούς ἀπροσάρμοστους καί τούς ἐκκεντρικούς τοῦ ὑπάρχοντος (μοντέρνου) συστήματος, ἀπό τή διαφθορά καί τό ἄλλο ἢ τό ξένο. Στήν ἱστορία, ἐν τέλει, ἡ μάλλον στό ἱστορικό ἀσυνείδητο, συναντᾶμε τήν «παρακμή» ὡς ἐμμένουσα διαφορά τοῦ παρελθόντος καί ἄλλων τρόπων παραγωγῆς — μιᾶ διαφορά πού προϋποθέτει ὁ ἴδιος ὁ καπιταλισμός ἀλλά δοκιμάζει πλέον, τρόπον τινά, σάν παλιά φορεσιά,

καθ' ὅτι οἱ παρακμιακοὶ τοῦ παρελθόντος (οἱ ὅποιοι δὲν γνωρίζουν τὴν ἔννοια τῆς παρακμῆς) εἶναι οἱ ἄλλοι ἐνός ἄλλου, ἡ διαφορά μιᾶς διαφορᾶς: κοιτοῦν τὰ ὅσα μᾶς περιβάλλουν μὲ τὰ δικά τους μάτια, καὶ ἄλλο δὲν βλέπουν ἀπὸ τὸ μακάβριον ἐξωτικό, μὰ καθίστανται συνεργοὶ τοῦ καὶ σηματοδοτοῦνται ἀπ' αὐτό, ὅποτε σιγά-σιγά οἱ ρόλοι ἀντιστρέφονται καὶ ἐκεῖνοι πού γίνονται «παρακμιακοί» εἴμαστε ἐμεῖς οἱ μοντέρνοι, μὲ φόντο τὶς περισσότερες φυσικὲς πραγματικότητες τοῦ προκαπιταλιστικοῦ τοπίου.

Ἀλλὰ ὅταν ἐξαφανίζεται καὶ ἡ φύση (καὶ μαζί της, βεβαίως, ἡ ἴδια ἡ ἰδέα τοῦ «ἄλλου», ἡ ὁποία ἴσως ἀκούγεται πλέον νὰ συνάδει ἐπιθετικά μὲ τὴν ὕβρη καὶ τὴν ἰδεολογία τῆς ἐξαίρεσης τοῦ μοντέρνου), θά πρέπει νὰ ἀπαλειφθεῖ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς παρακμῆς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι πλέον λειτουργικὴ ὡς χαρακτηρισμὸς καὶ ἔκφραση τῶν ἀντιδράσεων μας στὸ μεταμοντέρνο. Ἐκεῖνο πού φαίνεται νὰ ἐπιμένει, ὡστόσο, εἶναι τὸ ἱστοριογραφικό σπηνικό ὅλων ἐκείνων τῶν ἐκδοχῶν τοῦ «τέλους τοῦ κόσμου», οἱ ὁποῖες δίνουν στὴ στιγμή τῆς παρακμῆς τὸ ἰδιαίτερο χρῶμα της καὶ τὴν ἰδιαίτερη, οὕτως εἰπεῖν, ἀναλαμπή της. Ὁ ὕστερος καπιταλισμὸς εἶναι πλέον ἀνευ ἀντικειμένου, στὸ βαθμὸ πού τὸ «ὕστερος» δὲν συνεπιφέρει πλέον τὶς ἀπηχῆσεις ἐνός fin de siècle* ἢ μιᾶς πτώσης Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας πού κάποτε τὸ βάραιναν· καὶ τὰ ὑποκείμενά του δὲν τὰ φανταζόμαστε βυθισμένα στὴν ἀτονία καὶ τὴν ἀδράνεια πού προκαλοῦν, ἐν τέλει, ἡ ὑπερβολικὴ ἐμπειρία καὶ ἡ ἱστορία, ἡ ὑπερβολικὴ εὐφορία καὶ ἡ ὑπερπληθῶρα τῶν μοναδικῶν καὶ παράδοξων πνευματικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἐγχειρημάτων. Τὰ ἔχουμε ὅλ' αὐτά, ἀλλὰ μετὰ κάνουμε γυμναστικὴ καὶ ξαναβρίσκουμε τὴ φόρμα μας, ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμή οἱ ὑπολογιστές μᾶς ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὴν τρομακτικὴν ὑποχρέωση νὰ διαστελοῦμε τὴ μνήμη μας ἐν εἰδὲι διογκωμένης κύστεως, ἱκανῆς νὰ χωρέσει τὶς ἀντίστοιχες ἐγκυκλοπαιδικὲς ἀναφορές.

Ἡ φαντασίωση τῆς καταστροφῆς, ὡστόσο, ἐξακολουθεῖ νὰ συναρτᾶται μὲ τὴν ἰδέα τοῦ προσεχοῦς ἢ τοῦ ἀπώτερου μέλλοντος· καὶ ἂν ἡ ἀτομικὴ συναλλαγὴ ἔχει πλέον ἀπομακρυνθεῖ στὸν ὀρίζοντα, τὸ «φαινόμενο τοῦ θερμοκηπίου» καὶ ἡ οικολογικὴ ρύπανση ἀντισταθμίζουν τὰ πράγματα μὲ τὴν ἔντασή τους. Τὸ ζητούμενο εἶναι ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο οἱ ἀγωνίες αὐτές, μὲ τὰ ἀφηγήματα στὰ ὁποῖα ἐπενδύονται, «ἀποσκοποῦν» πράγματι στὸ μέλλον (μὲ τὴν αὐστηρὴ χουσερλιανὴ ἔννοια τοῦ θέτειν αὐθεντικὸ ἀντικείμενο),

* Γαλλικὰ στὸ πρωτότυπο: τέλος τοῦ αἰῶνα, τέλος τοῦ κόσμου. (Σ.τ.Μ.)

ή αντιστρέφονται τρόπον τινά και τροφοδοτούν εν τέλει τό παρόν μας. Τό παραδειγματικό άπεικασμα όλων αυτών, τό αυστραλιανό φιλμ «Πολεμίστης του δρόμου», πού άκολουθεί, κατά τά φαινόμενα, μία τοπική παράδοση πού πηγάζει από τό «Στήν παραλία» και από τή γεωγραφική αίσθηση του νά είσαι ό τελευταίος πού θά δεχθεί τό άτομικό νέφος, άπεικονίζει αυτό πού οί Ρώσοι άποκαλούν «ταραγμένη έποχή», μία κατάρρευση του πολιτισμού και μία οικουμενική άναρχία και παλινδρόμηση στον έξβαρβαρισμό — πράγμα τό όποιο, όπως και οί εύκολες ίερεμιάδες τής παρακμής, θά μπορούσε νά εκληφθεί ως κοινότοπο σχόλιο και σάτιρα τής παρούσης κατάστασης πραγμάτων, από τήν χρήση του πετρελαίου στά κορδίδα* και τήν κουλτούρα του τατουάζ.

Ό Φρόντ μās δίδαξε, ώστόσο, ότι ή εκδηλη όλόκληρη μιās φαντασίωσης ή ενός όνειρου (έννοιες πού μπορούν νά συμπεριλάβουν και τή σαγήνη πού μās άσκούν τέτοιου είδους πολιτιστικά τεχνουργήματα) δέν μās όδηγει στό νόημα του λανθάνοντος περιεχομένου κατευθείαν, παρά μόνον κατόπιν άναστροφών και άρνήσεων, κι έτσι τά όνειρα του θανάτου των άγαπημένων μας άποδεικνύονται στήν πραγματικότητα πραγματώσεις έπιθυμιών όλότελα άσχετων. Πρότεينا κάποτε⁴⁵ ότι θά μπορούσαμε νά φανταστούμε μία δομική συνεπαγωγή πολύ πιό αυστηρή και λογική, σύμφωνα μέ τήν όποια τά μακάβρια χαρακτηριστικά του εκδηλου περιεχομένου διαδραματίζουν τόν πολύ πιό άμεσο και λειτουργικό ρόλο του νά μās άποσπούν τήν προσοχή από αυτό τό όποιο μέσα στό λανθάνον κινδυνεύει νά προσβάλει τήν αίσθηση τής προσωπικής μας αξιοπρέπειας (ή τά έσωτερικευμένα πρότυπα ρόλων). Άφορμή ήταν ένα τηλεοπτικό φιλμ έπιστημονικής φαντασίας, στό όποιο μία ομάδα εξερευνητών σπηλαίων είχε τήν εξαιρετική τύχη νά άποφύγει τήν οικουμενική καταστροφή (πού έπήλθε από πτώση μετεωριτών ή από ξαφνικό νέφος δηλητηριώδους αέριου, δέν θυμάμαι καλά). Για νά διευκολυνθούν οί σκηνοθέτες, όμως, τά σώματα των θυμάτων, μαζί μέ όλο τό υπόλοιπο νεκρό όργανικό ύλικό, εξανεμίστηκαν στή στιγμή, δίχως ν' αφήσουν τό παραμικρό ίχνος. Κατά συνέπεια, οί τελευταίοι επιζήσαντες βρέθηκαν μόνοι σ' ένα άπειλητικό τοπίο όπου μπορούσαν νά γεμίσουν τά αυτοκίνητά τους βενζίνη δωρεάν και νά προμηθευτούν κονσέρβες από τά ράφια

* Muggings, όρος τής άμερικανικής άργκό στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

45. Βλ. τό άρθρο μου «Metacommentary», *The Ideologies of Theory* («Μετασχολιασμός», *Ίδεολογίες τής θεωρίας*), 1ος τ., Μιννεάπολη 1988, σ. 3-16.

τῶν ἔξημων μπακαλίων· ἡ Καλιφόρνια ἐπέστρεψε γιὰ χάρη τους στοῦ στάδιο ἐνός παραδεισένιου τόπου δίχως προβλήματα ὑπερπληθυσμοῦ καί οἱ ἐπιζησαντες ὀργάνωσαν εἰδυλλιακοὺς ἀγροτικούς καί κοινοτικούς τρόπους ζωῆς, παραπλήσιους τῶν (κατά τήν γνώμη μου) οὐτοπικῶν ἐπακόλουθων τῶν ὁραματικῶν ἀποκαλύψεων τοῦ Τζῶν Γουίνταμ. Ὅποτε ἡ παράσταση προσέφερε ὑπαρξιακό τρόπο ἀλλά καί μελοδραματικό συναίσθημα, ἐνισχυμένα ἀπό τά αἰσθητά ὀφέλη τῆς ἀμβλυμένης ἀνταγωνιστικότητος καί ἐνός πιό ἀνθρώπινου τρόπου ζωῆς. Τό εἶδος αὐτό τοῦ σινεμά τό ἀποκαλῶ οὐτοπικό εὐχολόγιο (καλυμμένο στή δυστοπία μιᾶς λυκοπροβιάς) καί νομίζω ὅτι ἔχουμε κάθε λόγο, ἀπό τήν ἀποψη τῶν κακεντρεχέστερων πλευρῶν τῆς ἀνθρώπινης φύσης, νά διερευνοῦμε ἐξονυχιστικά τοὺς φαινομενικούς ἐφιάλτες αὐτοῦ τοῦ τύπου, ἀναζητώντας τά ἵχνη τοῦ ἄλλου καί μᾶλλον ἐγωτικοῦ ἐνστίχτου τῆς ἀτομικῆς καί συλλογικῆς αὐτοδικαίωσης, τοῦ ὁποίου τήν ἀκόρεστη παρουσία ὁ Φρόντ διεβλεψε στοῦ ὑποσυνειδητοῦ μας.

Ὁ «Πολεμιστής τοῦ δρόμου» ἔχει, βέβαια, ὀρισμένα ἐπιπλέον χαρακτηριστικά πού τόν διακρίνουν ἀπό ἕνα ἀπλουστευμένο μεταατομικό ἀφηγήμα (τοῦ τύπου «Τό παιδί καί τὸ σκυλί του» («A boy and his dog») ἢ «Glenn and Rhonda»): πιό συγκεκριμένα, ἡ χρονική του προοπτική μετατρέπει τὸ προσεχές μέλλον τοῦ ἀφηγήματος σέ ἀπώτερο, προσδίδοντας στοῦ παρόν θρυλικές διαστάσεις οἰονεῖ μυθικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ τύπου (κάτι πού παίρνει τήν ἀπολύτως ὀλοκληρωμένη μορφή του, μέ τόνους καί πνεύματα, στόν περισσότερο χριστολογικό «Ἐξολοθρευτή»). Ἀργότερα, ὅμως, ἀστικότερες φαντασιώσεις προσδίδουν τὸ μυστικό τοῦ παιχνιδιοῦ· καί στοῦ «Μπλέηντ Ράνερ», ἡ οἰκειότητα τῶν εἰκόνων (ἐξίσου ἐκθαμβωτικῶν καί εὐάρεστων), πού δέν ἔχουν τίποτα νά κάνουν μέ μέλλον, εἴτε φανταστικό εἴτε ὄχι, ἀλλά συνδέονται ἄμεσα μέ τόν ὕστερο καπιταλισμό καί ὀρισμένες ἀπό τίς ἰδιαιτέρους ἀγορές του, δέν βασιζέται βέβαια μόνο στήν ὀπτική τους λαμπρότητα.

Κατά τή γνώμη μου, αὐτό πού «θέλουν νά ποῦν» οἱ ταινίες αὐτές (ἂν καί ἡ ἔκφραση ἴσως δέν ἀκριβολογεῖ) δέν εἶναι ἡ κατὰπτωση τῆς ὕψλης τεχνολογίας σέ ἕνα ταραγμένο μέλλον, παρά ἡ κατάρτησή της. Ὡς ἀναπαράστασις, τέτοιου εἶδους δυστοπικές ταινίες φαίνεται νά συνιστοῦν σκέψεις καί ὑποθέσεις μελλοντολογικῆς· καί πρόκειται γιὰ σκέψεις καί ὑποθέσεις ἀσφαλῶς εὐλογοφανεῖς, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς αὐτό πού μπορούμε πλέον νά ἀποκαλέσουμε ἀρχή τοῦ Ἀντόρνο, τήν ὁποία ἐνεργοποιεῖ αὐτοστιγμεί τόσο τὸ μέλλον ὅσο καί ἡ ἐπικαιρότητα: ὅτι μπορεῖ, δηλαδή, νά ἀποδειχθοῦν

γεγονότα, πλην όμως αυτό δεν τ' κάνει κατ' ανάγκην αληθινά. 'Αλλά αυτό που τελικά δίνουν προς κατανάλωση τέτοιες ταινίες δεν είναι ισχνές προ-γνώσεις και δυστοπικά μετεωρολογικά δελτία, είναι μάλλον η ίδια ή ύψηλη τεχνολογία και τ' ειδικά της έφέ. 'Ο ίδιος ό Τζ. Μπάλλαρντ, ένας από τούς μεγαλύτερους μεταμοντέρνους δυστοπικούς, πρότεινε μιά συγκλονιστική διατύπωση για τέτοιου είδους αισθητικές προβολές: Έχουν φτάσει, μάς λέει, σέ επίπεδο τεχνολογικό τόσο προωθημένο ώστε νά συλλαμβάνουν τήν προωθημένη τεχνολογία σέ πτώση. Πραγματική ύψηλη τεχνολογία σημαίνει κατάκτηση τής ικανότητας νά δείχνεις τήν ιστορικότητα τής ίδιας τής ύψηλης τεχνολογίας: *Wesen ist was gewesen ist* (ή άρνηση είναι καθορισμός)* δέν μπορείς νά πεις τί άκριβώς είναι ένα πράγμα παρά μόνον άφού μετατραπεί σέ κάτι άλλο· όχι τό τέλος τής τέχνης παρά τό τέλος του ήλεκτρισμού, και όλοι οί ύπολογιστές θρύψαλα. 'Ο συλλογισμός αυτός δίνει νέο και παραδειγματικό νόημα σέ μιά άπό τίς βασανιστικότερες στιγμές του «'Ο κανόνας του παιχνιδιού» του Ρενουάρ, όταν, στό άποκορύφωμα του χορού τών μεταμφιεσμένων στόν πύργο, όπου έχουν πλέον διεισδύσει σκελετοί που κραδαίνουν τίς λάμπες τους και γιορτάζουν τό θάνατο στό ρυθμό του Μακάβριου Χορού του Σαίντ Σάνς, ή χοντρή πιανίστρια, μέ τά χέρια στά γόνατα, διακρίνεται βυθισμένη στή μελαγχολία νά κοιτάζει τή σκελετώδη άυτόνομία τών πληκτρων, πίσω άπό τά όποια οί χορδές του πιάνου έχουν πλέον ανάλαβει έκδικητικά τόν έλεγχο. 'Ο μύθος του έργου τέχνης σ' αυτό τό συγκεκριμένο στάδιο τής μηχανικής άναπαραγωγής του άντικρίζει τήν ίδια του τήν άλλοτριωμένη έξουσία, μακάβρια σαγηνεμένος. Μά τό μεταμοντέρνο έχει προχωρήσει παραπέρα: σέ άντιδιαστολή μέ τήν ήδονή του μοντέρνου στήν προβολή τών θαυματουργών μηχανημάτων του, ή δική του ήδονή πηγάζει άπό τήν ίδια τήν καταστροφή του μηχανήματος και μπορεί νά δώσει λαβή στίς χονδροειδέστερες παρερμηνείες, άν δέν άντιληφθούμε ότι αυτό δέν είναι παρά ό τρόπος που διαθέτει ή μεταμοντέρνα τεχνολογία για νά καταναλώσει και νά έγλωμιάσει τόν έαυτό της.

Θά πρέπει, λοιπόν, νά υποθέσουμε τήν ύπαρξη ενός παραπληρώματος ήδονής στό επίπεδο του ύπερπροϊόντος τής τεχνολογικής εικόνας: καθ' ότι έδω πλέον ή ύψηλη τεχνολογία έμφανίζεται όχι μόνο στό περιεχόμενο

* "Ετσι έρμηνεύεται, στά άγγλικά του πρωτοτύπου, ή φράση που παρατίθεται γερμανικά στό πρωτότυπο και τής όποιας ή κυριολεκτική σημασία θά μπορούσε ίσως νά άποδοθεί μέ «ούσία είναι τό έχον ύπάρξει». (Σ.τ.Μ.)

(τά υποτιθέμενα μελλοντικά αντικείμενα που κινηματογραφήθηκαν και επιλέχθηκαν για ένα χορεσμένο κοινό) αλλά και μέσα στην ίδια τη διαδικασία, τη φύση του σχετικού ύλικου και του εξοπλισμού, τα χαρακτηριστικά της ύλικης εικόνας και την αποτελεσματικότητα των «ειδικών έφέ», τα όποια, όπως στην περίπτωση των παραδόξων της «άναστολης της δυσπιστίας», * θεωρούνται μέσω της άρνησης της άρνησης ως μή άπίθανα και αξιολογούνται κατά συνέπεια σύμφωνα με τα εκατομμύρια δολάρια που ξοδεύτηκαν για την κατασκευή τους (και είναι πράγματι γνωστό ότι οι μεγάλες έμπορικές επιτυχίες στηρίζονται στα νέα και αξιοθαύμαστα ειδικά έφέ, ενώ, την ίδια στιγμή, ή καθεμία από τίς νέες αυτές κατασκευές συνοδεύεται από μία παράπλευρη δημοσιότητα σχετικά με τόν τρόπο της κατασκευής της, τούς μηχανισμούς της, τίς καινοτομίες της κ.ο.κ.). Τά «ειδικά έφέ» γίνονται, λοιπόν, χονδροειδής καρικατούρα της βαθύτερης λογικής κάθε σύγχρονης παραγωγής εικόνας, μέσα στην όποία γίνεται όλοένα και πιο δυσχερής ή διάκριση μεταξύ της προσήλωσής μας στο περιεχόμενο και της εκτίμησης της μορφής. 'Η «πολυέξοδη μορφή» μάλλον, παρά ή παλαιότερη «σημαίνουσα μορφή», είναι αυτή που εκφράζει πλέον τά ιδιόρρυθμα αυτά έμπορεύματα, των όποιων ή ανταλλακτική άξία σέ παράλληλη σύνθετη σπειροειδή κίνηση γίνεται έμπορεύμα καθ' έαυτή. ('Αναφερόμαστε έδω, μέ λίγο διαφορετικό τρόπο, περισσότερο κλασικό, στο είδος έκείνο της υποδήλωσης κοινωνικής θέσης που άνέλυσε πρώτος ό Βεμπλέν, κωδικοποίησε ή άκαδημαϊκή κοινωνιολογία και έπανεφηύρε μέ νέους τρόπους, στίς μέρες μας, ό Πιέρ Μπουρντιέ: σέ μία κοινωνία μέ ιεραρχίες έσωτερικά καταρρέουσες, ή έννοια της κοινωνικής θέσης καθίσταται έπισφαλής· αλλά ή οικουμενικοποίηση των μορφολογικών διεργασιών που συζητήσαμε προηγουμένως—αυτό που έχει άποκληθεί «έπιμέρισμα ύψηλης τεχνολογίας»— έξηγγεί την έπιστροφή τέτοιων έννοιών στο προσκήνιο.)

'Η διαδικασία αυτή—μέσα από την όποία ή έμπορευματοποίηση φτάνει σέ νέα επίπεδα δεύτερου βαθμού και μοιάζει νά εξαπλούται ύπεράνω των πρώιμων σταδίων της— άναλογεί θεωρητικά στα συστήματα πίστεως και κατασκευής χαρτονομίσματος στίς τρέχουσες χρηματιστηριακές πρακτικές. Καί εάν δέν θέλουμε νά ξανακυλήσουμε στόν τεχνολογικό ντετερμινισμό,

* Suspension of disbelief στο πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

θά έπρεπε ασφαλώς νά διερευνήσουμε τή δομή τής νέας τεχνολογίας έλέγχοντας τήν ικανότητά της νά συντηρεῖ λιμπιντικές επενδύσεις: μιá εύφορία γύρω από τίς νέες προσθετικές δυνάμεις οί όποίες ξεχωρίζονται από τόν παλιότερο μηχανικό εξοπλισμό (μηχανή έσωτερικής καύσεως, ηλεκτρισμός κλπ.) βάσει τοῦ μή άνθρωπομορφικοῦ τους χαρακτήρα καί κατά συνέπεια γεννοῦν μορφές ιδεαλισμοῦ έντελώς διαφορετικές από τίς κλασικές. Ίσως θά πρέπει ακόμη νά άνασυγκροτηθοῦν δομικοί παραλληλισμοί μεταξύ τών νέων μηχανημάτων τής πληροφορικής (πού δέν είναι οὔτε χυδαία ὕλικά μά οὔτε καί «πνευματικά», μέ τήν ὅποια έννοια άποδιδόταν στους θρους αὐτοῦς κατά τόν 19ο αἰώνα) καί τής ίδιας τής γλώσσας, τής ὁποίας τό πρότυπο κατέχει κυρίαρχη θέση στή μεταμοντέρνα περίοδο. Ἀπό τήν άποψη αὐτή, ἐκεῖνο πού έμπνέει τό στοχασμό περί γλώσσας καί προτρέπει στήν κατασκευή νέων ιδεολογιών επικεντρωμένων σ' αὐτήν δέν είναι τόσο ἡ πληροφοριακότητα* τής νέας τεχνολογίας ἀλλά μάλλον οί ίδιοι οί δομικοί παραλληλισμοί μεταξύ δύο φαινομένων ἐξίσου ὕλικων, τά ὁποία διαφεύγουν στόν ίδιο βαθμό τή φυσική άναπαράσταση ὅπως τήν ξέραμε κάποτε.

Ἐν τῷ μεταξύ, καθώς ἡ θρησκεία ὕπηρεζε πάντοτε μιá από τίς άρχές μέ βάση τίς ὁποίες ἡ νεότερη εποχή δοκίμασε νά άναγνωρίσει τόν έαυτό της καί νά προσδιορίσει τήν ιδιαιτερότητά της, θά έπρεπε ἴσως νά διερευνήσουμε τή θέση της στό μεταμοντέρνο θρησκευτικό καθεστώς, ὅπου —ὅπως άκριβώς ἡ περιβόητη άνιστορικότητα γεννᾷ σωρεία «έπιστροφῶν στήν ἱστορία»— οί θρησκευτικές άναβιώσεις μοιάζουν καί αὐτές νά ένδημοῦν καί πολλές φορές άδιαφοροῦμε γιά τήν πραγματική τους σημασία. Ἡδη στόν Βέμπερ, ἡ θρησκεία σηματοδοτοῦσε τή διαφορά καί τήν ίδια στιγμή ὀρισμένες θρησκείες φαίνονταν νά ἔχουν στενότερη συγγένεια άπ' ὅ,τι άλλες (αὐστηρά συντηρητικοῦ πνεύματος καί σκληροτράχηλα παραδοσιακές) μέ ἕναν μοντερνισμό πού έφτανε στά ὅρια τής ἐξάλειψής τους. Γιά τίς ὑπόλοιπες, μπορούμε μέ τήν ίδια βεβαιότητα νά ποῦμε ὅτι οί έκστρατεῖες τής έκκοσμίκευσης** καί τοῦ διαφωτισμοῦ τοῦ μοντερνισμοῦ τίς ένδυνάμωναν καί τίς ένίσχυαν, στό βαθμό πού δημιουργοῦσαν ἕναν κόσμο ζωής καί άντικειμένων μέσα στόν ὁποῖο οί άντίστοιχες θρησκευτικές παραδόσεις στεροῦνταν ακόμη περισσότερο νομιμοποίησης. Ἀλλά στήν ἡπιότερη άτμόσφαιρα

* Informationality στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

** Laicization στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

ένός απόλυτου μεταμοντέρνου, ανετότερα λαϊκού από τόν όποιονδήποτε μοντερνισμό, τέτοιου είδους έμμονές σέ θρησκευτικές παραδόσεις φαίνεται νά έχουν εκλείψει δίχως ν' αφήσουν ίχνος πίσω τους (σάν τήν αυταρχική εκκλησιαστική εξουσία ενός παλαιότερου Κεμπέκ κατά τήν "Ήσυχη Έπανάσταση"), ενώ τήν ίδια στιγμή άνθοϋν οί άγριότερες καί πλέον αναπάντεχες μορφές αύτου πού σήμερα συχνά αποκαλείται φονταμενταλισμός, σχεδόν άνεξέλεγκτα καί ύπακούοντας, κατά τά φαινόμενα, σέ άλλες κλίμακες καί οικολογικούς νόμους.

Τό νά εξηγοϋμε τά νέα αύτά θρησκευτικά μορφώματα επικαλούμενοι κάποιου είδους οικουμενική άνθρώπινη δίφα για τό πνευματικό, σήμερα, όταν ή πνευματικότητα σχεδόν έξ όρισμού (του όρισμού του ίδιου του μεταμοντέρνου) δέν ύπάρχει πλέον, θά ήταν βεβαίως προϊόν κατάχρησης ή συναισθηματισμού. Ένα από τά πλέον προωθημένα έπιτεύγματα του μεταμοντέρνου είναι ή πλήρης εξάλειψη όλων τών μορφών αύτου πού κάποτε αποκαλούσαμε ιδεαλισμό, στίς άστικές ή άκόμα καί στίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Πράγμα πού, άς σημειωθεί, σημαίνει ότι δέν έχει νόημα τό νά άνησυχεί κανείς περί του ύλισμού, ό όποιος έμφανίστηκε ως θεραπεία καί έλεγχος του ιδεαλισμού καί είναι πλέον άνευ άντικειμένου· αλλά ούτε καί τό νά καταλογίζει στό μεταμοντέρνο έναν «ύλισμό» μέ τήν έννοια του βορειοαμερικανικού καταναλωτισμού, άπαξ καί δέν μπορούμε πλέον νά φανταστοϋμε έναλλακτική συμπεριφορά μέσα σ' έναν κόσμο πλήρως έμπορευματοποιημένο. Καί τά προβλήματα πού έχει νά άντιμετωπίσει σήμερα ή παλαιότερη μαρξιστική άντίληψη περί ιδεολογίας πηγάζουν άσφαλώς από τή συγγένειά της μέ τίς διάφορες μορφές του ιδεαλισμού πού ή ίδια διακαώς κατήγγειλε καί οί όποίες έχουν εξαλειφθεί. "Όσο για τούς θρησκευτικούς φονταμενταλισμούς, ό Μάρβιν Χάρρις άφιέρωσε μέρος ενός ύπερβολικά έμπαθούς κατηγορητηρίου⁴⁶ έναντίον τών μεταμοντέρνων καιρών στην καταγγελία της έμφασης πού άποδίδεται από τούς νέους φονταμενταλισμούς στην έπιτυχία παντός είδους (ζωή, έλευθερία ή άναζήτηση της εύτυχίας — κυρίως μέ τήν οικονομική έννοια του δρου) ύπενθυμίζοντάς μας ότι ποτέ προηγούμενως ανθρώπινη θρησκεία δέν είχε πριμοδοτήσει, κατά πόσο μάλλον ύποσχεθεί, τέτοιου είδους στοιχεΐα. Άλλά τό πλέον «θεμελιώδες» ζήτημα

46. Martin Harris, *America Now* ('Η Άμερική τώρα), Νέα Ύόρκη 1981.

για μένα αφορά τη σχέση με την παράδοση και τό παρελθόν και τό πώς οί νέες θρησκείες αντισταθμίζουν την αναντικατάστατη απουσία τους στό άβαθές της νέας κοινωνικής τάξης πραγμάτων.

Διότι εξ ύπαρξης θεωρώ ότι αυτό πού σήμερα αποκαλούμε φονταμενταλισμό είναι φαινόμενο μεταμοντέρνο, ό,τι και άν τό ίδιο νομίζει ότι νομίζει περί παρελθόντων καθαρότερων και πιό αύθεντικών. 'Η Ιρανική επανάσταση, πού έγινε Ισλαμική και θρησκευτική, ξεκίνησε άσφαλώς μέ στόχο τόν Σάχη ως φορέα έκσυγχρονισμού — και από την άποψη αυτή ήταν αντιμοντέρνα και στόν ίδιο βαθμό μεταμοντέρνα, μέ την έπιμονή της σέ όλα τά βασικά χαρακτηριστικά ενός σύγχρονου βιομηχανικού και γραφειοκρατικού κράτους. 'Αλλά τό παράδοξο της φροϋδικής επανάληψης μοιάζει νά αντιστρέφεται στήν περίπτωση της έμμονής στήν παράδοση ως συμπτώματος ενός μεταμοντέρνου (ή και μοντέρνου άκόμα) προγράμματος: όπως άκριβώς στή μία περίπτωση δέν ύπάρχει πραγματική «πρώτη φορά», έτσι και στήν άλλη δέν ύπάρχει δυνατότητα άνάπλασης πού νά μπορεί νά θεωρηθεί πραγματικά παραδοσιακή ή αύθεντική. Οί μοντέρνες άναπλάσεις φαίνεται ότι παρήγαγαν μία μοντέρνα έκδοχή της παράδοσης πού καταχωρείται σωστότερα μεταξύ τών ποικίλων εκφάνσεων του φασισμού· οί μεταμοντέρνες φαίνεται ότι έχουν από κοινού αυτό πού ή 'Αριστερά αποκαλεί «νέα κοινωνικά κινήματα» — συνιστούν, μάλιστα, μορφές και παραλλαγές τέτοιων κινήμάτων, όχι πάντοτε άντιδραστικών (βλέπε Θεολογία της 'Απελευθέρωσης).

Αυτό πού δυσκολεύει έξαιρετικά τη συζήτηση περί «θρησκείας» μέ μεταμοντέρνους όρους, όπως εξάλλου και την προσπάθεια έντοπισμού έννοιών σύστοιχων έμπειριών του τύπου «αίσθητική» ή «πολιτική», είναι τό γεγονός ότι οί έννοιες της πίστης στό μεταμοντέρνο κοινωνικό σύμπαν έχουν καταστεί προβληματικές· είναι και ή θεωρητική πρόκληση πού αντιμετωπίζουν αυτά τά ιδιαιτέρως αυτοεπιβεβαιούμενα δόγματα στό επίπεδο της έννόησης: ό,τι ένυπάρχει στό ίδιο τό δόγμα της πίστεως μοιάζει νά τό θέτει υπό αίρεση. 'Η πίστη (μαζί μέ την κλασική ιδεολογία) άπέπνεε πάντοτε μία ρητορική βάθους και προέβαλλε ιδιόζουσα αντίσταση σέ κάθε είδους πειθώ και έπιχειρηματολογία· ή όντολογική της θέση στό πεδίο του στοχασμού απέκρυψε, έχω την έντύπωση, τό πλέον ιδιόρρυθμο και βασικό χαρακτηριστικό αυτής της ψευδοέννοιας ή όποία πάντοτε άναφερόταν

στούς άλλους (άκόμα και ως πιστός, ἐγώ ὁ ἴδιος ποτέ δέν πιστεύω ἀρκετά, σύμφωνα τουλάχιστον μέ ὅσα μᾶς λείει ὁ Πασχάλ.⁴⁷)

Ὅποτε ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς πίστεως εἶναι θύμα μιᾶς ἐποχῆς ὅπου ἡ «ἀλ-λόττητα» ὡς τέτοια —πριμοδοτούμενη διαφορά πού καταλήγει στήν ἐξαιρε-τικότητα τοῦ παρόντος μέ παράπλευρες τίς διαφορετικότητες τοῦ παρελ-θόντος καί τῶν ἄλλων πολιτισμῶν— συλλαμβάνεται κριτικά ὡς ἀρο-γωνιαῖος λίθος τοῦ μοντέρνου καί ὡς ἡ πλέον ἐνδόμυχη δοξασία του. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, ἡ καθαρῇ συνειδηση τοῦ μεταμοντέρνου δέν ξεπληρώθηκε βεβαίως μέ κανένος εἶδους προγραμματική ἀπάρνηση τῆς τεχνολογικῆς καί ἐπιστημονικῆς ὑποδομῆς, στήν ὁποία ἡ νεότερη ἐποχή στήριξε τήν ἀξίωσή της στή διαφορά· ἀγοράστηκε μᾶλλον βερεσέ καί καλύφθηκε πίσω ἀπό τήν ἀναπαράστασιακή μεταμόρφωση τῆς ἐν λόγω ὑποδομῆς, ὅπου ὁ ἐπε-ξεργαστής κειμένων ὑποκαθιστᾷ, στή συλλογική συνειδηση, τήν ἀλυσίδα παραγωγῆς.

Παρ' ὅλ' αὐτά, οἱ θρησκευτικοί μεταμοντερνισμοί, ὅπως ἀκριβῶς καί οἱ κοινωνικοί ἢ πολιτιστικοί, συνιστοῦν ἐπανάκαμψη τῆς ἀκριβοπληρωμέ-νης καί βαθύτατης μοντέρνας αἰσθησης τῆς κοινωνικῆς καί πολιτιστικῆς δια-φορᾶς. Τό φύλο, ἡ ἀστική διαφοροποίηση καί ὁ δυτικός ἐπιστημονικός λογι-σμός εἶναι, βεβαίως, μορφές διαφορᾶς, τίς ὁποῖες ὁ Πρῶτος μας Κόσμος φέρει ὡς μοναδικά ἐπιτεύγματα τοῦ ἀλλά ἐμεῖς τίς κληρονομήσαμε μέ μιᾶ ἀἴσθηση ἀποστροφῆς καί βαλθήκαμε νά τίς διαλύσουμε· μά καί ὁ θρησκευτι-κός μοντερνισμός παρουσιάζεται ὡς θεολογική ἐρμηνευτική ἐξαιρετικῆς διο-ρατικότητας, προικισμένη μέ ἐπεξεργασμένα καί εὐλύγιστα σοφίσματα, πού δέν ἔχουν, ὅμως, σημαντική ἀπήχηση σέ μιᾶ ἐποχή πού ἀπεχθάνεται τήν ἐρμηνευτική ὡς τέτοια καί δέν ἔχει τί νά κάνει τίς σοφιστείες.

Ἐτσι ὁ θρησκευτικός μοντερνισμός φαίνεται νά μοιράζεται μέ τούς ἄλ-λους μοντερνισμούς τή συστατική ἀντιληψή τους περί ριζικῆς ἀλλόττητας ἢ διαφορᾶς τοῦ παρελθόντος, ἡ ὁποία καί μᾶς ὀρίζει ὡς μοντέρνους: τήν ἀντιληψή ὅτι ὅλοι ὅσοι ὑπῆρξαν πρίν ἀπό ἐμᾶς ἦταν, ὡς ἐκ τούτου, μή μοντέρνοι, παραδοσιακοί, καί μέ τήν ἔννοια αὐτή ριζικά διαφορετικοί ἀπό πλευρᾶς τρόπου καί συμπεριφορᾶς. Ὅλοι οἱ παλιότεροι κόσμοι πεθαίνουν

47. Γιά μιᾶ ἀνθρωπολογική ἀποδόμηση τῆς ἔννοιας τῆς πίστεως, βλ. Rodney Needham, *Belief, Language and Experience* (Πίστη, γλώσσα καί ἐμπειρία), Ὁξφόρδη 1972.

καί γίνονται ριζικά άλλοι από μᾶς, από τή στιγμή πού γεννιέται ἡ πραγματικά νεότερη ἐποχή. Κι ἔτσι οἱ μοντέρνοι, μέ τή θρησκεία τοῦ καινούργιου, πίστεψαν ὅτι ἦταν διαφορετικοί ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα ἀνθρώπινα ὄντα πού ἔζησαν ὁποτεδήποτε στό παρελθόν — ἀλλά καί ἀπό τὰ μή μοντέρνα ἐκεῖνα ἀνθρώπινα ὄντα πού ἐπιζοῦν ἀκόμα στό παρόν, ὅπως οἱ ἀποικιοκρατούμενοι λαοί, οἱ ὁπισθοδρομικές κουλτοῦρες, οἱ μὴ δυτικές κοινωνίες καί οἱ ὑπανάπτυκτοι «θύλακες». (Καί ἄρα γιὰ τό μεταμοντέρνο ἡ τομὴ ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ ἓνα ὑποτιθέμενο ἀνοιγμα σέ τέτοιες μορφές ψυχικοῦ, κοινωνικοῦ καί πολιτιστικοῦ ἄλλου, πράγμα τό ὁποῖο ἐγείρει τό θέμα ἑνὸς πολιτικοῦ τριτοκοσμιμοῦ νέου τύπου παράλληλα μέ τὴν κατάρρευση τοῦ δυτικοῦ «κανόνα» καί τὴ δυνατότητα μιᾶς νέας ὑποδοχῆς ἄλλων πολιτισμῶν τῆς ὕδρογείου.)

Τό ἐρμηνευτικό ἐγχείρημα τοῦ θεολογικοῦ μοντερνισμοῦ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀπεγνωσμένη ἀνάγκη νὰ διατηρηθεῖ καί νὰ ξαναγραφεῖ τό νόημα ἑνὸς παλίου προκαπιταλιστικοῦ κειμένου μέσα σέ συνθήκες θριαμβικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, οἱ ὁποῖες θέτουν ἐν κινδύνῳ τίς γραφές καί μαζί τους ὅλα τὰ ὑπολείμματα ἑνὸς ἀγροτικοῦ παρελθόντος εὐρισκόμενου σέ κατάσταση πλήρους ἀποσύνθεσης. Οἱ χωρικοί, τὸν καιρὸ τῆς Ἀγγλικῆς Ἐπανάστασης, βίωναν τὴν ἐμπειρία τῆς γῆς καί τῶν ἐποχῶν μέ τρόπο παραπλήσιο, κατὰ πάσα βεβαιότητα, ἐκείνου τῶν ἡρώων τῆς Παλαιᾶς (ἢ καί τῆς Καινῆς) Διαθήκης· καθόλου περίεργο, λοιπόν, τό γεγονός ὅτι μποροῦσαν ἀκόμα νὰ ἀρθρώσουν τὴν ἐπανάστασή τους μέ ὄρους βιβλικούς καί νὰ τὴ στοχαστοῦν μέσω θεολογικῶν κατηγοριῶν. Ἡ δυνατότητα αὐτὴ δὲν ὑπάρχει πλέον γιὰ τὴν ἀστική τάξη τοῦ 19ου αἰῶνα, μέσα σ' ἓναν βιωμένο κόσμο ἐργοστασιῶν, τεχνητὰ φωτισμένων δρόμων, σιδηροδρόμων καί συμβολαίων, ἀντιπροσωπευτικῶν πολιτικῶν θεσμῶν καί τηλέγραφου: τί νὰ ποῦν στὸν μοντέρνο Δυτικὸ ἄνθρωπο, ἄνδρα ἢ γυναῖκα, ἱστορίες περὶ λαῶν βουκολικῶν, ἐξωτικά ντυμένων; Ἐρχεται, λοιπόν, νὰ σώσει τὴν κατάσταση μιὰ μοντέρνα ἐρμηνευτική: τὰ βιβλικά ἀφηγήματα, καί τό ἴδιο τό Εὐαγγέλιο, δὲν ἐκλαμβάνονται πλέον στὴν κυριολεξία — καί μέ τὴν ἔννοια αὐτὴ τό Χόλλυγουντ λέει ἄλλ' ἂντ' ἄλλων: Ἐκλαμβάνονται μεταφορικά ἢ ἀλληγορικά καί χάνουν πλέον τό ἀρχαῖκό ἢ ἐξωτικό τους περιεχόμενο· μεταφράζονται σέ ὑπαρξιακές ἢ ὄντολογικὲς ἐμπειρίες, τῶν ὁποίων ἡ κατ' οὐσίαν ἀφηρημένη καί μεταφορικὴ γλώσσα (ἄγχος, ἐνοχή, λύτρωση καί τό ἐρώτημα

του Εΐναι» μπορεί πλέον, όπως περίπου και τὰ «άνοιχτά ἔργα» τοῦ αἰσθητικοῦ μοντερνισμοῦ, νὰ προσφερθεῖ σ' ἓνα διαφοροποιημένο κοινό κατοίκων δυτικῶν πόλεων, οἱ ὅποιοι καί θά τήν ἐπανακωδικοποιήσουν μέ τούς ὅρους τῶν συνθηκῶν τῆς ιδιωτικῆς τους ζωῆς. Καί ἄρα τό βασικό ἐρμηνευτικό πρόβλημα τίθεται καθαρά στόν ἀνθρωπομορφισμό τοῦ ἀφηγηματικοῦ ἥρωα, τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ· μόνο ἐξαιρετικός φιλοσοφικός μόχθος μπορεί νά μετατρέψει τόν ἥρωα αὐτόν στή μιά ἢ τήν ἄλλη χριστολογική ἀφαίρεση. Ὅσο γιά τίς ἐντολές καί τό ἠθικό δόγμα, ἡ σοφιστική ἔλυσε πρό πολλοῦ τό ζήτημα· οὔτε καί αὐτά χρειάζεται νά ἐκλαμβάνονται στήν κυριολεξία καί, ἀντιμέτωποι μέ τίς κατ' ἐξοχήν μοντέρνες μορφές τῆς ἀδικίας, τοῦ γραφειοκρατικοῦ πολέμου, τῆς συστημικῆς ἢ οἰκουμενικῆς ἀνισότητος κ.ο.κ., οἱ μοντέρνοι θεολόγοι καί ἐκκλησιαστικοί παράγοντες μποροῦν κάλλιστα νά τὰ προσαρμόσουν πειστικότερα στίς ἐπιταγές τῶν σύνθετων μοντέρνων κοινωνιῶν καί νά ἐπινοήσουν σοβαρά ἐπιχειρήματα, βάσει τῶν ὁποίων ἄμαχοι πληθυσμοί μποροῦν νά βομβαρδίζονται ἢ κατάδικαι νά ἐκτελοῦνται δίχως καθόλου οἱ ἐκτελεστές νά χάνουν τή χριστιανική τους ταυτότητα.

Σέ μιά τέτοια μοντέρνα κατάσταση λοιπόν, οἱ βορειοαμερικανικοῦ τύπου φονταμενταλιστές θεολόγοι, ὅπως ὁ Τζών Χάουαρντ Γιόντερ,⁴⁸ μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὄχι ἀπλῶς ἀντιμοντέρνοι ἀλλά μεταμοντέρνοι, βάσει τοῦ γεγονότος ὅτι ἀξιώνουν ἀπό ἐμᾶς σήμερα, σέ μιά κοινωνία πλήρως ἐκσυγχρονισμένη, τήν κυριολεξία τῶν διδασκῶν τοῦ Ἰησοῦ, ἔτσι ὅπως διατυπώθηκαν στίς Γραφές, καί εἰδικά τῆς Ἑκτῆς Ἐντολῆς. Σέ μιά κατάσταση ὅπου ἡ ἔκφραση τέτοιου εἶδους δογμάτων δέν εἶναι ὑπόλειμμα (ὅπως εἶναι στήν περίπτωση τῆς παραδοσιακῆς ἰδεολογίας κοινωνικῶν ὁμάδων στή φάση τῆς ἀποσύνθεσης καί τοῦ ἐξορθολογισμοῦ, μέ τή βεμπεριανή ἔννοια τοῦ ὅρου) παρά ἐμφανίζεται μέσα στό μεταμοντέρνο περιβάλλον τοῦ πλήρους ἐκσυγχρονισμοῦ καί ὀρθολογισμοῦ, μποροῦμε νά ποῦμε, δίχως χαμία ὑποτιμητική χροιά, ὅτι ἡ σχέση πού διατηρεῖ μέ τό παρελθόν εἶναι σχέση ἀπομίμησης μᾶλλον παρά ἀνάμνησης κι ἔχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά μέ ἄλλες ἀντίστοιχες ἱστορικές ἀπομίμησης. Στό πλαίσιο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, τό βασικό χαρακτηριστικό τῆς ἀπομίμησης αὐτῆς εἶναι πράγματι ἡ ἄρνηση τῆς ὁποιασδήποτε θεμελιώδους κοινωνικῆς ἢ πολιτιστικῆς διαφορᾶς μεταξύ

48. John Howard Yoder, *The Politics of Jesus* (Ἡ πολιτική τοῦ Ἰησοῦ), Grand Rapids, Μίσιγκαν, 1972.

τῶν ὑποκειμένων τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ καί ἐκείνων τῆς Μέσης Ἀνατολῆς τῆς πρώιμης Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας: ὁ φονταμενταλισμός αὐτός ἀρνεῖται λοιπόν ἀπολύτως αὐτό πού ὁ Λατούρ ἀποκαλεῖ Μέγα Χάσμα, ἰδιαίτερα ἐφ' ὅσον ἡ πίστη ἀκριβῶς στή διάκριση αὐτή ἀπέτρεφε καί νομιμοποίησε τή νεότερη ἐποχή τόσο ὡς ἐμπειρία ὅσο καί ὡς ἰδεολογία.

Τό παράδειγμα τοῦ Γιόντερ, ἐνός ἀμίσιου εἰρηνιστῆ* τοῦ ὁποίου τά ἐπιχειρήματα ὀρθώθηκαν ἐνάντια στόν πόλεμο τοῦ Βιετνάμ, ἔρχεται ἐπίσης νά μᾶς ὑπενθυμίσει ὅτι ὁ χαρακτηρισμός «μεταμοντέρνο» δέν συνεπιφέρει κατ' ἀνάγκη δεδομένες ἀξιολογικές κρίσεις: ὑποθέτω, λοιπόν, ὅτι γιά τούς τυχόν ἀναγνώστες ἡ συγκεκριμένη αὐτή ἐκδοχή τοῦ μεταμοντέρνου φονταμενταλισμοῦ (ὅπως καί ἡ Θεολογία τῆς Ἀπελευθέρωσης στόν σύγχρονο ρωμαιοκαθολικισμό) θά ἐκληφθεῖ πολύ πιό θετικά ἀπ' ὅ, τι οἱ πολιτικά ἀντιδραστικότερες ἐκφάνσεις τοῦ ἴδιου ἱστορικοῦ φαινομένου, ὅπως ἐκείνη τῶν εὐαγγελιστῶν ἢ τῆς Ἰσλαμικῆς Ἐπανάστασης στό Ἰράν. Καί οἱ δύο αὐτές περιπτώσεις εἶναι ὡστόσο κινήματα μικρῶν ὁμάδων μέ μιὰ ἔννοια γνήσια μεταμοντέρνα⁴⁹ καί μάλιστα ἡ ἱρανική περίπτωση θέτει τό πολύ ἐνδιαφέρον ζήτημα τοῦ κατά πόσον μιὰ μεταμοντέρνα πολιτική (συμπεριλαμβανομένων καί τῶν πλέον σύγχρονων μέσων ἐπικοινωνίας, ὅπως οἱ κασέτες τῶν λόγων τοῦ Ἀγιατολάχ πού κυκλοφόρησαν παράνομα στό Ἰράν τοῦ Σάχη) συμβιβάζεται μέ μιὰ ὁλοκληρωτική, μοντέρνα κατάκτηση τῆς ἐξουσίας. Τό βαθύτερο θεωρητικό πρόβλημα πού ἐγείρουν αὐτές οἱ μορφές τῆς μεταμοντέρνας θρησκείας ἔγκειται, ὡστόσο, στήν τοποθέτησή τους μέσα στό νέο μεταμοντέρνο παγκόσμιο σύστημα: ποτέ δέν ὑπῆρχε πρόβλημα κατανόησης τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἕνας μοντερνισμός μπορεῖ νά ἐμφανισθεῖ στή βάση μιᾶς θεμελιώδους ἀντίστασης στόν ἐκσυγχρονισμό (καί ἀποκήρυξή του).

* Αὐτή ἡ χριστιανική αἵρεση παρουσιάστηκε τό 17ο αἰῶνα ἀλλά ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα στήν Ἀμερική μετά τόν 18ο. Παίρνει τό ὄνομά της ἀπό τόν ἱδρυτή της, Ἰάκωβο Ἄμμαν ἢ Ἄμεν. (Σ.τ.Μ.)

49. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ἱσλαμικοῦ φονταμενταλισμοῦ ἀπό τόν Γκάιλ Κέπελ προτείνει μιὰ σειρά κοινῶν χαρακτηριστικῶν μέ τό κίνημα τῶν μαύρων στή Βόρεια Ἀμερική. Βλ. Gilles Kepel, *Muslim Extremism in Egypt: The Pharaoh and the Prophet* (Μουσουλμανικός ἔξτρεμισμός στήν Αἴγυπτο: ὁ Φαραῶ καί ὁ Προφήτης), μετάφρ. J. Rothschild, Μπέκλεϊ, Καλιφόρνια, 1986· Ἐπίσης, Bruce Lawrence, *The Defenders of God* (Οἱ ὑπερασπιστές τοῦ Θεοῦ), Σάν Φρανσίσκο 1989.

Ἐδῶ, ὁμως, σ' ἓναν σύγχρονο Τρίτο Κόσμο μέσα στό μεταμοντέρνο σύστημα, θά μπορούσαμε ἴσως νά προσαρμόσουμε τήν πρόταση τοῦ Τζένκς καί νά μιλήσουμε περί «ὑστερου ἀντιμοντερνισμού», ὅσο καί ἂν, κατά τά φαινόμενα, προϋπόθεση τῆς ἱρανικῆς ἐπανάστασης (ἀλλά καί τῶν ἀντιεπαναστατικῶν κινήματων τῶν εὐαγγελιστῶν πού ὀργάνωσε ἡ ΣΙΑ στή Λατινική Ἀμερική) ἦταν ἡ ἐπέκταση καί πλήρωση τῆς διαδικασίας τοῦ ἐκσυγχρονισμού.

10

Ἡ παραγωγή τοῦ θεωρητικοῦ λόγου

Στό κείμενο αὐτό ἐπέμεινα νά χαρακτηρίζω τόν μεταμοντέρνο στοχασμό —διότι αὐτό ἀκριβῶς τελικά ἦταν πού ἀποκαλούσαμε «θεωρία» στήν ἡρωική περίοδο τῶν ἀνακαλύψεων τοῦ μεταστρουκτουραλισμοῦ— βάσει τῶν ἐκφραστικῶν ἰδιαιτεροτήτων τῆς γλώσσας του μᾶλλον παρά ὡς μεταλλαγή στό ἐπίπεδο τῆς σκέψης ἢ τῆς συνειδησης καθ' ἑαυτῶν (καί ἄρρητος ἢ γλωσσικός, ἐναλλάξ, θά ἔπρεπε τελικά νά ἐκφραστεῖ μέσα ἀπό εὐρύτερα κοινωνιοφολογικούς χαρακτηρισμούς πολιτιστικῆς κριτικῆς). Μιά αἰσθητικῇ αὐτοῦ τοῦ νέου «θεωρητικοῦ» λόγου θά περιελάμβανε, κατά πάσα βεβαιότητα, τίς ἐξῆς ἐπιταγές: δέν πρέπει νά διατυπώνει προτάσεις καί δέν πρέπει νά φαίνεται ὅτι ἐκφράζει πρωτογενῆ νοήματα ἢ ὅτι ἔχει θετικό (ἀποφαντικό) περιεχόμενο. Ἀντανανκλᾶται ἐδῶ τό ἐξαιρετικά διαδεδομένο αἶσθημα ὅτι, στό βαθμό πού ὅ,τι ἐκφέρεται εἶναι στιγμῇ σέ εὐρύτερη ἀλυσίδα ἢ σειρά, ὅλες οἱ προτάσεις πού φαίνεται νά ἔχουν πρωτογενές νόημα δέν εἶναι παρά κρίκοι ἐνός εὐρύτερου «κειμένου» (θαρροῦμε ὅτι βαδίζουμε καλά σέ σταθερό ἔδαφος μὰ ὁ πλανήτης στριφογυρίζει στό ἀχανές τοῦ διαστήματος). Τό αἶσθημα αὐτό συνεπιφέρει ἕνα ἄλλο, πού δέν εἶναι ἴσως παρά ἓν χρόνω ἐκδοχῇ τῆς προηγούμενης διαίσθησης· ὅτι, δηλαδή, εἶναι τῶν ἀδυνάτων ἀδύνατον νά φτάσουμε στήν ἀρχή τῶν πρωτογενῶν νοημάτων, ὅτι δέν ὑπάρχουν ἐννοιολογικές (παρά μόνον ἀναπαράστατικές) ἀρχές καί ὅτι τό δόγμα τῶν προϋποθέσεων ἢ τῶν θεμελίων εἶναι, τρόπον τινά, ἀπορριπτέα μαρτυρία τῶν ἀνεπαρκειῶν τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ (ὁ ὅποῖος ζητᾷ νά στηριχθεῖ κάπου καί τό κάπου αὐτό ἀποδεικνύεται μυθοπλασία, θρησκευτικῇ πεποίθησις ἢ, πλέον ἀπαράδεκτο πάντων, κάποιου εἶδους φιλοσοφία τοῦ «ὡς ἐάν»).

Ποικίλα ὅσα ἄλλα θέματα μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τόν ἐμπλουτισμό ἢ τήν παραλλαγή αὐτοῦ τοῦ βασικοῦ — ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἰδέα τῆς φύσης ἢ τοῦ φυσικοῦ ὡς ὕστατου περιεχομένου ἢ τελικῆς ἀναφορᾶς, τῆς ὁποίας ἡ ἱστορικὴ ἀπαλοιφὴ στὴ μεταφυσικὴ «ἀνθρώπινη ἐποχὴ» συνιστᾷ κεντρικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ μεταμοντέρνου καθ' ἑαυτοῦ. Ἀλλὰ τό κρίσιμο χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ ποῦ ἀποκαλέσαμε θεωρητικὴ αἰσθητικὴ ἔγκειται στὴν ὀργάνωσή του γύρω ἀπὸ τό συγκεκριμένο ταμπὸ, τῆς φιλοσοφικῆς πρότασης καθ' ἑαυτῆς καὶ κατὰ συνέπεια τῶν προτάσεων περὶ τοῦ εἶναι καὶ τῶν κρίσεων περὶ ἀληθείας. Ἡ περιβόητη μεταστρουκτουραλιστικὴ τροπὴ πέρα καὶ ἔξω ἀπὸ τίς κρίσεις περὶ ἀληθείας καὶ τίς κατηγορίες — πολὺ κατανοητὴ ἀνθρώπινη ἀντίδραση σὲ ἕναν κόσμον ἤδη ὑπερφορτωμένο μὲ τέτοιου εἶδους πράγματα — εἶναι λοιπὸν δευτερογενὴς ἐπίπτωση μιᾶς πρωτογενοῦς ἀξιώσεως τῆς γλώσσας, ἡ ὁποία δὲν θὰ ἀποσκοπεῖ πλέον στὴν ἐκφορὰ λόγου ὡς ὑπόδοχῆς τέτοιου εἶδους κατηγοριῶν.

Πρόκειται πράγματι γιά αἰσθητικὴ πολὺ ἀπαιτητικὴ, βάσει τῆς ὁποίας ὁ θεωρητικὸς ἰσορροπεῖ σὲ τεντωμένο σκοινί, μὲ τό παραμικρὸ λάθος νὰ ἐξοβελίζει τίς προτάσεις του στὸ πεπαλαιωμένο (σύστημα ἢ ὄντολογία ἢ μεταφυσικὴ) ἢ στὸ πεδίο τῆς ἀπλῆς γνώμης. Ὅποτε ὁ τρόπος χρήσης τῆς γλώσσας γίνεται ζήτημα ζωῆς ἢ θανάτου, πόσο μάλλον ὅταν ἡ ἐπιλογὴ τῆς σιωπῆς — ἐπιλογὴ τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ — ἀποκλείεται καὶ αὐτῇ. Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι τό ἐγχείρημα τοῦ τρέχοντος θεωρητικοῦ λόγου δὲν διαφέρει τελικὰ καὶ τόσο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς φιλοσοφίας τῆς καθημερινῆς γλώσσας (ἂν καὶ τὰ πράγματα δείχνουν τό ἀντίθετο): ἀποκλεισμός τοῦ σφάλματος μέσα ἀπὸ τὴν ἐνδελεχῇ ἀνίχνευση ἰδεολογικῶν ψευδαισθήσεων (ἔτσι ὅπως κυοφοροῦνται στὴν ἴδια τὴ γλώσσα). Ἡ γλώσσα, μὲ ἄλλα λόγια, δὲν μπορεῖ πλέον νὰ εἶναι ἀληθινή· ἀλλὰ ψευδὴς μπορεῖ καὶ παραμφορεῖ· καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ θεωρητικοῦ λόγου ὀρίζεται ὡς ἀνιχνευτικὴ ἐπιχείρηση καταστροφῆς, στὴν ὁποία οἱ γλωσσικὲς παρεξηγήσεις ἀναγνωρίζονται καὶ στιγματίζονται ἀνελέητα, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ὁ ἱκανὰ ἀρνητικὸς καὶ κριτικὸς θεωρητικὸς λόγος δὲν θὰ γίνῃ, μὲ τὴ σειρά του, στόχος γλωσσικῆς ἀπομυθοποίησης. Ἐλπιδὰ μάταιη, βεβαίως, σὸ βαθμὸ ποῦ, εἴτε μᾶς ἀρέσει εἴτε ὄχι, κάθε ἀρνητικὴ πρόταση, κάθε ἐγχείρημα καθαρὰ κριτικὸ, μπορεῖ πάντα νὰ δώσει λαβὴ στὴν ἰδεολογικὴ ψευδαἰσθησιὴ ἢ στὴν εἰκασία μιᾶς θέσης, ἐνὸς συστήματος, ἐνὸς ἀνεξάρτητου συνόλου θετικῶν ἀξιών.

Ἡ αὐταπάτη αὕτη εἶναι ἐν τέλει ὁ στόχος τῆς θεωρητικῆς κριτικῆς (ἡ ὁποία παίρνει τὸ χαρακτήρα ἐνός *bellum omnium contra omnes**) ἀλλὰ ἡ κριτικὴ μπορεῖ κάλλιστα — καὶ ἴσως παραγωγικότερα — νὰ ὑπερασπιστεῖ δραστικά τὸ δομικὸ ἡμιτελὲς τῆς πρότασης καθ' ἑαυτῆς: λέω κάτι σημαίνει παραλείπω κάτι ἄλλο. Ὁλόκληρη διαρκὴς ἐπανάσταση θὰ μπορούσε νὰ ἀρθρωθεῖ γύρω ἀπὸ τίς παραλείψεις αὐτές καὶ ὁ χαρακτήρας τῶν θεωρητικῶν συζητήσεων ἀπὸ τὸ 1960 μέχρι σήμερα δείχνει ὅτι ἡ ἀδιαλλαξία τῶν παλαιότερων μαρξιστικῶν ἰδεολογικῶν διενέξεων δὲν ἦταν παρὰ τὸ προοίμιο καὶ ἡ πρώτη χονδροειδὴς ἔκφανση τῆς οἰκουμενικοποίησης μιᾶς «ἰδεολογικῆς κριτικῆς» πού στόχο ἔχει τὸ ἀποπροσανατολιστικὸ τῆς ὑποδῆλωσης, τὴν ἀνισορροπία τῆς περιγραφῆς καὶ τίς μεταφυσικὲς διαστάσεις τῆς ἰδίας τῆς πράξης τῆς ἔκφρασης.

Ὅλ' αὐτὰ εἶναι φανερό ὅτι τείνουν νὰ ἀναγάγουν τὴ γλωσσικὴ ἔκφραση ἐν γένει σὲ λειτουργία σχολιασμοῦ, λειτουργία δηλαδὴ διαρκoῦς σχέσεως δευτέρου βαθμοῦ μὲ προτάσεις ἤδη διατυπωμένες. Καὶ πράγματι ὁ σχολιασμός συγκροτεῖ τὸ εἰδικὸ πεδίο τῆς ἐν γένει μεταμοντέρνας γλωσσικῆς πρακτικῆς καὶ τὴν ἰδιαιτερότητά του, τουλάχιστον σὲ σχέση μὲ τίς φιλοδοξίες καὶ τίς αὐταπάτες τῆς φιλοσοφίας κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο, τῆς «ἀστικῆς» φιλοσοφίας, ἡ ὁποία μὲ λαϊκὴ ἀλαζονεία καὶ αὐτοπεποίθηση βάλθηκε νὰ ἐξηγήσει πῶς ὄντως ἔχουν τὰ πράγματα, μετὰ τὴ μεγάλη νύχτα τῶν προλήψεων καὶ τοῦ ἱεροῦ. Ἀλλὰ ὁ σχολιασμός, μέσα στὸ παράδοξο παιχνίδι τῆς ἱστορικῆς ταυτότητας καὶ διαφορᾶς στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε προηγουμένως, ἐξασφαλίζει συνάμα τὴ συνάφεια τοῦ μεταμοντέρνου (ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη τουλάχιστον) μὲ ἄλλες ἀρχαιότερες περιόδους στοχασμοῦ καὶ πνευματικοῦ μόχθου — ὅπως ἐκεῖνι τῶν μεσαιωνικῶν ἀντιγραφῶν ἢ τῆς ἀτέρμονης ἐξηγητικῆς παράδοσης τῶν μεγάλων ἀνατολικῶν φιλοσοφῶν καὶ ἱερῶν κειμένων.

Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀπεγνωσμένα ἐπαναληπτικὴ αὕτη κατὰστασι (ἡ ὁποία εἶναι γιὰ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ ὅ,τι εἶναι γιὰ τὰ μεγάλα ἀστικά ἀφηγηματα ἢ ἐπιστροφή στὸ σχηματικὸ**) ἀπουσιάζει τὸ οὐσιώδες — τὸ ἱερὸ κείμενο πού θὰ μπορούσε νὰ προσδώσει ἕνα κάποιο νόημα στὴν ἰσόβια αὕτη κατὰ δίκη στὸ σχολιασμὸ· παραμένει, ὅμως, ἡ δυνατότητα μιᾶς γλωσσικῆς λύσης, ἡ ὁποία καὶ εἶναι τὸ ἔναυσμα αὐτοῦ πού ἔχει ἀποκληθεῖ διακωδικοποίηση.

* Λατινικά στὸ πρωτότυπο: πόλεμος πάντων ἐναντίον πάντων. (Σ.τ.Μ.)

** Formulae στὸ πρωτότυπο, ἀναφερόμενο στὴν ἐπαναληπτικὴ χρῆσις δεδομένων παραδοσιακῶν σχημάτων λόγου ἢ ἀφήγησης. (Σ.τ.Μ.)

Καθ' ὅτι μαζί μέ τήν προοπτική βάσει τῆς ὁποίας ἡ γλῶσσα μου σχολιάζει τή γλῶσσα τοῦ ἄλλου, ἀνοίγει ἕνας εὐρύτερος ὁρίζοντας, μέσα στόν ὁποῖο καί οἱ δύο γλῶσσες προέρχονται ἀπό εὐρύτερες οἰκογένειες αὐτοῦ πού κάποτε ἀποκαλούσαμε *weltanschauungen*, κοσμοαντιλήψεις, καί σήμερα ἀναγνωρίζουμε ὡς «κώδικες». Ἐκεῖ πού κάποτε «πίστευα» σέ μιά δεδομένη ἀντίληψη τοῦ κόσμου, πολιτική φιλοσοφία, φιλοσοφικό σύστημα ἢ ἀπλῶς θρησκεία, σήμερα πλέον μιλάω ἕνα συγκεκριμένο ἰδίωμα ἢ ἕναν ἰδεολογικό κώδικα —τό σῆμα μιᾶς ὁμαδικῆς ταυτότητας ἰδωμένο ὑπό διαφορετική, περισσότερο κοινωνιολογική ὀπτική— ὁ ὁποῖος ἀπό πολλές ἀπόψεις μοιάζει μέ ξένη γλῶσσα (π.χ. πρέπει νά μάθω νά τόν μιλάω· σέ ὁρισμένες ξένες γλῶσσες μπορῶ νά ἐκφραστῶ ἐντονότερα γιά ὁρισμένα ζητήματα ἀπ' ὅ,τι σέ ἄλλες· δέν ὑπάρχει πρωτογλῶσσα ἢ ἰδεατή γλῶσσα τῆς ὁποίας οἱ ἀτελεῖς δικές μας, στήν πολλαπλότητά τους, νά εἶναι ἀπλές διαθλάσεις· ἡ σύνταξη εἶναι πῶς σημαντική ἀπό τό λεξιλόγιο ἀλλά οἱ περισσότεροι νομίζουν τό ἀντίθετο· ἡ συνειδηση πού διαμορφώνω περί γλωσσικῆς δυναμικῆς εἶναι ἀπόρροια ἐνός νέου οἰκουμηνικοῦ συστήματος ἢ ἐνός ὁρισμένου δημογραφικοῦ «πλουραλισμοῦ»).

Ἵπ' αὐτές τίς συνθῆκες, ποικίλοι νέοι τρόποι λειτουργίας καθίστανται δυνατοί. Μπορῶ νά διακωδικοποιήσω· πράγμα πού σημαίνει νά προσπαθῶ νά μετρήσω αὐτό πού μπορεῖ κανεῖς νά πεῖ καί νά «σκεφθεῖ» σέ κάθε συγκεκριμένο κώδικα ἢ ἰδίωμα καί νά συγκρίνω τίς ἐννοιολογικές δυνατότητες ἀνταγωνιστικῶν κωδίκων: αὐτή εἶναι, κατὰ τή γνώμη μου, ἡ πλέον παραγωγική καί ὑπεύθυνη δραστηριότητα τῶν μελετητῶν καί τῶν θεωρητικῶν καί φιλοσοφικῶν κριτικῶν στίς μέρες μας, ἀλλά κινδυνεύει νά πάρει χαρακτηρισμό ἀναδρομικό ἢ καί παραδοσιακό νοσταλγικό ἀκόμα, στό βαθμό πού ὁ πολλαπλασιασμός νέων κωδίκων συνιστᾷ ἀτέρμονη διαδικασία, ἡ ὁποία στήν καλύτερη περίπτωση ἀνακυκλώνει ὅ,τι προηγήθηκε καί στή χειρότερη τό θάβει στό χρονοντούλαπο τῆς ἱστορίας. Ὅποτε καί προκύπτει μιά ἐπιπλέον δυνατότητα πού δέν εἶναι ἐντελῶς ἀσχετη μέ τήν προηγούμενη: πρόκειται, κατὰ τή γνώμη μου, γιά τήν κατ' ἐξοχήν παραγωγή θεωρητικοῦ λόγου, τή δραστηριότητα πού συνίσταται στήν παραγωγή νέων κωδίκων, ἔχοντας βέβαια πάντα κατὰ νοῦ ὅτι σέ μιά κατάσταση ὅπου νέοι τρόποι σκέψης καί νέα φιλοσοφικά συστήματα ἐξ ὁρισμοῦ ἀποκλείονται, ἡ δραστηριότητα αὐτή εἶναι ἀπολύτως ἐξωπαραδοσιακή καί ἀπαιτεῖ τήν ἐφεύρεση ἐντελῶς νέων δεξιοτήτων.

Νέος θεωρητικός λόγος παράγεται με την ένεργοποίηση μιᾶς ἀντιστοιχίας δύο προϋπαρχόντων κωδικίων, οἱ ὅποιοι, ὡς ἐκ τούτου, μέσα ἀπὸ μιὰ διαδικασία μοριακῆς ἀνταλλαγῆς γίνονται νέος κώδικας. Ἐκεῖνο πού πρέπει νά γίνει κατανοητό εἶναι ὅτι ὁ νέος κώδικας (ἡ μετακώδικας) δέν μπορεῖ κατὰ κανέναν τρόπο νά θεωρηθεῖ προϊόν σύνθεσης τοῦ προηγούμενου ζεύγους· δέν πρόκειται καθόλου γιὰ τὸ εἶδος τῶν διεργασιῶν πού ὁδήγησαν στὴν κατασκευή τῶν κλασικῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων. Ἡ παλιότερη προσπάθεια ἑνὸς φροῦδομαρξισμοῦ μπορεῖ πράγματι νά μᾶς δώσει μιάν ἰδέα τῶν δυσκολιῶν πού ἀντιμετωπίζει τὸ ἐγχεῖρημα τῆς ζεύξης δύο διαφορετικῶν συστημάτων σκέψης· παραμερίζονται αὐτές οἱ δυσχέρειες καὶ ἀνοίγεται ἓνα νέο, ἰδιόρρυθμο ἐννοιολογικὸ πεδίο, ὅταν τὸ ζητούμενο εἶναι ἡ σύνδεση δύο σειρῶν ὄρων ἔτσι ὥστε ἡ μία νά ἐκφράζει ἢ ἀκόμα νά ἐρμηνεύει τὴν ἄλλη (μέ τὴν αὐστηρὴ ἐννοια τοῦ ἐρμηνεύοντος, *interpretant*, τοῦ Πέρς). Ὡς πρὸς τίς προϋποθέσεις πού τὸ καθιστοῦν δυνατό, τὸ ἐγχεῖρημα αὐτό συνδέεται ἀσφαλῶς μέ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν καναλιῶν, ὅπως τὴν περιγράψαμε προηγουμένως, καὶ ἐξαρτᾶται ἀντιστοίχως ἀπὸ τὸν ἀμοιβαῖο τεμαχισμὸ καὶ τὴν οἰκειοποίηση τῆς «πραγματικότητας» ἀπὸ διαφορετικὲς γλῶσσες καὶ κώδικες· μόνο πού στὴν περίπτωσή μας ἔχουμε μιὰ δραστικότερη συνέπεια, πού δέν ὑπάρχει στὴν περίπτωση τοῦ πολιτιστικοῦ πεδίου, καὶ ἡ συσχέτιση τῶν δύο, οὕτως εἰπεῖν, καναλιῶν γίνεται λύση μᾶλλον παρά πρόβλημα καὶ ἀξιοποιεῖται ὡς ἐργαλεῖο καθ' ἑαυτό. Ἡγεμονία ἐδῶ σημαίνει δυνατότητα ἐπανακωδικοποίησης τεράστιας ποσότητας προϋπάρχοντος λόγου (σὲ ἄλλες γλῶσσες) σὲ νέο κώδικα· ἐν τῷ μεταξύ, οἱ διαφορετικοὶ κώδικες πού ἐντοπίζουμε κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸ ὑπεισέρχονται σὲ μιὰ σχέση πού συγγενεῖ με ἐκείνη τῆς βάσης καὶ τοῦ ἐποικοδομήματος, ὅχι γιὰ λόγους τῆς ὁποιασδήποτε ὄντολογικῆς προτεραιότητος πού ἀποδίδεται στὸν ἕναν σὲ σχέση με τὸν ἄλλο (ἀπεναντίας, ἡ νέα δομὴ ἀπορροφᾷ καὶ ἀφοπλίζει τὰ κατὰ τὰ ἄλλα ἀναπόφευκτα καὶ «φυσικά» ἐρωτήματα περὶ προτεραιοτήτων) ἀλλὰ συγκεκριμένα βᾶσει τῶν πολιτιστικῶν καὶ σημειωτικῶν χροιῶν τοῦ ἑνὸς κώδικα σὲ σχέση με τὸν ἄλλο.

Ἔτσι ὁ Ζάν Μπωντριγιάρ, πραγματοποιώντας μιὰ κίνηση σχεδόν παραδειγματικῆς ὑφῆς γιὰ τὴ νέα διαδικασία παραγωγῆς, συνδέει τὸν τύπο τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας καὶ τῆς ἀξίας χρήσης (πού ἀνασυγκροτεῖ ἐν εἰδὲι κλάσματος) μέ τὸ κλάσμα σημαῖνον/σημαινόμενο τοῦ σημείου, ἐγκαινιάζοντας ἔτσι μιάν ἀλυσίδα ἀντιδράσεων τῆς ὁποίας τὰ ἐπακόλουθα φτάνουν μέχρι

τίς μέρες μας. Ἡ δική του ἀντιστοίχιση πραγματοποιήθηκε ἀσφαλῶς στή βάση τῆς μεγαλοφουῦς διαίσθησης τῶν μεγάλων προκατόχων πού ἐγκαινίασαν τόν ἴδιο τόν στρουκτουραλισμό, ἰδίως τοῦ Λακάν, τοῦ ὁποίου ἡ ἐξίσωση τοῦ σημειωτικοῦ κλάσματος μέ τό «κλάσμα» πού προήλθε ἀπό τό διαχωρισμό συνειδητοῦ καί ἀσυνειδητοῦ εἶναι πασίγνωστη καί ἡ ἐπιρροή της ἀκόμα πιά ἀποφασιστική. Πιό πρόσφατα, ὁ Μπροῦνο Λατούρ ἀντιστοίχισε ἕναν σημειωτικό κώδικα μέ ἕναν χάρτη κοινωνικῶν σχέσεων ἰσχύος, προκειμένου νά «διακωδικοποιήσει» τό ἐπιστημονικό δεδομένο καί τήν ἴδια τήν ἐπιστημονική ἀνακάλυψη. Καί πράγματι τίποτα δέν ἐμποδίζει τή διεύρυνση τῆς ἀλυσίδας τῶν ἰσοδυναμιῶν πρὸς περαιτέρω κώδικες. Οὔτε καί πρόκειται περὶ μεμονωμένων παραδειγμάτων, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, ἐξετάζοντας θέματα θεωρίας. Εἶναι, ὅμως, τά πιά ὁρατά καί ἐντυπωσιακά, ἐξαιτίας τῆς ὁλοσχεροῦς ἀνάπλασης τοῦ ἴδιου τοῦ σημειωτικοῦ κώδικα, τοῦ τελευταίου, δηλαδή, καί πλέον ὁρατοῦ ἐπιστημονικοῦ μεταμοντέρνου ιδιώματος.

Προσπάθησα νά καταδείξω προηγουμένως τό γεγονός ὅτι ὁ νέος μηχανισμός μπορεῖ νά ἔχει συγκεκριμένες ἰδεολογικές συνέπειες, στό παράδειγμα τῆς τρέχουσας πολὺ διαδεδομένης συνταύτισης «ἀγορᾶς» καί «μέσων ἐπικοινωνίας». Ἀλλά ἡ ὁποιαδήποτε θεωρία παραγωγῆς θεωρητικοῦ λόγου (τῆς ὁποίας οἱ παροῦσες σκέψεις δέν εἶναι παρὰ εἰσαγωγικές) θά πρέπει νά ἀναπτυχθεῖ περαιτέρω σέ δύο διακριτές κατευθύνσεις. Ἡ μία ἀφορᾷ τή σημειωτική ἐξίσωση: διακωδικοποίηση τῶν δύο συγκεκριμένων ἐννοιολογικῶν ὁρολογιῶν, προβολή τους σέ ἕναν ἄξονα ἰσοδυναμίας (γιά νά χρησιμοποιήσουμε τό μοντέλο τῶν Λακλάου καί Μούφ, ἐμπνευσμένο ἀπὸ τόν Τζάκομπσον, τό ὁποῖο μπορεῖ ἀπὸ αὐτὴ τήν ἄποψη νά θεωρηθεῖ ὅτι συνιστᾷ ὑπόδειγμα ἀναλυτικῆς περιγραφῆς τῆς παραγωγῆς τοῦ θεωρητικοῦ λόγου), δομικὴ μετατροπὴ σέ ἱεραρχικὴ σχέση ἢ ἰσχυρὸ κλάσμα λακανικοῦ τύπου — σέ δομὴ δηλαδή πού θυμίζει τοὺς παλιοὺς μας φίλους, βάση καί ἐπικοδομήματα, μέ μόνη τὴ διαφορά ὅτι στὸν θεωρητικὸ λόγο τό ἐπικοδομήματα εἶναι πάντα τό καθοριστικὸ στοιχεῖο. Τό ἐπικοδομήματα συνιστᾷ ἐπίσης, μέ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἐπικοινωνιακοῦ τύπου διαμεσολάβηση. Οἱ σπινθήρες πού παράγουν δύο κώδικες σέ σχέση ἰσοδυναμίας προϋποθέτουν πάντα ὅτι ὁ ἕνας κώδικας ἔχει μιὰ βαθύτερη συγγένεια μέ τό ἴδιο τό μέσον (πράγμα πού θά ἐκθέσω διεξοδικότερα στό τέλος, ὅπου θέτω τό ζήτημα τῆς γνωσιολογικῆς χαρτογράφησης, ἡ ὁποία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀπὸ τήν ἄποψη αὐτὴ ὡς αὐτοπαθὴς μορφή «θεωρητικοῦ λόγου»).

Ἡ ἄλλη πρόταση πού χρήζει διερεύνησης εἶναι ἡ γένεση, μέσα ἀπὸ τὴ διαδικασία διακωδικοποίησης, νέων παράδοξων καὶ ἀμφιρροπῶν ἀφαιρέσεων, πού μοιάζουν παραδοσιακὲς φιλοσοφικὲς γενικεύσεις ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα εἶναι εἰδικὲς καὶ συγκεκριμένες ὅσο καὶ τὸ χαρτί ὅπου τυπώνονται, καὶ τείνουν διαρκῶς νὰ ἐναλλάσσονται (δηλαδή νὰ μετατρέπονται στά λογικά ἀντιθέτα τους). Ἡδὴ συναντήσαμε διάφορα τέτοια ζεῦγη ἀφαιρέσεων: τὴν ταυτότητα καὶ τὴν διαφορά, ἀλλὰ καὶ τὴν ιδιόρρυθμη μεταμοντέρνα ἢ ὕστερη καπιταλιστικὴ σύγχυση μεταξύ ὁμοιογένειας ἢ τυποποίησης καὶ διαφοροποίησης, ἢ μεταξύ διαχωρισμοῦ καὶ ἐνοποίησης (τά ὅποια, σ' αὐτόν τὸν συγκεκριμένο τρόπο παραγωγῆς, εἶναι τελικὰ ἕνα καὶ τὸ αὐτό). Τὶς περισσότερες φορές, ὅμως, δημιουργοῦνται συγκεκριμένες ἰδεολογικὲς ψευδαισθήσεις — παρὰ τὸ μηχανισμό μᾶλλον καὶ ὄχι τόσο ἐξαιτίας του. Ἡ ἀπεγνωσμένη φυγὴ ἀπὸ ὅτιδήποτε τὸ ὄντολογικὸ ἢ τὸ θεμελιακὸ παλαιῶν φιλοσοφικῶν «συστημάτων» συνιστᾷ ἔμμεση ἀναφορὰ σὲ ἕνα εἶδος δόγμα-τος ἀντιουσίας* ἢ καθαρῆς διαδικασίας καὶ ἀναπτύσσει μιὰ δυναμικὴ — ἡ σκέψη ὡς λειτουργία μᾶλλον παρὰ ὡς ἐννόηση — πού δὲν παύει νὰ γεννᾷ τὴν παλαιὰ αὐταπάτη τοῦ συστήματος καὶ τῆς ὄντολογίας στὰ ἐνδιάμεσα τῆς λειτουργίας της καὶ τῆς ἀνάδυσσης τοῦ λόγου στὴ σελίδα. Ἡ πραγματοποιήσιμη, τελικὰ, γιὰ νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε στὴν ἐμπορευματοποίηση, δὲν εἶναι παρὰ ἕνας ἀκόμη πιθανὸς «κώδικας» ἀνάπλασης τῆς μοίρας τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, πού τὸν θέλει πάντα νὰ θεματοποιεῖται καὶ νὰ μεταμορφώνεται σὲ προσωπικὴ φιλοσοφία ἢ σύστημα.

Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, ἡ διαδικασία τῆς ἰδεολογικῆς ἀπονομιμοποίησης διασφαλίζεται τὶς περισσότερες φορές μὲ ἄλλο τρόπο καὶ ὄχι μὲ ἕναν τέτοιο πόλεμο λόγων, ὁ ὅποιος ἐν τέλει διατηρεῖ ἐν ἰσχύϊ τὰ δικαιώματα ὄλων τῶν παικτῶν. Ὅπως καὶ μὲ τὴν ὅποιαδήποτε ἄλλη οἰκονομία ἢ λογική, στοὺς μηχανισμοὺς προώθησης τῆς διαδικασίας θά πρέπει νὰ προστεθοῦν μηχανισμοὶ πού ἀποτρέπουν τὴ χαλάρωση ἢ τὴν ἐπιστροφή τοῦ συστήματος σὲ συνήθειες καὶ διαδικασίες τοῦ παρελθόντος. Ἡ διακωδικοποίηση καὶ ἡ παραγωγή τοῦ θεωρητικοῦ λόγου εἶναι φυγὴ πρὸς τὰ ἐμπρός, ὅπως λένε καὶ οἱ Γάλλοι, καὶ ἡ δυναμικὴ τους συντηρεῖται ὅταν καίγονται οἱ γέφυρες πίσω τους καὶ ἡ ὑποχώρηση καθίσταται ἀδύνατη — ὅταν ἐπέρχεται, δηλαδή, γήρανση τῶν κωδίκων μέσα ἀπὸ τὴ σχεδιασμένη ἀχρήστευση ὅλου

* Anti-substantialist doctrine στὸ πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

του παλαιότερου έννοιολογικού μηχανισμού. Πολύ χρήσιμη στό συγκεκριμένο αυτό σημείο της νέας έκκίνησης είναι μία έκπληκτική παρατήρηση του Ρίτσαρντ Ρόρτυ, του όποιου ή μετριοπαθής σωκρατική αυστηρότητα δίνει συχνά τήν έντύπωση άπλου κοινού νοός. 'Ο λόγος είναι περί της «πρωτοτυπίας» του Ντερριντά (στή θέση του όποιου θά μπορούσαμε νά έχουμε όποιαδήποτε συγκεκριμένη έκφανση μεταμοντέρνου στοχασμού): τό παράδοξο έγκειται στό πόσο δύσκολο είναι νά διακρίνουμε τό πρωτότυπο, τό νέο, τό καινούργιο σέ σχέση μέ τό μοντέρνο σύστημα πού φέρνει μία μεταμοντέρνα κατάσταση πραγμάτων όπου ή πρωτοτυπία έχει καταστεί βεβαίως ύποπτη ως έννοια αλλά της όποίας πολλά βασικά χαρακτηριστικά —αύτοσυνείδηση, άντιουμανισμός, άποκεντροποίηση, αύτοπάθεια, κειμενοποίηση— συγχέονται έπικίνδυνα μέ παλαιότερα χαρακτηριστικά του μοντερνισμού. «Καί ποιά ή διαφορά;»* — έρώτημα του Ντέ Μάν στό όποιο ό Ρόρτυ άπαντά πλέον: «Είναι λάθος νά πιστεύουμε ότι ό Ντερριντά ή ό όποιοσδήποτε άλλος “άναγνώρισε” προβλήματα σχετικά μέ τή φύση της κειμενικότητας ή της γραφής, τά όποια ή παράδοση άγνοούσε. 'Εκείνο πού κατόρθωσε είναι νά δημιουργήσει τρόπους του λέγειν, οι όποιοι κατέστησαν τούς παλαιότερους προαιρετικούς και άρα τούς έθεσαν λίγο ως πολύ έν άμφιβόλω».⁵⁰

Τό στοιχείο αυτό μπορεί κατ' ούσίαν νά θεωρηθεί συστατικό χαρακτηριστικό αυτού πού ό Στιούαρτ Χώλ άποκαλεί «λογομαχία»** γιά τή νομιμοποίηση άντιτιθέμενων ιδεολογιών (ή «λόγων»): χειρότερη και από λάθος, άνηθικότητα, κακό ή κίνδυνο είναι ή άναγνώριση του γεγονότος ότι ένας συγκεκριμένος κώδικας δέν είναι παρά κώδικας μεταξύ άλλων, και μάλιστα «παλαιότερος», και άρα, έξ όρισμού σχεδόν, «προαιρετικός» πλέον. 'Η στρατηγική αυτή μπορεί σύν τοις άλλους νά θεωρηθεί ότι προκαλεί τούς φόβους εκείνους περί consensus πού περιγράψαμε προηγουμένως. Και πράγματι, άν ένας κώδικας δοκιμάσει νά επιβάλει τή μη προαιρετικότητα του —τήν προνομιούχα δυνατότητά του δηλαδή νά άρθρώνει κάτι σάν αλήθεια— θά θεωρηθεί όχι μόνο σφετεριστής και καταπιεστικός αλλά (έφ' όσον οι κώδικες ταυτίζονται πλέον μέ όμάδες, ως σήμα της συλλογικής τους

* 'Η άγγλική φράση, της όποίας διφορούμενο, άντίστοιχο μέ της έλληνικής, δίνει λαβή σέ λογοπαίγνιο (ύπάρχει όντως, έν προκειμένο, διαφορά πού άναζητείται ή άπλως δηλώνεται ή άπουσία ή τό άσήμαντό της;) είναι «What's the difference?». (Σ.τ.Μ.)

50. Όπως παρτίθεται στή Χάτσον, όπ.π., σ. 14.

** 'Η άγώνας λόγων: discursive struggle στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

ταυτότητας και περιεχόμενο της έκφρασής τους) ως άθήμετη απόπειρα μιās ομάδας νά επιβληθεί στίς άλλες. Ἄν πάλι, στό πνεῦμα τοῦ πλουραλισμοῦ, κάνει τήν αὐτοκριτική του καί δεχθεῖ ταπεινά τήν «προαιρετικότητα» του, τά ΜΜΕ δέν κινητοποιοῦνται πλέον, ὅλοι χάνουν τό ἐνδιαφέρον τους καί ὁ ἐν λόγω κώδικας, μέ τήν οὐρά στά σκέλια, σύντομα θεάται ξερχόμενος τῆς σκηνῆς ἢ τῆς δημόσιας σφαίρας στή συγκεκριμένη ἐκείνη στιγμή τῆς ἱστορίας ἢ τῆς λογομαχίας.

Ὁ γρίφος στή συγκεκριμένη περίπτωση —ἐάν ὅλοι χάνουν, ποιός κερδίζει;— μπορεί νά διαλευκανθεῖ, ἂν ὄχι νά λυθεῖ, μέ βάση τό γεγονός ὅτι οἱ ἰδεολογίες, μέ τήν ἔννοια τῶν κωδικῶν καί τῶν συστημάτων λόγου, δέν εἶναι πλέον καθοριστικές. Ὅπως καί σέ τόσες ἄλλες περιπτώσεις, ἕνας παλιός μας γνώριμος τῆς δεκαετίας τοῦ '50, «τό τέλος τῆς ἰδεολογίας», ἐπιστρέφει μεταμοντέρνος καί μάλιστα φαντάζει πολύ πιό ἀληθοφανής. Ἀλλά ἂν ἡ ἰδεολογία τελείωσε πλέον, δέν εἶναι ἐπειδή τελείωσαν οἱ ταξικοί ἀγῶνες καί δέν ὑπάρχει τίποτα τό ταξικοἰδεολογικό γιά τό ὅποιο νά ἀγωνιστεῖς: ὅταν λέμε «ἰδεολογίες» στή συγκεκριμένη αὐτή περίπτωση ἐννοοῦμε ὅτι οἱ συνειδητές ἰδεολογίες καί οἱ πολιτικές ἀπόψεις, τά ἰδιαίτερα συστήματα σκέψης καί τά ἐπίσημα φιλοσοφικά συστήματα πού ἔθεταν θέμα εὐρύτερης οἰκουμενικότητας —τό ὅλο πεδίο τῆς συνειδήσεως, τῆς ἐπιχειρηματολογίας καί ἡ ἴδια ἡ εἰκόνα τῆς πειθοῦς (ἢ τῆς ἐκλογικευμένης διαφανείας)— ἔπαφان πλέον νά εἶναι λειτουργικά ὡς πρός τή διαιώνιση καί τήν ἀναπαραγωγή τοῦ συστήματος. Τό γεγονός ὅτι ἡ κλασική ἰδεολογία ἔπαιζε κάποτε αὐτόν τόν ρόλο, στά πρώιμα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ, μπορεί νά ἀποτιμηθεῖ βάσει τῆς σημασίας τῶν ἰδίων τῶν διανοουμένων —καθηγητῶν, δημοσιογράφων, ἰδεολόγων παντός τύπου— στούς ὁποίους εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ ἐπινόηση μορφῶν νομιμοποίησης καί νομιμότητας γιά τό καθεστῶς καί τίς τάσεις του. Τότε ἡ ἰδεολογία ἦταν κάτι πιό σημαντικό ἀπό τόν ἀπλό λόγο καί οἱ ἰδέες, ἂν καί δέν προσδιόριζαν τίποτα μέ τήν ἔννοια τῶν ἰδεαλιστικῶν θεωριῶν περί ἱστορίας, παρεῖχαν, παρ' ὅλ' αὐτά, τίς βασικές «μορφές μέ τίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι συνειδητοποιοῦσαν τόν ταξικό ἀγῶνα καί τόν διεξήγαγαν» (Μάρξ). Τό γιατί αὐτό ἄλλαξε τόσο βαθιά καί ὁ ρόλος τῶν διανοουμένων μειώθηκε τόσο στήν ἐποχή μας μπορεί νά ἐξηγηθεῖ μέ ποικίλους τρόπους, οἱ ὁποῖοι ἀνάγονται ὅλοι σέ ἕναν καί τόν αὐτό. Μποροῦμε, ἀπό μία ἄποψη, νά ἀποδώσουμε τή σχετική ἀποδυναμώση τῶν ἀτομικῶν ἐννοιῶν καί μηνυμάτων, πληροφοριῶν καί λόγων,

σέ μιὰ ἀσύλληπτη μέχρι σήμερα πυκνότητα· ἀπό τήν ἄλλη, μπορούμε νά ἀναρωτηθοῦμε, μαζί μέ τόν Ἀντόρνο, ἐάν καί κατά πόσο «στήν ἐποχή μας τό ἐμπόρευμα ἔχει γίνει ἡ ἴδια του ἡ ἰδεολογία» — κατά πόσο, δηλαδή, οἱ πρακτικές ἔχουν ἀντικαταστήσει τήν ἐκλογίκευση ἢ τόν ἐξορθολογισμό καί ἐιδικότερα κατά πόσο ἡ πρακτική τῆς κατανάλωσης ὑποκατέστησε ἴσως τή διατύπωση μιᾶς καθαρῆς θέσης καί τήν ἀπό καρδιάς υἱοθέτηση μιᾶς πολιτικῆς γνώμης. Ἰδοῦ, λοιπόν, πού τά μέσα ἐπικοινωνίας συναπαντοῦν καί πάλι τήν ἀγορά καί δίνουν τά χέρια πάνω ἀπό τό πτώμα μιᾶς κουλτούρας διανοουμένων παλαιότερου τύπου.

Χάσιμο χρόνου θά ἦταν νά τό θρηνηλογοῦμε, ἀλλά μέ τίς αὐτοφίες μαθαίνει κανεῖς ἀνατομία. Ἐν προκειμένῳ, ἡ ἰδεολογική καί διαλογική στρατηγική πού ἐντόπισε ὁ Ρόρτυ μπορεῖ νά νοηθεῖ ὡς ἀπρόβλεπτη προέκταση τοῦ θεμελιώδους μαρξιστικοῦ σχήματος κοινωνικῆς ἐξέλιξης καί δυναμικῆς (σχήματος τό ὁποῖο διατρέχει τά *Grundrisse*, συνδέοντας τά *Χειρόγραφα τοῦ 1844* κατευθεῖαν μέ τό *Κεφάλαιο*): πρόκειται γιά τή θεμελιώδη ἔννοια τοῦ διαχωρισμοῦ (ὅπως ὅταν ὁ Μάρξ περιγράφει τήν παραγωγή τοῦ προλεταριάτου μέ τοὺς ὅρους τοῦ διαχωρισμοῦ του ἀπό τά μέσα παραγωγῆς — δηλαδή περίφραξη, ἀποκλεισμός τῶν χωρικῶν ἀπό τή γῆ τους). Δέν εἴχαμε μέχρι σήμερα, ἂν δέν κάνω λάθος, κανέναν μαρξισμό πού νά βασίζεται στό συγκεκριμένο αὐτό σχῆμα,⁵¹ ὅσο κι ἂν συμβαδίζει μέ ἄλλα, ὅπως ἐκεῖνο τῆς ἀλλοτρίωσης, τῆς πραγματοποιήσεως καί τῆς ἐμπορευματοποίησης, πού ὅλα τοὺς χρησιμοποιήθηκαν ὡς βάσεις συγκεκριμένων ἰδεολογικῶν τάσεων (γιά νά μὴν ποῦμε σχολῶν) τοῦ μαρξισμού. Ἀλλά ἡ λογική τοῦ μεταμοντερνισμοῦ, ὅπου ὁ ψυχικός κατατεμαχισμός καί ἡ ἀντίσταση στίς ὁλότητες, ἡ συσχέτιση μέσα ἀπὸ τή διαφορά καί τό σχιζοφρενικό παρόν καθὼς καί, κυρίως, ἡ συστημικὴ ἀπονομιμοποίηση πού περιγράψαμε ἤδη, ὅλα, μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, ἐκφράζουν τήν πρωτογενῆ σημασία καί τά ἐπακόλουθα αὐτῆς τῆς συγκεκριμένης διαδικασίας ἀπόσχισης.

51. Βλέπε, ὅμως, καί τήν ἐπιμονή στό ζήτημα τῆς διάχυσης στήν Κριτική τοῦ Σάρτρ.

11

Πῶς χαρτογραφείται μιά ολότητα

Νά, λοιπόν, πού ἐπιστρέφουμε ἐν τέλει στό ζήτημα τῆς ολότητας (τό ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι μπορούμε πλέον νά διακρίνουμε ἀπό ἐκεῖνο τῆς «ὀλοποίησης» ὡς διεργασίας), ζήτημα τό ὁποῖο θά μοῦ προσφέρει ἴσως καί τήν προσωπική ἱκανοποίηση νά δείξω ὅτι ἡ ἀνάλυση τοῦ μεταμοντερνισμοῦ δέν εἶναι ξένη πρὸς τήν προηγούμενη δουλειά μου, παρά λογικό τῆς ἐπακόλουθου⁵² — πράγμα πού θέλω καί ὁ ἴδιος νά ἐλέγξω καί πάλι μέ βάση τήν ἔννοια τοῦ «τρόπου παραγωγῆς», στήν ὁποία αὐτή ἡ ἀνάλυσή μου φιλοδοξεῖ νά συμβάλει. Ἀξίζει ὥστόσο τόν κόπο νά σημειώσουμε, κατ' ἀρχήν, ὅτι ἡ δική μου ἐκδοχή γιά ὅλα αὐτά — ἡ ὁποία προφανῶς (ἴσως, ὅμως, καί νά μὴν τό τόνισα ἀρκετά) ὀφείλει πολλά στόν Μπωντριγιάρ, ἀλλά καί στούς θεωρητικούς στούς ὁποίους ἐκεῖνος στηρίζεται (Μαρκοῦζε, Μάκ Λούαν, Ἀνρί Λεφέβρ, Σαλίνς, σιτουασιονιστές κ.λπ.) — διαμορφώθηκε ὑπό συνθήκες σχετικὰ σύνθετες. Δέν ἦταν μόνο ἡ ἐμπειρία τῶν νέων εἰδῶν καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς (ἰδιαίτερα στό πεδίο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς) πού μέ ἀνέσυραν ἀπό τόν καθιερωμένο «δογματικό λήθαργο»: ἀργότερα θά ἐξηγήσω γιὰτί ὁ «μεταμοντερνισμός», μέ τήν ἔννοια πού τοῦ δίνω ἐγώ, δέν εἶναι ὁρος ἀποκλειστικὰ αἰσθητικός ἢ ὑπολογιστικός. Οἱ ἐν λόγω συνθήκες ἔδωσαν ἐπίσης τήν εὐκαιρία νά ἀντιμετωπίσουμε μιά δυσφορία πού καιροῦ τώρα μᾶς βασάνιζε μέσα στά παραδοσιακά οἰκονομικά σχήματα τῆς μαρξιστικῆς παράδοσης, μιά δυσκίνησις πού πολλοί ἀπό ἐμᾶς αἰσθανόμασταν ὅχι στό ζήτημα τῶν κοινωνικῶν τάξεων, τῶν ὁποίων τήν «ἐξαφάνιση» μόνο «αἰθεροβάμονες διανοούμενοι» εἶναι σέ θέση νά ὑποστηρίζουν, ἀλλά στό ζήτημα τῶν μέσων ἐπικοινωνίας, τῶν ὁποίων οἱ δονήσεις πού συγκλόνισαν κατὰ κύματα τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ ἔδωσαν τή δυνατότητα στούς ἐκεῖ παρατηρητές νά πάρουν μιά κάποια κριτική ἀπόσταση θεατῇ ἀπὸ τῇ βαθμιαία καί φαινομενικά φυσική εἰσβολή τῶν μέσων στή βορειοαμερικανική κοινωνία κατὰ τῇ δεκαετία τοῦ '60. Ὁ Λένιν τῶν μέσων ἐπικοινωνίας δέν φαινόταν νά στέκεται στό ὕψος τοῦ Λένιν τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ: καί σιγά-σιγά διαφάνηκε

52. Πράγμα τό ὁποῖο κατέδειξε ὁ Ντάγκλας Κέλνερ στήν εἰσαγωγή τοῦ *Postmodernism/Jameson/Critique*. Τό κείμενό μας ἔδω ἀκολουθεῖ ξανά τίς κριτικές παρατηρήσεις πού ἐμπειρίχει ὁ ἐν λόγω τόμος.

ή πιθανότητα νά ἐκληφθεῖ ἡ διδασκαλία του διαφορετικά. Γιατί αὐτός ἔδωσε τό παράδειγμα τῆς ἀνίχνευσης ἐνός νέου σταδίου τοῦ καπιταλισμοῦ πού ὁ Μάρξ δέν εἶχε ρητά προβλέψει: τοῦ λεγόμενου μονοπωλιακοῦ σταδίου ἢ στιγμῆς τοῦ κλασικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Δύο συμπεράσματα μπορούσαν νά βγοῦν ἀπό αὐτό: εἴτε ὅτι ἡ νέα μεταλλαγή προσδιορίστηκε καί μορφοποιήθηκε ἅπαξ καί διά παντός εἴτε ὅτι νομιμοποιούμεστε νά ἐπινοήσουμε καί ἄλλη, ὑπό ὀρισμένες συνθήκες. Ἀλλά οἱ μαρξιστές δέν φανήκαμε ἰδιαίτερα πρόθυμοι νά ἀκολουθήσουμε αὐτόν τόν δεῦτερο ἐναλλακτικό δρόμο, στό βαθμό μάλιστα πού, ἐν τῷ μεταξύ, τά νέα κοινωνικά φαινόμενα τῆς ἐπικοινωνίας καί τῆς πληροφόρησης εἶχαν ἤδη ἀποικισθεῖ (ἐν ἀπουσία μας) ἀπό τῇ Δεξιᾷ, μέσα ἀπό σειρά σημαντικῶν μελετῶν ὅπου ἡ ἀρχική ψυχοπολεμική ἔννοια τοῦ «τέλους τῆς ἰδεολογίας» ὀδήγησε τελικά στήν ὀλοκληρωμένη σύλληψη τῆς «μεταβιομηχανικῆς κοινωνίας». Τό βιβλίο τοῦ Μαντέλ Ὑστερος καπιταλισμός τά ἔλλαξε ὅλ' αὐτά καί θεωρητικοποίησε γιά πρώτη φορά ἕνα τρίτο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ ἀπό λειτουργική μαρξιστική σκοπιά. Ἔτσι κατέστησαν δυνατοί καί οἱ δικοί μου προβληματισμοί περί μεταμοντερνισμοῦ, οἱ ὁποῖοι πρέπει κατὰ συνέπεια νά νοηθοῦν ὡς ἀπόπειρα θεωρητικοποίησης τῆς συγκεκριμένης λογικῆς τῆς πολιτιστικῆς παραγωγῆς αὐτοῦ τοῦ τρίτου σταδίου καί ὅχι ὡς μία ἀκόμη ἀποστεωμένη πολιτιστική κριτική ἢ διάγνωση τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς.

Δέν διέφυγε κανενός τήν προσοχή τό γεγονός ὅτι ἡ προσέγγισή μου στό θέμα τοῦ μεταμοντερνισμοῦ εἶναι ὀλοποιητική. Καί τό ἐνδιαφέρον ἐρώτημα πλέον δέν εἶναι γιατί υἱοθετῶ μιά τέτοια ὀπτική, ἀλλά γιατί τόσοι πολλοί σκανδαλίζονται (ἢ ἔχουν μάθει νά σκανδαλίζονται) ἀπό τήν ὀπτική αὐτή. Παλαιότερα, ἡ ἀφαίρεση ἦταν ἀσφαλῶς στοιχεῖο μιάς στρατηγικῆς ἀποξένωσης καί ἀνοικειοποίησης τῶν φαινομένων, καί δὴ τῶν ἱστορικῶν. Ὅταν βρισκόμαστε βυθισμένοι στό ἄμεσο —τὴν τρέχουσα ἐμπειρία τῶν πολιτιστικῶν καί πληροφοριακῶν μηνυμάτων, τῶν διαδοχικῶν γεγονότων, τῶν ἐπειγουσῶν προτεραιοτήτων— ἡ ἀπόσταση πού βίαια συνεπιφέρει ἡ ἀφηρημένη ἔννοια καί ὁ συνολικότερος χαρακτηρισμός τῶν μυστικῶν διασυνδέσεων μεταξύ τομέων φαινομενικά αὐτόνομων καί μὴ σχετιζόμενων, ἢ τῶν ρυθμῶν καί τῶν χυμμένων συνεπειῶν πραγμάτων πού κανονικά δέν θυμόμαστε παρά ἀπομονωμένα, συνιστᾷ πηγὴ μοναδικοῦ πλοῦτου, ἰδιαίτερα στό βαθμό πού ἡ ἱστορία τῶν ἀμέσως προηγούμενων ἐτῶν μᾶς εἶναι πάντοτε ἡ ἐλάχιστη προσιτή. Ὅποτε ἡ ἱστορικὴ ἀνασυγκρότηση, ἡ διατύπωση συνολικῶν χαρακτηρισμῶν καί ὑποθέσεων, ἡ ἀφαίρεση τῆς «ἀνθούσης συγχύσεως»

τῆς ἀμεσότητας ἦταν ἀνέκαθεν ριζική παρέμβαση στό ἐδῶ καί τώρα, ὑπόσχεση ἀντίστασης στό τυφλό του ἀναπόφευκτο.

Θά πρέπει, ὅμως, νά διακρίνουμε τό πρόβλημα τῆς ἀναπαράστασης ἔστω καί μόνο γιά νά τό ξεχωρίσουμε ἀπό τά ὑπόλοιπα κίνητρα, ὅσα βρίσκονται πίσω ἀπό τόν «πολέμο κατά τῆς ὁλότητας». Ἐάν ἡ ἱστορική ἀφαίρεση — ἔννοιες σάν αὐτή τοῦ τρόπου παραγωγῆς ἢ τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅπως ἐξάλλου καί ἐκείνη τοῦ μεταμοντέρνου — δέν εἶναι κάτι τό δεδομένο γιά τήν ἀμεση ἐμπειρία, τότε δικαιολογεῖται ἡ ἀνησυχία γιά τήν πιθανότητα νά ἐκληφθεῖ ἡ ἀφηρημένη «ἀναπαράσταση» τοῦ πράγματος ὡς πραγματικότητα καί νά γίνεи ἀντικείμενο «πίστεως» ἡ οὐσιαστική ὕπαρξη ἀφηρημένων ὀντοτήτων ὅπως αὐτή τῆς κοινωνίας ἢ τῆς τάξης. Τό ὅτι ἡ ἀνησυχία γιά τά λάθη τῶν ἀνθρώπων ἀποδεκνύεται συχνά ἀνησυχία γιά τά λάθη τῶν διανοουμένων δέν ἔχει σημασία. Μακροπρόθεσμα μᾶλλον εἶναι ἀδύνατον νά σηματοδοτηθεῖ ἡ ἀναπαράσταση ὡς ἀναπαράσταση μέ τρόπο τόσο σαφῆ ὥστε νά ἀποκλεισθεῖ ἅπαξ καί διά παντός ἡ πιθανότητα τέτοιων ὀπτικῶν παραισθήσεων — ὅπως ἐξάλλου ἀδύνατο εἶναι καί τό νά ἐξαασφαλισθεῖ ἡ ἀντίσταση ἐνός ὑλιστικοῦ τρόπου σκέψης σέ ἰδεαλιστικοῦ τύπου ἀνακυκλώσεις ἢ νά ἀποτραπεῖ ἡ μεταφυσική ἀνάγνωση μιᾶς ἀποδομιστικῆς διατύπωσης. Διαρκῆς ἐπανάσταση στήν πνευματική ζωῇ καί στήν κουλτούρα σημαίνει τόσο αὐτή τήν ἀδυναμία ὅσο καί τήν ἀνάγκη μιᾶς συνεχοῦς ἐπανεφεύρεσης τρόπων προφύλαξης ἀπέναντι στή λεγόμενη ἐννοιολογική πραγματοποίηση. Τυπικό παράδειγμα συνιστᾷ ἐδῶ ἡ ἐξαιρετική τύχη τῆς ἔννομιας τοῦ μεταμοντέρνου, πού δέν μπορεῖ παρά νά μᾶς ἐμπνέει, ὅλων ὅσοι εὐθυνόμαστε σχετικά, ἔναν κάποιου φόβο. Ἀλλά ἐκεῖνο πού προέχει δέν εἶναι ἡ χάραξη ὁρίων καί ἡ ὁμολογία τῆς ὑπερβολῆς («τῆς ζάλης τῆς ἐπιτυχίας», γνωστή ρήση τοῦ Στάλιν) παρά ἡ ἀνανέωση τῆς ἴδιας τῆς ἱστορικῆς ἀνάλυσης καί ἡ ἀνάμειξη ἐπανεξέταση καί διάγνωση τῆς πολιτικῆς καί ἰδεολογικῆς λειτουργίας τῆς ἔννομιας — τοῦ ρόλου τόν ὁποῖο ἔφτασε νά διαδραματίζει, ἔξαφνα σήμερα στίς φανταστικές μας ἐπιλύσεις τῶν πραγματικῶν μας ἀντιφάσεων.

Τό βαθύτερο πολιτικό κίνητρο τοῦ «πολέμου κατά τῆς ὁλότητας» ἔγκειται, παρ' ὅλ' αὐτά, ἄλλου: στό φόβο τοῦ οὐτοπικοῦ πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τόν παλιό μας γνώριμο, τό 1984, καί λέει ὅτι ἡ οὐτοπική καί ἐπαναστατική πολιτική, ἡ ὁποία πολύ ὀρθά θεωρεῖται ὅτι συνδέεται μέ τήν ὁλοποίηση καί μέ μία ὁρισμένη ἀντιληψὴ ὁλότητας, πρέπει νά ἀποφεύγεται διότι ὁδηγεῖ μοιραῖα στήν τρομοκρατία: ἀντιληψὴ ἡ ὁποία χρονολογεῖται τουλάχιστον

από τόν Ήντμουντ Μπέρχ και πήρε ιδιαίτερη ώθηση από τίς καμποτζιανές φρικαλεότητες, μετά τίς αναρίθμητες αναδιατυπώσεις της κατά τή σταλινική περίοδο. Ἡ συγκεκριμένη αὐτή αναβίωση τῆς ψυχροπολεμικῆς ρητορικῆς καί τῶν στερεοτύπων της, ὅπως ἀρθρώθηκε στήν ἀπομαρξιστικοποιούμενη Γαλλία τῆς δεκαετίας τοῦ '70, καταλήγει σέ μία παράδοση ταύτιση τῶν γκουλάγκ τοῦ Στάλιν μέ τά χιτλερικά στρατόπεδα συγκέντρωσης (βλέπε, ὅμως, τό πολύ ἐνδιαφέρον *Γιατί δέν σκοτείνιασαν οἱ οὐρανοί; (Why Did the Heavens not Darken?)*⁵³ τοῦ Ἄρνο Μαΐγερ ὅπου καταδεικνύεται πειστικά ἡ συστατική σχέση μεταξύ τῆς «ὀριστικῆς λύσης» καί τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ τοῦ Χίτλερ)· μέ ποιά ἀκριβῶς ἔννοια οἱ θολές αὐτές ἐφιαλτικές εἰκόνες εἶναι «μεταμοντέρνες», πέρα ἀπό τήν ἀποπολιτικοποίηση στήν ὁποία μᾶς καλοῦν, δέν εἶναι καί τόσο σαφές. Τήν ἱστορία τῶν ἐπαναστατικῶν αὐτῶν παροξυσμικῶν σπασμῶν μπορεῖ κανεῖς νά τήν ἐπικαλεσθεῖ ἀντλώντας ἕνα πολύ διαφορετικό δίδαγμα· συγκεκριμένα, ὅτι ἡ βία πηγάζει πρωτίτως ἀπό τήν ἀντεπανόσταση καί μάλιστα ὅτι ἡ ἀποτελεσματικότερη μορφή ἀντεπανόστασης ἔγκειται ἀκριβῶς σέ μία τέτοια μετάγχιση βίας στήν ἴδια τήν ἐπαναστατική διαδικασία. Ἀμφιβάλλω κατά πόσο ἡ τρέχουσα κατάσταση τῶν συμμαχιῶν καί τῆς μικρῆς πολιτικῆς στίς ἀναπτυγμένες χώρες δικαιολογεῖ τέτοιου εἶδους ἄγχη καί φαντασιώσεις· δέν μᾶς ἐπιτρέπει πάντως, κατά τή γνώμη μου, νά ἀποσύρουμε τήν ὑποστήριξή μας καί τήν ἀλληλεγγύη μας ἀπό μία πιθανή ἐπανάσταση στή Νότιο Ἀφρική ἐπὶ παραδείγματι. Τέλος, τό γενικό αὐτό αἶσθημα ὅτι ἡ ἐπαναστατική, οὐτοπική ἢ ὀλοποιητική παρόρμηση εἶναι, τρόπον τινά, μολυσμένη ἐξαρχῆς καί καταδικασμένη νά πνιγεῖ στό αἷμα ἀπό τίς ἴδιες τίς δομές τῆς σκέψης της δέν μπορεῖ νά μὴν εἶναι ἰδεαλιστικῆς ὕψης, ἂν ὄχι ἀναπαραγωγή τῶν δογμάτων τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, μέ τή χειρότερη θρησκευτική ἔννοια τοῦ ὅρου.

Τό ζήτημα, ὅμως, τῆς ὀλοποιητικῆς σκέψης μπορεῖ νά θεθεῖ καί μέ ἄλλο τρόπο, ὁ ὁποῖος ἀφορᾷ ὄχι τόσο τό βαθμό ἀλήθειας ἢ τήν ἐγκυρότητά της ὅσο τίς ἱστορικές προϋποθέσεις πού τήν καθιστοῦν δυνατή. Δέν πρόκειται λοιπόν πλέον περὶ φιλοσοφίας ἀκριβῶς ἢ, ἂν προτιμᾶτε, τό φιλοσοφεῖν τοποθετεῖται σέ ἐπίπεδο συμπτωματολογικό, ὅπου κοντοστεκόμαστε καί ἐλέγχουμε τίς ἄμεσες κρίσεις μας περὶ μιᾶς ὀρισμένης ἔννοιας («ἡ πλέον προωθημένη μεταμοντέρνα προβληματική διδάσκει τή μὴ ἐπινόηση ἑννοιῶν

53. Νέα Ὑόρκη 1988.

ολότητας και περιδολόγησης») θέτοντας τό έρώτημα τών κοινωνικών προσδιορισμών πού καθιστούν δυνατό ή αποκλείουν ένα όρισμένο είδος σκέψης. Είναι άραγε τό σημερινό ταμπού της ολότητας άμεσο έπακόλουθο της φιλοσοφικής προόδου και της αύξημένης αυτόσυνειδησης; Και άραγε, έπειδή φτάσαμε σέ άνώτερο επίπεδο θεωρητικού διαφωτισμού και έννοιολογικής επεξεργασίας, μπορούμε σήμερα και άποφεύγουμε τά χονδροειδέστερα λάθη και τίς παραδρομές τών ξεπερασμένων στοχαστών του παρελθόντος (και του Χέγκελ κυρίως); Ίσως, αλλά ή λογική αυτή άγνοεί τά όσα μάς διδάξε ό Ρόρτυ και απαιτεί μία ιστορική εξήγηση καθ' έαυτή, στην όποία κατά πάσα βεβαιότητα θά ύπαισυχόταν ή «έπινόηση» του ύλισμού. Ή ύβρις του παρόντος και τών ζώντων μπορεί νά άποφευχθεί θέτοντας τό ζήτημα μέ τρόπο λίγο διαφορετικό — και συγκεκριμένα για πούό λόγο οί «έννοιες της ολότητας» εμφανίζονται ως άναγκαίες και άναπόφευκτες σέ όρισμένες ιστορικές στιγμές ένώ σέ άλλες, άπεναντίας, ως νοσηρές και ασύλληπτες. Μιά τέτοια διερεύνηση, πού διατρέχει δηλ την άπόσταση μέχρι τά εκείθεν της σκέψης μας και τά βάθη τών όσων δέν μπορούμε πλέον (ή δέν μπορούμε ακόμα) νά στοχαστούμε, δέν μπορεί νά νοηθεί ως φιλοσοφική μέ την όποια θετική έννοια του όρου (όσο κι αν ό Άντόρνο δοκίμασε, στην Άρνητική διαλεκτική, νά τή μετατρέψει σέ γνήσια φιλοσοφία νέου τύπου)· θά μάς όδηγούσε άσφαλώς στην έντονη αίσθηση ότι ζούμε, από ποικιλίες άπόφεις (είτε πολιτιστικές είτε φιλοσοφικού στοχασμού), σέ έποχή νομιναλισμού. Ένας τέτοιος νομιναλισμός θά είχε, βεβαίως, ποικίλους προκατόχους και έπικαθορισμούς: τή στιγμή του ύπαρξισμού επί παραδείγματι, κατά την όποία ένα νέο είδος κοινωνικής αίσθησης άπομονωμένων ατόμων (και δημογραφικού τρόμου, όπως είδαμε, ιδιαίτερα στον Σάρτρ) κάνει τίς καλύτερες παραδοσιακές «οίκουμενικότητες» νά ώχρειούν και νά χάνουν την έννοιολογική τους δύναμη και πειστικότητα· αλλά και την παλαιότερη παράδοση του άγγλοαμερικανικού έμπειρισμού πού, παραδόξως, ανασύρεται μέσα από αυτόν τό θάνατο του έννοιολογικού μέ νέα όρμή σέ μία έποχή «θεωρητική» και ύπερδιανοούμενη. Και μέ μία έννοια, βεβαίως, ό όρος «μεταμοντέρνο» παραπέμπει σέ όλ' αυτά άκριβώς· στην περίπτωση αυτή, όμως, δέν συνιστά εξήγηση διότι αυτό άκριβώς ζητάμε νά εξηγήσουμε.

Ό προβληματισμός και οί ύποθέσεις για τή σημερινή άποδυνάμωση τών γενικών και οίκουμενικών έννοιών δέν μπορούν παρά νά συμβαδίζουν μέ τή μάλλον περισσότερο αξιόπιστη άνάλυση τών στιγμών του παρελθόντος

κατά τις όποιες τέτοιου είδους έννοιολογήσεις φαίνονταν δυνατές. Καί ή άλήθεια είναι ότι οι στιγμές έκείνες κατά τις όποιες παρατηρείται ή έμφάνιση τών γενικών έννοιών έχουν συχνά προνομιακό χαρακτήρα. Όσον άφορά τήν έννοια τής όλότητας, έχω τήν τάση νά τή χαρακτηρίσω μέ τόν τρόπο πού χαρακτηρίσα κάποτε τήν άλτουσεριανή έννοια τής δομής: ότι, δηλαδή, τό κρίσιμο ζήτημα συνίσταται στό έξής: μπορούμε κάλλιστα νά άναγνωρίσουμε τήν παρουσία μιās τέτοιας έννοιας, φτάνει νά άντιληφθούμε ότι είναι μία μόνον — αútη πού, υπό διαφορετικές συνθήκες, πήρε τό όνομα «τρόπος παραγωγής». Αυτό είναι ή άλτουσεριανή δομή αλλά καί ή «όλότητα», τουλάχιστον έτσι όπως τή χρησιμοποιώ έγώ. Όσο για τις «όλοποιητικές διαδικασίες», ό δρος δέν σημαίνει τίποτα περισσότερο καί τίποτα λιγότερο άπό τή διασύνδεση διαφόρων φαινομένων μεταξύ τους — διαδικασία ή όποία, όπως πρότεινα προηγουμένως, συντελείται ολοένα καί περισσότερο έν χώρω.

Στόν Ρόναλντ Λ. Μήκ⁵⁴ όφειλουμε τή συγγραφή τής προϊστορίας τής έννοιας του «τρόπου παραγωγής» (πρίν τήν έπεξεργαστούν στά γραπτά τους οι Μόργκαν καί Μάρξ), ή όποία κατά τόν 18ο αιώνα πήρε τή μορφή αυτού πού ό Μόργκαν άποκαλεί «θεωρία τών τεσσάρων σταδίων». Ή θεωρία αútη έμφανίστηκε στή Γαλλία καί στόν σκωτσέζικο Διαφωτισμό μέ τή μορφή τής πρότασης ότι οι άνθρωποι πολιτισμοί συναρτώνται ιστορικά μέ τήν υλική καί παραγωγική τους βάση, ή όποία γνώρισε τέσσερις ούσιαστικές μεταλλαγές: κυνήγι καί συγκομιδή, κτηνοτροφία, γεωργία, έμπόριο. Αυτό πού συνέβη στή συνέχεια μέ τό ιστορικό αυτό αφήγημα, κυρίως στή σκέψη καί στό έργο του Άνταμ Σμίθ, είναι τό έξής: άπαξ καί έπινοήθηκε τό συγκεκριμένο αυτό άντικείμενο μελέτης πού είναι ό σύγχρονος τρόπος παραγωγής, ό καπιταλισμός δηλαδή, ή ιστορική σκαλωσιά τών προκαπιταλιστικών σταδίων τείνει νά υποχωρήσει υπό τό βάρος τής συγχρονικότητας τών μοντέλων του καπιταλισμού του Σμίθ καί του Μάρξ. Τό έπιχείρημα του Μήκ, ώστόσο, είναι ότι τό ιστορικό αφήγημα είναι ούσιώδες στοιχείο για τήν ίδια τή δυνατότητα σύλληψης του καπιταλισμού ως συστήματος, είτε συγχρονικού είτε όχι· καί κάτι άντίστοιχο θά είναι καί ή δική μου άποψη σέ σχέση μέ τό «στάδιο» ή τή στιγμή του καπιταλισμού πού μερικοί άπό μās άποκαλούν πλέον «μεταμοντέρνο».

54. Ronald L. Meek, *Social Science and the Ignoble Savage* (Οι κοινωνικές έπιστήμες καί ό κοινός άγρίάνθρωπος), Κάμπριτζ 1976, σ. 219, 221.

Πρός τό παρόν, όμως, εκείνο πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ εἶναι οἱ συν-
 θήκες πού κατέστησαν δυνατή τήν ἔννοια τοῦ «τρόπου παραγωγῆς», δηλα-
 δῆ τά χαρακτηριστικά τῆς ἱστορικῆς καί κοινωνικῆς κατάστασης πού δη-
 μιουργοῦν, ἐν πρώτοις, τή δυνατότητα ἄρθρωσης καί μορφοποίησης τῆς
 ἔννοιας τῆς «λόγτητας». Σέ γενικό ἐπίπεδο ἡ πρότασή μου εἶναι ἡ ἑξῆς:
 ἡ σύλληψη τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς ἰδέας (ἡ τοῦ συγκεκριμένου τρόπου
 συνδυασμοῦ παλαιότερων ἰδεῶν) προϋποθέτει ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος «ἄνισης»
 ἀνάπτυξης, ὅποτε διακριτοί καί συνυπάρχοντες τρόποι παραγωγῆς κατα-
 γράφονται ἐκ παραλλήλου στόν κόσμο πού βιώνει ὁ ἀντίστοιχος στοχαστής.
 Ὁ Μήκ περιγράφει ὡς ἀκολούθως τίς προϋποθέσεις παραγωγῆς αὐτῆς τῆς
 συγκεκριμένης ἔννοιας (στήν ἀρχική μορφή μιᾶς «θεωρίας τεσσάρων
 σταδίων):

«Ἡ προσωπική μου ἐντύπωση εἶναι ὅτι ἕνας στοχασμός τοῦ τύπου
 πού ἐξετάζουμε ἐδῶ, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει πρωταρχική σημασία στήν
 ἀνάπτυξη τῶν οἰκονομικῶν τεχνικῶν καί τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν
 σχέσεων, συναρτᾶται πιθανότατα μέ τήν ταχύτητα τῆς σύγχρονης
 οἰκονομικῆς προώθησης καί, κατά δεύτερον, μέ τήν εὐκολία μέ τήν
 ὁποία γίνεται ἀντιληπτή μιᾶ ἀντίθεση μεταξύ περιοχῶν οἰκονομικά
 προηγούμενων καί περιοχῶν πού βρίσκονται ἀκόμη σέ προγενέστερο
 στάδιο ἀνάπτυξης. Στίς δεκαετίες τοῦ 1750 καί τοῦ 1760, σέ πόλεις
 ὅπως ἡ Γλασκῶβη καί σέ περιοχές ὅπως οἱ πλέον προωθημένες ἐπαρ-
 χίες στή Βόρεια Γαλλία, ἡ ὅλη κοινωνική ζωή τῶν ἀντίστοιχων κοινο-
 τήτων ὑφίστατο ταχεῖς καί ὁρατές μεταμορφώσεις καί καθίστατο μᾶλ-
 λον προφανές ὅτι αὐτό ἦταν ἀποτέλεσμα βαθιῶν ἀλλαγῶν πού σημά-
 δευσαν τίς οἰκονομικές, τίς τεχνικές καί τίς βασικές κοινωνικο-οικονομικές
 σχέσεις. Καί οἱ νέες μορφές οἰκονομικῆς ὀργάνωσης πού ἔρχονταν στήν
 ἐπιφάνεια μποροῦσαν μᾶλλον εὐκολά νά συγκριθοῦν καί νά ἀντιδια-
 σταλοῦν μέ τίς ἄλλες μορφές ὀργάνωσης πού ὑπῆρχαν ἀκόμη, ἐπὶ
 παραδείγματι στήν ὀρεινή Σκωτία ἢ στήν ὑπόλοιπη Γαλλία — ἢ στίς
 φυλές τῶν Ἰνδιάνων τῆς Ἀμερικῆς. Ἄν οἱ ἀλλαγές στόν τρόπο ἐπι-
 βίωσης ἔπαιζαν τόσο σημαντικό καί “προοδευτικό” ρόλο στήν ἀνά-
 πτυξη τῆς σύγχρονης κοινωνίας, φαίνεται σίγουρο ὅτι τό ἴδιο ἴσχυε
 καί γιά τήν παλαιότερη κοινωνία». ⁵⁵

55. Ὁπ. π., σ. 127-128.

Αυτή η δυνατότητα μιᾶς πρώτης σύλληψης τῆς ἔννοιας ἑνός τρόπου παραγωγῆς καταγράφεται ἐνίοτε ὡς μία ἀπό τίς μορφές πού παίρνει ἡ πρωτοεμφανιζόμενη κοινωνική συνείδηση ἡ ἱστορικότητα. Δέν εἶναι ἀναγκαῖα, ὥστόσο, ἡ προσφυγή στόν φιλοσοφικό λόγο τῆς συνείδησης καθ' ἑαυτῆς. Καθ' ὅτι τό φαινόμενο μπορεῖ κάλλιστα νά ἀποδοθεῖ ὡς νέο παράδειγμα λόγου καί αὐτός ὁ περισσότερο σύγχρονός μας τρόπος συζήτησης περί ἐμφάνισης νέων ἰδεῶν τεκμηριώνεται, γιά τούς ἀναγνώστες τῆς λογοτεχνίας, ἀπό τήν παράλληλη ἐμφάνιση ἑνός ἀκόμη ἱστορικοῦ παραδείγματος στά μυθιστορήματα τοῦ Σιέρ Οὐῶλτερ Σκότ (ὅπως τά ἐρμηνεύει ὁ Λούκατς στό *Ἱστορικό μυθιστόρημα*). Ἡ ἀνισότητα πού ἐπέτρεψε στούς Γάλλους στοχαστές (τόν Τυργκό μά καί τόν ἴδιο τόν Ρουσώ) νά συλλάβουν ἐννοιολογικά ἕναν «τρόπο παραγωγῆς» εἶχε κατά πάσα βεβαιότητα πολλά νά κάνει μέ τήν προεπαναστατική κατάσταση στή Γαλλία τῆς περιόδου ἐκείνης, ὅταν οἱ φεουδαλικές μορφές προέβαλλαν ἀκόμη πιό προκλητικά μέσα ἀπό τίς διαφορές πού τίς ξεχώριζαν ἀπό τό σύνολο μιᾶς νεοεμφανιζόμενης ἀστικής κουλτούρας καί ταξικής συνείδησης. Ἡ Σκωτία εἶναι, ἀπό πολλές ἀπόψεις, μία περίπτωση πιό σύνθετη καί ἐνδιαφέρουσα, καθ' ὅτι, τελευταία τῶν ἀναφαινόμενων χωρῶν ἑνός Πρώτου Κόσμου ἡ πρώτη τῶν χωρῶν ἑνός Τρίτου (γιά νά ἀναφερθοῦμε στήν πολύ ἐνδιαφέρουσα ἰδέα τοῦ Τόμ Νάιρν στήν *Διάλυση τῆς Ἀγγλίας* | *Tom Nairn, The Break-Up of England* |), ἡ Σκωτία τοῦ Διαφωτισμοῦ ἦταν, πάνω ἀπ' ὅλα, τόπος συνύπαρξης ριζικά διακεκριμένων ζωνῶν παραγωγῆς καί κουλτούρας: ἡ ἀρχαίκε οἰκονομία τῶν κατοίκων τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς μέ τό σύστημα τῶν πατριῶν τους, ἡ ἐμπορική ἀκμή τοῦ Ἄγγλου «συνεταίρου» πέρα ἀπό τά σύνορα, λίγο πρίν τό βιομηχανικό της «ἄλμα». Ἡ αἴγλη τοῦ Ἐδιμβούργου δέν ἦταν, λοιπόν, ζήτημα κέλτικου γενετικοῦ ὕλικου ἀλλά ὀφειλόταν μάλλον στή στρατηγική καί ὁμῶς ἐκκεντρική θέση τῆς σκωτσέζικης μητροπόλης καί τῶν διανοουμένων της ἀπό τήν ἀποψη αὐτῆς τῆς οἰονομίας συγχρονικῆς συνύπαρξης διακριτῶν τρόπων παραγωγῆς, τήν ὁποία ὁ σκωτσέζικος Διαφωτισμός ἀνέλαβε νά «στοχαστεῖ» ἡ νά διατυπώσῃ ἐννοιολογικά. Καί δέν πρόκειται ἀπλῶς γιά οἰκονομικό ζήτημα. Ὁ Σκότ, ὅπως ἀργότερα καί ὁ Φῶκνερ, κληρονόμησε μιᾶ κοινωνική καί ἱστορική πρώτη ὕλη, μιᾶ λαϊκή μνήμη στήν ὁποία ἡ συνύπαρξη τρόπων παραγωγῆς ἐγγραφόταν μέ τήν ὀλοζώντανη ἀφηγηματική μορφή τῶν σκληρότερων ἐπαναστάσεων καί ἐμφύλιων ἡ θρησκευτικῶν πολέμων. Οἱ συνθήκες στοχασμοῦ μιᾶς νέας πραγματικότητας καί ἀρθρώσης

ένός νέου παραδείγματος προϋπέθεταν, λοιπόν, μία ιδιόρρυθμη συγκυρία και μία όρισμένη στρατηγική απόσταση από την καινούργια αυτή πραγματικότητα, ή οποία έτεινε να κατακλύσει όσους έμπειριζε (και έχουμε ίσως εδώ κάτι σάν έπιστημολογική παραλλαγή της γνωστής άρχης του «έξωτερικού παράγοντα» της έπιστημονικής ανακάλυψης).

Τό όλο ζήτημα, όστόσο, έχει μία επιπλέον διάσταση, μεγαλύτερης σημασίας για μās εδώ, ή οποία άφορā την προοδευτική κατάνηξη αύτου του έννοιολογικού φαινομένου. Έάν τό μεταμοντέρνο, ως διευρυμένο τρίτο στάδιο του καπιταλισμού, είναι καθαρότερη και πιό όμοιογενής έκφραση του κλασικού καπιταλισμού, από τόν όποιο έχουν πλέον έκλείψει πολλοί από τούς μέχρι πρότινος έπιβιώνοντες θύλακες κοινωνικο-οικονομικής διαφοράς (διά της μετατροπής τους σέ άποικίες και άποροροφήσεώς τους στην έμπορευματική μορφή), τότε άποκτā πράγματι νόημα ή πρόταση ότι ή έξάλειψη της αίσθησης του ίστορικού, και ειδικότερα ή αντίστασή μας σέ έννοιες συνόλου ή όλοποιητικές, όπως αύτή του τρόπου παραγωγής, είναι συνάρτηση αύτης άκριβώς της οικουμενικοποίησης του καπιταλισμού. Όταν τά πάντα είναι πλέον συστημικά, ή ίδια ή έννοια του συστήματος μένει άνευ άντικειμένου και έπιστρέφει μόνον έν είδει μιās «έπιστροφής του άπωθημένου» μέ τίς περισσότερο έφιαλτικές μορφές του «όλικού συστήματος», όπως τό φαντάστηκαν ό Βέμπερ ή ό Φουκώ ή ό κόσμος του 1984.

Άλλά ένας τρόπος παραγωγής δέν είναι «όλικό σύστημα» μέ την γνωστή άπωθητική αύτή έννοια του όρου· περιλαμβάνει σειρά αντιτιθέμενων δυνάμεων και νέων τάσεων, δυνάμεων «καταλοίπων» ή «άναφανόμενων», τίς όποιες πρέπει νά δοκιμάσει, νά έλέγξει ή νά διαχειρισθεί (ή άντιληψη του Γκράμσι περί ήγεμονίας). Έάν αυτές οι έτερογενείς δυνάμεις δέν ήταν προικισμένες μέ μία δική τους δραστικότητα, τό ήγεμονικό έγχείρημα δέν θά είχε νόημα. Έτσι, λοιπόν, τό μοντέλο προϋποθέτει ή διαφορά, πράγμα τό όποιο πρέπει νά διακρίνουμε σαφώς από ένα άλλο χαρακτηριστικό πού τό περιπλέκει, δηλαδή τό γεγονός ότι ό καπιταλισμός παράγει διαφορές ή ή διαφοροποίηση άποβαίνει συνάρτηση της ίδιας της έσωτερικής του λογικής. Τέλος, για νά επανέλθουμε στην άρχική μας συζήτηση περί άναπαράστασης, ύάρχει σαφής διαφορά μεταξύ της έννοιας και του πράγματος, του δεδομένου άφηρημένου μοντέλου και της δικής μας συγκεκριμένης κοινωνικής έμπειρίας, σέ σχέση μέ την όποια τό μοντέλο διατηρεί βέβαια μία έρμηνευτική απόσταση και κατά κανέναν τρόπο δέν έπιδιώκει νά την «άντικαταστήσει».

Χρήσιμα είναι και μερικά ακόμη σημεία που δεν θα πρέπει να ξεχνάμε σχετικά με τη «σωστή χρήση» του μοντέλου του τρόπου παραγωγής: δεν πρέπει να πάψουμε να υπενθυμίζουμε ότι αυτό που αποκαλούμε «τρόπο παραγωγής» δεν είναι μοντέλο αποκλειστικά βασισμένο στην παραγωγή. Ή ακόμη ότι εμπεριέχει σειρά επιπέδων (ή τάξεων αφαίρεσης), τα οποία θα πρέπει να γίνουν σεβαστά αν δεν θέλουμε να εκφυλιστούν οι σχετικές συζητήσεις μας σε μάταιους αγώνες κραυγαλέας ρητορικής. Μία πολύ γενική εικόνα τέτοιων επιπέδων πρότεινα στο *Πολιτικό άσυνειδητο*, και ειδικά ως προς τις διαφορές που πρέπει να γίνουν σεβαστές μεταξύ της διερεύνησης ιστορικών γεγονότων, της αναφοράς σε ευρύτερες ταξικές και ιδεολογικές συγκρούσεις και παραδόσεις και της έμφασης σε άπρόσωπους κοινωνικο-οικονομικούς προσδιοριστικούς μηχανισμούς (των οποίων τυπικά παραδείγματα έχουμε στις γνωστές προβληματικές περί πραγματοποίησης και έμπορευματοποίησης). Τό ζήτημα του φορέα, που συχνά ανακύπτει στις σελίδες αυτές, πρέπει να οριοθετηθεί αντίστοιχως.

Ο Φαιδερστόουν,⁵⁶ επί παραδείγματι, πιστεύει ότι το «μεταμοντέρνο», όπως τό χρησιμοποιώ εγώ, είναι κατηγορία κατ' έξοχήν πολιτιστική. Δεν είναι. Και, εν πάση περιπτώσει, προσπαθεί να ονομάσει έναν «τρόπο παραγωγής» ο οποίος αποδίδει στην πολιτιστική παραγωγή μία συγκεκριμένη λειτουργική θέση και ή συμπτωματολογία του, στο έργο μου, άντλείται κυρίως από τόν τομέα της κουλτούρας (όθεν, άναμφίβολα, και ή σύγχυση). Όπότε ο Φαιδερστόουν με καλεϊ να προσέξω περισσότερο τούς ίδιους τούς καλλιτέχνες και τό κοινό τους, καθώς και τούς θεσμούς που διαμεσολαβούν και διευθετούν αυτό τό νεότερο είδος παραγωγής (και δεν βλέπω, βέβαια, γιατί τό όποιοδήποτε από τά θέματα αυτά θα έπρεπε να αποκλεισθεί — είναι όλα πράγματι πολύ ενδιαφέροντα). Άλλά εκείνο που δεν καταλαβαίνω είναι τό πώς θα άποκτούσε έρμηνευτική σημασία μία κοινωνιολογική διερεύνηση στο επίπεδο αυτό: τά φαινόμενα που τόν άπασχολούν τείνουν μάλλον να συγκροτήσουν, ανά πάσα στιγμή, τό δικό τους κοινωνιολογικό επίπεδο, τό όποιο και επιβάλλει τή δική του διαχρονική αφήγηση. Τό να λέει κανείς τί είναι σήμερα, έδω, ή άγορά των έργων τέχνης και ή θέση του καλλιτέχνη ή του καταναλωτή σημαίνει ότι λέει κάτι για τό τί ήταν παλιότερα, ίσως και για τό τί είναι άλλου — έτσι ώστε να διαβλέπεται

56. Στο *Postmodernism/Jameson/Critique*, σ. 137 κ.έ.

ή πιθανότητα μιᾶς ἐναλλακτικῆς διάρθρωσης τῶν σχετικῶν δραστηριοτήτων (ὅπως στήν Κούβα, ἐπὶ παραδείγματι, ὅπου ἡ ἀγορά ἔργων τέχνης, οἱ γκαλερί, οἱ ἐπενδύσεις στή ζωγραφικὴ καὶ τὰ τοιαῦτα δὲν ὑφίστανται).⁵⁷ Ἀπαξ καὶ ὁλοκληρώσεις τῆ σχετικῆς ἀφήγησης, τῇ σειρά αὐτῇ τῶν ἐπὶ μέρους μεταλλαγῶν, τὸ πεδίο καταχωρεῖται ὡς ἓνας ἀκόμη χώρος ὅπου μπορεῖ νὰ ἀναγνωσθεῖ ὁ λεγόμενος μεταμοντέρνος «μεγάλος μετασχηματισμός».

Καὶ ὅσο κι ἂν οἱ κοινωνικοὶ παράγοντες δὲν ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἀπὸ τίς προτάσεις τοῦ Φαιδερστόουν (μεταμοντέρνοι εἶναι οἱ συγκεκριμένοι καλλιτέχνες ἢ οἱ μουσικοί, οἱ παράγοντες τῶν γκαλερί καὶ τῶν μουσείων ἢ τῶν ἐταιρειῶν δίσκων, οἱ δεδομένοι ἀστοί ἢ νεολαῖοι ἢ ἐργάτες καταναλωτές), θὰ πρέπει καὶ ἐδῶ νὰ σεβαστοῦμε τὸ ἀξίωμα τῶν διαφορετικῶν ἐπιπέδων ἀφαίρεσης. Καθ' ὅτι μποροῦμε τὸ ἴδιο πειστικὰ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ «μεταμοντέρνο» στήν πιὸ περιορισμένη ἔννοια ἐνὸς ἥθους καὶ ἐνὸς «τρόπου ζωῆς» (φρικτὴ ἔκφραση κι αὐτή, μὰ τὴν ἀλήθεια) εἶναι ἔκφραση τῆς «συνείδησης» ἐνὸς ὀλάκερου τμήματος κοινωνικῆς τάξης, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει ἐν πολλοῖς τὰ ὅρια τῶν ὁμάδων πού ἀπαριθμήθηκαν προηγουμένως. Αὐτὴ ἡ εὐρύτερη καὶ πιὸ ἀφηρημένη κατηγορία ἔχει κατὰ καιροὺς ἀποκληθεῖ νέα μικροαστικὴ τάξη, ἐπαγγελματικὴ-διαχειριστικὴ τάξη ἢ περισσότερο κωδικοποιημένα κατηγορία τῶν «γιάπηδων» (μὲ καθεμιά ἀπὸ τίς ἐκφράσεις αὐτές νὰ συνεπιφέρει ἓνα κάποιο πλεόνασμα συγκεκριμένης κοινωνικῆς ἀναπαράστασης).⁵⁸

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὁ ἐντοπισμός τοῦ ταξικοῦ περιεχομένου τῆς μεταμοντέρνας κουλτούρας δὲν ἐξυπνοεῖ κατὰ κανένα τρόπο ὅτι οἱ γιάπηδες ἔχουν καταστῇ κάτι σάν κυρίαρχη τάξη — ἀπλῶς ὅτι οἱ πολιτιστικὲς τους πρακτικὲς καὶ ἀξίες, οἱ τοπικὲς τους ἰδεολογίες ἄρθρωσαν γιὰ τὸ παρόν στάδιο τοῦ κεφαλαίου ἓνα χρήσιμο καὶ κυρίαρχο ἰδεολογικὸ καὶ πολιτιστικὸ παράδειγμα. Συμβαίνει πράγματι συχνὰ οἱ πολιτιστικὲς μορφές πού ἐπικρατοῦν σὲ μιὰ δεδομένη περίοδο νὰ μὴν παρέχονται ἀπὸ τοὺς βασικοὺς παράγοντες τοῦ ἐν λόγω κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ (τοὺς ἐπιχειρηματίες γιὰ τοὺς ὁποίους ἀναμφισβήτητα ἄλλα ἐπείγουν καὶ οἱ ὁποῖοι λειτουργοῦν βάσει

57. Βλ. τὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα σχετικὴ ἔρευνα τῆς Ἀδελαΐδας Σάν Χουάν.

58. Ἀπὸ τὴν πενηρὴ ἐιδικευμένη βιβλιογραφία περὶ τῶν γιάπηδων ξεχωρίζει τὸ: Fred Pfeil, «Making Flippy Floppy: Postmodernism and the Baby Boom PMC», *The Year Left*, 1985, σ. 268-295· βλ. καὶ τὴ φιλολογία σχετικὰ μὲ τὴ λεγόμενη «ἐπαγγελματικὴ τάξη τῶν μάντζερ» καὶ εἰδικότερα: *Between Labor and Capital* (Μεταξὺ ἐργασίας καὶ κεφαλαίου), ἐπιμ. Pat Walker, Βοστώνη 1979.

ψυχολογικών ή ιδεολογικών κινήτρων άλλου τύπου). Τό ουσίωςδες είναι ή έν λόγω πολιτιστική ιδεολογία νά άρθρώνει τόν κόσμο λειτουργικά, όσο τό δυνατόν πιό χρήσιμα, ή μέ τρόπο πού νά τόν ένσωματώνει λειτουργικά. Τό γιατί μιιά συγκεκριμένη ταξική μερίδα παρέχει τίς ιδεολογικές αυτές άρθρώσεις είναι έρώτημα ιστορικού τύπου, δύσκολο όσο και έκείνο της ξαφνικής έπικράτησης ενός συγκεκριμένου συγγραφέα ή ενός συγκεκριμένου ύφους. 'Ασφαλώς δέν ύπάρχει έτοιμο μοντέλο ή τύπος αυτών των ιστορικών διεργασιών. Καί, τό ίδιο ασφαλώς, δέν έχουμε ακόμα έπεξεργαστεί τό μοντέλο αυτού πού σήμερα άποκαλούμε μεταμοντέρνο.

'Εν τώ μεταξύ, διαφαίνεται πλέον καθαρά και ένας ακόμη περιορισμός της δικής μου δουλειάς επί του θέματος (όπως διατυπώθηκε στό είσαγωγικό κεφάλαιο του παρόντος): ότι, δηλαδή, ή τακτικής φύσεως προσπάθεια νά άρθρωθεί ή άνάλυση μέ βάση πολιτιστικούς όρους κατέληξε στη σχετική άπουσία του όποιοιδήποτε έντοπισμού συγκεκριμένων μεταμοντέρνων «ιδεολογιών», πράγμα τό όποιο προσπάθησα έν μέρει νά έπανορθώσω στό κεφάλαιο περί ιδεολογίας της άγοράς.* 'Αλλά έπειδή, από τή μιιά, τό ένδιαφέρον μου έστιάστηκε στό άφηρημένο ζήτημα του «θεωρητικού λόγου», και, από τήν άλλη, ό παράδοξος συνδυασμός της παγκόσμιας άποκέντρωσης και της μικροομαδικής θεσμοποίησης άναδείχθηκε σέ σημαντικό στοιχείο της μεταμοντέρνας δομικής τάσης, επέμεινα κυρίως σέ φαινόμενα πνευματικά και κοινωνικά, όπως ό «μεταστρουκτουραλισμός» και τά «νέα κοινωνικά κινήματα», δίνοντας τήν έντύπωση, ένάντια στίς βαθύτερες πολιτικές μου πεποιθήσεις, ότι οί έχθροί είναι όλοι από τά άριστερά.

'Αλλά τά όσα είπαμε περί των ταξικών βάσεων του μεταμοντέρνου δημιουργούν τήν ανάγκη νά προσδιορίσουμε τώρα ένα άλλο είδος φορέα, πιό ύψηλό (ή πιό άφηρημένο και συνολικό) άπ' όλους όσοι έχουν έντοπισθεί μέχρι τουδε. Πρόκειται, βεβαίως, γιά τό ίδιο τό πολυεθνικό κεφάλαιο: ως διαδικασία μπορεί νά περιγραφεί ως «μή ανθρώπινη», τρόπον τινά, λογική κεφαλαίου και θά συνέχιζα νά ύποστηρίζω τήν καταλληλότητα της όρολογίας και του είδους αυτού της περιγραφής στό δικό της επίπεδο άφαίρεσης. Τό ότι αυτή ή κατά τά φαινόμενα διαμελισμένη δύναμη συνιστά έπίσης σύνολο ανθρώπων διαπαιδαγωγημένων μέ συγκεκριμένους τρόπους, οί όποιοι έπινοοϋν

* Τό κεφάλαιο αυτό του πρωτότυπου δέν συμπεριλαμβάνεται στόν παρόντα τόμο, αλλά μέρος του έχει μεταφραστεί έλληνικά και δημοσιεύτηκε στό περιοδικό 'Ο Πολίτης, 117, 'Ιανουάριος 1992, σ. 24-29, «Μεταμοντερνισμός και άγορά». (Σ.τ.Μ.)

έπινοούν καινούργιες τοπικές τακτικές και πρακτικές σύμφωνα με τη δημιουργικότητα της ανθρώπινης ελευθερίας, είναι επίσης προφανές, από μία άλλη όπτική γωνία, και τό μόνο πού θά χρειαζόταν νά προσθέσουμε είναι ότι και γιά τούς φορείς του κεφαλαίου ισχύει πάντα τό παλιό ρητό: «Οί άνθρωποι κάνουν τήν ιστορία τους μά ὄχι μέσα σέ συνθήκες δικτῆς τους ἐπιλογῆς». Ὁ ὕστερος καπιταλισμός ἐπιτρέπει στόν κόσμο νά συλλαμβάνει «τή μεγάλη εὐκαιρία», νά τήν «κυνηγάει», νά κάνει λεφτά και νά ἀναδιοργανώνει μέ νέους τρόπους τίς ἐπιχειρήσεις (ὅπως ἀκριβῶς και οἱ καλλιτέχνες ἤ οἱ στρατηγοί, οἱ ἰδεολόγοι ἤ οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν γκαλερί).

Ἐκεῖνο πού προσπάθησα νά καταδείξω ἐδῶ είναι, παρὰ τό γερονός, ότι ἡ ἀνάλυσή μου γιά τό μεταμοντέρνο ἴσως φανεῖ σέ ὀρισμένους ἀπό τούς ἀναγνώστες και κριτικούς ὡς «πάσχουσα ἀπό ἑλλειψη φορέα», παραμένει μεταφράσιμη ἢ μετακωδικοποιήσιμη σέ ἀφήγημα, βάση του ὁποίου ἐνεργοποιούνται ποικίλοι ὅσοι φορεῖς διαφόρων διαστάσεων. Ἡ ἐπιλογὴ μεταξὺ τῶν ἐναλλακτικῶν αὐτῶν ἐστιάσεων σέ διαφορετικὰ ἐπίπεδα ἀφαίρεσης είναι ζήτημα μάλλον πρακτικό παρὰ θεωρητικό. (Ἀλλά θά ἦταν βέβαια εὐκατεῖο νά συνδεθεῖ αὐτή ἡ ἀνάλυση του φορέα μέ τήν ἄλλη, τήν πολὺ πλούσια —ψυχχαναλυτικὴ— παράδοση ψυχικῶν και ἰδεολογικῶν «θέσεων ὑποκειμένων».) Ὅσο γιά τήν πιθανή ἀντίρρηση ότι οὕτως ἢ ἄλλως δέν ἔχουμε παρὰ ἐναλλακτικές ἐκδοχές του μοντέλου βάση-ἐποικοδόμημα —οἰκονομική βάση του μεταμοντέρνου, στή μιά περίπτωση, κοινωνική ἢ ταξική βάση στήν ἄλλη— δεκτόν, ἀρκεῖ νά είναι σαφές ότι τό «βάση και ἐποικοδόμημα» δέν συνιστᾶ στήν πραγματικότητα μοντέλο γιά ὀτιδήποτε, παρὰ είναι κάτι σάν σημεῖο ἐκκίνησης ἢ πρόβλημα, μιά ἐπιταγή νά γίνουν διασυνδέσεις, ἢ ὅποια ἔχει τόσο μικρή σχέση μέ δόγμα ὅση και ἡ ὑπόθεση ότι ἡ κουλτούρα (και ἡ θεωρία) πρέπει νά νοεῖται καθ' ἐαυτή και ἐν ἐαυτῇ, ἀλλά και σέ συνάρτηση μέ τό ἔξωτερικό, τό περιεχόμενο, τό πλαίσιο και τό χῶρο παρέμβασης και λειτουργίας. Τό πῶς τό κατορθώνει κανεῖς αὐτό δέν είναι ποτέ ἐκ τῶν προτέρων δεδομένο και ὅσο κι ἂν οἱ περιγραφές και οἱ ἀναλύσεις του βιβλίου αὐτοῦ φιλοδοξοῦν νά ὀριοθετήσουν μέ σαφήνεια ὅλο τό χῶρο τῆς ἰδεολογικῆς και θεωρητικῆς διαπάλης, μπορῶ ἤδη νά φαντασῶ σειρά ὀλόκληρη πολὺ διαφορετικῶν πρακτικῶν συμπερασμάτων και συνακόλουθων πολιτικῶν προτάσεων.

Πάντως σέ ὅ, τι ἀφορᾶ τήν πολιτιστική πολιτική, δύο τουλάχιστον διαφορετικοῦ τύπου στρατηγικές διαγράφονται ὡς πιθανές. Ἡ περισσότερο μετα-

μοντέρνα, με τή στενή έννοια του δρου, πολιτική αισθητική, ή οποία θά αντιμετώπιζε κατά μέτωπο τή δομή τής κοινωνίας τής εικόνας καθ' έαυτης καί θά τήν υπέσκαπτε από τά μέσα (στό μεταμοντέρνο, παραδόξως, ή επίθεση καί ή ύπονόμηση έχουν γίνει ένα καί, όπως στήν περίπτωση τών δύο τρόπων του Προύστ, ό γκραμισιανός πόλεμος τών κινήσεων ταυτίζεται τελικά με τόν πόλεμο τών θέσεων). Θά μπορούσε νά αποκληθεί όμοιοπαθητική στρατηγική καί ή δραματικότερη καί πλέον παραδειγματική έκφανσή της σήμερα είναι οί κατασκευές του Χάνς Χάακε, οί όποιες φέρνουν τά μέσα έξω του θεσμικού χώρου, άπορροφώντας τό μουσείο μέσα στό όποιο τοποθετούνται, ως μέρος τής θεματικής καί του άντικειμένου τους: άόρατες άράχνες τών όποιών τό δίχτυ περιέχει τό χώρο όπου περιέχεται καί φέρνει τά μέσα έξω τής άτομικής ιδιοκτησίας του δημόσιου χώρου σάν γάντι. Μορφολογικά, όπως προτεινάμε προηγουμένως, ό Χάακε, μαζί με σειρά άλλων σύγχρονων καλλιτεχνών, μεταξύ τών όποιών οί φωτογράφοι καί οί βιντεοπαραγωγοί φαίνεται νά κρατούν τά πρωτεία τής καινοτομίας, στοχεύουν, κατά τά φαινόμενα, στήν ύπονόμηση τής εικόνας μέσα από τήν ίδια τήν εικόνα καί σχεδιάζουν τήν ένδόρρηση τής λογικής του όμοιωματος βάσει άκριβώς διαρκώς αυξανόμενων δόσεων όμοιωμάτων.

Άντίθετα, αυτό πού αποκάλεσα «γνωσιολογική χαρτογράφηση» άναγνωρίζεται ως μάλλον μοντέρνα στρατηγική: συντηρεί μιá άνέφικτη έννοια όλότητας ή άναπαραστατική άποτυχία τής όποιας μπορεί νά άποδειχθεί έξίσου χρήσιμη καί γόνιμη με τήν (άδιανόητη) έπιτυχία της. Τό πρόβλημα του συγκεκριμένου αυτού δρου πηγάζει άσφαλώς από τήν ίδια του τήν (άναπαραστατική) προσιτότητα. Όλοι ξέρουμε τί είναι ό χάρτης, αλλά όφείλουμε νά προσθίσουμε ότι ή γνωσιολογική χαρτογράφηση (στήν έποχή μας τουλάχιστον) δέν έχει τίποτα νά κάνει με τήν εύκολία ενός χάρτη· όσοι κατάλαβαν τούς στόχους τής «γνωσιολογικής χαρτογράφησης», κατάλαβαν συνάμα ότι πρέπει νά ξεχάσουν όλα τά γνωστά τους μοντέλα χαρτών καί χαρτογραφήσεων καί νά προσπαθήσουν νά φανταστούν κάτι διαφορετικό. Καλύτερα, όμως, θά ήταν νά ακολουθήσουμε μιá γενεαλογική προσέγγιση καί νά καταδειξουμε τό πώς ή χαρτογράφηση μέσα από τούς ίδιους τούς χάρτες είναι πλέον άνέφικτη. Γνωρίζουμε ότι (πως πολύ συχνά έπαναλάβουμε στις σελίδες αυτές) τά τρία ιστορικά στάδια του καπιταλισμού γέννησαν, τό καθένα, ένα είδος χώρου μοναδικού, όσο καί αν οί τρεις άντίστοιχοι χώροι προφανώς συνδέονται μεταξύ τους πολύ πιό βαθιά απ' ό,τι οί χώροι άλλων τρόπων παραγωγής. Τά τρία είδη χώρου πού έχω κατά νου είναι

δλα ἀποτελεσμα τῆς ἀσυνεχοῦς ἐπέκτασης καὶ τῶν χβαντικῶν ἀλμάτων τῆς διαδικασίας διεύρυνσης τοῦ κεφαλαίου, τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο τὸ κεφάλαιο διείσδυσε καὶ ἀποίκησε περιοχές μὴ ἐμπορευματοποιημένες μέχρι τοῦδε. Προϋποτίθεται ἐδῶ μιὰ ὀρισμένη ἐνοποιητικὴ καὶ ὀλοποιητικὴ ροπὴ — ὅχι τὸ ἐγγεληνὸν Ἀπόλυτο Πνεῦμα, οὔτε τὸ Κόμμα, οὔτε ὁ Στάλιν, παρὰ ἀπλῶς τὸ ἴδιο τὸ κεφάλαιο· καὶ εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι ἡ ἰσχύς τῆς ἔννοιας τοῦ κεφαλαίου ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν ἰδέα μιᾶς ὀρισμένης ἐνοποιημένης λογικῆς τοῦ ἴδιου τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ τὰ τρία εἶδη χώρου εἶναι ὁ χώρος τοῦ κλασικοῦ καπιταλισμοῦ τῆς ἀγορᾶς, μὲ τὴν ἔννοια μιᾶς λογικῆς ἐνὸς συστήματος συντεταγμένων, μιᾶς ἀναδιοργάνωσης τοῦ παλαιότερου ἱεροῦ καὶ ἑτερογενοῦς χώρου σὲ καρτεσιανὴ γεωμετρικὴ ὁμοιογένεια — ἕνας χώρος ἀπεριόριστος ἰσοδυναμίας καὶ ἔκτασης, τοῦ ὁποῖου τὴ δραματικὴ ἢ ἐμβληματικὴ ἀναπαράσταση ἔχουμε στὸ βιβλίο τοῦ Φουκῶ γιὰ τίς φυλακές. Μαζὶ μὲ τὸ παράδειγμα αὐτό, ὥστόσο, πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἡ μαρξιστικὴ ὁπτικὴ βλέπει τὸν ἀντίστοιχο χώρο θεμελιωμένο μᾶλλον στὴ διαδικασία τεῦλοροποίησης ἐργασιακῶν σχέσεων παρὰ στὴ σκοτεινὴ καὶ μυθικὴ ὀντότητα πού ὁ Φουκῶ ἀποκαλεῖ «ἐξουσία». Ἡ ἐμφάνιση τοῦ χώρου αὐτοῦ τοῦ τύπου δὲν θὰ δημιουργήσῃ, κατὰ πάσα βεβαιότητα, ὀξεία προβλήματα ἀπεικόνισης, ὅπως αὐτὰ πού θὰ συναντήσουμε σὲ ὕστερα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ, καθ' ὅτι γινόμεστε, ἐν προκειμένῳ, μάρτυρες τῆς γνωστῆς ἐκείνης διαδικασίας πού συνδέαμε ἀπὸ παλιά μὲ τὸν Διαφωτισμό, δηλαδὴ τῆς ἀποϊεροποίησης τοῦ κόσμου, τῆς ἀποκωδικοποίησης καὶ ἐκλογίκευσης τῶν παλαιότερων μορφῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ ὑπερβατικοῦ, τῆς προοδευτικῆς ἀποίκησης τῆς ἀξίας χρήσης ἀπὸ τὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία, τῆς «ρεαλιστικῆς» ἀπομυθοποίησης τῶν ὑπερβατικῶν ἀφηγημάτων παλαιότερου τύπου σὲ μυθιστορήματα ὅπως ὁ Δὸν Κιχώτης, τῆς καθιέρωσης τόσο τοῦ ὑποκειμένου ὅσο καὶ τοῦ ἀντικειμένου, τῆς διάζευξης φυσικότητας καὶ ἐπιθυμίας καὶ τῆς ὑποκατάστασής της, ἐν τέλει, ἀπὸ τὴν ἐμπορευματοποίηση (ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, τὴν «ἐπιτυχία») καὶ οὕτω καθεξῆς.

Τὰ προβλήματα τῆς ἀπεικόνισης πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ ἀνακύπτουν καθαρά μόνον στὸ ἐπόμενο στάδιο, στὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀγορὰ στὸ μονοπωλιακὸ κεφάλαιο ἢ σ' αὐτὸ πού ὁ Λένιν ἀποκάλεσε «ἱμπεριαλιστικὸ στάδιο». Καὶ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν ὡς ἐντεινόμενη ἀντίφαση μεταξὺ βιούμενης ἐμπειρίας καὶ δομῆς ἢ μεταξὺ μιᾶς φαινομενολογικῆς περιγραφῆς τῆς ζωῆς ἐνός

ατόμου και ενός δομικού τύπου μοντέλου των συνθηκών ύπαρξης αυτής της εμπειρίας. Με πολύ λίγα λόγια, μπορούμε να πούμε ότι ενώ σε παλαιότερες κοινωνίες, και ίσως ακόμα στα πρώιμα στάδια του καπιταλισμού της άγορας, η άμεση και περιορισμένη εμπειρία των ατόμων είναι ακόμα σε θέση να περιλάβει (και να ταυτιστεί με) την πραγματική οικονομική και κοινωνική δομή που διέπει την εμπειρία αυτή, στο επόμενο στάδιο τα δύο αυτά επίπεδα απομακρύνονται ολοένα και περισσότερο μεταξύ τους και συνιστούν, εν τέλει, την αντίθεση που ή χλασική διαλεκτική αποδίδει με τους όρους της Ουσίας (*Wesen*) και του Φαίνεσθαι (*Erscheinung*), της δομής και της βιωμένης εμπειρίας.

Στο σημείο αυτό, η φαινομενολογική εμπειρία του ατομικού υποκειμένου —της κατά παράδοσιν υπέρτατης, δηλαδή, πρώτης ύλης του έργου τέχνης— περιορίζεται σε μία μικρή γωνία του κοινωνικού κόσμου, λήψη σταθερής κάμερας σε δεδομένο τμήμα του Λονδίνου ή της έξοχης ή οτιδήποτε σχετικού. Μά η αλήθεια της εμπειρίας αυτής δεν ταυτίζεται πλέον με τον τόπο όπου λαμβάνει χώρα. Η αλήθεια της καθημερινής αυτής εμπειρίας του Λονδίνου βρίσκεται μάλλον στην Ίνδια, τη Τζαμάικα ή το Χόνγκ Κόνγκ· συνδέεται με όλο το αποικιακό σύστημα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, το οποίο και καθορίζει την ίδια την ποιότητα της υποκειμενικής ζωής του ατόμου. Η άμεσα βιωμένη εμπειρία, ωστόσο, δεν έχει πλέον πρόσβαση σ' αυτές τις δομικές συνισταμένες, τις όποιες οι άνθρωποι πολύ συχνά δεν μπορούν καν να ενοήσουν.

Όποτε προκύπτει μία κατάσταση όπου η ατομική εμπειρία, στο βαθμό που είναι αυθεντική, δεν μπορεί να είναι αληθινή· και στο βαθμό που ένα συγκεκριμένο επιστημονικό ή γνωσιολογικό μοντέλο με αντίστοιχο περιεχόμενο είναι αληθινό, διαφεύγει της ατομικής εμπειρίας. Προφανές είναι ότι η νέα κατάσταση θέτει τεράστια και δυσεπίλυτα προβλήματα για ένα έργο τέχνης· και υποστηρίζει ότι ο μοντερνισμός ή μάλλον οι διάφοροι μοντερνισμοί έμφανίστηκαν ως απόπειρες τετραγωνισμού αυτού του κύκλου και επινόησης νέων και σύνθετων στρατηγικών αφαίρεσης για το ξεπέρασμα του διλήμματος: μορφές που εγγράφουν μία νέα αίσθηση της απουσίας του συνολικού αποικιοκρατικού συστήματος στην ίδια τη σύνταξη της ποιητικής γλώσσας, νέο παιχνίδι παρούσας και απουσίας, το οποίο, σίτις απλούστερες μορφές του, θά τό κυνηγούν τά φαντάσματα του έξωτικού και θά τό σημαδεύουν άνεξίτηλα ξενικά τοπωνύμια, ενώ σίτις έντονότερες έκφάνσεις του θά συνεπιφέρει την επινόηση νέων γλωσσών και μορφών.

Στό σημείο αυτό πρέπει νά εἰσαγάγουμε μιά ἔννοια κατ' οὐσίαν ἀλληγορική —τό «παιχνίδι τῆς ἀπεικόνισης»— πού θά μᾶς βοηθήσει νά ἀντιληφθοῦμε ὅτι στίς νέες καί ὑπερμεγέθεις συνολικές πραγματικότητες δέν ἔχει πρόσβαση κανένα ἀτομικό ὑποκείμενο, καμιά ἀντίστοιχη συνείδηση —οὔτε κἀν ὁ Χέγκελ, κατὰ πόσο μᾶλλον ὁ Σέσιλ Ρόουντς ἢ ἡ βασιλισσα Βικτωρία—, πράγμα πού σημαίνει ὅτι οἱ θεμελιώδεις αὐτές πραγματικότητες εἶναι, ἐν τέλει, ἀδύνατον νά γίνουν ἀντικείμενο σχηματικῆς ἀναπαράστασης, ἢ, γιά νά χρησιμοποιήσουμε μιά φράση τοῦ 'Αλτουσέρ, εἶναι κάτι σάν ἀπὸν αἶτιο, πού ποτέ δέν μπορεῖ νά ἐμφανισθεῖ στοῦ παρόν τῆς ἀντίληψης. Αὐτό τὸ ἀπὸν αἶτιο, ὥστόσο, μπορεῖ νά ἐκφραστῇ μέσα ἀπὸ διαφορὲς σχηματοποιήσεις πού τὸ ἐκφράζουν ἀλλοιώνοντάς το — καί ἕνα ἀπὸ τὰ βασικά μας μελήματα ὡς κριτικῶν τῆς λογοτεχνίας εἶναι νά ἐντοπίσουμε καί νά καταστήσουμε ἐννοιολογικά διαθέσιμες τίς ὑστατες πραγματικότητες καί ἐμπειρίες ὅπου ἀναφέρονται οἱ ἀπεικονίσεις αὐτές, τίς ὁποῖες ὁ ἀναγινώσκων νοῦς τείνει ἀναπόφευκτα νά πραγματοποιεῖ καί νά διαβάζει ὡς πρωτογενῇ περιεχόμενα καθ' ἑαυτά.

Ἡ σχέση τῆς στιγμῆς τοῦ μοντερνισμοῦ μὲ τὸ μεγάλο νέο συνολικὸ ἀποικιακὸ δίκτυο μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ μὲ ἕνα ἀπλό ἀλλὰ ἐξειδικευμένο παράδειγμα μιᾶς ἀπεικόνισης πού προσιδιάζει στή συγκεκριμένη ἱστορική κατάσταση. Περὶ τὰ τέλη τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα, ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς συγγραφέων ἄρχισε νά ἐφευρίσκει μορφές γιά νά ἐκφράσει αὐτὸ πού θά ἀποκαλέσω «μοναδιαῖο σχετικισμὸ».* Στόν Ζίντ καί στόν Κόνραντ, τόν Φερνάντο Πεσόα, τόν Πιραντέλο, τόν Φόρντ καί, σέ μικρότερο βαθμὸ, τόν Χένρυ Τζαίμς, ἀκόμα καί στόν Προύστ, ἂν καί πολὺ ἔμμεσα, αὐτὸ πού ἀρχίζουμε νά διακρίνουμε εἶναι ἡ αἴσθησις ὅτι κάθε συνείδησις συνιστᾷ κόσμον κλειστὸ, ἔτσι ὥστε ἡ ἀναπαράστασις τῆς κοινωνικῆς ὁλότητος πρέπει πλέον νά πάρει τὴν (ἀνεπίτευκτὴ) μορφή τῆς συνύπαρξης ἐπτασφράγι-στων ὑποκειμενικῶν κόσμων καί τῆς ἰδιόρρυθμης ἀλληλεπίδρασός τους — ἀλλὰ πρόκειται κατ' οὐσίαν γιά διαδρομὲς καραβιῶν τῇ νύχτᾳ στοῦ ἀνοιχτοῦ πέλαγος, φυγόκεντρη κίνησις γραμμῶν καί ἐπιπέδων πού ποτέ δέν τέμνονται. Ἡ λογοτεχνικὴ ἀξία πού ἀναφαίνεται ἀπὸ τὴ νέα αὕτη μορφολογικὴ πρακτικὴ καλεῖται «εἰρωνεῖα» καί ἡ φιλοσοφικὴ τῆς ἔκφανσις παίρνει συχνὰ τὴ μορφή μιᾶς ἐκλαϊκευμένης υἱοθέτησις τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητος

* Monadic relativism στοῦ πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

του 'Αινστάιν. 'Η πρότασή μου είναι πώς, σέ ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ, οἱ μορφές αὐτές, τῶν ὁποίων τό περιεχόμενο είναι κατὰ κανόνα ἡ ἰδιωτικοποιημένη μεσοαστική ζωή, συνιστοῦν παρ' ὅλ' αὐτά συμπτώματα καί παραμορφωμένες ἐκφράσεις τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ νέα οἰκουμένη σχετικότητα τοῦ ἀποικιακοῦ δικτύου ἔχει διεισδύσει ἀκόμα καί στή μεσοαστική ἐμπειρία. Τό ἕνα λοιπόν εἶναι ἀπεικόνιση τοῦ ἄλλου, παραμορφωμένο καί συμβολικά ἐπανεγγεγραμμένο· καί θεωρῶ ὅτι αὐτή ἡ διαδικασία θά συνεχίσει νά κατέχει κεντρική θέση σέ ὅλες τίς μετέπειτα ἀπόπειρες ἀναδόμησης τῆς μορφῆς τοῦ ἔργου τέχνης, τό ὁποῖο πασχίζει ἔτσι νά ἐλέγξει ἕνα περιεχόμενο πού ἀντιστέκεται ἱξικά καί διαφεύγει ἐκ τῶν πραγμάτων τήν καλλιτεχνική ἀπεικόνιση.

'Εάν κάτι τέτοιο ἰσχύει γιά τόν αἰῶνα τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, ἰσχύει κατὰ μείζονα λόγο γιά τή δική μας φάση τοῦ πολυεθνικοῦ δικτύου ἢ αὐτοῦ πού ὁ Μαντέλ ἀποκαλεῖ «ὑστερο καπιταλισμός», στιγμή κατὰ τήν ὁποία ὀχι μόνο ἡ παλαιότερη πόλη ἀλλά καί τό ἴδιο τό ἔθνος-κράτος ἔχει σταματήσει νά παίζει κεντρικό λειτουργικό καί κανονιστικό ρόλο, μέσα σέ μιᾶ διαδικασία πού ἔχει τρομακτικά ἐπεκταθεῖ πέραν ὅλων αὐτῶν μέ τό νέο κβαντικό ἄλμα τοῦ κεφαλαίου, ἀφήνοντας πίσω της τά ἐρείπια καί τά ἀρχαῖα ὑπολείμματα τῶν πρωιμότερων σταδίων ἀνάπτυξης αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς.

'Ο νέος χώρος πού ἐμφανίζεται κατ' αὐτό τόν τρόπο συνεπιφέρει τήν κατάρρηση τῆς ἀπόστασης (μέ τήν ἔννοια τῆς αὔρας τοῦ Μπένγκιαμιν) καί τόν ἀδυσώπητο κορεσμό τῶν ὁποίωνδήποτε κενῶν καί ἄδειων χώρων, σέ σημεῖο ὅπου τό μεταμοντέρνο σῶμα —εἴτε περιφέρεται σέ μεταμοντέρνα ξενοδοχεῖα, κλειδωμένο σέ ἤχους ρόκ στά ἀκουστικά του εἴτε ὑποβάλλεται στά πολλαπλά σόκ καί τούς βομβαρδισμούς τοῦ πολέμου τοῦ Βιετνάμ καθώς μᾶς τόν μεταφέρει ὁ Μάικλ Χέρ— προσκρούει πλέον σέ ἕνα ἀντιληπτικό φράγμα ἀμεσότητας, ἀπό τό ὁποῖο ἔχουν ἀφαιρεθεῖ ὅλα τά προστατευτικά στρώματα καί οἱ ἐνδιάμεσες μεσολαβήσεις. 'Υπάρχουν, βέβαια, κι ἕνα σωρό ἄλλα χαρακτηριστικά τοῦ χώρου αὐτοῦ, τά ὁποῖα θά ἔπρεπε κανεῖς νά σχολιάσει —καί πάνω ἀπ' ὅλα ἡ ἔννοια τοῦ ἀφηρημένου χώρου τοῦ Λεφβέρ ὡς χώρου ὁμοιογενοῦς καί τήν ἴδια στιγμή κατατεμαχισμένου— ἀλλά ὁ ἀποπροσανατολισμός τοῦ κορεσμένου χώρου θά εἶναι τό πλέον χρησιμο καθοδηγητικό μας νῆμα στό παρόν πλαίσιο.

Θεωρῶ τίς ἰδιαιτερότητες αὐτές τοῦ μεταμοντέρνου χώρου συμπτώματα καί ἐκφάνσεις ἐνός νέου καί ἱστορικά καινοφανοῦς διλήμματος, τό ὁποῖο

αφορά τήν εισδοχή μας ως άτομικων υποκειμένων σε ένα πολυδιάστατο σύνολο ριζικά άσυνεχων πραγματικοτήτων, των οποίων τό πλαίσιο εκτείνεται από τούς επιζώντες χώρους τής άστυκής ιδιωτικής ζωής μέχρι και τήν ασύλληπτη άποκεντροποίηση του ίδιου του συνολικού κεφαλαίου. Ούτε εάν ή σχετικότητα του 'Αιστάν, μά ούτε και ό πολλαπλός υποκειμενικός κόσμος των παλαιότερων μοντερνιστών είναι σε θέση νά άπεικονίσουν έπαρκώς τήν έν λόγω διαδικασία, ή όποία στή βιωμένη έμπειρία γίνεται αισθητή ως «θάνατος του υποκειμένου» ή, άκριβέστερα, διασπασμένη και σχιζοφρενής άποκεντροποίηση και διασπορά του υποκειμένου αυτού (τό όποιο δέν μπορεί πλέον ούτε τή λειτουργία του άντακλαστήρα του Τζαίμς ή τής «όπτικής γωνίας» νά έπιτελέσει). 'Αλλά πρόκειται πλέον, κατ' ούσαν, γιά τήν πολιτική πρακτική: από τήν έποχή τής κρίσης του σοσιαλιστικού διεθνισμού και των άνυπέρβλητων στρατηγικών και τακτικών δυσχερειών συντονισμού τής τοπικής πολιτικής δράσης μέ τήν έθνική και διεθνή πολιτική, τά έπείγοντα πολιτικά διλήμματα πηγάζουν όλα από τόν έξόχως περίπλοκο νέο διεθνή χώρο πού περιγράφαμε.

Θά ήθελα τώρα νά τό καταδείξω αυτό αναλύοντας έν συντομία ένα παράδειγμα έξαιρετικά σημαντικό και άποκαλυπτικό όσον αφορά προβλήματα χώρου και πολιτικής, τήν ιστορία μιās μοναδικής και έξαιρετικά σημαίνουσας πολιτικής έμπειρίας τής 'Αμερικής κατά τή δεκαετία του '60. Τό Ντητρόιτ, Μέ νοιάζει άν πεθάνω, των Μάρβιν Σέρκιν και Ντάν Γεωργακάς,⁵⁹ είναι μιά μελέτη τής άνόδου και τής πτώσεως τής "Ένωσης Μαύρων Έπαναστατών Έργατών (League of Black Revolutionary Workers) στήν πόλη αυτή κατά τά τέλη τής δεκαετίας. 'Ο έν λόγω πολιτικός σχηματισμός κατέκτησε έξουσία στους χώρους δουλειās, ιδιαίτερα στά εργοστάσια αυτοκινήτων· έμφανίστηκε σάν πραγματική σφήνα στά ΜΜΕ και στό έπικοινωνιακό μονοπώλιο τής πόλης μέσα από μιά φοιτητική έφημερίδα· έξέλεξε δικαστές· και παραλίγω νά εκλέξει δήμαρχο και νά καταλάβει τό μηχανισμό έξουσίας τής πόλης. Πρόκειται, βεβαίως, γιά άξιοσημείωτο πολιτικό έπίτευγμα, μέ βασικό του χαρακτηριστικό τήν έξαιρετικά έπεξεργασμένη αίσθηση τής ανάγκης γιά μιά πολυεπίπεδη έπαναστατική στρατηγική, ή όποία συμπεριλάμβανε άνάληψη πρωτοβουλιών σε διαφορετικά κοινωνικά έπίπεδα τής εργασιακής διαδικασίας, των μέσων έπικοινωνίας και τής κοινότητας, του μηχανισμού τής δικαστικής έξουσίας, τής εκλογικής πολιτικής.

59. Dan Georgakas - Marvin Surkin, *Detroit, I Do Mind Dying* (Ντητρόιτ, Μέ νοιάζει άν πεθάνω), Νέα Υόρκη 1975.

Είναι επίσης τό ίδιο φανερό — και πολύ φανερότερο μάλιστα σέ περιπτώσεις οίονει θριάμβων τέτοιου τύπου άπ' ό, τι σέ πρωιμότερα στάδια τής τοπικής πολιτικής στίς πόλεις — ότι μιά τέτοια στρατηγική είναι στενά δεμένη μέ τή δομή τής ίδιας τής πόλης. Καί μάλιστα μία άπό τίς πλέον σημαντικές δυνάμεις του ύπερκράτους και τής όμοσπονδιακής συγκρότησής του έγκειται στίς προφανείς ασυνέχειες μεταξύ πόλης, κράτους και όμοσπονδιακής έξουσίας: άν δέν μπορεί νά ύπάρξει σοσιαλισμός σέ μία χώρα, δέν θά πρέπει νά στεροϋνται άκόμη περισσότερο άντικειμένου οί προοπτικές του σοσιαλισμού σέ μία μόνο πόλη τών ΗΠΑ σήμερα;

Άλλά τί θά συνέβαινε άν γίνονταν διαδοχικές καταλήψεις ενός μεγάλου άριθμού σημαντικών άστικών κέντρων; Αυτό άκριβώς άρχισε νά σκέφτεται ή "Ένωση τών Μαύρων" Έπαναστατών Έργατών άρχισαν δηλαδή νά αίσθάνονται τό κίνημά τους ως γενικεύσιμο πολιτικό μοντέλο. Τό πρόβλημα πού άνακύπτει άφορά τό χώρο: πώς άναπτύσσεται ένα έθνικό πολιτικό κίνημα στή βάση μιās πολιτικής στρατηγικής πόλης. Έν πάση περιπτώσει, ή ήγεσία τής Ένωσης άρχισε νά διαδίδει τά νέα σέ άλλες πόλεις και ταξίδεψε στήν Ίταλία και στή Σουηδία προκειμένου νά μελετήσει τίς εκεί στρατηγικές τών έργατών και νά έξηγήσει τό δικό της μοντέλο· αντίστοιχως, πολιτικοί παράγοντες άπό άλλες πόλεις ήρθαν στό Νητηρόιτ γιά νά γνωρίσουν τίς νέες στρατηγικές. Στο σημείο αυτό πλέον πρέπει νά έχει γίνει σαφές ότι βρισκόμαστε στήν καρδιά του προβλήματος τής άναπαράστασης, τό όποιο και σηματοδοτείται, μεταξύ άλλων, άπό τήν εμφάνιση τής διαβόητης άμερικανικής λέξης «ήγεσία» (leadership). Από γενικότερη άποψη, ώστόσο, τά ταξίδια αυτά δέν ήταν άπλές δικτυώσεις, έπαφές, μεταδόσεις πληροφοριών: έθεσαν τό πρόβλημα του πώς άναπαρίσταται ένα μοναδικό τοπικό μοντέλο και ή αντίστοιχη έμπειρία σέ άνθρώπους πού ζοϋν κάτω άπό διαφορετικές συνθήκες. Όπότε και ήταν λογικό γιά τήν Ένωσή νά γυρίσει ένα φιλιμ σχετικά μέ τήν έμπειρία της, και μάλιστα φιλιμ ποιότητας και έξαιρετικού ένδιαφέροντος.

Όστόσο, οί ασυνέχειες στό χώρο είναι πολύ περισσότερο περίπλοκες και διαλεκτικές και δέν ξεπερνιόυνται μέ κανέναν άπό τούς καθιερωμένους τρόπους. Καί αυτές οί ασυνέχειες είχαν άντίκτυπο στήν έμπειρία του Νητηρόιτ έν είδει ύστατου όρίου, πέραν του όποίου δέν μπόρεσε νά προχωρήσει. Συνέβη τό εξής: οί βασικοί άστέρες τών στελεχών τής Ένωσης είχαν γίνει άστέρες τών μέσων έπικοινωνίας: όχι μόνο άποξενώνονταν άπό τήν τοπική τους βάση

άλλά, άκόμη χειρότερο, κανένας δέν έμεινε νά φροντίζει τά τοῦ οἴκου τους. Καθώς άποκοτοῦσαν πρόσβαση σέ ένα εὐρύτερο πεδίο στοῦ χώρου, ἡ βάση ἐξανεμιζόταν κάτω άπό τά πόδια τους· κι ἔτσι τό ἐπιτυχέστερο τῶν κοινωνικῶν ἐπαναστατικῶν πειραμάτων ἐκείνης τῆς πολιτικῆς πλούσιας δεκαετίας στίς ΗΠΑ ἔφτασε στοῦ θλιβερά κοινότοπο τέλος του. Δέν θέλω νά πῶ ὅτι δέν ἄφησε ἵχνη πίσω του, ἐφ' ὅσον παρέμεινε ἕνας ἀριθμός τοπικῶν κατακτήσεων καί οὕτως ἢ ἄλλως κάθε πλούσιο πολιτικό πείραμα συνεχίζει πάντα νά τροφοδοτεῖ ὑπογεῖως τήν παράδοση. Ἀλλά ἡ μεγαλύτερη εἰρωνεία τῆς ὑπόθεσης εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐπιτυχία τῆς άποτυχίας τους: ἡ ἀναπαράσταση —τό μοντέλο τῆς σύνθετης αὐτῆς διαλεκτικῆς τοῦ χώρου— ἐπιζει θριαμβικά μέ τῇ μορφῇ ενός βιβλίου κι ενός φιλμ, ἀλλά μέσα ἀκριβῶς άπό τῇ διαδικασία μετατροπῆς του σέ εἰκόνα καί θέαμα ἡ ἀναφορά ἐξαφανίζεται, ὅπως ἀκριβῶς μᾶς εἶχαν προειδοποιήσει ὅτι θά γίνει οἱ Ντεμπόρ καί Μπωντριγιάρ, καθῶς καί τόσοι ἄλλοι.

Τό παράδειγμα αὐτό μπορεῖ ἐπίσης νά διαφωτίσει τήν πρόταση ὅτι μιᾶ ἐπιτυχημένη ἀναπαράσταση τοῦ χώρου δέν εἶναι κατ' ἀνάγκην σοσιαλιστικο-ρεαλιστική δραματική ἀνάταση τοῦ ἐπαναστατικοῦ θριάμβου. Μπορεῖ κάλλιστα νά ἐγγράφεται στοῦ ἀφήγημα μιᾶς ἡττας, τό ὅποιο, ὀρισμένες φορές, ἀναδεικνύει δραστικά τήν ὄλη ἀρχιτεκτονική τοῦ συνολικοῦ μεταμοντέρνου χώρου, ἀδιόρατο ὀρίζοντα στοῦ φόντο, ὕστατο διαλεκτικό φραγμό ἡ ἀθέατο ὄριο. Καί ἡ ἐμπειρία τοῦ Ντητρώιτ εἰκονογραφεῖ πιδό συγκεκριμένα τί ἀκριβῶς ἐνοοοῦμε μέ τήν ἔκφραση γνωσιολογική χαρτογράφηση, ἡ ὁποία μπορεῖ πλέον νά θεωρηθεῖ ἀπόπειρα σύνθεσης Ἀλτουσέρ καί Κέβιν Λύντς. Τό κλασικό ἔργο τοῦ τελευταίου *Ἡ εἰκόνα τῆς πόλης (The Image of the City)* ἔριξε πράγματι τόν πρῶτο σπόρο τοῦ δευτερεύοντος ὑποτομέα σπουδῶν πού αὐτοπροσδιορίζεται σήμερα μέ τόν ὄρο γνωσιολογική χαρτογράφηση. Ἡ προβληματική του, βεβαίως, παραμένει ἐγκλωβισμένη στά ὄρια τῆς φαινομενολογίας καί τό βιβλίο του ἀσφαλῶς μπορεῖ νά γίνει ἀντικείμενο πολλῶν κριτικῶν μέ βάση τά ἴδια του τά κριτήρια (μεταξύ τῶν ὁποίων, ἀσφαλῶς, θά ἦταν ἡ πλήρης άπουσία τῆς ὁποιασδήποτε ἀντιληψῆς πολιτικοῦ φορέα ἡ ἱστορικῆς διαδικασίας). Ἡ χρήση τοῦ βιβλίου άπό ἐμένα θά εἶναι ἐμβληματική ἢ ἀλληγορική, ἐφ' ὅσον άπό τόν νοητό χάρτη τοῦ χώρου τῆς πόλης πού ἀνιχνεύει ὁ Λύντς μπορεῖ νά συναχθεῖ ὁ νοητός ἐκεῖνος χάρτης τῆς κοινωνικῆς καί συνολικῆς ὁλότητας πού ὄλοι κουβαλάμε στοῦ μυαλό μας, σέ ποικίλες παραλλαγές. Βασισόμενος στίς περιπτώσεις τοῦ κέντρου

τῆς Βοστώνης, τοῦ Τζέρεϋ καὶ τοῦ Λός Ἀντζελες, καὶ χρησιμοποιώντας συνεντεύξεις καὶ ἐρωτηματολόγια μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ὑποκείμενα καλοῦνταν νὰ ἀνασυγκροτήσουν ἐκ μνήμης τὸ περιβάλλον τῆς πόλης, ὁ Λύντς διατυπώνει τὴν πρότασι ὅτι ἡ ἀστική ἀλλοτρίωση ἐξαρτᾶται ἅμεσα ἀπὸ τὸν προβληματικὸ χαρακτήρα τῆς χαρτογράφησης τῶν ἐπὶ μέρους τοπίων τῆς πόλης. Ὅποτε μιά πόλη σὰν τῇ Βοστώνη, μὲ τίς μνημειώδεις προοπτικές της, τὰ διακριτικὰ σημεῖα της καὶ τὰ ἀγάλματά της, τὸ συνδυασμὸ μεγαλοπρεπῶν ἀλλὰ ἀπλῶν μορφῶν χώρου, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἐντυπωσιακῶν τοῦς ὁρίων, ὅπως αὐτοῦ τοῦ ποταμοῦ Τσάρλς, ὅχι μόνον ἐπιτρέπει στὸν κόσμον νὰ τοποθετεῖται κατὰ κανόνα ἐπιτυχημένα καὶ μὲ συνοχή σὲ σχέση μὲ τὴν ὑπόλοιπη πόλη ἀλλὰ, ἐπιπλέον, τοὺς παρέχει κάτι ἀπὸ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση τῆς παραδοσιακῆς μορφῆς τῆς πόλης.

Μοῦ ἔκανε ἐξαρχῆς μεγάλη ἐντύπωση ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ἀντίληψη τοῦ Λύντς περὶ ἐμπειρίας τοῦ χώρου τῆς πόλης — ἡ διαλεκτικὴ τῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ «ἐδῶ καὶ τώρα» μιᾶς ἅμεσης ἀντίληψης καὶ τῆς φανταστικῆς ἢ φαντασιακῆς αἰσθήσεως τῆς πόλης ὡς ἀπουσίας ὁλότητας — ἀναλογεῖ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀλτουσέρ ἀπέδωσε τὴν ἴδια τὴν ἰδεολογία ὡς «φαντασιακὴ ἀναπαράστασις τῶν σχέσεων τοῦ ὑποκειμένου μὲ τίς πραγματικὲς συνθήκες τῆς ὑπαρξῆς του». Παρὰ τίς ὁποιες τυχόν ἀδυναμίες καὶ τὰ προβλήματα τῆς, αὐτὴ ἡ θετικὴ σύλληψη τῆς ἰδεολογίας ὡς ὑποχρεωτικῆς λειτουργίας γιὰ τὴν ὁποιαδήποτε μορφή κοινωνικῆς ζωῆς ἔχει τὸ ἐξαιρετικὸ προτέρημα ὅτι δίνει τὴν ἀρμόζουσα ἔμφασι στὸ χάσμα πού χωρίζει τὴ συγκεκριμένη τοποθέτησι τοῦ ἀτομικοῦ ὑποκειμένου ἀπὸ τὴν ὁλότητα τῆς ταξικῆς δομῆς μέσα στὴν ὁποία βρίσκεται — τὸ χάσμα, δηλαδή, μεταξὺ τῆς φαινομενολογικῆς ἀντίληψης καὶ μιᾶς πραγματικότητος πού ὑπερβαίνει κάθε ἀτομικὴ σκέψι καὶ ἐμπειρία, χάσμα τὸ ὁποῖο ἡ ἰδεολογία ὡς τέτοια, μέσα ἀπὸ συνειδητές καὶ ἀσυνειδητές ἀναπαραστάσεις, ἀποπειρᾶται νὰ γεφυρώσει, νὰ συντονίσει, νὰ χαρτογραφήσει. Ἡ ἀντίληψη περὶ γνωσιολογικῆς χαρτογράφησης, πού προτείνουμε ἐδῶ, προϋποθέτει λοιπὸν τὴν προβολὴ τῆς ἀνάλυσις τοῦ χώρου τοῦ Λύντς στὸ πεδίο τῶν κοινωνικῶν δομῶν, δηλαδή στὴν ὁλότητα τῶν ταξικῶν σχέσεων σὲ συνολικὴ (ἢ, σωστότερα ἴσως, πολυεθνικὴ) κλίμακα, κατὰ τὴ δεδομένη ἱστορικὴ στιγμή. Ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδεικνύεται, ὅμως, ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ δύναμις τῆς διατύπωσης συνιστᾷ καὶ τὴ θεμελιώδη τῆς ἀδυναμίας: ἡ μεταφορὰ

του όπτικου χάρτη⁶⁰ από την πόλη στην ύψηλιο είναι τόσο βαρύνουσα, ώστε συνεπιφέρει την επαναγγραφή στο χώρο μιάς λειτουργίας την όποία υποτίθεται ότι θα στοχαζόμασταν μέ όρους όλότελα διαφορετικούς· υποτίθεται ότι θα άπεικονίζαμε μιά νέα αίσθηση συνολικής κοινωνικής δομής πού θα άντικαθιστούσε τό καθαρά άντληπτικό ύποκατάστατο της γεωγραφικής άπεικόνισης· αλλά ή γνωσιολογική χαρτογράφηση, ή όποία φιλοδοξούσε νά λειτουργήσει ως όξύμωρο γιά νά υπερβεί όλωσδιόλου τά όρια της χαρτογράφησης, τραβιέται καί πάλι από τή δύναμη της βαρύτητας της μαύρης τρύπας πού είναι ό ίδιος ό χάρτης (ένα από τά ίσχυρότερα άνθρώπινα διανοητικά έργαλεία) καί, κατά συνέπεια, άναιρεί την ίδια της την άνέφικτη πλέον καινοτομία. Πρέπει, ώστόσο, νά συζητηθεί καί μιά δεύτερη προϋπόθεση — τό γεγονός δηλαδή ότι ή άδυναμία νά χαρτογραφήσουμε τό χώρο έχει, γιά την πολιτική, τίς άνασταλτικές συνέπειες πού έχει ή άντίστοιχη άδυναμία γιά την άστική έμπειρία. Συνάγεται ότι ή αίσθητική μιάς τέτοιας γνωσιολογικής χαρτογράφησης είναι συστατικό στοιχείο του όποιουδήποτε σοσιαλιστικού πολιτικού έγχειρήματος.

60. 'Ο Μπωντριγιάρ μάς ύπενθυμίζει πολύ σωστά —μόνο πού τό κάνει τόσο συχνά ώστε ή ύπενθύμιση άρχίζει νά ύποσκάπτει τό έδαφος κάτω από τά πόδια του— ότι στο μεταμοντέρνο τά κατ' ούσαν διακωδικοποιημένα άντικείμενα ή οι άντίστοιχες συμβολικές κατασκευές ενός χάρτη του Μπόρχες (πού δέν είναι δυνατόν νά μήν θυμηθούμε σέ τέτοιες περιπτώσεις) ή μιάς εικόνας του Μαγκρίτ δέν μπορούν νά θεωρηθούν σχήματα ή άλληγορίες γιά ότιδήποτε· καί στην ώριμη θεωρία του μεταμοντέρνου, χαρακτηρίζονται από την κοινοτοπία καί τό φτηνό γούστο πού διακρίνει τίς γραβούρες του 'Εσερ, οι όποιες κοσμούν τους τόιχους των σπιτιών άκαλλιέργων φοιτητών. «'Αν θεωρούσαμε ότι ή πλέον έπείξευασμένη άλληγορία της μίμησης είναι τό άφήγημα του Μπόρχες, στο όποιο οι χαρτογράφοι της αυτοκρατορίας φτιάχνουν έναν χάρτη τόσο λεπτομερή ώστε νά καλύπτει έν τέλει όλόκληρη την έκταση της επικράτειας (ό όποιος μέ την παρακμή της αυτοκρατορίας τελικά φθίρεται καί καταστρέφεται, μέ μόνο μερικά ίχνη του νά διακρίνονται στίς έρήμους — και ή μεταφυσική καλλονή της συντετριμμένης αυτής άφαίρεσης, τεκμήριο μιάς αυτοκρατορικής ύπερπράνειας, άποσυντίθεται σάν κουφάρι πού έξαγυρίζει στη γήινη ούσα, όπως περίπου τό καλό άντίγραφο συγχέεται έν τέλει μέ τό άληθινό πρωτότυπο), τό άφήγημα αυτό θα στρεφόταν τριακόσιες έήντα μοίρες, διατηρώντας γιά μάς μόνο τή διακριτική γοητεία των δευτερογενών όμοιωμάτων... Τό έδαφος δέν προηγείται πλέον του χάρτη, μήτε καί επιβιώνει μετά άπ' αυτόν. 'Από τούδε καί στο έξής ό χάρτης προηγείται του έδάφους». J. Baudrillard, «Simulacra and Simulations», *Selected Writings* («'Ομοιώματα καί άπομυήσεις», 'Ανάλεκτα), Polity 1988, σ. 166.

Ἐκεῖνο στό ὁποῖο πρέπει νά ἐπιμείνουμε, ἀπό μεθοδολογική ἀποψη, μέσα στήν ὅλη λειτουργία τῆς χαρτογράφησης, ὅπως ἀναφαίνεται στό ἐνδιαφέρον κείμενο τῶν Σέρκιν καί Γεωργακάκις (ἡ στή μοναδική δική μου πλήρη ἀνάλυση μιᾶς γνωσιολογικῆς χαρτογράφησης ἐπὶ τῷ ἔργῳ στήν περίπτωση ἑνός πολιτιστικοῦ τεχνουργήματος) εἶναι τό γεγονός ὅτι στό σημερινό παγκόσμιο σύστημα ὑπάρχει πάντα ἕνας μεσάζων ὁρος πού λειτουργεῖ ὡς ἀνάλογον ἢ ὑλικό ἐρμηνεύον τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου ἀμεσότερα ἀναπαράστα- τικοῦ κοινωνικοῦ μοντέλου. Ἀναδύεται, λοιπόν, κάτι πού μοιάζει πολύ μέ νέα, μεταμοντέρνα ἐκδοχή τοῦ σχήματος «βάση καί ἐποικοδόμημα», ὅπου ἡ ἀναπαράσταση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ἀπαιτεῖ πλέον τή διαμεσολά- βηση τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐπιβαλλόμενης ἐπικοινωνιακῆς δομῆς, διά μέσου τῆς ὁποίας πρέπει καί νά ἀναγνωσθεῖ. Στό φιλμ πού μελέτησα προσωπικά («Σκυλίσια Μέρα», 1975, σέ σκηνοθεσία Σίντνεϋ Λιοῦμετ)⁶¹ ἡ δυνατό- τητα μιᾶς ταξικῆς ἀναπαράστασης μέσα στό περιεχόμενο (ὁ ξεπεσμός τῶν παλιότερων μεσοαστικῶν στρωμάτων στήν προλεταριοποιημένη ἡμισιωτή ἐργασία, ἡ ἐμφάνιση μιᾶς ἐπίπλαστης «νέας τάξης» στήν κυβερνητική γρα- φειοκρατία) ἀπό τή μιὰ προβάλλεται στό παγκόσμιο σύστημα καί ἀπό τήν ἄλλη ἀρθρώνεται μέ τή μορφή τοῦ ἰδιοῦ τοῦ στάρ σύστεμ, τό ὁποῖο παρεμ- βάλλεται καί διαβάζεται ὡς τό ἐρμηνεύον τοῦ περιεχομένου. Ἡ θεωρία τοῦ σαρκτικοῦ ἀναλόγου ἐπέτρεψε τή θεωρητικοποίηση τῆς ἐμμεσότητας αὐτῆς καί τῶν μηχανισμῶν της: ἔδειξε πῶς ἀκόμα καί ἡ ἀναπαράσταση, γιά τήν ἐκπλήρωσή της, χρειάζεται ἕνα ὑποκατάστατο, ἕναν ἐκπρόσωπο ἐν χώρῳ (tenant-lieu), κάτι σάν μοντέλο ἡσωνος κλίμακας ριζικά διαφορε- τικοῦ τύπου καί περισσότερο ἀφηρημένο. Ἐκεῖνο πού γίνεται πλέον σαφές εἶναι ὅτι αὐτοῦ τοῦ τύπου ὁ τριγωνισμός εἶναι ἱστορικά ὀριοθετημένος καί οἱ βαθύτερες σχέσεις του βρίσκονται στά δομικά διλημματα πού θέτει ὁ ἴδιος ὁ μεταμοντερνισμός. Φωτίζει ἐπίσης, ἀνδρομικά, τή σύντομη ἀνάλυση τοῦ μεταμοντέρνου «θεωρητικοῦ λόγου», ὅπως τή δώσαμε προηγουμένως (καί ὅπως ἐπιβεβαιώθηκε μέ τήν ἰδιόρρυθμη νέα μεταμοντέρνα ἰδεολογική συμβίωση μέσων καί ἀγορᾶς). Πρόκειται, λοιπόν, ὄχι γιά πραγματικές θεωρίες, ἀλλά μάλλον γιά ἀσυνεῖδητες δομές καί ἀντίστοιχα μετεϊκίσματα καί δευτερογενεῖς συνέπειες μιᾶς καθαρά μεταμοντέρνας γνωσιολογικῆς

61. «Class and Allegory in Contemporary Mass Culture: "Dog Day Afternoon" as a Political Film», *Signatures of the Visible* («Τάξεις καί ἀλληγορίες στή σύγχρονη μαζική κουλτούρα: "Ἡ σκυλίσια μέρα" ὡς πολιτική ταινία», *Υπογραφές τοῦ ὁράτου*), Νέα Ὑόρκη 1991.

χαρτογράφησης, όπου ο απαραίτητος διάμεσος όρος προβάλλει πλέον μάλλον ως φιλοσοφικός στοχασμός περί γλώσσας, επικοινωνίας και μέσων παρά ως μηχανισμός επεξεργασίας και σχηματικής αναπαράστασης.

Ο Σώλ Λαντὼ παρατήρησε, σχετικά με τή σημερινή κατάσταση, ότι δὲν ὑπῆρξε ποτέ στιγμή στήν ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ κατά τήν ὁποία τό σύστημα νά ἀπολάμβανε εὐρύτερων περιθωρίων κινήσεως: ὅλες οἱ ἀπειλητικές δυνάμεις πού γέννησε ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του στό παρελθόν — ἐργατικά κινήματα καί ἐξεγέρσεις, μαζικά σοσιαλιστικά κόμματα, ἀκόμα καί σοσιαλιστικά κράτη — μοιάζουν πλέον σέ πλήρη σύγχυση, ἂν δὲν εἶναι μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο πλήρως ἐξουδετερωμένες. Πρός τό παρόν, οἱ οἰκουμενικός καπιταλισμός φαίνεται ἱκανός νά ἀκολουθήσει τήν ἴδια του τή φύση καί τίς κλίσεις του, δίχως τίς παραδοσιακές προφυλάξεις. Ἴδου, λοιπόν, ἕνας ἀκόμη ὀρισμός τοῦ μεταμοντέρνου καί μάλιστα πολύ χρήσιμος, στόν ὁποῖο μόνο στρουθοκαμηλίζοντας θά μπορούσαμε νά καταλογίσουμε «πεσιμισμό». Τό μεταμοντέρνο, μέ τήν ἔννοια αὐτή, μπορεῖ κάλλιστα νά μὴν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπό μιά μεταβατική περίοδος μεταξύ δύο σταδίων τοῦ καπιταλισμοῦ, όπου οἱ ἀρχικές μορφές τοῦ οἰκονομικοῦ διέρχονται μιά διαδικασία ἀναδόμησης σέ οἰκουμενικό ἐπίπεδο, ἡ ὁποία συμπεριλαμβάνει καί τίς παλαιότερες μορφές ἐργασίας μέ τό παραδοσιακό ὀργανωτικό, θεσμικό καί ἐννοιολογικό τους πλαίσιο. Δέν χρειάζεται, βέβαια, προφήτης γιά νά προείπει τό γεγονός ὅτι ἕνα διεθνές προλεταριάτο (πού θά πάρει μορφές τίς ὁποῖες δὲν μπορούμε ἀκόμα νά φανταστοῦμε) θά ἐμφανιστεῖ μέσα ἀπό τούς σπασμούς μιᾶς τέτοιας ἀναταραχῆς: ἐμεῖς, ὅμως, εἴμαστε ἀκόμα βαθιά μέσα στό τοῦνελ καί κανένας δὲν μπορεῖ νά ξέρει πόσο θά παραμεινουμε.

Μέ τήν ἔννοια αὐτή τὰ φαινομενικά διαφορετικά συμπεράσματα τῶν δύο ἱστορικῶν μου δοκιμῶν περί τῆς καταστάσεως τῶν πραγμάτων (τό ἕνα γιά τή δεκαετία τοῦ '60⁶² καθώς καί τό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ ἀνά χείρας τόμου) εἶναι, κατ' οὐσίαν, ταυτόσημα: στό δεύτερο πρότεينا νά περάσουμε στή «γνωσιολογική χαρτογράφηση» ἐνός νέου καί συνολικοῦ τύπου — στήν ὁποία καί ἀναφερθήκαμε ἀναλυτικότερα ἔδῳ· στό πρῶτο προέβλεπα μιά διαδικασία προλεταριοποίησης σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Ἡ «γνωσιολογική χαρτογράφηση» δὲν ἦταν, στήν πραγματικότητα, τίποτα περισσότερο ἀπό κωδικοποιημένη ἀναφορά στήν «ταξική συνειδηση» — μέ τή διαφορά ὅτι

62. Βλ. «Periodizing the Sixties», *The Ideologies of Theory* («Περιοδολόγηση τῆς δεκαετίας τοῦ '60», *Ἰδεολογίες τῆς θεωρίας*), 2ος τ., σ. 178-208.

προέτεινε τήν ανάγκη μιᾶς ταξικῆς συνείδησης καινοφανοῦς ἐνῶ συνάμα ὀδηγοῦσε τήν ἀνάλυση στήν κατεύθυνση τῆς νέας ἐκείνης διάστασης χώρου πού ἐνυπάρχει στό μεταμοντέρνο καί τήν ὁποία οἱ Μεταμοντέρνες γεωγραφίες τοῦ Ἑντ Σόγια τοποθετοῦν πλέον στήν ἡμερήσια διάταξη μέ τόσο πειστικό καί ἐπίκαιρο τρόπο. Πολλές φορές κουράζομαι κι ἐγώ ὅπως καί ὄλοι μας μέ τό σλόγκαν «μεταμοντέρνο», ἀλλά ὅποτε ἔχω τήν τάση νά μετανιώσω γιά τή συνενοχή μου στήν ὅλη ἱστορία, νά ἀποδοκιμάσω τίς καταχρήσεις καί τήν ἀνεξέλεγκτη χρήση του καί νά διαπιστώσω περιλυπὸς ὅτι δημιουργήσε περισσότερα προβλήματα ἀπ' ὅσα ἔλυσε, σταματῶ καί ἀναλογίζομαι κατὰ πόσο θά μπορούσε ἀλήθεια κάποια ἄλλη ἐννοια νά ἀποδώσει τό ζητούμενο μέ τήν ἴδια λειτουργικότητα καί οἰκονομία.

Ἡ ρητορική στρατηγική τῶν σελίδων πού προηγήθηκαν προϋπέθετε ἕνα πείραμα, τήν προσπάθεια δηλαδή νά δοῦμε τό βαθμό στόν ὁποῖο, συστηματοποιώντας τό κατ' ἐξοχήν μὴ συστηματικό καί ἱστοριοποιώντας τό κατ' ἐξοχήν μὴ ἱστορικό, θά μπορούσε ἴσως κανεὶς νά τό ὑπερβαλλοῦν καί νά διανοίξει ἕναν ἱστορικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο νά κατορθώσει τουλάχιστον νά τό στοχαστεῖ. «Πρέπει νά ὀνομάσουμε τό σύστημα»: τό χρίσμο αὐτό σημεῖο κορύφωσης τῆς δεκαετίας τοῦ '60 ἐπανερχεται σήμερα στίς συζητήσεις περί μεταμοντέρνου, κι ἄς μὴν τό περίμενε κανεὶς.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η ΑΠΟΔΟΜΗΣΗ ΩΣ NOMINALΙΣΜΟΣ

Ἔχουμε συχνά τήν αἴσθησις ὅτι ἡ μετά τόν στρουκτουραλισμό διανόησι στρέφει ὅλα τῆς τά βέλη κατὰ τῆς Ἀριστερεᾶς μέ κύριο στόχο τή μιᾶ ἢ τήν ἄλλη μορφή τοῦ ἱστορικοῦ στοχασμοῦ. Πράγμα πού δέν χρειάζεται νά μᾶς ὀδηγεῖ στή δυσφορία ἢ στήν ἀπόγνωσις: τό ζήτημα εἶναι τί εἶδους συμπεράσματα ἀντλεῖ κανεῖς ἀπό μιᾶ τέτοια διαπίστωσις. Ὁ μεταστρουκτουραλισμός, βέβαια, συνεχίζει ἀνηλεῆς καί ἀκαταπόνητος τήν ἐξολοθρευτική ἀποστολή τῆς ἀνακάλυψης καί ἐξάλειψης κάθε ἔχοντος διαχρονικοῦ μιάσματος μέ ἀκριβεία μεγαλύτερη ἀπό κάθε προηγούμενη θεωρητική ἢ φιλοσοφική τεχνολογία. Αὐτό, ὅμως, δέν σημαίνει κατ' ἀνάγκην ὅτι ἔτσι βγαίνει κερδισμένη ἡ συγχρονική σκέψις. Δέν δικαιώνεται εἰδικά ἡ συγχρονική σκέψις ἀπό τίς ἀνεπάρκειες τῆς διαχρονίας — ἀντίθετα, παραμένει ἰδιαζόντως ἀντιφατική καί ἀνακόλουθη (ὅπως καταδεικνύει ἡ λεγόμενη «κριτική τοῦ στρουκτουραλισμοῦ») μέ τήν ἐξῆς διαφορά: σέ ἀντιδιαστολή μέ τή διαχρονία, οἱ ἐννοιολογικές ἀντινομίες τῆς συγχρονίας εἶναι προφανεῖς καί ἀναπόφευκτες· ἡ «σκέψις» πού θέλει νά εἶναι «συγχρονική» συνιστᾷ ἀντίφασιν, δέν μπορεῖ κἂν νά ἐμφανισθεῖ ὡς σκέψις ἀπό τοὺς θιασῶτες τῆς καί μαζί τῆς σβῆναι πιά τό παραδοσιακό λειτούργημα τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας.

Παραδόξως λοιπόν καταλήγουμε στό ἐξῆς συμπέρασμα: τό διαχρονικό ὀρίζει τά ὅρια τῆς ἴδιας τῆς «σκέψης» καί μέσα ἀπό τήν ἔντασι ἀκριβῶς μέ τήν ὅποια γίνεται στόχος ἐπιθέσεων ἀναδεικνύεται ὡς τό κατ' ἐξοχήν πεδίο τῆς φιλοσοφίας. Βάσει τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ «μεταστρουκτουραλισμός» ἢ ὁ «θεωρητικός λόγος», ὅπως προτιμῶ νά τόν ἀποκαλῶ, ἄλλο δέν κάνει ἀπό τό νά καταδεικνύει τό κατ' ἀνάγκην ἀσυνεχές καί ἀνέμικτο κάθε εἶδους σκέψης, βάσει ἀκριβῶς τῆς ἐπιμονῆς τῶν ἐπιδρομῶν του κατὰ τοῦ διαχρονικοῦ ἀλλά καί μέσω τοῦ ἐπιστρατευόμενου μηχανισμοῦ (ὁ ὅποιος διαρκῶς τοποθετεῖ τίς χρονικές καί ἱστορικές ἐννοιολογήσεις στό κέντρο τοῦ πεδίου βολῆς του) συνάγεται ἕνα καί μόνο: ὅτι ἡ ἀπόπειρα νά στοχαστοῦμε τήν «ἱστορία» —μέ τρόπο ὁσοδήποτε συγκεχυμένο ἢ καί ἐγγενῶς ἀντιφατικό— ταυτίζεται ἐν τέλει μέ τό ἴδιο τό λειτούργημα τῆς σκέψης. Οἱ ἄδρές

άπεικασίες (*Vorstellungen*)* του χρόνου και της αλλαγής και μαζί τους ό δυσκίνητος μηχανισμός της διαλεκτικής είναι άπτεές άποτυχίες της άναπαράστασης, κάτι σάν τά άφελή πεταρίσματα τών πρώτων ανθρώπων-πουλιών όταν συγκρίνονται μέ τό άεροπλάνο τών άδερφών Ράιτ. Μόνο πού δέν ύπάρχει, στην περίπτωσή μας, τό άεροπλάνο γιά νά συγκρίνουμε. Ύστωόσο, μπορούμε κάλλιστα νά φανταστούμε τούς πρώτους σοβαρά φιλοσοφούντες άνθρωπίδες, ήδη προχωρημένους σκεπτικιστές, νά οίκτιρουν στίς μεταξύ τους συζητήσεις τούς συμπολίτες τους γιά τίς τόσο άκομφες πέτρες μέ τίς όποιες κοπανούν, σπάνε και θρυμματίζουν. Αυτά τά άνεπεξέργαστα άντικείμενα, θά ΐλεγαν οί φιλόσοφοι, δέν πλησιάζουν ούτε κατά προσέγγιση τήν έννοια πού έχουμε στό μυαλό μας, τό «όργανο» ή τό «έργαλειο»: Είναι ένα και τό αυτό μέ τό έπίπεδο και τήν ποιότητα της κοινωνικής ζωής τών ανθρωπίδων (οί όποιοι, καθώς μάς λένε σήμερα οί ανθρωπολόγοι, συνεχώς σκουντουφλούσαν ό ένας στόν άλλο, τά ΐχαναν πολύ συχνά, ΐχαναν περιορισμένη δυνατότητα συγκέντρωσης και άλλο δέν ΐχαναν από τό νά περιφέρονται άσκοπα δίχως προφανή σκοπό μήτε στόχους). Χρειάζονταν άραγε οί φιλόσοφοι τών ανθρωπίδων, προκειμένου νά διατυπώσουν τήν κριτική τους, νά άναφερθούν σέ έννοιες σχετικά προχωρημένες — άς πούμε, έπί παραδείγματι, τήν εικόνα μιās λαβής ειδικοϋ τύπου και μιās κεφαλής μέ έντελώς ξεχωριστή λειτουργία, μιάν άπαυγάζουσα δηλαδή πλατωνική ιδέα του σφουριού; Δέν θά μπορούσαν κάλλιστα νά ΐχαν συμπεράνει ότι, οϋτως ή άλλως, ή αυθεντική ιδιότητα του «όργάνου» (και της διαφοροποίησης) είναι άπροσέλαστη γιά τό ανθρώπινο είδος και ότι άκόμα και οί μηχανισμοί πού λανθάνουν μέσα στην πλέον προωθημένη ανθρωπίνη σκέψη—όσο μακρύτερα μπορεί νά φτάσει ό νοϋς του ανθρώπου— είναι καταδικασμένοι σέ ένα είδος κωμικής άσυμβατότητας και άναπαράστατικής άνεπάρκειας σέ σχέση μέ τήν ιδέα τους, είτε σφυριά είναι αυτά, είτε διαστημόπλοια, είτε καμένες άδες, είτε ηλεκτρονικοί ύπολογιστές; Καθ' ότι ή βούληση είναι πάντοτε, μέ τόν ΐναν ή μέ τόν άλλο τρόπο, βαθιά κωμική: δέν μάς χρειάζεται ή εικόνα της μπανανόφλουδας πού διακόπτει μέ τό γνωστό τρόπο μιάν πράξη ΐξαρτώμενη από τή βούλησή μας, προκειμένου νά άντιληφθοϋμε τήν κραυγαλέα όντολογική άνεπάρκεια της ανθρωπίνης πράξης (όμηρικό γέλιο). Άρκει νά ξεχωρίσουμε τή βούληση από τήν πράξη και νά τήν αφήσουμε νά μετεωρίζεται

* Στο πρωτότυπο παρατίθεται ό γερμανικός όρος σέ παρένθεση ως έπεξήγηση του άγγλικού images. (Σ.τ.Μ.)

έκει δίπλα, γνώμονα ό όποίος δέν είναι πλέον απόλύτως έσωτερικευμένος — καί αυτόμάτως, άκόμα καί ή πρόθεση του ανθρώπινου όντος νά περπατήσει γίνεται ζήτημα έν πολλοίς φαιδρό, έστω κι άν δέν γλιστρήσει. Κατά συνέπεια, θά έπρεπε, τουλάχιστον, νά διασκεδασθεί κάθε ιδεολογική ψευδαίσθηση τεχνολογικής προόδου· καί νά καταλάβουμε ότι αξίζει τόν κόπο νά άναγνωρίζουμε στήν κάθε ανθρώπινη πράξη καί σκέψη τήν άνεκρίζωτη αύτή διάσταση τής άδεξιότητας — τόν χειροποίητο χαρακτήρα της, τή μή είδικευμένη, λαϊκή τεχνική στόν πυρήνα της, τόν άσυντόνιστο παιδαριώδη πειραματισμό της. Τά άντικείμενα μπορεί νά είναι σύνθετα στό έπακρο, περίπλοκα όσο ή ίδια ή ιστορία τής φιλοσοφίας, άδιάφορο: όταν έχουμε νά κάνουμε μέ τά μεγάλα ένεργήματα του στοχασμού καί τής έννοιολόγησης — του Κάντ καί του Χέγκελ, του Γαλιλαίου καί του 'Αινστάιν — πρέπει νά είμαστε σέ θέση νά διακρίνουμε τήν άνεπεξέργαστη άπλότητα καί τή βιάση — άν όχι στενοκεφαλιά — πού ένέχονται στόν τρόπο μέ τόν όποιο άποφασίζουν τελικά νά θρυμματίσουν τή μιά πέτρα χτυπώντας την πάνω στήν άλλη.

Ό Ρουσώ, ένας άκόμη από τούς «μεγάλους» αυτούς άνθρωπιδες, άποφάσισε νά έφεύρει τήν έννοια τής «ιστορίας»· καί, στήν περίπτωση του, εύκολα παραμερίζεται ή περίπλοκη ιστορία τών προκατόχων του καί τών συνθηκών πού του επέτρεφαν νά ύπάρξει, έφ' όσον ήθελε ό ίδιος, *faux naïf*,* νά ξεκινάει από τό άλφα τή δική του συναρμολόγηση «ένός καλοφτιαγμένου χειροποίητου έπιπλου» (όπως πολύ ώραία τό θέτει ό Τ.Σ. "Έλιος άναφερόμενος στή φιλοσοφία του Μπλαίηχ· μόνο πού εκείνος πίστευε ότι ή «παράδοση» διαφέρει, καί αυτό γενικότερα είναι τό πρόβλημα μέ τήν ιδέα του χειροποίητου, ότι έξυπνοεί δηλαδή πώς ύπάρχει καί κάποιος άλλος, πιά άποτελεσματικός, τρόπος κατασκευής). Έδω έγκεται καί τό ένδιαφέρον του Ρουσώ, μιάς από τίς σπάνιες κορυφώσεις, ένός μονόκερου τής δυτικής φιλοσοφίας: μάς προσφέρει τό θέαμα αύτής τής άνεπεξέργαστης νεόκοπης σκέψης — τής ιστορίας — τή στιγμή άκριβώς πού έπινοείται έκ του μηδενός.

Καί άς τονίσουμε προκαταβολικά τό έξής: ό πλέον προωθημένος κριτικός του Ρουσώ, ό Πώλ Ντέ Μάν, είναι «μεγάλος» μέ τήν ίδια έννοια του όρου. Τά έπιβλητικά άρχιτεκτονήματα του ρουσαικού ήμίσεως του έργου του *Άλληγορίες τής άνάγνωσης* (*Allegories of Reading*) — τεράστιο οίκοδόμημα μέ θεμέλιους λίθους τή μεταφορά, τόν έαυτόν, τήν άλληγορία

* Γαλλικά στό πρωτότυπο: ό φαινομενικά άφελής. (Σ.τ.Μ.)

της ανάγνωσης, τίς υποσχέσεις, τίς αίτήσεις συγγνώμης— *Darstellung** γιά τήν ὁποία (ὅπως καί ὁ Μάρξ ὅταν μόλις εἶχε τελειώσει τόν πρῶτο τόμο τοῦ *Κεφαλαίου*) εἶχε κάθε λόγο νά ὑπερηφανεύεται, εἶναι κι αὐτά ἕνα «καλοφτιαγμένο χειροποίητο ἔπιπλο», μέ τόν τρόπο ἀκριβῶς τῶν ἰδιόρρυθμων συνθέσεων πού ἦταν τό ἀντικείμενο τῆς μελέτης του.** Τό ἀδρομερές τῶν ἀναδυόμενων φιλοσοφικῶν του γενικεύσεων γίνεται πλέον ἔρεισμα τιμῆς καί τίτλος ἀναγνώρισης: τό νά ξεκινᾷς ἀπό τό μηδέν στόν κόσμο τοῦ στοχασμοῦ δέν εἶναι ἐπίτευγμα πού προσφέρεται γιά τόν ὁποιοδήποτε. Ὁ Ντέ Μάν ἔμεινε πιστός στόν Ρουσό ἀκριβῶς ἀπό τήν ἀποψη αὐτῆς τῆς πρωτογενοῦς κατασκευῆς τοῦ ἴδιου του τοῦ κεϊμένου· καί μοῦ φαίνεται πολὺ πιό γόνιμο νά ἐπιμένουμε στή σχέση μεταξύ τῆς δυσκολίας τοῦ βιβλίου του καί τῆς γυμνῆς ἀπλότητάς τῶν νεόκοπων στοχασμῶν του ἀπό τό νά ἐπικαλούμαστε ἕναν ἐξεζητημένο «στοχασμό τοῦ ἄλλου», τόσο περίπλοκο καί ἐκλεπτυσμένο ὥστε νά στέκει διά παντός ἔξω ἀπό τό βεληνεκές μας καί νά προκαλεῖ, κατὰ συνέπεια, τά αἰσθηματικά ἐκείνα τῆς ζηλοφθονίας τοῦ κεϊμένου τά ὁποῖα διέκρινε ὁ Χάρφαμ στούς κριτικούς τοῦ Ντέ Μάν. Γιά νά μιλήσουμε μέ ὁρους περισσότερο αἰσθητικούς, ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀδεξιότητάς μιᾶς πρώτης νοητικῆς διεργασίας σημαίνει ἐπιστροφή στό ἐνέργημα τοῦ στοχασμοῦ ὡς πράξη καί, συνάμα, ἀπεμπόληση τῶν ὑποστασιοποιήσεων πού καθιζάνουν στή ροή τοῦ ἐνεργήματος αὐτοῦ ἅπαξ καί γίνει ἀντικείμενο. Ἡ Γερτρούδη Στάιν ἔλεγε συχνά ὅτι «κάθε ἀριστοῦργημα γεννιέται μέ ἕναν ὀρισμένο βαθμό ἀσχήμιας μέσα του... Διχῆ μας δουλειά εἶναι, ὡς κριτικῶν, νά τό ἀντιμετωπίσουμε κατὰ πρόσωπο καί νά ἀναλάβουμε τήν ἀσχήμια του».¹

Τό «γόητρο» τοῦ Ντέ Μάν ὡς κριτικοῦ καί στοχαστῆ εἶναι τόσο δέ-μένο μέ ἐκεῖνο τοῦ Ρουσό ὥστε οἱ ἀβεβαιότητες ὡς πρός τήν ἱστορικὴ

* Γερμανικά στό πρωτότυπο: ἀναπαράσταση ἀλλά καί παράσταση. (Σ.τ.μ.)

** Οἱ Ἀλληγορίες τῆς ἀνάγνωσης τοῦ Πῶλ Ντέ Μάν (Yale University Press, Νιού Χαίφρεν καί Λονδίνο 1979) συνίστανται σέ ἕνα σύνολο ἄρθρων γιά τό πρόβλημα τῆς ἀνάγνωσης, μέ ἔρεισμα τήν ἀνάγνωση κεϊμένων τοῦ Ράικε, τοῦ Προύστ, τοῦ Νίτσε καί (ὡς δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου) τοῦ Ρουσό. Τά κεφάλαια γιά τόν Ρουσό, τά ὁποῖα καί σχολιάζει ὁ Τζάημσον, ἀναφέρονται τό καθένα σέ ἕνα διαφορετικό σύγγραμμα τοῦ φιλοσόφου καί φέρουν τούς ἀκόλουθους τίτλους: *Μεταφορά (Δεύτερη πραγματεία)*, *Ἐαυτός (Πυγμαλίων)*, *Ἀλληγορία (Ἰουλία)*, *Ἀλληγορία τῆς ἀνάγνωσης (Δικηρύξη πίστειας)*, *Ὑποσχέσεις (κοινωνικό Συμβόλαιο)*, *Αἰτήσεις Συγγνώμης (Ἐξομολογήσεις)*. (Σ.τ.μ.)

1. Gertrude Stein, *Four in America (Τέσσερις στήν Ἀμερική)*, Νιού Χαίφρεν 1947, σ. vii.

ιδιαιτερότητα του Ρουσώ (καθώς έχουμε πολλαπλές μέν, πεπερασμένες δέ δυνατότητες άνίχνευσης του πράγματος, θά προτιμούσα νά άποφύγω τόν όρο άμφιβολία) προβάλλουν ώς άβεβαιότητες στο ίδιο τό έγχείρημα του Ντέ Μάν.

Έν πάση περιπτώσει, λίγοι άπό τούς συγχρόνους μας βίωσαν τήν κρίση τής ιστορίας, τήν κρίση τής ιστοριογραφίας, τήν κρίση του άφηγηματικού λόγου τής διαχρονίας μέ τήν ένταση πού τά βίωσε ό Ντέ Μάν: ή πιθανότητα νά γυρίσουμε έκ νέου στήν άκρότατη αύτή έμπειρία (άνεξάρτητα άπό τό πώς άποφάσισε νά τό χειριστεί έκείνος θεωρητικά) συνιστά μία άπό τίς πηγές τής αξίας καί τής σημασίας πού έχει γιά μās ό στοχασμός του.

«Ξεκίνησα νά διαβάζω σοβαρά τόν Ρουσώ», μās λέει «προετοιμαζόμενος γιά μία ιστορική έπίσκεψη του ρομαντισμού καί βρέθηκα σέ κατάρσταση όπου δέν μπορούσα νά προχωρήσω πέρα άπό επί μέρους έρμηνευτικές δυσκολίες. Αυτό προσπάθησα νά άντιμετωπίσω καί έτσι βρέθηκα στήν άνάγκη νά περάσω άπό τόν ιστορικό όρισμό στήν προβληματική τής άνάγνωσης. Τό πέρασμα αυτό, σύνθεσε γιά τή γενιά μου, έχει μεγαλύτερο ένδιαφέρον άπό τήν άποψη τών άποτελεσμάτων του παρά άπό τήν άποψη τών αίτίων του».²

Η τελευταία αύτή πρόταση είναι ευφύεστατη άπόπειρα άποκοπής τών δικών του «λύσεων» άπό τήν ιστορική προοπτική, τήν όποία δέν μπόρεσε ό ίδιος νά υιοθετήσει στίς μελέτες του· ή μικρή αύτή προειδοποίηση λοιπόν, έφ' όσον ληφθεί σοβαρά ύπόψη, προσιωνίζεται καί κατακυρώνει τίς θέσεις πού ήρθαν άργότερα. Εύκολα βέβαια καταλαβαίνουμε σέ ποιά δύο πράγματα άναφέρεται τό χωρίο πού παραθέσαμε: άφ' ενός στο κενό τών άφηγήσεων τών έγχειριδίων τής ιστορίας τής λογοτεχνίας, τά όποια διέπονται άπό τή συστατική τους άδυναμία νά άντιμετωπίσουν τά ίδια τά κείμενα, έκτός ίσως έν είδει παραδειγμάτων, άφ' έτέρου στίς χονδροειδείς αίτιότητες τής ιστορίας τών ιδεών, όπως διατυπώνονται ένίοτε στήν ψυχανάλυση (γιά τήν όποία έτρεφε άντιπάθεια σ' όλη του τή ζωή), ή άλλοτε πάλι, σπανιότερα, γενικεύονται μέ τή μορφή του χυδαίου κοινωνιολογισμού.

2. Βλέπε Paul de Man, *Allegories of Reading* (Άλληγορίες τής άνάγνωσης), Νιού Χαϊν-βεν 1979, σ. xi. Όλες οι παραπομπές στόν τόμο αυτό θά δηλώνονται μέ τά άρχικά AR.

Δέν θά ήταν καθόλου σωστό, ώστόσο, νά περιορίσουμε τήν ιδιορρυθμία μέ τήν οποία ἀντιμετώπισε ὁ Ντέ Μάν τό πρόβλημα αὐτό σέ ἕνα ἀπλό πέρασμα ἀπό τή διαχρονία στή συγχρονία (μορφή πού θά μπορούσε νά πάρει ἡ ὅλη υπόθεση σέ κάποιο μελλοντικό ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῶν ιδεῶν τῶν ἡμερῶν μας).

“Ὅμως, ἡ ἀποκρήρυξη τῶν περιοδολογικῶν κατηγοριῶν τῶν ἐγχειριδίων εἶναι διαλεκτικῆς καί περίπλοκης ὕψης, ἐφ’ ὅσον οἱ ἐν λόγῳ κατηγορίες διατηροῦνται στό ἔργο τοῦ Ντέ Μάν, στό ὁποῖο παραμένουν ἐν ἰσχύϊ οἱ ιδέες τῆς ριζικῆς διαφορᾶς μεταξύ Διαφωτισμοῦ καί ρομαντισμοῦ, ὅπως καί ἡ κάπως διστακτικότερη διάκριση μεταξύ ρομαντισμοῦ καί μοντερνισμοῦ. Ὁ ρομαντισμός εἶναι, μεταξύ ἄλλων, ἡ στιγμή τοῦ Σίλλερ καί τῆς ἐκλαίκευσης τῆς σκέψης τοῦ 18οῦ αἰῶνα (ἢ ἡ μετατροπή τῆς σέ ἰδεολογία, ὅπως θά λέγαμε ἀλλιῶς). Ὅποτε ὁ ρομαντισμός γίνεται στιγμή ἐπικίνδυνη, στιγμή σαγήνης (γιά νά χρησιμοποιήσουμε τήν κεντρική ἠθική κατηγορία τοῦ Ντέ Μάν)· ὅμως ἐκεῖνο πού σαγηνεύει στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι ἕνα σύστημα σκέψης ἢ μιᾶ ἰδεολογική σύνθεση (ὅπου συμπεριλαμβάνεται καί ἡ διαλεκτική ὅταν τή θεωροῦμε ὑπό ἀντίστοιχη ὀπτική γωνία καί τή χρησιμοποιοῦμε σέ ἀντίστοιχο ἐπίπεδο γενικότητας), ἐνῶ τό μοντέρνο σηματοδοτεῖ τό θρίαμβο μιᾶς σαγήνης πολύ περισσότερο λεκτικῆς καί αἰσθητηριακῆς (ζήτημα στό ὁποῖο θά ἐπανέλθουμε). Ἐξοῦ καί ἡ κρίσιμη γιά τόν Ντέ Μάν σημασία τῆς ἱστορικῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ 18οῦ αἰῶνα, ὅπως διακρίνεται καθαρά στή φαινομενικά ἀναίτια προειδοποίηση πού διατυπώνεται στόν πρόλογο τῆς *Ρητορικῆς τοῦ ρομαντισμοῦ* (*The Rhetoric of Romanticism*): «Ἐκτός ἴσως ἀπό ὀρισμένες παρεπιπτούσες ἀναφορές, οἱ Ἀλληγορίες τῆς ἀνάγνωσης δέν εἶναι κατά κανέναν τρόπο περί τοῦ ρομαντισμοῦ καί τῆς κληρονομιάς του»,³ διορθωτική παρέμβαση ἡ ὁποία ἐξυπονοεῖ ὅτι ὀρισμένοι τουλάχιστον ἀναγνώστες τοῦ ἔχουν τήν τάση νά ἐξομοιώνουν τίς ἀναγνώσεις τοῦ βιβλίου αὐτοῦ (καί τῶν χειμένων τοῦ Ρουσώ) μέ ἀναγνώσεις χειμένων ἄλλων περιόδων. «Τό πρόβλημα μέ τόν μαρξισμό», εἶχε παρατηρήσει κάποτε σέ ἰδιωτική συνομιλία, «εἶναι ὅτι δέν ἔχει τρόπο νά κατανοήσει τόν 18ο αἰῶνα». Καί καθ’ ὅτι δέν εἶχε ἐντυφίσει στό ἀντίστοιχο πεδίο, δέν μπορούσε βέβαια νά ἔχει καταλάβει πόσο διορατική ἦταν

3. Paul de Man, *The Rhetoric of Romanticism* (*Ἡ ρητορικὴ τοῦ ρομαντισμοῦ*), Νέα Ὑόρκη 1984, σ. vii.

ή παρατήρησή του για τη συζήτηση περί «μεταβάσεων» όπως κι εκείνες περί «άστικης επανάστασης» και σχέσεων μεταξύ κρατικής εξουσίας και καπιταλισμού.

Συνηθίζεται στα έγχειριδια ό 18ος αιώνας νά θεωρείται ή στιγμή γένεσης τής 'Ιστορίας — τής ιστορικότητας και τής αίσθησης του ιστορικού αλλά και τής δυνατότητας (αν όχι ήδη τής πρακτικής) τής νεότερης ιστοριογραφίας. 'Η δυνατότητα τής σύνδεσης του χαρακτηρισμού αυτού μέ τό άλλο του ψευδώνυμο, του «Αιώνα του 'Ορθού Λόγου» έγκειται στον ιδιόμορφο συντονισμό μεταξύ τής άσκησης του λόγου και τής εμφάνισης όρισμένων νέων ιστορικών πραγματικοτήτων (ανάκλυψη παλαιότερων, ριζικά διαφορετικών τρόπων παραγωγής στην άμερικανική ήπειρο και τήν Τσιτή, σύγκρουση μεταξύ τρόπων παραγωγής στην προεπαναστατική Εύρώπη), πραγματικοτήτων μέ τίς όποιες ό λόγος δέν είχε ποτέ πριν λογαριαστεί. Τώρα, για μία στιγμή μεγάλης διάρκειας, ό λόγος θά «παραμερίσει όλα τά δεδομένα»⁴ (για νά θυμίσουμε μία από τίς πλέον σκανδαλώδεις ρουσικές χειρονομίες) και θά προσπαθήσει νά έπεξεργαστεί εκ νέου τήν ιστορία μέ απόλυτα άφηρημένες διεργασίες λογικής παραγωγής και άναγωγής. Θά θελήσει, δηλαδή, νά φτάσει μέ τό στοχασμό στις άπαρχές (κυριολεκτικά κεντρική κατηγορία στις φιλοσοφικές αυτές συζητήσεις περί «ιστορίας») του ενός ή του άλλου πράγματος, άφαιρώντας ό,τι ήταν περιττό από τά υλικά τής καθημερινής ζωής. 'Ο όρος πού χρησιμοποιήσε ό Κάντ για τή διαδικασία αυτή, τήν όποία άκολουθεί και στους δικούς του φιλοσοφικούς διαλογισμούς, άποδόθηκε, ελεύθερα μάλλον, από έναν από τούς πρώτους μεταφραστές του μέ τήν έκφραση «νοητή ανάιρεση».⁵ Μετά τήν πλουσιότερη έμπειρικά ιστοριογραφία του 19ου αιώνα, ή διαδικασία αυτή θά πάψει πλέον νά χαρακτηρίζει ούσιωδώς τήν άσκηση του φιλοσοφικού λόγου και θά έκπέσει στη θέση του «στοχαστικού πειράματος» ή, στην περίπτωση τής φαινομενολογίας, στην ιδέα του Μερλώ-Ποντύ για τό «μέλος-φάντασμα»

4. Jean-Jacques Rousseau, *The First and Second Discourses* (*Πρώτος και Δεύτερος Λόγος*), έπιμ. Roger D. Masters, Νέα 'Υόρκη 1964, σ. 103. "Όλες οι παραπομπές στον τόμο αυτό θά δηλώνονται μέ τά άρχικά RSD.

5. J.M.D. Meiklejohn. Βλέπε, επί παραδείγματι, *The Critique of Pure Reason* ('Η κριτική του Καθαρού Λόγου), Σικάγο 1952, σ. 180Α. 'Ο άγγλικός όρος του Μαίηκελτζον μεταφράζει τό *aufheben* του καντιανού πρωτότυπου, λέξη πού γνώρισε έκπληκτική τύχη μέσα στις δεκαετίες πού άκολούθησαν.

(αίσθηση ύπαρξης άκρωτηριασμένου μέλους, δραματική άπεικόνιση τής άδυναμίας σύλληψης αυτού δίχως τό όποιο ούδέποτε θά μπορούσαμε νά ύπάρξουμε, όπως ή γλώσσα ή τό ίδιο τό Είηαι ή τό σώμα). Όπότε τό έπιστημολογικό προνόμιο τοϋ 18ου αιώνα, ή άξία του γιά μās ως μοναδικού έννοιολογικού έργαστηρίου, έγκειται στο παράδοξο μιάς κατάστασης όπου (ιδίως μέ τόν Ρουσώ) δέν παρήχθη άπλως ή έννοια τών «άπαρχών» παρά έμφανίστηκε συνάμα, κυριολεκτικά τήν ίδια στιγμή, ή πλέον καταλυτική κριτική τής. Αυτό άκριβώς φαίνεται ότι κατέστησε τόν Ρουσώ ιδανικό άντικείμενο μελέτης γιά τόν Ντέ Μάν.

Ό Ρουσώ μπορεί έπίσης νά άναγνωσθεϊ ως διανοίγων τόν έννοιολογικό χώρο πού άργότερα κατέλαβε ή ίδια ή διαλεκτική* όμως τό κεφάλαιο τοϋ Ντέ Μάν τό σχετικό μέ τό θεμελιώδες εκείνο κείμενο πού είναι ή *Πραγματεία περί τών άπαρχών και τών θεμελίων τής άνισότητας* (*Discours sur les origines et les fondements de l'inégalité*) (θά άναφέρεται στή συνέχεια ως *Δεύτερη πραγματεία*) δέν μās δίνει (μά οϋτε και προσπαθεϊ νά μās δώσει) πλήρη εικόνα τής ευρύτερης άφηγηματικής μορφής αυτού τοϋ δοκιμίου, έν μέρει έπειδή έπικεντρώνει τό ένδιαφέρον του στο ζήτημα τοϋ «γίγαντα» και τής μεταφορικής του χρήσης, τό όποιο άντλείται από ένα δευτερεύον άπόσπασμα (σχεδιάσμα ή σχόλιο στή *Δεύτερη πραγματεία*, τί από τά δύο άκριβώς κανείς δέν ξέρει), πού τιτλοφορείται *Δοκίμιο περί τής προελεύσεως τής γλώσσας* (*Essai sur l'origine des langues*).

Οί στοχασμοί τοϋ Ρουσώ γιά τή γλώσσα στή *Δεύτερη πραγματεία* παρουςιάζουν άσφαλώς έξαιρετικό ένδιαφέρον, αλλά διττό: τόσο από τήν άποψη τοϋ περιεχομένου τους όσο και από τήν άποψη τής λειτουργίας και τής άφηγηματικής τους θέσης. Μπορούν νά θεωρηθοϋν ως θεμελιώδες δείγμα τής «στοχαστικής άναγωγής»,* στήν όποία προαναφερθήκαμε, καθώς και τοϋ τρόπου μέ τόν όποιο ό Ρουσώ κατ' άνάγκην «παραμερίζει όλα τά δεδομένα» προκειμένου νά φτάσει σέ μιά άρνητική τουλάχιστον έννοιολόγηση τής «φυσικής κατάνστασης»: άποφλοίωση τής ανθρώπινης πραγματικότητας από τά διαδοχικά στρώματα όλων τών στοιχείων πού είναι τεχνητά και «περιττά», κοινωνικά, τρυφηλά και κατ' επέκταση άνήθικα, προκειμένου νά δοϋμε τί μένει όταν τά έπουσιώδη αυτά έχουν άποβληθεϊ. Και μόλις φτάσει έδω, ό Ρουσώ θά άντιστρέψει τή διαδικασία προκειμένου

* Reduction in thought στο πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

‘Ωστόσο, τό διαλεκτικό ή, τουλάχιστον, πρωτοδιαλεκτικό στόν Ρουσώ⁷ είναι ή άμφέρρονη τάση του ίδιου του «τελειοποιησίου», τό όποιο όρίζει κάθε διακριτικό γνώρισμα του ανθρώπινου είδους αλλά συνάμα προσδιορίζει τή σχεδόν άναπόφευκτη μοίρα τής πτώσης του στην ύποβάθμιση, τή διαφθορά καί τόν πολιτισμό (RSD 114-15).

Έκείνο πού δικαιολογεί τή «γλωσσική» άνάγνωση του Ντέ Μάν είναι τό γεγονός ότι παντού στόν Ρουσώ ή διαδικασία αύτή περιγράφεται μέ τούς όρους μιās διαφοροποίησης: ή ταξική έμπειρία του 18ου αιώνα ήταν κυρίως ή έμπειρία του άφόρητου τών διακρίσεων τής κάστας καί τής κοινωνικής βαθμίδας, ή ύπεροπτική μεγαλαυχία τών δυνατών καί οί έμμονές του «βαθμού» καί του γοήτρου, όλα όσα καταδηλώνει μέ όξύτητα ή λέξη «άνισότητα» μέ τή φεουδαλική καί κοινωνική μάλλον παρά μέ τήν οικονομική έννοια του όρου. ‘Αλλά ή διαφοροποίηση αύτή χαρακτηρίζεται ρητά άπό τόν Ρουσώ καί μέ όρους πρωτογλωσσικούς, ώς βαθύτερο νόημα τών άπαρχών τής ίδιας τής γλώσσας, όπως θά δούμε σύντομα.

Θά άξιζε έπίσης νά άναφερθούμε σέ μιá άκόμη ιδιαίτερη τροπή τής άφηγηματικής του, μιá καί συνιστά τήν κλιμάκωση τής *Δεύτερης πραγματείας* καί είναι κατί σάν ένδυνάμωση ή διαλεκτική έντατικοποίηση τών πρώτων

7. Σέ σχέση μέ τό ζήτημα τής σημασίας τής ύπαρξης τής διαλεκτικής ώς γλωσσικού πειράματος, είχε πολλά νά μου πεί τό παρακάτω άπόσπασμα άπό τόν *Emile* (Αίμιλιος), Παρίσι 1859, σ. 101, ύποσημείωση 1:

«Μέ προβλημάτιζε πάντοτε, καθώς έγραφα, τό πόσο άδύνατο είναι, όταν τό έργο είναι μεγάλο, νά άποδίδεται ή ίδια σημασία στις ίδιες λέξεις. Καμιά γλώσσα δέν είναι τόσο πλούσια ώστε νά μάς παρέχει όρους, διατυπώσεις φράσεων, τύπους προτάσεων τόσους όσες καί οί μεταλλαγές τών ιδεών μας. Έντυπωσιακή, μά πόσο άναποτελεσματική ή μέθοδος πού συνίσταται στό νά όρίζει όλους τούς όρους καί νά ύποκαθιστάς διαρκώς τόν κάθε όρο μέ τόν όρισμό του: καθ’ ότι ό φαύλος κύκλος είναι έδώ άναπόφευκτος. Οί όρισμοί θά βοηθούσαν μόνο εάν δέν ύπεισέρχονταν λέξεις στην κατασκευή τους. Παρ’ όλ’ αυτά, είμαι πεπεισμένος ότι μπορούμε νά πετύχουμε τή σαφήνεια, ακόμα καί μέ δεδομένη τή γλωσσική μας πενία, όχι πασχίζοντας νά άποδώσουμε πάντοτε στις ίδιες λέξεις τήν ίδια σημασία παρά προχωρώντας εις τρόπον ώστε κάθε φορά πού χρησιμοποιείται μιá λέξη νά καθορίζεται έπαρκώς άπό τίς συμφραζόμενες ιδέες ή προσωρινή της παραδοχή καί νά λειτουργεί ή κάθε περίοδος μέσα στην όποία εμφανίζεται ή έν λόγω λέξη ως οισινεί όρισμός της. Γι’ αυτό καί λίγο πολλές φορές ότι τά παιδιά δέν έχουν τήν ικανότητα του συλλογίζεσθαι, άλλοτε πάλι ότι συλλογίζονται μέ όξυδέρκεια. Κατά συνέπεια, πιστεύω ότι δέν άντιφάσκουν μεταξύ τους οί ιδέες μου αλλά δέν μπορώ παρά νά δεχθώ ότι άντιφάσκουν μεταξύ τους οί διατυπώσεις μου».

«άνισοτήτων». Πρόκειται για την προέλευση του ίδιου του κράτους και της κρατικής εξουσίας, σχετικά με τα όποια ο Ρουσώ θέλει να δείξει ότι το φευδοσυμβολαίο τους δεν είναι παρά τέχνασμα, μία τεράστια απάτη (πράγμα που θα δώσει ένα πρώτο ξναυσμα στη δική του θεωρία περί αυθεντικού «κοινωνικού συμβολαίου», την όποια και θα εξετάσουμε παρακάτω).

Για την πιο προσωπική συνάφεια του Ντέ Μάν με τον Ρουσώ δεν μαθαίνουμε τίποτα σχεδόν, και δεν μπορούμε παρά υποθέσεις να κάνουμε (έπί παραδείγματι, είναι προφανείς οι λόγοι για τους όποιους η περιθωριακή θέση της Έλβετίας σε σχέση με την παρισινή βαρύνουσα πραγματικότητα μπορεί να προκαλέσει τό ενδιαφέρον ενός Βέλγου). Πού και πού, όμως, κάτι διακρίνεται. Σκέφτομαι τώρα τη στιγμή όπου ο Μπάρτ, στις *Μυθολογίες* του, έχοντας μόλις αναφερθεί στην απομυθοποιητική τους λειτουργία, παραδέχεται ότι σε όρισμένα σημεία ενέδωσε, χάριν διαλείμματος, σε έρμηνειες περισσότερο όντολογικές, τύπου Μπασελάρ. Έτσι υποκύπτει και ο Ντέ Μάν στον σαγηνευτικό πειρασμό μιας κριτικής όλότελα διαφορετικής (την όποια ρητά άποποιείται) όταν παρατηρεί σχετικά με τη *Nouvelle Eloise*:

«Όποτε τα πάθη νοούνται πλέον ως παθολογικές ανάγκες και αυτός είναι ο λόγος για τον όποιο σηματοδοτούνται φορτιζόμενα με τους όρους της ήδονης και του πόνου. Η άλληγορία αναπόφευκτα στρέφεται προς λεξιλόγιο εύδαιμονισμού. Στίς πλέον ήμερες εκφάνσεις του, τό σχετικό λεξιλόγιο γεννάει ένα κράμα έρωτικής γλύκας και εξαπάτησης, έκείνο του “*doux modele*” και των “*âcres baisers*” που διατρέχει μεγάλο μέρος της ρουσωικής μυθιστορίας. Μόνος του συνέκρινε την *Ιουλία* (Julie) με τό “*soave licor*” (Τάσσο) που επικαλύπτει την πικρία των όσων πράγματι δηλώνονται, και μία τέτοια γεύση ναυτίας συνιστά την πεμπτουσία των όσων αναδίνει τό κατ’ ανάγκην “κακό” γούστο του Ρουσώ. Αυτή ή μάλλον άποπνιχτική αίσθηση πάντα θα άντισταθμίζεται από την όλο ύγεια σπιρτάδα του *Κοινωνικού Συμβολαίου*» (AR 209).

Ευλόγως συνάγεται, όστόσο, ότι ή συγκεκριμένη αυτή σωματική ή φαινομενολογική διάσταση των κειμένων του Ρουσώ είναι τόσο άπωθητική όστε τα όχυρώνει άπέναντι στην όποιαδήποτε «σαγήνη». Η έπιστημολογική διάσταση είναι πιο άποκαλυπτική:

«Μυαλό δύσπιστο σάν τοῦ Ρουσώ, πού δέν ἔχει καμιά ἰδιαίτερη τάση νά πιστέφει τήν ὁποιαδήποτε φωνή, οὔτε κáν τή δική του, φαίνεται μάλλον ἀπίθανο νά μπορεῖ νά ἐλέγξει μιά τέτοια áλυσίδα μετατοπίσεων δίχως περαιτέρω περιπλοκές» (AR 225).

Ἡ παράνοια καί ἡ ἀπέχθεια ἀπέναντι στόν ἴδιο σου τόν ἑαυτό, οἱ ὁποῖες θά ἔσπρωχναν ἄλλους κριτικούς στή μία ἢ τήν ἄλλη παραλλαγή τῆς ὑπαρξιακῆς ψυχανάλυσης, παίρνουν ἔτσι τή χροιά τῆς «εὐδαιμονικῆς πτώσης» ἢ τοῦ «εὐτυχοῦς áτυχήματος», τά ὁποῖα ὀρίζουν τό ἐπιστημολογικό πρόνομο τῆς σκέψης καί τῆς γραφῆς τοῦ Ρουσώ. Πράγμα πού μᾶς δίνει τή μοναδική εὐκαιρία νά παρακολουθήσουμε τήν κατασκευή μιᾶς ἱστορικῆς ἐννοιολόγησης ex nihilo καί τήν ταυτόχρονη διάλυσή της μέσα στήν ὑπόφια καί τή δυσπιστία — δόμηση τήν ὁποία, στό ἴδιο κείμενο, ἀκολουθεῖ ἡ ἀποδόμηση. Ἡ γενικότερη βέβαια ρητορική τῆς «ἀποδόμησης» (ὡς ἰδεολογίας) καταλήγει στήν πρόταση ὅτι, μέ τήν ἴδια λογική, ὅλα τά «μεγάλα» κείμενα ἀποδομοῦν τόν ἑαυτό τους ἢ ὅτι οἱ λογοτεχνικές γλῶσσες, ὡς λογοτεχνικές ἀκριβῶς, αὐτό κάνουν πάντα. Ἀλλά ἡ ἀνάγνωση τοῦ Ρουσώ δέν ἐπιτρέπει τή γενίκευση τῶν διαπιστώσεων αὐτῶν ἐνῶ, τήν ἴδια στιγμή, ὁ Ντέ Μάν ἀποκλείει μέ τό στρατήγημά του («μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἀπό τήν ἀποψη τῶν ἀποτελεσμάτων του παρά ἀπό τήν ἀποψη τῶν αἰτίων του») περαιτέρω «ἐρμηνεῖς Ρουσώ» βάσει τῆς «παράνοιάς» του ἢ τῆς κοινωνικῆς καί ἱστορικῆς του κατάστασης.

Τό κρίσιμο ζήτημα γιά τήν ἀνάλυση τοῦ Ντέ Μάν θά εἶναι λοιπόν τό ἑξῆς: ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἡ σκέψη τοῦ Ρουσώ συγκρότησε τή λεγόμενη φυσική κατάσταση (ὅχι ἀπλῶς τό ἐν γένει παρελθόν ἢ τό ὁποιοδήποτε ἱστορικό παρελθόν, μά τό κατ' ἀνάγκην ἱστορικό παρελθόν, αὐτό πού μένει —ἐπειδὴ δέν μπορεῖ παρά νά ὑπῆρχε ἀνέκαθεν— ἀπαξ καί ἀφαιρέσουμε τά τεχνήματα, τήν παρακμιακή ἐλαφρότητα καί τή χλιδή τοῦ «πολιτισμοῦ», ὅπως ἤδη ὀρίστηκε καί ἀποκηρύχθηκε στήν *Πρώτη πραγματεία*). Στό σημείο αὐτό ἀκριβῶς ἔχει σημασία νά διακρίνουμε τήν ὀπτική τοῦ Ντέ Μάν στή *Δεύτερη πραγματεία* ἀπό ἐκείνη τοῦ Ντερριντά (στό *Περί Γραμματολογίας*). Ἰδοῦ λοιπόν μιά κατὰ τή γνώμη μου χρήσιμη ὑπόθεση ἐργασίας, ἀπό τήν ὁποία μπορούμε νά ξεκινήσουμε, εἰδικά σήμερα, ὅταν τά δύο αὐτά ὀνόματα ἀναφέρονται τόσο συχνά μαζί ὑπαγόμενα στήν κατηγορία «ἀποδόμηση»: τά ἀντίστοιχα σώματα «ἐνυπόγραφης» θεωρίας δέν ἔχουν ἀπολύτως

τίποτα τό κοινό μεταξύ τους. 'Η λειτουργική αυτή υπόθεση εργασίας στηρίζεται κατ' ούσίαν στην εικόνα της μεταφυσικής του Ντέ Μάν, την όποία θά περιγράψω άργότερα καί ή όποία ελάχιστα θά πλησιάζει τίς θέσεις πού άποδίδουμε κατά κανόνα στόν Ντερριντά.

Στή συγκεκριμένη περίπτωση πάντως, σχετικά μέ τό ζήτημα τής «φυσικής κατάστασης», διακρίνονται καθαρά όρισμένες άρχικές διαφορές όπτικής γωνίας. 'Ο Ντέ Μάν θά άποδώσει στή «φυσική κατάσταση» τόν χαρακτηρισμό «μυθοπλασία»* (AR 136), καί θά θεωρήσει τήν πολιτική φιλοσοφία του Ρουσό (συμπεριλαμβανομένων καί τών συνταγμάτων τά όποια έπινόησε ο *philosophe*) ως σώμα «ύποσχέσεων» ή τήν άφήγηση του παρελθόντος του ως σώμα «αίτήσεων συγγνώμης». Οί όροι αυτοί, περιέργως, ύποβαθμίζουν έκ προοιμίου αυτό πού βρίσκεται πέραν του παρόντος ως σύνολο ύποκειμενικών προβολών ή, καλύτερα, ως σύνολο μάλλον χαλαρών συμβάσεων κοινωνικού τύπου (καί ήδη είχαμε τήν εύκαιρία νά έπιστημάνουμε τήν άποστροφή του Ντέ Μάν άπέναντι στό «ύποκειμενικό», ζήτημα στό όποιο θά επανέλθουμε). "Όταν, επί παραδείγματι, σκεφτόμαστε τό σύνταγμα τών 'Ηνωμένων Πολιτειών ως «ύπόσχεση», όσο κι άν μās ξενίζει ό όρος, είναι σάν νά υιοθετούμε μία όπτική μέσα από τήν όποία ή ισχύς τών θεσμών (καί τών άλλουσειριανών ιδεολογιών μηχανισμών του κράτους) δέν είναι πλέον όρατή. 'Η ύπαρξιακή ένοχή θά πάρει έπίσης τόν χαρακτήρα ενός «έργαλειακού κινήτρου»,** μέ τήν έννοια πού άποδίδουν στήν έκφραση οί Ρώσοι φορμαλιστές: θά γίνει έπακόλουθο τής δομής τής πρότασης (AR 299). "Όσο γιά τή «μυθοπλασία», ήχει σάν έξαιρετικά άπαρχαιωμένη, «αίσθητικοϋ» τύπου κατηγορία μέσα στή σημερινή άτμόσφαιρα τών θεωριών περί όμοιωμάτων καί κοινωνίας-εικόνας αλλά καί τών προεκτάσεων τών σύγχρονων τάσεων τής ψυχανάλυσης (όπου ή «φαντασία» καί τό φαντασιακό μοιάζουν συχνά νά έχουν άποτελεσματικότερη ισχύ από τήν πραγματικότητα ή τόν όρθό λόγο), άτμόσφαιρα, τέλος, μιās ιστοριογραφικής θεωρίας γιά τήν όποία τά ποικίλα έμπειρικά ιστορικά παρελθόντα δέν είναι πολλές φορές καθόλου πειστικότερα, ιδεολογικά, από τήν ιδιάζουσα

* Fiction στό πρωτότυπο. Τόν όρο αυτό καί τά παράγωγά του (fictional) άποδίδουμε μέ τό «μυθοπλασία» καί τά δικά του παράγωγα, αλλά θά πρέπει νά σημειώσουμε έδω ότι ή χρήση του στά άγγλικά πλησιάζει πολύ εκείνη του «φανταστικού» ή του «μυθιστορηματικού» σέ άντιδιαστολή μέ τό «πραγματικό» ή καί τό «ιστορικό». (Σ.τ.Μ.)

** Motivation of the device στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

«μυθοπλασία» του Ρουσώ. Ἄν κάτι ἔχει πετύχει ἡ θεωρία τῆς ἀφήγησης μέχρι σήμερα, εἶναι τό ὅτι ἔχει σαφέστατα ἐκτοπίσει τήν παλαιότερη κατηγορία τοῦ «μυθοπλαστικοῦ» (καί μαζί τῆς τήν κατηγορία τῆς «λογοτεχνικῆς γλώσσας» πού εἶναι ἐπίσης πολύ σημαντική γιά τόν Ντέ Μάν, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν). Πρός τό παρόν, πάντως, ἄς ἐπιστημονοῦμε τή λειτουργική παρουσία, στά κείμενα τοῦ Ντέ Μάν, παλαιότερων κατηγοριῶν ὅπως αὐτές τῆς «μυθοπλασίας» καί τῆς «εἰρωνείας», τίς ὁποῖες τό κείμενο τοῦ Ντερριντά δέν φαίνεται νά ἐκτιμᾷ ἰδιαίτερα ἢ νά ἀναγνωρίζει. Τό ἐνδιαφέρον τοῦ Ντερριντά (γιά νά συνοψίσουμε μέ πολύ λίγα λόγια) δέν στρέφεται στόν «μυθοπλαστικό» χαρακτήρα τοῦ παρελθόντος, τόν ὁποῖο φαίνεται νά προϋποθέτει ἡ ἰστόρηση τοῦ Ρουσώ, ἀλλά στίς ἐσωτερικές ἀντιφάσεις τῶν διατυπώσεων του. Ἡ ἀπόπειρα νοητῆς ἐπιστροφῆς σέ μιᾶ κατάσταση ἡ ὁποία πρέπει νά ὑπῆρξε κάποτε (μιᾶ φορά κι ἕναν καιρό πρέπει ἡ γλώσσα νά πρωτοεμφανίστηκε στούς ἀνθρωπίδες· πρέπει νά ὑπῆρξε μιᾶ ἐποχή πού τό ὑπερπρόϊόν δέν εἶχε ἀκόμα ἐμφανισθεῖ, πού οἱ κοινωνικοί καί φυλετικοί θεσμοί ἄρχιζαν σιγά-σιγά νά διαμορφώνονται) προϋποθέτει ὅτι θά διατυπώσουμε, εἴτε μιλώντας εἴτε γράφοντας, τό ἀξίωμα τῆς ὑπαρξῆς μιᾶς κατάστασης ἀπό τήν ὁποία ἀπουσιάζουν καί οἱ δύο «ἰκανότητες», τῆς ὁμιλίας καί τῆς γραφῆς. Ἡ ἐν λόγω ἀπόπειρα ἐνέχει λοιπόν σωρεῖα προβλημάτων συνοχῆς καί ἀντιφάσεις πού κορυφώνονται μέ τήν προσπάθεια ἐνός ὄντος τό ὁποῖο «κατέχει» τήν ὁμιλία καί τή γραφή νά φανταστεῖ πῶς θά ἦταν τά πράγματα ἐν τῇ ἀπουσίᾳ τους. Τό συγκεκριμένο αὐτό πρόβλημα ἀνακύπτει κάθε φορά πού εἰκάζεται μιᾶ ριζική ἀλλαγῇ ἢ διαφορᾷ μέ τή μορφή τοῦ ἐξῆς ἐρωτήματος: Πῶς εἶναι δυνατόν ἕνα ὄν διαποτισμένο ἀπό ἕνα συγκεκριμένο σύστημα τοῦ παρόντος νά ἐκτιμήσει μιᾶ κατάσταση ριζικά διαφορετική, ἐφ' ὅσον ἡ φιλοσοφική θέση τῆς διαφορᾶς καί τῆς ἀλλαγῆς σημαίνει, ἀκριβῶς, ὅτι τό παρελθόν εἶναι ἀπρόσιτο καί ἀδύνατο νά συλληφθεῖ νοητικά. Ἡ ἰσχὺς τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ Ντερριντά προϋποθέτει, πολιτικά καί πνευματικά, ὅτι συνεχίζουμε νά πιστεύουμε στή διαφορᾷ τοῦ παρελθόντος, παρ' ὅλες τίς ἀντιφάσεις τοῦ πράγματος, ἐνῶ ἡ ὑπόθεση τοῦ Ντέ Μάν περί μυθοπλασίας θέλει νά υπερκεράσει αὐτή τήν ἀγωνιώδη περιπλοκή. Ἡ φυσική κατάσταση ἐκπίπτει ὡς προαιρετική ἢ μᾶλλον τό ἱστορικό τῆς περιεχόμενου ὑποχωρεῖ μπροστά σέ ἕνα ἄλλο εἶδος φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος, τό ὁποῖο κακῶς θά ὀνομάζαμε ἐπιστημολογικό καί βάσει τοῦ ὁποίου τροποποιεῖται σημαντικά,

μεταξύ άλλων, τό πρόβλημα τῶν ἀπαρχῶν: πρόκειται γιά ὄλο τό ζήτημα τῆς γένεσης τῆς ἀφαίρεσης καί τῆς φιλοσοφικῆς ἐννοιολόγησης ὡς τέτοιας — ὀπτική στήν ὁποία θά ἐνσωματωθεῖ μιά διαφορετικὴ ἀνάγνωση τοῦ συγχευμένου κειμένου τοῦ Ρουσώ καί, τελικά, ὁλόκληρου τοῦ ρουσωικοῦ ἔργου.

Ἡ ἀνάλυση ἀρθρώνεται γύρω ἀπὸ τὸν ὅρο τῆς μεταφοῦς, λέξη καί ἐννοια ἡ ὁποία πρέπει πάντοτε νά ἀντιμετωπίζεται μὲ προσοχή στοῦ ἔργο τοῦ Ντέ Μάν, ἐφ' ὅσον στήν περίπτωσή του ἡ παραδοσιακὰ ἐγκωμιαστικὴ χρῆση τῆς στῆ λογοτεχνικῆ καί αἰσθητικῆ γραφῆς (ἡ μεταφορὰ ὡς τεκμήριο μεγαλοφυΐας ἢ ὡς πεμπτουσία τῆς ποιητικῆς γλώσσας) ἀπεμπολεῖται ἐκ συστήματος. Παράδοξο πρῶτο: ἡ μεταφορὰ θεωρεῖται «οὐσιαστικά ἀντιποιητικὴ» (AR 47)· παράδοξο δεύτερο, ἀκόμη μεγαλύτερο: ἡ μεταφορὰ γιά τὸν Ντέ Μάν ὅχι μόνο δέν εἶναι ὁ βαθύτερος πυρῆνας τῆς λογοτεχνικῆς εἰκόνας, ὡς ὅπου ἡ γλώσσα ἐλευθερώνεται ἀπὸ τό κυριολεκτικὸ καί τὴν ἀναφορὰ (σύμφωνα μὲ τὴν ἐν γένει ὀπτικὴ τῆς ρομαντικῆς καί μοντέρνας αἰσθητικῆς, τουλάχιστον ὅταν γίνεται ἰδεολογία τοῦ αἰσθητικοῦ καί κυκλοφορεῖ εὐρέως μὲ τὴ μορφή γενικῶν ἰδεῶν) ἀλλά, ἀπεναντίας, εἶναι κάτι σάν πηγὴ καί ἀπαρχή, βαθύτερη αἰτία τῶν ἰδιῶν τῶν ψευδαισθήσεων τῆς κυριολεξίας καί τῆς ἀναφοῦς:

«Ἡ μεταφορὰ παραβλέπει τὰ μυθοπλαστικά, κειμενικά στοιχεῖα στῆ σύσταση τῆς ὀντότητας τὴν ὁποία ὑποδηλώνει. Προϋποθέτει ἕναν κόσμο στὸν ὁποῖο τὰ ἐνδο- καί δια-κειμενικά συμβάντα, οἱ κυριολεκτικές καί οἱ σχηματικές μορφές γλώσσας εἶναι διακριτὰ στοιχεῖα — ἕναν κόσμο στὸν ὁποῖο ἡ κυριολεξία καί τό σχῆμα λόγου εἶναι ἰδιότητες πού μποροῦν νά ἀπομονωθοῦν, καί, κατὰ συνέπεια, νά ἀνταλλάχθουν καί νά ὑποκαταστήσουν ἡ μία τὴν ἄλλη» (AR 152). «Πρόκειται γιά πλάνη», συμπληρώνει, «ἂν καί σωστό εἶναι ὅτι καίμια γλώσσα δέν εἶναι δυνατὴ δίχως τὴν πλάνη αὐτή».

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ὅση σημασία κι ἂν ἔχουν τὰ σχήματα (ἢ οἱ τρόποι) τοῦ λόγου στοῦ ἔργο τοῦ Ντέ Μάν, δέν πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ μεταφορὰ ἐκθρονίζεται προκειμένου νά προωθηθεῖ κάποιον ἄλλο σχῆμα (ἡ μετωνυμία, ἂς ποῦμε, ἢ ἡ κατάχρηση) στήν κεντρικὴ θέση δεδομένης ποιητικῆς δομῆς. Θὰ ξαναγυρίσουμε ἀμέσως παρακάτω στοῦ ζήτημα τῆς ρητορικῆς καί δὴ στοῦ ἰδιόρρυθμου πρόβλημα πού παρουσιάζει ἐδῶ, στοῦ βαθμοῦ

πού εξαρτάται από μία διάκριση μεταξύ κυριολεξίας και σχήματος την οποία την ίδια στιγμή υποσκάπτει. Πρός τό παρόν, ἄς θεωρηθεῖ τό χωρίο αὐτό χαρακτηριστική ἔκφραση τῶν ὧσων καθιστοῦν τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ντέ Μάν δύσβατη καί δαιδαλώδη, ἴσως μάλιστα καί σέ μεγάλο βαθμό «διαλεκτική» — τοῦ συνεχοῦς περάσματός της, δηλαδή, ἀπό τή δομή στό συμβάν, ἀπό τήν ὑπόθεση μιᾶς δομικῆς σχέσης κειμενικοῦ τύπου στήν παρακολούθηση τῶν ἐπακολούθων της, ὅσα ἀποσυνθέτουν τήν ἀρχική δομή. Μέ αὐτή ἀκριβῶς τήν ἔννοια ἡ μεταφορά εἶναι καί δέν εἶναι πλάνη: γεννᾷ ψευδαισθήσεις ἀλλά, στό βαθμό πού εἶναι ἀναπόφευκτο καί συστατικό στοιχεῖο τοῦ ἴδιου τοῦ γλωσσικοῦ ἴστού, ὁ ὅρος «πλάνη» δέν φαίνεται νά εἶναι ὁ κατάλληλος γιά τήν περίσταση, ἐφ' ὅσον δέν ὑπάρχει χώρος ὅπου μποροῦμε νά καταφύγουμε γιά νά μπορέσουμε βγαίνοντας ἀπό τή γλώσσα νά διατυπώσουμε τέτοιου εἶδους κρίσεις. (*Ὁμως, αὕτη ἀκριβῶς ἦταν καί ἡ πορεία τοῦ Ρουσώ καθώς καί ἡ ἐπιστημολογική του ψευδαίσθηση· καί ἔτσι, τό ἐκπληκτικό ἔγγραφο τοῦ Ντέ Μάν, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ἀναπαράγει ἐκεῖνο τοῦ Ρουσώ σέ ἐπίπεδο θεωρητικά πιό ἐπεξεργασμένο — ὁπότε θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ὡς ὕστερη μορφή ρασιοναλισμοῦ τοῦ 18ου αἰώνα.)

Ἡ Δεύτερη πραγματεία λοιπόν παρουσιάζεται — γιά νά χρησιμοποιήσουμε τίς κατηγορίες τοῦ ἴδιου τοῦ Ρουσώ — ὡς ἔνταση μεταξύ ὀνομάτων καί μεταφοῶν ἢ, ἂν προτιμᾶτε, ὡς παραδειγματική ὀλίσθηση ἀπό τά ὀνόματα στή μεταφορά. Τό «ὄνομα» γιά τόν Ρουσώ ἐκλαμβάνεται ὡς κάτι ἐλάχιστο προβληματικό, χρήση γλώσσας μέσω τῆς ὁποίας ἀπομονώνεται τό *ἰδιαίτερο* μέ τή στενή ἔννοια τοῦ ὄρου, δηλαδή τό ἀπολύτως μοναδικό καί ἑξατοκμειμένο, τό «ἀνομοιογενές» — ἂν θέλουμε νά χρησιμοποιήσουμε πρόσφατη ὀρολογία —, ἐκεῖνο πού δέν ἐντάσσεται σέ τίποτα γενικότερο ἢ οἰκουμενικό: συναπάντημα τῆς ἀνθρώπινης γλώσσας μέ τή ριζική διαφορά πού χωρίζει τά πράγματα μεταξύ τους καί ἀπό ἐμᾶς. Θέτοντας ἔτσι τό ζήτημα, προκαλοῦμε βεβαίως τήν αἴσθηση μιᾶς παραδοξότητας, αἴσθηση διαστροφῆς ἢ ματαιοπονίας πού ἐνέχει ἡ ἴδια ἡ πράξη τῆς κατονομασίας: τό «δέντρο» μοιάζει νά μήν εἶναι πλέον τό «ὄνομα» αὐτοῦ τοῦ «βαθύρριζου ἀνθοῦντος» πού ἀντικρίζω ἔξω ἀπό τό παράθυρό μου· καί ὀρισμένοι βέβαια μποροῦν νά κατονομάσουν τό ἀγαπημένο τους αὐτοκίνητο, σπανίως ὅμως κατονομάζουμε τήν ἀγαπημένη μας καρέκλα ἢ χτένα ἢ ὀδοντόβουρτσα. *Ὅσο γιά τά ἄλλα ὀνόματα, τά «κύρια», ὁ Λεβύ-Στρώς μᾶς διδάξε καλύτερα ἀπό τόν καθένα τό πῶς ἐντάσσονται σέ ταξινομητικά συστήματα,

πράγμα τό ὅποιο ἀνατρέπει ἀμέσως τήν ἀξίωση ἀναφορᾶς τοῦ συγκεκριμένου ὀνόματος σέ κάτι τό μοναδικό (γιά ἄλλου τύπου γλωσσολογίες ἢ συγκεκριμενοποιητική λειτουργία τοῦ ὀνόματος ἐπιτελεῖται ἀπό τό κυριολεκτικά ἄφωνο ἐγχείρημα τοῦ δεικτικοῦ —τοῦ «αὐτό» ἢ τοῦ «ἐκεῖνο»—, τήν κατάδειξη τῆς κατά τά ἄλλα ἀνεκλάλητης ἰδιαιτερότητας τοῦ μοναδικοῦ ἀντικειμένου ἐδῶ καί τώρα). Ὅμως τά ἐπιχειρήματα τοῦ Ντέ Μάν δέν θίγονται ἰδιαίτερα ἀπό τούς συλλογισμούς αὐτούς, οἱ ὅποιοι δέν κάνουν ἄλλο ἀπό τό νά ἀνάγουν τή λειτουργία τῆς μεταφορᾶς στήν ἀμέσως προηγούμενη φάση τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος καί νά ἐπιβεβαιώνουν τή ματαιότητα τῆς γλώσσας ἐν γένει, τῆς ὁποίας οἱ ἀνεκρίζωτες ἰδιότητες τῆς γενίκευσης, τῆς ἐννοιολόγησης καί τῆς οἰκουμενικοποίησης διατρέχουν τήν ὀλισθηρή ἐπιφάνεια ἑνός κόσμου μοναδικῶν καί μὴ γενικευόμενων πραγμάτων. Πράγμα πού συνεπάγεται ἀναπόφευκτα τήν προβολή μιᾶς ὄντολογικῆς (ἢ μεταφυσικῆς) εἰκόνας τοῦ κόσμου καί τῆς γλώσσας (στήν ὁποία θά ἐπιστρέψουμε ἀργότερα).

Ὅμως ἔχουμε γλώσσα: ὀνομάζουμε τά πράγματα καί μιλάμε γι' αὐτά, εἴτε πλανώμενοι εἴτε ὄχι· καί οἱ νοητικές διεργασίες τοῦ 18ου αἰῶνα ὀδηγήσαν τόν Ρουσώ στήν προσπάθεια νά «κατανοήσει» (ἢ νά «ἐξηγήσει») τό γεγονός αὐτό συνάγοντας γενετικά ἢ ἱστορικά ἕνα στάδιο κατά τό ὅποιο δέν εἶχε ἀκόμα ἐπισυμβεῖ: «Οἱ ἐπαναλαμβανόμενες ἐπαφές τοῦ ἀνθρώπου μέ ποικίλες ὀντότητες, καθῶς καί τῶν ὀντοτήτων μεταξύ τους γεννοῦν κατ' ἀνάγκην στό νοῦ τοῦ ἀνθρώπου τήν ἰδέα τῶν σχέσεων» (Ρουσώ, ὅπως παρατίθεται στό AR 155). Τέτοιου εἴδους σχέσεις —κατ' ἀρχάς συγκρίσεις («μεγάλο, μικρό, δυνατό, ἀδύνατο») καί κατόπιν ὁ ἴδιος ὁ ἀριθμός— σηματοδοτοῦν τή γένεση τῆς πραγματικῆς ἐννοιολόγησης καί ἀφαίρεσης, ἢ, ἂν προτιμᾶτε, μιᾶς ἀφαίρεσης ἢ ὁποία ἀντιλαμβάνεται ἐαυτήν ὡς ἀφαίρεση (σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν κατονομασία, ἢ ὁποία ἐξακολουθεῖ νά ὑπονοεῖ ὅτι σέβεται τό ἰδιότερο καί ὅτι δέν συγκρίνει). Ἡ ἀπλή ἐννοιολογική σχέση μοιάζει λοιπόν νά ἀνακυκλώνει τό ἰδιότερο καί νά τό μετατρέπει σέ μιᾶ σειρά ἀντιστοιχιῶν ἢ σχέσεων ταυτότητας: μέ ἄλλα λόγια, δέν μπορεῖς νά ἀναφερθεῖς στίς ποσοτικές διαφορές μεταξύ δύο ὀντοτήτων (τό δέντρο αὐτό εἶναι *ψηλότερο* ἀπό ἐκεῖνο) δίχως προηγουμένως νά ἔχεις θέσει τό θέμα τῆς ἀντιστοιχίας τους (ἢ ὁμοιότητάς τους) τουλάχιστον ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἰδιότητος στήν ὁποία ἀναφέρεσαι. Στό σημεῖο αὐτό λοιπόν τελειώνει ἡ βασιλεία τοῦ ὀνόματος καί ἀρχίζει τό βασίλειο τῆς λέξης,

της έννοιας, της άφάιρσης, του οίκουμενικού. Καί ό Ντέ Μάν, βεβαίως, προχωράει ταυτίζοντας καίρια τή μετατροπή αύτή μέ τή λειτουργία της μεταφοράς. Κάθε έννοια προϋποθέτει κάποιου είδους άρχική απόφαση σέ σχέση μέ τήν όμοιότητα πού συνδέει τά μέλη μιάς συγκεκριμένης όμάδας όντοτήτων (τίς όποιες άποκαλοϋμε πλέον ανθρώπους, δέντρα, πολυθρόνες ή δ, τι άλλο). Στο επίπεδο ώστόσο της άρχικής αύτης απόφασης, οί έν λόγω όντότητες δέν έχουν τίποτα τό κοινό μεταξύ τους· είναι όλες ύπάρξεις διακριτές καί, κατά τήν προγλωσσική μάλλον έκείνη στιγμή, ή «σύγκριση» δύο διακριτών «άνθούτων» είναι έξωφρενικό γλωσσικό ένέργημα, αντίστοιχο μέ τό ένέργημα πού περιγράφει τόν έρωτά μου καί τόν λεί «κόκκινο, κατακόκκινο λουλούδι». Έ ταύτιση αύτή της άφάιρσης μέ τή λειτουργία της μεταφοράς δέν είναι, βεβαίως, άπλό έπεξηγηματικό σχόλιο στό συγκεκριμένο χωρίο του Ρουσώ: είναι συνάμα στρατηγική κίνηση πού, όπως θά δοϋμε, άνοίγει τό δρόμο γιά τή γένεση του μοναδικής σημασίας «ρητορικού» συστήματος του Ντέ Μάν. Καί άν σταθοϋμε λίγο στό σημείο αύτό της «θεωρητικής κατασκευής», θά μπορέσουμε νά διακρίνουμε σαφέστερα τά στοιχεία πού συνδέουν τό φαινομενικά μοναδικό καί άκατάτακτο έργο του Ντέ Μάν μέ όρισμένα άλλα συστήματα σύγχρονης σκέψης.

Πολλοί στοχαστές έχουν άντιληφθεί τήν τυραννία της έννοιας (τή λεγόμενη θεωρία της ταυτότητας, τή βία δηλαδή πού άσκείται στό άνομοιογενές από τίς άφηρημένες όντότητες του λόγου, τίς όμοιότητες γιά τόν Ρουσώ ή τίς μεταφορές γιά τόν Ντέ Μάν) μέ τρόπο πού συνεπιφέρει μιά άντίστοιχη διαγνωστική λειτουργία. Ό 'Αντόρνο είναι ό έγγύτερος όλων — πράγμα πού διακρίνεται καί στίς συχνές άπόπειρες σύγκρισης της «άρνητικής διαλεκτικής» του μέ κάποιου είδους άποδόμηση τύπου Ντερριντά. 'Ας παραβλέψουμε, πρós τό παρόν, τή διαφορά άνάμεσα σέ μιά φιλοσοφία ή όποία περιγράφει τά φαινόμενα αύτά στό επίπεδο της έννοιας καί μιά θεωρία ή όποία τά διερευνά μέσα στόν ίδιο τόν ιστό των γλωσσικών συμβάντων. 'Αναστέλλουμε έτσι τό (μεταφυσικό ίσως) έρώτημα της όντολογικής πρωτοκαθεδρίας της γλώσσας σέ σχέση μέ τή συνείδηση. 'Υποχρεωνόμαστε, όμως, συνάμα νά άναγνωρίσουμε, παρεμπιπτόντως, τόν ύψηλότερο βαθμό έσωτερικής άφηγηματικότητας πού διακρίνει τόν συλλογιστικό τρόπο του Ντέ Μάν, σέ άντιδιαστολή μέ αύτό πού θά μπορούσαμε νά άποκαλέσουμε έξωτερική άφηγηματικότητα της Διαλεκτικής του Διαφωτισμού.

Στόν Ντέ Μάν, όπως θά δοῦμε, τό δομικό γεγονός τῆς μεταφορᾶς ἔχει συνέπειες γεγοντολογικοῦ τύπου γιά τό κείμενο καί τό περιεχόμενό του, συνέπειες οἱ ὁποῖες σιγά-σιγά ἀνιχνεύονται καί ἐντάσσονται στήν τυπολογία τῶν διαφόρων ἀλληγοριῶν. Στόν Ἀντόρνο ὑπάρχουν διάφοροι τρόποι μέ τούς ὁποῖους μπορεῖ κανεῖς νά ξεγελάσει τήν τυραννία τῆς ἔννοιας ἢ τῆς ἀφηρημένης «ταυτότητας», τρόποι τούς ὁποῖους ἢ «ἀρνητική διαλεκτική» κωδικοποιεῖ ἐν εἴδει συνολικοῦ στρατηγικοῦ προγράμματος. Ὡστόσο, τόσο γιά τόν Ἀντόρνο ὅσο καί γιά τό ζήτημα τῆς μεταφορᾶς στόν Ντέ Μάν, ἡ ἔννοια κρατάει τόν δεσμευτικό της χαρακτήρα καί συνιστᾷ ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς σκέψης (εἰς τρόπον ὥστε ὁ χαρακτηρισμός «πλάνη» εἶναι εὐστοχος μέν, ἀνεπαρκής δέ). Ὁ Ἀντόρνο ὁμοίως, όπως καί ὁ Ρουσώ ἀπό αὐτή τήν ἀποψη (μά ὅχι καί ὁ Ντέ Μάν), αἰσθάνεται ἱκανός νά ἀνασυγχροτῇ σέ ἐξωτερική ἱστορική ἀφήγηση τήν ἐμφάνιση τῆς ἀφαίρεσης (ὁμοιότητα στόν Ρουσώ, Ὁρθός Λόγος ἢ Διαφωτισμός καί «κυριαρχία» ἐπάνω στή φύση στόν Ἀντόρνο καί τόν Χορκχάιμερ). Ἡ ἀφήγηση αὕτη περιστρέφεται, καί στίς δύο ἐκδοχές της, γύρω ἀπό τόν ἄξονα τοῦ φόβου καί τοῦ εὐάλωτου τῶν πρώτων ἀνθρωπιδῶν μπροστά σέ μιά ὀλοσχερῶς ἀπειλητική φύση, ὅπου ἡ σκέψη παρέχει τό μόνο ἱκανό ἐργαλεῖο προστασίας καί ἐλέγχου. Ὁ Ντέ Μάν, γιά τόν ὁποῖο μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι βίωσε ἱστορικά τό φόβο καί τό εὐάλωτο περισσότερο ἀπό τήν πλειονότητα τῶν Ἀμερικανῶν, ἀποκλείει τέτοιου εἶδους ἐρμηνεῖς, τίς ὁποῖες ἀσφαλῶς θά χαρακτήριζε «ἡσωνος σημασίας».

Ἡ προβληματική τοῦ Ντέ Μάν ἔχει, στό σημεῖο αὐτό, βαθύτερη συγγένεια μέ τόν ἴδιο τόν Μάρξ καί εἰδικότερα μέ τήν ἀνάλυση τῶν τεσσάρων σταδίων τῆς ἀξίας (σέ ἓνα κείμενο τό ὁποῖο κάλλιστα θά μπορούσε, ἂν καί δέν χρειάζεται, νά ἀναγνωρισθεῖ ὡς ἀφήγηση μιᾶς διαδικασίας γένεσης). Ὁ Ντέ Μάν πέθανε πρὶν προλάβει νά διερευνήσει καί νά ἀρθρώσει τή συνάντησή του μέ τόν μαρξισμό, τήν ὁποία μᾶς εἶχε ὑποσχεθεῖ στά τελευταῖα του χρόνια. Ὡστόσο, οἱ Ἀλληγορίες τῆς ἀνάγνωσης ἤδη ἐμπεριέχουν ἕναν οὐσιώδη ὑπαινιγμό, ὁ ὁποῖος μεταθέτει τή συνάντησή μέ τόν μαρξισμό ἀπό τό ἀνθρωπολογικό πεδίο (ἀνάγκες, ἀνθρωπίνη φύση κλπ.) στό πεδίο τοῦ ὁ Ντέ Μάν ἀποκαλεῖ «γλωσσική ἐννοιολόγηση»*:

* Linguistic conceptualization στό πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

«'Αλλά ἡ οἰκονομικὴ θεμελίωση μιᾶς πολιτικῆς θεωρίας στὸν Ρουσώ δὲν πηγάζει ἀπὸ μιὰ θεωρία τῶν ἀναγκῶν, τῶν ὀρέξεων καὶ τῶν συμφερόντων, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ὁδηγήσει σὲ ἠθικὲς ἀρχές δικαίου καὶ ἀδίκου: εἶναι τὸ συνακόλουθο τῆς γλωσσικῆς ἐννοιολόγησης καί, κατὰ συνέπεια, δὲν εἶναι οὔτε ὕλιστικὴ οὔτε ἰδεαλιστικὴ, μὰ οὔτε καὶ ἀπλῶς διαλεκτικὴ, ἐφ' ὅσον ἡ γλώσσα δὲν ἔχει οὔτε ἀναπαραστατικὴ οὔτε ὑπερβατικὴ ἰσχὺ. Ἡ περίπλοκη σχέση μετὰ τῶν ντετερμινισμῶν τοῦ Ρουσώ καὶ τοῦ Μάρξ μόνο ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη θὰ μπορούσε νὰ ἔχει προσεγγισθεῖ». (AR 158).

Ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Ντερριντά, ἔτσι καὶ γιὰ τὸν Ντέ Μάν ἡ θεωρητικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν μαρξισμό φαίνεται ὅτι διαμεσολαβεῖται κυρίως ἀπὸ τὸν Ἄλτουσέρ, τοῦ ὁποῦ τῇ δουλειᾷ γιὰ τὸν Ρουσώ ὁ Ντέ Μάν ἔκτιμούσε ἰδιαίτερα (τὴν ἐβλεπε, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται (AR 224) ὡς ἐνδιαφέρουσα παρερμηνεία καὶ πῶς χρήσιμη ἀπὸ τίς κοινοτοπίες τῶν παρερμηνειῶν τῆς ψυχανάλυσης, τῆς βιογραφίας, τῆς θεματικῆς ἢ τῶν ἄλλων ἐπιστημονικῶν προσεγγίσεων). Ὁμολογουμένως ὁ Ρουσώ ἦταν μᾶλλον πηγὴ ἐνοχλήσεων γιὰ τὸν μαρξισμό (ὅπως ἐξάλλου καὶ σχεδὸν γιὰ τὸν ὁποιοδήποτε)· ἡ ἀπορρόφηση τοῦ μηχανικοῦ ὕλισμοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ παράδοση δὲν συνοδεύτηκε ἀπὸ ἀντίστοιχη μεγαθυμία ἀπέναντι στὸν «ἰδεαλισμό», τὸν «συναισθηματισμό» κλπ. τοῦ Ρουσώ. Ὡστόσο, μὲ τὸ πού διαβάζουμε καὶ πάλι τὸ *Κοινωνικὸ Συμβόλαιο*, βλέπουμε τὴν Convention* νὰ ζωντανεύει μπροστὰ στὰ μάτια μας· ἐνῶ οἱ συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὴν περίπλοκη τοῦ ἱακωβινισμοῦ (τὴν ὁποία τόσο προφητικὰ ἐξέθεσε ἐδῶ ὁ Ρουσώ) στὴν ἱστορία τῆς Ἀριστερᾶς καί, γενικότερα, τῶν μαρξιστικῶν πολιτικῶν σχηματισμῶν δὲν ἔδωσαν τῇ δέουσα προσοχὴ στὰ ὅσα πολῦτιμα ἔχει νὰ μᾶς πεῖ τὸ *Κοινωνικὸ Συμβόλαιο* γιὰ τὰ ζητήματα τοῦ κόμματος καὶ τοῦ κράτους, τῆς «δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου» καὶ τῆς ἀνάγκης νὰ προβληθεῖ ἡ εἰκόνα μιᾶς πῶς προωθημένης σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας πέραν τῶν τύπων τῆς ἀστικῆς κοινοβουλευτικῆς εκπροσώπησης. Ὡστόσο, ἡ εὐφυΐα καὶ πολῦτιμη ὑπόδειξη τοῦ Ντέ Μάν μᾶς ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναστειλοῦμε τίς συγκριτικὲς αὐτὲς γενικότητες τῆς πολιτικῆς

* Γαλλικὰ στὸ πρωτότυπο: ἡ περίοδος τῆς Συμβατικῆς Συνέλευσης (Γαλλικὴ Ἐπανάσταση). (Σ.τ.Μ.)

φιλοσοφίας και νά ασχοληθούμε κατ' ἀρχάς μέ τό δυσκολότερο ἔργο πού συνίσταται στή διαλείκανση τοῦ γλωσσικοῦ ἴστου τῶν σχετικῶν ἰδεῶν ἢ «ἀξίῶν». Καί ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, τό Κοινωνικό Συμβόλαιο δέν ἀξιώνει ἀπλῶς τέτοιου εἶδους ἀναγνώσεις: παραμένει κατ' οὐσίαν ἀκατανόητο χωρίς αὐτές.

Ἀλλά τό πεδίο ὅπου συμπλέουν περισσότερο ὁ μαρξισμός καί ἡ ἀποδόμηση τοῦ Ντέ Μάν μπορεῖ νά ὀριστεῖ, ἀπό μαρξιστικῆς πλευρᾶς, ὡς ἡ προβληματική τῆς «θεωρίας τῆς ἀξίας». Ἡ σύζευξη αὐτή ἴσως φανεῖ λιγότερο αὐθαίρετη ἂν θυμηθοῦμε ὅτι γιά τόν Μάρξ «τό ὅλο μυστήριο τῆς μορφῆς πού παίρνει ἡ ἀξία βρῖσκεται κρυμμένο»⁸ στό ἀκόμα μεγαλύτερο μυστήριο τοῦ φαινομένου τῆς ἰσοδυναμίας, ἐπάνω στό ὁποῖο θεμελιώνονται τόσο ἡ ἀνταλλακτική ἀξία ὅσο καί ἡ ἴδια ἡ δυνατότητα ἀνταλλαγῆς ἐνός ἀντικειμένου μέ ἕνα ἄλλο, διαφορετικό. (Προκειμένου νά ἀποφευχθεῖ ἡ σύγχυση σέ ἐπίπεδο ὁρολογίας, ὁ ἀναγνώστης θά πρέπει νά θυμηθεῖ ὅτι ἡ «ἀξία χρήσης» χάνεται ἀμέσως ἀπό τό προσκήνιο μετά τήν εἰσαγωγική σελίδα τοῦ Κεφαλαίου: σηματοδοτεῖ τήν ὑπαρκτική μας σχέση μέ μοναδικά ἀντικείμενα, στήν ὁποία θά ἐπανεέλθω παρακάτω, ἀλλά δέν ὑπόκειται, μέ τήν ἔννοια αὐτή, στό νόμο τῆς ἀξίας καί τῆς ἰσοδυναμίας. Μποροῦμε λοιπόν, χρησιμοποιώντας τή σημερινή ὁρολογία, νά θεωρήσουμε ὅτι ἡ «ἀξία χρήσης» εἶναι ὁ κόσμος τῆς διαφορᾶς καί τῆς διαφοροποίησης ὡς τέτοιας, ἐνῶ ἡ «ἀνταλλακτική ἀξία» θά ἀποδίδει, ὅπως θά δοῦμε, τόν κόσμο τῶν σχέσεων ταυτότητας. Ἀλλά μιᾶ τέτοια χρήση τῶν ὄρων γιά τόν Μάρξ σημαίνει ὅτι ὁ ὅρος ἀξία θά εἶναι ἀπό τοῦδε συνώνυμος τῆς «ἀνταλλακτικῆς ἀξίας».)

Ἡ ἐξέταση τῶν τεσσάρων σταδίων τῆς ἀξίας στό Κεφάλαιο⁹ θά ἔπρεπε ἐπίσης νά διαχωριστεῖ ἀπό τή «δόμηση» τῆς λεγόμενης ἐργασιακῆς θεωρίας τῆς ἀξίας, ἡ ὁποία, σύμφωνα μέ τά ὅσα διατύπωσε ὁ Ἀνταμ Σμίθ, προσδιορίζει τήν ἀξία ἐνός παραγόμενου προϊόντος μέ βάση τήν ποσότητα ἐργασίας τήν ὁποία περιέχει. Τό ἐάν καί κατά πόσο ἡ θεωρία αὐτή συνεπιφέρεται (ἢ καταλήγει σέ) ἀνθρωπολογική θεώρηση (μέ τήν ἔννοια πού θά κατήγγειλε ὁ Ἀλτουσέρ ἢ καί ὁ ἴδιος ὁ Ντέ Μάν) συνιστᾷ πολὺ ἐνδιαφέρον

8. Karl Marx, *Capital* (Τό Κεφάλαιο), 1ος τ., μετάφρ. Ben Fowkes, Penguin-NLB, Λονδίνο 1976, σ. 139. Ὅλες οἱ παραπομπές στόν τόμο αὐτό θά δηλώνονται μέ τά ἀρχικά MC.

9. Τά τέσσερα στάδια περιγράφονται στό Κεφάλαιο, 1ος τόμος, 1ο βιβλίο, 1ο μέρος, 1ο κεφάλαιο, ἐδάφιο 3.

ζήτημα· αλλά τό θέμα τῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ ἄλλη πλευρά ἢ ἡ ἄλλη διάσταση τοῦ φαινομένου τῆς «μορφῆς τῆς ἀξίας», τό ὁποῖο μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ· βρίσκεται στή βάση τῆς ἀγορᾶς καί τῆς ἀνταλλαγῆς καί κορυφώνεται μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ ἰδιόμορφου αὐτοῦ πράγματος πού λέγεται χρῆμα.

Ἀπό γλωσσολογικῆς ἢ ρητορικῆς ἀπόψεως, ἡ ἀνάλυση τοῦ Μάρξ προχωρεῖ τή διερεύνηση τῆς «μεταφορικῆς ταύτισης» πολύ πιό πέρα — σέ νέους δρόμους, νέες περιπλοκές— ἀπ' ὅ,τι ὁ Ρουσώ (ἢ καί ὁ Ντέ Μάν, γιά τόν ὁποῖο ἡ μεταφορά εἶναι ἀπλῶς τό σημεῖο ἐκκίνησης καί τό ἑναυσμα γιά τήν πράξη τῆς ἀνάγνωσης). Ὁ Μάρξ καθιστᾷ προβληματικό (μᾶς «ἀποξενώνει», ἂν θέλετε, ἀπό) τό φαινομενικά φυσικό πεδίο, στό ἔδαφος τοῦ ὁποῖου ζυγίζουμε διαφορετικά εἶδη ἀντικειμένων γιά νά τά συγχρίνουμε καί νά τά ἀνταλλάξουμε ἴσως σάν νά ἦταν ὁμοία. Τό μυστήριο λοιπόν συνίσταται στήν προσπάθειά μας νά κατανοήσουμε τί τό κοινό μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀνάμεσα σέ ἕνα κιλό ἀλάτι καί μερικά σφυριά: πῶς ἀκριβῶς ἀποκτᾷ νόημα τό νά λέμε ὅτι τά δύο αὐτά πράγματα εἶναι, ἀπό μιά ἀποψη, «ὅμοια». Ὁ Μάρξ ὀφείνει τό πρόβλημα ἐπιλέγοντας δύο ἀντικείμενα τά ὁποῖα εἶναι, κατά τεκμήριο, πλησιέστερα τό ἕνα στό ἄλλο καί, πιό συγκεκριμένα, «εἴκοσι γιάρδες ὕψος» καί «ἕνα παλτό» — δηλαδή τό παλτό πού φτιάχτηκε ἀπό τό ὕφασμα. Ἡ ἐπιλογή αὐτή στοχεύει, βεβαίως, στό νά ἐκθέσει τό κάπως διαφορετικό πρόβλημα τῆς παραγωγῆς νέας ἀξίας, τό ὁποῖο καί θά γίνη κεντρικό του μέλημα ἀργότερα στό Κεφάλαιο..

Προφανῶς βρισκόμαστε καί πάλι στό πεδίο τῆς μεταφορᾶς — πῶς ἀλλιῶς νά ὀνομάσουμε μιά τέτοια ταύτιση δύο διακριτῶν ἀντικειμένων, στό βαθμό πού ἡ ταύτιση δέν γίνεται ἀντιληπτή ἢ παραμένει μυστήριο ἢ δέν αἰτιολογεῖται μέ τά ἐννοιολογήματα τοῦ ὀρθοῦ λόγου; Ἡ ἐντύπωσή μου εἶναι ὅτι καί γιά τόν Μάρξ ἡ ὑπόθεση τῆς ἰσοδυναμίας παραμένει, μέ τήν ἔννοια αὐτή, νοητικά ἀσύλληπτη, ἀκόμα καί ἂν εἶναι ἐρμηνεύσιμη (ἐργασιακή θεωρία τῆς ἀξίας) μέ τρόπο δομικό ἢ ἱστορικό πέρα (καί ἀσφαλῶς πάνω) ἀπό τίς μᾶλλον μυθικοῦ τύπου «ἐρμηνείες» πού βασίζονται στόν ἀπλό φόβο ἢ τήν ἀδυναμία, τύπου Ρουσώ ἢ Ἀντόρνο. Μέ τήν ἔννοια αὐτή λοιπόν ἡ μαρξική ἀνάλυση τῆς ἰσοδυναμίας εἶναι ἀπολύτως συμβατή μέ τή ρητορική προσέγγιση τοῦ Ντέ Μάν: τό νά ἀντιλαμβανόμαστε αὐτή τήν ἀρχική μεταφορική βία, διά τῆς ὁποίας δύο ἐμπορεύματα κατακυρώνονται ὡς «ὅμοια», μέ τούς ὁρους τῆς γλωσσικῆς λειτουργίας τοῦ ρητορικοῦ τρόπου

συνιστά εμπλουτισμό, χρήσιμο ασφαλώς, του μαρξιστικού σχήματος. 'Από την άλλη πλευρά, όμως, ο Μάρξ προσθέτει κάτι επιπλέον στη γλωσσική ανάλυση με τη δική του «έρμηνεία», την αφήγηση του τρόπου εμφάνισης της αξίας (τό τί θέση θά μπορούσε νά καταλάβει αυτό τό «κάτι επιπλέον» στο σχήμα του Ντέ Μάν δέν μπορούμε νά τό δρίσουμε παρά μόνο συγκρίνοντας την «αφήγηση» του Μάρξ μέ την «ίστορία» του Ντέ Μάν σχετικά μέ τή «γένεση τής αλληγορίας μέσα από την πρωτογενή μεταφορά», την όποια δέν έχουμε ακόμα αναπτύξει εδώ).

'Από μία άλλη άποψη, ό τρόπος μέ τόν όποιο παρουσιάζει τό «μυστήριο» ό Μάρξ καθώς και ή φύση τών ενεχόμενων αντικειμένων διευρύνουν σέ μεγάλο βαθμό αλλά και μεταθέτουν τό σημείο εκκίνησης του Ρουσώ, τό όποιο όριζόταν από δύο σχετικά άπλές καταστάσεις: την «ταυτότητα» τών αντικειμένων και την αντίληψη τών άλλων ανθρώπινων όντων ως «όμοίων», κατά κάποιον τρόπο, μέ έμένα (μέθεξη, άλληλεγγύη). Καί μάλιστα ό πολύ ενδιαφέρων τρόπος μέ τόν όποιο ό Ντέ Μάν πραγματεύεται τή δεύτερη από τίς δύο αυτές καταστάσεις του μεταφορικού ενεργήματος (ό 'Άλλος, ό γίγας, ό «άνθρωπος») έχει τό εξής κακό, ότι υποβαθμίζει την πρώτη και συγχέει, τρόπον τινά, τή σχέση μας μέ τά αντικείμενα μέ τή σχέση μας μέ τούς άλλους ανθρώπους. Για τόν Μάρξ, όμως, τό ζήτημα δέν είναι πλέον ή κατανόηση του πώς ένα δέντρο αντιπαραβάλλεται μέ ένα άλλο, πολύ διαφορετικό, έτσι ώστε νά ανακύψει από την όλη διαδικασία τό «όνομα» και ή «έννοια» δέντρο· τό ζήτημα είναι μάλλον ή κατανόηση του πώς φθάνουν νά νοούνται υπό τό πρίσμα τής ισοδυναμίας αντικείμενα άπολύτως διακριτά μεταξύ τους (άλατι, σφυριά, ύφασμα, παλτό). Κατά συνέπεια, ή πιό έρεθιστική πλευρά του έπιστημολογικού έργου του Μάρξ είναι αυτή που προκύπτει από την αντικαρτεσιανή και διαλεκτική διδασκαλία του περί μεθόδου: ότι δέν σχηματίζουμε σύνθετες ιδέες μέ βάση άπλούστερες αλλά, αντίθέτως, ή ενόραση τής σύνθετης μορφής είναι τό κλειδί που μάς βοηθάει νά συλλάβουμε την άπλούστερη. Μέ βάση τό νόμο τής αξίας ή τό μυστήριο τών ισοδυναμιών μεταξύ ριζικά διαφορετικών αντικειμένων, μπορούμε νά επιστρέψουμε, μέ νέο μάτι, στο άπλούστερο πρόβλημα του οικουμενικού και τών επί μέρους· ή, αν θέλετε, ή ίδια ή άφαίρεση και ή έννοιολογική σκέψη (ή «γλωσσική έννοιολόγηση» του Ντέ Μάν) θά πρέπει άρχικά νά τοποθετηθούν στο ευρύτερο πεδίο τής λειτουργίας του νόμου τής αξίας, πριν δοκιμάσουμε νά κατανοήσουμε τίς ειδικότερες φιλοσοφικές

καί γλωσσικές επιπτώσεις τους. "Η, τέλος, γιά νά μιλήσουμε άκόμα πιό «χυδαία» (πιό όντολογικά, δηλαδή), ή φιλοσοφική καί ή γλωσσική άφάιρση είναι καί αύτή άποτέλεσμα καί έμμεσο προϊόν της άνταλλαγής.

Στήν περιγραφή πού δίνει ό Μάρξ γιά τόν τρόπο μέ τόν όποιο, άπό τούς δύο όρους της ίσοδυναμίας, ό ένας έρχεται νά λειτουργήσει ως έκφραση του άλλου (τό ύφασμα έκφράζει τήν άξία του στό παλτό· τό παλτό χρησιμεύει ως ύλικό μέσα άπό τό όποιο έκφράζεται ή άξία — MC 139) μπορούμε νά διακρίνουμε μιά πιό ένδιαφέρουσα πρώτη διαλεκτική έκφανση της θεωρίας της μεταφοράς ως λειτουργικής γενικής ιδέας. 'Εν τώ μεταξύ, τό άμετάκλητο της έξισωτικής διαδικασίας μέσα άπό τήν όποία δύο άντικείμενα κατακυρώνονται ως «όμοια» άπό πλευράς άξίας εισάγει έναν παράγοντα χρόνου στήν δηλ δομή άντίστοιχο κάπως μέ τήν άνάλυση, άπό τόν Ντέ Μάν, της γένεσης του «άφηγηματικού» μέσα άπό τή μεταφορά καί των συνακόλουθων «άλληγορικών» μορφών πού γεννά ή δομική αύτή τάση. 'Αλλά ό όρος «χρόνος» δέν θά έπρεπε νά έκληφθεί έδω ως άναφερόμενος στόν «πραγματικό» βιωμένο ή ύπαρξιακό χρόνο, μά ούτε καί στόν ιστορικό χρόνο. Πρόκειται, όπως έχω προτείνει, γιά τήν άνάγνωση της άνάλυσης του Μάρξ μέ τρόπο γενεαλογικό, άφηγηματικό, «συνεχείας» ή ιστορικό: στό πρώτο άπό τά τέσσερα στάδια της άξίας σχηματίζονται οι άρχικές άντιστοιχίες στήν τομή δύο αυτόνομων συστημάτων ή αυτόρκων κοινωνικών σχηματισμών· τό άλάτι δέν έχει «άνταλλακτική άξία» στή δική μας φυλή, αλλά δέν έχουμε μεταλλεύματα καί άφού οι γείτονες μοιάζουν νά ένδιαφέρονται γιά τό άλάτι καί νά θέλουν νά άνταλλάξουν άλάτι μέ μεταλλικά άντικείμενα, μιά «τυχαία» μορφή ίσοδυναμίας γεννιέται. "Όταν ό τρόπος αυτός σύγκρισης μεταξύ διαφορετικών άντικειμένων καί άρθρωσης των άντιστοιχιών τους επεκτείνεται καί στό έσωτερικό ενός αυθύπαρκτου κοινωνικού σχηματισμού, μπαίνει σέ κίνηση ένας νέος μηχανισμός διά του όποίου μιά όλόκληρη σειρά προσωρινών άκόμα ίσοδυναμιών επιβάλλεται σιγά-σιγά σέ μεγάλο άριθμό άντικειμένων: στιγμές «μεταφορικότητας» άναπηδούν έν άταξία μέσα άπό πρόσκαιρες άνταλλαγές καί μετά εξαφανίζονται, γιά νά έμφανιστούν καί πάλι σέ άπόμακρα σημεία του κοινωνικού ίστού. Πρόκειται πλέον γιά τήν «όλική ή διευρυμένη μορφή άξίας», κάτι σάν άπέραντη καί άπέραντα πρόσκαιρη άλυσίδα ίσοδυναμιών πού διατρέχει τόν άντικείμενο κόσμο ενός κοινωνικού σχηματισμού, όπου τά άντικείμενα αλλάζουν διαρκώς θέσεις στους δύο πόλους της έξίσωσης της άξίας (ή όποία,

δπως είπαμε, δέν είναι άντιστρέψιμη). Οί άνθρωποι άνταλλάσσουν άκασχετα, δίχως καθόλου νά σταθεροποιείται ή όλη διαδικασία: «'Η σχετική έκφραση τής άξίας του έμπορεύματος δέν έχει ολοκληρωθεί, διότι ή διαδοχή τών άναπαραστάσεών της δέν έχει τέλος. 'Η άλυσίδα, τής οποίας κρίκος είναι κάθε νέα έξίσωση άξίας, μπορεί άνά πάσα στιγμή νά συμπληρωθεί μέ ένα άρτι παραχθέν έμπόρευμα, τό όποιο παρέχει τό έδαφος για μία νέα έκφραση τής άξίας» (MC 156). 'Η στιγμή αύτή μπορεί, βέβαια, νά περιγραφεί έπιμένοντας περισσότερο στο πρόσκαιρο τών στιγμών και τή συνακόλουθη διαρκή διάλυση τής άξίας: ό «νόμος» τής άξίας, άφού δέν έχει άκόμα θεσμοποιηθεί και στερεωθεί σέ συγκεκριμένο μέσο, αναλίσκείται διαρκώς και έξανεμίζεται μέ τήν κάθε συναλλαγή. "Όλ' αυτά άντιστοιχούν σέ ό,τι ό Μπωντριγιάρ άποκάλεσε συμβολική άνταλλαγή (μέσα στη δική του όπτική τής ιστορίας πρόκειται για τή στιγμή τής ούτοπίας, τής οποίας τό όνομα άλλαξε περιεχόμενο σέ σχέση μέ τόν Μαρσέλ Μώσ' και τό σύστημα *kuia* τό Μαλινόφσκι έχει θεωρηθεί, πολλές φορές, ως άφηρημένη προβολή τής στιγμής αύτης, άν και θά μπορούσε, τό ίδιο άπλά, νά θεωρηθεί ύποστασιοποίησης της, μεταμόρφώσής της σέ κάτι διαφορετικό· προφανής είναι, έξάλλου, ή σχέση τής άνάγνωσης του Μπωντριγιάρ μέ τό άνθρωπολογικό έγκώμιο τής ύπερβολής, τής καταστροφής και του πότλατς από τόν Μπαταίγ).

Κάποια στιγμή όμως, αύτή ή άτέρμονη άλυσίδα τών άτελειώτων άνταλλαγών γίνεται άφόρητη και έμφανίζεται πλέον ή «γενική μορφή τής άξίας» για νά σφραγίσει τήν όμοιογένεια τής διαδικασίας έφ' όσον παράγει ή ίδια, ούτως ειπείν, τήν έννοια του έαυτου της (τήν «άξία» ως γενική ιδέα ή οικουμενική ιδιότητα) και τήν ένσαρκώνει κατόπιν σέ ένα μοναδικό άντικείμενο, τό όποιο και θά χρησιμοποιηθεί ως «κρίτήριο» όλων τών ύπολοίπων. Μά πρόκειται για διαδικασία πολύ ιδιόρρυθμη και άντιφατική: «'Η νέα μορφή, τήν οποία μόλις άποκτήσαμε, εκφράζει τίς άξίες του κόσμου τών έμπορευμάτων μέσα άπό ένα και μόνο έμπόρευμα πού ξεχωρίζει άπολύτως» (MC 158). Τό άντικείμενο πού επιλέγεται για τό ρόλο αυτό πρέπει νά κατορθώσει τό άκατόρθωτο: είναι πράγμα πού άνήκει στόν κόσμο, μέ μία έν δυνάμει άξία, όπως άκριβώς όλα τά άλλα πράγματα, αλλά συνάμα είναι έξέχωρο από τόν άντικείμενο κόσμο και καλείται νά λειτουργήσει άπό τά έξω ως διαμεσολάβηση στο νέο σύστημα αξιών του κόσμου. Θά μπορούσαν, τελικά, και νά επιλεγούν ζώα για τό ρόλο αυτό (κλασική

ή περιγραφή του Nuer του "Εβανς-Πρίτσαρντ), τουλάχιστον σέ άκολουθοῦν μόνά τους καί μέ τή δεδομένη τους ταχύτητα· μά εἶναι προφανής ή τρομακτική δυσκινησία μιᾶς τέτοιας διαδικασίας.

Ὁ Γκάγιατρι Σπίβακ πρότεινε νά ξανασκεφτοῦμε τόν σχηματισμό τοῦ λογοτεχνικοῦ κανόνα μέ βάση αὐτή τή διαλεκτική τῶν σταδίων τῆς ἀξίας — πράγματι ἐνδιαφέρουσα ἰδέα.¹⁰ Προσωπικά ἔχω τήν τάση νά συναρτῶ τό ἰδιόρρυθμο αὐτό τρίτο στάδιο (κατά τό ὁποῖο ἕνα ἐνδοκοσμικό ἀντικείμενο ἀναλαμβάνει τό διπλό καθήκον ἐνός νεόκοπου οἰκουμενικοῦ ἰσοδύναμου) μέ τό σύμβολο καί τή συμβολική στιγμή τῆς σκέψης. Ἡ στιγμή αὐτή ἔρχεται, πολιτιστικά, μέ τόν μοντερνισμό, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ ποικιλοτρόπως νά ἀποδώσει στή μιᾶ ἢ στήν ἄλλη αἰσθητηριακή ἀναπαράσταση μιᾶς εἰκόνας τοῦ κόσμου ἕνα εἶδος οἰκουμενικῆς ἰσχύος (παράδειγμα οἱ νέοι ἐκεῖνοι οἰκουμενικοί «μῦθοι» τοῦς ὁποίους ὁ "Ἐλιοτ ἐβλεπε νά ἀναδύονται στόν Τζόυς)· φιλοσοφικά, ὅμως, πρόκειται γιά τήν οἰκουμενική στροφή τῆς *Pensée sauvage** στό σημεῖο ἀκριβῶς ὅπου ἀρχίζει νά τείνει στήν ἐννοιολογική ἀφαίρεση, ὅπως στήν περίπτωση τῶν Προσωκρατικῶν ὅπου ἕνα καί μόνο ἐνδοκοσμικό ἀντικείμενο («ὄλα εἶναι νερό», «ὄλα εἶναι φωτιά») τίθεται ὡς θεμέλιο τοῦ εἶναι.

Τό ἀποτέλεσμα λοιπόν δέν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀφαίρεση. Εἶναι ἡ ἀλληγορία, μαζί μέ μιᾶ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια νά φτάσουμε τήν «ἐννοια», ἡ ὁποία ἀποτυγχάνει, κατ' ἀνάγκη, ἀλλά καί σηματοδοτεῖται ὡς ἀποτυχία ὥστε νά πετύχει τελικά, παρ' ὅλ' αὐτά. Γιά τόν Μάρξ πρόκειται βέβαια γιά τή μορφή τοῦ χρήματος καί οἱ γνωστές σελίδες πού ἀκολουθοῦν σχετικά μέ τόν φετιχισμό τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἡ δραματική ἐξιστόρηση αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἐπιτυχημένης ἀποτυχίας καί τῶν ἰδιόρρυθμων ἐπιπτώσεων τῆς. Μεταφράζοντας τόν «φετιχισμό τοῦ ἐμπορεύματος» στόν δικό μας κώδικα, μπορούμε νά μιλήσουμε γιά μιᾶ μεγάλης ἐμβέλειας διαδικασία ἀφαίρεσης, ἡ ὁποία ὑποβόσκει σέ ὅλη τήν ἔκταση τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. "Αν θυμηθοῦμε τήν ἐξαιρετικά εὐστοχη διατύπωση τοῦ Γκύ Ντεμπόρ στήν *Κοινωνία τοῦ θεάματος* πού θεωρεῖ τήν εἰκόνα «ὑστατή μορφή ὑποστασιοποίησης τοῦ ἐμπορεύματος», γίνεταί ἀμέσως προφανής ἡ σημασία τῆς θεωρίας γιά τή σύγχρονη κοινωνία, τά μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, τό ἴδιο τό μεταμοντέρνο.

10. Gayatri Spivak, *In Other Words* (Μέ ὄλλα λόγια), Νέα Ὑόρκη 1987, σ. 154.

* Γαλλικά στό πρωτότυπο: "Αγρία σκέψη (ἀπό τό ὁμότιτλο ἔργο τοῦ Λεβύ-Στρῶς). (Σ.τ.Μ.)

Ἐν τῷ μεταξύ, ἐάν δεχθούμε ὅτι ὄντως ὑπάρχει βαθύτερη συγγένεια ἀνάμεσα στὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ὁ Ντέ Μάν διερευνᾷ τίς συνέπειες τῆς ἀρχικῆς μεταφορικῆς στιγμῆς καί τὴν παρουσίαση τῆς γένεσης τῆς ἀξίας ἀπὸ τὸν Μάρξ, ἡ συγγένεια αὐτὴ ἀνοίγει πλέον τὴ δυνατότητα μιᾶς πιθανῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν ἔννοια τῆς κειμενικότητας, ὅπως τὴ χρησιμοποιεῖ ὁ Ντέ Μάν, καί τὴν περισσότερο μεταμοντέρνα προβληματικὴ γύρω ἀπὸ τίς ιδιόρρυθμες δυναμικὲς τῆς σήμανσης στὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας — προβληματικὴ μέ τὴν ὁποία ἐκ πρώτης ὄψεως ὁ Ντέ Μάν δὲν ἔχει τὴν παραμικρὴ σχέση.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἱστορία τῶν «σταδίων» τῆς ἔννοιας τῆς ἀξίας πού διηγηθήκαμε μᾶλλον ὀδηγεῖ στοῦ συμπεράσμα ὅτι ἡ *Darstellung* τοῦ Μάρξ δὲν εἶναι, οὔτε αὐτὴ, ἀκριβῶς ἀφηγηματικὸ πλαίσιο — καθ' ὅτι τὰ πρῶτα στάδια, ὅπως εἶδαμε, βρίσκονται ἐκτός τοῦ ἀφηγηματικοῦ πλαισίου καί δὲν ἀνασυγκροτοῦνται παρὰ γενεαλογικά. Ὅποτε ἡ ἀξία ἀποκτᾷ μιὰ δυναμικὴ συγκρίσιμη μέ ἐκείνη τὴν ὁποία ἀποδίδει ὁ Λεβύ-Στρὼς στὴν ἴδια τὴ γλῶσσα: ἐφ' ὅσον ἡ ἐν λόγω γλῶσσα εἶναι σύστημα, δὲν μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ ἀποσπασματικά· εἴτε ὑπάρχει διαμιάς· εἴτε δὲν ὑπάρχει καθόλου· πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὅροι οἱ ὁποῖοι ἀποκτοῦν νόημα μόνο μέσα στοῦ πλαίσιο ἑνὸς γλωσσικοῦ συστήματος ἐφαρμόζονται καταχρηστικά (ἀλλὰ καὶ ἀναπόφευκτα) σὲ ἀτάκτως ἐρριμμένα κομμάτια καί θρύψαλα, γρυλίσματα καί χειρονομίες, τὰ ὁποία ἐκ τῶν ὑστέρων θεωροῦνται ὅτι ὀδήγησαν στοῦ ἐν λόγω σύστημα.

Δυστυχῶς ὁ Ντέ Μάν δὲν ἐπιμένει περισσότερο στοῦ πῶς τὸ δράμα αὐτῶν σχέσεων μεταξύ τοῦ οἰκουμενικοῦ καί τοῦ ἐπὶ μέρους περνᾷ ἀπὸ τῆς Δεύτερης πραγματείας στὴν εὐρύτερη πολιτικὴ σκηνή τοῦ Κοινωνικοῦ Συμβολαίου (φαίνεται ὅτι φοβήθηκε πῶς ἡ λέξη «μεταφορικό», ὅπως τὴ χρησιμοποιεῖ, μέ τρόπο τόσο ιδιαίτερο, μέσα στοῦ ἑνα πλαίσιο, θὰ ἐκφυλίζεταν, ἂν περνοῦσε στοῦ ἄλλο, σὲ ἀδύναμο «ὀργανικό» στερεότυπο, πρὸς ἐνίσχυση ἀσφαλῶς τῶν τυποποιημένων παρερμηνειῶν τοῦ κειμένου). Ἡ κατάσταση ὅμως εἶναι ἀπολύτως συγκρίσιμη, ὅπως ἀφήνει νὰ διαφανεῖ ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖο ἀναφέρεται στὴ «μεταφορικὴ δομὴ τοῦ συστήματος τῶν ἀριθμῶν» (AR 256) (τὸ Ἔνα τοῦ κράτους, οἱ Πολλοὶ τοῦ λαοῦ). Σ' αὐτὴ τὴν ὑστερὴ ὥστόσο φάση τῆς δικῆς τοῦ *Darstellung*, ὁ Ντέ Μάν ἔχει περάσει πλέον στοῦ ζήτημα τοῦ «ἀπροσδιόριστου» (ἂς τὸ ὀνομάσουμε ἔτσι) τῆς νομικῆς γλώσσας — τὴν ἱκανότητά της δηλαδή νὰ λειτουργεῖ μέ νόημα σὲ νέο πλαίσιο, ὁλωσθιῶλου ἀπρόβλεπτο, πράγμα τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται

από τή μιά ως «ύπόσχεση» και από τήν ἄλλη ως ἔνταση μεταξύ τῶν δύο λειτουργιῶν τῆς γλώσσας, τῆς διαπιστωτικῆς καί τῆς ἐπιτελεστικῆς («ἡ λογική τῆς γραμματικῆς λειτουργεῖ μόνο στό βαθμό πού παραβλέπονται οἱ συνέπειές της στό ἐπίπεδο τῆς ἀναφορᾶς» — AR 269).

Ἄλλά ἡ δραματικότερη ἔκφανση τῆς τεχνητῆς ἀνάδυσης τῆς μεταφορικῆς ἀφαίρεσης καί τῆς ἐννοιολογικῆς οἰκουμενικότητας μέσα ἀπό τό βασίλειο τῆς ἰδιαιτερότητας καί τῆς ἀνομοιογένειας εἶναι ἡ ἐμφάνιση τῆς ἰδίας τῆς γενικῆς βουλήσεως — ἡ μᾶλλον, γιά τόν Ρουσώ, ἡ ἀποκάλυψη της, καθ' ὅτι ἀνέκαθεν προϋπῆρχε ὡς ἀρχέγονο ἐνέργημα πού ἐξασφάλιζε τήν ὑπαρξή τῆς κοινωνίας. Ὁ Ντέ Μάν ἐπιμένει, πολύ σωστά, στό γεγονός ὅτι οἱ δομικές συνέπειες αὐτῆς τῆς ἀρχέγονης μορφῆς ἐνοποίησης στό κοινωνικό ἐπίπεδο διαφέρουν πολύ, ἀπό κειμενικῆς ἀπόψεως, ἀπό αὐτό πού συμβαίνει *στό Δεύτερη πραγματεία*. Τό διλημμα πάντως τίθεται πολύ ὀξύτερα στό *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ἐφ' ὅσον, γιά τόν Ρουσώ, εἶναι πολύ δύσκολο ἐν τέλει νά ξανακατεβεῖ κανεῖς ἀπό τήν οἰκουμενικότητα τοῦ νόμου πού διέπει τή γενική βούληση στό ἐπίπεδο τῶν συγκυριακῶν ἀποφάσεων, μέσω τῶν ὁποίων ὁ νόμος αὐτός προσαρμόζεται, τρόπον τινά, στίς συγκεκριμένες ἐντάσεις ἢ, ὅπως θά ἔλεγε ὁ ἴδιος, στίς ἀναφορικές συνθήκες. Νά, ὁμως, πού πρόκειται γιά ἓνα ἐπιπλέον σημεῖο ὅπου μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ γόνιμη ἡ διασταύρωση μέ τόν μαρξισμό: ἡ κριτική τῆς ὑποτίμησης τῆς πολιτικῆς διάστασης στόν μαρξισμό θά πρέπει ὅπωςδήποτε νά ὀδηγήσει, κάποια στιγμή, σέ μιά μεγαλύτερη ἔμφαση στό θέμα τῶν σχέσεων μεταξύ τῆς «οἰκονομικῆς» ἀφαίρεσης (ἀξίας) καί ἐκείνης τῆς ἄλλης ἀφηρημένης ἢ οἰκουμενικῆς ἔκφανσης πού συνιστᾷ τό κράτος ἢ ἡ γενική βούληση.

Καί ἐφ' ὅσον θίγουμε τό θέμα τῆς κοπιώδους αὐτῆς σύμπλευσης μεταξύ τῶν μελημάτων τῶν Ἀλληγοριῶν τῆς ἀνάγνωσης καί τῆς μαρξιστικῆς προβληματικῆς, θά πρέπει ὅπωςδήποτε νά ἀναφερθοῦμε στούς ἰδίους τούς κώδικες ἀπό τήν ἀποψη τοῦ πῶς λειτουργοῦν ὡς ἐργαλεῖα ὁρολογίας ἐπιτρέποντας ἢ ἀποκλείοντας ὀρισμένου εἶδους γραφή. Τό προτέρημα τοῦ μαρξιστικοῦ κώδικα τῆς «ἀξίας» —σέ ἀντιδιαστολή μέ τή «ρητορική» τοῦ Ντέ Μάν ἢ τούς ὅρους τῆς «ταυτότητας» καί τῆς «ἐννοιας» στόν Ἀντόρνο— εἶναι ὅτι μεταθέτει ἢ ἀλλοιώνει τό φιλοσοφικό πρόβλημα τῆς «πλάνης», τό ὁποῖο πολλές φορές ἀνέκυψε καί στό δικό μας κείμενο. Εἶναι προφανές τό ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι ἡ ἀντιληψή τῆς πλάνης πού διαπνέει τίς θέσεις καί τοῦ Ντέ Μάν καί τοῦ Ἀντόρνο προϋποθέτει λογικά κάποιου εἶδους

είκασία περί του «άληθους» — τήν επάρκεια της γλώσσας ή της έννοιας σέ σχέση μέ τά αντίστοιχα αντικείμενα — ή όποια, σάν ξρωτας δίχως ανταπόκριση, διαιωνίζεται μέσα στόν διαυγή σκεπτικισμό τών συμπερασμάτων της. Τίποτα ανάλογο δέν παρουσιάζεται στό πεδίο της όρολογίας πού διέπεται από τή λέξη *άξια*. 'Η όρολογία της πλάνης άφήνει πάντοτε νά έννοηθεί, αναπόφευκτα, ότι θά μπορούσαμε κάπως νά άπαλλαγοῦμε από αὐτήν, μέ μιά ὕστατη διανοητική προσπάθεια. Καί πράγματι, τό περίπλοκο της πρόζας ενός Ντέ Μάν ή ενός 'Αντόρνο προέρχεται σέ μεγάλο βαθμό από τήν ανάγκη νά βραχυκυκλωθεί ή καθ' ὅλα άνεπιθύμητη αὐτή επίπλοκή καί νά τονισθεί, πάλι καί πάλι, ὁ «άντικειμενικός» χαρακτήρας μιᾶς τέτοιας πλάνης ή ψευδαίσθησης — ή όποια, ὡς αναπόσπαστο μέρος της γλώσσας ή της σκέψης, είναι άδύνατον νά ελεγχθεί ή τουλάχιστον άδύνατον νά ελεγχθεί ἔδῳ καί τώρα. Πρόκειται γιά τό σημεῖο στό όποιο ὁ Ντέ Μάν άπομακρύνεται τά μέγιστα από τόν 'Αντόρνο μά καί από τόν Ντερριντά άκόμα, τών όποιων τά κείμενα βρίθουν από ἔμμεσες αναφορές σέ μιά ριζική άλλαγή του κοινωνικοῦ συστήματος καί της ἴδιας της ἱστορίας, πού θά άνοιγε τίς δυνατότητες ενός στοχασμοῦ μέ νέου τύπου συλλογισμούς καί έννοιες — πράγμα άσύλληπτο γιά τήν άποψη του Ντέ Μάν περί γλώσσας. 'Η έννοια της *άξιας*, ὡστόσο, οὔτε προϋποθέτει οὔτε συνεπιφέρει τέτοιου είδους ζητήματα πλάνης καί αλήθειας: οἱ ἐκφάνσεις της μποροῦν νά γίνουν αντικείμενο κριτικής μέ άλλους τρόπους (καί ὁ Λούκατς καί ὁ Γκράμσι, ἐπὶ παραδείγματι, εἶδαν τήν άπάλειψη του νόμου της *άξιας* ὡς κεντρικό στόχο της επανάστασης), οἱ άφαιρέσεις της ὁμως είναι αντικειμενικές, ἱστορικές καί θεσμικές, ὅποτε προσανατολίζουν τήν κριτική της άφαίρεσης σέ νέες κατευθύνσεις.

Μέ άλλα λόγια, μποροῦμε νά ἐπιμείνουμε στόν τρόπο μέ τόν όποιο ὁ ἴδιος ὁ έννοιολογικός μηχανισμός του Ντέ Μάν — άποκαλούμενος συχνά «ρητορική» — ἐπιτελεῖ καί αὐτός διαμεσολαβητική λειτουργία. 'Η ἐξέταση της ιδιόμορφης χρήσης του ὅρου «μεταφορά» προκειμένου νά δηλωθεί ή έννοιολόγηση ἐν γένει ὑποδεικνύει ότι αὐτό πού συμβαίνει ἔδῳ είναι κάπως πιό περίπλοκο από μιά απλή (ή δεόντως ἐπιμελημένη) άναγραφή κειμενικοῦ ὕλικου μέ τροπολογικούς ὅρους — περιγραφή πού θά ταίριαζε καλύτερα στή δουλειά του Χαίηντεν Γουάιτ ή του Λότμαν ή της 'Ομάδας MU (άπό τούς όποιους ὁ Ντέ Μάν γύρευε πάντα νά κρατήσει τίς άποστάσεις του). 'Απεναντίας, ή εὐρύτερη διαμεσολαβητική χρήση της έννοιας

τῆς μεταφορᾶς ἐπιτρέπει στήν ἀνάλυση τῶν τρόπων νά συναρθρωθεῖ στό ἐπίπεδο τῆς ὁρολογίας μέ μιὰ σειρά ἄλλα ἀντικείμενα καί ὕλικά (πολιτικά, φιλοσοφικά, λογοτεχνικά, ψυχολογικά, αὐτοβιογραφικά) καί νά ἀνακτῇ κατόπιν τήν αὐτονομία του ὁ στοχασμός τῶν ρητορικῶν τρόπων. Ἡ μεταφορά καθίσταται λοιπόν τό κρίσιμο πεδίο αὐτοῦ πού ὀνομάσαμε διακωδικοποίηση στόν Ντέ Μάν: κατ' ἀρχήν δέν πρόκειται γιά τή στενή τροπολογική ἔννοια παρά γιά τόν τόπο στόν ὁποῖο ἡ δυναμική τῶν ρητορικῶν τρόπων ἀναγνωρίζεται «ὅμοια» μέ μιὰ δλόκληρη σειρά φαινομένων τά ὁποῖα ἔχουν ἀνιχνευθεῖ μέσω ἄλλων κωδίκων ἢ θεωρητικῶν λόγων μέ τρόπους ἀπολύτως ξένους καί μὴ συσχετίσιμους μεταξύ τους (ἐδῶ χρησιμοποίησαμε τήν ὁρολογία τῆς ἀφαίρεσης). Ἡ μεταφορά στόν Ντέ Μάν εἶναι λοιπόν καί ἡ ἴδια μεταφορικό ἐνέργημα, μέ τό ὁποῖο συζεύγνυνται βιαίως ἀντικείμενα διακριτά καί ἀνομοιογενῆ.

Ἐν τῷ μεταξύ, κάτι ἀντίστοιχο μπορεῖ νά εἰπωθεῖ σχετικά μέ τά διάφορα ἄλλα γλωσσικά ἢ ρητορικά ἐργαλεῖα τά ὁποῖα τίθενται περιστάσιακά ἐν χρήσει μέσα στίς Ἀλληγορίες τῆς ἀνάγνωσης. Εἰδικότερα, ἔχει πολλές φορές σημειωθεῖ ὅτι ὁ γενικῆς χρήσεως ὅρος «ρητορικῆ» (ἢ καί ὁ ὅρος «ἀνάγνωση», μέ τόν ὁποῖο ἐναλλάσσεται) δέν ἀφήνει μέ σαφήνεια νά διαφανεῖ τό ἀσύμβατο μεταξύ τῆς ὁρολογίας τῶν ρητορικῶν τρόπων καί τῆς πολύ διαφορετικῆς ὁρολογίας τοῦ Ὡστιν, ὁ ὁποῖος διακρίνει μεταξύ ἐπιτελεστικῶν καί διαπιστωτικῶν ὁμιλιακῶν ἐνεργημάτων διαφόρων εἰδῶν. Ἀλλά ἡ ἐκπληκτική τύχη πού ἐπεφύλαξε ἡ πρόσφατη θεωρία στόν Ὡστιν ὀφείλεται ἀσφαλῶς, ἐν μέρει τουλάχιστον, στούς δομικούς περιορισμούς τῆς ἴδιας τῆς γλωσσολογίας, ἡ ὁποία δέν μπορεῖ νά σταθεῖ στά πόδια της παρά μόνο ἀπορρίπτοντας ὅτιδήποτε βρῖσκεται ἐκτός τῆς προτάσεως (πράξη, «πραγματικότητα» καί τά τοιαῦτα)· ὁ Ὡστιν φευρίσκει ἔξαφνα τρόπο νά μιλήσει γι' αὐτή τήν ἀπορριφθεῖσα μὴ γλωσσική πραγματικότητα μέ γλωσσολογικούς ὅρους, λές καί πρόκειται γιά τό νέο «ἄλλο» πού ἀνακύπτει μέσα στό χωρὸ μιᾶς φιλοσοφίας τῆς γλώσσας, ἡ ὁποία, ἐξασφαλίζοντας μιὰ θέση στή δράση μέσα στή νέα γλωσσολογική ὁρολογία, δικαιολογεῖ πλέον τήν ἐπέκταση τῆς ὁρολογίας αὐτῆς στά «πάντα». Ἐχοῦμε δεῖ τόν Ντέ Μάν νά ἀναπαράγει τήν ἀντίθεση τοῦ Ὡστιν μεταφράζοντάς την σέ ἀντίθεση μεταξύ «γραμματικῆς» καί «ρητορικῆς»: πράγμα πού ἀναγνωρίζει τό πρόβλημα μὰ ἐνσωματώνει καί πάλι τίς ἐντάσεις του στή γλώσσα δίχως νά τό «λύνει» (δέν ἐξυπονοῶ, ὥστόσο, ὅτι ὑπάρχει ἡ δυνατότητα

μιᾶς τέτοιας «λύσης»). Ἐχουμε λοιπόν κι ἐδῶ ἓνα εἶδος στρατηγικῆς διακωδικοποίησης ἀλλὰ κάπως διαφορετικοῦ τύπου: ἐνσωματώνουμε σέ ἓνα δεδομένο σύστημα τό δομικά ἄλλο ἢ τό ἀποκλειόμενο, ἀποδίδοντάς του ἓνα ὄνομα προερχόμενο ἀπό τό πεδίο τῆς ὀρολογίας τοῦ ἐν λόγῳ συστήματος.

Τί γίνεται λοιπόν μέ τό ὄντολογικό ἐπιχείρημα πού τόσο συχνά προβάλλεται γιά νά ὑποστηριχθεῖ ἡ πρωτοκαθεδρία ἐνός κώδικα σέ σχέση μέ τούς ἄλλους (τί ἔρχεται πρῶτα, ἡ γλώσσα ἢ ἡ παραγωγή); Μποροῦμε νά δεχθοῦμε ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι μοναδική καί *sui generis* (ἄν καί εἶναι ἀπορίας ἄξιον τό πῶς ἐμεῖς, κατὰ βάση γλωσσικά ὄντα, εἴχαμε μιὰ τέτοια, περιορισμένη ἔστω, ἐνόραση)· προφανές ἐπίσης εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ Ντέ Μάν προχώρησε στό ἔπακρο τήν ἄοκνη καί τυραννική προσπάθειά του νά συλλάβει τόν μηχανισμό τῆς γλώσσας τῇ στιγμῇ ἀκριβῶς πού τίθεται σέ λειτουργία. Δέν συνάγεται, ὅμως, ἡ πρωτοκαθεδρία τοῦ γλωσσικοῦ κώδικα ἢ τῆς ἐρμηνευτικῆς — ἔστω καί μόνο γιά τό λόγο πού ἀναφέρει ὁ Νίτσε, ὅτι δηλαδή δέν μπορεῖ ποτέ νά υπάρξει πρωτοκαθεδρία ἐνός συγκεχρημένου κώδικα. Ἐάν «σέ κάθε γλώσσα ὁ λόγος εἶναι περί γλώσσας» (AR 153), ἐάν δηλαδή «σέ κάθε γλώσσα ὁ λόγος εἶναι περί τῆς κατονομασίας καί ἄρα κάθε γλώσσα εἶναι ἐννοιολογική, σχηματική, μεταφορική μεταγλώσσα» (AR 152-153), οὐδόλως συνάγεται ὅτι ἕνας θεωρητικός κώδικας ὀργανωμένος γύρω ἀπό τό θέμα ἢ τό ζήτημα τῆς γλώσσας κατέχει κάποιου εἶδους ὕστατα ὄντολογικά πρωτεῖα: κάθε γλώσσα μπορεῖ νά εἶναι λόγος «περί γλώσσας», ἀλλά ὁ περί γλώσσας λόγος δέν διαφέρει τελικά ἀπό τόν ὅποιον-δήποτε ἄλλο λόγο. Ἡ, ὅπως θά ἔλεγε ἱσως ὁ Στάνλεϋ Φίς, τέτοιες «ἀνακαλύψεις» σχετικά μέ τή βαθύτερη δυσλειτουργία ὅλων τῶν χρήσεων τῆς λέξης δέν συνεπιφέρουν πρακτικές συνέπειες. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ προσπάθεια αὐτή τοῦ Ντέ Μάν νά μεταμορφώσει τήν ἀνάλυση σέ μέθοδο καί νά γενικεύσει σέ τρέχουσα ἰδεολογία (ἢ καί μεταφυσική ἀκόμα) τήν ἐξαιρετική του ἀνάγνωση τῶν ἐπὶ μέρους κειμένων καί προτάσεων δέν εἶναι ἡ μόνη πηγή ἀντιφάσεων στό ἔργο του — οὔτε κἂν τῶν πιό σημαντικῶν.

Ἐπὶ παραδείγματι, θά πρέπει τά κατ' οὐσίαν φιλοσοφικά αὐτά ἐρωτήματα σχετικά μέ τήν πρωτοκαθεδρία τῆς γλώσσας νά διακριθοῦν μέ σαφήνεια ἀπό τά μεθοδολογικά ἐρωτήματα, μέσα ἀπό τά ὅποια ὑποστηρίζεται μιὰ ὀρισμένη προσέγγιση στή γλώσσα διαφόρων εἰδῶν κειμένων. Σέ ἀντιδιαστολή μέ ὅσα ἔχουμε ἤδη πεῖ περί τοῦ νέου ἱστορισμοῦ ἀλλά καί

μέ ὀρισμένες συγκεκριμένες στιγμές τοῦ Ντερριντά (ἰδίως ὅταν φλερτάρει μέ ψυχχαναλυτικά θέματα), ἡ σχέση τῆς ὁμολογίας δέν ἀποκτᾷ σημασία γιά τόν Ντέ Μάν ὡς σχέση ἀναλογίας μεταξύ ἀντικειμένων, περιεχομένων ἢ πρώτων ὑλῶν ἐμπεριεχομένων στό λόγο· καθ' ὅτι στόν Ντέ Μάν γινόμεστε μάρτυρες, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ἰδίας τῆς γένεσης τοῦ λόγου, ἔτσι ὥστε τέτοιου εἶδους περιεχόμενα δέν μποροῦν κἄν νά θεωρηθοῦν παρόντα καί προσφερόμενα στήν κοινή θέα — κι ἂν τύχει νά ἔρθουν στήν ἐπιφάνεια, ἀκολουθώντας τό συρμό τοῦ «ἐργαλειακοῦ κινήτρου» τῶν Ρῶσων φορμαλιστῶν, ἡ ἰδιαίτερη ὀπτική μας θά εἶναι τέτοια ὥστε νά τά συλλαμβάνουμε ὡς προσήματα τοῦ λόγου ἢ προβολές του (ἡ «ἐνοχή» εἶναι ἀντικατοπτρισμός παραγόμενος ἀπό τό λόγο τῆς ἐξομολόγησης). Μά οὔτε καί θά ἦταν ἐντελῶς σωστό νά ποῦμε ὅτι οἱ διάφοροι τρόποι μέ τούς ὁποίους ἐμφανίζεται ὁ λόγος βρίσκονται μεταξύ τους σέ σχέση ὁμολογίας, ἂν καί εἶναι μεγάλος ὁ πειρασμός νά διαβάσουμε τίς διάφορες κατηγορίες τῶν ἀλληγοριῶν πού παρουσιάζει ὁ Ντέ Μάν ὡς ἀντίστοιχες παραλλαγές μιᾶς συνολικῆς δομῆς. Σωστότερο θά ἦταν (ὅπως καί μέ τήν πολλαπλότητα τῶν δρόμων τῆς ἐξέλιξης στή μαρξιστική παράδοση) νά δοῦμε τούς ἰδιόμορφους καί ποικίλους τρόπους μέ τούς ὁποίους ἡ γλώσσα παλεύει μέ τό δυσεπιλυτό της πρόβλημα τῆς κατονομασίας ὡς στιγμιαίους κόμβους καί περιπλοκές πού ἀντιστοιχοῦν στό κάθε ἰδιαίτερο συγκεκριμένο κείμενο, τοπικούς σχηματισμούς πού δέν θεωρητικοποιοῦνται οὔτε κανονικοποιοῦνται στή βάση νόμων (ὅσο καί ἂν, ὥρες-ὥρες, αὐτό ἀκριβῶς κάνει ὁ Ντέ Μάν).

Ἡ λειτουργία τῆς θεωρίας —καί αὐτό πού τήν κάνει νά παρουσιάζεται ὡς μέθοδος ἐφαρμόσιμη σέ ποικίλα λεκτικά ἀντικείμενα— φαίνεται ὅτι ἔγκειται στήν προσπάθειά της νά ὑποσκάψει τό κύρος τῆς αὐτονομίας τῶν ἀκαδημαϊκῶν ἐιδικοτήτων καί, κατ' ἐπέκταση, τήν ταξινόμηση τῶν κειμένων τήν ὅποια οἱ ἐιδικότῃτες αὐτές διαωνίζουν — πολιτικές φιλοσοφίες, ἱστορικές καί κοινωνικές θεωρήσεις, μυθιστορήματα καί θεατρικά ἔργα, φιλοσοφία καί αὐτοβιογραφικά δοκίμια, εἶδη πού τό καθένα διεκδικεῖται ἀπό μιά ξεχωριστή παράδοση. Ἰδού λοιπόν καί ἕνας ἐπιπλέον, βαθύτερος λόγος γιά τόν ὅποιο ὁ Ρουσώ καθίσταται προνομιοῦχο ἀντικείμενο μελέτης: ὁ Ρουσώ, ὅσο λίγοι, ὅχι μόνον ἀσκήθηκε σέ μεγάλη ποικιλία εἰδῶν καί μορφῶν τοῦ λόγου (ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ὀλόκληρος ὁ «δέκατος ὄγδος» αἰώνας θά ἔπρεπε νά πριμοδοτηθεῖ, στό βαθμό πού ὅλ' αὐτά τά εἶδη περιλαμβάνονται

πάντα μαζί κάτω από την ένδειξη *belles lettres** και τά καλλιέργει ό κάθε διανοούμενος) αλλά επιπλέον, σάν αὐτοδιδάκτος τρόπο τινά, φαίνεται πώς ένωθε ότι τά ξαναδημιουργόυσε δια *ex nihilo*, έτσι ώστε τά καταπληκτικά χειροποίητα δημιουργήματά του νά λειτουργοῦν λές και μᾶς άνοίγουν μιά πρόσβαση στις ίδιες τίς άπαρχές τοῦ κάθε είδους. Ό έπεκτατισμός βάσει τοῦ όποίου πολιτικά και φιλοσοφικά κείμενα ύπάγονται και πάλι στη φιλολογική μελέτη (ή μάλλον στην πολύ ιδιαίτερη ρητορική άνάγνωση πού έχει κατά νοῦ ό Ντέ Μάν) καθώς και ή άβρότητα μέ την όποία έκδηλώνει την καταφρόνησή του γιά την προχειρότητα τών άλλων κλάδων, οι όποιοι μέ έξαιρετική εύκολία μετατρέπουν ρηματικές δομές σέ άόριστες, γενικές ιδέες (AR 226), άποκοτῶν ιδιαίτερο χρώμα άν σκεφθοῦμε ότι τό ίδιο αισθανόταν και γιά τίς περισσότερες «λογοτεχνικές» αναλύσεις. Πρόκειται γιά μαθήματα μέ θεραπευτικό σκοπό, τών όποίων ή χρησιμότητα έξαρτάται άμεσα από την κατάσταση στην όποία βρίσκεται ό σχετικός κλάδος· τό πιό εύστοχο και συγχλονιστικό από τά μαθήματα αὐτά έχει στόχο όχι τόσο έναν έπιστημονικό κλάδο όσο μία τάση και συγκεκριμένα, την ψυχολογική ή φυχαναλυτική. Τό κεφάλαιο *Πυγμαλίων* άποσυνθέτει έκ βάθρων αντίληψεις περί τοῦ «έαυτοῦ» (AR 236), ένω τό κεφάλαιο *Ίουλία* άποτελειώνει την έννοια τοῦ «δημιουργοῦ». Ή κατεδάφιση είναι τόσο πλήρης ώστε, παραδόξως, όταν πιά φτάνουμε στις *Έξομολογήσεις*, τό αντίστοιχο σχέδιο έχει πλέον έφαρμοσθεῖ σχεδόν καθ' όλοκληρίαν, όποτε ό Ντέ Μάν έχει την εύκαιρία νά ένδώσει στη δική του έκδοχή μιᾶς φυχαναλυτικής άνάγνωσης (άνάγνωση πού δέν είναι πάντως ή μόνη δυνατή— της βαθύτερης επιθυμίας τοῦ Ρουσώ νά έκτεθεῖ — AR 285). Ήκεῖνο πού διακυβεύεται στην προκειμένη περίπτωση είναι ή μετατροπή τοῦ ύπαρξιακοῦ —τοῦ συναισθήματος, τοῦ αἰσθήματος, τοῦ ένστίκτου, τών όρέξεων— σέ «έπίπτωση» τοῦ κειμένου: έπειδή ό στόχος αὐτός είναι και στόχος τοῦ Λακάν (μά και τοῦ Άλτουσέρ μέ διαφορετικό τρόπο), τό τελικό αὐτό κεφάλαιο άπηρεῖ παράδοξους αντίκτυπους και παρεμβολές, μέχρι τή στιγμή πού ή άναπάντεχη εμφάνιση της μηχανής (AR 294) προκαλεῖ κάτι σάν όφθαλμαπάτη τύπου Ντελέζ (μόνο πού, όπως σύντομα θά διαπιστώσουμε, ή μηχανή δέν είναι εκείνη τοῦ Ντελέζ παρά εκείνη τοῦ μηχανικοῦ υλισμοῦ τοῦ 18ου αἰώνα).

* Γαλλικά στο πρωτότυπο: καθιερωμένος όρος της γαλλικής φιλολογικής παράδοσης άναφερόμενος σ' αὐτό πού έμεῖς άποκαλοῦμε πολλές φορές «τά Γράμματα». (Σ.τ.Μ.)

Ἡ απόσταση πού χωρίζει τίς εἰσαγωγικές παρατηρήσεις τῆς Δεύτερης πραγματείας ἀπό αὐτό τόν ἐπιλογο φαίνεται πράγματι πολύ μεγάλη καί ὑποδεικνύει τή δυνατότητα δύο ἀντιτιθέμενων ἐξηγήσεων: ἀπό τή μιά, μποροῦμε νά υποθέσουμε ὅτι παρενεβλήθη ἓνα χρονικό διάστημα μεταξύ τῆς συγγραφῆς τοῦ ενός καί τοῦ ἄλλου κεφαλαίου πού ἐπέτρεψε τή βαθμιαία ἀνάκυψη μιᾶς ὁλόκληρης δέσμης νέων ἐνδιαφερόντων· ἀπό τήν ἄλλη, μποροῦμε νά δοῦμε κάτι σάν διαλεκτική πρόοδο μέσα ἀπό τήν ὁποία τό περιεχόμενο ἐπιβάλλει ριζικές ἀλλαγές στο ἐπίπεδο τῆς μορφῆς καί τῆς μεθόδου. Ὅμως θά ἦταν ἀσφαλῶς συνεπέστερο νά υιοθετήσουμε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο χειρίζεται τήν ἀφήγηση ὁ Ντέ Μάν, στό κεφάλαιο περί Πυγμαλίωνος ἐπὶ παραδείγματι, ὅπου ἡ ἀποψη περί τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ ὑπάρξεως ἑνός σταθεροῦ ἑαυτοῦ (καί σταθεροῦ ἄλλου) ἐλέγχεται μέ βάση μιὰ ἱστορία, σέ σχέση μέ τήν ὁποία ὁ ἀναγνώστης (ἢ ὁ θεατής) ἀντιμετωπίζει τό ἐξῆς σοβαρό πρόβλημα: συμβαίνει πράγματι τίποτα στήν ἱστορία αὐτή; Ὑπάρχει κάτι πού νά ἀλλάζει δηλαδή; Ὁ Ντέ Μάν συμπεραίνει ὅτι οὐδέν συμβαίνει καί ὅτι αὐτό πού μοιάζει μέ πρόοδο δέν εἶναι τίποτε παραπάνω ἀπό ἀνακύκλωση ἢ ἐπανάληψη: θά θεωρήσουμε λοιπόν κι ἐμεῖς ὅτι ἔτσι ἀνελίσσεται καί τό δικό του ἔργο περί Ρουσώ.

Ὅλ' αὐτά δέν σημαίνουν βέβαια ὅτι ὅλα τὰ κεφάλαια εἶναι τό ἴδιο πράγμα, ἐπειδή ὁ κάθε ἥρωας, μέ διαφορετικό τρόπο καί διαφορετικές ἐπιπτώσεις, ἄλλο δέν λείει ἀπό τή γένεση τῆς ἀλληγορίας μέσα ἀπό τό ἀρχέγονο μεταφορικό διλημμα. Λάθος θά ἦταν νά θεωρήσουμε ὅτι ἀπό τό βιβλίο ἐξάγεται μιὰ συγκεκριμένη συνεκτική θεωρία περί ἀλληγορίας (ὅσο καί ἂν τό ὑποβαστάζει μιὰ συγκεκριμένη συνεκτική θεωρία περί μεταφορᾶς): ὁ Ντέ Μάν εἶναι τουλάχιστον μετασύγχρονος, μέ βάση τήν πεποίθησή του ὅτι μιὰ ὑπερβατική θεωρία οὐδὼς εἶναι ἢ θά ἦταν εὐκαταία. Αὐτό πού ἐπιτρέπει στόν ἀναγνώστη νά συλλάβει μιὰ γλώσσα τήν ὁποία ἡ ἐννοιολογική ἀπόσταση ἔχει ἦδη μεταμορφώσει εἶναι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἐννοιολογική ἀπόσταση καί ὅχι ἕνας δεδομένος σκοπός (ὅποτε ἡ θεωρία, στήν προκειμένη περίπτωση, εἶναι σέ μεγάλο βαθμό αὐτή ἀκριβῶς ἡ προσπάθεια νά «σταθοῦμε ἐκτός κειμένου», ἂν ὅχι καί ἐκτός τῆς ἴδιας τῆς γλώσσας, τήν ὁποία ἀπορρίπτουν οἱ Κνάπ καί Μάικλς· μόνο στιγμιαία ὅμως).

Ἡ πρόταση αὐτή μπορεῖ νά στηριχθεῖ στό γεγονός ὅτι, ὅταν φθάνουμε στά περί συνεπειῶν τῆς μεταφορᾶς, οἱ συνέπειες αὐτές δέν στοιχειοθετοῦνται

ὡς ἀλληγορίες παρά ὀρίζονται γενικότερα ὡς ἀφήγησι: «Στό βαθμό πού ὁ ἑαυτός δέν εἶναι, κατ' ἀρχήν, προνομιοῦχα κατηγορία, τό συνακόλουθο τῆς ὁποιασδήποτε θεωρίας τῆς μεταφορᾶς θά εἶναι μιᾷ θεωρία τῆς ἀφήγησας ἐπικεντρωμένη στό ζήτημα τοῦ ἀναφορικοῦ μηνύματος» (AR 188). Τό μεταφορικό ἐνέργημα ἐνέχει ὡς συστατικό του στοιχείο τή λήθη ἢ τήν ἀπόληψη τοῦ ἑαυτοῦ του: οἱ ἐννοιες πού γεννᾷ ἡ μεταφορά συγκαλύπτουν ἀμέσως τήν προέλευσή τους καί παρουσιάζονται ὡς ἀληθινές καί ἀναφορικές· ἀξιῶνουν νά ἐκληφθοῦν ὡς κυριολεκτική γλώσσα. Τό μεταφορικό καί τό κυριολεκτικό εἶναι λοιπόν ἕνα καί τό αὐτό, τουλάχιστον στό βαθμό πού ἀποτελοῦν τό ἀναπόφευκτο διδύμο τῶν στιγμῶν μιᾶς καί μόνης διαδικασίας. Ὅποτε ἡ διαδικασία αὐτή γεννᾷ ποικίλες ψευδαισθήσεις, μεταξύ τῶν ὁποίων ἀξίζει νά ἀναφερθοῦμε στήν εὐδαιμονική (ἡδονή καί πόνος), καθῶς καί στήν ἐννοια τοῦ πρακτικοῦ ἢ τοῦ χρήσιμου («ἡ παλινδρόμηση ἀπό τόν ἔρωτα στήν οἰκονομική ἐξάρτηση εἶναι σταθερό γνώρισμα κάθε ἡθικοῦ ἢ κοινωνικοῦ συστήματος βασισμένου στό ἀδιαμφισβήτητο τοῦ κύρους τῶν μεταφορικών συστημάτων» — AR 239).

Ὅσο γιά τό ἐπόμενο στάδιο τῆς διαδικασίας — τήν ἀφήγησι καθ' ἑαυτή — ὁ ὁποιοσδήποτε ἔχει κάτι ἀκούσει ἀπό τίς ἐφημερίδες περὶ «ἀποδομισμού» ἀντιλαμβάνεται, βέβαια, ὅτι θά ἔχει νά κάνει μέ τήν «ἀναίρεση» τῆς πρώτης αὐτῆς στιγμῆς τῆς πλάνης. Οἱ περιπλοκές ἀρχίζουν ἀπό τή στιγμή πού θά δοκιμάσουμε νά προσεγγίσουμε τίς ποικίλες μορφές τῆς ἐν λόγῳ πλάνης ἢ τόν προφανῆ πειρασμό πού ἀντιμετωπίζει ὁ Ντέ Μάν (καί στόν ὁποῖο ἀντιστέκεται): τήν τάση νά διατυπώσει κάποιου εἶδους νέα τυπολογία καί νά συντάξει μιᾷ «σημειωτική» θεωρία παρόμοια μέ ἐκεῖνη πού ἀκαταπόνητα ἀποκήρυσσε στά προηγούμενα κεφάλαια τῶν Ἀλληγοριῶν τῆς ἀνάγνωσης.

Ἐάν ὑπάρχει τέτοια «θεωρία» (ἐάν, δηλαδή, δέν πρόκειται ἀπλῶς γιά εὐσχημο καί εὐχρηστο τρόπο σχηματοποίησης), συνίσταται στήν ὑπόθεση περὶ δύο διακριτῶν στιγμῶν τῆς ἀποδομητικῆς ἀφήγησης, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δευτέρα διαδέχεται τήν πρώτη ἀλλά καί τήν ἐνσωματώνει σέ ἕνα διαλεκτικά ὑψηλότερο ἐπίπεδο συνθετότητας. Κατά πρῶτον, ἐξουδετερώνεται ἡ ἀρχική μεταφορά — ἡ ὁποία ἔχει ὑπονομευθεῖ ἤδη ἀπό τή βαθιά καχυποψία ἀπέναντι στό συγκεκριμένο αὐτό γλωσσικό ἐνέργημα. Σέ μιᾷ ἐπόμενῃ στιγμῇ, ὥστόσο, αὐτή ἀκριβῶς ἡ καχυποψία ἀνακυκλώνεται καί γεινικεύεται: αὐτό πού ἀρχικά δέν ἦταν παρά μιᾷ ὀξεία ἀμφιβολία ὡς πρὸς

τὴν ἰσχύ μιᾶς ὁρισμένης ὁμοιότητος καὶ μιᾶς ἀντίστοιχης ἔννοιας — ἀμφιβολία περὶ τῆς ὁμιλίας καὶ τῆς σκέψης — γίνεται πλέον βαθύτερος σκεπτικισμὸς σχετικὰ μὲ τὴ γλῶσσα ἐν γένει, τὴ γλωσσικὴ διαδικασία, ἢ αὐτὸ πού ὁ Ντέ Μάν ἀποκαλεῖ ἀνάγνωσις — ὅρος ὁ ὁποῖος εὐστοχα παραμερίζει γενικότερες ἰδέες περὶ γλώσσας καθ' ἑαυτῆς:

«Τὸ παραδειγματικὸ γιὰ κάθε κείμενο συνίσταται σὲ ἓνα σχῆμα λόγου (ἢ ἓνα σύστημα σχημάτων) καὶ στὴν ἀποδόμησή του. Ὅμως, ἐφ' ὅσον τὸ πρότυπο αὐτὸ δὲν κλείνει μὲ μιὰ ὁριστικὴ ἀνάγνωσις, συνεπιφέρει, μὲ τὴ σειρά του, μίαν ἐπιπλέον τροπολογικὴ περιπλοκὴ ἢ ὅποια ἀφηγεῖται τὴ μὴ ἀναγνωσιμότητα τῆς προηγούμενης ἀφήγησις. Διακρίνοντάς τα ἀπὸ τὰ πρωτογενῆ ἀποδομητικὰ ἀφηγήματα, τὰ ὅποια ἐπικεντρώνονται σὲ σχήματα καί, ἐν τέλει, στὴ μεταφορά, μπορούμε νὰ ἀποκαλέσουμε αὐτὰ τὰ δεύτερου (ἢ καὶ τρίτου) βαθμοῦ ἀφηγήματα ἀλληγορίες. Τὰ ἀλληγορικὰ ἀφηγήματα λένε τὴν ἱστορίαν τῆς ἀδυναμίας τῆς ἀνάγνωσις, ἐνῶ τὰ τροπολογικὰ ἀφηγήματα, ὅπως αὐτὸ τῆς Δεύτερης πραγματείας, λένε τὴν ἱστορίαν τῆς ἀδυναμίας τῆς κατονομασίας. Ἡ διαφορά εἶναι ἀπλῶς διαφορά βαθμοῦ καὶ ἡ ἀλληγορία δὲν ἀπαλείφει τὸ σχῆμα. Οἱ ἀλληγορίες εἶναι πάντοτε ἀλληγορίες τῆς μεταφορᾶς καὶ ὥς ἐκ τούτου εἶναι πάντοτε ἀλληγορίες τῆς ἀδυναμίας τῆς ἀνάγνωσις — πρότασις στὴν ὅποια ἡ γενικὴ τῆς θὰ πρέπει καὶ αὕτὴ νὰ “ἀναγνωσθεῖ” ὡς μεταφορά» (AR 205).

Ἡ ὁρολογία εἶναι ἐνίοτε ἀσταθής: οἱ ἀλληγορίες οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται ἐδῶ εἶναι ἄραγε οἱ ἴδιες μὲ ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες ἀργότερα, σὲ συνάρτησιν μὲ τὶς Ἐξομολογήσεις, «θὰ μπορούσαν νὰ ὀνομασθοῦν ἀλληγορίες ρητορικοῦ σχήματος» (AR 300); Τί συμβαίνει ὅταν ἡ ἀλληγορικὴ διαδικασία ἀναχαιτίζεται ἢ καταστέλλεται; Τέτοιου εἶδους ἐρωτήματα ἔχουν τὸ καλὸ ὅτι μᾶς ὀδηγοῦν ὑποχρεωτικὰ στὸ ἐξῆς προφανές συμπέρασμα: ἐφ' ὅσον τὸ ἀρχικὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἐπιλύσιμο (δὲν ὑπάρχει «λύσις» στὸ μεταφορικὸ δίλημμα), δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιδέχεται μίαν καὶ μόνην ἔκβασις· ὀδηγεῖ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ δοκιμαζόμενων λύσεων, οἱ ὁποῖες ἀποτυγχάνουν· ὁ τρόπος, ὅμως, τῆς ἀποτυχίας, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀπλό λογικὸ ἐπακόλουθο τῶν δεδομένων, δὲν εἶναι προβλέψιμος οὔτε θεωρητικοποιήσιμος ἐκ τῶν προτέρων.

‘Η θεωρία της αλληγορίας, έφ’ όσον μένει κατ’ ανάγκην άνολοκληρωτη, μās έπαναφέρει στά ίδια τά μεμονωμένα κείμενα, τών όποιών οί άτέρμονες αναγνώσεις άλλο δέν κάνουν από τό νά επιβεβαιώνουν τήν άρχική περιγραφή καί νά επικεντρώνουν συνάμα τήν προσοχή στή συγκεκριμένη δομική άποτυχία του κάθε κειμένου. Έξού καί ή γόνιμη σύγχυση, επί παραδείγματι, σχετικά μέ τή φύση του Κοινωνικού Συμβόλαιου:

«Είναι άραγε ό ίδιος ό Ρουσώ ό “νομοθέτης” του Κοινωνικού Συμβόλαιου καί ή πραγματεία του τό Δευτερονόμιο του σύγχρονου κράτους; Έάν έτσι είχαν τά πράγματα, τότε τό Κοινωνικό Συμβόλαιο θά ήταν μονολογική ρήση άναφορικού τύπου. Δέν θά μπορούσε νά άποκληθεί αλληγορία... άντ’ αύτου, καλλιεργώντας τήν ύποψία ότι ή επί του Όρους Όμιλία μπορεί νά είναι μακιαβελική έφεύρεση ενός έμπειρου πολιτικού, (ό Ρουσώ) ύποσκάπτει σαφέστατα τό κύρος του δικού του κανονιστικού λόγου. Νά συμπεράνουμε λοιπόν ότι τό Κοινωνικό Συμβόλαιο είναι άποδομητικό αφήγημα σάν τή Δεύτερη πραγματεία; Μά ούτε καί αύτό άληθεύει, διότι τό Κοινωνικό Συμβόλαιο είναι έμφανώς όχι μόνον άποδομητικό αλλά καί παραγωγικό καί γενεσιουργό μέ τρόπο πολύ διαφορετικό από εκείνον της Δεύτερης Πραγματείας. Στο βαθμό πού δέν σταματά νά ύποστηρίζει τήν αναγκαιότητα πολιτικής νομοθεσίας καί νά έπεξεργάζεται τις άρχές έπάνω στις όποιες θά μπορούσε νά βασιστεί μία τέτοια νομοθεσία, προσφεύγει στις άρχές της εξουσίας, τις όποιες ύποσκάπτει. Γνωρίζουμε ότι αύτή ή δομή είναι χαρακτηριστική αύτου πού άποκαλέσαμε αλληγορία της μή άναγνωσιμότητας. Μία τέτοια αλληγορία είναι μετατροπολογική: είναι ή αλληγορία ενός ρητορικού σχήματος (της μεταφοράς επί παραδείγματι), ή όποία ξανακυλάει στο σχήμα πού άποδομεί. Αυτό άκριβώς κάνει καί τό Κοινωνικό Συμβόλαιο στο βαθμό πού δομείται ως άπορία: επιμένει νά άποπειράται τό άνεπίτευκτο. Καί μέ αύτή τήν έννοια μπορούμε νά τό θεωρήσουμε αλληγορία. ‘Αλληγορία, όμως, ενός ρητορικού σχήματος; Τό έρώτημα μπορεί νά άπαντηθεί θέτοντας τό ζήτημα του τί άκριβώς έπιτελεί τό Κοινωνικό Συμβόλαιο, τί συνεχίζει νά κάνει, παρά τό γεγονός ότι έχει άποδελξει ότι είναι άνεπίτευκτο» (AR 275).

“Όπως δείχνει ο τίτλος του κεφαλαίου («Ύποσχέσεις»), αυτό τό νέο ανεπίτευκτο πού συνεχίζει νά κάνει τό Κοινωνικό Συμβόλαιο είναι νά υπόσχεσαι: όποτε ή φαινομενική άνομοιογένεια τών τελικών κεφαλαίων του Ντέ Μάν μπορεί πλέον νά θεωρηθεί ότι άντιστοιχεί στην εύρύτερη ποικιλία τών ανεπίτευκτων «λύσεων» του κειμενικού διλήμματος. Ή άναντιστοιχία άνάμεσα στην όρολογία τών όμιλιακών ένεργημάτων (ύποσχέσεις, αίτήσεις συγγνώμης) και εκείνη τών άλληγοριών και τών ρητορικών σχημάτων άναγνωρίζεται πλέον ως ύστατη φιλόδοξη άπόπειρα νά διανοιχθεί ένας εύρύτερος διαμεσολαβητικός κώδικας, ό όποιος θά συμπεριλάβει, προσπτικά, τήν προσωπική ζωή και τήν ίδια τήν ιστορία: «οί κειμενικές άλληγορίες στό έπίπεδο αυτό της ρητορικής περιπλοκής γεννούν ιστορία» (AR 277), άκροτελεύτια πρόταση ή όποία φαίνεται νά σηματοδοτεί τόν προσωρινό τερματισμό της άναζήτησης της ιστορικότητας από τόν Ντέ Μάν, όπως τήν όρίσαμε παραπάνω.

Οί ποικίλοι τρόποι μέ τούς όποιους ό Ντέ Μάν άναπτύσσει τό θέμα της άλληγορίας φαίνεται λοιπόν ότι έμπίπτουν στην κατηγορία πού έχω άποκαλέσει «διαλεκτικά άφηγήματα» — άφηγήματα δηλαδή τά όποια μέσω αυτοπαθών μηχανισμών μετατοπίζονται άκατάπαυστα σέ ύψηλότερα έπίπεδα πολυπλοκότητας, μεταμορφώνοντας διαρκώς, μέσα σ' αυτή τή διαδικασία, όλα τους τά βασικά στοιχεία και τά σημεία έκκίνησης, τά όποια άκυρώνονται μέν αλλά συνεχίζουν νά συμπεριλαμβάνονται στην άφηγηματική ροή (όπως ό ίδιος σημειώνει). Τό κρίσιμο πρόβλημα σέ περιπτώσεις τέτοιων άφηγημάτων, ιδίως στη σύγχρονή μας πνευματική πραγματικότητα, όπου οί φαινομενολογικές έννοιες της συνείδησης και του «έαυτού» έχουν καταστεί έξαιρετικά προβληματικές, έγκειται προφανώς στη στιγμή άκριβώς της «αυτοπάθειας» * του στοχασμού και στη μορφή μέ τήν όποία έμφανίζεται ή στιγμή αυτή (τήν όποία προεξόφλησα μιλώντας, πριν από λίγο, περί ούδέτερον «μηχανισμών»): σήμερα δέν μπορεί νά πείσει παρά μόνο στό βαθμό πού θά άποκλεισθεί ό κατά τά φαινόμενα άναπότρεπτος πειρασμός νά επιστρέψουμε μέσω αυτής στη μιά ή στην άλλη μορφή «συνείδησης έαυτού». Είτε άρκοϋν είτε όχι ως έξηγήσεις οί έπιπτώσεις της ψυχανάλυσης και της γλωσσολογίας, ή τό τέλος του άτομισμού, ένα είναι βέβαιο: ή έννοια της «συνείδησης έαυτού» διέρχεται κρίση σήμερα και, κατά

* Reflexivity στό πρωτότυπο: ό όρος (όπως και τό «αυτοπαθής» ή ή «αυτοπάθεια» στη μετάφραση) χρησιμοποείται μέ τή γραμματική του σημασία.

τά φαινόμενα, δέν μπορεί νά έπιτελέσει τό έργο μέ τό όποίο είχε έπιφορτισθεί παλαιότερα· δέν μās φαίνεται πλέον ικανή νά θεμελιώσει δια όσα κάποτε στήριζε καί όλολήρωνε. Τό κατά πόσο ή διαλεκτική συναρτάται καί αύτή άναπόσπαστα μέ αύτή τήν παραδοσιακή πλέον φόρτιση τής συνειδήσεως έαυτού (πράγμα τό όποίο έξυπονούν οι πρόχειρες άναγνώσεις του Χέγκελ, οι όποιες παραβλέπουν χωρία όπου κάτι πολύ διαφορετικό φαίνεται νά συμβαίνει) είναι έρώτημα πού θά πρέπει νά παραμείνει άνοιχτό· έξάλλου ή άπώλεια τής έννοιας τής συνειδήσης έαυτού (ή καί τής συνειδήσης άπλως) δέν άποβαίνει κατ' άνάγκην μοιραία γιά τήν έννοια του φορέα. Όστόσο, ή δουλειά του Ντέ Μάν άπειλείται καίρια, πιστεύω, σέ δια της τήν έξταση από τήν άναβίωση μιās όρισμένης έννοιας συνειδήσης έαυτού, τήν όποία ή γλώσσα του πασχίζει νά άποσοβήσει. Άσφαλώς ή άποδομητική άφήγηση κινδυνεύει πάντα νά ξανακαλήσει στην άπλούστερη εκείνη ιστορία όπου τό άρχικό σχήμα, άφου γέννησε τήν ψευδαίσθηση, βρίσκει άργότερα τόν τρόπο νά κατακτήσει κάποιου είδους ύψηλότερη επίγνωση τής ίδιας του τής λειτουργίας. Ή άλληγορία τής άνάγνωσης όμως, ή τής μή άναγνωσιμότητας, παρουσιάζεται στό έργο του έντονα φορτισμένη μέ μιιά άνανεωμένη συνείδηση τών ίδιων της τών διαδικασιών, συνείδηση ή όποία άποκτά όλοένα καί έναργέστερη συνείδηση του έαυτού της, «σέ δεύτερο (ή τρίτο) βαθμό», σέ μιιά άτέρμονη προωθητική διαδικασία. "Όλ' αύτά διαφέρουν κάπως από εκείνα πού συμβαίνουν στόν Ντερριντά, όπου ή έμφαση στό άτελεύτητο (καί σ' αυτό πού ό Γκάγιατρι Σπίβακ έχει άποκαλέσει «τό άνεπίτευκτο μιās πλήρους έξουδετέρωσης»¹¹) θέτει άνοιχτά τό πρόβλημα τής συνειδήσης έαυτού ως στρεβλό στόχο καί κίνητρο. Στόν Ντέ Μάν τό πρόβλημα έπιμένει σάν άδιόρατη «έπιστροφή του άπωθημένου», έπιβάλλοντας παρερμηνείες τόσο έπίμονα ώστε άκόμα καί ή άποκήρυξη του τό άναβιώνει — καί δέν είναι ή μόνη περίπτωση ιδιόρρυθμης έπιβίωσης παλιότερης έννοιολόγησης στην «άνισομερή άνάπτυξη» του σαφέστατα μετασύγχρονου συστήματος του Ντέ Μάν.

Αυτό πού θεωρώ «μεταφυσική» του Ντέ Μάν είναι, από μιιά άποψη, μιιά τέτοια άκριβώς έπιβίωση — ή πιό δραματική, ίσως όμως όχι ή πιό σημαίνουσα· βέβαια, από μιιά άλλη άποψη, εάν άντικαταστήσουμε τή λέξη *μεταφυσική* μέ τή λέξη *ιδεολογία*, δέν θά φανεί παράδοξο πού ένας

11. "Οπ.π., σ. 154.

σύγχρονος εξωθηρσκευτικός* στοχαστής, ο οποίος συχνά χαρακτηρίζει τις θέσεις του «ύλιστικές», «είχε» συνάμα ιδεολογία. Δέν ακριβολογούμε, όμως, όταν λέμε ότι κάποιος «έχει» μιά ιδεολογία: σωστότερη είναι η διατύπωση ότι κάθε σύστημα σκέψης (όσοδήποτε επιστημονικό) είναι επιδεικτικό αναπαράστασης («θεματοποίησης», θά έλεγε ο Ντέ Μάν, μέ ένα από τά ευφύστερα όρολογικά του στρατηγήματα), έτσι ώστε μπορεί νά νοηθεί ως ιδεολογική «οπτική του κόσμου»: γνωστό είναι, επί παραδείγματι, ότι ακόμα καί οί άκρότατοι των ύπαρξιμών ή μηδενισμών — γιά τούς όποιους ή ζωή ή ο κόσμος δέν έχουν νόημα καί τά έρωτήματα περί «νοήματος» είναι άνευ άντικειμένου — καταλήγουν έν τέλει νά παράγουν τή δική τους ένόραση του νοήματος ενός κόσμου δίχως νόημα.

Όμως, στον Ντέ Μάν αύτή ή επιδεικτικότητα ιδεολογικής αναπαράστασης είναι συνάρτηση τής αύστηρά συγκροτημένης εικόνας πού προβάλλει γιά τή λειτουργία, ή τή συστηματική δυσλειτουργία, τής ίδιας τής γλώσσας: ή επικέντρωση τής προσοχής στον γλωσσικό μηχανισμό καταλήγει, δίχως νά τό θέλει ή μάλλον παρά τήν έκπεφρασμένη της θέληση, στην επίκληση μιās άνεπίτευκτης άπεικόνισης όλων όσα βρίσκονται έκτός γλώσσας καί τά όποια ή γλώσσα δέν μπορεί νά άφομοιώσει, νά ένσωματώσει, νά διεκπεραιώσει. Ό κόσμος αυτός, έξ όρισμού άπροσπέλαστος (άπροσπέλαστος δηλαδή στή γλώσσα, ή όποια παραμένει τό στοιχείο πέραν του όποιου δέν μπορούμε νά σκεφτούμε), δέν έμφανίζεται πουθενά στά κείμενα του Ντέ Μάν, άν καί είναι παρών στον Ρουσώ, ιδίως στο περισσότερο «θηρσκευτικό» καί «φιλοσοφικό» από τά γραπτά του, τό *Profession de foi du vicairé savoyard* (Διακήρυξη πίστεως ενός βικαρίου από τή Σαβοΐα), τό όποιο καί διατίθεται ως έκ τούτου κρίσιμη δοκιμασία γιά τήν άνάγνωση του Ντέ Μάν. Πρόκειται, όμως, γιά τό διαλεκτικό σύστοιχο αύτού πού βρίσκεται εκεί παρόν καί συνιστά, τρόπον τινά, τό *non-dit* ή τό *impensé*** του (γιά νά χρησιμοποιήσουμε διαφορετική όρολογία). Ή έπισήμανση αύτής τής άπούσας

* Secular στο πρωτότυπο. Άς σημειωθεί ότι τό secular ή τό secularization προβάλλουν, ως γνωστόν, σημαντική αντίσταση σέ κάθε άπόπειρα μετάφρασής τους στά νέα έλληνικά πού δέν γνώρισαν τήν ιστορική αντίθεση μεταξύ «κοσμικού» ή «λαϊκού» καί θρησκευτικού μέ τόν τρόπο τής δυτικής παράδοσης. Στο κείμενο του Τζαίημσον άποδίδουμε τούς αντίστοιχους όρους μέ βάση τīs έννοιες του θετικού, του εξωθηρσκευτικού, ή καί τής εκλογικεύσης, κατά περίπτωση. (Σ.τ.Μ.)

** Γαλλικά στο πρωτότυπο: τό *non-dit* είναι τό άφατο ή άνομολόγητο καί τό *impensé* είναι, τι δέν είναι κόν συνειδητό ή συνειδητοποιημένο ως σκέψη, τό άδιανόητο. (Σ.τ.Μ.)

μεταφυσικής ἐμπεριέχεται λοιπόν ἔμμεσα στίς προηγούμενες παρατηρήσεις μας σχετικά μέ τό πῶς ἡ πρακτική ἀξίωση ἐλέγχου τοῦ τρόπου λειτουργίας τῆς γλώσσας ἐν γένει συνεχίζει νά ἀναπαράγει, μέ διαφορετικό τρόπο, τήν περισσότερο ρασιοναλιστική πρακτική τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε στή λογική ἐπινόηση —καί ἐργασία— βάσει ἐνός σταδίου κατά τό ὁποῖο γλώσσα δέν ὑπάρχει. Εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον νά ἀποκλεισθεῖ μία τέτοια ἀνακύκλωση ἰδεολογίας καί μεταφυσικής, ἀκόμα καί ἀπό τόν πλέον ὑποφιασμένο καί ἐπαγρυπνῶντα θεωρητικό. Καί ὁ Ντέ Μάν τό ἤξερε πολύ καλά, καθῶς μαρτυροῦν οἱ συχνότατες προειδοποιήσεις του γιά τό ἀναπόφευκτο τῆς ἀναφορικής ψευδαίσθησης (ἀλλά καί γιά τήν ἀνοησία τῆς: «καθῶς ἡ ἀνοησία συνδέεται στενά μέ τήν ἀναφορά» — AR 209). Σύναμα ὁμως, ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα, ὁ στρατηγικός του ὁρισμός τοῦ «κειμένου» προσπαθεῖ νά ἑορκίσει μία καθαρά ἰδεολογική γραφή — ὅχι καί τόσο ἐπιτυχημένα κατά τή γνώμη μου.

Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, ὁ Ντέ Μάν ἦταν μηχανικός ὑλιστής τοῦ 18ου αἰώνα καί πολλά ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ ἔργου του, πού ξεκλίνουν μέ τήν ἰδιορρυθμία τους τόν μετασύγχρονο ἀναγνώστη, ἀσφαλῶς διαλευκαίνονται ἀντιπαραβαλλόμενα μέ τήν πολιτιστική πολιτική τῶν μεγάλων φιλοσόφων τοῦ Διαφωτισμοῦ — τήν ἀπέχθειά τους γιά ὅ,τι τό θρησκευτικό, τήν πολεμική τους ἐναντίον τῆς δεισιδαιμονίας καί τῆς πλάνης (ἢ τῆς «μεταφυσικής»). Μέ τήν ἐννοια αὐτή, ἡ ἴδια ἡ ἀποδόμηση —τῆς ὁποίας ἡ σχέση μέ τή μαρξιστική ἰδεολογική ἀνάλυση εἶναι τό ἴδιο στενή ἢ μακρινή μέ τή σχέση μεταξύ τοῦ ἰσλαμισμοῦ καί τοῦ χριστιανισμοῦ— μπορεῖ νά θεωρηθεῖ, κατ' οὐσίαν, φιλοσοφική στρατηγική τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡ συνακόλουθη μηχανική-ὑλιστική «εἰκόνα» τοῦ κόσμου γίνεται ἀναπαράσταση τόσο παραληρηματική ὥστε δέν βρίσκει ἔκφραση σέ γλωσσικό σχῆμα παρά δι' ἀποκαλύψεως (πρόκειται γιά ἀντίφαση βέβαια), ὅπως στήν περίπτωση τοῦ περίφημου ὀνείρου τοῦ Ντ' Ἀλαμπέρ: «Ὁ κόσμος ἀρχίζει καί τελειώνει ἀένα· κάθε στιγμή εἶναι στό τέλος του καί στήν ἀρχή του· δέν ὑπῆρξε μήτε θά ὑπάρξει ποτέ ἄλλος. Σ' αὐτόν τόν ἀπέραντο ὠκεανό τῆς ὕλης δέν ὑφίσταται μῦριο πού νά μοιάζει μέ ἄλλο μῦριο, μῦριο πού, γιά μία στιγμή ἔστω, νά μοιάζει μέ τόν ἑαυτό του».¹² Μά ἀκόμα καί ὁ Ντιντερό ἔκλεβε, καθῶς ἐπισημαίνει ὁ Ντέ Μάν,

12. Denis Diderot, *Le Rêve de d'Alembert (Τό ὄνειρο τοῦ Ντ' Ἀλαμπέρ)*, 17ος τόμος τῶν *Oeuvres Complètes* (᾿Απαντα), Παρίσι 1987, σ. 128.

δταν έσωζε τό δραμά του μιᾶς ἀπόλυτης ἀνομοιογένειας θέτοντας τήν ὁλό-
 τητα τῆς ὕλης ἐν εἶδει ὀργανικοῦ ὄντος. Ὁ Ρουσώ ὑπῆρξε πιό συνεπής:
 «Μά τό ὁρατό αὐτό σύμπαν ἀποτελεῖται ἀπό ὕλη, διάσπαρτη καί νεκρή ὕλη,
 ἡ ὁποία ὡς ὅλον δέν ἔχει ἔχνος ἀπό τή συνοχή, τήν ὀργάνωση ἢ τήν κοινή
 αἰσθήση τῶν μερῶν ἐνός ζῶντος σώματος, καθ' ὅτι βέβαιο εἶναι ὅτι ἐμεῖς,
 ὡς μέρη, δέν αἰσθανόμαστε καθόλου τόν ἑαυτό μας μέσα στό σύνολο». (Δια-
 κήρυξη, ὅπως παρατίθεται στό AR 230). Πράγμα πού, προφανῶς, διόλου
 δέν συμβιβάζεται μέ τήν εἰκόνα ἐνός εὐλαβοῦς θρησκόληπτου Ρουσώ, τήν
 ὁποία συχνά συναρτᾶμε μέ τή Διακήρυξη ἢ μέ ἄλλα του γραπτά: τό μεγαλο-
 φυνές χτύπημα τοῦ Ντέ Μάν στό κεφάλαιο γιά τό κείμενο αὐτό εἶναι ἀκριβῶς
 ἡ ἀναίρεση τῆς ἐν λόγω ἀνακολουθίας. Καί τήν ἐπιτυχᾶνει μεταφέροντας
 αὐτό πού θεωρεῖτο θρησκευτική πεποιθήση (τήν ἰδέα τοῦ Θεοῦ δηλαδή)
 ἔξω ἀπό τόν κόσμον τῶν ὄντολογικῶν προτάσεων, μέσα στήν περιοχή τῆς
 «λειτουργίας» τῆς κρίσεως καθ' ἑαυτῆς (AR 228). Ὁ «Θεός» καί ἡ συνα-
 κόλουθη ἐννοιολόγησις δέν πρέπει λοιπόν πλέον νά διαβάζονται ὡς ἐλάφρυνση
 τῆς ἀφόρητης ἐνόρασης τῆς ὕλης, στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε προηγουμέ-
 νως, οὔτε ὡς ἐκ τῶν ὑστέρων παρέμβαση ἡ ὁποία σκοπό θά εἶχε νά ἀντικα-
 ταστήσῃ τό σκανδαλώδες τῆς ἐνόρασης αὐτῆς μέ μιᾶ πιό ἡμερτή εἰκόνα τοῦ
 κόσμου (εἰκόνα τήν ὁποία τά ἐγχειρίδια τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν ὀρίζουν ὡς
 «θεῖσμός»)· ἀντ' αὐτοῦ, μέ μιᾶ παρενθετικοῦ τύπου κίνηση, ἡ ἰδέα πού φέρει
 τό ὄνομα «Θεός» καί τά ἄλλα ζητήματα, ὅσα συναρτῶνται μέ τήν «ἐσωτερική
 ἀνάληψη», μετατίθενται στή λειτουργία τοῦ νοῦς ἢ μάλλον τῆς ἰδίας τῆς
 γλώσσας καί τῆς ἱκανότητάς της νά πραγματώσῃ αὐτό πού ἐπιστημολογικά
 καλοῦμε «ἐνέργημα κρίσεως». Μιά τέτοια μετατόπιση καί ἀνακατανομή
 τοῦ προβλήματος (ὁ Ντέ Μάν εὐσχημα μᾶς βεβαιώνει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ρουσώ τό
 κάνει αὐτό καί ὅχι ὁ ἀποδομητικός ἀναγνώστης) ἰσοδυναμεῖ μέ ἐπίσκεψη τοῦ
 παλαιοῦ μας γνώριμου, τοῦ μεταφορικοῦ ἐνεργήματος, τῆς γλωσσικῆς κατα-
 δήλωσης τῆς ὁμοιότητος καί τῆς ταυτότητος. Ἀλλά αὐτές οἱ «θρησκευτικές
 πεποιθήσεις» δέν εἶναι πλέον τοῦ Ρουσώ — ὅχι ἀκριβῶς· εἶναι γλωσσικά
 καί ἐννοιολογικά σχήματα πού διέρχονται τό νοῦ του μέ ὅλη τήν ἐξαῦλω-
 μένη ἀντικειμενικότητα τῶν γενικευτικῶν καί οἰκουμενικῶν «ἐννοιῶν» τῆς
 ἰδίας τῆς γλώσσας· ἡ Διακήρυξη δέν ἀναλαμβάνει πλέον τήν ὑποστήριξή
 τους παρά προσπαθεῖ ἀπλῶς νά διερευνήσῃ κάτι πού φαίνεται νά συνιστᾶ
 τίς λειτουργικές προϋποθέσεις πού τίς καθιστοῦν δυνατές (πράγμα πού
 μετατρέπει τό κείμενο αὐτό ἀπό νεοκαρτεσιανό σέ προκαντιανό — AR 229).

Όποτε, στην περίπτωση αυτή, η «θρησκευτική» έννοιολόγηση μένει μετέωρη πάνω από τον προγλωσσικό κόσμο της μή νοήμονος ύλης, όπως ακριβώς πλανάται και η μεταφορική έννοια πάνω από τις συγκεκριμένες μονάδες ή οντότητες τις οποίες υποτίθεται ότι καθυποτάσσει ή και η γενική βούληση πάνω από τα μοναδιαία πάθη και τις βίαιες ιδιαιτερότητες οι οποίες ένοικούν τό πεδίο της ως άτομικά υποκείμενα. Άντιστοίχως, ό «θεϊσμός» του Ρουσώ είναι κάτι τό άμφίβολο (AR 245) καθ' ότι τό όλο έγχείρημά του όχι μόνο δέν γεφυρώνει τό χάσμα μεταξύ του κόσμου του συγκεκριμένου και του κόσμου των οικουμενικών έννοιών και της γλώσσας αλλά, άπεναντίας, θέτει έν άμφιβόλο αυτή ακριβώς τή σχέση και μάλιστα τήν ίδια της τή δυνατότητα, ένώ συνάμα έξακολουθοῦν νά είναι έν χρήσει οι οικουμενικές έννοιες, ή γλώσσα, και ό «θεϊσμός» άκόμα.

Έχω τήν τάση νά θεωρώ ότι μιá τέτοια ύλιστική ή «άπισιόδοξη» όπτική (τήν όποία όρισμένοι θέλουν νά άποκαλοῦν «μηδενισμό») μπορεί πράγματι νά μεταφερθεῖ στόν ίδιο τόν Ντέ Μάν μεσολαβοῦντος του άλλου εκείνου μεγάλου *alter ego*, του Κάντ (μέ τόν όποιο ό Ντέ Μάν διατηρεῖ μιá συγγένεια θεμελιωμένη, πέρα από τόν κοινό κρικο του Ρουσώ, σ' αυτή ακριβώς τή διττότητα της όπτικής). Χωρίς όπως αυτό πού ακολουθεῖ μās μεταφέρει μιá έλάχιστη αἴσθηση της φρίκης της καντιανής «θεώρησης του κόσμου»:

«Παντοῦ γύρω μας παρατηροῦμε άλυσίδα αἰτίων και άποτελεσμάτων, μέσων και σκοπών, θανάτου και γέννησης· και έφ' όσον τίποτα δέν βρέθηκε από μόνο του στην κατάσταση στην όποία τό βρίσκουμε, διαρκώς αναγόμεθα σέ κάποιο άλλο πράγμα, τό όποιο μās έμβάλλει και πάλι στην ίδια άπορία ως πρός τό αἰτιό του, έτσι ώστε τό σύμπαν έν τέλει δέν μπορεί παρά νά βυθίζεται στην άβυσσο του μηδενός, έκτός κι αν δεχτοῦμε ότι, πέραν της άτέρμονης άλυσίδας των συγχυριών, ύπάρχει κάτι άλλο πού είναι πρωτογενές και αὔταρκες — κάτι τό όποιο ως αἴτιο του φαινομένου ετούτου κόσμου διασφαλίζει τή συνέχεια και τή συντήρησή του».¹³

Τό χωρίο αυτό, ώστόσο, άφορά άκόμα τόν κόσμο των φαινομένων, τόν φαινόμενο κόσμο της δικής μας ύπαρξης. Άντ' αυτού, ό κόσμος πού γιά

13. Kant, *Critique of Pure Reason*, 1ο μέρος, 3ο κεφάλαιο, έδάφιο 6, σ. 187.

τόν Κάντ είναι ή πραγματική έστια του μυστηριακού καί αντιστοιχεί πληρέστερα στίς άτομιστικές καί ύλιστικές ένοράσεις τής πρώιμης φιλοσοφίας, στίς όποίες δίνει νέες θεμελιώδεις τροπές, είναι ό κόσμος τών νοουμένων καί τών πραγμάτων έν έαυτοίς. Τό πράγμα έν έαυτώ, επί παραδείγματι, δέν αναπαρίσταται μέ τόν τρόπο του Ντιντερό, διότι δέν αναπαρίσταται έν γένει, έξ όρισμού: είναι κάτι σάν κενή έννοια, ή όποία δέν αντιστοιχεί σέ κανενός είδους έμπειρία. Παρ' όλ' αυτά, μου φαίνεται διι όρισμένες φορές έμεις βρισκόμαστε σέ σχετικά πλεονεκτική θέση άπέναντι στην παράδοση διι τόσο έπειδή έχουμε νέες όρολογίες καί έννοιολογήσεις (καθώς πίστευαν οι Λακάν καί 'Αλτουσέρ όταν ξανάγραφαν τόν Φρόυντ καί τόν Μάρξ) όσο έπειδή έχουμε νέες τεχνολογίες. Είδικά τό φιλιμ, τό όποιο μπορεί νά μās βοηθήσει νά τετραγωνίσουμε αυτόν τόν συγκεκριμένο κύκλο μέ καινούργιο τρόπο καί νά αναπαραστήσουμε κάπως δι, τι είχαμε κατ' ουσίαν όρίσει ως πέραν πάσης αναπαραστάσεως. 'Εάν τελικά τό φιλοσοφικό νόημα του φιλιμ, όπως διέκρινε εύφύεστατα ό Στάνλεϋ Κάβελ,¹⁴ συνίσταται στοό διι μās δείχνει τό πώς μπορεί νά μοιάζει ό κόσμος έν άπουσία μας —ή φύση δίχως τούς ανθρώπους, καθώς συνήθιζε νά λέει ό Σάρτρ—, τότε ίσως τό νοούμενον μπορεί νά έμφανιστεί έμπρός μας μέ φιλιμική *Unheimlichkeit*, * άποτρόπαιο σώμα άπόκοσμα φωτισμένων δγκων πού θά προβάλλουν από μέσα τους κάτι σάν έσωτερική όρατότητα, σάν υπέρυθρη άκτινοβολία: στοιχείο τών ταινιών φρίκης καί τών φωτογραφικών έφέ, τής πτήσης μέσω τών διαστάσεων του «2001» του Κιούμπρικ, άν διι φρικαλέο όπτικό πεδίο κάποιου σκοτεινού "Άλλου. "Ισως αυτό, τό δεόντως εύτελές καί άνυπόληπτο είναι ό σύγχρονός μας τρόπος άντιμετώπισης του ίλιγγου, μέ τόν όποιο οι κλασικοί ύλιστές φαντάζονταν τόν έαυτό τους νά κοιτά τό βάθος τών ίδιων τών πόρων τής ύλης πού υποβάσταζε δίχως νόημα τό βασιλειο τών φαινομένων του καθημερινού ανθρώπινου κόσμου. Διότι τό καντιανό βασιλειο τών νοουμένων δέν έχει τίποτα νά κάνει μέ τό βαθύτερο εκείνο έπίπεδο τής γεγκελιανής ουσίας, τήν άληθινότερη έκείνη διάσταση πέραν τής φαινομένης πραγματικότητας όπου μās οδηγεί ό Μάρξ όταν αφήνει πίσω του τήν άγορά («όπότε λοιπόν, μαζί μέ τούς ιδιοκτήτες του χρήματος καί τής έργατικής δύναμης, άς έγκαταλείψουμε τή θορυβώδη έτούτη σφαίρα, όπου τά πάντα

14. Stanley Cavell, *The World Viewed* (Θεώμενος κόσμος), Καίμπριτζ, Mass., 1979.

* Γερμανικά στοό πρωτότυπο: τό άνοίκιο ή παράδοξο.

συμβαίνουν στην επιφάνεια εκτεθειμένα στην κοινή θέα, και ἄς τούς ἀκολουθήσουμε στοῦ κρησφύγετο τῆς παραγωγῆς, στοῦ ὁποίου τὴν πύλη εἶναι ἀναρτημένη ἡ ἐπιγραφή “Ἀπαγορεύεται ἡ εἰσοδος εἰς τοὺς μὴ ἔχοντας ἐργασίαν”» — MC 279-280). Τὰ ἐν ἑαυτοῖς πράγματα τοῦ Κάντ, ὅπως καὶ ὁ θρυλικὸς κόσμος τοῦ Βικάριου τοῦ Ρουσώ ἢ ἀκόμα καὶ τοῦ ἰδιοῦ τοῦ Ντέ Μάν, δὲν ἐπιδέχονται ἀντίστοιχου τύπου ἐπίσκεψη, ἐφ’ ὅσον ἀντιστοιχοῦν σὲ αὐτὸ πού βρίσκεται πέραν τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ, πέραν τῶν ἀνθρώπινων κατηγοριῶν καὶ τῶν ἀνθρώπινων αἰσθήσεων — σὲ αὐτὸ πού ἦταν ἐδῶ πρὶν ἀπὸ ἐμᾶς, ἀθέατο κι ἀνέγγιχτο, ἀνεξάρτητο τῆς φαινομενολογικῆς ἐπικέντρωσης τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καὶ, κυρίως, πέραν τῶν κατηγοριῶν τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ (ἧ, γιὰ τὸν Ντέ Μάν, πέραν τῆς λειτουργίας τῶν τρόπων καὶ τῆς γλώσσας). “Ὅσο γιὰ τὴν ἐλευθερία ὡς νοούμενον, σηματοδοτεῖ μιὰν ἀντίστοιχη «ἐλλειψὴ προοπτικῆς» σὲ σχέση μὲ τὸν ἑαυτό, μὲ τὴν ἀνθρώπινη συνειδηση καὶ ταυτότητα, τερατώδεις πράγματα τὸ ὁποῖο μᾶς φαίνεται ἀδιανόητο νὰ ἀντικρίσουμε ἀπὸ τὰ ἔξω — ἀκατονόμαστο ξένο μὲ τὸ ὁποῖο δὲν μπορούμε νὰ ἐξοικειωθοῦμε παρὰ μόνον μέσα ἀπὸ τίς πλέον κοινὸς τοπικὲς ἀνθρωπομορφικὲς ἔννοιες λόγων, ἐπιλογῶν, κινήτρων, ἐπιφοιτήσεων, ἀναπόδραστων καταναγκασμῶν καὶ τὰ σχετικὰ. “Ὅταν βλέπουμε τὸν Κάντ νὰ θέτει ἕναν ἀνυπερβλήτα δυαδικὸ κόσμο, στὸν ὁποῖο τὸ ἀνθρώπινο συνυπάρχει μὲ ἕναν ἀδιανόητο καὶ ἐξωανθρώπινο, ἀπολύτως ἐπιβεβλημένο κόσμο πραγμάτων ἐν ἑαυτοῖς (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἑαυτῶν μας), καταλαβαίνουμε ἴσως καλύτερα τὸ γιὰτὶ ἕνας τέτοιος Κάντ προσφέρεται τόσο ὡς σύνολο συντεταγμένων γιὰ τὸν Ντέ Μάν. Οἱ γλωσσικὲς «κατηγορίες» τοῦ Ντέ Μάν ἀντικαθιστοῦν τίς καντιανὲς γνωσιολογικὲς κατηγορίες καὶ ἀπαλείφουν ἀποτελεσματικὰ τὸν καντιανὸ ἠθικὸ διακανονισμό, ἐνῶ συνάμα, μὲ τὸν παγερὸ σκεπτικισμό τους, φράζουν τὸ δρόμο πρὸς τὴ «θεϊστικὴ» λύση τοῦ Ρουσώ — λύση ἡ ὁποία ἐλάχιστα πλέον ἐντάσσεται στὸν ὁποιοδήποτε «θεῖσμό» μὲ τὴν παραδοσιακὰ θρησκευτικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου.

“Ἐτσι λοιπόν, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Ρουσώ, ὁ Ντέ Μάν δὲν γύριζε καθόλου νὰ γεφυρώσει τὸ οἰκουμενικὸ καὶ τὸ ἐπὶ μέρους (ἂν καὶ ἀναγνώρισε ὅτι τὸ νὰ ὑποθέτουμε ὅτι ὑπάρχει μιὰ τέτοια γέφυρα, δηλαδὴ τὸ νὰ συνεχίσουμε νὰ χρησιμοποιοῦμε τὴ γλώσσα, εἶναι ἀναπόφευκτο). Μποροῦμε ὅμως ἄραγε (ὅπως ἀνάδυνα συνηθίζεται, ἰδίως τὰ τελευταῖα χρόνια) νὰ χαρακτηρίσουμε τὴν πρακτικὴ του ὡς «μηδενισμός»; Ὁ Ντέ Μάν ἐπιμένει νὰ αὐτοαποκαλεῖται ὕλιστῆς ἀλλὰ σίγουρα δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα. Ὁ μηδενισμός

παραπέμπει σέ μιά συνολική ιδεολογία «ἀπαισιόδοξης» θεώρησης τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία πάντοτε τόν ἀπωθοῦσε. Ὁ ἀκριβέστερος προσδιορισμός τῆς «φιλοσοφικῆς» του θέσης ἔχει διαφορετικές συντεταγμένες καί διανοίγει μιά προβληματική ἀκόμα πιό παλιά καί παράδοση, πίσω ἀπό τόν ἥδη φαινομενικά ἀπαρχαιωμένο ὕλισμό τοῦ 18ου αἰώνα. Αὐτό πού καταφανῶς ἦταν ὁ Ντέ Μάν δέν λέγεται μηδενιστής ἀλλά νομιναλιστής, καί ὁ σκανδαλισμός πού ἐπέφεραν οἱ ἀπόψεις του γιά τή γλώσσα, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἔγιναν ἐπιτέλους σαφεῖς στούς ἀναγνώστες του, θυμίζει, πάνω ἀπ' ὅλα, τήν ταραχή πού κατέλαβε τοὺς θωμιστές ἱερωμένους ὅταν βρέθηκαν, χωρίς νά τό περιμένουν, ἀντιμέτωποι μέ τόν νομιναλιστικό ὀγκόλιθο. Ἡ διερεύνηση τέτοιου εἶδους φιλοσοφικῶν συγγενειῶν, ἐγχείρημα τό ὁποῖο ἀσφαλῶς δέν μπορούμε νά ἀποτολήσουμε ἐδῶ,¹⁵ θά μᾶς ὀδηγοῦσε ἴσως σέ ἕναν ἄλλο Ντέ Μάν — ἕναν Ντέ Μάν τοῦ ὁποίου ἡ ιδεολογία θά ἦταν, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ξένη πρός ἐκεῖνη τοῦ ὕλισμοῦ τοῦ 18ου αἰώνα. Τό πιό ἐνδιαφέρον γιά μᾶς, ἐν προκειμένῳ, εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ νομιναλισμός του μπορεῖ πλέον νά ἐπιανεγγραφεῖ μέσα στό πλαίσιο τῆς σύγχρονης σχέψης καί κουλτούρας, ἀπέναντι στήν ὁποία στεκόταν ἀδιάφορος, ἀπόμερος καί ἀταξινόμητος. Ὁ Ἀντόρνο εἶναι ἕνας ἀπό αὐτούς πού διερεύνησαν τοὺς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους ἡ σύγχρονη τέχνη ἀντιμετωπίζει ἄμεσα μιά νομιναλιστική λογική ὡς κατάσταση καί διλημμά της· τόν ὅρο τόν δανείστηκε ἀπό τόν Κρότσε, ὁ ὁποῖος τόν χρησιμοποιοῦσε συστηματικά γιά νά προσδιορίσει τό εἶδος ἐκεῖνο τοῦ στοχασμοῦ περὶ τῶν εἰδῶν τοῦ λόγου πού τροφοδοτοῦσε τήν κριτική ἀποτίμηση τῆς τέχνης τῶν ἡμερῶν του — γενικότητες καί ταξινομήσεις τίς ὁποῖες θεωροῦσε ἀσυμβίβαστες μέ τήν ἐμπειρία τοῦ συγκεκριμένου ἔργου τέχνης. Γιά τόν Ἀντόρνο, ὁ νομιναλισμός ἐνυπάρχει στήν ἴδια τή διαδικασία τοῦ μοντέρνου ἔργου ἐν εἰδῇ μοιραίου — ἡ ἐκπεφρασμένη αὐτή ἀποψή του εἶναι καί ἔμμεσα παρούσα στή δουλειά του σχετικά μέ τήν ἱστορία τῶν μοντέρνων φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν καθῶς τίς βλέπει νά ἀπομακρύνονται ἀναπόφευκτα ἀπό τίς δυνατότητες τῆς οἰκουμενικοποίησης τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας (τήν ὁποία δέν νοσταλγεῖ καί τόσο).

Τό ζητούμενο πλέον εἶναι μιά εὐρύτερη κοινωνική καί πολιτιστική διήγηση τῆς νομιναλιστικῆς ἐπιταγῆς τῶν καιρῶν μας: ὑπό τό πρίσμα αὐτό,

15. Περισσότερα περὶ νομιναλισμοῦ, στό ἔργο μου *Late Marxism: Adorno, or, the Persistence of Dialectic* ("Ὑστερος Μαρξισμός: Ἀντόρνο ἢ ἡ ἐπιμονή τοῦ διαλεκτικοῦ"), Λονδῖνο 1990.

ή τάση πρὸς τὴν ἐνυπαρξία, * ἡ φυγή ἀπὸ τὴν ὑπέρβαση, ὅπως τὴν περιγράψαμε στὸ εἰσαγωγικὸ μας κεφάλαιο, γίνεται ἰδιωτικὸ ἢ ἀρνητικὸ φαινόμενο, τοῦ ὁποῦν ἡ θετικὴ πλευρὰ ἀποκαλύπτεται μόνον ἐάν θεωρήσουμε τὸν νομιναλισμὸ ἰδιαίτερη κοινωνικὴ καὶ ὑπαρξιακὴ δύναμη (ἡ πολιτικὴ τοῦ μεταμοντέρνου καὶ ἡ μεταμοντέρνα τροπὴ τῆς παλαιότερης ἐννοίας τῆς «δημοκρατίας» μποροῦν ἐπίσης, κατ' ἀντιστοιχίαν, νὰ ἐρμηνευθοῦν μὲ βάση τὴν ὁλοένα καὶ πῶς διαδεδομένη πεποίθησι ὅτι ἡ πραγματικότης τῶν κοινωνικῶν μονάδων καὶ ἀτόμων εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ἀσύμβατη μὲ τοὺς παλαιότερους τρόπους στοχασμοῦ τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κοινωνικοῦ, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἰδίας τῆς ἰδεολογίας τοῦ «ἀτομισμού»). Μέσα σὲ ἓνα τέτοιο πλαίσιο, τὸ ἔργο τοῦ Ντέ Μάν ἀποκτᾷ ἕναν ἀπόηχο κάπως διαφορετικὸ καὶ λιγότερο ἀπόκοσμο: γίνεται ὁ τόπος ἐκεῖνος στὸν ὁποῖο μιὰ ὀρισμένη ἐμπειρία τοῦ νομιναλισμοῦ, μέσα στὸ ἰδιαιτέρου πεδίο τῆς γλωσσικῆς παραγωγῆς, βιώθηκε, οὕτως εἰπεῖν, στὸν ἀπόλυτο βαθμὸ τῆς καὶ θεωρητικοποιήθηκε μὲ παγερὰ αὐστηρὴ καθαρότητα.

Ὅμως, τὸ ζήτημα τοῦ θεϊσμοῦ τοῦ Ρουσσὸ παραμένει ἀνοιχτό, διότι δὲν ἀναφερθήκαμε ἀκόμα στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ «θεϊστικὴ» ἐννοιολόγηση — ἡ ὁποία, ἐμφανῶς, δὲν κατόρθωσε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν κόσμον τῆς ἰδίας τῆς ὕλης — κατέκτησε, παρ' ὅλ' αὐτά, μιὰ κάποια ἰδιαίτερη αὐτονομία μέσῳ «λιμπιντικῆς κατέξεως». Ἡ πολὺ διαφορετικὴ γλώσσα τοῦ Ντέ Μάν περιγράφει τὴν ἀντιστοιχία στιγμῇ ὡς «στροφή πρὸς εὐδαιμονικὸ σύστημα ἀξιών» (AR 243), μετατροπὴ τῆς ἐστίας τῆς κρίσεως σὲ εἶδος «θεάματος» (AR 242), τὸ ὁποῖο ἐπιδέχεται πλέον τὴ γλώσσα τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πόνου, καὶ συνάμα μεταστροφή στὴ γενικότερη ἐκείνη ἐρωτικὴ καὶ συναισθηματικὴ μανιέρα πού συνδέεται μὲ τὸν 18ο αἰώνα.¹⁶ Ὅμως, τὸ τί μέλλει γενέσθαι

* Μὲ τοὺς ὄρους «ἐνυπαρξία» καὶ «ὑπέρβαση» ἀποδίδουμε τὴν κλασικὴ πλέον ἀντιδιαστολή, στὸ πλαίσιο τῆς δυτικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης, μεταξύ immanence καὶ transcendence. (Σ.τ.Μ.)

16. Θυμίζουμε ὅτι τὸ εὐδαιμονικὸ (ἡδονή-πόνος) παῖζει τὸ ἴδιο εἶδος ρόλου σύνδεσης-διαχωρισμοῦ στὸν Κάντ: «Ἐγίνε δυνατό νὰ πραγματοποιηθῇ αὐτὴ ἡ ἐπαλήθευση τῶν ἡθικῶν ἀρχῶν ἐνὸς καθαροῦ λόγου πολὺ καλά, καὶ μὲ ἐπαρκὴ βεβαιότητα, μέσῳ μιᾶς μοναδικῆς προσφυγῆς στὴν κρίσι τοῦ κοινοῦ νοῦ, γιατί ὅτιδήποτε ἐμπειρικὸ πού θὰ μπορούσε νὰ ὑπεισέλθῃ στὸ ἀπόφθεγμα μας (maxim) ὡς καθορίζουσα ἀρχὴ τῆς βούλησης μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθῇ ἀμέσως διὰ τοῦ αἰσθηματος ἡδονῆς ἢ πόνου πού ἀναγκαῖα τοῦ προσδίδεται ὡς διεγείρουσα ἐπιθυμία· ἐνῶ ὁ καθαρὸς πρακτικὸς λόγος ἀρνεῖται ρητὰ νὰ δεχθῇ αὐτὸ τὸ αἶσθημα ὡς συνθήκη στὸ ἔσωτερικὸ τῆς ἀρχῆς του». (Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, μετάφρ. Thomas Kingsmill Abbott, Σικάγο 1952, μέρος πρῶτο, 1ο βιβλίο, 3ο κεφάλαιο, σ. 330).

μέ την αναβίωση αὐτῆ τοῦ ζητήματος τῆς ἡδονῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπιση προβλημάτων καὶ θεμάτων τῆς ἰδίας τῆς αἰσθητικῆς — στὸ ἔργο τοῦ Ντέ Μάν μᾶλλον παρά στὸ ἔργο τοῦ Ρουσώ.

Βέβαιο εἶναι ὅτι τὸ εἶδος τῆς ἀποδόμησης ποὺ ἀσχεῖ ὁ Ντέ Μάν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀπόπειρα διάσωσης καὶ ὑστάτης λύτρωσης τοῦ αἰσθητικοῦ, τῇ στιγμῇ ποὺ φαινόταν ἔτοιμο νὰ ἀφανιστεῖ δίχως ν' ἀφήσει ἔχνη — ἢ καὶ ὡς ὑπεράσπιση ἢ ἐπαναξιολόγηση τῶν φιλολογικῶν σπουδῶν μέ παράλληλη πρικοδότηση τῆς ἰδιαίτερης γλώσσας τῆς λογοτεχνίας. Αὐτὸ τὸ πέτυχε κατ' ἀρχὰς ὀρρίζοντας καὶ πάλι τὴν ἔννοια τοῦ «κειμένου» κατὰ τρόπον ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ πλέον νὰ ἐφαρμοσθεῖ παρά στὴ γραφὴ ἐκείνη ἡ ὁποία «ἀποδομεί τὸν ἑαυτὸ τῆς» (γιά νὰ ἀπλουστεύουμε). «Τὸ παράδειγμα γιά ὅλα τὰ κείμενα συνίσταται σέ ἓνα ρητορικό σχῆμα (ἢ σύστημα σχημάτων) καὶ στὴν ἀποδόμησή του» (AR 205): ἡ διατύπωση αὐτῇ, τὴν ὁποία ἤδη συναντήσαμε στὴν προσπάθειά μας νὰ συλλάβουμε τὴν ἀρχικὴ μεταφορικὴ στιγμὴ τῆς γλώσσας, μπορεῖ πλέον νὰ ἀναγνωσθεῖ ὡς ἀναφερόμενη στὴν πολὺ διαφορετικὴ λειτουργία τῆς αἰσθητικῆς ἀξιολόγησης. Ἀποκλείει τοὺς ἐκλαϊκευτές καὶ τοὺς ἰδεολόγους — τὸν Χέρντερ καὶ τὸν Σίλλερ, ἐπὶ παραδειγματι — οἱ ὅποιοι νομίζουν ὅτι ὁ Ρουσώ δέν εἶναι παρά φιλόσοφος, τοῦ ὁποίου τίς ἰδέες μπορούμε νὰ δανειστοῦμε καὶ νὰ προσαρμόσουμε, νὰ ἀναπτύξουμε καὶ νὰ συμπληρώσουμε· αὐτοὶ ζοῦν στὸν εὐλογημένο κόσμον ὅπου δέν ὑπάρχει ἡ βαθύτερη ἐκείνη «ὑπόφια» ποὺ διατρέχει τὰ δύο βασικά εἶδη γραφῆς (τίς ἀλληγορίες τοῦ σχήματος καὶ τίς ἀλληγορίες τῆς ἀνάγνωσης), τὰ ὁποῖα περικλείει ὁ εὐρύτερος ὅρος «κειμένο». Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά ρητὴ ἀξιολογικὴ κρίση (ἂν ὄχι γιά ἓνα εἶδος καθιέρωσης)· θὰ μπορούσε ὥστόσο νὰ προβληθεῖ ἡ ἀντίρρηση ὅτι δέν εἶναι ἀκριβῶς αἰσθητικὴ ἡ κρίση. Τὰ κείμενα μπορούμε νὰ τὰ ταξινομήσουμε καὶ νὰ τὰ χωρίσουμε στίς ἀντίστοιχες κατηγορίες ἐπειδὴ εἶναι γλωσσικά αὐτοπαθῆ, ἀποδομοῦν τὸν ἑαυτὸ τους καὶ ἔχουν, κατὰ κάποιον τρόπο, συνειδηση τῶν μηχανισμῶν τους. Μήπως λοιπὸν θὰ ἔπρεπε νὰ κατατάξουμε τίς κρίσεις αὐτές στὴ ρητορικὴ μᾶλλον παρά στὴν αἰσθητικὴ; «Ὅμως τὸ στρίψιμο τῆς βίδας συνεχίζεται, καθ' ὅτι «κειμένο» στὸν Ντέ Μάν συνιστᾷ ἐπίσης, ἐξ ὀρισμοῦ, ἡ ἴδια ἡ «λογοτεχνικὴ γλώσσα» — καὶ μέσα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπανακάμπτεي θριαμβικά κάτι ποὺ θυμίζει ἔντονα αἰσθητικὴ ἀξιολόγηση καὶ φιλολογικὲς σπουδές.

Θά ἦταν λάθος ὥστόσο νὰ συμπεράνουμε, μέ βάση τὰ προηγηθέντα, ὅτι τὸ ἐγχείρημα τοῦ Ντέ Μάν ἀπολήγει στὸν ἐφησυχασμὸ τοῦ παραδοσιακοῦ,

διότι ο λαβύρινθος αυτός έχει μία ακόμη στροφή και συγκεκριμένα την άπρσιμένη παρέμβαση αυτού που ο Γκάιτ Χάρφαμ αποκάλεσε «άσκητική επιταγή».¹⁷ Πράγματι, είχαμε ήδη πολλές φορές την ευκαιρία να επισημάνουμε τη χρήση, στον Ντέ Μάν, ενός λεξιλόγιου «πειρασμών» και «σαγήνης», ιδίως (όχι όμως αποκλειστικά) σε συνάρτηση με το ζήτημα των ερμηνευτικών επιλογών. Έδω μπορούμε να σημειώσουμε ότι για τον Ντέ Μάν δεν πρόκειται απλώς για θέμα ύφολογικού έθιμου αλλά για ένα πολύ θεμελιωδέστερο χαρακτηριστικό της αντίληψης του Ντέ Μάν για τη γλώσσα και την αισθητική του. Αυτό είναι και το σημείο στο οποίο το έργο του φαίνεται να διασταυρώνεται καιρία με τις τρέχουσες συζητήσεις περί μοντερνισμού και μεταμοντέρνου — όροι τούς οποίους μάλλον δεν θα ένεκρινε ο Ντέ Μάν, ιδίως με την έννοια της περιοδολόγησης, την οποία έγω τούς προσδίδω έδω. Έάν χαράζαμε τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ εκείνων που επιμένουν να βλέπουν μία βαθιά συνέχεια μεταξύ ρομαντισμού και μοντερνισμού και εκείνων που γυρεύουν να τονίσουν την ύπαρξη ενός βαθιού χάσματος μεταξύ τους, ο Ντέ Μάν άσφαλώς θα άνηκε στο πρώτο στρατόπεδο, όσο και αν η ριζική διαφορά του κάθε συγκεκριμένου χειμένου (ή μάλλον του συγκεκριμένου *auteur*, καθ' ότι ο Ντέ Μάν παραμένει πιστός στη θεωρία των *auteurs*, άκόμα και όταν θέτει έν άμφιβόλο την έννοια του δημιουργού) παρεμβαίνει άμαυρώνοντας κάθε γενικευτική έννοια.

Φαίνεται, άντως, ότι ή ρομαντική ποίηση έχει παραμείνει πλησιέστερα κατά κάποιον τρόπο στις πηγές της ρουσωϊκής καχυποφίας άπέναντι στη γλώσσα (οί έκλεκτικές συγγένειες του Ντέ Μάν μεταξύ των θεωρητικών τείνουν, όπως είναι γνωστό, μετά τον Νίτσε, στον Φρήντριχ Σλέγκελ): κατά συνέπεια, ή γλώσσα των μοντέρνων είναι πλουσιότερη σε άποθέματα ψεύδους και άταπάτης ή σαγήνης, πράγμα που έξηγει άπολύτως το γιατί την άρτιότερη και έκπληκτικότερη έν θεμελιών άποδόμηση της ποιητικής γλώσσας θα την κάνει ο Ντέ Μάν με έρεισμα τον Ρίτκε. Στο σημείο αυτό λοιπόν ή άποδόμηση της σαγήνης της ποιητικής γλώσσας ταυτίζεται με την άποδόμηση του ίδιου του μοντερνισμού.

17. Βλέπε τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του περί Ντέ Μάν και ειδικά στο Geoffrey Galt Harpham «The Ascetic Imperative» («Η άσκητική επιταγή») στο *Culture and Criticism* (Κουλτούρα και κριτική), Σικάγο 1987, σ. 266-268.

«'Εφ' ὅσον κατὰ κανόνα δεχόμαστε ὅτι ἡ σαγήνη τῶν ἀξιών γίνεται ἀποδεκτὴ (καὶ ἐκτιμᾶται ἰδιαίτερα μάλιστα) στὰ λεγόμενα λογοτεχνικά κείμενα μὲ τρόπο ὁ ὁποῖος θὰ ἦταν ἀπαράδεκτος γιὰ τὴ "φιλοσοφική" γραφὴ, ἡ ἀξία τῶν ἀξιών αὐτῶν ἐξαρτᾶται μὲ τὴ σειρά της ἀπὸ τὴ δυνατότητα διάκρισης τῶν φιλοσοφικῶν ἀπὸ τὰ λογοτεχνικά κείμενα» (AR 119).

Οἱ ἐκφάνσεις τῆς «σαγήνης» τοῦ ΡΩκε (AR 20) ἀρθρώνονται σὲ μιά ἀνάπτυξη τεσσάρων βαθμίδων, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ καθεμιά ἀπηχεῖ ἰδιαίτερα κομμάτια τοῦ βιβλίου τοῦ Ντέ Μάν. Ἡ πρώτη, τὸ ζῦπνημα τῆς συνηνοχῆς στὸν ἀναγνώστη, συχνὰ θεωρεῖται παραδειγματική γιὰ τὸ μοντέρνο ἐν γένει («*Hypocrite Lecteur! Mon semblable, mon frère!*»)* στὴ δευτέρα βαθμίδα ἐντοπίζεται μιά πληρότητα ἀντικειμένων καθὼς καὶ ἡ γοητεία πού ἀσκεῖ ἡ ἐπιφάνειά τους, πράγμα τὸ ὁποῖο στὸν ΡΩκε ἀποκτᾶ μιά συγκεκριμένη θεματικὴ φόρμα, ἀλλὰ προσλαμβάνει ἐπίσης, μὲ τὸν ἕναν ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀξία παραδείγματος γιὰ τὴ σημαίνουσα ἐντατικοποίηση τοῦ αἰσθητηριακοῦ μέσα στὸ μοντέρνο ἐν γένει. Ἡ τρίτη βαθμίδα μετατρέπει τὰ ἀνοίγματα αὐτὰ σὲ κάτι πού θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκαλέσουμε ἰδεολογικὴ πραγμάτωση: τώρα πλέον φαίνεται «νὰ δηλώνουν καὶ νὰ ὑπόσχονται, ὅσο λίγα ἔργα τὸ κάνουν, ἕνα εἶδος ὑπαρξιακῆς λύτρωσης»: «*Hiersein ist herrlich!*».** Καθόλου περίεργο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς κεντρίζει ἀφάνταστα τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ντέ Μάν πού καραδοκεῖ: καὶ πράγματι, στὸ τέλος τῆς μονογραφίας αὐτῆς (πού γράφηκε ὡς εἰσαγωγή σὲ μιά γαλλικὴ ἀνθολογία τοῦ ἔργου τοῦ ΡΩκε, πλαίσιο τὸ ὁποῖο ἐξηγεῖ ἴσως τὸν μᾶλλον ἀσυνήθιστα βατὸ χαρακτήρα τοῦ κειμένου καθὼς καὶ τὸν συστηματικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο προβαίνει σὲ μιά γενικὴ ἐπισκόπηση καὶ ὀλοκληρωμένη ἀνάλυση), τὰ μεγάλα φιλοσοφικά ποιήματα, οἱ Ἑλεγεῖς τοῦ *Duino* καὶ τὰ *Σονέτα* γιὰ τὸν Ὀρφέα ἔχουν πλέον μετατοπισθεῖ: βρίσκονται ἐκτοπισμένα σὲ μιά θέση μᾶλλον περιθωριακὴ καὶ ταπεινότερη μέσα στὸν κανόνα τοῦ ΡΩκε, ἐχθρονισμένα ἀπὸ τὰ διάσπαρτα καὶ περισσότερο ἀποσπασματικά, μινιμαλιστικά σχεδὸν ἀποσπάσματα πού μοιάζουν νὰ προσιωλίζονται τὸν Σελάν

* Ἀπὸ τὸν Μπωντλαίρ: «Ὑποκριτὴ ἀναγνώστη, ὁμοίε μου, ἀδερφέ μου!».

** Γερμανικά στὸ πρωτότυπο: «Εἶναι ὑπέροχη ἡ παρουσία!». (Σ.τ.Μ.)

καί, από τόν τρόπο μέ τόν όποιο άποποιούνται τήν όλοκληρώση, νά έναρ-
κώσουν κάτι σάν «άποδομητική» αίσθητική (καί ό μινιμαλισμός αυτός δέν
είναι δομική τυχαίότητα: «Ή άπελευθερωτική αυτή θεωρία τοῦ σημαίνο-
ντος ύποδεικνύει επίσης τό γεγονός ότι στέρεφαν έντελώς οί θεματικές δυνα-
τότητες» — AR 48).

“Όμως καί τά ύπόλοιπα στοιχεΐα τής σαγήνης πού άσκει ό ΡΩκε είναι,
έν τέλει, τό ίδιο ύποπτα μέ τά προηγούμενα· πράγμα πού άσφαλώς ισχύει
καί γιά τήν τελευταία ή τέταρτη βαθμίδα κατά τήν όποία οί τρεΐς προηγού-
μενες άποκρυσταλλώνονται στήν ποιητική γλώσσα ώς τέτοια. Πρόκειται
γιά τήν εμφάνιση ενός καί μόνου αίσθητηριακού διαύλου, τής εύφωνίας πού
κάνει «τή γλώσσα νά τραγουδάει σάν βιολί» (AR 38), οΐονει «φωνοκεντρι-
κός θεός τής άκοής στόν όποιο ό ΡΩκε είχε έναποθέσει άπό τήν άρχή τήν
έπιτυχή έξβαση τής όλης ποιητικής του πορείας» (AR 55):

«Οί δυνατότητες άναπαράστασης καί έκφρασης εξαλείφονται σέ μιá
άσκητική πού δέν έχει άλλη άναφορά άπό τά μορφολογικά χαρακτηρι-
στικά τής γλώσσας ώς μέσου. Έφ’ όσον ό ήχος είναι ή μόνη πράγματι
ένυπαρχουσα ιδιότητα τής γλώσσας, δίχως καμιά σχέση μέ ότιδήποτε
εύρισκόμενο έκτός γλώσσας, θά παραμείνει μόνη έκμεταλλεύσιμη πηγή»
(AR 32).

Παράδοξο, άλήθεια, νά άκούμε νά περιγράφεται ή μουσικότητα αυτή,
γνώριμη στόν κάθε άναγνώστη τοῦ ΡΩκε, ώς άσκητική. ‘Ο όρος χρησιμο-
ποιείται γιά νά μεσολαθήσει μεταξύ τής μορφολογικής αυτής ιδιομορφίας
καί τής θρησκευτικής θεματικής τοῦ ΡΩκε, δύο πόλων οί όποιοί στήν πραγ-
ματικότητα δικαιώνονται άμφότεροι καί έξωτερικεύονται μέσα άπό τήν άπάρ-
νηση όλων τών άλλων αίσθήσεων, άπάρνηση πού συχνά ό ΡΩκε θέλει νά
βλέπει ώς άγiosis. Τήν ίδια στιγμή ένας τέτοιος όρος τέμνει βαθύτατα
τό ιστορικό φαινόμενο τής ύποστασιοποίησης καί τοῦ διαχωρισμοῦ τών αίσθή-
σεων στή νεότερη εποχή, τήν έπακόλουθη αὐτονόμηση τής κάθε αίσθησης,
ή όποία πλέον, όπως καί στήν περίπτωση τής σύγχρονης ζωγραφικής, άπο-
κτá μιá έξαιρετική νέα ένταση. Τό νέο αίσθητηριακό κέντρο τοῦ σώματος
έγκωμιάστηκε κυρίως άπό άναγνώστες (καί συγγραφείς πού καλλιέργησαν
μιάν ιστορική αίσθηση τοῦ νεωτερικοῦ του χαρακτήρα: ή φαινομενολογία

καί οἱ περισσότερο σύγχρονές μας ἰδεολογίες τῆς ἐπιθυμίας βρίσκουν στὸν κατακερματισμὸ αὐτό, τὸν ὁποῖο ὑπέστη τὸ σῶμα στῇ νεότερῃ ἐποχῇ, τὸ σημεῖο τῆς ἐκκίνησής τους. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἰδιόρρυθμη ὀπτική τοῦ Ντέ Μάν ξενίζει μὲ τρόπο πού δέν μπορεῖ παρά νά θεωρηθεῖ εὐπρόσδεκτος: ἀναστέλλοντας ἐν ψυχρῷ τὸν ἑλκυστικὸ πλοῦτο τῆς νέας αἰσθήσης (εὐφωνία), ἐπιμένει στό κόστος τῆς καί σέ ὅλα ὅσα πρέπει νά ἀπαρνηθεῖ κανεὶς γιὰ νά ἀποκτήσουν τὴν αὐτονομία τους οἱ ἥχοι τῆς γλώσσας.

Μόνο πού θά πρέπει αὐτό νά ἰδωθεῖ συνάμα ὡς ἀσκητική τοῦ ἰδίου τοῦ Ντέ Μάν καί κανένα σημεῖο τῶν Ἀλληγοριῶν τῆς ἀνάγνωσης δέν εἶναι ἀγριότερο ἀπὸ τὰ κομμάτια ὅπου διακωμωδεῖται ἀναπαραγόμενη ἡ ἴδια ἡ ἀπολογία τοῦ Νίτσε γιὰ τὴν ὑπέρτατη δύναμη τῆς μουσικῆς:

«Μετά ἀπὸ τέτοιο κομμάτι, ποιὸς θά τολμήσει νά παραδεχτεῖ ὅτι δέν εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς ὀλίγους ἐκλεκτοὺς τῶν “ἀθηνταίων μουσικῶν”; Ἡ σελίδα δέν θά μπορούσε νά ἔχει γραφεῖ μὲ πεποίτηση παρά μόνο ἐάν ὁ Νίτσε εἶχε προσωπικά ταυτιστεῖ ὡς νέος Βασιλεὺς Μάρκ μιᾶς τριαδικῆς σχέσης. Τὸ κείμενο χρησιμοποιεῖ ὅλα τὰ τεχνάσματα ἐκείνου πού μιλάει κακῇ τῇ πίστει: παράλληλες ρητορικές ἐρωτήσεις, πληθώρα στερεοτύπων, καταφανὲς κολακεία τῶν ἀναγνωστῶν. Ἡ “θανατηφόρα” δύναμη τῆς μουσικῆς εἶναι μύθος πού δέν ἀντέχει τῇ γλοιότητῃ τῆς κυριολεκτικῆς περιγραφῆς, κι ὁμως ὁ Νίτσε εἶναι ὑποχρεωμένος, ἀπὸ τὸν ρητορικὸ τρόπο τοῦ κειμένου του, νά τὴν παρουσιάζει μὲ ὅλο τὸν παραλογισμό τῆς πραγματικότητάς της» (AR 97-98).¹⁸

18. Συνειδητοποιῶ, καθὼς γράφω, ὅτι δέν ξέρω καθόλου πῶς ἔβλεπε ὁ ἴδιος ὁ Πῶλ τῇ μουσικῇ· μιὰ κάποια σατιρική διάθεση ὑποτίμησης, ὠστόσο, δέν θά ἦταν καθόλου ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν πρέπουσα ἐκτίμηση — ὅπως τὸ ἐκφράζει ὁ Μουζιλ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο περιγράφει τοὺς φανατικούς ντισεϊστές μουσικοφίλους.

«Κάθε φορά, τὴν ὥρα πού ἔφτανε, ἔπαιζαν πιάνο. Τὸ θεωροῦσαν φυσικὸ νά μὴν τὸν προσέξουν κἀν πρὶν φτάσουν στό τέλος. Τῇ φορά αὐτῇ, ἦταν ὁ “Ἕγνων στὴ χαρά” τοῦ Μπετόβεν· τὰ ἑκατομμύρια βυθίζονταν, καθὼς λεί ο Νίτσε, ἐκθαμβὰ στὴ σκόνῃ, τὰ ἐχθρικά σύνορα διαλύονταν, τὸ εὐαγγέλιο μιᾶς οἰκουμενικῆς ἁρμονίας συμφίλωνε καὶ ἔνωε αὐτοὺς πού ἄλλοι εἶχαν χωρίσει. Εἶχαν καὶ οἱ δύο ξεχάσει νά περπατοῦν καὶ νά μιλοῦν καὶ ἦδη πλαναίνονταν, χορεύοντας στὸν αἰθέρα. Τὰ πρόσωπά τους κατακόκκινα, τὰ σώματα κυρτά, τὰ κεφάλια

Νά επιμείνω στο εξής σημαντικό: πέρα και πάνω από τή μιά ή τήν άλλη επί μέρους αναγνώριση και αποκάλυψη μιᾶς συγκεκριμένης έκφανσης γλωσσικής σαγήνης (ή όποια πάντα μέ τόν ένα ή μέ τόν άλλο τρόπο ένεργοποιεῖ αναφορικές ψευδαισθήσεις, γεννημένες ὅλες από τό ἀρχικό μεταφορικό ἐνέργημα — συμπεριλαμβανομένης καί τῆς ἐπιθυμίας), δέν ὑπάρχει μέσα στό πεδίο τῆς σύγχρονης κριτικῆς καί θεωρίας ἔργο πού νά συγκρίνεται μέ τό ἔργο τοῦ Ντέ Μάν από τήν ἀποψη τῆς ἀσκητικῆς ἀπάρνησης τῆς ἡδονῆς, τῆς ἐπιθυμίας καί τῆς παραζάλης τοῦ αἰσθητηριακοῦ.

Ἄλλά πίσω ἀπό αὐτά τά σύγχρονα θέματα τοῦ συρμοῦ, ὑπάρχουν ἄλλα περισσότερο κρίσιμα καί ἰδίως τό μεγάλο παραδοσιακό μέλημα τῆς φιλοσοφικῆς αἰσθητικῆς ἀπό τόν Πλάτωνα ὡς τόν γερμανικό ἰδεαλισμό. Πιό συγκεκριμένα, τό ἐρώτημα τῆς ὑπόστασης τοῦ *Schein** ἢ τοῦ αἰσθητικοῦ φαῖνεσθαι (τό ὁποῖο στίς μετασύγχρονές μας συζητήσεις ἀνάγεται στό κάπως πιό περιορισμένο ζήτημα πού ἀκούει στό ὄνομα ἀναπαράσταση). Ἡ στάση τοῦ καθενός μας ἀπέναντι στήν ἐνοχή τῆς τέχνης καί τήν ὑπόστασή τοῦ καλλιτέχνη διανοουμένου (γιά νά μήν ἀναφερθοῦμε στόν ἐστέτ καθ' ἑαυτόν) ἐξαρτᾶται σέ μεγάλο βαθμό, ὅπως ἀκούραστα ὑπενθύμιζε ὁ Ἀντόρνο, ἀπό τήν ἀντίληψή μας περί αἰσθητικοῦ φαῖνεσθαι. Ἡ ἀντίληψη αὕτη μπορεῖ, γιά πολιτικούς λόγους, ἀπό τή μιά νά ἀποκηρυχθεῖ ὡς κοινωνική πολυτέλεια ἢ προνόμιο καί, ἀπό τήν ἄλλη, νά ἐγκωμιασθεῖ ἢ νά ἐκλογικευθεῖ μέ ποικίλους ἰδεολογικούς τρόπους (οἱ ὁποῖοι ἔχουν κι αὐτοί ὑποστεῖ μεταλλαγές μετά τήν ἐμφάνισή τῆς κουλτούρας τῶν μαζικῶν μέσων). Ὁ Ντέ Μάν μόνος συνδύασε καί τίς δύο αὐτές θέσεις σέ μιά ἰδιόρρυθμη σύνθεση, ἀποδίδοντας στό *Schein* καί στό αἰσθητηριακό φαῖνεσθαι τήν ἀρνητική τιμή τῆς αἰσθητικῆς ἰδεολογίας καί τῆς πλάνης ἢ τῆς κακῆς πίστεως καί κρατώντας, τήν ἴδια στιγμή, τήν τέχνη (ἢ τή λογοτεχνία τουλάχιστον)

πέρα-δῶθε, πάνω-κάτω, καί νύχια τεντωμένα σφυροκοποῦσαν στόν βαρὺ βρυχηθμό τοῦ ἤχου. Κάτι τό ἀπροσμέτρητο συνέβαινε. "Ἐνα ἀερόστατο διαγραφόταν ἀχνά γεμάτο ζεστό αἶσθημα καί φούσκωνε ἴσαμε τὰ ὀριά του, ἐνῶ ἀπό τὰ ἐρεθισμένα τους ἀκροδάχτυλα, τό δέρμα πού ζάρωνε ὀλο νεῦρο στά μέτωπά τους, τίς συσπάσεις τῶν κορμιῶν τους ὀλοένα περισσότερο αἶσθημα ἀκτινοβολοῦσε μέσα στό ἰδιωτικό αὐτό πανδαμνίον. Πόσο συχνά, ἀραγε, εἶχε συμβεῖ τό ἴδιο στό παρελθόν;" (*The Man Without Qualities* ('Ο ἄνθρωπος χωρίς ἰδιότητες'), μετάφρ. Ε. Wilkins καί Ε. Kaiser, Λονδίνο 1979, 1ος τόμος, σ. 50.

* Γερμανικά στό πρωτότυπο: φαῖνεσθαι. (Σ.τ.Μ.)

ὡς τὸν προνομιοῦχο ἐκεῖνο τόπο ὅπου ἡ γλῶσσα ἀποδομεῖ τὸν ἑαυτό της καὶ ὅπου, κατὰ συνέπεια, μπορεῖ ἀκόμα νὰ ὑπάρξει μιὰ πολὺ ὀψιμη ἐκδοχὴ τῆς «ἀλήθειας». Ὅποτε ἡ αἰσθητικὴ ἐμπειρία ἐπαναξιολογεῖται θετικά, δίχως ὅμως τίς προκλητικὲς ἐκεῖνες αἰσθητικὲς ἡδονὲς οἱ ὁποῖες πάντοτε ἐδειχναν νὰ συνιστοῦν τὴν οὐσία της: ἡ τέχνη γίνεται κάτι σὰν χάπι πού πρέπει νὰ καταπιούμε παρὰ τὸ ζαχαρωμένο του περιβλημα· ἢ, πιὸ παραδοσιακά, ἕνα πέπλο σὰν βαγχνερικό, ἀναπόδραστης μαγικῆς ψευδαίσθησης καὶ φαντασμαγορίας.

Ἀντιπαραβαλλόμενος μὲ κάποιον σὰν τὸν Ρολάν Μπάρτ, ὁ πουριτανισμὸς τοῦ Ντέ Μάν ἐκλαμβάνει σχεδὸν πλατωνικὲς διαστάσεις (ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὴ θέση πού ἐπεφύλασσε στὴν τέχνη ὁ Πλάτων μὲ τὸν κοινωνικὸ του σχεδιασμό), ἀπέναντι στὶς ὁποῖες ἕνας Μπάρτ μοιάζει πλεόν ἡ ἐπιτομὴ τῆς ἀνεύθυνης αὐταρέσκειας, παραδομένης στοῦ παραλήρημα. Φοβᾶμαι ὅτι προσωπικῶς δὲν μπορῶ νὰ πάρω στὰ σοβαρά τίς ἠθικὲς ὑποδείξεις πού συνοδεύουν τὸ κείμενο τοῦ Ντέ Μάν (πρόβλημά μου, ἀναμφισβήτητα), παρ' ὅλ' αὐτὰ οἱ Ἀλληγορίες τῆς ἀνάγνωσης ὅντως ἤχουν προφητικὲς γιὰ τὴ δεκαετία τοῦ '80, ὅχι τόσο γιὰ τὴν ὁποιαδήποτε ὑποτιθέμενη «νέα ἠθικὴ» τους ὅσο γιὰ τὴ χρεοκοπία τὴν ὁποία προοιωνίζονται γιὰ τοὺς περίτεχνους ἐγκωμιασμοὺς τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ σώματος, τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῶν αἰσθήσεων — ὅλων αὐτῶν, δηλαδή, πού ὑπολογίζονταν κάποτε ἀνάμεσα στὶς σημαντικότερες «νίκες» τῶν μαχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ '60.

Ὅπως ὅμως ἤδη εἶπαμε, ἡ ἐκπληκτικὰ σαρωτικὴ αὐτὴ διάγνωση γιὰ τὸ μοντέρνο καὶ τὴν αἰσθητηριακὴ του ρητορικὴ (δὲν μποροῦμε ἐδῶ νὰ ἀνασυγκροτήσουμε τὴ λεπτομερειακὴ ἀποδόμηση τῶν σχημάτων τοῦ Ρίλκε πού ἀκολουθεῖ) ὁδηγεῖ ἀμέσως σχεδὸν στὴν παλινδρόωση τῆς πρωτοκαθεδρίας τῆς λογοτεχνικῆς καὶ ποιητικῆς γλῶσσας. Πράγμα ἀναμενόμενο, ἐφ' ὅσον, ἐάν τὸ ζητούμενο εἶναι ἡ ἀναίρεση τῶν αἰσθητηριακῶν ψευδαισθήσεων τῆς γλῶσσας, εὐλογο εἶναι ὅτι οἱ ψευδαισθήσεις αὐτὲς ἔπρεπε νὰ τονιστοῦν στὰ ἀκρότατα ὁριὰ τους προκειμένου νὰ διατυπωθεῖ ἡ ὀριστικὴ καὶ πλήρης καταδίκη τους.

Θὰ πρέπει, κατὰ συνέπεια, νὰ ἀναγνώσουμε τὴν αἰσθητικὴ τοῦ Ντέ Μάν μὲ φόντο τὸ εὐρύτερο ἱστορικὸ πλαίσιο μέσα στοῦ ὁποῖο παρουσιάζεται ὡς ἀνολοκλήρωτὴ ὑπέρβαση τοῦ μοντερνισμοῦ: οἱ θέσεις πού παίρνει καὶ τὰ ἐπιχειρήματά του εἶναι «μεταμοντέρνα», ὅσο κι ἂν δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο γιὰ τὰ συμπεράσματά του. Τό γιατί δὲν ἐξάγονται τέτοια τελικὰ συμπεράσματα

είναι λοιπόν τό τελευταίο μας έρώτημα, τό όποιο δέν μπορεί νά άπαντηθεί ίκανοποιητικά. Γενικά μιλώντας, ώστόσο, όπως καταδείξαμε σέ προηγούμενα κεφάλαια, ό μεταμοντερνισμός είναι άδύνατον νά υπάρξει ώς πλήρως αυτόνομη και συγκροτημένη ιδεολογία. Μπορεί κανείς νά δώσει έμφαση στά περί έλλείψεως θεμελίων (έναν από τούς κώδικες στούς όποίους γράφεται τό δράμα επί σκηνής), αλλά ή άποψη κινδυνεύει άνά πάσα στιγμή νά γλιστρήσει σέ μία θεμελίωση νέου τύπου. 'Η έπιβίωση όμως κατ' έξοχήν μοντέρνων άξιών στόν Ντέ Μάν —μεταξύ τών όποίων κυρίως τό υπέρτατο προνόμιο και ή αντίστοιχη άξία τής ποιητικής γλώσσας— είναι έξαιρετικά έπιτακτική, σχεδόν κραυγαλέα, ιδίως άν συνδυαστεί μέ τό έξαιρετικά έντεχνο κατηγορητήριό του έναντίον όλων σχεδόν τών μορφολογικών χαρακτηριστικών τής μοντέρνας αίσθητικής. Δέν εξηγείται λοιπόν έτσι άπλά.

Υποθέτω ότι αυτό τό όποιο έπισημαίνουμε έδώ είναι ή έντύπωση πού συχνά μάς δημιουργείται, άπαξ και ή προοπτική διαφοροποιηθεί μετατοπιζόμενη έλαφρά: ιστορικά και πολιτιστικά ό Ντέ Μάν ήταν πράγματι πολύ παραδοσιακή φυσιογνωμία, φυσιογνωμία τής όποιάς οι άξίες ήταν περισσότερο χαρακτηριστικές τής εύρωπαϊκής έντελιγκέντσις του Μεσοπολέμου (πράγμα πού έντεχνα άποκρύβεται από τούς σύγχρονους Βορειοαμερικανούς). 'Εκείνο λοιπόν τό όποιο χρήζει εξήγησης δέν είναι τόσο ή άτελής κατάλυση τής κληρονομιάς του μοντέρνου όσο αυτή καθ' έαυτή ή άπόπειρα κατάλυσής της.

Δέν θέλησα μέχρι τώρα νά πάρω θέση στό ζήτημα τών περιβόητων πλέον «άποκαλύψεων», τής ανακάλυψης του έργου του Ντέ Μάν ως συντάκτη πολιτιστικής στήλης στά χρόνια τής γερμανικής κατοχής στό Βέλγιο. Φοβάμαι ότι μεγάλο μέρος τών συζητήσεων πού προκλήθηκαν από τό σχετικό ύλικό μου δίνει τήν έντύπωση αυτού πού ό Μάικλς θέλει νά άποκαλεί «άπό τή μύγα ξίγα». Διότι άφ' ενός δέν μου φαίνεται ότι οι Βορειοαμερικανοί διανοούμενοι είχαν ποτέ εκείνη τήν έμπειρία τής ιστορίας ή όποια θά τούς επέτρεπε νά κρίνουν τίς πράξεις και τίς επιλογές προσώπων πού έζησαν κάτω από στρατιωτική κατοχή (έκτός άν θεωρήσουμε ότι ή κατάσταση στό Βιετνάμ παρέχει κάποιου είδους χονδρική άναλογία). 'Αφ' έτέρου, ή άποκλειστική έμφαση στόν άντισιμιτισμό παραβλέπει και έξουδετερώνει πολιτικά τό άλλο συστατικό στοιχείο τής όλης κατάστασης, δηλαδή τόν άντικομμουνισμό. Τό ότι τό 'Ολοκαύτωμα επήλθε ως άναπόσπαστο στοιχείο τής άντικομμουνιστικής και άκράιας δεξιάς άποστολής του έθνικοσοσιαλισμού είναι ή βασική

Ιδέα του πρόσφατου και πειστικότητας του ιστορικού δοκίμιου του Μαίγερ Γιατί δεν σκοτεινίασαν οι ουρανοί; (*Why Did the Heavens Not Darken?*). "Απαξ όμως και τεθεί τό ζήτημα κατ' αυτόν τον τρόπο, διαπιστώνουμε συνάμα ότι ο Ντέ Μάν δεν ήταν ούτε αντικομμουνιστής ούτε δεξιός: εάν είχε πάρει τέτοιου είδους θέσεις στά φοιτητικά του χρόνια (σέ μιά εποχή πού τό φοιτητικό κίνημα στήν Εύρώπη ήταν σαφέστατα συντηρητικών ή αντιδραστικών τάσεων), τό πράγμα θά ήταν γνωστό τοῖς πάσι, καθ' ότι ήταν άνιψίος μιάς από τίς μεγαλύτερες φυσιογνωμίες του εύρωπαϊκού σοσιαλισμού. (Έν τώ μεταξύ, ένα κάποιο υπόβαθρο πολιτικής ιδεολογίας στά κείμενά του αυτά άπλώς άπηχεί τόν γενικό κορπορατισμό τής εποχής, ό όποιος συνιστούσε κοινό τόπο σέ όλο τό πολιτικό φάσμα, από τόν ναζισμό και τόν ίταλικό φασισμό ώς τό *New Deal*, τή μεταμαρξική κοινωνική δημοκρατία του Χένρικ Ντέ Μάν και αυτόν ακόμα τόν σταλινισμό.¹⁹)

Έκείνο ώστόσο πού ήταν ό Ντέ Μάν, όπως αποδεικνύουν τά άρθρα του, είναι έμφανώς ένα μάλλον εξαιρετικό δείγμα του πολύ διαδεδομένου τότε τύπου του έστέτ του ώριμου μοντερνισμού, και μάλιστα του άπολιτικού έστέτ. Πράγμα πού διαφέρει σαφώς από τήν περίπτωση του Χάιντεγκερ (όσο και άν τό «σκάνδαλο» Χάιντεγκερ και Ντέ Μάν ένορχηστρώθηκε συνδυασμένα, ασφαλώς για να πληγεί τό κύρος τής αποδόμησης του Ντερριντά). 'Ο Χάιντεγκερ υπήρξε ίσως «πολιτικά άφελής», όπως λένε πολλοί, αλλά ήταν ασφαλώς πολιτικός, και πίστεψε μιά εποχή ότι ή χιτλερική ύφαρπαγή τής έξουσίας ήταν γνήσια έθνική επανάσταση, ή όποία θά οδηγούσε σέ κάποιου είδους ήθική και κοινωνική άνασυγχρότηση του έθνους.²⁰ Ός πρύτανης του Πανεπιστημίου του Φράιμπουργκ, μέ τυπικότατα αντιδραστικό και μακαρθικό πνεύμα, εργάστηκε για τήν κάθαρση του χώρου από τά άμφισβητούμενα στοιχεία του (άν και δέν θά πρέπει να μάς διαφεύγει τό γεγονός ότι τά γνήσια ριζοσπαστικά ή άριστερά «στοιχεία» σπάνιζαν στό χώρο τών γερμανικών πανεπιστημίων τής δεκαετίας του '20, έν συγκρίσει μέ τήν κατάσταση στό Χόλλυγουντ τής δεκαετίας του '40 ή στήν 'Ομοσπονδιακή Δημοκρατία τής

19. Μιά πρόσφατη άποτίμηση του Χένρικ Ντέ Μάν έχουμε στό Lutz Niethammer, *Posthistoire: Ist die Geschichte zu Ende?* (*Μεταϊστορία: Έρταση ή ιστορία στό τέλος της;*), Άμβούργο 1989, σ. 104-115.

20. Βλέπε, κυρίως, Victor Farias, *Heidegger et le fascisme* ('Ο Χάιντεγκερ και ό φασισμός), Verdier, Παρίσι 1987, και Hugo Ott, *Heidegger, Unterweg zur Biographie* (Χάιντεγκερ, Πρός μιά βιογραφία).

δεκαετίας του '70). Τήν τελική του απογοήτευση με τον Χίτλερ τή μοιραζόταν με έναν σημαντικό αριθμό μελών της επαναστατικής (και αντικαπιταλιστικής) άριστερης πτέρυγας μέσα στον έθνικοσοσιαλισμό, οι όποιοι εξέλαβαν για όρισμένο χρονικό διάστημα τις πραγματιστικές απόψεις του Χίτλερ ως μετριοπαθείς ή κεντρικές και δέν αντιλήφθηκαν τήν κρίσιμη σχέση του με τό μεγάλο κεφάλαιο. Τό ξέρω ότι θά παρεξηγηθώ αν πω ότι τρέφω μιά κρυφή έκτίμηση για τήν απόπειρα του Χάιντεγκερ νά στρατευτεί πολιτικά, και τήν απόπειρα καθ' έαυτή τή βρίσκω προτιμότερη, ήθικά και αισθητικά, από τόν άπολιτικό φιλελευθερισμό (φτάνει νά μείνουν τά ιδανικά της στο χαρτί).

Τίποτα άπ' όλ' αυτά δέν έχει τήν παραμικρή σχέση με τόν Πώλ Ντέ Μάν, για τόν όποιο αυτό πού σέ ύψηλούς δραματικούς τόνους αποκαλείται «συνεργασία» δέν ήταν παρά βιοπορισμός,²¹ σέ μιά Εύρώπη ή όποία τότε και για τό όρατό μέλλον ήταν ένωμένη και γερμανική — και ό όποιος, όσο έγω τόν γνώριζα προσωπικά, δέν ήταν παρά ένας συνεπής φιλελεύθερος (και μάλιστα μή αντικομμουνιστής φιλελεύθερος). Θά μπορούσε άραγε, παρ' όλ' αυτά, νά ακολουθήσει κανείς τά κλασικά σενάρια της *Ideologiekritik** και νά ύποστηρίξει ότι ή όλη εξέλιξη μιās σύνθετης διανοητικής πορείας προσδιορίστηκε κατά κάποιον τρόπο από τήν ανάγκη νά άναιρεθεί ένα άρχικό τραύμα; Αύτή ή κλινικού τύπου γλώσσα μπορεί, βέβαια, νά άντικατασταθεί από μιά άλλη στρατηγικού τύπου, όπως στήν περίπτωση της άριστοτεχνικής διερεύνησης από τόν Μπουρντιέ του τρόπου με τόν όποιο ή περίφημη χαϊντεγκεριανή *Kehre*** (ή στροφή του ύπαρξισμού του προς τά ζητήματα του Είναι) συνιστά συνειδητή ρητορική αποδέσμευση από τήν προηγούμενη πολιτική κατάφαση άπέναντι στη ναζιστική «επανάσταση»,²² μόνο πού

21. Βλέπε Edouard Colinet, «Paul de Man and the Cercle du Libre Examen», *Responses: On Paul de Man's Wartime Journalism* («Ο Πώλ Ντέ Μάν και ό Κύκλος Έλεύθερης Διερεύνησης», *Αποκρίσεις: σχετικά με τή δημοσιογραφία του Πώλ Ντέ Μάν τόν καιρό του Πολέμου*), επιμ. Werner Hamacher, Neil Hertz και Thomas Keenan, Λίνκολν, Νεμπράσκα 1989, σ. 426-437, ιδίως 431.

* Γερμανικά στο πρωτότυπο: ιδεολογική κριτική ή, καλύτερα, ιδεοκριτική. (Σ.τ.Μ.)

** Γερμανικά στο πρωτότυπο: στροφή (άναφερόμενη εδώ στήν πνευματική πορεία του Χάιντεγκερ). (Σ.τ.Μ.)

22. Βλέπε Pierre Bourdieu, *Ontologie politique de Martin Heidegger* (*Η πολιτική όντολογία του Μάρτιν Χάιντεγκερ*), Παρίσι 1988, και επίσης J. Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity* (*Ο πολιτικός λόγος του μοντέρνου*), Καίμπριτζ, Μασσ., 1987.

(διαφοροποιούμενος στο σημείο αυτό από τόν Μπλανσώ) ο Ντέ Μάν δέν είχε ποτέ τέτοιου είδους συμπάθειες. Έκείνο πού θά μπορούσε νά εξετάσει κανείς είναι οί περιπτώσεις άποδεδειγμένων σέ σχέση μέ ένα τραύμα καθ' έαυτό, όπως ή βία και ό ριζικός τρόμος. Έτσι, στή *Συνομιλία στό Ναό* (*Conversation in the Cathedral*) (έργο τόσο παράδοξα προφητικό τής δικής του μετέπειτα άποστασίας από τήν Άριστερά) ό Βάργκας Λιόσα καταδεικνύει τό πώς ή ίδια ή έμπειρία τής πυρπόλησής σου από τήν ιστορία (πού στήν περίπτωση αυτή σημαίνει ξυλοδαρμός μετά από φοιτητική διαδήλωση αλλά σέ σοβαρότερες περιπτώσεις ίσοδυναμεί μέ βασανιστήρια) έγκαθιδρύει μιá άναπνικτή δομή αύτολογοκρισίας και οίονει παβλωφικής άποφυγής τής πολιτικής στράτευσης (ένα είδος ιδιόρρυθμης άναστροφής του κανόνα τής άπελευθερωτικής βίαιης πράξης του Φανόν).

Θά ήταν άστειό νά υποθέσουμε ότι όλο τό σύνθετο οικόδομημα τής άποδόμησης του Ντέ Μάν δημιουργήθηκε ως έξιλέωση ή άναίρεση ενός «ναζιστικού παρελθόντος», τό όποιο, έν πρώτοις, ούδέποτε ύπήρξε. Έκείνο πού όπωσδήποτε άναιρέθηκε είναι οί έλάχιστα κριτικές νεωτερικές του αίσθητικές άξίες (ένω παράλληλα «σώθηκε» τό κείμενο τελικά, μέ άλλο τρόπο όμως). Όσο γιά τό περιβόητο «άντισημιτικό έρθρο»,²³ πιστεύω ότι παρερμηνεύεται έκ συστήματος: προσωπικά μου δίνει τήν έντύπωση μιās εύφυέστατης άπόπειρας άντίστασης ενός νέου υπερβολικά εύφυους γιά νά φροντίσει τό καλό του. Καθ' ότι τό μήνυμα τής παρέμβασής αυτής είναι τό ακόλουθο: «Έσείς οί κατοικίδιοι άντισημιτές και διανοούμενοι (ας αφήσουμε κατά μέρος τούς μεγαλοϊδεάτες "θρησκευτικούς" άντισημιτές και τό Τρίτο Ράιχ) στήν πραγματικότητα καθόλου δέν έξυπηρετείτε τούς ίδιους σας τούς στόχους. Δέν έχετε καταλάβει ότι εάν ή "έβραϊκή λογοτεχνία" ήταν τόσο επικίνδυνη και φαρμακερή όσο ισχυρίζεσθε, θά προέκυπτε κατ' άνάγκη ότι ή άρια λογοτεχνία δέν έχει δά και τόση άξία και μάλιστα ότι

23. «Les Juifs dans la littérature actuelle» («Οί Έβραίοι στή σύγχρονη λογοτεχνία»), *Le Soir*, 4 Μαρτίου 1941, άναδημοσιευμένο στό Paul de Man, *Wartime Journalism*, 1939-1943, Λίνκολν, Νεμπράσκα 1988, σ. 45. Η έπιλογική κορόνα περί άποστολής τών Έβραίων σέ άπόμακρο νησί άποδεικνύεται όντως δυσόλωνη έκ τών ύστέρων, αλλά αναφέρεται στή λεγόμενη «λύση» Μαδαγασκάρης, ή όποία συζητιόταν έως ότου ό πόλεμος μέ τή Βρετανία διέκοψε τίς θαλάσσιες όδούς. Βλέπε Arno Mayer, *Why Did the Heavens not Darken?* (Γιατί δέν σκοτεινίασαν οί ούρανοί;), Νέα Υόρκη 1988.

της λείπει τό σθένος γιά νά ἀντιμετωπίσει τήν ἐβραϊκή κουλτούρα, ἡ ὁποία ὑποτίθεται, σύμφωνα μέ ὀρισμένες ἄλλες στερεότυπες ἀντιστημιτικές ἀπόψεις, ὅτι εἶναι ἀνάξια λόγου. Καλύτερα λοιπόν θά κάνατε νά σταματήσετε ἐντελῶς νά μιλάτε περί 'Εβραίων καί νά ἀσχοληθεῖτε μέ τά τοῦ οἴκου σας».

Τί εἰρωνεία ἀλήθεια, ἂν καί πόσο χαρακτηριστικό τῆς κάθε εἰρωνείας, τό γεγονός ὅτι ἡ εἰρωνεία αὐτή ἐπρόκειτο νά παρερμηνευθεῖ μέ τόσο καταστροφικές συνέπειες (ὁ Ντέ Μάν φαίνεται ὅτι κατάλαβε ἀμέσως πῶς τό κομμάτι τοῦ ἦταν πολύ εὐκόλο νά διαβαστεῖ ὡς ἔκφραση ἀντιστημιτισμοῦ μᾶλλον παρά ὡς ἀπόπειρα ὑπονόμεισής του). Ἴσως ἡ αἰχμή τοῦ δόρατος τῆς ἀποδομητικῆς ἀνάγνωσης —πού μέ τόσο πάθος ἀσκησαν καί διδάξαν πολλοί τά τελευταῖα χρόνια— στρέφεται πρὸς τήν «ἀποδόμηση» τέτοιων ἀκριβῶς συνεπειῶν μέ τήν ἔννοια τῆς διαμόρφωσης ἀναγνωστῶν ἱκανῶν νά ἀντισταθοῦν σέ τέτοιου εἶδους χονδροειδῆ ἐρμηνευτικά ἀτοπήματα. Οἱ περισσότεροι, ὅμως, ἀπό τούς ἀναγνώστες τοῦ ἐδειξαν ἀνίκανοι νά προβάλουν αὐτή τήν ἀντίσταση μόλις ἤρθαν ἀντιμέτωποι μέ τό ἐν λόγῳ «κείμενο»: ἐν πάσῃ περιπτώσει, μιᾷ ἐπιπλέον εἰρωνεία ἐνέχεται στό γεγονός ὅτι ἡ παιδαγωγική τοῦ Ντέ Μάν, τόσο ἀξιέπαινη ἀπό ἄλλες ἀπόψεις, ἄφησε τούς μαθητές τοῦ χαρακτηριστικά ἀνέτοιμους νά ἀντιμετωπίσουν αὐτοῦ τοῦ τύπου τό πολιτικό καί ἱστορικό θέμα, τοῦ ὁποίου γίνεται ἐκ προοιμίου ἀφαίρεση.

Ἡ ὕστατη εἰρωνεία ὥστόσο ἔγκειται στήν ἐπιβίωση τῆς ἴδιας τῆς εἰρωνείας —ὑπέρτατης θεωρητικῆς ἔννοιας καί ἀξίας τοῦ παραδοσιακοῦ μοντερνισμοῦ, κατ' ἐξοχήν τόπου τῆς ἰδέας τῆς συνείδησης ἑαυτοῦ καί τοῦ αὐτοπαθοῦς στοχασμοῦ²⁴— μέσα στήν κατὰ τά ἄλλα πλήρη κατάρρευση τοῦ ὅπλο-στάσιου τοῦ μοντερνισμοῦ στό ὄριμο ἔργο τοῦ Ντέ Μάν. Καί μάλιστα ὅταν ἡ εἰρωνεία ἤρεμα ἀναδεικνύεται ἀπόγειο τοῦ ἔργου αὐτοῦ, στήν τελευταία σελίδα τῶν Ἀλληγοριῶν τῆς ἀνάγνωσης.

24. Μποροῦμε νά συγκρίνουμε μέ τό ρόλο τῆς εἰρωνείας στόν Βεντούρι, ἰδιαίτερα στό R. Venturi, *Complexity and Contradiction* (Περὶ πλοκῆ καί ἀντίφαση), Νέα Ὑόρκη 1966, ἀλλά καί στό *Learning from Las Vegas*, ὁπ.π. "Ἐνα ἀπό τὰ μοτίβα τοῦ ἀνά χεῖρας βιβλίου ἦταν βεβαίως καί ἡ ἐπιβίωση τέτοιων ἀκριβῶς ὑπολειμμάτων ἀξιῶν μοντερνισμοῦ μεσοῦντος τοῦ μεταμοντέρνου.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΦΡΕΝΤΡΙΚ ΤΖΑΙΗΜΕΟΝ ΤΟ ΜΕΤΑ
ΜΟΝΤΕΡΝΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟ
ΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΗΣ. ΤΗ
ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΕΚΑΝΕ Ο ΦΩΤΗΣ Α. ΚΑΒΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ.
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟΝ ΑΓΓΕΛΟ ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟ
ΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΕ ΔΥΟ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΑΠΟ
ΤΟΥΣ Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟ ΚΑΙ Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ ΓΙΑ ΛΟ
ΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΝΕΦΕΛΗ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ
6 ΑΘΗΝΑ 106 80 ΤΗΛ.: 3607744 - FAX: 3623093

Ἄριθ. βιβλ. 930

Ο ΦΡΕΝΤΡΙΚ ΤΖΑΙΗΜΣΟΝ είναι καθηγητής συγκριτικής λογοτεχνίας στο Duke University, ενώ ταυτόχρονα διευθύνει το Κέντρο Κριτικής Θεωρίας του ίδιου Πανεπιστημίου. Τα δοκίμιά του αφορούν κυρίως ζητήματα μαρξιστικής θεωρίας και λογοτεχνικής κριτικής, ενώ έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με τον μεταστρουκτουραλισμό και το μεταμοντέρνο. Τα σημαντικότερα έργα του είναι τα: "Marxism and Form" (Μαρξισμός και φόρμα), "The Prison House of Language" (Η φυλακή της γλώσσας), "The Political Unconscious" (Το πολιτικό ασυνείδητο), "Late Marxism" (Ύστερος μαρξισμός) και "Signatures of the Visible" (Υπογραφές του ορατού).

«Ο Φρέντρικ Τζαίημσον είναι ο κορυφαίος μαρξιστής κριτικός της Αμερικής, ένας προικισμένος στοχαστής, του οποίου το πνευματικό εύρος εκτείνεται από τον Σοφοκλή ως την επιστημονική φαντασία... Το Μεταμοντέρνο είναι ένας πνευματικός ογκόλιθος... μια έγκαιρη ανάπαυλα στον κυρίαρχο αριστερό πεσισμό και ταυτόχρονα μια πνευματική πρόκληση».

TERRY EAGLETON

«Για όποιον θέλει να κατανόησει, όχι μόνο τις πολιτισμικές αλλά τις πολιτικές και κοινωνικές εφαρμογές του μεταμοντερνισμού... το βιβλίο του Τζαίημσον είναι ένα ανεπανάληπτο, θεμελιώδες έργο».

GILBERT ADAM, «Sunday Times»

«Μια εγκυκλοπαιδική, βαθυστάχστη σύλληψη του σύγχρονου πολιτισμού».

STUART HALL, «Marxism Today»

«Ένα κλασικό έργο της ευρωαμερικανικής κριτικής σκέψης του τέλους του αιώνα μας».

NED LUKACHER, «Choice»

